

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Оксана ІВАНЕНКО

ІНТЕГРАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ
НАУКОВО-ОСВІТНІХ ОСЕРЕДКІВ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПРОСТОРУ
(друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

Київ – 2024

УДК 94(4)(327:001)(477)“18/19”

Іваненко О.А.

Інтеграція регіональних науково-освітніх осередків Наддніпрянської України до європейського інтелектуального простору (друга половина XIX — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 555 с.

ISBN 978-617-14-0306-2

У монографії на основі аналізу широкого комплексу вперше запроваджених до наукового обігу архівних документів, а також маловідомих опублікованих джерел, здійснено спробу відтворення ролі Наддніпрянської України в європейських міжкультурних комунікаціях крізь призму науково-освітніх практик Київського навчального округу другої половини XIX — початку XX ст. Розкривається значення міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України, насамперед — Університету Св. Володимира як центру Київського навчального округу. Висвітлюються особливості освітнього життя етнічних меншин як чинника міжкультурного діалогу на українських землях у складі Російської імперії. Загалом роль Наддніпрянської України в європейському інтелектуальному просторі розкривається в макроісторичному контексті розвитку міжнародних відносин у Європі від «Весни народів» 1848–1849 рр. до початку XX ст.

Для науковців, викладачів, студентів, дипломатів, усіх, хто цікавиться історією міжнародних відносин.

Відповідальний редактор:

Степан Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України).

Рецензенти:

Євгеній Бевзюк, доктор історичних наук, доцент (Ужгородський національний університет);

Геннадій Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України);

Ярослава Верменич, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України).

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
31.10.2024 р. (протокол № 8).

ISBN 978-617-14-0306-2

© Іваненко О.А., 2024
© Інститут історії України
НАН України, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
------------	---

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база	44
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	53

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ЄВРОПІ І ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 40-х рр. ХІХ ст. — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

2.1. «Весна народів» 1848–1849 рр. і її віддзеркалення в Наддніпрянській Україні	77
2.2. Вплив Східної війни 1853–1856 рр. на активізацію антиурядових настроїв на українських теренах.....	88
2.3. Роль університетів у модернізаційних процесах на тлі спроб суспільно- політичних перетворень у Російській імперії (60–70-ті рр. ХІХ ст.).....	97
2.4. Активізація національного чинника в європейських міжнародних відносинах і її відлуння в Наддніпрянській Україні	104
2.5. Громадський опір у національно-визвольному русі поляків Правобережної України першої половини 1860-х рр.	114
2.6. Відлуння національно-визвольних рухів на Балканах періоду Східної кризи 1870-х рр. в українському громадсько-культурному житті.....	126
2.7. Громадська активність поляків Південно-Західного краю на тлі загострення російсько-австрійських суперечностей напередодні Першої світової війни.....	140

РОЗДІЛ 3

УНІВЕРСИТЕТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

3.1. Співпраця із зарубіжними європейськими науковими центрами в галузі гуманітарних наук у 60-х рр. ХІХ ст.....	158
3.2. Зв'язки у сфері історії, філології і філософії у останній третині ХІХ ст.....	169
3.3. Науковий обмін у царині правознавства та економічних дисциплін 70–90-х рр. ХІХ ст.	192
3.4. Взаємозв'язки в галузі природознавства у 60-х рр. ХІХ ст.	203

3.5. Співпраця у сфері природничих наук упродовж останньої третини XIX ст.....	216
--	-----

РОЗДІЛ 4

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

4.1. Внесок учених історико-філологічних факультетів у розвиток міжнародних культурних взаємовпливів	252
4.2. Взаємозв'язки в галузі юридичних та економічних наук	269
4.3. Співпраця в царині фізико-математичних дисциплін, хімії і біології	280
4.4. Обмін науково-теоретичними та практичними знаннями в медицині	295

РОЗДІЛ 5

ПОЛЯКИ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ

5.1. Прояви культурно-освітнього життя польської громади наприкінці XIX ст.	317
5.2. Активізація громадсько-культурної і освітньої праці поляків на початку XX ст.	321

РОЗДІЛ 6

РОЛЬ ШКІЛЬНИЦТВА В ЖИТТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ

6.1. Освітні ініціативи єврейського населення періоду «Великих реформ» 60–70-х рр. XIX ст.	345
6.2. Єврейське шкільництво у 80–90-х рр. XIX ст.	362
6.3. Національно-освітнє життя євреїв наприкінці XIX — на початку XX ст. ...	377

РОЗДІЛ 7

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКІВ, ЧЕХІВ ТА НІМЦІВ

7.1. Освітні аспекти національного розвитку греків	409
7.2. Чеське культурно-освітнє життя.....	421
7.3. Просвітницька діяльність німецької громади	436
ВИСНОВКИ.....	459
Список використаних джерел та літератури.....	477

ВСТУП

Розвиток міжкультурного діалогу на теренах Європи накладав відбиток на громадську думку, суспільно-політичні процеси всередині країн і водночас здійснював вплив на характер міждержавних відносин. Упродовж XIX — початку XX ст. у культурних надрах Заходу під впливом соціальної динаміки, економічних чинників, матеріально-технічних запитів відбулося епохальне за своїм змістом і масштабами піднесення наукових досліджень. Передумови реалізації феноменального прогресу світового наукового знання формувалися в межах європейського культурно-цивілізаційного простору. Бурхливий науково-технічний розвиток, нові відкриття у сфері природничих наук накладали відбиток на широкий спектр соціогуманітарних дисциплін, актуалізували інтеграційні тенденції та міждисциплінарні підходи в європейській науковій думці і зрештою віддзеркалювалися в суспільно-політичному житті, мистецтві, трансформаціях соціальної свідомості в контексті окреслення майбутніх перспектив європейської цивілізації. Під впливом наукових інновацій розширювалися світоглядні обрії європейців, піддавалися сумніву традиційні наукові аксіоми, генерувалися революційні ідеї як основа формування нової системи уявлень про світ і роль у ньому людини, зростало значення популяризації у суспільстві наукових знань.

Тенденції до міждисциплінарного синтезу наукових ідей поєднувалися з поглибленням міжкультурних комунікацій, активізацією міжнародної науково-освітньої співпраці у Європі. Обмін науковими здобутками супроводжувався ширшими процесами інтеграції базових духовних цінностей, кристалізації єдиного європейського інтелектуального простору як сфери дифузії багатоманітних культурних феноменів. Процеси міжкультурної комунікації набували загальноєвропейського масштабу, і однією з її провідних форм була наукова й культурно-освітня взаємодія, що визначала масштаби соціальної трансформації і модернізації, темпи економічного розвитку і промислового перевороту на теренах Європи з огляду на її ідейну спадщину й ментальні конструкти. Специфіка науково-освітнього виміру міжкультурної комунікації визначалася механізмами корпоративних відносин і значною мірою — роллю особи у процесах культурогенезу, співвідношенням об'єктивних соціальних передумов і творчого потенціалу історичної постаті. Відповідно, соціокультурний розвиток, включно з обміном інтелектуальними надбаннями, постає як персоніфікований процес.

Стрижнем науково-освітньої співпраці у Європі була започаткована за доби Середньовіччя європейська університетська система, що еволюціо-

нувала впродовж століть в умовах урбаністичного простору, формуючи свою корпоративну культуру, організаційну структуру, професійну спільноту й механізми взаємодії із соціумом та державою. Від часів Середньовіччя, коли в надрах Європи зародилася єдина академічна культура, розвиток науки та освіти на теренах України відбувався в руслі європейської цивілізації шляхом гармонійного поєднання греко-слов'янських і латинських духовних традицій. Упродовж XIV–XVIII ст. роль провідника європейських цивілізаційних впливів на українських землях відіграла молодь, яка здобувала освіту, наукові ступені, а часом і високі посади, в усіх університетах Європи: Болонському, Падуанському, Римському, Паризькому (Сорбонні), Празькому (Карловому), Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Гейдельберзькому, Грейфсвальдському, Лейпцизькому, Кенігсберзькому, Страсбурзькому, Лейденському, Оксфордському, Кембріджському та ін.¹

Наукова актуальність цього дослідження визначається насамперед тим, що воно сприяє поглибленню осмислення історичної ролі України в загальноєвропейському науково-освітньому просторі, з'ясуванню масштабів і особливостей міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України, відтворенню узагальнюючої картини культурно-освітнього життя етнічних громад на українських теренах, розкриттю його особливостей у контексті соціокультурної історії Центрально-Східної Європи упродовж другої половини XIX — початку XX ст.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набувають завдання продовження сталих історіографічних традицій і водночас оновлення концептуальної бази досліджень, поглиблення науково-теоретичного осягнення ключових історичних явищ та процесів, і зокрема, міжнародного діалогу на українських землях у загальноєвропейському контексті, ролі науково-освітніх закладів як центрів міжкультурної комунікації, духовної взаємодії різних етнічних громад на українських землях.

Запровадження до наукового обігу й теоретичне осмислення широкого спектра фактологічних матеріалів з історії культурницької діяльності етнічних меншин на теренах України сприяє об'єктивному висвітленню етнокультурного аспекту інкорпорації українських земель до Російської імперії, протистояння процесів національного розвитку й імперської уніфікаторської політики, значення культурно-освітньої діяльності як інструмента збереження духовних традицій і національної ідентичності. Актуалізується теоретичний аспект дослідження впливу освіти на процеси збереження сталих моделей культурно-побутового життя етнічних громад, з одного боку, та їхню соціально-психологічну адаптацію до оточуючого соціокультурного середовища, з іншого. Реконструкція

багатогранних процесів історико-культурних взаємовпливів різних народів відкриває шлях до глибшого осягнення етнічних проблем історичного розвитку.

Отже, необхідною передумовою відтворення цілісної панорами історичного минулого народів, що населяли українські землі у складі Російської імперії, є вивчення етнокультурних аспектів їхніх взаємовідносин, їхнього внеску в духовний розвиток України. Конкретно-історичне дослідження просвітницької діяльності різноманітних етнічних громад на теренах Наддніпрянської України корелюється із проблемами їхніх взаємин із панівною нацією на тлі внутрішньої політики російської держави. Аналіз етнонаціонального чинника політичного процесу й міждержавних відносин набуває особливої актуальності в контексті всебічного студіювання громадсько-політичних процесів у Російській імперії на початку ХХ ст. та міжнародних протиріч напередодні Першої світової війни.

Загалом вивчення культурно-освітніх процесів на українських землях у складі Російської імперії сприяє поглибленню концептуального осмислення впливу офіційного внутрішньополітичного курсу держави на трансформацію правового становища й духовного життя етнічних спільнот, протистояння процесів асиміляції і збереження самотутніх історико-культурних традицій.

Водночас дослідження історії України в ширшому контексті європейського історичного процесу відкривають нові перспективи розкриття розлогого спектру проблематики, пов'язаної із багатовимірними процесами взаємопроникнення та взаємозбагачення культур, синтезом розмаїтих духовних цінностей на тлі європейської цивілізації. Осягнення глибинного змісту поняття «європейський культурно-цивілізаційний простір» немислиме без з'ясування комплексу чинників, що визначали його формування, механізмів інтеграції різних культурних феноменів. На цьому тлі безцінний фактологічний матеріал, як основу для вдосконалення теоретичних студій, надає унікальний історичний досвід адаптації європейських ціннісних орієнтирів у ментальному просторі України, трансформації здобутків західної цивілізації у її багатобарвному етнокультурному середовищі.

Феномен культурної спадщини невіддільний від поняття континуїтету, ідеї тяглості історичного процесу, що відображає сплетіння духовних цінностей, які дбайливо плекаються й передаються з покоління в покоління, формуючи систему міцних генетичних зв'язків багатовимірного етнокультурного простору, розвиток якого незмінно супроводжується взаємодією різних соціокультурних традицій, діалогом і взаємозбагаченням культур. Універсалізм загальноєвропейської культурної

спадщини, на тлі якого яскравішає сяйво самобутніх етнокультурних традицій, втілюється у формуванні символів, що гармонійно влітаються до систем цінностей різних народів.

Дослідження процесів міжкультурної комунікації відкривають нові обрії наукового осягнення культурогенезу в контексті історичної значущості вироблення і трансформації комплексу духовних цінностей, їхнього впливу на соціальний розвиток, формування інтелектуального простору шляхом взаємодії і синтезу багатоманітних культурних феноменів.

Об'єктом дослідження є розвиток міжнародних науково-освітніх відносин у Європі упродовж другої половини XIX — початку XX ст.

Предметом дослідження є система міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України і її роль у європейському інтелектуальному просторі; освітня діяльність етнічних меншин на теренах Київського навчального округу в контексті розвитку міжкультурного діалогу, а також на тлі протистояння процесів асиміляції і збереження самобутніх історико-культурних традицій (друга половина XIX — початок XX ст.).

Метою цієї монографії є відтворення ролі Наддніпрянської України в європейських міжкультурних комунікаціях крізь призму науково-освітніх практик Київського навчального округу другої половини XIX — початку XX ст.

Відповідно до мети сформульовано *дослідницькі завдання*:

- здійснити аналіз історіографії проблеми;
- охарактеризувати структуру і специфіку джерельної бази;
- визначити теоретико-методологічні засади й історіософську основу дослідження;
- окреслити макроісторичний контекст міжнародних відносин у Європі від «Весни народів» 1848–1849 рр. до початку XX ст. та висвітлити його вплив на суспільно-політичне життя Наддніпрянської України (насамперед на прикладі Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства);
- з'ясувати значення активізації контактів із європейськими науковими установами Університету Св. Володимира (як центру Київського навчального округу) в ширшому контексті міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України (Харківського й Новоросійського) упродовж 1860-х рр.;
- висвітлити міжнародну співпрацю університетів Наддніпрянської України у останній третині XIX ст.;
- виявити роль університетів Наддніпрянської України у європейському інтелектуальному просторі на початку XX ст.;
- з'ясувати специфіку культурно-освітнього життя польської громади на теренах Київського навчального округу упродовж другої половини XIX — початку XX ст.;

- розкрити особливості єврейського шкільництва другої половини XIX — початку XX ст. в межах Київського навчального округу;
- висвітлити культурно-освітню діяльність греків, чехів та німців у Київському навчальному окрузі у другій половині XIX — на початку XX ст.

Хронологічні межі праці охоплюють проміжок часу від 60-х рр. XIX ст. до 1914 року. Верхня хронологічна межа співпадає з періодом суспільно-політичних реформ у Російській імперії 60–70-х рр. XIX ст., які справили вплив на громадсько-культурний розвиток українських земель, що входили до її складу. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком Першої світової війни, що стала рубежем між новим і новітнім часом у історії Європи. Застосування в дослідженні історико-генетичного методу зумовило звернення до аналізу процесів періоду «Весни народів» 1848–1849 рр., Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.

Географічні рамки дослідження пов'язані з межами Київського навчального округу, який починаючи з 1832 року включав у себе Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, а з 1839 року — Полтавську губернії. Водночас розкриття предмета дослідження в контексті науково-освітнього розвитку Наддніпрянської України та на тлі тенденцій міжнародних відносин у Європі вимагало розширення просторових меж праці.

Наукова новизна монографії обумовлена отриманими результатами, сформульованими в основних положеннях і висновках дослідження. А отже, *вперше*:

- здійснено комплексне синтетичне дослідження ролі Наддніпрянської України в європейських науково-освітніх відносинах другої половини XIX — початку XX ст. крізь призму аналізу широкого корпусу джерел з історії Київського навчального округу;
- запроваджено до наукового обігу значний комплекс неопублікованих історичних джерел, вивчення яких сприяє поглибленню науково-теоретичного осмислення значення міжнародного діалогу на українських землях, і насамперед — ролі культурно-освітніх і наукових закладів як центрів міжкультурної комунікації;
- порівняльний аналіз великого корпусу історичних джерел, що проливають світло на місце і роль Наддніпрянської України в широкому контексті загальноєвропейського інтелектуального простору другої половини XIX — початку XX ст., дозволив відійти від абсолютизації контексту «великодержавного російського культурного простору»;
- на основі запровадження до наукового обігу вагомого пласту фактологічних матеріалів авторкою здійснено узагальнююче дослідження

дження широкого спектру міжнародної співпраці, як у сфері природничих, так і гуманітарних наук, університетів Наддніпрянської України — Харківського, Новоросійського та насамперед — Київського (Св. Володимира) як центру Київського навчального округу;

- на базі комплексного дослідження розпорошених у численних архівних фондах історичних джерел авторкою відтворено узагальнюючу картину культурно-освітнього життя етнічних меншин як чинника міжкультурного діалогу на теренах Київського навчального округу упродовж другої половини XIX — початку XX ст., що водночас сприяє поглибленню концептуального осягнення специфіки протистояння процесів асиміляції і збереження самобутніх історико-культурних традицій.

Уточнено й доповнено:

- особливості державної політики Російської імперії щодо етнічних меншин на теренах Київського навчального округу;
- інформацію щодо змісту освіти навчальних закладів, заснованих представниками етнічних меншин;
- роль релігійного чинника в культурно-освітньому житті етнічних меншин.

Набули подальшого розвитку:

- науково-теоретичні засади досліджень історії України в контексті всесвітньо-історичного процесу, насамперед — європейської історії і міжнародних відносин;
- концептуальне осягнення ключових процесів міжнародних відносин у Європі другої половини XIX — початку XX ст. і їхнього відображення на українських землях;
- з'ясування місця й ролі України в розвитку університетів як соціокультурних підвалин європейської цивілізації;
- дослідження ролі етнічних меншин у соціокультурних процесах на українських землях.

---

¹ Див., напр.: Ісаєвич Я.Д. Юрій з Дрогобича. (Культурні зв'язки України з Заходом і Сходом у XV ст.). *Український історичний журнал*. 1960. № 4. С. 80–87; Наливайко Д. «Я русин, гордий цим...». Українці в західноєвропейських університетах XV–XVII століть. *Наука і суспільство*. 1970. № 3. С. 37–40; Нудьга Г. Перші магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII століть. *Жовтень*. 1982. № 3. С. 89–101; Історія української культури: У 5 т. К., 2003. Т. 3.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У руслі започаткованого наприкінці 80-х — на поч. 90-х рр. минулого століття стрімкого піднесення суспільного інтересу до історії міжнародних зв'язків України невинно зростає значення досліджень співпраці вітчизняних університетів, як осередків культури й новітніх суспільно-політичних ідей, із провідними зарубіжними науково-освітніми центрами. У контексті відтворення цілісної картини історії міжнародних зв'язків університетів України важливе значення має запровадження до наукового обігу нового фактологічного матеріалу з цієї тематики задля розвитку концептуальних засад української історіографії, зорієнтованих на об'єктивне висвітлення значення міжнародної співпраці науково-освітніх закладів України в межах загальноєвропейського культурно-цивілізаційного розвитку.

Визначним внеском у справу дослідження історії університетської освіти на теренах України, зокрема Слобожанщини, є наукова спадщина видатного українського історика, ректора Харківського університету (1906–1910) Д. Багалія. Відзначаючи великий вплив західноєвропейських освітян на світанку історії Харківського університету, учений зауважував: «Уже à priori можна, звичайно, сказати, що освітній і науковий ценз іноземних кандидатів на професорські кафедри в Харківському університеті був вище, ніж їхніх російських колег, адже Західна Європа мала незрівнянно більші освітні засоби, ніж Росія кінця XVIII і початку XIX ст.»¹. В укладеному спільно Д. Багалієм, М. Сумцовим та В. Бузескулом нарисі історії Харківського університету (1805–1905) наголошувалося на значенні закордонних відряджень як джерела «підйому наукових інтересів» у Харківському університеті².

На тлі розвитку української історіографії кінця XX — початку XXI ст. вагоме значення для досліджень з історії міжнародних, і насамперед українсько-італійських, культурних зв'язків є наукові студії М. Варварцева. 1990 року на сторінках збірника наукових праць «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» з'явився ґрунтовний нарис ученого «Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.)», в якому, зокрема, висвітлено місце та роль французької тематики у творчій спадщині представників профе-

сорсько-викладацької корпорації Харківського, Київського й Новоросійського університетів³. Питання міжнародних науково-освітніх взаємовпливів знайшли відображення на сторінках виданого за редакцією М. Варварцева збірника документів і матеріалів «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.)» та укладеного ним видання «Україна й Італія у наукових, освітніх і літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали»⁴. Українсько-іспанським взаєминам присвячено статтю М. Варварцева «Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX — початку XX ст.»⁵.

У контексті відтворення об'єктивної картини українсько-французьких культурних взаємовпливів другої половини XIX — початку XX ст. важливе значення має підготовлена під керівництвом П. Соханя кандидатська дисертація О. Кураєва «Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX — на початку XX ст. (1851–1917 рр.)»⁶, присвячена насамперед висвітленню місця й ролі української тематики у французькому громадсько-культурному житті. В окремому розділі цієї праці розглядаються питання українсько-французької наукової і мистецької співпраці.

У монографії О. Павлюченка «Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.)» (відповідальний редактор — П.С. Сохань) на ґрунтовній джерельній базі здійснено дослідження таких питань, як здобуття югослов'янською молоддю освіти у вітчизняних навчальних закладах, участь південних слов'ян у громадсько-культурному житті України, діяльність Київського й Одеського слов'янських благодійних товариств, співпраця в образотворчому й театральном-музичному мистецтві та науково-освітній сфері⁷.

Цінним фактологічним матеріалом, почерпнутими з документів Державного архіву м. Києва, насичений текст лекцій, підготовлений до спецкурсу «Культура України XIX — початку XX ст.» спільно А. Катренком та Я. Катренком і виданий 1994 року окремою брошурою «Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки»⁸. Співпраці київських учених із їхніми зарубіжними колегами присвячено спеціальний розділ цієї праці — «Міжнародні науково-культурні зв'язки Київського університету».

На базі широкого кола унікальних джерел, уперше введених до наукового обігу архівних матеріалів міжнародні зв'язки Університету Св. Володимира відтворено через призму біографій його іноземних почесних членів і докторів у спільному дослідженні В. Короткого, Т. Табенської та Ю. Цимбала⁹.

Студіювання розвитку вітчизняної історіографії XIX — початку XX ст., насамперед теорії і методології історії, у контексті європейських

культурних процесів отримало потужний імпульс завдяки науковим здобуткам С. Стельмаха — автора фундаментальних монографій «Історична думка в Україні XIX — початку XX ст.»¹⁰ та «Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX ст.»¹¹. Розроблені вченим концептуальні засади знайшли втілення у виконаній під його керівництвом кандидатській дисертації Г. Баженової «Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX — початок XX ст.)»¹².

Свідченням актуалізації у сучасній історіографії питань історії міжнародної науково-освітньої співпраці університетів України є статті М. Палієнко, С. Лимана, О. Пилипенка, Н. Кривець, О. Єгорової, В. Потульницького, а також видана 2013 року монографія О. Іваненко¹³.

Із відновленням незалежності України 1991 року відбувся сплеск інтересу до широкого спектру етнонаціональних студій, їх філософсько-теоретичної концептуалізації. Розвиток методологічної бази досліджень, запровадження до наукового обігу широкого масиву історичних джерел зумовили появу впродовж 1990–2000-х рр. низки важливих праць вітчизняних учених, що проливають світло на цілий комплекс питань українсько-польських зв'язків, місця й ролі поляків у культурно-історичному просторі України. У контексті розкриття значення громадсько-культурної діяльності поляків на українських землях, що підсилювалося їх високим освітнім цензом, а також висвітлення проблем збереження духовних традицій і національної ідентичності на тлі державної політики Російської імперії, відтворення особливостей повсякденного життя становлять інтерес дослідження зарубіжних авторів К. Дунець “Teatr polski w Kijowie 1912–1918”. W: “Dzieje teatru polskiego. Teatr polski w latach, 1890–1918. Zabór rosyjski”, t. 2 (Warszawa, 1988); Д. Бовуа “Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrainy 1863–1914”. W.: “Europa nieprovincjonalna” / K. Jasiewicz (red.) (Warszawa, 1999); Л. Заштовта “Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914”. W: “Rozprawy z Dziejów Oświaty” (1990, t. XXXIII); Т. Зенкевича “Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918” (Olsztyn, 1990); Т. Епштейна “Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku» (Warszawa, 1998), “Z piórem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.” (Warszawa, 2005); К. Рендзінського “Tajna i jawna oświata polska na Ukrainie w końcu XIX i na początku XX wieku”. W: “Polsko-Ukraiński Rocznik” (2006, t. 8); П. Горбатовського “Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918” (Kraków, 2009).

І. Лісевич у своїй праці з промовистою назвою «У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.)» розкрив методи і сутність націо-

нальної політики царизму щодо польської меншини після 1863 року¹⁴. Учений влучно зауважив, що «ліберал» Олександр II перевершив Миколу I в жорстокості репресій проти діячів польського національно-визвольного руху, що найбільшого розмаху набули у Південно-Західному краї — Київській, Волинській і Подільській губерніях. І навіть певні послаблення, що мали місце після революційного 1905 року, не змінили суті цієї дискримінаційної політики. Участь поляків у науково-освітньому процесі Харківського, Київського, Новоросійського університетів ілюструється на прикладі А. Пшеборського, Л. Горецького, В. Підвисоцького, В. Високовича, Б. Шишковського, Л. Ценковського, Я. Слешинського, А. Веріго, Б. Веріго, В. Юргевича та ін.

Внесок поляків у культурне життя українських земель Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. висвітлюється у праці І. Лісевича «Родом з України... (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.)»¹⁵. Автор наголосив на руйнівному впливі державної політики царизму, спрямованої на придушення духовного розвитку польського народу, нівелювання його мовно-культурної ідентичності, національної самосвідомості, що стала рушієм Листопадового повстання 1830–1831 рр. і Січневого повстання 1863–1864 рр. Водночас проводяться паралелі між становищем поляків і українців за умов русифікаторської політики, акцентується увага на проявах солідарності між двома народами, організації українсько-польських культурних заходів, наприклад, щодо вшанування пам'яті А. Міцкевича, Т. Шевченка тощо. Висвітлюється діяльність польських літераторів в Україні після 1863 року, їхній внесок у культурний розвиток краю. Особливу увагу приділено історії польського театрального-музичного життя, що за складних умов, під тиском заборон і цензурних утисків торувало собі шлях у Наддніпрянській Україні, надихаючись мотивами українських народних пісень. Підсумовуючи в післямові наведений конкретно-історичний матеріал щодо внеску поляків у літературно-мистецький процес в Україні, І. Лісевич акцентує на тезі письменника В. Шевчука про те, що від XVI ст. постав феномен українсько-польської культури, багато видатних представників якої дали наступні століття¹⁶.

Студіювання національно-культурного розвитку поляків знайшло продовження в наступній праці І. Лісевича «Духовно спрагли» (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.)»¹⁷. У ній охарактеризовано прояви русифікаторської політики Російської імперії, спрямованої на послаблення культурних позицій польської громади, впливу Римо-Католицької церкви, боротьбу проти викладання і вживання польської мови. Та особливу загрозу могутності

імперії російські можновладці вбачали у зближенні польського й українського національних рухів, виявах солідарності двох народів в опорі самодержавству, їхній культурній співпраці й порозумінні. Українці засудили рішення Сенату 1909 року щодо заборони діяльності київського товариства «Освята», О. Пчілка на сторінках часопису «Рідний край» висловила свої співчуття польській громадськості та відкинула маніпуляції щодо т.зв. «загрози» полонізації населення краю. Водночас у монографії доводиться, що польське шкільництво, змушене перейти в підпілля, перетворилося на загальнонародний рух, що охопив усі верстви польського населення. Відзначається польська присутність у складі студентства і професорсько-викладацьких кадрів Харківського, Київського й Новоросійського університетів, внесок поляків у розвиток науки, організацію навчально-виховного процесу, медичної галузі. Ґрунтовністю й насиченістю цінним фактологічним матеріалом вирізняються розділи книги, присвячені історії польського книгодрукування й бібліотечно-просвітницької справи як важливого чинника культури України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Попри заборони, польська література здобувала популярність у польських і українських читачів, насамперед студентства, яке таємно поширювало твори А. Міцкевича, С. Гоцинського, Ю. Словацького. Становлять інтерес наведені Т. Лісевичем приклади об'єднання зусиль українців і поляків у книговидаванні, одним із результатів якого став вихід 1909 року «Літературного річника українських і польських авторів», кошти від розповсюдження якого мали бути спрямовані на побудову пам'ятника Т. Шевченку в Києві та перевезення тіла Ю. Словацького з Парижа до Польщі. Розкрито вагоме місце польської літератури у фондах бібліотек навчальних закладів, насамперед Університету Св. Володимира, до якого перейшли багаті книжкові колекції Кременецького ліцею, включно з унікальним книгозібранням короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського. Утім, новими польськими виданнями бібліотека повноцінно не поповнювалася, з приводу чого висловлював своє обурення М.П. Драгоманов, посилаючись на згубні наслідки такої політики для викладацької і наукової роботи. Прикінцевий розділ книги розкриває проблеми із забезпеченням свободи совісті в підросійській Україні, репресії проти Римо-Католицької церкви, що набрали обертів після придушення Польського повстання 1863–1864 рр., намагання перевести богослужіння в католицьких храмах на російську мову (т.зв. «розполячення католицизму»). Загалом наведений конкретно-історичний матеріал дозволив автору дійти висновку, що поляки чинили опір, хоча і прихований, урядовій дискримінаційній політиці, а отже польське духовне життя тривало.

Тематика культурно-освітньої діяльності польської громади в Україні знайшла продовження в дисертації на здобуття наукового ступеня кан-

дидата педагогічних наук Н. Сейко «Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр.»¹⁸, а також монографії міждисциплінарного історико-педагогічного характеру «Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ — першій половині ХХ ст.»¹⁹. На основі джерел, почерпнутих в архівах Києва й Житомира, широкого спектру періодичних видань, літератури, зокрема й польськомовної, дослідниця розкрила масштаби розвитку польської освіти в зазначеному регіоні. Представлено історичну ретроспективу польського шкільництва на Волині за часів Речі Посполитої та Російської імперії, включно з періодами між польськими національно-визвольними повстаннями 1830–1831 рр. і 1863–1864 рр. й аж до початку ХХ ст. Увага авторки сфокусована на етнокультурному житті, освітній діяльності волинських поляків і її інституціалізації від Російської революції 1905–1907 рр. до Першої світової війни 1914–1918 рр., Української революції 1917–1921 рр., а також за радянських часів, насамперед періоду існування Мархлевського польського національного району (1925–1935 рр.).

Докторська дисертація Н. Сейко, захищена 2009 року, присвячена теоретико-методологічному осмисленню основних етапів розвитку доброчинності у сфері освіти України — фундушового (1803–1832 рр.), люстраційного (1832–1864 рр.), системних тенденцій (1864–1918 рр.), а також впливу на нього етноконфесійного чинника, внеску різних соціальних верств і структур, насамперед земств, у благодійну підтримку навчальних закладів і їхніх учнів²⁰. Простежено еволюцію доброчинності в галузі освіти, її структуру (співвідношення приватної, громадської і державної складових), динаміку, тенденції і напрями, комплекс соціокультурних, суспільно-політичних, економічних процесів, що визначали її специфіку. Розглядаючи у другому розділі дисертації значення доброчинних фондів у розвитку освіти України впродовж 1803–1832 рр., Н. Сейко відзначає внесок польської громади в заснування нових навчальних закладів. Розкрито основні передумови домінування поляків у структурі благодійництва на початку ХІХ ст.: польська знать складала основну масу землевласників на Правобережній Україні, від часів Речі Посполитої було успадковано традиції організації доброчинної діяльності. У дисертації висвітлено благодійну підтримку польської громади навчальних закладів усіх рівнів (від початкових шкіл до університетів), соціально незахищених верств населення, мистецьких проєктів (театральних труп, оркестрів тощо). Виокремлено основні форми доброчинної діяльності — довічні і стипендіальні фондуші, конвікти, заповіти. Доведено, що саме впродовж фундушового етапу (1803–1832) закладено традиції, що справили вплив на розвиток благодійництва в Україні впродовж ХІХ — початку ХХ ст.

Водночас історія добродійної діяльності поляків знайшла висвітлення у виданій 2007 року монографії «Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX — поч. XX ст.)»²¹ і низці статей Н. Сейко.

У контексті дослідження історії Римо-Католицької церкви на українських землях питання її просвітницької діяльності порушували у своїх працях Ю. Білоусов²², І. Шостак²³, Е. Зваричук²⁴, В. Ганзуленко²⁵.

Еволюцію шляхетського землеволодіння та внесок шляхетських родів Волині в соціально-економічну історію регіону впродовж XIX ст., насамперед розвиток ринкових відносин, промисловості, торгівлі, банківської справи, а також культурне життя й рівень освіти висвітлюється в кандидатській дисертації В. Павлюка²⁶. Четвертий розділ цієї праці спеціально присвячено досвіду реформування освіти на Волині в першій третині XIX ст., значенню діяльності заснованої зусиллями польської шляхти Кременецької гімназії як впливового осередку культурного відродження Правобережної України. У статті цього ж автора «Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої» акцентується увага на внеску графа Т. Чацького як генерального візитатора училищ Київської, Волинської і Подільської губерній у розвиток освіти та опір русифікації регіону²⁷.

У кандидатській дисертації²⁸ і монографії²⁹ О. Буравського розкрито низку важливих аспектів соціально-економічного й культурного розвитку поляків Волині впродовж другої половини XIX — початку XX ст., а саме: динаміку чисельності й розселення, соціальні показники, рівень освіти й церковну приналежність, вплив національної політики Російської імперії на суспільно-політичне й культурне життя польської громади, її роль у системі землеволодіння й землекористування, господарському житті Волині, участь у громадсько-культурних процесах регіону. Автор з'ясовує негативні наслідки урядової політики, що призводила до зниження рівня грамотності й посилення русифікації польського населення. Висвітлюється внесок Римо-Католицької церкви в розвиток просвітницької і добродійної діяльності, заснування таємних шкіл, збереження й популяризацію національно-культурних цінностей, зміцнення польської національної ідеї. Наголошується на широкій соціальній базі руху за впровадження польського шкільництва на Волині, що наштовхувався на репресивні заходи з боку імперської адміністрації, на звинувачення в окатоличенні й колонізації населення Південно-Західного краю. Фокусується увага на ролі у збагаченні духовного життя й національно-культурній консолідації польської громади діяльності просвітницьких і мистецьких організацій (на кшталт Варшавського товариства сприяння художникам, товариства співаків «Лютня», Луцького польського громадського зібрання «Будинок польський» тощо). У персоніфікованому вимірі показано внесок поль-

ської інтелектуальної еліти в боротьбу проти русифікаторської політики, її участь у розвитку науки, літературно-мистецького життя на Волині. У низці наступних досліджень та виданій 2013 року монографії О. Буравського розглядається роль культурно-освітньої діяльності Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні впродовж XIX — початку XX ст. у збереженні польської національної ідентичності, протистоянні асиміляційним процесам³⁰.

Фундаментальною студією з історії освіти на українських, литовських, білоруських землях, що внаслідок поділів Речі Посполитої відійшли до Російської імперії, є монографія Л. Заштовта “Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej”³¹. У праці відтворено комплексну картину функціонування різних рівнів освітньої системи в період між двома Польськими національно-визвольними повстаннями — 1830–1831 рр. і 1863–1864 рр., водночас другий розділ “Dziedzictwo Rzeczypospolitej: szkolnictwo polskie 1795–1832” присвячено розвитку освіти впродовж 1795–1832 рр., діяльності парафіяльних шкіл і середніх навчальних закладів, Віленського університету, Кременецького ліцею. Висвітлюються інституційні особливості й механізми імперського управління освітньою мережею. У контексті продовження традицій Віленського університету розглядається історія Медико-хірургічної і Духовної академій у Вільно, Університету Св. Володимира. Аналізуються заходи державного регулювання й реформування шкільництва, зміст і організація навчального процесу, викладацький склад, система фінансування, облаштування побуту учнів.

Маючи у власному науковому доробку цикл вагомих праць, сфокусованих на соціально-етнічній, економічній, релігійній проблематиці, Д. Бовуа у широкому спектрі своїх наукових інтересів рельєфно окреслив і культурно-освітню царину, зокрема у виданій 1977 році праці з історії Віленського навчального округу³². Окремий параграф четвертого розділу книги французького вченого «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863)» своєю влучною назвою «Культурний терор (школи й преса)» віддзеркалює квінтесенцію його змісту в контексті висвітлення історії закриття Кременецького ліцею, ліквідації польської шкільної мережі, репресій, що наростали після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр.

У статті «Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.)», що ґрунтується на архівних документах, періодиці, спогадах сучасників, Д. Бовуа звертається до розвідки Л. Заштовта “Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914”³³, відзначаючи наведені в ній цінні фактологічні матеріали і водночас опонуючи окремим її положенням, наприклад тезі про альтруїзм польських поміщиків, які засновували

школи, де могли здобувати освіту українські селяни. Структурно праця Д. Бовуа складається з проблемних трьох частин із промовистими назвами «Післяповстанська антипольська манія царату», «Польсько-російське антиурядове зближення студентства», «Польські політичні ілюзії 1905–1908 рр.».

Д. Бовуа акцентує на інструментах «боротьби за душі» українців шляхом заборони навчання дітей селян при католицьких парафіях, русифікації початкової освіти, протидії поширенню виданої поляками навчальної літератури, що нібито «могла призвести до відриву Південно-Західного краю від Росії». У статті наголошується на особливій суворості переслідування поляків у південно-західних губерніях, порівняно з іншими регіонами Російської імперії, що знаходило вияв, зокрема, в обмеженні вступу польської молоді до місцевих гімназій та Університету Св. Володимира впродовж 1860-х рр. Водночас у статті Д. Бовуа розглядається питання участі польського студентства в суспільно-політичному житті Росії, сприйняття ним соціалістичних ідей, активізації діяльності польських народних шкіл упродовж 1904–1907 рр.

Розкривши в циклі своїх праць складні перипетії російсько-польсько-українських взаємовідносин і протиріч на землях Правобережної України двох останніх третин XIX ст., Д. Бовуа звернувся до глибшого відтворення витоків досліджених ним процесів у монографії «Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.»³⁴. У її четвертому розділі «Шляхетський титул і освіта в Україні» автор фокусує увагу на ролі культурно-освітнього розвитку, що виявлявся зокрема в заснуванні польських шкіл і знаменитого Кременецького ліцею, як чинника консолідації і піднесення національної гідності шляхти. У виразно втілених у докорах М. Сперанського щодо «надмірної схильності до навчання» у «польських губерніях» протиріччях із російською владою в культурній сфері Д. Бовуа вбачає джерело майбутніх соціальних конфліктів і вибухів.

Результатом понад 40-річної скрупульозної науково-дослідної роботи, синтезом здійснених упродовж цього часу студій Д. Бовуа стала фундаментальна узагальнююча праця «Гордіїв вузол Російської імперії: влада, шляхта й народ на Правобережній Україні (1793–1914)»³⁵. Серед сплетіння явищ і процесів, що зумовлювали наростання соціальних протиріч у Російській імперії, автор виокремлює «надмірну схильність до освіти», оскільки вона «ставала тривожним фактом, що порушував культурну, соціальну й таку крихку національну рівновагу в Російській імперії»³⁶. Учений наголошує, що культурний простір Правобережної України характеризувався концентрацією найбільших польських навчальних закладів (включно з Кременецьким ліцеєм). Утім, унаслідок придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. їхні викладачі й учні зазнали пере-

слідувань, а польська мова послідовно витіснялася з освітньої сфери. Зрештою підбиваючи підсумки свого комплексного дослідження, Д. Бовуа констатує, що попри русифікацію на теренах Правобережної України упродовж XIX ст. російській владі не вдалося «елімінувати поляків із цього регіону».

Положення досліджень Л. Заштовта й Д. Бовуа знайшли розвиток у монографії і докторській дисертації О. Прищепи, присвячених формуванню й функціонуванню культурно-освітнього середовища повітових міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII — на початку XX ст.³⁷ Авторка розглянула особливості імплементації на теренах Правобережної України в останній третині XVIII ст. освітньої реформи Речі Посполитої, націленої на створення на матеріальній базі ліквідованого 1773 року Єзуїтського ордену мережі фінансованої державою національної польської освіти світського характеру, що ґрунтувалася на ідеях західноєвропейського Просвітництва, поглибленому вивченні природничих наук, польської та інших європейських мов, прищепленні молоді християнських цінностей і патріотизму. Аналіз системи навчальних закладів, що діяли під егідою Едукаційної комісії (1773–1794), ілюструє глибину вкорінення в регіоні польської шляхетської культури, її визначальний вплив на формування соціокультурного середовища Правобережної України, роль навчальних центрів у розвитку комунікації місцевої еліти. Розкривається процес інтеграції і трансформації освітніх практик Речі Посполитої в імперському російському просторі. Акцентується на протистоянні польської культурної традиції і русифікаторської політики, що набрала обертів після Листопадового повстання 1830–1831 рр. О. Прищепка погоджується з думкою А. Каппелера, що «у зв'язку з рудиментарною і не рідномовною освітньою політикою Російської імперії її учительство аж до 1905 р. не відіграло якоїсь помітної ролі в національному русі жодного з трьох етносів — польського, російського, чи то українського»³⁸. У цьому контексті варто було би приділити увагу аналізу ролі нелегальної культурницької діяльності поляків, зокрема функціонуванню тісно пов'язаних із католицькою церквою таємних польських шкіл, для збереження польської національної ідентичності.

В історіографії польської культурної присутності на теренах України провідне місце належить дослідженням М. Коженювського, результати яких оприлюднювалися на наукових форумах і публікувалися у вигляді статей³⁹, але комплексне висвітлення знайшли у фундаментальній праці «За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках»⁴⁰, основу джерельної бази якої складає великий пласт вперше запроваджених до наукового обігу документів архівів Києва, Варшави, Кракова. Реконструкції цілісної картини багатоманітного етно-

культурного розвитку Києва сприяє здійснене М. Коженьовським комплексне дослідження процесу формування київського центру польської національної ідентичності через призму діяльності громадських організацій, науково-освітніх і культурно-мистецьких осередків, періодичних видань. Відзначається, що поряд із Санкт-Петербургом та Москвою Київ був одним із трьох найпотужніших центрів соціокультурної, економічної, політичної діяльності польської громади, процес формування якої сягав часів Київської Русі. Водночас через призму багатого конкретно-історичного матеріалу ілюструється унікальна роль міського простору Києва як одного з осередків формування історії польської нації, трансформації її ідентичності під впливом місцевого колориту, духовного спадку міжкультурної взаємодії у регіоні від часів Речі Посполитої. Автохтонність поляків на теренах Правобережної України, зростання їхньої чисельності в Києві від 1881 року зумовлювали значення міста в розвитку культурного діалогу Схід-Захід⁴¹. У монографії окреслено визначальні тенденції демографічного розвитку польського населення Києва від 1860-х рр. до Першої світової війни, його культурно-побутову, ментальну специфіку, роль у соціальній структурі міста, участь в економічному житті, освітніх процесах. Висвітлено процес інституційного становлення й діяльності на початку ХХ ст. польських благодійних організацій, що виконували важливі соціальні функції, з якими не здатні були впоратися російські державні органи. Безпосередньо освітньому розвитку поляків у Києві впродовж 1905–1920 рр. присвячено третій розділ праці, у якому його розділено на періоди: 1905–1914 рр. — перші спроби легальної освітньої діяльності, що завершилися її згортанням під тиском царської влади; 1914 — лютий 1917 рр. — активізація польського шкільництва, заснування низки початкових і середніх навчальних закладів; лютий 1917 — останній квартал 1917 — апогей розвитку польської освіти в Києві, відкриття Польського університетського колегіуму; 1918–1919 рр. — розширення мережі польських шкіл за підтримки відповідних національних інституцій. Революція 1905–1907 рр., що започаткувала лібералізацію суспільно-політичного життя Росії, становлення парламентаризму, сприяла активізації польського національно-культурного руху, важливою складовою якого стала легальна діяльність упродовж 1906–1909 рр. польського товариства «Освіта». У монографії висвітлено засади і провідні напрями його діяльності, обставини ліквідації згідно з постановою Сенату (1909), що викликало хвилю обурення українських культурних діячів, які уважали абсурдними звинувачення російської влади на адресу польських просвітницьких організацій у намірах колонізації українців. М. Коженьовський звертає увагу на спроби польських громадсько-культурних діячів, зокрема Й. Бартошевича, довести юридичну неспроможність зга-

даного рішення Сенату, оперуючи принципами європейської правової культури та апелюючи до проголошених Маніфестом 17 жовтня 1905 р. прав і свобод. А відтак польське шкільництво в Києві мусило переходити на нелегальне становище, альтернативою якого стала успішна реалізація ініціативи В. Перетяткович щодо заснування 8-класної жіночої гімназії, яка попри заборону організації навчального процесу польською мовою, прагнула бути «польською за духом».

Свідченням актуалізації юдеознавчих студій в українській історіографії став захист цілої низки докторських і кандидатських дисертацій, присвячених зокрема історії синагог в Україні другої половини XVI — початку XX ст.; хасидизму як вияву реформаційних процесів в іудаїзмі на теренах Російської імперії у середині XVIII — на початку XX ст.; місцю та ролі єврейства в політичному процесі Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.), специфіці єврейського громадського руху, українсько-єврейському дискурсу в друкованих виданнях, політиці російського уряду щодо єврейського питання, участі євреїв у аграрних відносинах і рекрутській повинності єврейського населення; соціокультурному і правовому становищу єврейського населення на українських землях Австро-Угорщини, асиміляційним процесам у XIX — на початку XX ст., єврейському питанню у програмах і діяльності політичних партій, участі євреїв у діяльності австрійської соціал-демократії; комплексному висвітленню історії єврейських громад Правобережної, Лівобережної і Південно-Східної України XIX — початку XX ст.; різноманітним аспектам культурного виміру діяльності єврейського населення в Україні, специфіці єврейської етнопедагогіки XIX — початку XX ст.⁴²

У захищеній 2002 року кандидатській дисертації Н. Рудницької здійснено комплексне дослідження становлення й функціонування системи освіти для євреїв на Волині впродовж XIX — початку XX ст. через призму національної політики Російської імперії. Проаналізовано важливі статистичні дані й фактологічні матеріали, соціально-економічні та правові чинники діяльності єврейських навчальних закладів, історичні передумови формування унікальної традиційної культури євреїв, базовою засадою якої була освіта й виховання молоді. З'ясовано особливості розвитку мережі єврейських початкових приватних і державних навчальних закладів, зміст їхнього навчально-виховного процесу, структуру викладацького складу, проблеми фінансового забезпечення. Охарактеризовано постановку викладацької справи і значення в системі підготовки рабинів та педагогічних кадрів для початкових єврейських навчальних закладів діяльності Житомирського рабинського училища (1847–1873 рр.), навчальні програми якого були рівноцінні гімназичним.

У дисертації відзначається важлива роль Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885) у культурному поступі євреїв не

лише на теренах Волині, але і в масштабах усієї Російської імперії. Висвітлюються непрості умови, в яких доводилося функціонувати цьому закладу, а саме: намагання уряду повністю підпорядкувати його офіційному внутрішньополітичному курсу Росії, спрямованому на асиміляцію євреїв, і водночас опір консервативних кіл єврейського населення, ортодоксальної іудейської громади. Початок утвердження в Російській імперії професійно орієнтованої освіти пов'язаний із відкриттям у Житомирі першого ремісничого училища. Загалом у дисертації розкрито активну участь євреїв у культурних процесах на українських землях, всупереч негативному впливу русифікаторської політики, позбавленню т.зв. іногородців громадянських прав. Висвітлюється вплив Гаскали на модернізаційні процеси у єврейському середовищі, а також протистояння представників цього руху та іудеїв-ортодоксів. Авторка акцентує увагу на ролі Волині як важливого просвітницького центру, де формувалися покоління єврейської інтелігенції, яка плекала національні традиції та сприяла популяризації кращих здобутків світової культури, зокрема шляхом перекладацької діяльності.

Дослідження історії освітньої діяльності євреїв на Волині знайшли продовження в кандидатській дисертації А. Мелешенко «Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII — початок XX століття)»⁴³, зорієнтованій на історико-педагогічний аналіз. У дисертації зосереджено увагу на типологізації і класифікації початкових єврейських навчальних закладів, організаційно-методичних засадах їхнього навчально-виховного процесу в контексті основних тенденцій розвитку єврейського шкільництва і його ролі в культурному житті Волині. Акцентується на культурно-освітніх взаємовпливах євреїв, поляків, німців, росіян, українців на теренах Волинського краю, значенні культурно-просвітницької, добродійної, релігійної діяльності громадських інституцій для протистояння асиміляційній політиці російського уряду щодо єврейського населення. Здійснено узагальнюючу характеристику мережі єврейських навчальних закладів Волині, їхнього місця в топографічному просторі губернії, чисельності учнів, особливостей традиційної релігійної і державної освіти для євреїв. Висвітлено специфіку підготовки педагогічних кадрів для єврейських навчальних закладів (Житомирське рабинське училище, Житомирський єврейський учительський інститут), зміст і пріоритети навчальних програм, рівень методичного забезпечення, форми навчально-виховної роботи і вплив на неї релігійних засад, морально-етичних традицій, релігійних цінностей. Наголошується на ролі шкільництва, культурно-просвітницької діяльності у збереженні самобутності єврейської громади Волині.

У кандидатській дисертації А. Морозової «Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.)» зроблено

акцент на двоїстості соціокультурного розвитку євреїв, що визначала їхню самоідентифікацію, сформовану за умов, коли з одного боку вони прагнули зберегти власну мову, релігійну самобутність, а з іншого — мали інтегруватися до оточуючого економічного й культурного середовища⁴⁴. Останній розділ дисертації присвячено освіті й духовно-релігійному життю єврейської громади. Наголошується, що попри складне матеріальне становище приватних і державних навчальних закладів для євреїв, загалом їм вдалося протистояти асиміляційній політиці російського уряду, зберегти засади єврейської традиційної культури, і зокрема, забезпечити вищий рівень грамотності серед жінок, порівняно з християнським населенням.

Розвиток єврейської освітньо-виховної системи є складовою предмета дисертаційного дослідження В. Гончарова «Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.»⁴⁵. У ньому розкрито специфіку формування єврейської громади після Великих реформ 60–70-х рр. XIX ст., її структуру, розселення, динаміку чисельності, особливості господарської діяльності, громадського побуту. Проаналізовано особливості процесів акультурації євреїв великих міст, що супроводжувалися зростанням рівня їхньої освіченості й економічного статусу, присутності в державних органах, формуванням класу єврейської інтелігенції. Відзначено вплив іудаїзму, традиційної культури східноєвропейського єврейства, насамперед комплексу морально-етичних норм, на суспільно-політичне й економічне життя євреїв регіону. Осередками і провідниками цього впливу виступали родина, синагога і єврейські навчальні заклади (талмуд-тори, хедери). Водночас простежено роль загальних навчальних закладів у міжкультурній взаємодії, європеїзації єврейської молоді, що справляла вплив не лише на її освітній рівень, але і на моделі соціальної поведінки, соціально-психологічні засади шлюбних відносин, систему виховання дітей, статус жінки. З'ясовано посилення світського елемента у процесі трансформації єврейської системи освіти відповідно до вимог часу, що передбачала зростання ролі професійно орієнтованої освіти, вивчення іноземних мов, питомої ваги жінок у викладацькому складі.

У кандидатській дисертації О. Крічкер «Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX століття»⁴⁶ проаналізовано специфіку соціально-економічного становища єврейства згаданого регіону в межах Російської імперії, його трансформацію на початку XX ст., зокрема і в результаті встановлення радянської влади. Розкрито посередницьку функцію містечок у відносинах між містом і селом, їхню роль у розвитку торгівлі, ремісничого і промислового виробництва. Розглянуто етнонаціональні процеси, що розгорталися в містечках Правобережної України, та значення єврейської освіти для збереження традиційної духовної культури євреїв.

Місце та роль єврейського населення в соціокультурному й економічному розвитку Катеринославської і Херсонської губерній другої половини XIX ст. через призму взаємодії традиціоналізму й модернізаційних процесів досліджено в кандидатській дисертації і монографії В. Яшина⁴⁷. Зокрема, у монографії автор простежив вплив русифікації і християнізації на розвиток єврейських громад, а також гальмівний ефект обмежувальних заходів російського уряду щодо економічної активності євреїв. Порушене в четвертому розділі праці питання функціонування єврейської системи освіти — релігійної, світської, професійної — знайшло продовження в наступному циклі статей В. Яшина. У статті «Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.)» автор проаналізував зумовлені насамперед економічними чинниками і спрямовані на інтеграцію єврейського населення до соціокультурного простору Російської імперії реформи у сфері освіти⁴⁸. З'ясовано, що центрами освітньо-модернізаційних процесів стали великі міста. Наприклад, у казенних єврейських училищах Одеси використовувалися гімназичні підручники із загальноосвітніх предметів, а місцева тламуд-тора, якою опікувалися впливові єврейські купці й рабини, перетворилася на потужний осередок русифікаторської політики влади. На основі аналізу статистичних даних автор дійшов висновку, що загалом більшість єврейського населення надавала перевагу навчанню в тламуд-торах, хедерах, єшивах, а також домашній освіті. Наголошується на посиленні після 1880-х рр. сіоністських настроїв, опору асиміляції, національного спрямування традиційної єврейської системи освіти.

У наступній розвідці «Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття» В. Яшин розкрив значення здобуття євреями загальної світської і професійної освіти для інтеграції до російськомовного християнського соціуму й реалізації власних економічних інтересів, що виходили за межі традиційної єврейської громади⁴⁹. Простежено трансформації офіційної державної політики з цього питання від сприяння модернізаційним процесам шляхом залучення єврейської молоді до навчання в гімназіях та університетах упродовж 1860–1870-х рр. до вжиття заходів задля зменшення їхньої питомої ваги у згаданих навчальних закладах починаючи з 1880-х рр. Зворотнім боком відсоткових обмежень щодо вступу євреїв до університетів Російської імперії стала орієнтація на здобуття ними освіти у Європі. Наведено статистичні дані, що відображають динаміку чисельності євреїв у закладах Одеського навчального округу та рівня знань із російської мови, відзначено добродійну діяльність єврейської громади у сфері освіти, що поширювалася й на християнське населення. Акцентується на ролі професійної освіти (передусім комерційної, медичної,

юридичної, ремісничої) як інструмента економічної самодостатності та правової емансипації.

Перше комплексне джерелознавче дослідження широкого масиву документів з єврейської історії XVI–XX ст., що зберігаються в архівах Києва, здійснила В. Хітерер у своїй кандидатській дисертації, захищеній 1996 року⁵⁰. 2016 року вийшла друком монографія В. Хітерер “Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917” — комплексне дослідження історії євреїв Києва від часів Київської Русі до періоду Лютневої революції 1917 року⁵¹. Авторка зауважує, що історія євреїв у Києві, ймовірно, довша і складніша, ніж історія євреїв у будь-якому іншому місті Східної Європи. Сакральна роль, якою офіційна імперська ідеологія наділяла Київ як священне для православного світу місто, матір міст руських, зумовлювала провоковану владою релігійну нетерпимість, зокрема щодо євреїв-іудеїв. Синтетичний характер дослідження пов’язаний із формуванням різнопланової джерельної бази, використанням інформаційного потенціалу періодичної преси різної тематичної і політико-ідеологічної спрямованості, джерел особового походження, що віддзеркалюють світогляд особистості на історичному тлі, та масштабного корпусу архівних документів, зокрема з фондів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву міста Києва. Проаналізований у монографії широкий спектр сюжетів розвитку і трансформації київського єврейства, впливу на нього коливань політики російського уряду від націленості на асиміляцію до намагань ізолювати єврейську громаду дозволяє дійти висновку про суперечливість і контрастність становища євреїв у Києві. Здійснено аналіз демографічних процесів, що відбувалися в єврейській громаді Києва у просторово-хронологічному вимірі з акцентом на соціальні проблеми, становище жінок і дітей. Відтворення колективного образу єврейської громади міста відбувається через призму портретів її лідерів — родин Бродських, Марголіних та ін.

В опублікованій 2018 року статті В. Хітерер “How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917” досліджується специфіка освітнього життя київських євреїв у контексті офіційної політики російського уряду з єврейського питання, що характеризувалася непослідовністю і впродовж XIX — початку XX ст. неодноразово зазнавала змін⁵². Як наслідок, процес розвитку єврейської системи освіти відбувався суперечливо, в умовах постійного контролю й регламентації із боку органів державної влади. У праці акцентується на русифікаторській політиці, інструментами якої стало, зокрема, заснування державних шкіл для євреїв і підпорядкування традиційних єврейських релігійних навчальних закладів міністерству народної освіти. А отже, предмет згаданого дослідження значно

ширший за власне педагогічну царину й сягає своїми межами комплексу складних питань соціокультурного характеру, міжетнічної і міжрелігійної взаємодії, трансформації національної традиції під впливом внутрішньої політики імперії. Авторка відмітила, що спрямовані на нівеляцію культурної ідентичності євреїв і їхнє злиття з російськомовним християнським населенням заходи щодо поглиблення викладання російської мови в єврейських навчальних закладах, а також вплив ідей Гаскалі, сприяли зростанню чисельності єврейської молоді в загальноосвітніх закладах. Реакцією держави на цей процес стали обмежувальні заходи, спрямовані на послаблення єврейської присутності у сфері загальноосвітньої державної системи. Аналізуючи особливості київської освіти для євреїв, В. Хітерер фокусує увагу на причинах відкриття в Києві офіційних єврейських шкіл лише на початку ХХ ст., хоча дозволи російської влади на заснування таких закладів у інших містах імперії, включно з Санкт-Петербургом і Москвою, були надані ще від 1860-х рр.

О. Прищепа в монографії «Місця зустрічі: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.)» і докторській дисертації «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.)» наголошує, що в міському просторі Волинської, Київської і Подільської губерній «попри інакшість етнорелігійних і соціокультурних ознак, поляки, євреї, українці, росіяни демонстрували взірець малоконфліктності, вживлюваний через освіту й культуру»⁵³. В окремому параграфі «Вростання євреїв у освітньо-культурне довкілля» О. Прищепа розглядає процес культурно-освітньої інтеграції єврейського населення до імперського простору як зближення традиційної релігійної освіти євреїв із загальноєвропейською культурою, а «мостом, на якому могла відбутися ця зустріч, мала стати великодержавна російська культура»⁵⁴.

У монографії О. Іваненко «Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)» фокусується увага на деструктивній ролі русифікаторської імперської політики, зокрема і стосовно єврейської громади, що загострилася унаслідок придушення Польського повстання 1863–1864 рр. й поширення провокативних пропагандистських тез щодо т.зв. «польсько-єврейського ярма»⁵⁵.

Від 1990-х рр. із розгортанням в українській історичній науці масштабних досліджень етнонаціональної проблематики, активізацією регіональних студій набуло розмаху висвітлення широкого спектру історії греків на українських землях, було запроваджено до наукового обігу важливий корпус історичних джерел, удосконалено джерелознавчу методологію, вироблено нові концептуальні підходи до вивчення етнічної історії

України загалом та її невід'ємної складової — історії грецької меншини. Комплексний аналіз і систематизацію історіографії та джерел з етнічної історії і культури греків Криму та Приазов'я (80-ті рр. XVIII ст. — 90-ті рр. XX ст.) здійснено в монографії М. Араджионі⁵⁶. Ґрунтовною джерельною базою відзначається й інша праця авторки «Греки Криму: історія і сучасне становище», у якій розкрито важливі питання етнічної історії грецьких спільнот півострова від часів Візантійської імперії до початку XXI ст.⁵⁷

Історіографічному аналізу студій з історії грецьких громад України кінця XVII — початку XXI ст. присвячено кандидатську дисертацію О. Капінус, у якій увага сфокусована на працях з історії ніжинських і мариупольських греків⁵⁸. О.Є. Пилипенко здійснив дослідження процесів становлення й функціонування Ніжинського грецького братства впродовж 50-х рр. XVII ст. — кін. 60-х рр. XIX ст., нормативно-правових засад діяльності, економічних соціально-правових, культурних аспектів його історії⁵⁹. Результатом проведеної А. Гедьо комплексної роботи з виявлення, аналізу, систематизації і класифікації історичних джерел з історії грецьких громад в Україні став цикл її праць, присвячених історії греків Ніжина, Північного Приазов'я, зокрема становленню й функціонуванню, структурі, напрямам діяльності Ніжинського грецького магістрату⁶⁰. Історія грецької спільноти на українських теренах кінця XVIII — початку XX ст. знайшла відображення і в дисертаціях І. Пономарьової, М. Абдуллаєвої, С. Новікової, М. Подгайко, В. Волониць, Ю. Демури, С. Арабаджи⁶¹. Є. Чернухін здійснив скрупульозне вивчення історіографії і джерел комплексної проблеми становлення й діяльності ніжинського грецького братства (друга половина XVII — кінець XIX ст.), представив огляд відомостей з історії греків Ніжина, що містяться у працях авторів XIX — початку XX ст., а також на сторінках тогочасної періодики — «Украинского альманаха», «Черниговских губернских ведомостей» тощо⁶². Тематика просвітницької і благодійної діяльності ніжинської грецької громади знайшла висвітлення у присвяченому 130-річчю від дня народження академіка ВУАН К. Харламповича збірнику статей «Греки в Ніжині»⁶³. У статті О. Ростовської «Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в XIX ст.» із використанням матеріалів Державного архіву Чернігівської області розглядаються обставини заснування в Ніжині Олександрівського грецького училища, основні засади його діяльності, соціальний склад учнів. Г. Самойленко та С. Самойленко в розвідці «Грецькі навчальні заклади у Ніжині» представили статистичні дані щодо кількості учнів Олександрівського грецького училища, зміст навчальних програм підготовчого та 1-3 класів, особливості викладацького складу закладу.

Широку панораму економічної і культурно-просвітницької діяльності греків в Україні упродовж XVII–XX ст., специфіку декількох хвиль грецької еміграції на українські землі відтворено у виданій 1999 року монографії Н. Терентьєвої. Розглядаються культурно-освітні аспекти діяльності ніжинського грецького братства, при якому було засновано школу, фокусується увага на відкритті 1817 року Олександрівського грецького училища як важливій події в історії культури України, а також не внеску Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородько в піднесення освітнього рівня грецької молоді та доброчинності відомих грецьких родин, насамперед братів Зосимів⁶⁴. 2008 року Н. Терентьєва спільно з К. Балабановим видали навчальний посібник «Греки в Україні: історія та сучасність»⁶⁵.

Під керівництвом Н. Терентьєвої захищена кандидатська дисертація Н. Бацак «Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII — початок XX ст.)», присвячена культурному розвитку грецької громади, що в останній третині XVIII ст. переселилася з Криму до Азовської губернії Російської імперії⁶⁶. У монографії Н. Бацак «Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX століття)» набуло подальшого розвитку комплексне дослідження взаємозв'язку культурного розвитку та утвердження ідентичності греків, висвітлення широкого спектру грецького громадсько-культурного руху, що яскраво виявлявся в діяльності освітніх закладів, громадських організацій, мистецьких осередків, на тлі національної політики Російської імперії⁶⁷. Висвітлюється процес заснування на Маріупольщині в першій половині XIX ст. грецьких національних шкіл, що підтримували тісні зв'язки з церквою і грецькими громадсько-культурними діячами за кордоном; наголошується на ролі сформованої упродовж 20–60-х рр. XIX ст. системи навчальних закладів у національній консолідації і збереженні мови, духовної спадщини, ідентичності маріупольських греків; розкривається специфіка русифікації грецької національної освіти, що посилилася від 70-х рр. XIX ст., коли внаслідок заборони богослужінь грецькою мовою (1873) національне шкільництво було позбавлене живильного духовного ґрунту.

Важливі аспекти історії грецької національно-визвольної боротьби кінця XVIII — XIX ст., Новогрецького Просвітництва розкрито в монографії О. Терентьєвої крізь призму просвітницької і доброчинної діяльності родини грецьких купців Зосимів⁶⁸. Спеціальні розділи узагальнюючої колективної праці «Греки на українських теренах», а також книги В. Томазова та О. Яся «Грецькі сторінки української історії» присвячено історичному періоду XVIII ст. — початку XX ст. та грецькій присутності на українських землях, що в той час входили до складу Російської

імперії⁶⁹. На основі широкої джерельної бази, насамперед архівних документів, історію консульств Греції у Бердянську, внесок греків у економічний і громадсько-культурний розвиток міста XIX — початку XX ст. відтворено в монографії І. Лимана й В. Константінової⁷⁰.

У просопографічному дослідженні В. Томазова реконструйовано етносоціальний портрет греків-хіосців Півдня України, їхній внесок в економічний і соціокультурний розвиток Азовсько-Чорноморського регіону впродовж кінця XVIII — 1917 р. Автор проаналізував передумови переселення греків-хіосців до Південної України наприкінці XVIII ст., розкрив їхнє місце та роль, а також стратегії адаптації у соціальному просторі Російської імперії, висвітлив участь у системі міжнародної морської торгівлі, здійснив генеалогічне дослідження, з'ясував специфіку національної самоідентифікації у широкому контексті громадсько-культурної діяльності⁷¹.

Важливим сегментом історіографії місця та ролі іноземних колоністів на українських теренах є праці з історії чеської громади в Україні, що є невід'ємною складовою загальноєвропейської етнонаціональної історії. У кандидатській дисертації Ж. Ковби «Чеська еміграція на Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.» розглянуто особливості економічного розвитку Чехії упродовж XIX ст., пов'язані із завершенням промислового перевороту в 1870-х рр., вплив аграрної кризи 1870-1890-х рр. на погіршення соціального становища селянства⁷². У руслі офіційної ідеологічної лінії радянської історіографії дисертантка серед причин чеської еміграції акцентує на посиленні національного гноблення в Австро-Угорщині після 1867 р. Створення ідейно-культурного підґрунтя для масового переселення чехів до Російської імперії Ж. Ковба пов'язує зі Слов'янським з'їздом під час відкриття етнографічної виставки 1867 р. в Москві. Участь у ньому численної чеської делегації авторка відзначає як демонстрацію протесту проти національної політики Габсбургів і звернення за покровительством до Російської імперії, яка в обрамленні концепції панславізму претендувала на місію визволення й об'єднання під своєю егідою слов'янських народів. Насправді ж, більшість західних слов'ян, що брали участь у з'їзді, не сприйняли ідею домінування російської мови і православ'я в майбутньому загальнослов'янському союзі. Розглядаючи соціально-економічне становище українських земель у складі Російської імперії, авторка наголошує на сприятливих для чеської імміграції умовах, що склалися на Волині після придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. на тлі реалізації політики витіснення польського землеволодіння. Ж. Ковба проаналізувала політику російської влади щодо чеських переселенців у релігійному питанні, спрямовану на витіснення на Правобережній Україні католицьких впливів шляхом заснування серед

колоністів гуситської церкви. Невдачі на цьому терені спонукали царський уряд до запровадження обмежувальних заходів у вигляді заборони чехам-католикам купувати землі на Волині та заохочення до прийняття православ'я. Відзначається поява в містах України від середини XIX ст. чеських учителів і університетських викладачів, а також роль чехів у соціально-економічному розвитку міського простору. Акцентовано на особливостях національно-культурного і громадсько-політичного життя чехів, заснуванні наприкінці XIX ст. низки чеських просвітницьких благодійних товариств, чеськомовних періодичних видань.

У розвідці «Чеські переселенці на Правобережній Україні (60–70-ті рр. XIX ст.)» В. Попов на основі документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва розкрив важливі аспекти колонізаційного руху чехів, зумовленого комплексом економічних і політичних чинників історії Російської імперії та Австро-Угорщини. Автором висвітлено особливості залучення чеського населення до системи землеволодіння й землекористування на Правобережній Україні, проблеми в облаштуванні на нових місцях проживання, оформленні відповідної документації, відносинах із місцевими поміщиками й селянами. Наголошується на розвитку міжслов'янських зв'язків: чесько-польських релігійних взаємин у межах Римо-Католицької церкви, діяльності в музичних навчальних закладах і поміщицьких мастках чеських музикантів, внеску чеських науковців у розвиток університетської освіти в Україні, поширенні на Волині періодичних видань Австро-Угорщини. Утім, на нашу думку, надто оптимістично звучить теза В. Попова про те, що «чехи-переселенці користувалися також культурною автономією, яка ... допомагала зберігати мову, традиції, віру предків»⁷³, оскільки за кадром дослідження залишилася русифікаторська політика, витіснення чеської мови із навчального процесу, порушення свободи віросповідання, утиски прав римо-католицької громади.

Н. Керецман у своїй кандидатській дисертації здійснила комплексне дослідження українсько-чесько-словацьких зв'язків у царині науки, освіти, літератури, театрального й образотворчого мистецтва останньої третини XIX — початку XX ст.⁷⁴ Авторка відзначила взаємозв'язок між зростанням рівня освіти українського, чеського і словацького народів та інтенсифікацією їхніх культурних взаємин. Проілюстровано інтерес в українському суспільстві до запозичення чеського досвіду розвитку національної освіти на прикладі відображення у пресі діяльності чеських гімназій і боротьби за відкриття чеського університету, звернення до здобутків чеської освіти у творчості І. Франка, В. Гнатюка, Н. Кобринської, широкої обізнаності українських учителів із чеською педагогікою, насамперед доробком Я.А. Коменського, вивчення досвіду чеських шкіл

під час закордонних відряджень українських освітян. У дисертації розкрито внесок чеських освітян у розвиток Чернівецького, Київського, Новоросійського, Харківського університетів та закладів вищої освіти Львова. Висвітлюється і зворотній процес — викладацька робота українських учителів у словацьких школах та гімназіях, діяльність у Празькому університеті І. Пулюя та І. Горбачевського.

Комплексне історико-етнологічне дослідження національних меншин (євреїв, поляків, росіян, німців, чехів) на Волині в середині XIX — на початку XX ст. здійснила у своїй кандидатській дисертації В. Надольська, з'ясувавши історичні витоки формування поліетнічного й мультикультурного складу населення Волині, особливості міграційних процесів у регіоні в контексті національної політики, і зокрема обмежувального законодавства, Російської імперії, проаналізувавши специфіку розселення, соціальну й майнову диференціацію, господарську діяльність, релігійну приналежність і культурний розвиток⁷⁵. Спеціальний розділ дисертації присвячено особливостям національної освіти на Волині, її державній регламентації, ролі освітніх закладів і релігійних інституцій у національно-культурному житті меншин. Висвітлюється специфіка репресивної політики Російської імперії щодо польського населення, яка призвела до втрати польською освітою офіційного статусу, наголошується на ролі Житомирської римо-католицької духовної семінарії і таємних навчальних закладів як осередків польської ідентичності. Фокусується увага на традиційній освітній системі євреїв і її трансформації під контролем міністерства народної освіти, на значенні іудаїзму для консолідації і збереження національної самобутності єврейства. З'ясовуються особливості ставлення німців і чехів до русифікаторської політики, що справила вплив на навчально-виховний процес національних шкіл.

Я. Вацулик у своїй монографії «Історія волинської Богемії» відтворив узагальнюючу картину економічної діяльності чеських колоністів на Волині (їхній внесок у розвиток сільського господарства, промисловості), їхнього релігійного життя, культурного і громадсько-політичного розвитку впродовж 1868–1914 рр.⁷⁶ Учений наголошує, що від самого початку переселення на Волинь шкільне питання було для чехів пріоритетним, оскільки вони спиралися на традиції національного шкільництва своєї батьківщини й нарівні з німецькими колоністами у Волинській губернії докладали зусиль до відкриття нових навчальних закладів у своїх громадах, активно займалися самоосвітою, з цікавістю черпали міжнародні новини з різноманітних періодичних видань. Розглядаються обмежувальні заходи російського уряду, специфіка русифікаторської політики щодо чеських шкіл, які засновувалися за зразком навчальних закладів у Австро-Угорщині. Я. Вацулик акцентує на опорі затаврованих

клеймом «політично неблагонадійних» чеських учителів поширенню серед чехів православ'я й утвердженню домінування російської мови в їхньому культурному житті. Учений вказує на позитивні наслідки зумовленої Революцією 1905–1907 рр. суспільно-політичної лібералізації для національно-культурного розвитку чехів, що виявлялося, наприклад, у заснуванні нового часопису “Ruský Čech”, на сторінках якого висвітлювалося життя чеських поселень, чесько-російські відносини, економічні питання, політичні новини Російської імперії та Австро-Угорщини, обстоювалися ідеї збереження національної ідентичності, модернізації чеської освіти й демократизації політичної системи Російської імперії.

У кандидатській дисертації Г. Шпиталенко здійснено дослідження причин і передумов чеської еміграції на Волинь, демографічних процесів, соціально-економічного й громадсько-культурного життя волинських чехів упродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст.⁷⁷ Авторка акцентує на значенні релігійного та культурного чинників для збереження національної ідентичності чехів у Російській імперії за умов законодавчих обмежень і дискримінаційної національної політики. Розкривається сутність релігійної політики щодо чеського населення, спрямованої на створення у вигляді гуситської церкви противаги впливу католицизму на Волині. У контексті імплементації цієї політики йдеться про заснування Дубенської, Глинської, Острозької чесько-гуситських парафій, з'їзди чеських священників упродовж 1879–1881 рр. Проаналізовано заходи російської влади щодо залучення чехів до православ'я з кінця 1880-х рр. після невдалих спроб реалізації проєкту заснування гуситської церкви. Вказується на існування певної національно-культурної автономії чехів Волині на початковому етапі їхнього переселення, що виявилось в заснуванні чеських волостей — Глинської, Дубенської, Луцької (1870) та Купичевської (1872). Відзначається роль контактів волинських чехів із їхніми співвітчизниками в Чехії, поширення періодичних видань Австро-Угорщини й заснування в Києві часописів “Ruský Čech” і “Čechoslovan”, діяльність спортивних і благодійних організацій, театрального-музичного життя, заснування й діяльності чеських шкіл, що після переходу під юрисдикцію міністерства народної освіти 1887 року стали об'єктом формованої русифікації.

За сприяння Посольства Чеської республіки в Україні, зусиллями Кримського культурно-освітнього товариства чехів «Влтава» і Кримського етнографічного музею 2005 року побачили світ нариси історії і культури «Чехи в Криму». У виданні, зокрема, висвітлено питання еміграції чехів до Криму й заснування ними колоній у другій половині ХІХ ст., культурно-етнографічні аспекти їхньої історії і роль у ній Римокатолицької церкви⁷⁸.

Наступного року вийшла друком монографія С. Волкової «Чехи на півдні України (друга половина XIX — перша третина XX століття)», у якій здійснено комплексне дослідження причин і чинників імміграції чехів до українських земель (обезземелення селянства, промислова й фінансова кризи в Австрійській імперії, з одного боку, та політика російського уряду, спрямована на заохочення притоку іноземних колоністів до знелюдненого внаслідок еміграції татар до Туреччини, з другого боку); перебігу і специфіки переселення чехів до Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній; соціально-економічного розвитку чеських колоній від 1860-х до 1920-х рр. (створення великих господарств, удосконалення землеробства, тваринництва, ремісництва й торгівлі)⁷⁹.

У монографії С. Шульги здійснено комплексне дослідження історії чеської меншини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів у Західній Волині другої половини XIX — середини XX ст.⁸⁰ Розкриваючи причини, насамперед економічні, переселення чехів у 60–70-х рр. XIX ст. з Богемії і Моравії до Російської імперії, авторка простежує трансформацію характеру державної політики щодо чеських колоністів від протекціоністської до обмежувальної. У компаративістському ключі наголошується на специфіці чеської колонізації Волині, порівняно з німецькою, що полягала у вищій здатності адаптуватися до мультикультурного середовища Волині. Наводяться дані щодо динаміки чисельності чеського населення й чинників її уповільнення, здійснюється типологізація чеських поселень, розглядаються конструктивні особливості житла, висвітлюється роль чехів у модернізаційних процесах кінця XIX — початку XX ст. Авторка акцентує на згубних наслідках русифікації чеського культурно-освітнього життя, що призводила до обмеження сфери вживання рідної мови і її незнання молоддю, занепаду бібліотечної і театральної справи, втрати чехами зв'язків із історичною батьківщиною.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття у вітчизняній історіографії відбувся сплеск інтересу до історії німецької етнічної спільноти в Україні, і на сьогодні здійснено масштабні дослідження з цієї тематики, результатом яких стали численні монографії, збірники наукових праць та дисертації. Зокрема, у кандидатській дисертації М. Ісмаїлова «Виникнення німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII — 30-і роки XIX ст.)» наголошується, що попри утопічність прагнення німецьких колоністів до прямого переносу в межі Російської імперії європейського побуту, загалом їм вдалося впродовж тривалого проживання на Півдні України зберегти свої етнокультурні традиції і специфіку духовного життя, важливими елементами якого були релігія і школа. О. Замуруйцев зацентрував увагу на духовному житті німецьких колоній Півдня України другої половини XIX — початку XX ст. як

одному з чинників розвитку культурно-освітнього життя українців, принесенні німцями на український ґрунт започаткованих за доби Реформації освітніх традицій. Досліджуючи процес розселення й чисельність, основні напрями господарської діяльності німецьких колоністів на Волині наприкінці XVIII — на поч. XX ст., О. Суліменко висвітлив важливі питання громадського самоврядування, освітнього й релігійного життя німців регіону, на основі статистичних даних розкрив здобутки німецького шкільництва, якому судилося торувати свій шлях за складних умов русифікаторської політики. У контексті державної політики Габсбургів, впливу Революцій 1848–1849 рр. І. Монолатій дослідив культурне життя німецьких колоній Галичини середини XIX — початку XX ст., наголосивши на підтримці німцями українського національно-культурного руху, вивченні ними української мови. Автор довів, що створення і функціонування розвинутої системи пасторальних і народних закладів освіти стала ключовим чинником процесів німецької колонізації у Галичині. У кандидатській дисертації М. Белікової з історії менонітських колоній Півдня України (1789–1917) здійснено періодизацію та відтворено еволюцію їхніх навчальних закладів, проілюстровано зростання соціального статусу жінок шляхом розширення доступу до освіти, наводяться дані щодо високого рівня письменності менонітів. Спеціальним дослідженням з історії німецької освітньої системи на півдні України (1789–1938) є кандидатська дисертація І. Задерейчука, у якій відзначається роль Молочанського менонітського сільськогосподарського союзу й Молочанської менонітської училищної ради у вдосконаленні шкільництва, розглядаються особливості переходу німецьких навчальних закладів у підпорядкування міністерства народної освіти. Т. Захарченко відтворила соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX — початок XX ст.), приділивши увагу особливостям шкільництва і його ролі в релігійному вихованні молоді. Авторка відзначила рівень знання менонітами російської мови, що станом на початок XX ст. був вищим, ніж у росіян регіону, а також розвинуту систему соціальної допомоги, заснування шкіл для дітей з особливими потребами, лікарень для незаможних, товариств взаємного кредиту і страхування. У кандидатській дисертації К. Лях сфокусовано увагу на міжкультурній взаємодії у Південній Україні, розвитку колоністів в мультиетнічному середовищі (XIX — початок XX ст.), а формування німецькомовних етноконфесійних спільнот розглядається в контексті їхніх відносин із органами державної влади Російської імперії. Висвітлюючи соціокультурний вимір історії німецькомовного населення Півдня України, авторка наголошує на його неоднорідності, що насамперед зумовлювалося етноконфесійним чинником. Вплив Революції 1905–1907 рр. у Росії на

суспільно-політичну й культурно-просвітницьку діяльність, участь у виборчому процесі німців і менонітів Південної України на початку ХХ ст. проаналізовано в кандидатській дисертації О. Берестень. У порівняльному ключі авторка розкрила особливості розвитку лютеранських, католицьких і менонітських просвітницьких організацій, що мусили згортати свою діяльність унаслідок посилення антинімецьких настроїв і пропаганди у Російській імперії напередодні Першої світової війни. Господарську діяльність німецьких колоністів Півдня України (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) дослідила у своїй кандидатській дисертації Л. Хрящевська, а історію німецьких колоній Північного Лівобережжя України (друга половина ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.) — А. Мащенко, який проаналізував специфіку освітнього життя німців, зорієнтованого на формування релігійної ідентичності і професійну підготовку⁸¹.

Однією з перших у незалежній Україні праць з історії німецьких колоній на українських землях стала монографія І. Кулиничя й Н. Кривець, у якій акцентується на взаємодії автохтонного українського етносу із західноєвропейськими культурними традиціями, суспільно-політичними ідеями, здобутками науково-технічного прогресу⁸². Дослідження базується на широкому колі історичних джерел, як уперше запроваджених до наукового обігу, так і по-новому осмислених опублікованих документів і матеріалів. Окремий розділ монографії присвячено ХVІІІ–ХІХ ст., у ньому окреслено засади державної політики Російської імперії щодо іноземних колоністів, економічні й демографічні проблеми, з якими їм доводилося стикатися, і насамперед — висвітлено внесок німців у розвиток сільського господарства південних регіонів Російської імперії. Розкрито роль німецьких колоністів у соціально-економічному розвитку регіону періоду утвердження капіталізму, особливості їхнього повсякденного життя й культури, розвитку освіти й медицини, добродійної діяльності, зокрема під час Східної війни, тощо.

Того ж року Ужгородським державним університетом, Науково-дослідним інститутом карпатознавства спільно із Закарпатським обласним товариством охорони пам'яток історії та культури видано монографію Г. Павленка з історії німців на Закарпатті. Висвітлюючи основні етапи німецької колонізації Закарпаття, починаючи від раннього середньовіччя, автор констатував, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. «німецькомовне населення Закарпаття складало десь біля 11 відсотків усіх жителів краю. Німецька мова за вжитком посідала третє місце в містах (після угорської і української) і четверте місце в сільській місцевості (після української, угорської і румунської)», «розсудливі, працьовиті, добрі майстри своєї справи і добрі християни — німці ніколи не вступали в конфлікти із місцевим населенням, завжди знаходили спільну

мову і з угорцями, і з українцями, і з румунами»⁸³. На сторінках наукового збірника «Карпатика», одним із ініціаторів заснування якого був Г. Павленко, 1999 року опубліковано його статтю «Німці на Закарпатті: колонізаційні і маграційні процеси у XVIII–XX ст.»⁸⁴.

Оперуючи соціально-психологічним методом, С. Троян у своїй докторській дисертації «Ідеологія та практика німецького колоніалізму XVI–XIX ст.» зацентрував на здатності німців, які потрапляли до іншого етнокультурного середовища, зберігати національні традиції, елементи культури, побут, мову, але водночас — прагнути «до пізнання нових земель і народів, участі в духовному житті у районах колонізації»⁸⁵.

Притаманне вітчизняній історіографії 1990-х рр. зростання інтересу до історії німецької присутності в Україні дало поштовх подальшому розгортанню студій із цієї тематики, що виявилось у проведенні численних наукових конференцій, виданні тематичних збірників праць, публікації нових монографій. Йдеться, зокрема, про дослідження з історії німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) (М. Бармак); історії німців Буковини (др. пол. XIX — поч. XX ст.) (С. Осачук); розвитку німецьких колоній на Волині (XIX — поч. XX ст.) (М. Костюк); німецької культури в Україні (Л. Новохатько); історії і сучасного становища німців України (В. Васильчук, М. Лутай); політико-правових аспектів історії німців Волині наприкінці XVIII — на поч. XX ст. (Ю. Поліщук, О. Суліменко); культури німців Причорномор'я (В. Зарічук)⁸⁶ та ін.

У монографії Е. Плеської «Немецкая национальная школа в Украине (1803–1938)», що значною мірою ґрунтується на матеріалах Одеського навчального округу, здійснено узагальнююче дослідження становлення, розвитку, особливостей забезпечення матеріально-технічної і кадрової бази, проблем у відносинах з органами державної влади німецького шкільництва. Авторка відзначає потужний вплив протестантизму на німецьку освіту, що втілювала в собі принцип поєднання віри та школи як шлях до повноцінного включення молоді до релігійної громади⁸⁷. Вказується на негативний ефект русифікаторських реформ і падіння рівня знань учнів, який 1906 року мусила констатувати євангелічно-лютеранська консисторія. Із проголошенням Маніфесту 17 жовтня 1905 року активізувалися зусилля німецької громади в забезпеченні своїх національно-культурних прав, збереженні рідної мови, розвитку німецькомовної періодики, вдосконаленні кваліфікації учителів шляхом проведення професійних курсів і конференцій, заснуванні громадських організацій. Утім, як зауважує Е. Плеська, з 1910 р. відбувся відкат у національній політиці Російської імперії, коли в діяльності національно-культурних товариств вбачали «загрозу суспільному спокою і безпеці»,

німецьке шкільництво зазнавало утисків, провокувалися конфлікти між німцями та російськими вчителями й адміністрацією.

Комплексне дослідження історії національних меншин Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. крізь призму національної політики Російської імперії здійснено в монографії Ю. Поліщука⁸⁸. Окремий розділ праці присвячено етнополітичному контексту освітньої політики російської влади, спрямованої проти польського шкільництва, греко-католицької та римо-католицької церков. Водночас автор наголошує, що попри хвилю репресії після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. і наступ русифікації знищити польський патріотичний дух у молодому поколінні шляхти не вдавалося. Розкривається специфіка розвитку єврейської освіти, що наприкінці XVIII ст. становила у Правобережній Україні розгалужену мережу, однак під тиском дискримінаційної російської державної політики, мішенню якої стала національно-релігійна самобутність євреїв, відбувалося обмеження їхніх культурно-освітніх прав. Висвітлюючи специфіку шкільництва німецьких і чеських колоністів в умовах русифікації, автор акцентує на привнесенні ними на українські терени європейських освітніх стандартів.

Результати сучасних етнонаціональних досліджень узагальнено й систематизовано на сторінках універсального науково-довідкового видання «Енциклопедія історії України», зокрема, в серії статей «Поляки в Україні» (Д.Я. Вортман, В.М. Михайловський, В.М. Горобець, В.С. Шандра, А.Г. Папакін)⁸⁹; «Євреї в Україні» (Л.В. Гриневич, В.А. Гриневич)⁹⁰; «Греки в Україні» (Н.О. Терентьева)⁹¹; «Чехи в Україні» (С.В. Віднянський)⁹²; «Німці в Україні» (Н.В. Кривець)⁹³.

Загалом у сучасній історичній науці актуалізується завдання осмислення специфіки ключових процесів європейської історії, міжнародних відносин XIX — початку XX ст. і відображення їх у громадському житті на українських теренах. Зокрема, у науковій літературі знайшли віддзеркалення різні аспекти проблематики місця та ролі українських земель у загальноєвропейському революційному процесі 1848–1849 рр. Селянському руху в Північній Буковині 1848–1849 рр. присвятив свою працю «Лук'ян Кобилиця» Ф.П. Шевченко⁹⁴. Учений наголосив на впливі відомостей про революційні події у Франції та Італії, Відні та інших містах Австрії на політичну активізацію місцевого населення. На піднесення хвилі селянських заворушень, зростання кількості втеч не лише шляхтичів, а й селян за кордон (на територію Австрійської держави) указував А.З. Барабой у статті «Правобережная Украина в 1848 г.», зауважуючи, що фактів нелегального перетину кордону насправді могло бути набагато більше, ніж зафіксовано в архівних документах, що збереглися до нашого часу⁹⁵. Окремий розділ монографії Г.Я. Сергієнка «Суспільно-політичний

рух на Україні після повстання декабристів» присвячено періоду 1848–1849 рр.⁹⁶ У ньому йдеться про поширення відомостей щодо «Весни народів» на українських землях, що входили до складу Російської імперії, через пресу, кореспонденцію, відозви, а також про зростання селянського руху, репресивні заходи царизму щодо навчальних закладів як осередків суспільно-політичної думки. І.М. Мельникова висвітлила у своїх дослідженнях вплив Угорської революції 1848–1849 рр. на піднесення хвилі національно-визвольної боротьби в Закарпатті⁹⁷. У монографії, присвяченій історії Східної Галичини напередодні і в період Революції 1848–1849 рр., Є.М. Косачевська акцентувала на тому, що саме в цей період голос представників галицьких українців прозвучав не лише в центрі суспільно-політичного життя Галичини, а й у європейському вимірі (зокрема в Празі, Відні)⁹⁸. Ф.І. Стеблій у циклі своїх праць сфокусував увагу на подіях, що відбувалися у Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті як складова революційного процесу в Габсбурзькій монархії, і спричинили пошквалювання не лише суспільно-політичного, а й українського національно-культурного життя⁹⁹. Учений зазначив, що на тлі придушення українського руху в Наддніпрянській Україні, розгрому Кирило-Мефодіївського братства «події у Галичині набули загальноукраїнського значення», а отже «1848–1849 рр. можна вважати першою «весною» публічного українського політичного, громадського й культурного життя, що стало складовою частиною європейської «Весни народів»¹⁰⁰. Водночас Ф.І. Стеблій указав на кристалізацію в цей період ідеї адміністративно-політичного об'єднання Східної Галичини й Закарпаття в межах Австрійської держави, яку зокрема обґрунтовував на сторінках «Зорі Галицької» письменник О.В. Духнович. Комплексний аналіз історичної концепції О.В. Духновича на базі його опублікованих і рукописних праць, епістоляріїв, заміток, в яких простежується ідея возз'єднання Закарпаття з Наддніпрянською Україною, здійснив С.В. Віднянський¹⁰¹. Громадсько-політичний контекст творчості О.В. Духновича розкрито у праці С.В. Віднянського й Д.Д. Данилюка «Олександр Духнович та його творча спадщина»¹⁰². Національний вимір ролі західного слов'янства в контексті «Весни народів» 1848–1849 рр., Слов'янського конгресу, особливості українсько-західнослов'янських науково-культурних зв'язків першої половини ХІХ ст. висвітлено в монографії Є.В. Бевзюка¹⁰³.

У сучасній історіографії актуалізуються дослідження місця та ролі України й українців у Східній війні 1853–1856 рр., фокусується увага на участі українських полків і козацьких формувань у воєнних діях, ролі українських губерній Російської імперії як основного джерела демографічних і економічних ресурсів під час війни, їхньому внеску в забез-

печення армії продовольством, фуражем, зброєю, боєприпасами, виконання фортифікаційних робіт, надання військово-транспортних послуг, медичної допомоги пораненим, висвітлювалися в науковій літературі й селянські заворушення, що увійшли в історію під назвою «Київська козаччина 1855 р.».

Участь козацтва Півдня України у Східній війні 1853–1856 рр. знаходила висвітлення у працях А. Бачинського та О. Бачинської¹⁰⁴. 2009 року на сторінках часопису «Чорноморська минувшина» О. Бачинська опублікувала документи з датованої 1855 роком справи, що зберігається в Державному архіві Одеської області. В цих документах містилися відомості (які не отримали офіційного підтвердження) щодо поширення в Київській губернії чуток, нібито чумаки, які верталися з Криму, говорили, що англійці і французи ведуть війну за визволення селянства. Йшлося також про інформацію щодо виключеного з Університету Св. Володимира дворянина Й. де Розенталя, який нібито зачитував селянам прокламацію, надіслану англійцями і французами¹⁰⁵.

Участі українців у Східній війні 1853–1856 рр. присвятив свою книгу, видану 2004 року, О. Олійників¹⁰⁶. У виданні «Кримська Іліада. Східна війна 1853–1856 рр. очима сучасників. Події, судження, долі» вагоме місце належить спогадам французьких очевидців цієї війни в перекладі українською мовою¹⁰⁷. 2004 року вийшов друком україномовний переклад видання: Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам. Оттиск из № 37 «Известий Таврической Учёной Архивной Комиссии». Симферополь, 1905¹⁰⁸.

На важливих фактологічних матеріалах ґрунтується монографія В. Волковинського й О. Реєнта «Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни)», у якій висвітлюється перебіг воєнних подій на теренах Криму, акцентується увага на обороні Севастополя 1854–1855 рр. та героїзмі воїнів — вихідців із України, наводяться відомості архівних документів щодо збору коштів на військові потреби населенням українських губерній. Окремий розділ присвячено селянському руху в Київській губернії, що отримав назву «Київська козаччина 1855 року», інтерес до якої у радянській історіографії зумовлювався трактуванням її подій як прояву загострення класової боротьби в Російській імперії упродовж Східної війни 1853–1856 рр.¹⁰⁹. Водночас В. Волковинський та О. Реєнт наголошують у своїй монографії, що «крім відверто антикріпосницького руху, селяни інколи висловлювали царю готовність вступити до ополчення і боротися проти ворогів Росії»¹¹⁰.

У окремому підрозділі кандидатської дисертації Ф. Стоянова «Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба» розкривається питання створення козацьких полків

(чотири Полтавські і два Чернігівські) та залучення їх до військової служби під час Східної війни 1853–1856 рр.¹¹¹

Українському виміру Східної війни 1853–1856 рр. присвячено монографію В. Шкварця та Ю. Гузенка¹¹². На тлі хроніки основних подій Східної війни автори розкрили роль у ній українців та України як найбільшого тилу й основного джерела військово-економічного забезпечення, медичної допомоги хворим і пораненим, демографічних ресурсів у процесі набору рекрутів і ополченців упродовж цієї воєнної кампанії, наголошуючи, що 70 відсотків моряків на Чорноморському флоті були українцями. У книзі висвітлено участь південноукраїнського козацтва у воєнних діях, а окремий розділ присвячено постатям героїв Східної війни, що мали українське коріння. Автори зауважили, що українці опинилися по різні ворогуючі сторони в цій війні, а у складі турецької армії Омерапаші перебував козацький полк на чолі з Садик-пашею (Михайлом Чайковським).

У рамках зорієнтованої на широку читацьку аудиторію колективної праці «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях» розкривається питання участі українців у бойових діях під час Східної війни 1853–1856 рр. як на боці Російської імперії, так і на боці союзницьких військ, висвітлюється перебіг воєнних подій, внесок українського населення в тиллове забезпечення російської армії (автори — В. Молчанов, О. Реєнт)¹¹³. На сторінках наукового видання «Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» В. Молчанов зацентрував увагу на втратах, яких зазнала Україна внаслідок Східної війни¹¹⁴.

Унікальний вплив польського питання на історичні процеси, конфігурацію міжнародних відносин у Європі впродовж ХІХ ст. зумовлює актуальність і наукову значимість дослідження й осмислення нових граней історії національно-культурного руху поляків. Ролі Правобережної України в польському національно-визвольному русі 1860-х рр. присвячено захищену 1965 року в Ленінграді докторську дисертацію Г.І. Марахова «Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине» та видану ним 1967 року монографію¹¹⁵. Важливі аспекти означеної проблематики знаходили висвітлення у статтях Н. Івчик, О. Бачинської, Ю. Земського, Ю. Хитровської, О. Буравського, І. Мозгового, В. Шандри, Ю. Орел, В. Шандри та О. Карліної, О. Іваненко¹¹⁶. Здобутки сучасної української і польської історіографії у дослідженні широкого спектру актуальних питань історії і наслідків для Правобережної України Січневого повстання 1863–1864 рр. синтезовано в колективній монографії за редакцією І. Кривошеї та Н. Моравця «Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів»¹¹⁷.

На сьогодні в історичній науці актуалізуються завдання поглиблення науково-пошукової і дослідницької роботи, присвяченої впливу національно-визвольної боротьби південних слов'ян упродовж 1870-х рр. на громадсько-культурне життя України, задля запровадження до наукового обігу й аналізу нових архівних джерел, співставлення їхнього змісту з наявними в історіографії висновками й інтерпретаціями, що насамперед сприятиме формуванню фактологічної і концептуальної бази для перегляду притаманних радянській історіографії ідеологічних штампів щодо «класового аналізу» взаємозв'язку «революційно-демократичного руху» в Україні та боротьби південнослов'янських народів проти «феодально-деспотичного режиму Оттоманської імперії».

Реакція української громадськості на події національно-визвольної боротьби на Балканах у 1870-х роках знайшла висвітлення в циклі праць вітчизняних учених. У опублікованій 1962 року статті А.Д. Бачинського та М.Д. Дихана, присвяченій допомозі вчених Новоросійського університету національно-визвольній боротьбі балканських слов'ян (1875–1877), водночас наголошується на ролі газети «Одесский вестник» у висвітленні подій на Балканах і зборі пожертв, благодійній діяльності, організації постачань зброї і добровольців Одеським слов'янським товариством і Одеським болгарським настоятельством¹¹⁸.

У дисертації О.В. Фоміна висвітлюються події національно-визвольної боротьби південних слов'ян упродовж 1875–1876 рр., особливості політики Росії і західних держав на Балканах та насамперед — зумовлений цими подіями широкий суспільно-політичний і добровольчий рух на українських землях, що входили до складу Російської імперії, участь українців у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.¹¹⁹

Спеціальну главу монографії П.С. Соханя «Очерки истории украинско-болгарских связей» присвячено реакції української громадськості на події національно-визвольної боротьби болгар у другій половині XIX ст.¹²⁰ Учений акцентував увагу на значенні діяльності болгар-емігрантів на півдні України в контексті підготовки південнослов'янських визвольних змагань. Розкриваючи масштаби громадського руху на підтримку балканських слов'ян, Сохань наголосив на знаковій ролі в ньому творчості діячів української культури — М.П. Старицького, М.В. Лисенка, І.Я. Франка, Ю.А. Федьковича, С.І. Воробкевича, М.К. Заньковецької, діяльності періодичної преси: «Киевского телеграфа», «Одесского вестника», «Новороссийского телеграфа», «Киевских епархиальных ведомостей», тощо. Автор охарактеризував слов'янські благодійні комітети як виразників великодержавно-панславистської ідеології і політики царського самодержавства, але водночас відзначив їхню роль у координації добровільного руху громадськості на підтримку південних слов'ян. На основі

важливого фактологічного матеріалу в монографії розкрито вплив подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на активізацію широкого руху громадської солідарності з балканськими народами.

На VIII Міжнародному з'їзді славістів (Загреб — Любляна, 1978 р.) П.С. Сохань представив доповідь «Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX в. и общественность Украины», у якій зауважив, що настрої солідарності в Україні із національно-визвольною боротьбою на Балканах поширювалися на тлі шовіністичної політики російського царизму, яка виявилася зокрема в Емському указі 1876 року¹²¹.

У захищеній під керівництвом П.С. Соханя кандидатській дисертації В.Н. Жук «Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60–70-х годов XIX в.» спеціальні підрозділи присвячені внеску української громадськості в підтримку національно-визвольної боротьби болгар у 70-х рр. XIX ст. Авторка сфокусувала увагу на зв'язках діячів болгарського національно-визвольного руху з народницькими гуртками, організації відправки добровольців на Балкани та матеріальній допомозі болгарам, участі військових з України в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.¹²²

У сучасній українській історичній науці зберігається інтерес до дослідження зв'язків українського та південно-слов'янських народів періоду піднесення національно-визвольної боротьби на Балканах у 1870-х рр. Свідченням цього є, зокрема, статті А.О. Копилова, А.А. Заводовського «Визволення Болгарії від османського гніту та Україна»¹²³, В.Л. Самчук «Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-ті роки XIX ст.)»¹²⁴. В.В. Піскіжова у розвідці «Висвітлення питань благодійництва громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на сторінках газети “Киевлянин”» акцентує на широкому резонансі у Європі, і зокрема на українських землях Російської імперії, подій національно-визвольної боротьби південних слов'ян на Балканах упродовж другої половини 1870-х років¹²⁵.

У докторській дисертації О.П. Машевського здійснено комплексне дослідження впливу боротьби великих держав за контроль над Чорноморськими протоками (Босфором і Дарданеллами) на кардинальні трансформації міжнародних відносин у Європі останньої третини XIX — початку XX ст., процеси формування міжнародних союзів упродовж 70-х рр. XIX ст. — 1918 р. — Союзу трьох імператорів, німецько-австрійсько-угорського союзу, Троїстого союзу, Середземноморської Антанти, російсько-французького союзу, російсько-французько-британської Антанти, Четверного Союзу. Учений розкрив роль чинника Чорноморських проток у загостренні протистояння Троїстого союзу й Антанти напередодні Першої світової війни¹²⁶.

Нині в умовах російсько-української війни зростає соціальна значущість розкриття історичного контексту багатовікового російсько-українського протистояння. На тлі опору українського суспільства інформаційній агресії РФ вагомим явищем стала поява циклу науково-популярних видань, зорієнтованих на широку читацьку аудиторію. Йдеться, зокрема, про реалізований на базі Інституту історії України НАН України потужним колективом істориків проєкт «ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» (Відпов. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь), книги О.І. Гуржія й О.П. Реєнта «Славетна Україна: битви та повстання від княжої до імперської доби», «У лабіринтах української дипломатії. Від князівської доби до початку ХХ століття»¹²⁷ та ін.

Масштабне дослідження ключових проблем історії України в контексті європейського історичного процесу ХІХ — початку ХХІ ст. здійснено у фундаментальній колективній монографії «Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси» (відпов. ред. і керізн. автор. кол. С. Віднянський). У цій праці на основі широкої джерельної бази проаналізовано вагомий пласт фактологічних матеріалів, синтез і науково-теоретичне осягнення яких сприяє глибшому розкриттю комплексу актуальної проблематики українсько-європейських суспільно-політичних і культурних взаємовпливів у ХІХ — на початку ХХ ст., ролі України в європейській історії ХХ ст., участі незалежної Української держави в європейському інтеграційному процесі упродовж 1991–2019 рр.¹²⁸

Міждисциплінарне синтетичне дослідження витоків, формування й сучасного стану української цивілізаційної ідентичності здійснено в монографії О. Рафальського, Я. Калакури, О. Калакури, М. Юрія¹²⁹. Спеціальний розділ цієї праці присвячено висвітленню особливостей цивілізаційного самовизначення української ідентичності в умовах Австро-Угорської та Російської імперій. Автори наголошують, що попри розкол української ідентичності, спричинений перебуванням українських земель у складі різних держав, вона розвивалася та ціннісно збагачувалася на тлі національно-культурного відродження.

1.2. Джерельна база

З'ясувати масштаби і специфіку, відтворити узагальнюючу картину співпраці вчених університетів Наддніпрянської України із провідними науковими установами Європи в галузі гуманітарних і природничих наук дає можливість інформація, почерпнута з архівних документів і недостатньо вивчених опублікованих джерел.

Документи, що проливають світло на історію міжнародних наукових зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів, представлені у фондах Центрального державного історичного архіву України м. Києва (ЦДІАК України), Державного архіву міста Києва (ДАК), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ).

Цінні відомості містять відомчо-канцелярські документи фондів «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) та «Харківське історико-філологічне товариство» (ф. 2017) *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*. Йдеться передусім про офіційне листування та матеріали діловодства. Значний інтерес становлять документи, що зберігаються в особових фондах Антоновичів (ф. 832), О.М. Анциферова (ф. 2019), М.С. Дринова (ф. 2026), Л.В. Рейнгарда (ф. 2051), М.Ф. Сумцова (ф. 2052), І.І. Мечникова (ф. 2129). У цих фондах широко представлені джерела приватного походження — мемуари, щоденники, епістолярії. Вони мають особливу цінність, оскільки відображають події, учасниками яких були їхні автори, містять деталі, відсутні в інших видах джерел, а головне, допомагають відтворити духовну атмосферу епохи, через призму світоглядів видатних історичних постатей віддзеркалюють важливі явища громадсько-культурного життя ХІХ — початку ХХ ст., допомагають досягнути специфіку й тенденції розвитку тогочасної суспільної свідомості.

Цінні матеріали з історії міжнародної співпраці вітчизняних учених, і зокрема джерела приватного походження, що відображають соціально-психологічний аспект історичного розвитку, відбивають колорит минулих часів, зберігаються в *Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* — особових фондах М.П. Дашкевича (ф. 65), І.В. Лучицького (ф. 66), А.І. Степовича (ф. 179), Т.Д. Флоринського (ф. 219). Важливе значення для дослідження місця й ролі міжнародних зв'язків у творчості В.Б. Антоновича та В.С. Іконникова має їхня кореспонденція, що міститься відповідно у ф. 2 «Історичні матеріали» та ф. 3 «Листування». Свідченням високого авторитету й визнання наукових здобутків Університету Св. Володимира в Європі є вітальні адреси з нагоди його 50-річного ювілею від провідних європейських науково-освітніх установ із фонду «Київський університет» (ф. 8) Інституту рукопису.

Основним джерелом інформації з історії міжнародної співпраці Університету Св. Володимира є матеріали фонду «Київський університет» (ф. 16) *Державного архіву міста Києва*, де відклався великий обсяг діловодної документації: протоколів засідань деканатів та університет-

ської Ради, річних звітів про діяльність університету, офіційного листування з попечителем Київського навчального округу й міністерством народної освіти, справ щодо закордонних відряджень учених. Ці документи характеризуються високим рівнем інформативності, проливають світло на широкий спектр зв'язків Університету Св. Володимира з провідними світовими науково-освітніми центрами, передусім європейськими, оскільки містять відомості про обмін літературою, обладнанням і музейними експонатами, наукову кореспонденцію, спільне вшанування пам'ятних історичних дат, зарубіжні стажування й участь у міжнародних конгресах та з'їздах вітчизняних учених, а також щодо присудження їм високих нагород від зарубіжних держав, обрання членами престижних наукових установ.

У монографії використано матеріали особових фондів О.О. Кочубинського (ф. 158), М.Г. Попруженка (ф. 159) і фонду «Новоросійський університет» (ф. 45) *Державного архіву Одеської області*, фонду «Харківський університет» (ф. 667) *Державного архіву Харківської області*.

Надзвичайно цінну інформацію для аналізу історичного розвитку міжнародних зв'язків університетів Наддніпрянської України вміщено в науковій періодиці другої половини ХІХ — початку ХХ ст. У *«Записках Императорского Харьковского Университета»*, *«Университетских известиях»*, *«Записках Императорского Новороссийского Университета»* друкувалися протоколи засідань університетських Рад і річні звіти, в яких відобразилася важлива інформація щодо співпраці із зарубіжними науковими та культурно-освітніми установами. Особливе місце належить опублікованим на сторінках цих видань, а також *«Журнала Министерства Народного Просвещения»*, звітам про наукові відрядження до Європи й Північної Америки таких визначних учених, як К.О. Андреев, Л.О. Струве, О.В. Репрев, П.Е. Лейкфельд, Й.О. Бродович, С.В. Коршун, В.М. Гордон, С.М. Кульбакін, В.П. Бузескул, П.М. Барабашев, В.М. Арнольд, О.Д. Кисельов (*«Записки Императорского Харьковского Университета»*); І.І. Рахманінов, К.Ф. Кесслер, І.П. Лазаревич, Ю.К. Шимановський, П.П. Алексєєв, І.В. Лучицький, Ф.Г. Міщенко, І.Т. Тарасов, М.Ф. Владимирський-Буданов, Ю.А. Кулаковський, Г.В. Пфейффер, В.М. Перетц, О.В. Леонтович (*«Университетские известия»*); Ф.А. Струве, Н.О. Бернштейн, Б. Богішич, А.П. Пригара, М.І. Малінін, О.О. Кочубинський, Н.П. Кондаков, Ф.І. Успенський, І.І. Мечников, О.О. Ковалевський, В.В. Заленський, М.Г. Попруженко, Я.М. Лебединський, П.Є. Казанський (*«Записки Императорского Новороссийского Университета»*) та інш. Подорожні нотатки вітчизняних учених публікувалися також на сторінках газет, зокрема *«Киевского слова»*¹³⁰. Цінність звітів про наукові відрядження представників професорсько-викладацької

корпорації Харківського, Київського й Новоросійського університетів як історичного джерела визначається не лише насиченістю багатим фактологічним матеріалом з історії міжнародних наукових зв'язків, адже в них водночас відтворено яскраві картини суспільно-політичного, громадсько-культурного й побутового життя зарубіжних країн, до того ж опубліковані звіти, як і інша вміщена на сторінках наукової періодики інформація, одночасно і віддзеркалювали, і справляли вплив на громадську думку другої половини XIX — початку XX ст.

При написанні монографії було залучено тексти університетських річних звітів, що виходили друком окремими виданнями¹³¹, а також публікації мемуарів, епістоляріїв та автобіографічних матеріалів В.Б. Антоновича, І.В. Ягича, М.П. Драгоманова, І.В. Лучицького, В.К. Піскорського, І.І. Мечникова¹³² й інш.

З метою висвітлення культурно-освітнього життя етнічних меншин на теренах Київського навчального округу в монографії використано документи фондів *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*: «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442), «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707), «Київська духовна академія» (ф. 711), «Київська духовна семінарія» (ф. 712), «Благочинний монастирів Київської єпархії» (ф. 183), «Київське губернське жандармське управління» (ф. 274), «Київське охоронне відділення» (ф. 275), «Київська судова палата» (ф. 318), «Жандармське управління м. Одеси» (ф. 385), «Харківське губернське жандармське управління» (ф. 336), «Помічник начальника Волинського ГЖУ в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах» (ф. 1262), «Чернігівське губернське жандармське управління» (ф. 1439), «Канцелярія миколаївського військового губернатора» (ф. 356), «Бердичівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць» (ф. 287), «Південно-Західне охоронне відділення» (ф. 276); *Державного архіву міста Києва*: «Київський університет» (ф. 16), «Київська приватна жіноча гімназія при Євангелістсько-Лютеранській церкві» (ф. 104), «Київське Катерининське реальне училище» (ф. 210), «Київська 2-а чоловіча гімназія» (ф. 81), «Інспектор народних училищ» (ф. 99), «Київський учительський інститут» (ф. 175); *Державного архіву Київської області*: «Канцелярія Київського цивільного губернатора» (ф. 2), «Київське губернське у справах про товариства присутствіє» (ф. 10).

Відтворити нові сторінки культурно-освітнього життя польської громади Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. дозволяють документи фонду «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*. Йдеться насамперед про листування щодо діяльності

таємних польських шкіл між попечителем Київського навчального округу та міністерствами внутрішніх справ і народної освіти, губернаторами, директорами народних училищ; акти щодо виявлення, протоколи і губернаторські розпорядження про закриття таємних польських навчальних закладів; матеріали щодо заснування міністерських народних училищ для протидії польським школам і товариствам; рапорти інспекторів народних училищ про викриття польських таємних шкіл і пансіонів; справа за клопотанням польського просвітницького товариства «Освята» про відкриття в Києві шкіл для навчання польських дітей; справи за клопотаннями різних осіб щодо відкриття польських навчальних закладів (1906–1907 рр.) із проєктами навчальних програм.

У фонді «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442) збереглися доноси на поляків; губернаторські звіти з відомостями із застереженнями про небезпеку латино-польської пропаганди, поширення ідей відновлення польської державності, звинуваченнями на адресу католицької церкви із зауваженнями щодо перспектив «остаточного зникнення поляків у сенсі нації» тощо; матеріали щодо студентських сходок в Університеті Св. Володимира за участі поляків; справи про конфіскації у поляків не дозволених цензурою польськомовних книжок; офіційне листування щодо дозволу постановок спектаклів польською мовою у 1907–1908 рр.

Фонд «Київське губернське жандармське управління» (ф. 274) містить матеріали про встановлення нагляду за Київським польським товариством любителів мистецтва, клубом «Огниво» і театром при ньому, а також датовані 1899 роком документи щодо сходок студентів Університету Св. Володимира переважно єврейського й польського походження, які ухвалили рішення направити делегацію на урочистості з нагоди відкриття пам'ятника А. Міцкевичу у Варшаві. Водночас у фонді «Київський цензурний комітет» (ф. 294) знаходимо секретні циркулярні розпорядження міністерства внутрішніх справ щодо протидії популяризації відомостей до ювілею А. Міцкевича і наданню цій події «політичного й національного польського характеру». Важливі матеріали щодо виявлення й розшуку учасників Першого польського конгресу у Вашингтоні та нагляду за організованими поляками заходами з нагоди 50-ї річниці Січневого повстання 1863 р. зберігаються у фонді «Південно-Західне районне охоронне відділення» (ф. 276). Секретні документи з інформацією про діяльність товариства «Освята» та клубу «Огниво» містяться у фонді «Київське охоронне відділення» (ф. 275).

У фонді «Канцелярія Київського цивільного губернатора» (ф. 2) *Державного архіву Київської області* відклалися рапорти повітових справників щодо відкриття без відповідних дозволів польських шкіл;

офіційне листування губернатора з міністерством внутрішніх справ, що віддзеркалює роль Римо-Католицької Церкви у просвітницькій діяльності польської громади; клопотання попечителів Київського навчального округу і протоколи щодо закриття польських шкіл; списки учнів; секретні документи щодо з'ясування зв'язків між польськими навчальними закладами й товариством «Освята»; документація київського охоронного відділення з грифом «цілком таємно» з відомостями щодо організації спектаклів на користь таємних польських шкіл.

Важливим джерелом інформації з історії просвітницької діяльності євреїв на теренах Наддніпрянської України є документи фонду «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*: клопотання про дозволи на заснування навчальних закладів для єврейських дітей; проекти, статuti, навчальні програми, розклади уроків, звіти, кошториси єврейських училищ; свідоцтва щодо надання меламедам права займатися викладацькою діяльністю; секретне листування директорів народних училищ, губернаторів із попечителем Київського навчального округу щодо настроїв єврейського населення, і зокрема, поширення ідей сіонізму; статuti єврейських благодійних товариств; матеріали щодо проведення літературних читань на користь бідних учнів-євреїв; протоколи засідань комісії, заснованої з ініціативи попечителя Київського навчального округу з метою обговорення питання про єврейські училища; звіти щодо огляду єврейських навчальних закладів уповноваженими управління Київського навчального округу; звіти по Київському навчальному округу із статистичними даними щодо хедерів, талмуд-тор і єшиботів; протоколи засідань ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю; річні звіти про стан казенних єврейських училищ.

Фонд «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442) містить матеріали щодо заснування та закриття єврейських навчальних закладів, нелегального друку й поширення єврейської літератури; справи про асигнування коштів із коробкового збору, пожертв купців на розвиток єврейської освіти та про заснування товариств взаємодопомоги для підтримки учнів єврейських навчальних закладів; документи щодо арештів і накладання штрафів на єврейських учителів за здійснення нелегальної освітньої діяльності; скарги представників єврейської громади щодо закриття єврейських шкіл.

Цінні документи, що проливають світло на історію культурно-освітньої діяльності німецьких колоністів у Наддніпрянській Україні другої половини XIX — початку XX ст., зберігаються у фонді «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*. Це річні звіти попечителя

Київського навчального округу з інформацією щодо результатів інспекції шкіл у іноземних колоніях; протоколи засідань Ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю щодо шкіл у німецьких колоніях і рапорти інспекторів; листування попечителя Київського навчального округу з інспекторами народних училищ і договори про заснування навчальних закладів для «іновірців»; акти щодо прийняття іновірських шкіл німецьких і чеських колоній Південно-Західного краю у відання міністерства народної освіти; листування попечителя Київського навчального округу з міністерством народної освіти щодо стану шкіл у німецьких колоніях і рівня викладання російської мови; документи управління Київського навчального округу про створення комісії для вдосконалення облаштування німецьких шкіл Південно-Західного краю; журнали губернських у селянських справах присутствій з інформацією щодо стану навчальних закладів у німецьких колоніях; протоколи євангелічно-лютеранської церковної ради в Дунаївцях; свідоцтва на звання вчителя, що видавалися німецьким підданам, та протоколи складених ними іспитів; відомості щодо чисельності шкіл при німецьких кірхах і колоніях; справи управління Київського навчального округу щодо екскурсій до Німеччини учителів народних училищ; документація про організацію і звіти педагогічних курсів для вчителів німецьких шкіл; справи щодо встановлення нагляду за німецькими підданими.

Фонд «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442) містить матеріали щодо інспектування шкіл іноземних сповідань у містах, містечках та німецьких і чеських колоніях Південно-Західного краю, встановлення суворого секретного нагляду за пруськими підданими, секретного збирання відомостей про німецьке населення, видання свідоцтв на звання домашнього вчителя, відкриття церковно-парафіяльних конфірмаційних шкіл для лютеран, відомості про заснування і статут Південно-Західного німецького товариства, листування київського, подільського і волинського генерал-губернатора щодо дозволів на постановку спектаклів німецькою мовою.

У фондах «Чернігівське губернське жандармське управління» (ф. 1439), «Харківське губернське жандармське управління» (ф. 336), «Жандармське управління м. Одеси» (ф. 385) зберігаються документи щодо заснування й діяльності німецьких громадських товариств і їхніх відділень, щодо збирання інформації про їхніх членів і негласного нагляду за німецькими підданими.

Серед матеріалів фонду «Київське губернське у справах про товариства присутствіє» (ф. 10) *Державного архіву Київської області* знаходимо відомості щодо Південно-Західного німецького товариства.

У фонді 210 *Державного архіву міста Києва* відкритися документи Київського реального Катерининського училища, заснованого 1864 року

евангелістською лютеранською громадою Києва на території кірхи Св. Катерини. 1894 року на базі цього закладу створено чоловіче реальне училище. У фонді «Київська 2-а чоловіча чоловіча гімназія» (ф. 81) містяться матеріали щодо проведення з травня по жовтень 1914 року під патронатом короля Фрідріха Августа III Саксонського міжнародної виставки в Лейпцигу з нагоди 150-літнього ювілею Королівської академії графічних мистецтв і друкарської справи.

Основу джерельної бази досліджень внеску чеських колоністів у розвиток освіти в українських губерніях Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. становлять документи фонду «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*, а саме: матеріали правління Київського навчального округу; звіти інспекторів народних училищ про огляд чеських шкіл, їхні навчальні програми; доповідні записки і клопотання про дозвіл на викладання рідною мовою членів чеської громади; акти про відкриття чехами народних училищ; рапорти смотрителів і вчителів, статистичні дані щодо кількості чеських шкіл, чисельності й національного складу їхніх учнів; справа ради при попечителі Київського навчального округу щодо відкриття в Києві приватного дитячого садка для дітей чехів із планом занять; проекти кошторисів чеських навчальних закладів, протоколи іспитів чехів на здобуття звання вчителя початкового училища; справа щодо організації з'їзду для вчителів чеських шкіл в Острозі; клопотання чеських вчителів про дозволи на відвідання Богемії у літній вакаційний час; протоколи інспекції чеських училищ; справа щодо дозволу Чеському благодійному і просвітницькому товариству імені Яна Амоса Коменського відкрити на Шулявці приватний навчальний заклад третього розряду й дитячий садок; справа за клопотанням директора Києво-Печерської гімназії В. Петра від імені чеської громади Києва про заснування чесько-слов'янського товариства «Бесіда» з проектом його статуту.

Фонд «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442) містить справи щодо дозволу чеським колоністам влаштовувати театральні постановки, статистичні дані щодо динаміки переходу чехів у православ'я.

У фонді «Помічник начальника Волинського ГЖУ у Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах» (ф. 1262) знаходимо листування з Волинським ГЖУ та унтер-офіцерами додаткового штату щодо поширення нелегальної літератури. У цьому листуванні містяться дані щодо отримання чехами чеськомовних книг і газет із-за кордону.

Листування з міністерством внутрішніх справ щодо дозволу Чеському благодійному і просвітницькому товариству ім. Я.А. Коменського органі-

зувати урочисті заходи в пам'ять Я. Гуса зберігаються у фонді «Канцелярія київського цивільного губернатора» (ф. 2) *Державного архіву Київської області*. У цьому фонді містяться матеріали щодо влаштування виставки картин чесько-моравських і польських художників, читання лекцій чеською мовою. Звітна документація Чеського благодійного і просвітницького товариства ім. Я.А. Коменського відклалася у фонді «Київське губернське у справах про товариства присутствіє» (ф. 10).

У світлі матеріалів щодо чеських і німецьких шкіл фонду «Інспектор народних училищ» *Державного архіву міста Києва* розкривається прагнення місцевих органів влади протидіяти співпраці між волинськими чехами й поляками у прагненні до «національного відродження й політичної самобутності».

Цінні джерела з історії освітнього життя греків другої половини ХІХ — початку ХХ ст. містить фонд «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*. Це насамперед, справа про відкриття Ніжинського Олександрівського грецького училища; документи щодо затвердження на посаді його директорів; доповідні записки й заяви ніжинських греків; формулярні списки вчителів, матеріали про призначення і звільнення та інша документація щодо викладацького складу училища; листування попечителя Київського навчального округу з головою ніжинської земської управи, ніжинським міським головою і міністерством народної освіти з питань реорганізації училища; ревізійні записки інспекторів народних училищ; витяги з журналів засідань ніжинської міської думи, на яких розглядалися різноманітні питання діяльності училища; список книг бібліотеки училища, переданої Історико-філологічному інституту князя Безбородька.

Вплив процесів європейських міжнародних відносин на теренах Наддніпрянської України упродовж кінця 40-х рр. ХІХ — початку ХХ ст. віддзеркалено в документах фондів «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442), «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707), «Канцелярія чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора» (ф. 969), «Платон (Городецький Микола Іванович)» (ф. 192), «Документи про польські повстання. Колекція, зібрана головою Київського військово-польового суду Новицьким Г.В.» (ф. 489), «Прокурор Одеської судової палати» (ф. 419), «Київське охоронне відділення» (ф. 275), «Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд» (ф. 301), «Південно-Західне районне охоронне відділення» (ф. 276), «Ковельське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць» (ф. 281), «Помічник начальника Волинського губернського жандармського управ-

ління в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах» (ф. 1262), «Київське губернське жандармське управління» (ф. 274) *Центрального державного історичного архіву України м. Києва*; «Київський університет» (ф. 16) *Державного архіву міста Києва*; «Архів Української Академії наук — Всеукраїнської академії наук» (ф. 10) *Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*.

У комплексі опублікованих джерел, що сприяють висвітленню історії культурно-освітньої діяльності етнічних громад на теренах Наддніпрянської України, важливе місце належить періодичній пресі, адже впродовж другої половини XIX — початку XX ст. відбувалося її кількісне і якісне зростання, на тлі модернізаційних процесів посилювався її вплив на формування громадської думки як основного засобу масової інформації, інструменту відбору, акумуляції і популяризації найактуальніших новин зі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного життя Російської імперії і зарубіжних держав. На сторінках періодичних видань віддзеркалено широкий спектр різнопланових публікацій, у яких не лише фіксуються події і факти, коментарі, урядові розпорядження, але й наводяться авторські роздуми, спогади, подорожні нотатки, витяги з літературних творів та інші матеріали, що мають виразне суб'єктивне забарвлення, відображають явища, учасниками яких були самі автори, містять деталі, відсутні в документах офіційного характеру, а отже допомагають відтворити суспільні настрої, духовну атмосферу епохи, важливі сегменти етноконфесійної історії.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

У контексті розвитку теоретико-методологічних засад історичної науки останнє десятиліття XX ст., що стало вододілом між двома тисячоліттями, позначилося соціокультурними змінами, зумовленими складним історичним розвитком людства епохи світових воєн, соціально-психологічні наслідки яких породили серйозні сумніви щодо культурної парадигми епохи модернізму XIX ст., спроможності метанаративу й макроісторії і здатності істориків відтворювати цілісну картину минулого. Загалом історіографічний процес XX ст. містив у собі як нові перспективи, пов'язані з гуманізацією, методологічним оновленням і міждисциплінарним підходом, так і серйозні виклики, як-от нівеляція принципу історизму, статусу історії як науки, здатної продукувати об'єктивне знання, втрата осмислення минулого як цілісного історичного процесу й нездатність розуміння складної системи взаємозв'язків між різними його періодами і складовими, фрагментація історичної свідомості. Нині актуалізуються теоретико-методологічні пошуки виваженого підходу до

інтерпретації співвідношення об'єктивного і суб'єктивного начал, зростання інтересу до дослідження макропроцесів у широкому всесвітньо-історичному контексті, зміцнення наукових підвалин історії всупереч викликам крайньої суб'єктивізації і постмодерністського релятивізму. За умов методологічного плюралізму зростає значення синтезу різноманітних ідей і концептуальних підходів задля забезпечення цілісного процесу історичного пізнання. Людиноцентричний підхід у історичних дослідженнях повноцінно реалізується шляхом осмислення взаємодії особистісного й соціального вимірів, адже культурно-історичний процес формується складними системами комунікацій між людьми.

Український учений-природознавець і мислитель, засновник і перший президент Української академії наук (1918–1921 рр.) В. Вернадський у сформульованій ним концепції переходу біосфери в ноосферу, що відбувається під впливом наукового прогресу, порушив проблеми взаємодії людини і природи, надав поштовху подальшому філософському осягненню значення поєднання духовного вдосконалення й технологічних інновацій як складових гармонійного соціокультурного розвитку. Учений зауважував, що впродовж останнього тисячоліття стрімко зростає вплив цивілізованого людства на зміни біосфери, яка переходить у ноосферу, а рушійною силою цього процесу є наукова думка, створена *Homo sapiens* і відповідним соціальним середовищем. Передумови для трансформації біосфери в ноосферу формуються, зокрема, завдяки вільному піднесенню творчого потенціалу людства, розвитку наукових досліджень, технологічному прориву в розвитку засобів комунікації та активізації зв'язків у різних сферах між країнами світу. В. Вернадський наголошував, що вступ людства у ХХ ст. знаменував собою перехід до нової історичної епохи, адже революційні наукові відкриття, зокрема винайдення телеграфу, телефону, радіо, аеропланів, аеростатів, сприяли поглибленню і зміцненню взаємозв'язків, єдності людства, попри всю його різноманітність¹³³. Учений акцентував увагу на тенденціях інтернаціоналізації науки, закорінених у епохах середньовіччя й раннього модерну, коли інтегруючу роль для учених різних національностей відігравала латина. Водночас він порушив питання про те, що історія науки не є результатом роботи окремих, далеких від життя «кабінетних учених», натомість розвиток наукової думки має досліджуватися в широкому контексті соціального середовища, оскільки «наука є проявом діяльності в людському суспільстві сукупності людської думки»¹³⁴.

У статті «Війна і прогрес науки» (1915) найтяжчим ударом, якого Перша світова війна завдала науці, В. Вернадський назвав переривання наукових відносин. Він відзначив тенденції до інституціоналізації міжнародної організації наукової роботи, що активізувалися від другої

половини XIX ст. Зростання динаміки міжнародних відносин сприяло інтенсифікації обміну науковими результатами, в якому, за визнанням В. Вернадського, провідну роль відігравали німецькі вчені. А німецьку наукову літературу, зокрема підготовлені кропіткою працею спеціалізовані журнали, огляди, реферати, довідники, зведення, він характеризував як зв'язувальний міжнародний цемент. «На континенті Європи, — наголошував В. Вернадський, — жодна країна не могла в цьому змагатися з німцями, які створили традицію такого зв'язку принаймні з середини XVIII ст., неухильно працювали в цьому напрямі. Безперечно, що з часу досягнення національної єдності, за останні 40 років ця форма діяльності німецьких учених — за величезного сприяння чужих їм за мовою вчених, які користувалися німецькою, — досягла високого розвитку й виявилася важливим елементом наукового прогресу»¹³⁵.

Розглядаючи феномен вибуху наукової творчості у розвідці «Думки про сучасне значення історії знань» (1926), В. Вернадський зауважував, що наукова думка створюється живою людською особистістю та є втіленням її духовної енергії. А передумови для вибухів наукової творчості формуються саме в ті історичні періоди, коли в одному чи кількох поколіннях, одній чи багатьох країнах накопичуються обдаровані особистості, які спільно створюють силу, здатну змінити біосферу, енергетику планети. «Потрібно чекати іноді століття, — зауважував учений, — щоби після відходу з життя одних знову з'явилися люди, здатні вловити нитку, залишену тими, хто пішов»¹³⁶. Задля виявлення історичних періодів наукової творчості мають співпасти кілька чинників: народження обдарованих людей, їх зосередження у близьких поколіннях, сприятливі суспільно-політичні й побутові умови.

Вагомий внесок у розробку філософської категорії комунікації здійснив один із основоположників екзистенціалізму у світовій філософській думці XX ст., німецький мислитель К. Ясперс¹³⁷. Центральним феноменом у людському бутті, історичному процесі німецький мислитель вважав комунікацію, оскільки саме взаємодія свідомостей відкриває можливості адекватної самореалізації і самопізнання, що власне і вирізняє людину в навколишньому світі, розкриває її унікальність. К. Ясперс вважав самотність, відчуження від суспільства, від зв'язків із іншими людьми згубними для людського буття, адже людина просто не може існувати як окремий індивід. У процесі комунікації з іншими людина вперше стає самою собою. Людину формує найвищий рівень комунікації — екзистенційний, спонукаючи її до духовного розвитку й віднайдення власної сутності, творчої індивідуальності. У процесі комунікації, обміну ідеями народжується істина. Ключем до розуміння історії є дослідження людини, але водночас історичні процеси проливають світло на людську сутність. К. Ясперс

розглядав екзистенційну комунікацію крізь призму соціокультурних феноменів у всесвітньо-історичному контексті, який він трактував як єдиний цілісний процес, зумовлений насамперед духовними чинниками, культурною творчістю. Смыслом і ціллю історії німецький філософ визначав єдність. Трактуючи смисл історії у руслі філософської категорії екзистенційної комунікації, К. Ясперс фокусував увагу на осягненні єдності й водночас унікальності людського буття, зорієнтованого на гуманістичні цінності. Ключовими поняттями розвитку історичного процесу учений вважав зв'язок традицій, всезагальну комунікацію. Серед найважливіших етапів розвитку пізнання у всесвітній історії мислитель виокремив закорінену в середньовіччі науково-технічну епоху, яка утвердилася в XVII ст. і набула розквіту упродовж XIX століття в Європі.

Поняття «міжкультурна комунікація» як окрема наукова дисципліна увійшло до наукового обігу зусиллями американських учених Дж. Трейджера й Е. Холла — авторів опублікованої 1954 року книги «Культура як комунікація», базова ідея якої полягає в тому, що повноцінний розвиток культури неможливий у ізоляції від культурних здобутків інших народів. Її положення Е. Холл розвинув у своїй наступній фундаментальній праці «Німа мова» (1959)¹³⁸, що стала бестселером, а сформульована ним теза «комунікація — це культура, культура — це комунікація» надала імпульс подальшим студіям у цій новій царині наукових досліджень. Учений стверджував, що культура являє собою мережу «систем первісних повідомлень», які розвиваються через соціальну комунікацію. Найважливішими чинниками міжкультурної комунікації є час і простір. Загалом, науковий світогляд Е. Холла зазнав впливу ідей З. Фрейда, Г.-С. Саллівана, Е. Фромма.

Американський учений, один із основоположників сучасної політології і політичної психології Г.-Д. Лассуелл запровадив структурно-функціональний аналіз соціальної комунікації. Аналізуючи структуру й функції суспільного феномена комунікації, Г.-Д. Лассуелл визначив алгоритм його опису в послідовній відповіді на запитання: 1) хто повідомляє? 2) що повідомляє? 3) через який канал повідомляє? 4) кому? 5) з яким ефектом? У вигляді цих п'яти запитань американський учений сформулював модель комунікації, що надала поштовху подальшим теоретичним дослідженням у цій галузі. Г.-Д. Лассуелл виокремив базові соціальні функції комунікації: а) спостереження за навколишнім середовищем, розкриття загроз і можливостей, що впливають на ціннісну позицію суспільства і його компонентів; б) співвідношення компонентів суспільства у процесі реагування на навколишнє середовище; в) передача соціального спадку від покоління до покоління¹³⁹.

Згідно з теорією канадського культуролога, представника Торонтської школи комунікації Г.М. Маклюена, який здійснив міждисциплінарне

дослідження історії медіа на базі великого фактологічного матеріалу й широких хронологічних меж, епохальні прориви у всесвітній історії відбувалися під впливом наукового прогресу, інноваційних технологій і засобів комунікації, що є рушієм культурного розвитку. Йому належить теза про те, що засоби комунікації є продовженням людини, адже вони кардинально розширюють спектр її можливостей, нівелюючи просторові й часові обмеження, визначаючи моделі соціальних відносин і культурних практик¹⁴⁰. Апелюючи до точних і природничих наук, Г.М. Маклюен оперує поняттям «комунікативний простір», який трансформується й еволюціонує відповідно до запровадження технологічних інновацій, розвитку транспортної інфраструктури як чинника інтеграційних процесів, винайдення і вдосконалення засобів передачі інформації: книгодрукування, фото й кінематографу, телеграфу й телефону тощо. У контексті розкриття ролі засобів комунікації у всесвітній історії він фокусує увагу на важливих етапах розвитку людства — появі усного мовлення, писемності, книгодрукування, але саме в науково-технічному прогресі ХІХ ст. вбачає точку відліку сучасного стрімкого розвитку медіа й інформаційного суспільства.

У контексті теоретичного осягнення феномена науково-освітнього розвитку й ролі в ньому міжнародних зв'язків становить інтерес розроблена американським історичним макросоціологом Р. Коллінзом теорія інтелектуальних мереж¹⁴¹. Йдеться про системи внутрішньої і зовнішньої комунікації, які є середовищами, що формують інтелектуалів і наукові спільноти. Визначальним чинником інтелектуальної історії американський учений вважає протиріччя, конфлікт, що надає імпульсу творчому розвитку. Інтелектуальний процес структурно формується з різних наукових напрямів, течій, шкіл, у зонах зіткнення і протистояння яких відкриваються нові обрії поступу наукової думки. Загалом розвиток філософії базується насамперед не на розв'язанні проблем, а на створенні нових ліній творчого протистояння. У рамках інтелектуальних мереж доробок мислителів ґрунтується на потенціалі попередніх поколінь, відбувається генерування, накопичення й обмін ідеями шляхом як безпосереднього спілкування, так і опосередковано — через ознайомлення із науковими працями, водночас найпродуктивнішими мережами є міжнародні. Інтелектуальна спільнота присутня у свідомості мислителя і тоді, коли він перебуває наодинці. А проте саме безпосередні особисті контакти стимулюють емоційний стан, дискусії, зрушення в аргументації, генерування соціально значущих ідей. Р. Коллінз констатує, що мислення неможливе поза соціальним середовищем, у так званому «чистому самодостатньому царстві», адже воно формується із «коаліцій у розумі» і процесів соціальної взаємодії. Конструкція ідей осягається шляхом дослідження відповідних соціальних мереж. Виокремлюються два види

інтелектуальних мереж, що активізують творчу енергію, а саме: вертикальні, де зв'язки розвиваються між старшими й молодшими генераціями мислителів, та горизонтальні, де комунікації відбуваються у форматі широкого спектру відносин (від співпраці до суперництва і протистояння) між колегами, суперниками, корпоративними спільнотами. Здійснивши синтетичне дослідження інтелектуальної історії у всесвітньо-історичному масштабі та проаналізувавши відповідні мережі мислителів Китаю, Японії, Індії, Стародавньої Греції, середньовічного ісламського світу й Західної Європи, Р. Коллінз довів, що діяльність ученого неможлива поза контекстом інтелектуальних зв'язків, а результативність його роботи напряму залежить від масштабів його професійних контактів. Саме інтелектуальна мережа формує мислителя, який виконує роль «вузла» в системі її комунікацій, конфліктів і альянсів, акумулюючи культурний капітал попередників, удосконалюючи його і транслуючи на новий рівень розвитку наукового знання. Найціннішим є саме той культурний капітал, який створює підґрунтя для відкриттів якогось іншого мислителя, формує інтелектуальний простір для нової творчої праці послідовників. Інтелектуальні мережі здатні бути безмежними в часовому вимірі, забезпечуючи зв'язки і передачу духовних цінностей від покоління до покоління. Розподіл творчої енергії між особистостями не відбувається хаотично, але визначається структурою ланцюжків, що з'єднують різні генерації мислителів. У історичному часі і просторі Р. Коллінз надає ключового значення не відокремленим геніальним особистостям, а міжособистісним контактам. Він наголошує, що дослідник має навчитися «бачити крізь особистості», вплітаючи їх у контекст тих процесів, які перетворили цих особистостей на історичні постаті. Історичний процес складається з мікроситуацій, що відбуваються на локальному, індивідуальному рівні, а їхні наслідки транслуються спіралеподібно через соціальні мережі на макрорівні будь-яких масштабів. Учений розробив нові методологічні підходи, фокусуючись не на описі біографій, а на комплексних дослідженнях інтелектуальних мереж, тобто тієї багатшарової системи соціокультурних зв'язків, яка породжує і визначає творчий потенціал мислителів. Роль інтелектуалів, які здійснюють творчі прориви завдяки залученню культурного капіталу й емоційної енергії попередників, Р. Коллінз порівнює з водовертями в річці часу, наголошуючи, що творчість є довгим плаванням спадкоємності поколінь. Інтелектуальні мережі виконують функції збереження соціокультурної спадщини і водночас — культурогенезу як багатшарового процесу, необхідною умовою якого є постійна взаємодія і взаємозбагачення різних культур. Відсутність таких комунікацій призводить до ізоляції культури і зрештою — до втрати її творчої життєздатності.

Згідно з теорією Р. Коллінза, світова історія ідей визначається мережами зв'язків між інтелектуалами, і через їхнє посередництво реалізується вплив усіх інших чинників, зокрема соціальних, економічних і політичних. На нашу думку, дискусійними є роздуми Р. Коллінза у передмові до російського видання його книги «Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения» (які він сам характеризує як припущення) відносно реформаторської політики царського уряду, що створювала сприятливі внутрішні умови як основний чинник активізації творчого середовища університетів Російської імперії¹⁴². А вже упродовж XIX ст., попри половинчасті спроби реформ 1860–70-х рр., російська держава залишалася авторитарною й не зазнала кардинальної суспільно-політичної модернізації. На тлі поразки у Східній війні (1853–1856) Росія вдалася до інструментів вестернізації задля імпорту західних наукових ідей і технологій як передумови посилення власних позицій у протистоянні із Західною Європою. Роль провідників вестернізації на теренах Російської імперії була покладена на університети. Аналіз широкого масиву конкретно-історичного матеріалу щодо міжнародних зв'язків Харківського, Київського (Св. Володимира) й Новоросійського університетів дозволяє дійти висновку, що саме інтеграція до європейського інтелектуального простору, насамперед на рівні міжособистісних і корпоративних взаємин, зумовила піднесення науково-освітнього розвитку на землях Наддніпрянської України упродовж другої половини XIX — початку XX ст.

* * *

Відновлення незалежності України 1991 року стало відправним етапом розвитку української соціогуманітаристики в непростих умовах подолання породжених комуністичним режимом культурно-політичних деформацій, ревізії теоретико-методологічних підходів, світоглядних засад, ціннісних орієнтирів на тлі відродження традицій національного державотворення. А його визначальним чинником у гуманітарній сфері стало формування цілісного комунікаційно-інформаційного простору, спрямованого на забезпечення духовних запитів і консолідацію суспільства, культурно-освітній і науковий поступ, піднесення національної самосвідомості та плекання історичної пам'яті.

У контексті розвитку макроісторичних аналітично-синтетичних досліджень, концептуального осягнення історії України як складової все-світньо-історичного процесу, зокрема у сфері культури й міжкультурних комунікацій, важливі ідеї належать українському історичному Я. Дашкевичу, який у переломний період розвитку української історіографії 1990-х — 2000-х рр. здійснював вагомий вплив на його напрями і внутрішній зміст.

У праці «Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)» учений у історичному й культурологічному ракурсах порушив проблему Великого кордону, принагідно вказавши на її табуїзацію в радянській історіографії. Я. Дашкевич відзначив очевидність проходження територією України Великого кордону («кордону у вогні»), що рухався залежно від зміни політичних обставин: «Великий кордон на Україні століттями не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну. Границі не лише роз'єднували, але й об'єднували народи...»¹⁴³.

Учений наголошував, що основу методологічної бази досліджень з історії культури має бути компаративістичний підхід, здатний розкрити особливості української культури, оскільки особливості проявляються в порівнянні. На думку Я. Дашкевича, саме компаративістський підхід відкриє можливість осмислити українську культуру в контексті світової та нарешті подолати домінування донедавна єдиного її порівняння з російською. Водночас він закликав розгортати дослідження репресій проти української культури на ширшому історичному тлі етно- й геноциду, який знищував соціальні умови для її розвитку. Я. Дашкевич фокусував увагу на вагомій ролі історичної традиції у державотворенні, поширенні національної ідеї, побудові засад національної освіти. Із відновленням на теренах Центрально-Східної Європи державності народів, поневолених імперією, і закономірним спалахом патріотизму учений пов'язував актуальну проблему мирного співіснування, взаємоповаги, уникнення конфліктів на національному ґрунті між багатьма націями-державами. Я. Дашкевич застерігав від інтерпретації минулого східноєвропейських націй крізь призму політологічних теорій, що ґрунтуються на імперських традиціях та амбіціях. Йшлося про характеристику сучасних реалій Східної Європи як епохи «великого націоналізму малих націй», а також про категоричне заперечення присутності будь-яких морально-етичних засад у політичному й економічному житті. Я. Дашкевич зазначав, що ця теорія «...вимагає ідеалізації імперських утворень, в яких, мовляв, поневоленим націям жилося не так то зле, а після виходу з імперій вони, ці поневолені нації, стали жертвою політичного хаосу. Теорія «великого націоналізму малих націй» виступає з запереченням необхідності національно-визвольної боротьби на практиці, з ідеєю її шкідливості, а в ділянці історіографії — проти її героїзації, проти виховання патріотичних якостей у суспільстві...

Про те, що ідея «великого націоналізму малих націй» будується на цілком фальшивому фундаменті, з цілковитим замовчуванням того, що націоналізм малих націй — це лише реакція на шовіністичне гноблення, на денационалізаторський тиск, на етно- і геноцид великих, панівних, імперських націй, скеровані на підлеглі нації — якось раптово всі прихильники новоявленої теорії забули»¹⁴⁴.

Теоретичні засади, на яких ґрунтуються сучасні студії з історії міжнародних зв'язків України, упродовж минулого століття були закладені членом-кореспондентом НАН України, фундатором студій зі всесвітньої історії в Інституті історії Академії наук Української РСР Ф. Шевченком. У розпал репресій та ідеологічного тиску проти української інтелігенції, 1972 року саме через високий авторитет на міжнародній арені Ф. Шевченка все ж таки залишили працювати в Інституті історії на посаді старшого наукового співробітника, перед тим усунувши з посади директора Інституту археології АН УРСР унаслідок т.зв. «перевірок» на підставі заяв «про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР т. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі Інституту»¹⁴⁵.

Учений наголошував на важливості міждисциплінарного підходу, розвитку взаємозв'язків і взаємовпливів історичної та інших суспільних наук, адже всі вони об'єднані єдиним об'єктом дослідження — людським суспільством¹⁴⁶. Ф. Шевченко традиційно акцентував на завданні істориків з'ясувати, як історія однієї країни чи народу тісно переплітається з історіями інших країн і народів. У праці «Про суд історії» він наголошував на тісному зв'язку сучасності з попередніми історичними етапами розвитку людства, адже неможливо осмислити сучасні події без аналізу їхніх причин, закорінених у минулому. Ф. Шевченко порівнював роль історика зі слідчим, який не виголошує промов у суді, але за нього найкрасномовніше говорять зібрані ним матеріали, що ґрунтуються на фактах. Водночас ці факти потребують всебічної експертизи на основі глибокого аналізу подій і взаємозв'язків між ними, адже «коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, — це примітивізм»¹⁴⁷. Виступаючи на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР 24 лютого 1958 р., учений наголошував на необхідності координації досліджень на міжнародному рівні, оскільки наукове вивчення історії України неможливе без вивчення історії Польщі, Молдови, Чехословаччини, Угорщини...

Потужний вплив на розвиток концептуальних засад досліджень історії міжнародних зв'язків України справив науковий доробок члена-кореспондента НАН України П. Соханя, який послідовно й аргументовано обстоював тезу про те, що впродовж XIX — початку XX ст., незважаючи на втрату державності й розчленованість території України, вона продовжувала зберігати свою соціокультурну єдність, розвиваючись у руслі всесвітнього культурно-історичного процесу та збагачуючи скарбницю світової культури¹⁴⁸. Учений наголошував, що динаміка взаємовідносин і духовного обміну різних народів визначається цілою низкою чинників, серед яких важливу роль відіграють історичні традиції, мовна,

культурна спорідненість, територіальна близькість, економічні та інші інтереси.

П. Сохань — один із засновників та автор назви першого в незалежній Україні спеціалізованого періодичного видання зі всесвітньої історії — міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». У першому випуску за 1991 рік, визначаючи його основну мету, завдання й тематичне охоплення, учений наголосив, що багатомісячна історія України «...завжди визнавалася лише складовою частиною загальноросійської історії. І в тому, що у контексті світової історії Україна й досі не зайняла належного їй місця як окрема етнополітична спільність, безперечно, і наша провина як суспільствознавців»¹⁴⁹. Не втратила своєї актуальності й донині висловлена П. Соханем за рік до проголошення незалежності України на сторінках колективної монографії «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» думка про те, що в історії міжнародних зв'язків України чимало яскравих сторінок, утім упродовж тривалого часу вони не знаходили належного висвітлення в історіографії, водночас у підручниках з історії традиційно акцентувалася увага на збройних конфліктах, перемогах російської армії у війнах з європейськими країнами, а історія громадсько-політичних і культурних взаємовпливів різних народів залишалася за кадром формування історичної пам'яті¹⁵⁰. П. Сохань констатував руйнівні наслідки політико-ідеологічного пресу (з навішуванням ярликів «буржуазних націоналістів») для вітчизняної історіографії і досліджень історії українського народу у взаємозв'язках із всесвітньо-історичним процесом.

І в сучасному інформаційному просторі не вщухає концептуальне відлуння «критики», якою російські вчені зустріли вихід у світ 1976 року монографії П. Соханя «Нариси історії українсько-болгарських зв'язків»¹⁵¹, «нагородивши» її епітетами «нерівна» й «недостатньо оброблена». Рецензенти, зокрема, обурювалися характеристикою Ю. Венеліна як українського вченого-славіста, недооцінкою в монографії значення «...такого сусіда, як Російська держава, з яким воз'єдналася Україна», мовляв «що стосується України, то вона розвивалася в руслі то російського, то польського впливу, а згодом у руслі загальноросійського розвитку»¹⁵².

Теоретико-методологічні дослідження представників наукової школи української історичної європеїстики, фундаторами якої є насамперед Ф. Шевченко, П. Сохань, нині розвиваються на базі відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. Практичним втіленням результатів цих комплексних студій став вихід у світ 2020 року фундаментального дослідження — колективної монографії «Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси»¹⁵³, підготовленої під керівництвом і за

редакції завідувача відділу члена-кореспондента НАН України С. Віднянського.

Проблеми міжнародних зв'язків, зокрема й культурних взаємовпливів, на тлі формування національної самосвідомості й розвитку державності народів Центрально-Східної Європи посідають вагоме місце в доробку С. Віднянського. У фокусі наукових інтересів ученого перебувають процеси координації теоретико-методологічних пошуків у галузі всесвітньої історії, трансформації концептуальних засад історичного пізнання й історіописання відповідно до новітніх тенденцій світової історіографії, і насамперед, осмислення ключових проблем історії України в контексті всесвітньо-історичного процесу¹⁵⁴.

З огляду на науково-теоретичне осягнення значення міжслов'янських культурних, і зокрема наукових зв'язків, у процесі Слов'янського національного відродження кінця XVIII–XIX ст., перетворення слов'янських народів на «історично зрілі нації» значний інтерес становить науковий доробок С. Віднянського, зокрема його праці «Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича»¹⁵⁵ та «Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст.»¹⁵⁶. Предметом дослідження ученого стала історична концепція видатного педагога, історика, літератора, діяча національно-культурного відродження Закарпаття А.В. Духновича з акцентом на його внесок у становлення національної ідентичності закарпатських українців, протистояння асиміляційним процесам, утвердження ідеї єдності всіх етнічних українських земель. Становить інтерес вперше озвучена 6 квітня 1849 р. на сторінках «Зорі Галицької» ідея А.В. Духновича щодо політичного об'єднання Закарпаття з Галичиною як «культурно-національної автономії» у рамках федеративної конституційної монархії Габсбургів. Відкидаючи міф щодо провінціалізму й ізольованості громадсько-культурного життя Закарпаття XIX ст., С. Віднянський відзначає широкий діапазон його взаємовпливів не лише із народами Центрально-Східної Європи (насамперед слов'янами), але і Західної Європи.

Ґрунтуючи свої висновки на всебічному аналізі світоглядів і діяльності творців Слов'янського національного відродження, основних напрямів і форм українсько-словацької культурної співпраці, С. Віднянський наголошує, що визначальним здобутком міжслов'янських духовних зв'язків стало проголошення гасла національної самобутності слов'ян, що на тлі утвердження ідеї всеслов'янської єдності заклало підвалини розвитку слов'янства в загальноєвропейському контексті, перетворення «кожної із слов'янських націй на рівноправного члена європейського співтовариства, такого, що буде в змозі в разі необхідності захистити свою національну самобутність»¹⁵⁷.

Український славіст Є. Бевзюк у монографії «Формування національної ідентичності західних слов'ян» акцентує на парадоксальному поєднанні в цьому процесі етнічної самобутності й загальних процесів становлення європейських націй. Водночас у дослідженнях ученого переконливо доведено, що рушієм національного поступу слов'ян, нарівні з плеканням власної самобутності, стало засвоєння культурних здобутків інших європейських народів¹⁵⁸.

Загалом аналіз індивідуального досвіду культурно-освітніх і наукових діячів ХІХ — початку ХХ ст. у поєднанні з синтезом локальних явищ науково-освітнього життя Наддніпрянської України сприяє відкриттю нових ракурсів та акцентів у розвитку загальноєвропейського культурно-цивілізаційного процесу. Крізь призму біографічного підходу, дослідження системи міжособистісних стосунків чіткіше простежується плюралістичність і динамічність історико-культурного контексту. Конкретно-історичне вивчення траєкторій міжнародної діяльності вчених університетів Наддніпрянської України відкриває перспективи глибшого осягнення історії європейської освіти та науки в макромасштабі.

Важливою підвалиною методологічної бази дослідження ролі Наддніпрянської України в європейських науково-освітніх відносинах другої половини ХІХ — початку ХХ ст. є здійснення джерелознавчого аналізу й синтезу, порівняльного вивчення не лише опублікованих, але й насамперед розпорошених у численних архівних фондах матеріалів, запровадження їх до наукового обігу, систематизація, інтерпретація, інтегрування зібраних по крупицях фрагментарних відомостей різнопланових джерел у цілісну картину, що відображає події у багатоманітті їхніх причинно-наслідкових зв'язків, розкриває ключові явища і процеси епохи крізь призму аналітичних засад історико-генетичного підходу, з'ясує варіативність історичних феноменів у руслі порівняльно-історичного методу.

Здійснення джерелознавчого аналізу, з'ясування достовірності змісту виявлених історичних пам'яток поєднується з дослідженням цілісного й водночас багатоманітного джерельного комплексу, з'ясуванням його внутрішньої структури з огляду на взаємозв'язки між різними джерелами, їхнє співставлення й класифікацію. Комплексне наукове дослідження передбачає перехід від аналізу окремих джерел, фрагментів історичних явищ до застосування синтезу задля наукового осмислення історичних процесів у взаємодії і причинно-наслідкових ланцюгах їхніх складових. Цьому сприяє розкриття специфіки історичного контексту, соціокультурного середовища, умов, за яких виникли відповідні історичні джерела.

Поєднання в цьому дослідженні проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного, порівняльно-історичного методів сприяло:

- відтворенню узагальнюючої картини й синтетичному осмисленню міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. і водночас розкриттю регіональної специфіки розвитку міжнародних науково-освітніх зв'язків на теренах Київського навчального округу, центром якого був Університет Св. Володимира;
- з'ясуванню особливостей адаптації етнічних громад (польської, єврейської, грецької, чеської, німецької) до багатшарового соціокультурного середовища Російської імперії, їхньої взаємодії із державними органами влади, місця та ролі етнічних меншин у розвитку міжкультурного діалогу на українських землях у межах Київського навчального округу;
- розкриттю специфіки міжнародних науково-освітніх комунікацій Наддніпрянської України синхронно з ключовими тенденціями загальноєвропейських процесів міжнародних відносин від «Весни народів» 1848–1849 рр. до початку Першої світової війни.

Застосування принципу історизму, базованого на просторово-часових детермінантах, сприяло виявленню динаміки й особливостей розвитку процесів міжнародних науково-освітніх зв'язків на теренах Наддніпрянської України упродовж другої половини XIX — початку XX ст. (крізь призму Київського навчального округу), розкриттю їхньої взаємозумовленості на тлі історичної специфіки міжнародних відносин у Європі того часу. Використання принципу системного аналізу уможливило відтворення історичних фактів і явищ історії міжкультурних комунікацій на теренах Київського навчального округу як складової системних процесів у Наддніпрянській Україні та водночас — ширшого контексту європейського інтелектуального простору та міжнародних відносин у Європі середини XIX — початку XX ст.

---

¹ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1893–1898. Т. 1. С. 486.

² Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Сост. Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. Х., 1906. С. 154.

³ Варварцев Н.Н. Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.). *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. К., 1990. С. 173–194.

⁴ З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали. К., 1999. 203 с.; Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2000. 107 с.

⁵ Варварцев М. Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX — початку XX ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2012. Вип. 21. С. 89–109.

⁶ Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX — на початку XX ст. (1851–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1992. 18 с.

⁷ Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 1992. 207 с.

⁸ Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. К., 1994. 34 с.

⁹ Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира. Автори-упорядн. В.А. Короткий, Т.В. Табенська, Ю.В. Цимбал. К., 2005. 327 с.

¹⁰ Стельмах С. Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997. 175 с.

¹¹ Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX століття. К., 2005. 378 с.

¹² Баженова Г.Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX — поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2008. 20 с.

¹³ Палієнко М.Г. З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX — початок XX ст.). *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. 1999. Вип. 3. С. 21–31; Палієнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX — на поч. XX ст. *Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури*. К., 1999. С. 45–47; Лиман С.І. Наукові та громадські зв'язки медієвістів України та зарубіжних слов'янських земель у 30–80-ті рр. XIX ст. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2003. Вип. 11. С. 34–42; Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у XIX — на початку XX ст. *Київська старовина*. 2006. № 6. С. 21–26; Кривець Н. Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 191–204; Іваненко О. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2013. 375 с.; Єгорова О.В. Наукові закордонні відрядження правознавців університетів України (остання третина XIX — початок XX ст.). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 20–29; Лиман С.І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858–1859 рр.» професора Харківського університету Д.І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2016. Вип. 1 (34). С. 126–130; Лиман С.І. Из истории международного туризма: Англия начала 1860-х гг. глазами адъюнкта Киевского Университета Св. Владимира А.В. Романовича-Славатинского (1832–1910). *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2016. Вип. 2 (35). С. 107–112; Лиман С.І. Из истории международного туризма: Франция начала 1860-х гг. глазами А.В. Романовича-Славатинского. *Стан і перспективи сучасного туризму: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю (м. Суми, 29 листопада 2017 р.)*. Суми, 2017. С. 237–244; Потульницький В. Зарубіжні відрядження молодих науковців Київського університету святого Володимира у 1870-ті рр. як засіб формування історика. *Ейдос*. 2017. Вип. 9. С. 177–194.

¹⁴ Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.). К., 1993. 87 с.

¹⁵ Лісевич І.Т. Родом з України... (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.). К., 1995. 101 с.

¹⁶ Там само. С. 87.

¹⁷ Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). К., 1997. 239 с.

¹⁸ Сейко Н.А. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр.: автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1999. 16 с.

¹⁹ Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX — першій половині XX ст. Житомир, 2002. 158 с.

²⁰ Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2009. 44 с.

²¹ Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX — поч. XX ст.). Київський учбовий округ. Житомир, 2007. 320 с.

²² Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.;

²³ Шостак І.В. Участь римо-католицького луцько-житомирського духовенства у розвитку початкового шкільництва на Волині в першій половині XIX ст. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1367/>; Шостак І.В. Луцько-Житомирська римо-католицька дієцезія наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття: автореф. дис... канд. іст. наук. Львів, 2004. 20 с.; Шостак І.В. Освітня діяльність римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX століття. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1292/>; Шостак І.В. Роль римо-католицьких духовних семінарій у духовному житті Волині першої половини XIX ст. URL: https://eprints.oa.edu.ua/1369/1/shostak_12069_3.pdf; Шостак І.В. Роль римо-католицького духовенства в освітніх процесах Волинського регіону. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1478/>; Шостак І.В. Римско-католическое церковно-приходское образование на Волини в составе Российской империи в XIX веке. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1533/>; Шостак І.В. Освітня діяльність Римо-Католицької Церкви на українських землях у складі Російської імперії у XIX столітті: проблеми історіографії. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 763–767; Шостак І.В. Реорганізація системи управління римо-католицькими духовними семінаріями у XIX столітті на українських землях у складі Російської імперії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія*. 2017. Вип. 18. С. 188–194.

²⁴ Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII — початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2005. 17 с.

²⁵ Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX — початок XX ст.): соціальний аспект. *Південний архів. Сер.: Історичні науки*. 2008. Вип. 28–29. С. 279–287.

²⁶ Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2000. 19 с.; Павлюк В. Магнатурія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острог, 2000. 184 с.

²⁷ Павлюк В.В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 154–166.

²⁸ Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003. 20 с.

²⁹ Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Житомир, 2004. 168 с.

³⁰ Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність римо-католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15352/17-Behfvsky.pdf>; Буравський О. Культурно-освітня діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2011. Вип. 60. С. 107–114; Буравський О. Римо-католицькі семінарії на Волині в першій половині XIX ст. *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, 9–10 листопада 2012 року, м. Житомир*. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/8263/1/Олександр%20Буравський.pdf>; Бурав-

ський О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): Монографія. Житомир, 2013. 452 с.; Буравський О. Культурно-освітня діяльність Римо-католицької церкви на Правобережній Україні та Білорусі на початку XX ст. *Емінак*. 2018. № 1 (1). С. 37–41.

³¹ Zasztowt L. Kresy 1832–1864: szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: Inst. historii nauki PAN, 1997. 456 s.

³² Beauvois D. Lumières et Société en Europe de l'Est: l'Université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire russe 1803–1832. Paris, 1977. Vol. 1–2. 912 p.

³³ Zasztowt L. Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1990. T. XXXIII. S. 87–105.

³⁴ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830. Пер. з фр. Львів, 2007. 296 с.

³⁵ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Пер. с фр. Москва, 2011. 1008 с.

³⁶ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Пер. с фр. Москва, 2011. С. 278.

³⁷ Прищепа О.П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.). Рівне, 2019. 688 с.; Прищепа О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2020. 40 с.

³⁸ Прищепа О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.). Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 180; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Пер. з нім. Львів, 2005. С. 77.

³⁹ Див., наприклад: Korzeniowski M. Z działalności kulturalno-oświatowej Polaków w Kijowie w latach 1905–1918. *Wrocławskie Studia Wschodnie*. 2011. No. 15. S. 65–89.

⁴⁰ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. Lublin, 2009. 621 s.

⁴¹ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ, 2015. С. 19–20.

⁴² Котляр Є.О. Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Харків, 2001. 20 с.; Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 20 с.; Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003. 20 с.; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 20 с.; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 19 с.; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006. 18 с.; Жерноклеєв О.С. Національні секції Австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 2007. 32 с.; Романюк Л.Б. Музичне життя Станіславова другої половини XIX — першої третини XX століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Львів, 2007. 19 с.; Рибак О.А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 17 с.; Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2008. 20 с.; Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук.

Одеса, 2008. 19 с.; Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.); автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2009. 30 с.; Овчаренко Т.С. Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: автореф. дис. ... канд. культурології. Харків, 2009. 20 с.; Волошина Т.К. Музичний простір єврейських містечок східноєвропейського регіону (XIX — початок XX століть): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Київ, 2010. 20 с.; Андрійчук М.Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій. Київ, 2011. 19 с.; Геркєрова О.М. Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедагогіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2011. 20 с.; Васьків Н.А. Єврейське питання в програмах та діяльності політичних партій Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2012. 22 с.; Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2012. 20 с.; Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 20 с.; Бородій А.І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2014. 16 с.; Доценко В.О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2015. 40 с.; Вовчко М.І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2016. 18 с.

⁴³ Мелешенко А.А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2015. 22 с.

⁴⁴ Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 19 с.

⁴⁵ Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 20 с.

⁴⁶ Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 20 с.

⁴⁷ Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.; Яшин В.О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття. Кривий Ріг, 2013. 280 с.

⁴⁸ Яшин В.О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.) *Грані*. 2014. № 4. С. 156–164.

⁴⁹ Яшин В.О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122.

⁵⁰ Хитерер В.М. Документы по еврейской истории в киевских архивах (XVI–XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. 27 с.; Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI–XX веков в Киевских архивах. Москва–Киев, 2001. 223 с.

⁵¹ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. 471 p.

⁵² Khiterer V. How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin Studies in Polish Jewry*. 2018. Vol. 30. P. 155–179.

⁵³ Прищепя О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2020. С. 1.

⁵⁴ Там само. С. 203.

⁵⁵ Іваненко О. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2021. 280 с.

⁵⁶ Араджиони М.А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. 132 с.

⁵⁷ Араджиони М.А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку). Симферополь: СФ НІСД, 2005. 92 с.

⁵⁸ Капінус О.Л. Грецькі громади України кінця XVII — початку XXI ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 20 с.

⁵⁹ Пилипенко О. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства (50-ті рр. XVII — кінець 60-х рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 23 с.

⁶⁰ Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778–1875 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1997. 23 с.; Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.). Київ, 2001. 245 с.; Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. Київ, 2005. 416 с.; Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. Донецьк, 2006. 399 с.; Гедьо А.В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2006. 37 с.; Гедьо А.В. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. Донецьк, 2012. 479 с. Гедьо А.В. Ніжинський грецький магістрат: монографія. Донецьк, 2013. 414 с.

⁶¹ Пономарьова І.С. Етнічна специфіка духовної культури греків українського Приазов'я: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 20 с.; Абдуллаєва М.А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець XVIII — 30-і роки XX ст.). Київ, 2001. 19 с.; Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 19 с.; Подгайко М.К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII — 70-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.; Волониць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.; Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2007. 33 с.; Демура Ю.М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (друга половина XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 19 с.; Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII — початку XX ст. Джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2012. 20 с.

⁶² Чернухін Є.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ, 1998. 98 с.

⁶³ Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. Київ, 2001. 264 с.

⁶⁴ Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Киев, 1999. С. 78.

⁶⁵ Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2008. Ч. 1. С. 259.

⁶⁶ Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 20 с.

⁶⁷ Бацак Н. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX століття). Київ, 2010. 271 с.

⁶⁸ Терентьева О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. Київ, 2003. С. 101.

⁶⁹ Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. Ред. В. Смолій. Київ: Либідь, 2000. 488 с.; Томазов В., Ясь О. Грецькі сторінки української історії. Київ: «Либідь», 2013. С. 133–135.

⁷⁰ Лиман І., Константинова В. Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX — початку XX століття. Мелітополь, 2020. 494 с.

⁷¹ Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. Київ, 2020. 354 с.; Томозов В.В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2021. 35 с.

⁷² Ковба Ж.Н. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX — начале XX века: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1974. 17 с.

⁷³ Попов В.Ж. Чеські переселенці на Правобережній Україні (60–70-ті рр. XIX ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 1992. Вип. 2. С. 21.

⁷⁴ Керецман Н.П. Культурні зв'язки українського, чеського та словацького народів в останній третині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 1992. 21 с.

⁷⁵ Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 27 с.

⁷⁶ Vaculík J. Dějiny voluňských Čechů. Praha, 1997. Т. 1 (1868–1914). 104 р.

⁷⁷ Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. 19 с.

⁷⁸ Чехи в Крыму. Очерки истории и культуры. Симферополь, 2005. 182 с.

⁷⁹ Волкова С.А. Чехи на півдні України (друга половина XIX — перша третина XX століття). Симферополь, 2006. 160 с.

⁸⁰ Шульга С.А. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк, 2018. 472 с.

⁸¹ Ісмаїлов М.А. Виникнення німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII — 30-і роки XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1993. 17 с.; Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002. 20 с.; Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002. 16 с.; Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2005. 20 с.; Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України. 1789–1938: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 20 с.; Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.; Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 19 с.; Берестень О.Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2006. 21 с.; Хрящевська Л.М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2008. 20 с.; Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2009. 20 с.; Мащенко А.В. Німецькі колонії Північного Лівобережжя України

(друга половина XVIII — перша половина XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2010. 20 с.

⁸² Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ, 1995. 272 с.

⁸³ Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. С. 19, 29.

⁸⁴ Павленко Г.В. Німці на Закарпатті: колонізаційні і міграційні процеси у 18 ст. *Carpatica*. 1999. Т. 6. С. 143–160.

⁸⁵ Троян С.С. Ідеологія та практика німецького колоніалізму в XVI–XIX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 1995. 40 с.

⁸⁶ Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль, 1999. 208 с.; Осачук С. Німці Буковини: Історія товариського руху (друга половина XIX — початок XX ст.). Чернівці, 2002. 288 с.; Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.). Тернопіль, 2003. 384 с.; Новохатько Л. Німці і німецька культура в Україні. К., 2001. 191 с.; Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). К., 2004. 341 с.; Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. К., 2004. Вип. 16. 175 с.; Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII — на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир, 2004. 165 с.; Лутай М. Німці в Україні: історія і сьогодення. Житомир, 2010. 502 с.; Зарічук В.О. Нариси з історії та культури німців Причорномор'я. Одеса, 2012. 174 с.

⁸⁷ Плесская Э.Г. Немецкая национальная школа в Украине. 1803–1938. Одесса: Астропринт, 2014. 136 с.

⁸⁸ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України. Київ: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

⁸⁹ Вортман Д.Я., Михайловський В.М., Горобець В.М., Шандра В.С., Папакін А.Г. Поляки в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2011. Т. 8. С. 405–411.

⁹⁰ Гриневич Л.В., Гриневич В.А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2005. Т. 3. С. 72–88.

⁹¹ Терентьева Н.О. Греки в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2004. Т. 2. С. 189.

⁹² Віднянський С.В. Чехи в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2013. Т. 10. С. 535–537.

⁹³ Кривець Н.В. Німці в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2010. Т. 7. С. 417–419.

⁹⁴ Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 204 с.

⁹⁵ Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. *Исторические записки*. 1950. № 34. С. 112.

⁹⁶ Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. Київ, 1971. 300 с.

⁹⁷ Мельникова І. Національно-визвольний рух українців Закарпаття у 1848 р. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2003. Вип. 12. С. 9–37.

⁹⁸ Косачевская Е.М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965. С. 149.

⁹⁹ Див.: Стеблій Ф.І. Революції 1848–1849 років у Європі і Україна. Київ, 1973. 48 с.; Стеблій Ф.І. Український національний рух у Карпатському регіоні як компонент європейської «Весни народів» 1848–1849 рр. *Проблеми регіональної політики*. Львів, 1995. С. 198–212; Криль М., Стеблій Ф. Галицька Матица во Львові. *Славянские матицы, XIX век*. 1996. Ч. 1. С. 190–233; Стеблій Ф. Українська «Весна народів» у Львові. *Львів: історичні нариси*. Львів, 1996. С. 168–183; Стеблій Ф. «Весна народів».

Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси: до 130-ліття заснування т-ва «Просвіта». Львів, 1998. С. 165–182; Стеблій Ф. Українська «Весна народів» у Галичині. *Шашкевичіана*. Львів; Вінніпег, 2004. Вип. 5/6. С. 417–431; Стеблій Ф. Боротьба українців Галичини за національно-територіальну автономію в добу «Весни народів». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 96–106.

¹⁰⁰ Стеблій Ф. Боротьба українців Галичини за національно-територіальну автономію в добу «Весни народів». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 96.

¹⁰¹ Виднянський С.В. Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев, 1990. С. 126–127.

¹⁰² Віднянський С., Данилюк Д. Олександр Духнович та його творча спадщина. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2003. Вип. 12. С. 37–49.

¹⁰³ Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. Ужгород, 2017. 596 с.

¹⁰⁴ Бачинський А., Бачинська О. Козацтво на Півдні України 1775–1896. Одеса, 1995. 56 с.; Бачинська О. Дунайське козацьке військо 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). Одеса, 1998. 232 с.

¹⁰⁵ Бачинська О. «Дело о восстановлении независимости Малороссии» 1855 р. (на матеріалах Державного архіву Одеської області). *Чорноморська минушина*. Вип. 4. 2009. С. 178–186.

¹⁰⁶ Олійників О.С. Українці у Кримській війні. Одеса, 2004. 176 с.

¹⁰⁷ Кримська Іліада: Східна війна 1853–1856 рр. очима сучасників. Події, судження, долі. Головн. упорядн. Л.О. Орехова та ін. Сімферополь, 2004. 447 с.

¹⁰⁸ Маркевич А.І. Таврійська губернія під час Кримської війни. Київ, 2004. 270 с.

¹⁰⁹ Шамрай С. Київська козаччина 1855 року. Київ, 1928. 125 с.; Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту. Київ, 1958. 168 с.

¹¹⁰ Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). Київ, 2006. С. 105.

¹¹¹ Стоянов Ф.Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007. 20 с.

¹¹² Шкварець В.П., Гузенко Ю.І. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.: український вимір. Миколаїв, 2010. 198 с.

¹¹³ Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2014. 462 с.

¹¹⁴ ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками. Кн. 3. Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2023. 844 с.

¹¹⁵ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Ленинград, 1965. 35 с.; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев, 1967. 258 с.

¹¹⁶ Івчик Н.С. Польське питання в національній політиці Російської імперії (друга половина ХІХ ст.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 29. С.76–86; Бачинська О. Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці. *Чорноморська минушина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 151–158; Земський Ю. Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці Польського повстання 1863–1864 рр. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2010. Т. 21. С. 149–161; Хитровська Ю.В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863–1864 рр. *Наукові*

записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 279–288; Земський Ю. Польські прокламації напередодні Січневого повстання 1863 р. у боротьбі за прихильність селян Правобережної України. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2011. Т. 12. С. 3–13; Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польських визвольних змаганнях другої половини XIX — початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2011. Вип. 19. С. 184–189; Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України і Білорусії в Січневому повстанні 1863–1864 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 54–61; Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна. *Світогляд — Філософія — Релігія*. 2014. Вип. 7. С. 105–119; Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106–119; Орел Ю.В. Городельська маніфестація 1861 року у світлі документів. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2017. Т. 194. С. 41–46; Ivanenko O. Public Resistance in the National Liberation Movement of Poles in Right-Bank Ukraine in the First Half of the 1860s (From the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv). *Mižnarodni zv'язki Ukraïni: naukovі poşuki і znahidki — The International relations of Ukraine: scientific searches and findings*. 2021. Issue 30. P. 389–404; Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки. *Український історичний журнал*. 2023. № 3. С. 69–95.

¹¹⁷ Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Видання 2-е. К., 2017. 185 с.

¹¹⁸ Бачинский А.Д., Дихан М.Д. Помощь учёных Новороссийского университета освободительному движению на Балканах (1875–1877 гг.). *Славянский архив*. М., 1962. С. 247–255.

¹¹⁹ Фомин Ю.Е. Общественность Украины и национально-освободительное движение южных славян в 1875–1878 годах: автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1971. 22 арк.

¹²⁰ Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. К, 1976. С. 95–122.

¹²¹ Сохань П.С. национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX в. и общественность Украины. К., 1978. С. 7.

¹²² Жук В.Н. Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60–70-х годов XIX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1977. 26 с.

¹²³ Копилов А.О., Заводовський А.А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга)*. Одеса, 1999. С. 10–14.

¹²⁴ Самчук В.Л. Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-ті роки XIX ст.). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга)*. Одеса, 1999. С. 44–51.

¹²⁵ Піскіжова В. Висвітлення питань благодійництва громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на сторінках газети «Києвлянин». *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Відп. ред. С.В. Віднянський. 2014. Вип. 23. С. 278–294.

¹²⁶ Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. — початок 1920-х рр.). Київ, 2010. 792 с.; Машевський О.П. Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів (70-ті рр. XIX ст. — 1918 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 30 с.

¹²⁷ ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1. Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Борзяк, О. Ясь. Київ, 2022. 802 с.; Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетна Україна: битви та повстання від княжої до імперської доби. Київ: Арій, 2023. 351 с.; Гуржій О.І., Реєнт О.П. У лабіринтах української дипломатії. Від князівської доби до початку ХХ століття. Київ: Арій, 2023. 350 с.

¹²⁸ Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХ ст.: історичні нариси. За ред. С. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.

¹²⁹ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. Авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ, 2022. 512 с.

¹³⁰ Киевское слово. 1889. 21, 31 декабря; 1890. 6 января.

¹³¹ Див., напр.: Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 30-го августа 1861 года. К., 1861; Отчёт о состоянии и деятельности Киевского Императорского Университета Св. Владимира за 1908 год. К., 1913; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1911 год. К., 1912; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1912 год. К., 1913; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1913 году. К., 1915.

¹³² Драгоманов М. Автобіографія. К., 1917. 59 с.; Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова. *Україна*. К., 1926. Кн. 4. С. 120–134; Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841-1994. Львів, 2001. 733 с.; Антонович В. Твори. Т. 1. К., 1932. 407 с.; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1997. Т. 1. 447 с.; Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. М., 1946. 279 с.; Письма И.В. Ягича к русским учёным (1865–1886). Москва-Ленинград, 1963. 527 с.; Письма И.В. Лучицкого. Публикация Л.В. Таран. *Французский ежегодник 1987*. М., 1989. С. 192–210; Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. К., 1997. 352 с.

¹³³ Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. *Философские мысли натуралиста*. Москва, 1988. С. 33–34.

¹³⁴ Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. *Философские мысли натуралиста*. Москва, 1988. С. 51, 53.

¹³⁵ Вернадский В.И. Война и прогресс науки. *Публицистические статьи*. Москва, 1995. С. 203–204.

¹³⁶ Вернадский В.И. Мысли о современном значении истории знаний. *Труды по всеобщей истории науки*. Москва, 1988. С. 217.

¹³⁷ Jaspers K. Reason and Existenz. New York: The Noonday Press, 1955. 157 p.

¹³⁸ Hall E.T. The Silent Language. New York: Doubleday, 1959. 242 p.

¹³⁹ Lasswell H.D. The structure and function of communication in society. URL: https://sipa.jlu.edu.cn/_local/E/39/71/4CE63D3C04A10B5795F0108EBE6_A7BC17AA_34AAE.pdf

¹⁴⁰ McLuhan M. Understanding Media: the Extensions of Man. Cambridge (Mass.); London: The MIT press, 1995. 365 p.

¹⁴¹ Collins R. The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press. 1998. 1098 p.

¹⁴² Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. Новосибирск, 2002. С. 37.

¹⁴³ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (ХІV–ХVІІІ ст.). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222. С. 44.

¹⁴⁴ Дашкевич Я. Болочі проблеми в історії Східної Європи. *Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе*. Київ, 1993. С. 4–5.

¹⁴⁵ Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. Київ, 2000. С. 134.

¹⁴⁶ Шевченко Ф.П. Допоміжні історичні дисципліни. Про створення «Вступу до історичної науки». *«Істину встановлює суд історії»*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 1. С. 654.

¹⁴⁷ Шевченко Ф.П. Про суд історії. *«Істину встановлює суд історії»*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 1. С. 700.

¹⁴⁸ Сохань П.С. Взаимообщение народов — важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. К., 1990. С. 15.

¹⁴⁹ Сохань П.С. Передмова. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 1991. Вип. 1. С. 5.

¹⁵⁰ Сохань П.С. Взаимообщение народов — важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев, 1990. С. 15.

¹⁵¹ Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Київ: Наук. думка, 1976. 291 с.

¹⁵² Никитин С.А. П.С. Сохань. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев. Изд-во «Наукова думка». 1976. 290 стр. Тираж 1500. Цена 1 руб. 71 коп. *Вопросы истории*. 1978. № 6. С. 155.

¹⁵³ Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. За ред. С. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 814 с.

¹⁵⁴ Див., наприклад: Віднянський С.В. Україна в Європі в минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2001. Вип. 10. С. 9–21; Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу». *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 166–180; Віднянський С.В. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2009. Вип. 18. С. 247–254; Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень із всесвітньої історії в Україні. *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 166–179; Віднянський С.В. З досвіду інтеграції вітчизняної історії у світову: проблеми всесвітньої історії у багатотомній «Енциклопедії історії України». *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2017. № 1 (3). С. 9–29; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Дослідження з проблем всесвітньої історії як важливий фактор розвитку вітчизняної історичної науки (за матеріалами «Українського історичного журналу»). *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 163–175.

¹⁵⁵ Віднянський С.В. Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев, 1990. С. 107–130.

¹⁵⁶ Віднянський С. Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини ХІХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2006. Вип. 15. С. 43–51.

¹⁵⁷ Віднянський С. Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини ХІХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2006. Вип. 15. С. 46.

¹⁵⁸ Бевзюк С.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. Ужгород, 2017. С. 4.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ЄВРОПІ І ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 40-х рр. ХІХ ст. — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

2.1. «Весна народів» 1848–1849 рр. і її віддзеркалення в Наддніпрянській Україні

Модернізаційні процеси у Європі ХІХ ст. отримали потужний імпульс від європейських революційних рухів 1848–1849 рр., що розвивалися під гаслами боротьби за демократизацію суспільно-політичного життя, розв'язання економічних і соціальних проблем, національне об'єднання чи визволення з-під влади іноземних держав. За своїми масштабами й наслідками «Весна народів» мала загальноєвропейське значення. Ідеологія Просвітництва, Великої французької революції кінця 1789 р., зокрема ідеї суспільного договору, громадянських прав і свобод, народовладдя, утверджувалися в Європі упродовж ХІХ ст. насамперед під впливом суспільно-політичних і державно-політичних перетворень у Франції, де власне і стартував загальноєвропейський революційний процес 1848–1849 рр. Відбулася інституалізація підвалин громадянського суспільства, парламентаризму, багатопартійної системи, демократичних засад правової держави, політичної культури, що залишається одним із найвагоміших надбань європейської цивілізації і на сучасному етапі її історії. Конституційний процес цього історичного періоду визначив подальший державно-політичний розвиток Європи в руслі утвердження демократичних цінностей.

Суспільно-політичні перетворення у Франції, вироблення конституційно-правових підвалин Другої Республіки відбувалися під впливом трансатлантичної культурно-ідеологічної взаємодії, і насамперед — ідей Американської революції ХVІІІ ст. і принципів Конституції США 1787 р., що віддзеркалювала прогресивну філософсько-правову думку свого часу. Конституція Другої Республіки (4 листопада 1848 р.) базувалася на проголошених Великою французькою революцією принципах свободи, рівності й братерства, громадянських прав і свобод, розділення властей на законодавчу, виконавчу й судову гілки (глава 3, стаття 19). Підвалинами державного будівництва Основний Закон Франції визначав «сім'ю, працю, власність, громадський порядок» (ст. 4 преамбули), одним із основних обов'язків держави мав стати захист особистості громадянина, його

родини, релігії, власності (ст. 8 преамбули). У статті 5 преамбули наголошувалося, що Французька Республіка «поважає інші національності, оскільки вона прагне змусити поважати власну; не веде завойовницьких війн і ніколи не використовує свої сили проти свободи будь-якого народу»¹.

Потужний вплив на суспільно-політичний розвиток і формування правової культури Європи впродовж XIX ст. справили принципи, проголошені Конституцією Другої Республіки, зокрема: справедливий розподіл суспільних тягарів і благ; взаємні обов'язки громадян і республіки; національний суверенітет; недоторканність особи, власності, житла; свобода віросповідання; право громадян на об'єднання, мирні зібрання й петиції; скасування цензури преси; свобода праці й виробничої діяльності тощо. Джерелом повноважень державних органів проголошувався народ, закріплювалося всезагальне виборче право для чоловіків, недоторканність парламентарів, відкритість засідань Національної Асамблеї, вперше в європейській історії запроваджувався інститут президентства.

У загальноєвропейському контексті історичний досвід Французької революції 1848–1849 рр. і Другої Республіки сприяв утвердженню республіканських традицій, конституційному закріпленню основних громадянських прав і свобод, а також обов'язків перед суспільством, підвалин для розбудови правової держави. Революційні події дали поштовх процесам демократизації влади, розвитку політичної думки, преси, активізації національних рухів.

Під впливом початку революційних подій у Франції 22 лютого 1848 р. на теренах Німецького Союзу утверджувалися стратегії здійснення ліберальних суспільно-політичних перетворень, забезпечення громадянських прав, створення об'єднаної держави на засадах конституціоналізму, витоки якого в Німеччині пов'язані з Великою французькою революцією й Цивільним Кодексом. Поглиблення соціокультурної, економічної, політичної взаємодії німецьких держав, зміцнення національної ідеї, культурної ідентичності, прагнення до єдності німецької нації зумовлювали вироблення й конкуренцію моделей національно-державного об'єднання, зіткнення різних політичних концепцій, зокрема монархістських, республіканських, соціалістичних. Упродовж революції 1848–1849 рр. у Німеччині проект створення єдиної держави на конституційно-ліберальних засадах не був втілений у життя, утім історичний досвід цього періоду зумовив важливі суспільно-політичні трансформації, становлення громадянського суспільства в подальшому. Важливою віхою в історії загальнонімецького парламентаризму, формування політичних партій стали скликані 18 травня 1848 р. Франкфуртські національні збори (18 травня 1848 р. — 18 червня 1849 р.). Із діяльністю цього першого в німецькій

історії загального представницького органу пов'язане ухвалення 28 березня 1849 р. демократичної за своїм змістом Конституції, що гарантувала основні громадянські права й проголошувала Німеччину федерацією конституційних монархій. Основні права німецького народу визначалися в шостому розділі Конституції: всі німці проголошувалися рівними перед законом незалежно від станового походження; скасовувалася смертна кара за винятком випадків, передбачених військовим і морським правом; свобода особи, житло і власність визнавалися недоторканими (передбачався захист інтелектуальної власності за допомогою імперського законодавства); гарантувалася таємниця листування, свобода слова й віросповідання, свобода подання скарг і петицій органам влади. Проголошувалася свобода науки й викладання; освіта (крім релігійної) звільнялася від нагляду духівництва; після підтвердження своєї кваліфікації на державному рівні кожен німець отримував право засновувати й керувати навчальними закладами, здійснювати викладацьку діяльність; мережа державних шкіл мала забезпечувати освіту німецької молоді; вчителі цих шкіл прирівнювалися до державних службовців; передбачалося безкоштовне навчання в початкових школах і нижчих професійних училищах². Імперська Конституція не була реалізована, спроба здійснення об'єднання Німеччини за допомогою інструментів парламентаризму зазнала невдачі, імплементація ухвалених Франкфуртськими національними зборами рішень не відбулася, а отже його діяльність мала значення переважно для розвитку політико-правової думки, теорії конституціоналізму, окреслення тенденцій до демократизації суспільно-політичного життя.

Безпрецедентні перспективи у боротьбі за об'єднання й незалежність Італії, що увійшла в історію як епоха Рісорджименто, відкривала Революція 1848–1849 рр. Утім, попри піднесення патріотичних суспільних настроїв була відсутня єдина загальнонаціональна стратегія реалізації ідеї об'єднання Італії, подальшого державного будівництва з огляду на вибір оптимальних форм державного устрою і правління. Під натиском інтервенції Австрії і Франції зазнали поразки спроби створення Венеційської і Римської республік, які стали останніми революційними бастионами на італійських теренах. У Римській республіці, зокрема, здійснювалися важливі політичні й економічні перетворення, запроваджувалася свобода віросповідань та університетського викладання, міське самоврядування тощо.

Саме в цей період закладено підвалини сучасного конституційного права Італії. У Сардинському королівстві за зразком французької Хартії 1814 р. вироблено Конституцію — Альбертинський (або П'ємонтський) статут, підписаний і оприлюднений королем Карлом Альбертом 4 березня 1848 року. Згідно з цим документом встановлювалася конституційна

монархія, законодавча влада здійснювалася колективно королем і двопалатним парламентом (ст. 3), особа короля проголошувалася священною й недоторканою (ст. 4), виконавча влада належала королю (ст. 5). В окремій главі статуту «Права й обов'язки громадян» проголошувалася рівність усіх громадян перед законом і надання їм рівних громадянських і політичних прав (ст. 24), свобода особи (ст. 26), недоторканність житла (ст. 27), свобода преси і водночас запобігання зловживанню нею (ст. 28), недоторканність власності (ст. 29), право на мирні зібрання (ст. 32)³. Після придушення Революції 1848–1849 рр. Австрія дозволила зберегти Конституцію у П'ємонті, зважаючи на її поміркований характер. Від 17 березня 1861 р. вона була поширена на територію всього об'єднаного Королівства Італія.

Революційні події 1848–1849 рр. на теренах Австрійської монархії, що розпочалися 13 березня з народного повстання у Відні та характеризувалися превалюванням національного чинника, визначили особливості національно-культурного та суспільно-політичного розвитку і взаємовідносин її народів у подальшому. Революційні події долинули і до Східної Галичини, упродовж другої половини березня у Львові проходили вуличні демонстрації. У листопаді спалахнуло Львівське збройне повстання. Згідно з указом Фердинанда I від 17 квітня 1848 року в Галичині скасовувалася панщина. Зусиллями місцевого чиновництва, інтелігенції і духівництва 2 травня у Львові засновано Головну руську раду, що видавала україномовну газету «Зоря Галицька». Активізувалося українське національно-культурне життя, насамперед видання українських книг і газет, театральне мистецтво. У Львові було засновано Галицько-руську матицю на чолі з М. Куземським. Серед її перших членів були доктор права з Праги А. Штробах, редактор «Празьких новин» Г. Боровський та ін. Одним із основних напрямів діяльності матиці стала видавнича справа, 1848 року вийшов друком «Букварь рускій для школь в Галиції» А. Добрянського, 1849 і 1850 рр. — «Грамматика руского языка» Я. Головацького тощо. 13 вересня у Львівському університеті засновано кафедру руської словесності. У закарпатських містах, зокрема Ужгороді й Мукачеві, створювалися загони національної гвардії. Серед місцевої громади поширювалася ідея об'єднання Східної Галичини й Закарпаття в одну адміністративно-територіальну одиницю, яку обстоював письменник О.В. Духнович, наголошуючи на етнічній спільності русинів по обидва боки Карпат⁴. Упродовж 1848–1849 рр. Північну Буковину охопив селянський рух під проводом Л. Кобилиці, у розгортанні якого австрійські власті вбачали вплив угорських революціонерів.

За часів «Весни народів» 1848–1849 рр. на європейських теренах ширилася ідея федералізму як інструменту нейтралізації протиріч і зіткнення

інтересів різних національних рухів. У громадсько-політичному житті слов'янських народів Австрійської імперії ця ідея проявилася в концепції австрославізму, інтелектуальним центром якої стала Прага. На тлі піднесення ідеї єдності німецької нації, проєкту відродження могутності Німецької імперії (із включенням до неї Богемії і Моравії) та залучення до розбудови великої Німеччини чехів, один із засновників австрославізму, лідер чеського національно-ліберального руху Ф. Палацький відхилив запрошення взяти участь у роботі комітету п'ятидесяти з підготовки скликання Франкфуртських національних зборів і 11 квітня 1848 р. в «Листі до Франкфурта» обґрунтував перспективу федералізації Габсбурзької монархії. Він наголошував на історичному значенні зміцнення і збереження цілісності Австрійської імперії в інтересах «...не тільки мого народу, але і всієї Європи, і навіть усього людства й цивілізації». Потенційну загрозу Палацький убачав у «російській універсальній монархії»: «Знаєте, панове, яка держава володіє всім Сходом нашого континенту. Знаєте, що ця держава, яка вже сьогодні розрослася до величезних розмірів, зростає й розширюється з кожним десятиліттям більшою мірою, ніж це можливо для країн Заходу. Знаєте, що вона в центрі своєю захищена практично від будь-яких нападів і давно вже стала небезпекою для своїх сусідів; і що хоча вона має безперешкодний доступ на північ, втім, керуючись природним інстинктом, завжди прагне й буде прагнути розширити свої кордони на південь. Знаєте також, що кожний подальший крок, який вона здійснить на цьому шляху, загрожує ще швидше породити і встановити універсальну монархію, тобто неосяжне й невимовне зло, нещастя без міри й кордонів, через що я, серцем і душею слов'янин, тужив би з позицій гуманізму, навіть якби ця монархія була проголошена слов'янською»⁵. У «Листі до Франкфурта» зауважується, що різні за походженням, мовами, історією, звичаями народи, які населяли територію південного сходу Європи уздовж кордонів Російської імперії (зокрема слов'яни, румуни, угорці, німці) поодиночки нездатні протистояти «могутнішому східному сусіду». Символом і центром тяжіння міцного союзу цих народів мав стати Дунай як справжня життєва артерія, а отже на Австрійську імперію, в силу її історії і геополітичного положення, покладалася місія щита Європи проти азійських впливів. Відзначаючи, що якби Австрійська держава не існувала здавна, то її необхідно було би створити в інтересах Європи, Палацький обстоював забезпечення рівних прав різним національностям і віросповіданням, об'єднаним під скіпетром Габсбурзької монархії, природним військово-політичним союзником та економічним партнером якої на міжнародній арені мала стати Німецька імперія.

Прибічники австрославізму вбачали у трансформації Австрійської імперії у федеративну конституційну монархію, що гарантувала би

рівноправ'я в міжнаціональних відносинах, шлях до набуття чисельно переважаючим слов'янством потужного економічного й політичного впливу в державі. Основоположник чеської журналістики К. Гавлічек-Боровський виклав ідеї австрославізму у статті “Slovan a Čech” «Слов'янин і чех», опублікованій 1846 року на сторінках “Pražské poviny” («Празької газети»). Австрійську монархію він визнавав найкращим гарантом збереження й безпеки слов'янських народів у її межах. Відкидаючи панславістські ідеї, як російсько- так і польськоцентричного характеру, Гавлічек-Боровський зауважував: «Я не можу тут докладно перерахувати й засвідчити все, що я чув і зрозумів у Росії про слов'ян, але можу засвідчити, що росіяни не по-братські, а бесчесно й корисливо ставляться до інших слов'ян. Як безглуздо, як необачно було би брататися з таємним ворогом, який лише прикриває свою ненажерливість плащем братства! Зізнаюсь, угорці, які є запеклими ворогами чехів та іллірійців, мені ближчі, ніж росіяни, які приходять із поцілунком Іуди — покласти нас до себе в кишеню»⁶.

Поетично забарвленими й романтизованими є звернення Гавлічека-Боровського до української тематики: «...лише у безкраїх степах України козак, як буйний вітер, вільно скакав: у цих степах раптом встановилася свобода, співмірна з людською гідністю, якої не було ані в Польщі, ані в Росії; тут козак по-лицарські захищав свою батьківщину, свободу й віру...»⁷.

На засадах ідеології австрославізму 2 червня 1848 року у Празі розпочав свою роботу Слов'янський з'їзд, скликаний на протипагу Франкфуртським національним зборам. У ньому взяла участь українська делегація зі Львова від Головної руської ради. В ухваленому з'їздом 12 червня «Маніфесті до європейських народів» обстоювалася ідея подальшого існування на федеративних засадах Австрійської імперії, у якій під скіпетром Габсбургів об'єднувалися би рівноправні народи. Автор Маніфесту Ф. Палацький був переконаний, що «цивілізована Європа з готовністю зробить свій внесок у реалізацію цього союзу»⁸. Обґрунтовуючи тезу про рівність усіх націй незалежно від їхньої чисельності й політичної ваги, він апелював до ідеї Великої французької революції кінця XVIII ст. щодо природних прав людини й похідного від неї гасла «Свобода, Рівність, Братерство» та закликав забути давні національні образи (зокрема по відношенню до німців і угорців) і простягнути «братерську руку» всім сусіднім народам. У документі засуджувалися поділи Речі Посполитої, позбавлення державності й незалежності «героїчної польської нації, наших шляхетних родичів», а також містилися заклики щодо припинення систематичної денационалізації слов'ян у Лужиці, Познані, Східній і Західній Пруссії; щодо відмови Угорщини від «нелюдських і насиль-

ницьких методів» по відношенню до сербів, хорватів, словаків і русинів (українців); щодо переходу Османської імперії від дискримінаційної політики відносно слов'янських народів до забезпечення їхніх прав на державному рівні. Діяльність Слов'янського з'їзду перервалася внаслідок Празького повстання (12–17 червня 1848 р.), що було придушене австрійськими військами. Значення цього форуму насамперед полягало у проголошенні ідей і принципів, що окреслювали нові проєкти гармонізації міжнародних відносин на засадах рівності та перспективи культурно-цивілізаційного розвитку Європи й участі в ньому слов'янства як важливого суб'єкта історичного процесу.

Револьюційні події в Угорському королівстві стали вагомим чинником національно-визвольних рухів у Європі й водночас загрозою цілісності Габсбурзької монархії і заснованій Віденським конгресом 1815 р. системі міжнародних відносин, що базувалася на засадах легітимізму, рівноваги й балансу сил великих європейських держав. Спалах революції у Франції у лютому 1848 р. насамперед дав поштовх діяльності угорських опозиційних сил на чолі з Л. Кошутом, які висунули вимоги здійснення конституційно-правових реформ у межах усієї Австрійської імперії. У масштабах багатонаціонального Угорського королівства відбувалося утвердження парламентаризму, демократичних свобод, громадянських прав (що поширювалися на представників усіх національностей), скасування кріпацтва, введення загального оподаткування. Водночас зберігалось домінування угорської мови на державному рівні, а революційний уряд обстоював територіальну єдність королівства, відхиляючи вимоги запровадження національно-культурних автономій. Запізнілою спробою згладити міжнаціональні протиріччя став безпрецедентний у історії Європи угорський закон про рівноправність національностей, затверджений Національними зборами 28 липня 1849 року (водночас було ухвалено закон про рівноправність євреїв). Угорщина залишалася останнім форпостом європейської «Весни народів», придушеної у результаті інтервенції російських військ, перед якими угорська армія (поступаючись за чисельністю майже в 7 разів) капітулювала 13 серпня 1849 року. Похід до Угорщини 1849 року був водночас каральною воєнною акцією царизму проти польського національно-визвольного руху, адже поляки відігравали важливу роль в історії Угорської революції, її видатними полководцями були провідні діячі Листопадового повстання 1830–1831 рр. генерали Ю.З. Бем та Г. Дембінський. Зокрема, на «небезпеці» угорсько-польського союзу наголошував К. фон Меттерніх — австрійський державний діяч, один із очільників Віденського конгресу 1814–1815 рр. і Священного союзу. Зазнали невдачі спроби угорського уряду перед загрозою російської інтервенції встановити офіційні відносини й заручитися підтримкою

Великої Британії і Франції, зацікавлених у збереженні Австрійської держави на противагу експансії Росії на Балканах.

Відгомін загальноєвропейського революційного процесу 1848–1849 рр. сягав і Наддніпрянської України, зокрема на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства в складі Російської імперії, свідченням чого є комплекс документів Центрального державного історичного архіву м. Києва, водночас атмосферу епохи віддзеркалюють пам'ятки, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Так, 1848 року Д. Сенчковський, який служив у орендного власника Янковського в с. Підзамче Кременецького повіту Волинської губернії, таємно перейшов кордон і приєднався до угорського війська. Згодом він був виданий австрійським урядом Росії і за конфірмацією намісника Царства Польського як політичний злочинець направлений на примусову військову службу рядовим Сибірського лінійного батальйону⁹.

У Старокостянтинівському повіті Волинської губернії було виявлено твір антиурядового змісту, надрукований українською мовою з використанням латинської абетки — “Holos Swita do Brativ Rusnakiw. 1848”. На Волині поширювалися відомості щодо становища селян у Галичині, що «ім тепер краще, оскільки в них немає панщини»¹⁰. Поміщик Ковельського повіту Волинської губернії Ц. Закашевський, який звільнив від панщини селян у маєтках своєї дружини с. Загоружице й с. Журавники Меховського повіту Радомської губернії, був арештований і доправлений у Варшавську цитадель¹¹.

До канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходили рапорти городничих щодо протидії поширенню впливу революційних ідей. На початку квітня 1848 року старокостянтинівський городничий звітував про встановлення секретного нагляду за місцевим населенням — селянами, а також іноземцями, переважно угорцями й богемцями. У рапорті луцького городничого наголошувалося на стеженні за настроями місцевих жителів, насамперед — поляків та іноземців¹².

Під впливом повідомлень про революційні події у Відні 1848 року керівництво Київського навчального округу вживало заходів задля посилення нагляду за студентами Університету Св. Володимира й навчальними закладами Київської, Подільської і Волинської губерній¹³. Із приводу необхідності секретного поліцейського нагляду за студентською й учнівською молоддю, викладачами, а також змістом навчального процесу, міністр народної освіти С.С. Уваров у листі до попечителя Київського навчального округу О.С. Траскіна від квітня 1848 р. зауважував: «Теперішній стан справ у Західній Європі може, на жаль, знайти відгомін

у головах молоді там, де залишилось ще кілька слідів давніх, запеклих мрій і бунтівних задумів. До числа цих народонаселень належать особливо жителі губерній, від Польщі повернених»¹⁴. Наприклад, студенту Університету Св. Володимира В. Новицькому був адресований лист польською мовою з Варшави, датований 29 березня 1848 року, в якому містилися згадки про події у Франції, Німеччині, Австрії¹⁵.

Від директора Немирівської гімназії надходила інформація щодо швидкого поширення відомостей про революційні події у Західній Європі та інтересу до них вихованців старшого віку, частина з яких «схвалили дії французів, за переважною до цього народу симпатією», а інші — засуджували¹⁶. Водночас директор Рівненської гімназії повідомляв, що в результаті обшуків на спільних квартирах, де мешкали учні, нічого недозволеного не було виявлено, а проте, він мусив визнати, що неможливо поручитися за приватні квартири, «...оскільки багатьох учнів речі містяться на інших половинах будинків у самих батьків і родичів, училищне начальство не може ручатися, щоби де-небудь із них не приховувалося щось ганебне, як відбулося останнім часом в учнів Шалая й Висоцького»¹⁷.

27 квітня 1848 р. під час вечері в будинку поміщиці Пирятинського повіту Полтавської губернії пані Вольховської поміщик того самого повіту відставний поручик М. Закревський, піднявши келих шампанського, виголосив тост: «Хай живе Французька республіка!»¹⁸. Розслідування цієї справи взяв під свій особистий контроль Микола I, за повелінням якого гості пані Вольховської — поміщики Пирятинського повіту Михайло й Віктор Закревські та граф де Бальмен — були арештовані й доправлені в Санкт-Петербург. Після повернення поміщиків Закревських до Полтавської губернії за ними було встановлено політичний нагляд.

Згідно з розпорядженням III відділення на початку 1849 року було встановлено секретний нагляд за шляхтичем Гродненської губернії В. Шуйським під час його перебування в м. Любомлі Волинської губернії у зв'язку з отриманням ним від родичів із Галичини відомостей про революційні події у Європі¹⁹.

Загалом репресивно-каральні органи Російської імперії здійснювали масштабні заходи щодо виявлення й вилучення літератури, ввезеної з-за кордону нелегально. Зокрема, 1847–1849 роками датовано справу канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора по секретній частині щодо вилучення на території Дубенського повіту Волинської губернії 345 аркушів рукописних текстів, 65 рукописних зошитів включно із творами «Про звільнення селян у Польщі й наділення їх поземельною власністю», «Про деякі заходи до відновлення незалежності Польщі», а також 5 аркушів польських газет, 47 книг, що

належали поміщику Мінської губернії О. Незабитовському. Серед конфіскованих паперів було виявлено, зокрема, рукопис, у якому автор спростовує погляди А. де Кюстіна на монетну систему Росії²⁰. У рукописному творі «Декілька подробиць про Кавказьку війну, почерпнутих із розповідей офіцера російської служби» Незабитовський описує бойові дії на Північному Кавказі, оспівує хоробрість черкесів, засуджує злочини російських військ.

Аналізуючи читання А. Міцкевича, присвячені слов'янській літературі, О. Незабитовський відкидає ідею про всезагальне єднання слов'ян: «...думкою Міцкевича є з'єднання слов'ян узами мови, народності, звичаїв, походження, співчуття тощо. Істинно ціль велична, але ця думка є також ціллю й думкою Миколи, він прагне насиллям і мечем до того, до чого поет наближає нас словом переконання. Микола простягнув до нас свій залізний скіпетр, свій закривавлений, зігнутий батіг і сказав: усе моє, доки існує влада моя, тому що я цар усієї Русі. Саме проти цього я й бажав би, щоби всі племена і слов'янські, і неслов'янські могли об'єднатися й поборотися спільними силами проти насилля й варварства. Міцкевич! Ти би хотів нас поєднати з москалями? Ні, ніщо ніколи нас не поєднає! А проте є один засіб: нехай вони скинуть нашого і свого тирана, нехай насміляться хоча би один раз бути вільними, і тоді ми подамо їм руку. Але хіба вони можуть бути вільними? Москалі вільними? Ні, я цьому не вірю!»²¹

Соціально-психологічна атмосфера й настрої громадськості Наддніпрянської України кінця 1840-х рр. віддзеркалюються в пам'ятках епістолярного жанру, створених і збережених до наших днів завдяки унікальній культурі особистого спілкування через листування XIX ст. Видатний український громадсько-культурний діяч і меценат Г.П. Галаган у своїй кореспонденції від 1849 року вказував на те, що в Києві всі, починаючи з генерал-губернатора, вели «..якесь дивне життя, далеке від усілякого співжиття», що характеризувалося ранковими церемонними візитами неодмінно у фраках, водночас увечері всі дами сиділи вдома «замкненими», виїжджаючи лише на бали. А всі спроби «розбити лід, в якому закрістилося місцеве суспільство», виявилися невдалими. За словами Г.П. Галагана, «ще можна знайти тут життя в деякій і малій часині університетських учених», утім він мусив із жалем констатувати брутальне придушення свободи університетського розвитку у «святому місті Києві»: «Нині університет тутешній під безпосередньою командою Бібікова, який познайомився з ученим співтовариством суворою промовою. Він зібрав усіх студентів і запитав їх: «скажіть, що можете ви мені зробити?» вони відповіли: «нічого». «А я можу закрити Університет, так знайте...»²².

У цей період офіційна преса Російської імперії виконувала роль рупора пропаганди імперської ідеології, спрямованої на формування у

суспільній свідомості антизахідних настроїв. Наприклад, на шпальтах «Полтавских губернских ведомостей» від 13 червня 1849 року передруковувалися статистичні матеріали щодо національного складу Австрійської імперії з «Журнала Министерства Народного Просвещения» й наводився витяг із фельетону, опублікованого в наближеній до III відділення газеті «Северная Пчела»: «Російські серця звертаються до країн, у яких брати наші, російські воїни, мають відновити закони і правду, зневажені пихою, злобою й хибним ученням, до країн, у яких будуть майорити переможні російські прапори і блищати ті само багнети, які блищали на горах Альпійських і на Марсовому Полі, в Парижі»²³.

Водночас у 1849 р. від управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходили секретні розпорядження для місцевих предводителів дворянства щодо посилення контролю за поміщиками й управителями та протидії «безладу», оскільки з'являлися відомості, «...що деякі неблагонадійні люди починають розпускати різні безглузді чутки, які турбують і непокоять людей добродушних, приховуючи від них істинний стан справ, і що в багатьох поміщиків є закордонні недозволені газети і книги, наповнені різними вигадками, з яких вірогідно здебільшого черпаються безглуздості...»²⁴.

Репресивно-охоронні заходи, спрямовані на протидію поширенню революційних ідей на теренах Російської імперії, вживалися й після придушення «Весни народів». 1853 року в документації управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора з грифом «секретно» фіксувалося, що «...угорський бунтівник Кошут, який мешкає в м. Лондоні, прагнучи знову підбурити угорців до загального повстання, а також схвилювати уми й поляків, для чого знайшов спосіб розсилати свою прокламацію...»²⁵. З огляду на поширення в Галичині американських червоних хустинок, завезених із Великої Британії, на яких після занурення в гарячу воду чітко проявлялися друковані тексти прокламації Л. Кошута, на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства було встановлено суворий нагляд з метою їх своєчасного виявлення й вилучення.

Цього ж року на Волинську ліквідаційну комісію було покладено реалізацію ухвали міністра державного майна Російської імперії щодо конфіскації усіх маєтностей Ф. Єржмановського, «...винного у втечі 1848 року за кордон, у вступі там до заколотницького війська...»²⁶.

Висвітлення широкого спектру подій і явищ Революцій 1848–1849 рр. і їх концептуальне осягнення сприяють поглибленню науково-теоретичного осмислення розвитку європейської історії другої половини XIX — початку XX ст. Саме із загальноєвропейським революційним процесом, реалізацією його ідей і суспільно-політичних концепцій пов'язані витoki

ключових феноменів подальших історичних періодів, зокрема йдеться про трансформацію Австрійської імперії у дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867), завершення об'єднання Італії (1871) та створення Німецької імперії (1871), встановлення в більшості європейських країн до кінця XIX ст. режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, важливі соціальні реформи, розробку національних теорій тощо. Саме за часів «Весни народів» викристалізувалися правові ідеї, демократичні норми, концепції суспільно-політичних перетворень та функціонування державних інституцій, що заклали підвалини сучасної європейської політичної культури.

2.2. Вплив Східної війни 1853–1856 рр. на активізацію антиурядових настроїв на українських теренах

Одним із ключових етапів всесвітньої історії XIX ст. стала Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр., події якої охопили Дунайські князівства, Північний Кавказ, Чорне, Азовське, Балтійське, Біле, Баренцове моря, Далекий Схід, і найзапеклішого характеру набули у Криму. Воєнні події суттєво вплинули на геополітичні конфігурації, державно-політичні практики й культурно-ідеологічні орієнтири XIX ст. Східна війна не лише визначила баланс сил на міжнародній арені, але й темпи внутрішньополітичних перетворень і модернізаційних процесів у провідних державах світу, а також надала імпульсу світовому науково-технічному розвитку, що виявилось у вдосконаленні виробництва зброї, планування й ведення воєнних дій, будівництві парового флоту, залізниць, запровадженні телеграфу.

Потужним викликом Віденській системі міжнародних відносин і російсько-австрійським відносинам стало зумовлене загостренням Східного питання та боротьби між великими європейськими державами за домінування на Близькому Сході й Балканському півострові протистояння глобального масштабу, що вилилося у Східну війну 1853–1856 рр. Важливим зовнішньополітичним сигналом від турецького султана Абдул-Меджида I, який спирався на підтримку Великої Британії і Франції, стало відхилення 1849 року вимоги Росії і Австрії щодо видачі угорських і польських учасників Революції 1848–1849 рр. включно з генералами Ю.З. Бемом і Г. Дембінським, які знайшли притулок на території Османської імперії, де після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. сформувався осередок польської еміграції.

У період Східної війни Російська імперія виявилася ізольованою на міжнародній арені, проти неї воювала коаліція у складі Великої Британії, Франції, Туреччини, Сардинії. Стратегія зовнішньої політики Австрії, що

з війною пов'язувала небезпеку відновлення революційних подій, була спрямована на політичну рівновагу в Європі, запоруку якої австрійська дипломатія вбачала у збереженні Османської імперії на противагу перспективі територіального розширення Російської імперії та її експансії на Балканах, у Дунайських князівствах.

Під час Східної війни викристалізувалася єдність європейських держав у протистоянні Російській імперії, що концентрувалася не лише у військово-політичній, дипломатичній, економічній царинах, але й соціокультурній площині завдяки широкому висвітленню її подій у періодичній пресі, зростанню інтересу до воєнно-історичної тематики, мемуарів учасників війни, воєнної журналістики і зрештою — впливу на суспільну свідомість.

Окреслювалися тенденції до теоретичного осмислення явища війни не лише в політичній площині, але і як наслідку культурно-цивілізаційних протиріч і протистоянь. У російській суспільно-політичній думці роздмухувалися тези щодо месіанства Російської імперії у захисті православ'я, ролі Москви як «третього Риму», спадкоємиці Римської імперії, необхідності захоплення Константинополя. Ф.М. Достоевський у своєму «Щоденнику письменника» писав про «нову еру», яка змінить обличчя Європи після усвідомлення останньою «безкорисливості» Росії, і зауважував: «Нас надзвичайно не любить Європа й ніколи не любила; ніколи не вважала нас за своїх, за європейців, а завжди лише за прикрих приблуд. Ось тому вона дуже любить втішати себе іноді думкою, що Росія нібито «поки безсила»».

І це добре, що вона так схильна думати. Я впевнений, що найстрашніша біда повалила би Росію, якби ми перемогли, наприклад, у Кримську кампанію, і взагалі отримали би тоді перемогу над союзниками! Побачивши, що ми такі сильні, всі в Європі повстали би на нас тоді відразу ж, із фанатичною ненавистю. ...Вони негайно почали би готуватися до нової війни, що мала би на меті знищення Росії, і, головне, за них став би весь світ. 63-й рік, наприклад, не обійшовся би нам тоді одним обміном уїдливіми дипломатичними нотами: навпаки, здійснився би всезагальний хрестовий похід на Росію»²⁷. «Священною» називав Східну війну основоположник слов'янофільства О.С. Хом'яков, який убачав її передумови в культурному протистоянні Росії та Заходу. І.В. Кіреєвський у середині 1850-х рр. наголошував на зіткненні двох антагоністичних цивілізацій — православно-слов'янської і західно-римської. Історично зумовленим і виправданим уважав К.С. Аксаков прагнення Російської імперії заволодіти Константинополем. Розширення експансії Росії на Близькому Сході підтримували й російські західники, які позиціонували себе як поборники ідей лібералізму і критики державної політики Миколи І.

Водночас поразка Росії у Східній війні зумовила поглиблення тенденцій до формування негативного образу Великої Британії і Франції у російському суспільстві на тлі послаблення позицій Російської імперії на міжнародній арені, у близькосхідному регіоні, провалу її планів щодо реалізації власних геополітичних інтересів у вирішенні «Східного питання», контролю над Чорноморськими протоками (Босфором і Дарданеллами) і встановлення «опіки» над слов'янськими народами Балкан.

Попри цензурний прес і посилення нагляду за населенням із боку адміністративно-каральних органів на теренах Київської, Волинської і Подільської губерній напередодні й під час Східної війни 1853–1856 рр. фіксувалися прояви антиурядових настроїв, поширювалися відомості щодо воєнних подій.

23 червня 1853 року в м. Галаці були арештовані, доправлені до Російської імперії і піддані суду за польовим кримінальним уложенням прапорщик литовського егерського полку Осип Мильковський та його брат Щенсний Мильковський. Після перебування під час відпустки в родичів у с. Михайлівцях Могилівського повіту Подільської губернії Осип Мильковський, який мав повернутися до м. Севастополя, натомість разом із братом Щенсним переправився річкою Прут до Молдови. За результатами обшуку в будинку їхнього батька було виявлено листи, що стали свідченням кореспонденції прапорщика Мильковського з його старшим братом Сигизмундом, який від 1848 року перебував за кордоном. А відтак, Осипа й Щенсного звинуватили у спробі втекти за кордон, переправившись Дунаєм у супроводі затриманої разом із ними в Галаці особи з британським паспортом. Згідно з рішенням військового суду Осипа Милькевича було розстріляно, а його брата Щенсного позбавлено дворянства й заслано до арештантських рот Інженерного відомства²⁸.

У червні 1853 року до канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходила інформація щодо збору коштів для британського і французького військ поміщиками Бердичівського повіту Київської губернії²⁹.

Водночас у контексті фіксації на теренах Російської імперії антиурядових висловлювань становить інтерес інформація, почерпнута з документів фонду Київського митрополита Платона (ф. 192). Так, священник Лайберзької Ольгинської церкви Аренсбурзького повіту Лифляндської губернії Михайло Маленн у записці на ім'я архієпископа Ризького й Митавського Платона повідомляв, що 15 жовтня 1853 року один із чиновників православного віросповідання, який служив на о. Езель, виголосив тост: «На славу Зброї України!». Згодом священник запитав його щодо значення цього тосту й отримав відповідь, що «Україна буде відділена від Росії, стане самостійною, незалежною...». І думка ця ґрун-

тувалася на тому, що «Російська імперія із шматків (різномірних племен) складена; що змії, можливо, уже підриває її основи; що Росія повалиться; Литва, Польща, Україна і Грузія не задоволені російським урядом через скасування і знищення здавна дарованих і затверджених за ними привілеїв; у разі війни Росії з Туреччиною та віддалення російських військ до Туреччини Литва, Польща, Україна і Грузія повстануть проти Росії, і флоти англійський і французький їм допоможуть»³⁰. На зауваження священника, що такі думки й наміри суперечать обов'язку, честі й сумлінню, а якщо подібне повстання відбудеться, то воно завершиться кровопролиттям і страшною загибеллю винуватців повстання, чиновник відповів: «Винуватцю повстання честь і слава в нащадків, а Україні та іншим — свобода й незалежність!»³¹. Під час очної ставки 9 грудня 1853 року священник Маленн категорично заперечував показання пана Ротмістрова про те, що він нічого не пам'ятає про цю розмову, оскільки перебував на той час у стані алкогольного сп'яніння: «Я впевнений, що під час розмови зі мною він не був п'яним і в мене, і в будинку Андрущенка й поготів, і що він дійсно напився простої горілки вже після своєї розповіді, коли переконався, що в мені помилився, тобто, що я ніколи не можу бути його спільником не тільки у злочинних діях, але і в думках». Нащадок дворянського роду Полтавської губернії капітан Андрущенко, в будинку якого відбувалися згадані розмови, під час допитів і очної ставки дав показання, що Буткевич і Тунцельман після виголошення тосту «На славу Зброї України!» вигукували «Ура!». Зрештою і сам Ротмістров під час очної ставки з Андрущенком визнав, що показання священника Маленна проти нього були достовірними³².

Згідно зі свідченнями селянина с. Гудимовки Київського повіту С. Балабуза, в листопаді 1853 року місцевий економ дворянин К. Тимошевський підійшов до селян під час їхньої роботи на винокурному заводі і сказав: «Турки перемагають Росію, моліться Богу, люди, щоби турки повністю перемогли Росію, тоді буде Польща. Ви будете всі вільними, і вам буде жити добре»³³. За результатами проведеного в Гудимовці розслідування чиновник особливих доручень при генерал-губернаторі Вітковський зазначив у своєму рапорті: «Селяни, коли справа стосувалася предмета моїх розслідувань, відгукувалися, що вони нічого подібного не чули, а декілька селян із кращих господарів із посмішкою зараховували розповіді до базікання молоді, а один вельми недурний чоловік, який розповідав мені досить довго про погане керування маєтком, коли я запитав його: «Що в селі говорять про турків?» неохоче і з презирством сказав мені: «Е, то хлопці балакають»³⁴. Загалом же селяни давали суперечливі свідчення, що різнилися між собою, а проте один із них підтвердив свої показання і у присутності економа Тимошевського, який

нібито у винокурні говорив: «Моліться Богу за турка, Вам потому буде краще, не буде ні подушного, ні рекрута, і Польща як була Польщею, так і буде»³⁵. Згідно з даними рапорту Витковського, інший селянин стверджував, що напередодні Великодня їздив із Тимошевським до Києва, і дорогою він нібито казав: «Чудні ці селяни, коли би Росія піднялася, то в нас Польща давно готова. Царя за десять земель загнали би, і не було би ні подушного, не брали би рекрута»³⁶. Загалом Витковський дійшов висновку, що свідчення декількох селян проти Тимошевського були перебільшені та здебільшого продиктовані їхнім неприязним ставленням до нього, а тому він вирішив «справі не давати формальний хід, з яким вона неминуче набула би великого розголосу й породила би ще безглуздіші чутки в сусідніх місцевостях»³⁷. Водночас, на думку Витковського, Тимошевський не міг більше залишатися в Гудимівці, оскільки він дійсно розповідав селянам про війну й переказував їм «безглузді політичні відомості». 14 грудня 1853 року Тимошевського арештували й ув'язнили в Київській фортеці на два місяці. По завершенні цього терміну він перебував під секретним наглядом поліції із заборобою обіймати «економічні посади», які надавали би йому можливості впливу на селян.

У рапорті від 19 травня 1854 року заславський земський справник указував на явну демонстрацію «духу неприхильності до нашого уряду» дворянами Залеським і Куликовським, які нібито поширювали чутки, що турки не перешкоджали вступу російських військ усередину Туреччини, щоби після прибуття англійців і французів оточити росіян і «видушити, як мишей»³⁸. У серпні наступного року заславський земський справник рапортував, що хоча після доправлення Залеського до Житомира для пояснень місцеві дворяни утримувалися від розмов про війну, «але з усього не видно в них тієї прихильності до уряду, яку мусять мати вірно-піддані»³⁹.

За результатами нагляду за населенням дубенський земський справник у червні 1854 року доповідав про те, що поміщики сусіднього Володимирського повіту Волянський із трьома синами, Желтовський і Ольшевський отримували закордонні, зокрема краківські, газети й поширювали їхні відомості, водночас намагаючись переконати місцеве польське населення, що нібито «Польща неодмінно буде відновлена» за допомогою Великої Британії, Франції, Австрії і Пруссії, а воєнні дії поширяться на Волинську губернію⁴⁰.

28 липня 1854 року житель м. Беліловки Бердичівського повіту Київської губернії однодворець М. Костецький православного віросповідання, за свідченнями солдатки М. Смітюкової і її доньки, зауважив: «Нині відбувається дуже велика війна, наших і царя навколо обступили вороги і б'ють». У відповідь на ремарку Смітюкової «Боже, боронь нас від війни»

Костецький наголосив: «Якщо наших поб'ють, і буде інакше, то може буде краще нам, і менше тоді будемо платити податей...»⁴¹. Відповідно, з метою «припинення між мешканцями подібних розмов» пристав другого стану Бердичівського повіту Орловський ухвалив рішення про покарання Костецького 20 ударами різок.

Подорожуючи впродовж 1854 року Могилівським і Ямпільським повітами Подільської губернії, чиновник особливих доручень Шастов вивчав «стан умів усіх станів у політичному відношенні». Відповідно до зібраних ним відомостей, у будинках поміщиків Сулятицьких збиралися власники сусідніх маєтків, які недоброзичливо висловлювалися щодо Росії, стверджували, що більша частина мешканців Подільської губернії польського походження в разі вторгнення турецьких військ надасть їм підтримку. Орендний власник Могилівського повіту Юневич зауважував, що «тільки тоді всі назвуть себе цілком щасливими, коли на просторі до берегів Дніпра припиниться владарювання російського уряду»⁴². За цими поміщиками було встановлено секретний нагляд, а проте могилівський справник не підтвердив підозри щодо їхнього ворожого ставлення до російського уряду.

Поліцейський нагляд було встановлено за дворянином Ф. Бентковським, який, згідно з рапортом пристава першого стану Балтського повіту Подільської губернії, по поверненні з Одеси 1854 року розповідав про високий рівень медичної допомоги, наданої пораненим російським військовим під час їхнього перебування в полоні: «...перев'язки на ранах зроблені так уміло лікарями супротивника, як і ошатність самих бандажів, що весь час тому дивуєшся, наші ж газети говорять, що перев'язка ран була зроблена немайстерною рукою, і замість корпії до ран застосовано сіно й солому»⁴³.

12 вересня 1854 року в канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора було відкрито секретну політичну справу «Про найсуворіший нагляд за появою ворожих шпигунів», у якій вміщено список осіб єврейського походження, підозрюваних у шпигунстві, це Ш.З.Л. Майполов і Ш. Пепкіс, а також мешканці м. Дубно Волинської губернії Й. Богуславський та М. Фані, які перебували в Молдові, а згодом виїхали до Валахії. Отримавши повідомлення командира третього піхотного корпусу, що вищезазначені особи «визнаються ворожими шпигунами», керівництво управління Новоросійського й Бессарабського генерал-губернаторства видало розпорядження щодо розшуку і стеження за ними. Відповідно, надійшли відомості, що одночасно з комісіонерством третього піхотного корпусу до Кишинева прибули євреї Й. Богуславський та М. Фані. За результатами стеження з'ясувалося, що вони щодня відвідували службовців комісіонерства, зокрема рідних

братів-поляків секретаря П. Висоцького і столоначальника В. Висоцького, й нібито просили писаря Матвєєва надати їм «копію з дислокації військ від Ізмаїла до Хотина»⁴⁴. Водночас брат вищезгаданих Висоцьких нібито втік до Туреччини. Про результати цього розслідування були поінформовані командувач військами третього, четвертого і п'ятого піхотних корпусів, військовий міністр, міністр внутрішніх справ і шеф жандармів. Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор видав розпорядження щодо арешту Й. Богуславського й М. Фані. Очільники міських і земських поліцій Волинської губернії отримали доручення пильно стежити за появою підозрюваних у шпигунстві євреїв. Тим часом із намісництва Царства Польського надходили відомості щодо намірів проникнути на територію Російської імперії агентів австрійського уряду: краківського єврея С. Вахтеля, лемберзького єврея С.М. Гольдбаума і службовця краківської поліції Раппапорта з метою збору секретної інформації. Ці особи в разі їхньої появи в Російській імперії мали бути негайно арештовані. Отже, загалом у архівних документах відображено атмосферу шпигуноманії, що роздмухувалася в період Східної війни 1853–1856 рр. адміністративно-каральними органами, яким не завжди вдавалося знайти належні підтвердження численних підозр.

На теренах Правобережної України від часів Листопадового повстання 1830–1831 рр. посилювалася пильна увага репресивно-каральних органів щодо представників польської громади, підозрюваних у антиурядових настроях і нелояльності до російської влади. Наприклад, 1853 року слідча комісія для політичних справ при київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторі провела допит відставного канцеляриста І.М. Ковалевського православного віросповідання з м. Звенигородки, якого було арештовано через знайдені в нього вірші «обурливого змісту». Він народився в містечку Вільшані Звенигородського повіту Київської губернії в родині незатверджених Герольдією дворян. Батько Микола (помер 1826 року) був повіреним у маєтку Енгельгардтів. Під час обшуку в І.М. Ковалевського вилучено п'ять зошитів, у першому з яких вміщено строфу з революційної пісні, Маніфест Польського народного комітету до польських військ у Парижі, вірш «Після взяття Варшави», революційна пісня «Жайворонок», тощо. У четвертому зошиті виявлено вірші польською, українською й російською мовами, а також революційний вірш «Смерть зраднику Батьківщини». У своїх зошитах Ковалевський переписував також вірші, які створювали й поширювали учасники Листопадового повстання 1830–1831 рр.⁴⁵

У листопаді 1854 року черкаський земський справник, який здійснював секретний нагляд за населенням повіту, доповідав київському військовому, подільському й волинському генерал-губернатору, що голов-

ний лісничий маєтків графині Бобринської швейцарський підданий Ф. Гартман доніс, нібито дворянин Середницький стверджував, що результати нинішніх воєнних дій можуть бути вельми несприятливими для Росії, «відродивши Польщу, відберуть землі, що раніше їй належали, зокрема теперішні маєтки графа Бобринського повернуть попередньому власнику князю Любомирському, і тоді граф — банкрут»⁴⁶.

Очевидно, що царськими властями терени Київської, Подільської і Волинської губерній розглядалися як неблагонадійні в контексті поширення антиурядових настроїв. Невипадково 1854 року Микола I особисто вказав на недоцільність залишення в Києві доправлених туди ієромонахів монастиря Бистриця у Валіхії Феодорита й Пантелеймона, які «постійно виявляли неприхильність російським військам»⁴⁷. Відповідно, було ухвалено рішення про заслання ієромонахів до Суздальського Спасо-Євфимієвого монастиря.

Починаючи з 1854 року за погодженням із Третім відділенням практикувалося висилання «політично неблагонадійних» мешканців Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства до «внутрішніх губерній» Російської імперії⁴⁸. Так, поміщик Кам'янецького повіту Подільської губернії С. Гаєвський був засланий до м. Симбірськ на підставі доносу про «неблагонадійність деяких у Подільській губернії осіб, які плекають підступні надії скористатися нинішньою війною з Туреччиною, щоби порушити спокій у краю»⁴⁹.

До канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходила кореспонденція з грифом «секретно» з інформацією про настрої місцевого населення. У лютому 1855 року васильківський городничий доповідав про поширення в місті чуток про відділення Польщі та переселення жителів православного віросповідання за Дніпро. Окрім того, негативний вплив на торгівлю хлібом і рогатою худобою справили поширені серед євреїв відомості «нібито ворог знову підступив до Одеси»⁵⁰. За даними бердичівського земського справника, упродовж лютого 1855 року серед жителів Бердичівського повіту ширилися чутки, нібито французький імператор планує вступити зі своєю армією в Царство Польське й зайняти західні губернії⁵¹. А в с. Ширмівка Бердичівського повіту після завершення Літургії у церкві й виголошення священником царського Маніфесту (від 14 (26) грудня 1854 р.) щодо Східної війни між парафіянами ширилися розмови на кшталт: «...це читано так, щоби ми всі, продавши своє майно й залишивши дружин і дітей, ішли на війну». Відповідно серед селян була проведена робота щодо їх «напоумлення»⁵². Уманський земський справник 18 березня 1855 року повідомляв, що один із мешканців Умані, єврей на ім'я Герш, поширював чутки, що нібито «...навесні й невдовзі прийдуть сюди турки

і французи й будуть квартирувати в околицях м. Тального»⁵³. У рапорті від 23 березня 1855 року житомирський поліціймейстер повідомляв, що серед населення міста ширилися відомості, нібито під час панахиди за упокій Миколи I у костелі «траур був не відповідний теперішній події», і навіть труна використовувалася така, як під час звичайних мирських панахид⁵⁴. Згідно з рапортом бердичівського земського справника від 26 травня 1855 року однодворець Ф.С. Русецький під час Великодніх свят разом із дружиною провідав родину селянина П. Марчишина. Коли зайшла розмова про спричинені війною «незручності», Русецький сказав: «...хоча йдуть москалі вдень і вночі, Бог знає, чи зроблять вони щось, мені здається, як була Польща, так і буде, і я сам піду, якщо потрібно буде»⁵⁵. Русецький був «у приклад іншим» підданий арешту попри те, що селянин Марчишин і його дружина свідчили, нібито ці слова він сказав жартома у стані сп'яніння. 22 червня 1855 року київський земський справник рапортував про чутки щодо поширення серед селян розмов, нібито «за них французи й англійці воюють»⁵⁶. До канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходили відомості про віщуна і знахаря з Бердичева, який здобув прихильність жителів краю — особливо польського походження. Відповідно до цієї інформації із грифом «секретно» знахар робив передбачення, «...огидні російському серцю, він передрікав, начебто неутримання росіянами Севастополя»⁵⁷.

З'ясуванню важливих аспектів інформаційно-психологічного впливу подій Східної війни 1853–1856 рр. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, сприяють документи канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора, в яких зокрема фіксувалися відомості щодо посилення нагляду за місцевим, насамперед польським, населенням, щодо виявлення фактів збору коштів для британських і французьких військ, висловлювання сподівань на поразку Російської імперії та відновлення Польської держави і проведення поміщиками відповідної агітації серед селян, щодо заперечення відомостей російських газет, а також нелегального поширення зарубіжної преси.

Воєнні поразки періоду Східної війни на тлі погіршення економічної ситуації і наростання соціальної напруги призвели до активізації опозиційних суспільних настроїв, розкриття вад внутрішньополітичного курсу, проблем технологічної відсталості й зовнішньополітичних промахів Російської імперії. На порядку денному поставали завдання лібералізації суспільно-політичного й культурно-освітнього життя, реформ у державному секторі, модернізації економіки, скасування кріпосного права.

2.3. Роль університетів у модернізаційних процесах на тлі спроб суспільно-політичних перетворень у Російській імперії (60–70-ті рр. XIX ст.)

У контексті забезпечення інтелектуальної складової процесів вироблення моделі й механізмів модернізації державно-правових засад Російської імперії під впливом європейського досвіду визначальна роль належала науково-освітньому середовищу, зокрема університетам, що виступали провідниками новітніх суспільно-політичних ідей і концепцій, знань та інноваційних технологій. Дослідження ролі університетів як чинника модернізаційних процесів і міжкультурної комунікації сприяє глибшому осмисленню й порівняльному вивченню внутрішньополітичної ситуації у Російській імперії та загальноєвропейських тенденцій інтелектуального й державно-правового розвитку XIX ст.

Упродовж XIX — початку XX ст. на тлі бурхливого економічного розвитку, промислової революції і технологічного прогресу загальноєвропейського значення набули універсальні процеси суспільно-політичної модернізації, рушіями якої були революційні події, з одного боку, та комплексні реформи, з іншого. Політична модернізація сягнула й Центрально-Східної Європи, зокрема, унаслідок «Весни народів» 1848–1849 рр., поразки Австрії у австро-італо-французькій війні 1859 р. й австро-пруській війні 1866 р., а також небезпеки базованої на ідеях панславізму російської ідеологічної експансії, перед австрійською владою постали серйозні виклики в контексті стабілізації внутрішньополітичної ситуації і міжнаціональних відносин у середині держави, а отже і збереження її ролі в підтриманні рівноваги центрально-європейського геополітичного простору в системі міжнародних відносин у Європі, шляхом реалізації політичних реформ і збалансованої національно-державної політики під егідою династії Габсбургів, що асоціювалася зі спадщиною Священної Римської імперії. 1867 року як результат компромісу з угорським національним рухом, відповідно до укладеної в лютому 1867 року угоди постала Австро-Угорська дуалістична конституційна монархія. Згідно із законом від 21 грудня «Про загальні права громадян королівств і земель, представлених у Рейсраті» запроваджувалися демократичні свободи, рівність усіх перед законом, недоторканність приватної власності тощо. Під загальноімперською юрисдикцією залишалися зовнішньополітичні, військові, фінансові питання. Проголошувалася свобода віросповідання, рівність прав усіх націй держави, передусім щодо збереження й розвитку власної національної ідентичності та мови.

На теренах Російської імперії у епоху «Великих реформ» на порядку денному постало питання ролі громадської думки в контексті трансформації системи соціальних комунікацій і державної політики, поширю-

валися нецензуровані твори, зокрема публікації заснованої О.І. Герценом 1853 року в Лондоні Вільної російської типографії. Усвідомлення вад зовнішньополітичного курсу Російської імперії, які виразно проявилися в період Східної війни 1853–1856 рр., спонукало царський уряд вживати заходів задля подолання ізоляції на міжнародній арені та забезпечення впливу на громадську думку зарубіжних країн. Утім і раніше царський уряд звертався до таких благ західноєвропейського модерну, як ліберальні свободи, у пропагандистських інтересах самодержавного режиму, наприклад, 1844 року в Парижі та Брюсселі опубліковано полемічний відгук російського літератора М. Греча як відповідь на резонанс у Європі подорожніх нотаток маркіза де Кюстіна «Росія в 1839 р.» (Париж, 1843)⁵⁸. Під виглядом незалежної, фінансованої приватними особами преси, а насправді з метою адресованого західноєвропейській громадськості пропагандистського супроводу офіційної зовнішньої політики Росії, 1855 року у Брюсселі під негласним патронатом царського уряду засновано газету «Le Nord» (з 1863 р. видавалася в Парижі, а з 1864 до 1892 рр. — знову у Брюсселі). Згідно із секретним донесенням російського посланника в Константинополі директору Азійського департаменту (від 16 січня 1866 року) за кордоном була надрукована «...якась обурлива брошура малоросійським наріччям, яка надійшла у великому числі екземплярів в Україну, як запевняють, через деяких професорів Київського університету»⁵⁹.

Імпульсу суспільним дискусіям щодо шляхів реформ у Російській імперії надала публікація 1869 року праці ідеолога панславізму М.Я. Данилевського «Росія і Європа. Погляд на культурні й політичні відносини слов'янського світу до романо-германського», в якій обстоювалася теза про те, що на зміну європейському (романо-германському) культурно-цивілізаційному типу має прийти східнослов'янський. Данилевський наголошував на особливому шляху Росії і неприйнятності для неї західноєвропейських моделей розвитку, «нікчемної історичної ролі наслідувачів Європи», протиставляючи їй ідею Загальнослов'янського союзу під гегемонією Росії, передумовою для реалізації якої мала стати «боротьба проти Європи»⁶⁰.

Поразка Російської імперії у Східній війні 1853–1856 рр. наочно продемонструвала кризові явища в політичній та економічній системах і потребу у створенні умов для подолання відставання від європейських країн за рівнем промислового розвитку, що передбачали насамперед скасування кріпацтва. Утім, російське дворянство виявилось неготовим за формальної ліквідації кріпосного права відмовитися від фактичного збереження його пережитків, невіршеним було земельне питання, неподеланою залишалася економічна залежність селянства.

У зв'язку з реалізацією реформ у економічній сфері на порядку денному постали питання запровадження загальностанових виборних органів місцевого самоуправління у вигляді земств, що включалися до феодалної за своєю сутністю структури державного управління Росії і мали обмежені повноваження, а їхня діяльність була ефективною насамперед у галузі розбудови системи початкової освіти й охорони здоров'я в сільській місцевості. На базі земств упродовж другої половини XIX — початку XX ст. відбулося оформлення ліберального суспільно-політичного руху.

Судові реформи, започатковані 1864 року, мала сприяти привнесенню до Російської імперії елементів базованої на римському праві західноєвропейської політичної культури (включно з поняттями незалежності судів, розділення виконавчої і судової влади, змагальності сторін у судочинстві, інституту адвокатури й суду присяжних, публічності судових засідань), а також політико-правових теорій Заходу, становленню правових норм, що регулювали суспільні відносини, розвитку правознавства як наукової галузі. На території Правобережної України (Київської, Подільської, Волинської губерній) уряд гальмував запровадження важливих засад судової реформи, наприклад принципу виборності мирових суддів, унаслідок якого на ці посади могли би бути обрані місцеві землевласники польського походження. Натомість починаючи з 1872 року мирових суддів у цьому регіоні призначало міністерство юстиції.

На тлі модернізаційних процесів 1860-1870-х рр. у Російській імперії одне з центральних місць належало військовим реформам, націленим на зміцнення армії, піднесення її авторитету на міжнародній арені, втраченого внаслідок Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. Відбувалася мілітаризація системи державного управління й ідеологічних засад суспільно-політичного життя.

Джерелом ліберальних ідей, конституційних концепцій, уявлень про громадянські свободи стали університети, що привносили на терени Російської імперії цінності і принципи загальноєвропейської університетської культури, підважуючи в такий спосіб ідеологічні засади самодержавства. Університетське середовище стало полем зіткнення принципів самодержавного правління та ідей академічних свобод і автономії на тлі зростання чисельності й участі в суспільно-політичних процесах студентства. Відповідно до загального університетського статуту 1863 року створювалося підґрунтя для реформування науково-освітньої, фінансової, юридичної сфери діяльності університетів і посилення правової бази внутрішнього самоврядування. Утім, у попечителів навчальних округів залишалася достатньо повноважень, аби поряд із міністром освіти обмежувати права професорсько-викладацької корпорації, автономію універ-

ситетів і тримати весь спектр їхньої діяльності під своїм адміністративним контролем. У процесі обговорення проекту статуту взяли участь зарубіжні, насамперед німецькі, учені, адже становлення університетів у Російській імперії відбувалося в тісній співпраці із західноєвропейськими науковими установами. При розробці статуту були використані напрацювання, здійснені К.Д. Кавелініним під час відрядження до європейських країн із метою вивчення їхнього досвіду організації діяльності університетів. Утім, замість базового принципу німецької університетської системи — академічної свободи (*akademische Freiheit*), тобто свободи викладання (*Lehrfreiheit*) і свободи навчання (*Lernfreiheit*) — при підготовці статуту 1863 року за основу взяли французьку модель, що передбачала обов'язкове дотримання навчальних планів. Ідеї академічної свободи і громадського контролю за університетським життям так і не були закріплені в рамках реформ.

У період «Весни народів» 1848–1849 рр., коли царський уряд прагнув не допустити у Російській імперії поширення впливів загальноєвропейського революційного процесу, університети опинилися під загрозою закриття, обмежувалася кількість студентів і посилювався нагляд за ними й цензурний прес. Університетські ради були позбавлені права обрання ректора, заборонено не лише відрядження, але і відпустки за кордоном. Під жорстким контролем перебувало викладання суспільствознавчих наук, державне право європейських держав (з 1849 р.) і філософія (з 1850 р.) вилучалися з навчального процесу, а проте, викладання логіки і психології здійснювалося професорами богослов'я. Харківський і Київський університети були підпорядковані генерал-губернаторам.

Натомість упродовж другої половини 1850-х — на початку 1860-х рр. на хвилі реформ відбувалося розширення прав університетів, наприклад, 1856 року в повному обсязі повернули практику відрядження молодих учених за кордон задля приготування до професорського звання; 1859 року дозволили випускати з-за кордону літературу без цензурного контролю; 1860 відновили кафедру філософії тощо. Акцентуючи увагу на обговореннях, що передували ухваленню університетського статуту 1863 року, В.С. Іконников цитує одну з характерних для тогочасної суспільної свідомості думку: «Що зробило Європу першою країною у світі? Що надало їй колосальної могутності? — Наука. Де джерело й опора науки? — В університетах переважно»⁶¹. Напередодні запровадження університетського статуту 1863 року особливо гострою залишалася кадрова проблема, наприклад, в Університеті Св. Володимира бракувало 1/3 професорського складу. Серед причин цього явища вказувалося на жорстку регламентацію діяльності викладачів, а також відсутність належної наукової координації і в середині Російської імперії, і з європейськими вченими.

На сторінках «Вестника Европы» П.Г. Виноградов нерозв'язаність «університетського питання» порівнював із національною катастрофою, наголошуючи: «А проте, від функціонування університету, як центрального просвітницького органу, залежить життєздатність решти частин виховної системи країни: всі загальноосвітні і спеціальні школи, усе вище, середнє й початкове викладання, всі професії, оскільки вони базуються на знанні й умінні, більшою чи меншою мірою отримують свій напрям і життєві імпульси від університету. Тривожна постановка університетського питання для суспільства — те само, що діагноз вади серця для хворого». Зрештою університети, засновані урядом, почали в нього самого викликати «недовіру до вільного духу університетського дослідження й викладання, осторогу, що закваска, яка вносить бродіння думки в уми народу, підірве засади порядку і влади. Із цього погляду — зближення із Заходом видавалося не лише прогресом, але небезпекою»⁶². Характерною рисою розвитку університетів Російської імперії була часта зміна статутів, що регламентували їхню діяльність, зумовлена впливом політичних чинників.

Відповідно до статуту 1863 року у складі університетів діяли історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний факультети. Загальне керівництво університетом здійснював ректор, обраний Радою на чотири роки з числа ординарних професорів. Розширювався професорсько-викладацький склад, кількість кафедр, створювалися умови для конкуренції між професорами і приват доцентами, зростання окладів і фінансування діяльності навчально-допоміжних підрозділів (бібліотек, лабораторій, кабінетів тощо) і навчальних посібників.

Від другої половини 1850-х рр. чітко визначилася тенденція до оновлення професорсько-викладацької колегії університетів, що забезпечувалося насамперед шляхом запровадження традиції закордонних наукових відряджень учених, що готувалися до здобуття професорського звання. Ці наукові подорожі, що зазвичай тривали близько двох років і охоплювали декілька європейських країн — передусім Німеччину і Францію — здійснювали вагомий вплив не лише на професійне становлення, але й на формування світогляду, суспільно-політичних поглядів, системи культурних цінностей молодих учених. Перед підданими самодержавної імперії відкривалися широкі перспективи вивчення державного права, засад конституційного ладу, правових механізмів забезпечення громадянських свобод, специфіки місцевого самоврядування європейських держав, відвідування засідань парламентів і судів, народних мітингів. Багатий матеріал для порівняльного аналізу надавали подорожі Австро-Угорщиною, упродовж яких учені з Наддніпрянської України мали можливість ознайомитися із правовим становищем українців Галичини, Буковини,

Закарпаття, особливостями внутрішньої політики Габсбурзької монархії, встановити контакти із провідними слов'янськими вченими й суспільно-політичними діячами. Закордонні наукові подорожі давали нагоду вченим безпосередньо спостерігати й осмислювати ключові події європейської історії XIX ст., пов'язані з масштабними державним реформами, розвитком конституційного процесу, динамічним науково-технічним та індустріальним прогресом, розбудовою транспортно-комунікаційної мережі, модернізацією й урбанізацією, зростанням рівня освіти, ідеологічних течій і політичних партій, розширенням виборчих прав, піднесенням національних рухів, що позначалися на розвитку літератури й мистецтва.

Закордонним науковим відрядженням університетських учених належала важлива роль у процесі формування суспільної свідомості, розширення світоглядних обріїв, подолання стереотипів, налагодження міжкультурного діалогу. Поринаючи в соціокультурне середовище європейських країн, вони неминуче порівнювали їхній спосіб життя, рівень науково-технічного розвитку, суспільний і державний лад, систему цінностей із реаліями Російської імперії, поглиблювали розуміння її внутрішніх проблем, і водночас відбувалася їхня акультурація на теренах Європи. Наукові відрядження слід розглядати як соціальне явище, складову ширшої мережі міжкультурної комунікації, обміну суспільно значущими інноваційними знаннями й технологіями, що надають поштовх глобальним еволюційним процесам. На теренах Європи традиції подорожей із науково-освітньою метою сягають часів Середньовіччя, коли університети збирали у своїх стінах студентів із різних європейських країн, виконуючи в такий спосіб унікальну функцію культурно-цивілізаційної інтеграції. Науково-технічний прогрес, модернізація суспільно-політичного життя, розвиток транспортної інфраструктури, зокрема залізниць, засобів зв'язку і сфери обслуговування зумовили піднесення мобільності населення Європи упродовж XIX ст.

У 1872 році відповідно до розпорядження міністерства народної освіти Рада Університету Св. Володимира розглядала питання щодо перегляду статуту 1863 року. Йшлося про пропозиції щодо внесення змін до діючого статуту «з метою цілком і належно заміщати своєчасно всі вакантні кафедри й посилити заняття студентів». Вироблення таких пропозицій покладалося на спеціально створену Радою комісію у складі 8 осіб на чолі з ректором М.Х. Бунге. Загалом у результаті процесу перегляду університетського статуту 1863 року, що впродовж 1870-х рр. відбувався під впливом міністерства внутрішніх справ, відбулося обмеження автономії професорсько-викладацької корпорації, повноважень Рад, а також посилення адміністративно-поліцейського тиску.

Професор Університету Св. Володимира М.К. Ренненкампф вказував у своїх спогадах на суспільне «пробудження» внаслідок впливу подій

Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., насамперед йшлося про активізацію наукового й літературного життя, утвердження переконань щодо необхідності реформ — «скоро заговорили про звільнення селян, відкрилося вічнопам'ятне благословенне скасування кріпосного права, яке заряджало всі верстви суспільства й лежало мертвою петлею на самому уряді...». «Севастопольські біди й безлад, — зауважував професор, — виявили наше внутрішнє безсилля і стільки темних сторін суспільства, що засмутили всіх і підірвали віру в перевагу й непохитність наших порядків»⁶³. Суспільне «пробудження» 1855–1856 рр. охопило й киян, передусім студентів Університету Св. Володимира, «у яких воно розкрилося з особливою силою й запалом»⁶⁴. Водночас студентський рух у Києві початку 1860-х рр. характеризувався місцевою специфікою, зумовленою виразним впливом «польського елемента». Про кількісну перевагу студентів польського походження в Київському університеті писав О.В. Романович-Славатинський у спогадах про своє студентське життя 1850–1855 рр.: «Словом, ця частина студентства була особливо ефектна й сяjala в київських салонах. Університет св. Володимира — ця твердиня російської народності на думку його творця імператора Миколи — перебував немов у Кракові, а не в Києві»⁶⁵.

У контексті польського національно-визвольного руху 1860-х рр. студенти-поляки Київського університету виступали рушієм широкого спектру протестних антиурядових акцій. Так, під час оголошення на Хрещатицькій площі в Києві царського маніфесту від 19 лютого 1861 року щодо селянської реформи декілька осіб включно зі студентами попри зауваження квартального відмовилися знімати шапки. Серед них був студент Конрад Пашкевич, до якого ще раніше була прикута увага адміністративно-каральних органів через участь у панахидах за загиблими поляками (під час розстрілу російськими військовими демонстрації у Варшаві 27 лютого 1861 року)⁶⁶.

1861 року на теренах Київського військового, подільського й волинського генерал-губернаторства поширювалася відозва до поляків, русинів і литовців із запрошенням надсилати депутатів від наукових і літературних товариств, університетів і різних станів до міста Городло Царства Польського для участі у святкуванні річниці Городельської унії 1413 року, укладеної 2 жовтня в місті Городлі над Західним Бугом між польським королем Владиславом II Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом. Ця польсько-литовська угода проголошувала об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину державу. Відповідно, управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора рекомендувало керівництву Київського навчального округу з метою запобігання участі студентів Університету Св. Володимира в

демонстрації у Городло не надавати їм відпустки до Царства Польського й губернії Південно-Західного краю⁶⁷. Однак, у жовтні 1861 року до генерал-губернатора І.І. Васильчикова надійшла інформація щодо відправлення до Городло двох студентів як депутатів від університету⁶⁸. У відповідь на запит І.І.Васильчикова керівництво Київського навчального округу надіслало наступне відношення з грифом «секретно» (від 4 листопада 1861 р.):

«Вследствие отношения от 7 сего октября за № 4523, имею честь уведомить ваше сиятельство, что из студентов Университета Св[ятого] Владимира, как донес мне исправляющий должность инспектора студентов, в м[естечко] Городло никто не увольнялся, но, как полагает, могли там находиться кто-либо из уволенных в отпуск в Царство Польское, по особому распоряжению от 4 июля сего года, и не возвратившихся по настоящее время, именно: Северин Броневский и Фома Тромбчевский, или уволенные 29 минувшего сентября для поступления в Московский университет Осип Васевич и Степан Коцюбский»⁶⁹.

Відповідно до клопотання генерал-губернатора І.І. Васильчикова Олександр II особисто надав дозвіл звільняти з Університету Св. Володимира й відсилати за місцем проживання під суворий нагляд поліції усіх студентів-поляків, які брали участь у демонстраціях і «щодо поведінки яких у поліції й університетського начальства є погані відомості»⁷⁰. Наприклад, тричі помічений в антиурядових демонстраціях студент В. Ярошинський мусив виїхати з Києва до рідних у Ніжин і надати розписку щодо зобов'язання не повертатися без особливого розпорядження⁷¹.

Загалом, попри проведення селянської, а також судової і військової реформ, запровадження виборного місцевого самоврядування, у Російській імперії не відбулося кардинальної модернізації суспільно-політичного життя, непорушними залишилися авторитарні засади державного управління. Присмерком непослідовних за своїм характером «Великих реформ» стало відхилення проєкту т.зв. «Конституції» М. Лорис-Мелікова, слідом за яким відбулося розгортання контрреформ Олександра III.

2.4. Активізація національного чинника в європейських міжнародних відносинах і її відлуння в Наддніпрянській Україні

У середині XIX ст. на тлі піднесення національних рухів, поширення ліберально-конституційних ідей у Європі, боротьби за національне об'єднання й державотворення, зміни розстановки сил на світовій арені спостерігалось загострення міжнародних відносин із фокусуванням на балканському й близькосхідному регіональних напрямках.

Знаковим процесом у контексті започаткованого результатами Східної війни 1853–1856 рр. демонтажу Віденської системи міжнародних відносин стало об'єднання Італії, що призвело до посилення лідерських позицій Франції у Європі. Загалом йшлося про комплекс міжнародно-політичних процесів і явищ, що впливали на співвідношення сил на континенті. На тлі піднесення руху за національне відродження — Рісорджименто — актуалізувалися завдання звільнення від австрійського панування, територіального й політичного об'єднання Італії та визначення її державно-правової моделі й зовнішньо-політичної орієнтації. Політико-ідеологічні імпульси, які європейська цивілізація отримала внаслідок Великої французької революції 1789 р., актуалізували завдання модернізації, запровадження в Італії базових ліберальних принципів: громадянських, політичних, економічних, релігійних свобод. Вагомим був вплив політики Великої Британії у справі встановлення конституційної монархії та поширення ідей лібералізму у проголошеному в березні 1861 року незалежному Королівстві Італія. Геополітичне положення Італії зумовлювало її ключову роль у змаганнях великих європейських держав за контроль над Середземномор'ям, потужними військовими й торговельно-економічними важелями на перетині стратегічно важливих морських шляхів між Заходом і Сходом.

По завершенні Східної війни 1853–1856 рр. зовнішньополітичні зусилля Російської імперії спрямовувалися на ревізію не вигідних для неї положень Паризького мирного трактату 1856 р. (що проголошував Чорне море нейтральним), на вихід із міжнародної ізоляції, на відновлення і зміцнення втрачених позицій на міжнародній арені, насамперед політичного впливу на Балканах, а також на підігрівання протиріч між державами-учасниками антиросійської коаліції. На цьому тлі російська дипломатія взяла курс на зближення із Францією. 3 березня 1859 року укладено секретну російсько-французьку угоду, що забезпечувала «прихильний до Франції нейтралітет» Росії у війні П'ємонта і Франції проти Австрії, коронними землями якої, за рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр., були Ломбардія й Венеція. Утім, російській дипломатії не вдалося заручитися підтримкою Наполеона III у справі перегляду статей Паризького договору 1856 р., адже для зовнішньополітичних інтересів Франції присутність російського військового флоту на Чорному морі становила загрозу. Водночас, на тлі проголошення Наполеоном III гасла про свободу Італії до Адріатики, в російських можновладців виникало занепокоєння щодо можливої актуалізації польського національного руху.

Саме польське питання в подальшому зумовило загострення російсько-французьких відносин на тлі виразних пропольських настроїв у французькому суспільстві, проголошення Наполеоном III «принципу

національностей», а також прагнення британської дипломатії спонукати Францію відійти від політики «невтручання» щодо Польщі. Велика Британія, занепокоєна роллю російського чинника в дестабілізації рівноваги міжнародних відносин, апелювала до рішень Віденського конгресу 1815 р., звинувачуючи Росію у їх порушенні внаслідок скасування нею Конституції Царства Польського. Британський істеблішмент, громадськість, преса висловлювали підтримку Січневому повстанню 1863–1864 рр., засуджуючи тиранію Російської імперії. Парламент і уряд Великої Британії піддали різкій критиці рішення щодо позачергового рекрутського набору, примусово здійсненого царськими властями в ніч із 14 на 15 січня 1863 року у Варшаві, а згодом засудили укладення 8 лютого 1863 р. між Росією та Пруссією т.зв. Конвенції Альвенслебена щодо взаємодії у придушенні Польського повстання. Посилаючись на рішення Віденського конгресу 1815 р., британська дипломатія висувала до Російської імперії вимоги відновлення громадсько-політичних прав Царства Польського. Дипломатичний демарш Великої Британії, Франції (17 квітня 1863 р.) та Австрії (19 квітня), а саме: вручення міністру закордонних прав Російської імперії О.М. Горчакову дипломатичними представниками цих держав у Петербурзі нот із закликом до російського уряду забезпечити необхідні умови для встановлення стійкого миру в Польщі підтримали Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Португалія, Туреччина, Швеція. З огляду на те, що польське питання набувало загальноєвропейського резонансу, французька дипломатія порушувала питання про необхідність скликання міжнародного конгресу для його обговорення.

У листі до міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва від 24 травня 1863 року редактор журналу «Русский вестник» М.Н. Катков висловлював побоювання щодо дестабілізуючого впливу на Російську імперію Польського повстання: «За всіма ознаками польська, або, краще сказати, європейська, організована проти нас революція не обмежиться Польщею й західними губерніями. Її задуми простягаються далі, все робиться, щоби розворушити наш материк, і все виявилось німцієм...»⁷².

Наголошуючи у своїй кореспонденції, що громадська думка Європи «...відріклася би від нас, якби ми відріклися від польського питання», італійський посланник при російському дворі маркіз Дж.Н. Пеполі водночас у депеші на ім'я міністра закордонних справ Італії маркіза Е. Віконті-Веноста від 29 квітня 1863 року описував настрої петербурзького суспільства: «Ненависть до поляків безмежна. Побоюються передусім не відновлення Польського королівства, але того, що відновлена Польща знову почне свої безперервні війни з Росією й намагатиметься забрати в неї давні російські провінції. Росіяни не можуть забути, що поляки входили переможцями до Москви»⁷³.

Росія відхилила всі вимоги, висунуті 17–18 червня 1863 року під час ініційованого Наполеоном III чергового демаршу Франції, Великої Британії та Австрії, а саме: щодо повної і всезагальної амністії, національного польського представницького зібрання й адміністрації, релігійних прав, функціонування польської мови як офіційної у органах влади та освіти, впорядкування рекрутських наборів.

Одним із виявів посилення полонофільських настроїв у Європі періоду Січневого повстання 1863–1864 рр. (коли серед європейської громадськості популяризувалася ідея «хрестового походу» проти Російської імперії) стала публікація книги Ж. Мішле “*La Pologne martyr*” («Мучениця Польща»), в якій Польщу оспівано як «серце Півночі». Відстоюючи тезу про те, що націю неможливо вбити, автор наголошував, що Європа не є випадковою сумішшю народів, поетично порівнюючи її з великим гармонійним музичним інструментом — лірою, в якій кожна національність є струною і представляє певний звук, а вилучення бодай однієї з них призводить до спотворення єдиного цілого, перетворює цю гаму націй на дисонуючу чи німу⁷⁴.

Загалом дипломатичні перипетії навколо Польського повстання 1863–1864 рр. здійснили вагомий вплив на перебіг європейської історії, поклавши кінець потеплінню російсько-французьких відносин кінця 1850-х — початку 1860-х рр. (це потепління виявлялося зокрема в узгодженні зовнішньополітичних підходів двох держав щодо Італії і Балкан, щодо появи на європейській політичній мапі Румунії 1861 р.) та водночас зумовивши подальше російсько-пруське зближення як один із чинників формування сприятливої міжнародної обстановки для реалізації упродовж 1864–1871 рр. проєкту об’єднання Німеччини під егідою пруської королівської династії Гогенцоллернів. Потужного поштовху цьому процесу надала війна Австрії і Пруссії проти Данії 1864 року за герцогства, важливі в контексті геостратегічного розкладу в районі Північного й Балтійського морів, у результаті якої під спільне управління Пруссії і Австрії перейшли Шлезвіг, Саксен-Лауенбург і Гольштейн. Посилення переваги в середовищі пруських консерваторів зовнішньополітичної стратегії команди голови уряду (міністра-президента) О. фон Бісмарка над ідеями прибічників австро-пруської єдності відкрила шлях до розгортання подальшої боротьби за лідерство у процесі об’єднання Німеччини, що вилилося в австро-пруську війну 1866 р. Вагомим чинником перемоги Пруссії стала орієнтація О. фон Бісмарка на союзницькі відносини з Росією, яка розраховувала заручитися пруською підтримкою у прагненні остаточно зруйнувати т.зв. Кримську систему міжнародних відносин, що викристалізувалася після Східної війни 1853–1856 рр. (зусиллями Великої Британії, Франції, Австрії), та досягнути відновлення російських гео-

стратегічних позицій у Чорному морі шляхом перегляду обмежувальних статей Паризького мирного трактату 1856 року. Згідно з умовами Празького мирного договору 1866 року передбачався розпуск заснованого 1815 року на Віденському конгресі Німецького союзу, натомість під егідою Пруссії у складі німецьких держав, розташованих на північ від річки Майн, засновувався Північнонімецький союз.

На тлі поразки т.зв. «великонімецького» проєкту об'єднання Німеччини під егідою імператорської династії Габсбургів спостерігалися тенденції до австро-угорського порозуміння, що увінчалось створенням дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867), а також усвідомлення необхідності внутрішньополітичних перетворень відповідно до вимог часу, актуалізація ідей національно-культурної автономії та федералізму як інструментів нормалізації міжнаціональних відносин. На тлі активізації діяльності угорського сейму в обстоюванні своїх прав і повноважень російська дипломатія прогнозувала ускладнення російсько-австрійських відносин. У доповіді Олександрову II від 3 (15) вересня 1865 року міністр закордонних справ О.М. Горчаков зазначав: «Досвід, що проводиться нею [Австрією. — *Авт.*] нині в Угорщині і який, як здається, має бути поширений і на Галичину, веде її шляхом, який не зможе сприяти нашому зближенню»⁷⁵. Перспективи фокусування австрійської політики на східному й південно-східному векторах, зокрема балканському регіоні, містили в собі небезпеку загострення протистояння між Австрією й Російською імперією, яка сприймала слов'янський ареал сферою своїх геополітичних інтересів. Претендуючи на роль «захисниці» християнського населення Османської імперії, Росія робила ставку на проєкт «Великої Сербії» (щодо створення під егідою Сербії югослов'янської держави), вбачаючи в ньому чинник подальшої російської експансії на Балканах. Ідеологи слов'янофільства й панславізму ратували за об'єднання слов'ян під проводом Російської імперії, акцентуючи на перевазі «великоросійської» складової слов'янського світу, який вони протиставляли «ворожій» Європі. Так, М.Я. Данилевський убачав коріння російсько-європейського антагонізму в культурно-історичному, ціннісному протистоянні російсько-слов'янського й романо-германського (європейського) світів, мовляв, «...Європа визнає Росію і слов'янство для себе чужим, і не тільки чужим, але й ворожим»⁷⁶. Цю само думку обстоював і Ф.М. Достоевський, викладаючи в «Дневнике писателя» власні враження щодо відвідання Віденської всесвітньої виставки 1873 року: «Все це натякає на довгу ще може бути й сумну нашу самотність у європейській сім'ї народів; на тривалі ще в майбутньому помилки європейців у міркуваннях про Росію; на їх видиму схильність судити нас завжди на гірше і — можливо пояснює й ту постійну, загальну, засновану на якомусь найсильнішому безпосередньому й бридкому

відчутті, ворожість до нас Європи, відразу її від нас як від чогось огидного, почасти навіть деякий забобонний страх її перед нами і — вічний, відомий, давній вирок її щодо нас: що ми зовсім не європейці...»⁷⁷.

Подіям і результатам франко-пруської війни 1870–1871 рр. (капітуляція французького війська під Седаном, падіння Другої імперії у Франції, утворення Німецької імперії, втрата Францією анексованих Німеччиною Ельзасу, Східної Лотарингії, фортеці Мец, зрештою кардинальна зміна балансу сил у Європі й закладення передумов для подальших конфліктів між Францією й Німеччиною) слов'янофіли надавали епохального значення.

Під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. активізувалася діяльність російської дипломатії, спрямована на скасування чорноморських санкцій, накладених на неї за результатами Східної війни 1853–1856 рр. Скориставшись міжнародною обстановкою, що склалася внаслідок поразки французької армії під Седаном (1 вересня 1870 р.), Росія офіційно заявила про свою відмову виконувати обмежувальні статті Паризького трактату 1856 р., що забороняли їй відновити знищений під час Східної війни військовий флот на Чорному морі (упродовж листопада 1870 року міністр закордонних справ Російської імперії, канцлер О.М. Горчаков розіслав до європейських столиць відповідну циркулярну ноту). Посилаючись на принципи міжнародного права, Велика Британія висловила протест проти односторонньої заяви Росії щодо скасування дії міжнародного договору та вважала за доцільне передати це питання на розгляд усіх держав, що підписали Паризький трактат 1856 року. Водночас Велика Британія не підтримала ініціативу Австро-Угорщини щодо організації колективного протесту підписантів Паризького трактату. У відповідь на односторонній циркуляр Росії, 17 січня 1871 року розпочалася Лондонська конференція, за результатами її роботи 13 березня підписано конвенцію, що вносила зміни до Паризького трактату, зокрема скасовувала нейтралізацію Чорного моря й демілітаризацію його берегів. Згідно зі статтею II Лондонської конвенції визнавалося право Туреччини відкривати Чорноморські протоки в мирний час для військових кораблів «дружніх і союзних» держав у разі, якщо вона це вважатиме за потрібне для дотримання Паризького трактату 1856 року⁷⁸.

Загалом, взаємозв'язок провідних тенденцій європейської історії, міжнародних відносин та громадсько-політичного життя Наддніпрянської України простежується крізь призму аналізу документів, переважно з грифом «таємно», канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора. Становить інтерес зафіксована в них інформація щодо впливу упродовж 1860-х рр. на місцеве, здебільшого польське населення, подій Рісорджименто — одного із найяскравіших виявів європейських національних рухів XIX ст.

У 1859 році до III відділення звернувся баварський посланник граф Монтжелас за дорученням свого уряду щодо перевірки показів затриманого в Інгольштадті (через відсутність письмового дозволу на проживання) Е. Поплавського. Останній стверджував, що виїхав за кордон без паспорта, таємно від батьків задля вступу «...як і багато інших Поляків, до Сардинської Армії»⁷⁹. За результатами проведеного розслідування підтвердилася інформація, що затриманий молодий чоловік був сином дворянина Проскурівського повіту Подільської губернії.

Унаслідок здійснення поліцейського нагляду за настроями населення Київської, Подільської і Волинської губерній зафіксовані факти поширення відомостей про події Ріссорджименто. Так, 1860 року летичівський земський справник повідомляв у своєму рапорті про вплив на місцевих поляків новин щодо успіхів національно-визвольної боротьби в Італії під проводом Дж. Гарібальді, а також позначеної «принципом національностей» політики Наполеона III. У рапорті зазначалося, що ці новини «...дали привід тутешнім дворянам полякам мріяти і про свою національність, про яку хоча вони не говорять явно, але з непрямих їхніх розмов про політичні справи можна помітити незгаслу надію на свою самостійність; відгукуючись водночас, що дух часу є таким, в якому важко зупинити прагнення народів до прогресу»⁸⁰.

У 1860 році до відома київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора І.І. Васильчикова доводилася отримана через секретну агентуру у Бродях інформація про поширення на теренах Галичини польськомовних рукописів і друківаних екземплярів твору «Карта Європи на 1861 рік». У додатку до нього — географічному атласі — позначені європейські держави, які мали бути створені відповідно до соціальних, політичних, історичних передумов. «Карта Європи на 1861 рік» здобула популярність серед польського населення, оскільки «...воскрешає в ньому різні нездійсненні патріотичні марення й надії»⁸¹.

У листі на ім'я І. Олевинського в Житомир, датованого 26 грудня 1860 року, від сина Владислава з Франкфурта-на-Майні наголошувалося: «...імена таких, як Гарібальді, невдовзі збудять до діяльності в Польщі й Росії нових Костюшків, Рилєєвих і Шевченків»⁸².

24 січня 1861 року в рапорті з грифом «цілком таємно» до управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора володимирський земський справник доповідав про «тривожний стан поляків», які вели розмови про революцію в Галичині й еміграцію туди поляків із Царства Польського і Південно-Західного краю, про зв'язки Л. Мерославського з Дж. Гарібальді⁸³. Окрім того, у рапорті наголошувалося на постійних взаєминах місцевих поляків із польською еміграцією за посередництва Царства Польського, де в повітовому місті Грубешові

Люблінської губернії систематично відбувалися з'їзди польських поміщиків. Під час з'їзду поляків Царства Польського й Володимирського повіту Волинської губернії у січні 1861 року в Грубешові з нагоди відкриття торгового дому планувалося проведення балу, завчасно були підготовлені краківські народні костюми для його учасників. Натомість із Варшави надійшла термінова заборона не проведення цього костюмованого балу.

Упродовж березня 1861 року Літинським повітом Подільської губернії ширилися чутки, що під час зібрання в с. Кожухові проголошувалися гості «за здоров'я Гарібальді та інших відновлювачів свободи»⁸⁴. Відповідно, літинський земський справник посилив нагляд за місцевим населенням, збирав інформацію щодо костюмованих зібрань за участі гостей у краківських народних костюмах, але доказів на підтвердження згаданих чуток не вдалося виявити.

1861 року до III відділення надходила інформація про те, що син поміщика Володимирського повіту Волинської губернії, вихованець Університету Св. Володимира Ф. Целіковський, який на той час перебував у Неаполі, мав намір вступити до військ Дж. Гарібальді й навесні ц.р. планував поїздки до Угорщини⁸⁵.

Між канцеляріями намісника в Царстві Польському та київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора було налагоджено обмін секретною інформацією. Наприклад, у відношенні з грифом «таємно» від 26 червня 1861 року виконувач обов'язків намісника в Царстві Польському М.О. Сухозанет запросив відомості про вплив на населення Південно-Західного краю діяльності товариства, яке, за його даними, організовувало збори коштів на користь «бунтівника Мерославського»⁸⁶. Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков не підтвердив цю інформацію, оскільки до його канцелярії не надходили дані щодо діяльності зазначеного товариства, водночас він наголошував, що під впливом зв'язків із польською еміграцією місцеві поляки уважно стежили «...за перебігом політичних справ у Європі. Події, останнім часом, у Італії, Австрії та інших землях поставили в напружений стан уми тутешніх поляків»⁸⁷. Йшлося також про виявлення польським населенням Київської, Подільської і Волинської губерній глибокого співчуття й солідарності з учасниками протестної демонстрації у Варшаві 27 лютого 1861 року, обстріляної російськими військовими. Адміністративно-каральні органи протидіяли організації у костелах панахид за загиблими учасниками патріотичної демонстрації та збору пожертв для підтримки їхніх родин.

У 1862 році начальники поліції м. Житомира й Волинської губернії послали нагляд за політичними настроями населення, з огляду на повідомлення впроваджених у польську спільноту агентів про те, що поляки

мають відряджати молодих людей «...в Італію на службу до Польських Легіонів»⁸⁸.

10 лютого 1862 року австрійський підданий П.-Ф. Чарнецький, затриманий у м. Богуславі Київської губернії, дав покази, що займався обласуванням винокурні й вітряка за угодою з Кнотом — уповноваженим поміщиці Сквирського повіту графині Анни Мнішек. Часто гостюючи у Кнотта у Верхівні, Чарнецький дізнався, що він мав понад 40 одиниць різної зброї, частину якої віддав «за вимогою начальства», а понад 20 одиниць приховав у себе в льосі. Водночас Чарнецький свідчив, що мешканець м. Корсуня Худосовський, за його власними зізнаннями, «...встигнув залучити на свій бік до тисячі осіб, які за першим закликком, у разі необхідності, стануть до рушниці»⁸⁹.

13 лютого 1862 року в канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора розпочато справу щодо «неблагонадійності жителя м. Корсуня Худосовського». За інформацією канівської повітової поліції дворянин Ф. Худосовський листувався з діячем польського національно-визвольного руху, командувачем інтернаціонального легіону в армії Дж. Гарібальді (1860) Л. Мерославським. Худосовського звинувачували у продажу гудзиків і браслетів із зображеннями Л. Мерославського, Дж. Гарібальді, Л. Кошута та ін., а також у поширенні заборонених лотерейних білетів із Царства Польського⁹⁰. Відтак, за Худосовським встановили постійний секретний нагляд.

Під час здійсненого 8 жовтня 1862 року поліцеймейстером м. Кам'яця раптового суворого обшуку в помешканні адвоката Оминського вилучили портрети Дж. Мадзіні й Т. Костюшка⁹¹.

Важливу роль у плеканні й поширенні серед поляків національно-патріотичних ідей відіграло римо-католицьке духовництво, яке ставало об'єктом прискіпливого поліцейського нагляду й репресій. Так, у 1862 році начальник радомисльської повітової поліції здійснював розслідування щодо проповідей «обурливого змісту» ксьондза Брусилівського капуцинського монастиря Таша, якого характеризували як «неблагонадійного в політичному відношенні». За результатами розслідування встановили, що ксьондз Таш у своїх проповідях апелював до прикладів Святих Мучеників за віру, закликаючи бути твердо впевненими в досягненні своєї мети і прагнути «всіма силами звільнитися з-під іга Росії»⁹².

На контролі міністерства внутрішніх справ і III відділення перебувала справа, датована 1864–1867 рр., щодо повернення до Київської губернії і встановлення суворого нагляду поліції за корнетом Г. Різнічем. Останній служив у одному з російських гусарських полків, 1861 року вийшов у відставку та, відвідавши матір у с. Ганчиця Бердичівського повіту, вирушив до м. Риги, звідти — до Західної Європи, де приєднався до лав

добровольців-гарібальдійців, а згодом мешкав у Туреччині. Утім, повернення Різніча додому не відбулося, оскільки за інформацією, наданою його братами, він помер 16 грудня 1866 року «на зворотному шляху до Росії з Америки через Лондон»⁹³.

Здійснювалися заходи щодо протидії поширенню на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства джерел інформації, зокрема преси з Австро-Угорщини. Під контролем III відділення перебувала відкрита у червні 1867 року справа щодо затриманого з 24 номерами львівської “Gazeta Narodowa” австрійського підданого І. Березовського. Останній спершу свідчив, що ці номери адресувалися австрійському підданому Ф. Ястржембському (який служив рахівником у с. Сатанівці Проскурівського повіту Подільської губернії), але згодом відмовився від своїх показів. А проте Ястржембського підозрювали в поширенні “Gazeta Narodowa” серед його сусідів-поляків, а також у використанні своїх закордонних поїздок задля налагодження зв'язків між поляками Подільської губернії і Галичини. 22 листопада 1867 року проскурівським повітовим судом ухвалено рішення щодо висилання Ф. Ястржембського за кордон як неблагонадійного із заборонаю в'їзду до Російської імперії⁹⁴.

На шпальтах москвофільської газети «Киевлянин» ширилися відверто полонофобські настрої. Зокрема в опублікованій у 138-му номері від 30 листопада 1867 року замітці «Погляд на навчальну пропаганду в південно-західному краї» зазначалося, що впродовж перших п'яти років своєї діяльності (до 1839 р.) Університет Св. Володимира «...за характером своїм, не був університетом у широкому розумінні слова, не був університетом навіть російським, але був у найтіснішому сенсі слова університетом касти — шляхетсько-крайовим»⁹⁵. І це пояснювалося специфікою культурного середовища, в якому виник університет, свіжими спогадами місцевого населення про Листопадове повстання 1830–1831 рр. А відповідно, починаючи з 1840-х рр. на теренах Південно-Західного краю реалізовувалися урядові заходи щодо викорінення «латино-польського напрямку» з освітнього простору. І як наслідок, учителі й наглядчі польського походження були витіснені з Київської, Подільської і Волинської губерній до Полтавської і Чернігівської губерній; викладачам і вихованцям Кременецького ліцею (1805–1831) заборонено займатися навчально-виховною діяльністю; видача полякам свідоцтв на право приватного навчання припинена⁹⁶.

У канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора акумулювалися зібрані III відділенням відомості щодо діяльності польської еміграції у м. Константинополі. 1869 року надходила інформація про те, що «центр дій поляків» перенесено до Галичини, а Константинополь втратив у цьому контексті своє колишнє значення⁹⁷.

Отже, дослідження документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора проливає світло на піднесення патріотичних настроїв і опору російському самодержавству місцевого польського населення на тлі активізації національно-визвольних рухів у Європі упродовж XIX ст., появи на політичній карті нових держав — Греції (1830), Бельгії (1830), Румунії (1861), завершення об'єднання Італії (1871) і проголошення Німецької імперії (1871), державно-правової трансформації Австрійської (з 1867 — Австро-Угорської) монархії. Йдеться передусім про вплив у 1860-х рр. на громадське життя Південно-Західного краю відомостей щодо подій Рісорджименто й пов'язаної з ними активізації діяльності польської еміграції у Європі.

2.5. Громадський опір у національно-визвольному русі поляків Правобережної України першої половини 1860-х рр.

Обстоювання власної культурної ідентичності як рушія національного розвитку пов'язане з усвідомленням політичних інтересів і цілей визвольної боротьби поляків. Комплексне вивчення польського питання в європейській історії XIX ст. є вагомою ланкою наукового осягнення складного сплетіння міжнаціональних протиріч і антагонізмів у Російській імперії та реакції на них європейської дипломатії і громадської думки, глибшого розуміння сутності російсько-польського культурно-цивілізаційного протистояння і його впливу на українське національне життя.

Після обстрілу російськими військами учасників протестної демонстрації у Варшаві 27 лютого 1861 року однією із найвиразніших форм громадського опору поляків російському самодержавству, утвердження гідності, патріотизму, терпіння й самозречення заради національного звільнення стало носіння трауру. У відозвах із заголовками «В ім'я Бога! В ім'я народу!», поширених серед поляків, наголошувалося, що вся Польща вкрилася трауром, у Литві й на Русі добровільно в нього одяглися. Справою честі стало носіння трауру, поки Польща не буде звільнена. Самі поляки сприймали траур як символ розірвання «мерзенних відносин із москалями», надаючи йому міжнародного резонансу: «одягнені у траур, ми будемо живими стовпами, що позначатимуть перед Європою кордони нашої батьківщини, які вороги наші готові несправедливо заперечувати»⁹⁸.

25 лютого 1861 року на студентському концерті в Університеті Св. Володимира відбулося виконання “Jeszcze Polska nie zginela”, під час якого всі присутні встали⁹⁹. Особливого суспільно-політичного звучання набували панахиди за загиблими під час розстрілу демонстрантів у Варшаві 1861 року. 13 березня на прохання вірян у Київському парафіяльному

костелі була відслужена панахида, упродовж якої студенти Університету Св. Володимира роздавали присутнім молитви польського патріотичного змісту¹⁰⁰.

Участь гімназистів у панахидах за загиблими 27 лютого 1861 р. у Варшаві маніфестантами набувала широкого суспільного резонансу й викликала особливе занепокоєння в попечителя Київського навчального округу О.П. Ніколаї, який зауважував щодо цього: «Такі явища вельми прикрі; вони засвідчують крайню неповагу учнівської молоді до навчальних постанов і вказівок їхніх начальників»¹⁰¹. Упродовж квітня 1861 р. у Житомирському повіті Волинської губернії панахиди відправляли в місечках Котельні, Лещині, Кодні. Римо-католицькі родини Заслава організували збір пожертв (що загалом дорівнювали 250 руб. сріблом) на службу в Костелі Св. Йосипа за вбитими у Варшаві, у якій взяли участь місцеві поміщики й волинський губернський предводитель дворянства. Скорботний настрій і туга за загиблими втілилися у зворушливій панахиді, що відбувалася за яскравого освітлення, в центрі костелу були розставлені чотири статуї ангелів із чорними терновими вінками в руках, а на їхніх плечах трималася чорна труна з великим терновим вінком. Присутні дами були одягнуті в чорні траурні сукні. По завершенні літургії у костелі адвокат А. Козик керував збором пожертв, загальна сума яких сягнула 120 руб. сріблом¹⁰².

Міністерство народної освіти акумулювало інформацію про громадсько-політичні акції поляків у Київському костелі, зокрема щодо підготовки панахиди за померлим 5 жовтня 1861 року Варшавським римо-католицьким архієпископом А.М. Фіалковським. Через участь в антиурядових демонстраціях студент Університету Св. Володимира В. Ярошинський був підданий арешту, оштрафований і висланий із Києва до Ніжина.

Створена при київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторі слідча комісія провела 2 листопада 1861 року обшук у Києві — помешканні, де проживав на час вакацій учень Варшавської художньої школи К.К. Матушевський. Серед його особистих речей виявили рукописний і літографований тексти польського патріотичного гімну, який співали в костелах і громадських місцях; літографований хорал із нотами; копію листа невідомої польки з Парижа, в якому йшлося про зацікавлення парижан подіями у Варшаві; подання варшавських ремісників міському правлінню щодо їхньої готовності покласти життя за Конституцію; послання до селян; відозву до євреїв; два вірша на честь демонстрантів, убитих у Варшаві в лютому 1861 року; окремий зошит із віршами «обурливого характеру» тощо. У справі К.К. Матушевського фігурує також секретне відношення варшавського військового генерал-губернатора на ім'я київського військового, подільського й волинського

генерал-губернатора з інформацією про виїзд студентів Київського університету Нешковського, Буржинського, Хмелевського (які 1861 року перебували в Царстві Польському) до Південно-Західного краю з метою «зближення з тамтешніми поміщиками, а також для підбурювання музиків до повстання і для поширення обурливих творів»¹⁰³.

Студент Університету Св. Володимира Г. Средзинський організував школу для навчання сільських дітей грамоти в маєтку своєї матері — поміщиці с. Холоневичі Луцького повіту Волинської губернії. У навчальному процесі використовувалася російськомовна й українськомовна література включно з книжками: Новейшая русская азбука с присовокуплением молитв и поучительных басен (Москва, 1956); Грамота П. Куліша (Петербург, 1861); Псалми Давидови. Переложив по-нашому Тарас Шевченко (Петербург, 1860); Театр А.Е. Ващенко-Захарченко. Выпуск 1-й. Киев: в Университетской типографии, 1857. Утім, унаслідок того, що в лютому 1862 року д'ячок с. Холоневичі Антонович відібрав у селянських хлопчиків книжки, за якими вони навчалися, й листа Студзинського студентам Київського університету українською мовою, за справу взялася луцька повітова поліція. При цьому увага адміністративно-каральних органів фокусувалася на донесеннях про те, що селянам подобалося навчання у Студзинського, який насмілювався на с. 34 і 55 книги А.Є. Ващенко-Захарченка «Театр» фразу «за Царя» замінити на фразу «за правду»¹⁰⁴.

1862 року в Ямполі Подільської губернії була викрита школа княгині Четвертинської, де навчалися грамоти 12 хлопчиків, із яких 10 — православних. Учні грали в домашньому театрі Четвертинської і читали молитви в облаштованій у її будинку каплиці¹⁰⁵.

Син купчихи другої гільдії Михальчукової Костянтин, який у 1861 році навчався в Університеті Св. Володимира, поширював серед селян Житомирського повіту твори Г. Квітки, В. Гречулевича, Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, Д. Мордовця, Марка Вовчка, а також «Українські пісні» Д. Каменецького та карту «Українці або Русини»¹⁰⁶.

Набула резонансу участь вихованців Рівненської гімназії у маніфестаціях місцевого польського населення. 28 березня 1861 року вони були присутні в міському костелі на панахиді за вбитими у Варшаві демонстрантами, а з 15 до 17 квітня носили траур, який зняли на вимогу директора гімназії. Провина за участь гімназистів у співанні польського гімну 28 вересня в місцевому костелі була покладена на вчителя Закону Божого Тваровського, якого звільнили з посади. Рішучість і сміливість учнів яскраво проявилася під час проведів ксьондза Тваровського. Законвчитель користувався високою повагою серед жителів Рівного, які, остерігаючись поліції, зібралися за містом, щоби проводити його.

Натомість щонайменше 200 гімназистів вийшли на головну вулицю міста, аби засвідчити свою шану вчителю Тваровському. Звинувачуючи директора Рівненської гімназії Теодоровича в тому, що він «хоча й не поляк, але занадто піклується про симпатію до себе польського товариства», начальник Волинської губернії (міністерства внутрішніх справ) своїм розпорядженням від 2 листопада 1861 року доручив керівництву рівненської повітової поліції встановити суворий нагляд за учнями й негайно піддавати арешту «винних у протизаконних вчинках»¹⁰⁷. У відповідь на звинувачення на адресу керівництва Рівненської гімназії у потуранні учням, які нібито демонстрували нахабність і зухвалість щодо представників влади, попечитель Київського навчального округу О. Ніколаї особисто відвідав гімназію, провів власне розслідування й бесіди з гімназистами та «не помітив ніяких особливих ознак зухвалості»¹⁰⁸. Однак високопосадовець мусив визнати: «Звертаючись потому до загального духу закладу, я не можу відкидати, що нині під впливом збуджених і щоденно збурюваних не лише в суспільстві, але і в самих родинах національних польських надій і прагнень та за загального спрямування умів, що не сприяє законному порядку, учні гімназій перебувають у стані духовному ненормальному, і що не можна бути впевненим у тому, щоби вони не наслідували погані приклади й підбурювання»¹⁰⁹.

У квітні 1861 року до управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надійшла інформація від київського справника, що до Великодня в Житомирі готується демонстрація, а поляки планують влаштувати святковий обід для всіх станів з метою «зближення з селянами»¹¹⁰. Відповіддю міністерства внутрішніх справ на зростання, попри заборони, кількості випадків співання польських патріотичних гімнів і носіння відмітних знаків мешканцями Житомира став наказ від 17 жовтня 1861 року, згідно з яким жителі цього міста, викриті у скоєнні вищезгаданих «злочинів», мали нести відповідальність на основі «воєннокримінальних законів, як у місцевості, де оголошено воєнний стан»¹¹¹. Арешту й військовому суду був підданий студент Університету Св. Володимира Т. Свенцицький за участь у співанні польського патріотичного гімну в Житомирському семінарійському костелі в листопаді 1861 року — в день поминання покійних.

Предметом розслідування й судового розгляду стала справа консерватора фізичного кабінету Університету Св. Володимира В. Геншеля щодо виконання ним у Київському костелі польських патріотичних гімнів, участі у відправленні 28 вересня панахиди за Й. Лелевелем — польським істориком та громадсько-політичним діячем, одним із лідерів Листопадового повстання 1830–1831 рр., автором гасла «За нашу і Вашу свободу». Загалом на панахиді були присутні близько 300 чоловік —

переважно студенти Університету Св. Володимира й учні Другої гімназії¹¹². Під час засідання київського кримінального суду Геншель заявив, що згадані гімни відповідають релігійним почуттям поляків і за розпорядженням Варшавського архієпископа А.М. Фіалковського увійшли до кола церковних пісень. Водночас він доводив, що панни Матушевські, які допомагали йому зібрати пожертви (350 руб.), насправді не знали, що вони призначалися на пам'ятник Лелевелю. Згідно із судовим рішенням від 16 жовтня 1861 року Геншеля приговорили до штрафу розміром у 190 руб. сріблом (а в разі нездатності сплатити штраф — до тюремного ув'язнення строком на два місяці) та арешту на 12 днів.

Попри репресивні заходи адміністративно-каральних органів протестні акції ширилися, як-от 10 жовтня о 10 годині ранку в Київському костелі понад 400 студентів Університету Св. Володимира взяли участь у співанні польських гімнів. А 13 жовтня інспектор студентів укотре відрапортував: «сьогоднішнього числа під час богослужіння у великому Костелі знову співали гімн»¹¹³. 3 листопада 1861 року під час літургії в Університетському костелі учні Першої та Другої київських гімназій співали польські гімни, стоячи на колінах. Водночас у співанні гімнів у міському костелі також були помічені переважно гімназисти, що дало привід для звинувачень керівництва гімназій «у слабкості дій». З управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходили вказівки щодо рішучої протидії співанню учнями київських гімназій польських гімнів, мовляв «якщо на самому початку не зупинити в молоді подібне спрямування й витівки, то потім зробити це буде важче»¹¹⁴. Відтак у Київському парафіяльному костелі за розпорядженням старшого поліцеймейстера відводилися спеціальні місця для гімназистів, за межі яких вони не могли виходити, а тим, хто наважувався співати заборонені гімни, загрожувало виключення з гімназії. Відповідно до свідчень наглядача загальної учнівської квартири Другої київської гімназії 3 листопада 1861 року наприкінці служби до Університетського костелу увійшла група невідомих людей, які заспівали польський гімн, але він не зміг чітко сказати, чи приєдналися до співів присутні гімназисти й кадети. Нарікання гімназійних наглядачів на неможливість проконтролювати всіх учнів унаслідок багатолюдності богослужінь стосувалися й Київського міського костелу, де, за їхніми донесеннями, активно долучалися до співання гімнів дами. Наглядач Київської першої гімназії рапортував про велику кількість невідомих йому учнів, які співали заборонені гімни. На засіданні педагогічної ради Київської другої гімназії 15 листопада 1861 року ухвалено рішення про виключення двох учнів Л. Таргоні та К. Злотковського за участь у співанні гімнів у міському костелі. Виявленню «гімназистів-порушників» заважали відвідувачі кос-

телу, які всупереч забороні ставали поміж учнями, що ускладнювало спостереження за ними.

Зі студентською молоддю пов'язували поширення серед містян листів із закликом утримуватися від розважальних заходів, балів, танцювання. Нагляд у Костелі Університету Св. Володимира забезпечував інспектор студентів, який у жовтні 1861 року доповідав попечителю Київського навчального округу про співання «гімну за Польщу» невідомими особами у присутності студентів Й. Бельського, Р. Гошовського, Г. Сікорського, А. Скотницького. Натомість київський, подільський і волинський генерал-губернатор узяв під свій особистий контроль розслідування щодо виконання 7 жовтня студентами й гімназистами польського патріотичного гімну, яке зупинив священник Університетського костелу. Дирекція Київської другої гімназії та училищ Київської губернії встановила нагляд за поведінкою учнів у місцевих костелах¹¹⁵.

У зв'язку з «бродінням умів і виникненням безладу серед польського населення» 1861 року Олександр II повелів, щоби в усіх відомствах Західного краю були усунені від посад «політично неблагонадійні особи». На виконання височайшого повеління канцелярією київського, подільського й волинського генерал-губернатора збиралася інформація щодо поляків-католиків, які обіймали в Університеті Св. Володимира, гімназіях, повітових училищах посади начальників, викладачів, наглядачів¹¹⁶. Приписувалося поступове, в міру можливостей, переведення поляків, що перебували на службі в навчальних закладах Південно-Західного краю, до інших губерній. Керівництво Київського навчального округу рапортувало про неукліне дотримання припису міністра народної освіти від 22 лютого 1857 року за № 1321 щодо заміщення вакансій вихователів і викладачів політично благонадійними особами російського походження і православного сповідання, а також доповідало про реалізацію доповнення до цього припису від 4 березня 1857 року за № 1610 щодо призначення на посади вчителів історії у гімназіях і повітових училищах Південно-Західного краю виключно росіян, і лише за неможливості знайти компетентних кандидатів із «природних росіян» тимчасово надавати їх уродженцям західних губерній православного сповідання. У результаті виконання згаданих приписів на кінець 1861 року в семи гімназіях, восьми дворянських училищах і двох повітових училищах Київської, Волинської і Подільської губерній загальна кількість поляків-католиків на посадах викладачів складала 38 осіб, з яких 15 — це вчителі Закону Божого (римокатолицького віросповідання). Перед призначенням на вчительські посади католиків — уродженців Південно-Західного краю — надсилалися запити на інформацію щодо їхньої благонадійності до генерал-губернатора. У відношенні міністру народної освіти Є.В. Путятіну від 6 грудня 1861

року попечитель Київського навчального округу О.П. Ніколаї наголошував, що «посади вчителів історії ніколи місцевим уродженцям не надавалися»¹¹⁷. Водночас Ніколаї мусив визнати, що всі ці заходи нездатні були викоринити вплив педагогів польського походження на молоде покоління, і з огляду на події у Європі й Царстві Польському навряд чи серед викладачів-поляків можна було знайти хоча би одну людину, яка не співчувала би польським національним прагненням. Найнебезпечнішими провідниками антиурядових настроїв він уважав учителів Закону Божого й польської мови. Наголошуючи на небезпеці прищеплення вчителями-католиками ворожнечі до російського уряду, київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков розпорядився доручити директорам, інспекторам гімназій, штатним наглядачам училищ посилити контроль за викладачами-поляками, й особливо — за вчителями Закону Божого, які заявили свій польський патріотизм.

Запроваджувалися обмеження щодо виїзду за кордон «політично неблагонадійних» студентів. Відповідно до височайшого повеління від 27 грудня 1861 року виїздити за кордон дозволялося лише тим студентам, які дотримувалися університетських правил, взяли матрикули й не були учасниками «університетських безладів»; заборонялося видавати закордонні паспорти студентам, які не виконували нових правил або, взявши матрикули, згодом були помічені в участі в університетських заворушеннях 1861 року, а також які відмовилися від матрикулів і внаслідок цього звільнилися з університету; для деяких із них виключення допускалися у зв'язку з тяжкою хворобою або іншими особливо важливими причинами¹¹⁸.

Водночас інформація щодо носіння київськими студентами польських і українських національних костюмів дійшла до Третього відділення, було посилено нагляд і каральні заходи міської поліції. Наприклад, студент Рунге через носіння національного вбрання був викликаний до генерал-губернатора І.І. Васильчикова й посаджений на гауптвахту¹¹⁹. Від управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надійшло розпорядження до поліції затримувати на місці осіб, які публічно носять польські національні костюми чи будь-які відмітні знаки, й передавати відомості про них до поліцейського суду.

1861 року відношення київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова міністру внутрішніх справ П.О. Валуєву щодо «безладу, вчиненого студентами тамтешнього Університету» було представлено Олександром II, який санкціонував звільнення й вислання за місцем проживання до батьків чи опікунів усіх студентів-поляків, які брали участь у демонстраціях. Відповідно до імператорського повеління, 1862 року за звинуваченням у читанні вихованцям Київського військового училища забороненої літера-

тури, прищепленні «ворожих проти уряду думок», розпалюванні неповаги до училищного начальства студента Університету Св. Володимира Є. Моссаковського без суду піддали арешту з подальшим висланням до Харкова для завершення навчання в університеті під суворим наглядом поліції. У вересні того ж року висланому з Києва через участь в антиурядових демонстраціях студенту В. Рогуському дозволили повернутися для продовження навчання в Університеті Св. Володимира.

Київський військовий, волинський і подільський генерал-губернатор І.І. Васильчиков тримав на особистому контролі питання щодо збору й використання коштів від благодійних концертів і спектаклів у студентському театрі Університету Св. Володимира. Упродовж 1862 року він давав вказівки керівництву Київського навчального округу щодо посилення протидії можливому використанню зібраних сум на політичні цілі¹²⁰.

У лютому 1863 року в листі з грифом «вельми секретно й конфіденційно» київський військовий, волинський і подільський генерал-губернатор М.М. Анненков затребував у ректора М.Д. Іванішева інформацію про викладача Л.К. Горецького та студентів польського походження. У відповідь ректор повідомив про гарну й відмінну поведінку студентства й запевнив у належній моральності й благонадійних політичних поглядах Горецького¹²¹. З боку дирекції училищ Київської губернії позитивно характеризувалася поведінка й результати навчання Й. Мочутковського, за місцем проживання якого в будинку генеральши Іванової на розі Великої Васильківської і Шулявської вулиць Києва під час обшуку з 7-ї до 9-ї години ранку 27 березня 1863 року виявили книгу “Dzennik konfederacyi Tarnogrodskiéy” (1770) та кулі.

Під час здійсненого приставам першого стану обшуку в будинку поміщика с. Білки Липовецького повіту Київської губернії А. Сирочинського було виявлено рукопис польською мовою, у якому він відзначав, що припинення політичного існування Польщі не ослабило народного духу та прагнення реалізувати її історичну місію. Навпаки, народний дух зміцнився від самопожертв, закликаючи до повернення віковічних прав і свобод. Наголошувалося на важливому значенні розвитку Південно-Західного краю в контексті європейської цивілізації¹²².

Слідча комісія при київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторі в березні 1863 року відкрила справу щодо виявленої зброї, друкарського верстата, революційних інструкцій у київських квартирах студентів Університету Св. Володимира В. Вишинського, Ф. Ключовського, І. Барановського, Б. Івашкевича, З. Івашкевича, Б. Пвятовського. Міністр внутрішніх справ особисто розпорядився, щоби студентам, які фігурували в цій справі та втікли, не видавали закордонних паспортів¹²³.

До міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва стікалася інформація з-за кордону щодо колишнього прозектора анатомії Університету Св. Володимира І.С. Коперницького, наприклад відомості про його виїзд із Парижа до Львова як емісара з метою проникнути до Царства Польського й Західного краю. Відповідно, в листопаді 1863 року Валуєв розпорядився арештувати Коперницького й опечатати його речі в разі прибуття до Російської імперії. Натомість Коперницький своєю науково-дослідною й викладацькою діяльністю заслужив авторитет студентства й київської інтелектуальної спільноти загалом, а університетське керівництво характеризувало його як високоморальну людину. Він брав активну участь у поширенні польської грамоти серед селянських хлопчиків. У результаті здійсненого 1863 року обшуку в маєтку дружини Марії (уродженої Березовської) на Єлизаветинській вулиці в Києві знайдено заборонені цензурою книжки польською мовою, видані в Берліні й Парижі упродовж 1861–1862 років. Відчуті психологічний стан польського населення, пригніченого репресіями самодержавної Росії, осягнути духовний світ, морально-етичний вимір їхнього життя допомагають рядки з вилученого під час обшуків приватного листування. У листі з Немирова від 8 червня 1863 року від Марії Сорочинської (дружини брата Ісидора Коперницького — Валерія) зазначалося: «Люба моя Марійко. Ах, наскільки жажливі вісті, про які ти нам пишеш. Тепер, здається, трохи заспокоїлося, але, Боже мій, скільки жертв!». Слідча комісія зібрала, склеїла й долучила до акта обшуку шматочки листа, якого Марія Коперницька спішно розірвала й викинула за вікно. У цьому листі, датованому 14 липня 1863 року, вона писала: «Мені так важко й сумно, що навіть не знаю, чи витримаю долю. Я так сумую без мого любого чоловіка, без звісток про нього! Я би писала йому про мій смуток і печаль, але навіщо турбувати його марно. Він, бідолашний, і сам переймається про те, що з нами відбувається. Навіщо отруювати його хвилини, додавати йому гіркоти. Буду все це записувати сюди, можливо коли-небудь прочитаю йому це. Печаль розриває мої груди, не можу знайти спокою, темні передчуття переслідують мене, іноді доходжу до відчаю. О Боже, врятуй мене! Не дай мені втратити віру в краще майбуття. Пів життя віддала би я за хвилину побачення з чоловіком»¹²⁴. А у вилученому альбомі з фотографіями поліція знайшла портрети учасників польського національно-визвольного руху, зокрема й утримуваних на той час у київській фортеці, а також картинку із зображенням інтер'єра польського будинку та сцени вбивства в ньому російськими солдатами дітей із польської родини. Оскільки сестра Марії Коперницької Амелія була заміжня за відомим ученим-дерматологом, професором Університету Св. Володимира Людвігом Горецьким (який на початку 1860-х рр. стажувався у Відні й Берліні), то слідча комісія оглянула і його

київське помешкання. Зрештою 1864 року справа прозектора І. Коперницького та його дружини, «причетних до заколоту», була передана до університетського суду.

На території Правобережної України поширювалися відозви до селян із закликами не бути ворогами полякам, які в разі надання їм допомоги готові віддячити наділенням землею. Так наприклад, у фондах ЦДІАК України зберіглося україномовне звернення «до братів православних християн», яке 1863 року розповсюджували у Васильківському повіті Волинської губернії, а також «Пісня українського народу цього шістдесят третього году» із гаслом «скликать Україну, всю нашу родину» та вірш «До козаків, а тепер селян» із такими рядками:

*Ляхъ свободу выкльае,
Ляхъ намъ руку подае,
Ляхъ по-брацькі насъ вытае,
Беремсь, хлопці, за своїе.
Царъ вольності так боіця,
Якъ чортъ неба, хреста,
Бо тронъ его не встоіця,
Де вже вольность іе свята*¹²⁵.

Начальником Вінницької повітової поліції було виявлено відозву «Голос Шевченка з Сибіру до братів українців, волиняків і подолян», у якій містився заклик забути ворожнечу з поляками, об'єднатися задля перемоги, вирватися з рук московських і вільно жити.

У зв'язку з наростанням поширення відозв до селян начальник Київської губернії видав циркуляр очільникам повітових поліцій щодо посилення нагляду на дорогах, у селах і містечках, на ярмарках, у заїжджих дворах і шинках. Наприклад, у корчмі, що у двох верстах від села Кривчунка, при дорозі з Бердичева до Умані виявили лист у конверті зі словами «Польща нашим царством буде». Окреме розпорядження начальник Київської губернії видав задля протидії популяризації книги «Передсмертна розмова пустинника Петра», що містила заклик до селянського повстання на боці поляків. Оскільки ідеї цієї книги встигли «проникнути до народу», вживалися заходи задля протидії можливим селянським заворушенням.

1863 року начальник Вінницької повітової поліції особисто керував розслідуванням у селі Вишенька Вінницького повіту Подільської губернії, де д'як А. Стемблівський відібрав у місцевого селянина Ф. Гаврилюка видану в Києві польськомовну книгу. На думку карально-адміністративних органів, ця книга була націлена на підбурювання місцевого населення до непокори російському уряду. Водночас від жителів села

Шамраївки Васильківського повіту Київської губернії відозва селянам українською мовою потрапила до рук нижніх чинів другої стрілецької роти Полтавського піхотного полку, що там квартирувався. Подільський цивільний губернатор рапортував про виявлення україномовних відозв у селах Храповка, Лучинчик та містечку Озаринець.

На теренах Ковельського повіту Волинської губернії упродовж 1863 року розповсюджувалися надруковані польською мовою у Вільно відозви до місцевих іудеїв і християн із запрошенням робити пожертви на користь Польського повстання. У травні того ж року в містечку Вишнівець Кременецького повіту Подільської губернії священнику Соботовичу підкинули конверт із відозвою до поляків, яких закликали залишати російську військову службу і приєднатися до повстання. Директор Житомирського рабинського училища передав до канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора відозву до іудеїв, вивішену на воротах цього закладу. У зв'язку з поширенням на Волині відозви до євреїв генерал-губернатор розпорядився здійснити раптовий обшук у Житомирській єврейській типографії.

Навесні 1863 року начальник Таращанської повітової поліції рапортував про поширення серед селян чуток щодо припинення від Благівіщення повинностей і платежів поміщикам¹²⁶. У Кременецькому повіті Волинської губернії розповсюджувалися чутки щодо готовності поляків здійснити наступ з Галичини на Поділля й Волинь, у Заславському — нібито Франція, Придунайські князівства та інші держави оголосили війну Росії, а у Старокостянтинівському — щодо підготовки поляків до наступу з території Галичини за підтримки Франції, Італії, Великої Британії.

Серед матеріалів фонду «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442) зберігаються документи, що містять інформацію про передачу польськими повстанцями влітку 1863 року звернення до українських селян — «Золотої (чи червоної) грамоти» — старості села Кириківка Житомирського повіту та жителю села Малі Мацевичі Заславського повіту Волинської губернії. Начальник васильківської повітової поліції рапортував про необхідність вжиття волосними старшинами заходів задля запобігання поширенню «Золотих грамот». На начальників повітової поліції Київської губернії, волосних старшин, сільських урядників і священників було покладено завдання протидіяти розповсюдженню «Золотих грамот», націлених на підбурювання селян до непокори «височайшій волі государя імператора». У червні 1863 року «Золоті грамоти» були підкинуті до сіл Яроповичі та Корчмище Сквирського повіту Київської губернії. А у жовтні того ж року в с. Западинці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії дев'ятирічний хлоп-

чик знайшов біля воріт сільської школи листа на ім'я місцевого священика Давидовича. Цей лист являв собою відозву до православного духовництва із пропозицією на тлі поточних політичних подій обміркувати стратегію своїх дій у разі «відділення Русі та заснування в Києві незалежної митрополії»¹²⁷.

За результатами здійсненого на початку 1864 року обшуку в помешканні поміщика О.В. Вечоринського в с. Ільнибоках Дубенського повіту Волинської губернії було виявлено одноствольний пістолет, 8 куль, ¼ фунта пороху, польські національні костюми, літографовану відозву «до братів поляків, русинів і литовців», відозву до жінок-польок, польські патріотичні вірші й гімни тощо. Серед виявлених паперів «обурливого змісту» увага адміністративно-каральних органів була прикута також до проповіді, виголошеної у Парижі 20 вересня 1861 року; обітници, даній 10 жовтня 1861 року під час богослужінь у Варшаві, Житомирі та ін. містах; молитви щодо повсюдного носіння політичного трауру¹²⁸.

Настоятель Володимирецького костелу Волинської губернії ксьондз Осмольський під час богослужіння відмовлявся від читання молитви про благоденство імператора і його родини. Аби засвідчити ухиляння ксьондза Осмольського від читання цієї молитви місцевий становий пристав разом із двома свідками відвідали костел і зафіксували, що в той час, коли мала бути прочитана молитва за імператора, на хорах пробили в барабан, і ксьондз прочитав після завершення служби «звичайну молитву»¹²⁹.

Специфіка польського національно-визвольного руху, громадського опору репресивній політиці Російської імперії розкривається в контексті європейської історії XIX ст., процесів кристалізації національної ідеї, увиразнення ідентичностей європейських народів, досягнення ними власних національно-культурних і політичних прав, активізації науково-освітньої діяльності інтелектуальних еліт, вироблення національно зорієнтованих теоретичних схем та ідеологій, появи нових суспільно-політичних течій, формування національної самосвідомості як рушія масових національно-визвольних рухів. Ідейний вплив Французької революції 1789 р., принципів народовладдя, прав людини і громадянина позначився на європейських революційних рухах XIX ст., спрямованих на національне об'єднання чи звільнення від панування іноземних держав. Підживлене Романтизмом ідейно-культурне середовище сприяло утвердженню поняття національної культури як унікального духовного явища, суб'єкта історичного розвитку й державотворення. До цієї ідеологічної моделі тяжіли німецький, італійський і слов'янські національні рухи.

2.6. Відлуння національно-визвольних рухів на Балканах періоду Східної кризи 1870-х рр. в українському громадсько-культурному житті

Упродовж останньої третини XIX ст. Східне питання залишалося одним із визначальних чинників міжнародних відносин у Європі на тлі активізації національно-визвольних рухів балканських народів на теренах Османської імперії. Виразний відбиток на перебіг європейської історії і міжнародних відносин останньої третини XIX — початку XX ст. наклали події Східної кризи 1870-х рр.: повстання у Боснії і Герцеговині 1875 р., Квітневе повстання у Болгарії 1876 р., сербсько-турецька війна 1876–1877 рр., російсько-турецька війна 1877–1878 рр., під час якої унаслідок захоплення 20 січня 1878 року російськими військами Адріанополя виникла реальна загроза окупації Константинополя.

Британська дипломатія вбачала небезпеку встановлення контролю Російської імперії над Чорноморськими протоками й Константинополем, відповідно, броненосна ескадра адмірала Д. Хорнбі пройшла через Дарданелли і стала на якір у Мармуровому морі неподалік від Константинополя.

Сан-Стефанський мирний договір від 3 березня 1878 року, що завершував російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. і водночас потенційно міг стати чинником зростання дестабілізації міжетнічних відносин і загострення територіальних суперечностей на Балканах, викликав протести як із боку Великої Британії та Австро-Угорщини, так і з боку Румунії, Греції, Сербії. У бік Великої Британії та Австро-Угорщини схилялася й позиція Франції, зацікавленої у створенні сприятливих умов для залучення французького капіталу в економіку Туреччини. На Берлінському конгресі, що відбувався з 13 червня по 13 липня 1878 року за участі Австро-Угорщини, Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії, Туреччини, Франції, положення Сан-Стефанського мирного договору були переглянуті¹³⁰.

Піднесення національно-визвольних рухів балканських народів, події і результати російсько-турецької війни 1877–1878 рр. знаходили віддзеркалення у громадсько-культурному житті України. Видатний український історик, публіцист, суспільно-політичний діяч М.П. Драгоманов характеризував Сан-Стефанський мирний договір як «цілковито московське творіння, від якого можна очікувати всього, окрім логіки», та вважав, що його положення щодо територіального поділу Балкан закладали підґрунтя для майбутніх конфліктів між сербами, греками й болгарями. Драгоманов проводив паралелі між балканськими народами й українцями, які за часів Богдана Хмельницького «мали наївність покластися на «царя східного, православного»¹³¹. Водночас, указуючи на деморалізуючий вплив Берлін-

ського трактату 1878 року на сербів і болгар, учений порівнював його деструктивний потенціал із роллю Андрусівського перемир'я 1667 року в історії України.

Драгоманов порушував питання щодо відсутності в самодержавної Російської імперії (позначеною чиновницьким свавіллям, відсутністю гарантій особистості, національною й релігійною нетерпимістю) підстав претендувати на роль «визволительки» балканських народів. Учений акцентував увагу на необхідності радикальних суспільно-політичних перетворень у самій Росії, запровадження політичної свободи, всенародного, земського представництва, контролю над виконавчою владою, недоторканності свободи особи, слова, сходок, товариств, тощо¹³². Полемізуючи з О.С. Суворіним — видавцем петербурзької газети «Новое время», що стояла на позиціях російського шовінізму, М.П. Драгоманов саркастично зазначав: «Щоправда ви від початку наштовхнулися на явища серйозніші, ніж п'янство виродків родини, — на побиття російськими офіцерами болгарських волонтерів, але поспішили негайно заспокоїти публіку зауваженням: «такий уже ми народ: зуби поб'ємо, а все ж таки визволимо». І з вас навіть мало хто посміявся, і майже ніхто не запитав: «від чого звільнимо? від мордобойів?»¹³³.

Із думками М.П. Драгоманова перекликаються спогади знаного українського артиста й режисера М.К. Садовського (Тобілевича), який добровольцем пройшов російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. Сильне емоційне враження від відвідання в Галаці поховання «останнього нащадка колишньої вільної, багатой, свободолюбивої України» гетьмана Івана Мазепи спонукало Садовського до роздумів над історичною долею України, яка «...сидячи сама в неволі, в тяжкій ярмі, виставила синів своїх недобитків визволяти далеко вільніших за тебе — болгар із турецької неволі! А хто ж тобі допоможе скинути з своєї шиї те тяжке ярмо, яке необачно наділа собі ще за часів Богдана?»¹³⁴.

Видавець петербурзького журналу «Гражданин» князь В.П. Мещерський згадував, що після поїздки до Сербії у серпні 1876 року він усвідомив хибність уявлень про російських добровольців як героїв, нових хрестоносців, готових віддати життя за пригноблених братів¹³⁵. Описуючи свої враження від добровольців, з якими йому довелося на шляху до Сербії їхати в одному потязі до Відня, Мещерський занотував: «У Відні на російських добровольців, які гриміли своїми шаблями, натовп дивився з цікавістю, а поліція — із підозрілою увагою. А на пароплаві, що віз нас до Белграда Дунаєм, добровольці вимальовувалися уже на всю широчінь російської природи у своїй самозадоволеній ролі визволителів і спасителів та поводитися, слід було би віддати належне, з непристойністю, що не знала меж»¹³⁶.

Наголошуючи, що історичний розвиток прямує в напрямі «захоплення російської влади над слов'янськими племенами», відомий учений-правознавець, представник професорсько-викладацької корпорації Університету Св. Володимир О.Ф. Кістяківський усе ж мусив визнати підтверджені кореспонденцією факти свавілля російських добровольців на Балканах: «У Белграді, із прибуттям багатьох російських волонтерів, щоденно стали повторюватися дебоширства наших співвітчизників. Сварки в готелях, бійки на вулицях, пияцтво, зачіпання пристойних жінок, вдирання в будинки громадян...»¹³⁷.

На тлі подій Східної кризи 1870-х рр., і передусім російсько-турецької війни 1877–1878 рр., посилювався нагляд адміністративно-каральних органів за населенням Правобережної України, головно — поляками, з метою запобігання відновленню польського національно-визвольного руху. Так, упродовж січня-травня 1877 року здійснювалися розслідування на підставі доносу А. Петрова про політичну неблагонадійність і «таємну змову щодо війни» дворян римо-католицького віросповідання з Балти Подільської губернії Бондіні, Домбровського, Варжанського, селянина Гавдзинського, відставних чиновників Соколовського, Норверта й поміщика з Крижополя Каминського. За результатами розслідування виявилось, що донос «позбавлений будь-якої підстави», а прізвище його автора Петрова вигадане. Місцеві повітові справники з'ясували, що зазначених у доносі осіб об'єднувало лише польське походження й римо-католицьке віросповідання, не всі з них навіть були знайомі між собою, а конкуренція в торгівлі між власниками винних погребів у Балті Бондіні й Домбровського зумовлювала їхні недоброчливі стосунки. Утім, за дворянином Варжанським встановили секретний поліцейський нагляд з огляду на його спосіб мислення, що «не вселяє довіри»¹³⁸.

1879 року селяни с. Пологи Гайсинського повіту Подільської губернії К. Затишнюк, М. Щербатюк і П. Мазур подали київському військовому, подільському й волинському генерал-губернатору донос на свого односельця єврея А. Горвиця щодо зухвалих висловлювань на адресу імператора Олександра II. Згідно з їхніми звинуваченнями, Горвиць нібито під час розмов із селянами порівнював російського імператора, «який поліз у Турецьку землю», зі свинею, яка лізе, куди їй заманеться, а також стверджував, що Олександр II не за правом вів війну проти Туреччини, даремно знищивши багато війська. Задля уникнення подібних війн у майбутньому Горвиць нібито закликав селян не віддавати своїх дітей на військову службу: «...якби селяни не дурні, то не дали би йому рекрутів, і він не губив би їхніх дітей даремно й нехай би тоді сам воював зі своїми родичами»¹³⁹. Стверджуючи, що ці висловлювання розійшлися по всьому селу, вищезгадані селяни нарікали на бездіяльність справника Гайсин-

ського повіту, до якого вони звернулися зі скаргою на Горвиця. Після їхньої повторної заяви до села Пологи прибув пристав третього стану Гайсинського повіту, який зупинився в будинку поміщика Лісовського (католицького віросповідання) й допитав селян. Зрештою більшість жителів села включно з сільським старостою не підтвердили згадані звинувачення й заявили, що їхнім справжнім автором був священник Козицький, який вороже ставився до єврея Горвиця. Подільське губернське жандармське управління взяло під свій контроль розслідування щодо справи Горвиця, за яким, з огляду на показання свідків, було встановлено особливий нагляд поліції.

У секретному відділенні канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора акумулювалися огляди зарубіжної преси, і зокрема щодо польського питання. В цих оглядах наводилися поширені на Заході думки про те, що Москва не має морального права обстоювати надання автономії слов'янам у Османській імперії, водночас пригнічуючи поляків, які також є слов'янським народом, на теренах Російської імперії. Йшлося про протидію з боку Росії на міжнародній арені актуалізації польського питання на тлі піднесення слов'янських національно-визвольних рухів у Османській імперії, про націленість російської пропаганди на переконання європейської громадськості в тому, що нібито «поляки задоволені своєю долею під володарюванням московським і навіть не думають про будь-яке покращення політичного побуту свого»¹⁴⁰. Серед матеріалів секретного відділення канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора становлять інтерес огляди змісту «Газети народової» (“Gazeta Narodowa”), що видавалася у Львові впродовж 1862–1915 рр. У цих оглядах, серед іншого, акцентувалася увага на переконаності польської громадськості у трансформації позиції британського істеблішменту (зумовленої власними національними інтересами) щодо польського питання з часів Східної війни 1853–1856 рр. і Січневого повстання 1863–1864 рр., наголошувалося, «...що володіння Польщею дасть Москві силу розбігу на Балканський півострів і штовхає її до Константинополя; що поки Польща не буде відновлена, продовжуватимуться московські напади на Дунай, Константинополь буде завжди в небезпеці, а з ним — англійські інтереси на Сході, і безпека всієї Європи залежатиме від могутності царату»¹⁴¹.

Поряд із фіксацією в історичних джерелах проявів опозиційних суспільних настроїв щодо політики Російської імперії (виявлення реальних масштабів яких ускладнюється в силу їх підпільного характеру в умовах посилення тотального поліцейського нагляду за населенням) у архівних документах, матеріалах періодичної преси знайшов віддзеркалення широкий благодійний рух на підтримку національно-визвольної боротьби балканських слов'ян.

Важливу роль у координації зборів пожертв на підтримку балканських народів відіграв відомий український громадсько-культурний діяч, поміщик Чернігівської і Полтавської губерній Г.П. Галаган. До його канцелярії як предводителя дворянства Прилуцького повіту Полтавської губернії надходили підписні листи з інформацією щодо осіб, які жертвували кошти на користь хворих і поранених слов'ян, а також сум їхніх пожертв. За їхньою інформацією, станом на вересень 1876 року мешканці Прилуцького повіту зібрали на допомогу народам Герцеговини, Боснії і Болгарії 19 руб. 5 коп. сріблом. А під час повітового зібрання 13 серпня було пожертвовано по 5 коп. із кожного двору, загалом — 46 руб. 65 коп. сріблом, що призначалися для Полтавського управління Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами. Жителі села Ряшки пожертвували 100 рублів для «герцеговинців наших єдиновірних і єдинокровних»¹⁴².

Станом на серпень 1876 року монахи й послушники Києво-Печерської Лаври зібрали 2 160 руб. 75 коп. пожертв для християнських родин слов'ян у Болгарії, Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини. Духівництво Благочиння Старокиївських і Печерських церков, а також їхні парафіяни, зібрали на потреби слов'ян Балканського півострова 339 руб. У межах Благочиння Києво-Подільських церков було пожертвовано загалом 132 руб. Києвобратський богоявленський монастир виділив із власних коштів 300 руб. Київський поліцмейстер регулярно рапортував київському, подільському й волинському генерал-губернатору про суми зібраних місцевими приставами серед киян коштів на допомогу балканським слов'янам. Жителі Подільської ділянки Києва зібрали 375 руб. 26 коп., 2 півімперіала, 1 срібний рубль і 2 іноземні монети; жителі Плоскої ділянки — 221 руб. 84 коп.; Палацової ділянки — 39 руб. 50 коп.; Старокиївської ділянки — 135 руб. 54 коп., 3 півімперіала, 3 срібні рублі¹⁴³. Лише впродовж серпня 1876 року волинський губернатор зібрав понад 3600 руб. пожертв. Службовці канцелярії генерал-губернатора ухвалили рішення жертвувати щомісяця 15% своєї платні на користь «слов'ян балканського півострова, що бідують і борються за власну незалежність»¹⁴⁴. Викладачі та класні дами Києвоподільської жіночої гімназії зголосилися відраховувати на добротинність 1% їхньої платні на весь час воєнних дій на Балканському півострові. Товариство «Пароплавства по Дніпру» передало на допомогу «стражденним слов'янам Туреччини» 219 руб., зібраних за річкову прогулянку пароплавом товариства 7 вересня¹⁴⁵.

29 жовтня 1876 року Дамський гурток при Київському відділі Слов'янського благодійного комітету відправив на ім'я голови «Жіночого товариства» в Белграді пані Міловуки вантаж зі 150 жіночими й 50 дитячими костюмами, пошитими учасницями гуртка. Аналогічний вантаж підготували і для розорених болгарських родин¹⁴⁶.

Кореспонденти газети «Киевлянин» у Кам'янці-Подільському в жовтні 1876 року повідомляли про відмову місцевих євреїв і значної частини поляків брати участь у організованому пані Набоковою кружковому зборі «на користь слов'ян». Стверджували, нібито «деякі особи, які мали по декілька кам'яних будинків», побачивши у вікно пані Набокову, зашто-рювали вікна й відправляти прислугу доповісти, що господарів немає вдома чи вони сплять, тощо. А на вулиці при наближенні пані Набокової із кружкою нібито «...деякі польки з обуренням відверталися від неї, бормочучи при цьому, що під час польського повстання їм не тільки росіяни не давали грошей, але навіть було заборонено збирати гроші між своїми (поляками)...»¹⁴⁷. Зрештою пані Набокова збрала 200 руб. і відправила їх до Петербурга. За її прикладом зборами благодійних пожертв зайнялися місцеві священники Струменський і Дороневич.

Водночас на сторінках київської преси порушувалося питання щодо необхідності надсилання благодійної допомоги напряму на Балкани, без посередництва петербурзьких благодійних інституцій, а також щодо спекуляцій і випадків шахрайства навколо справи збору добровільних внесків на допомогу балканським слов'янам. Так наприклад, надходила інформація про відставного поручика Євдокимова, який назвався сином учасника Кавказької війни (1817–1864) генерала від інфантерії М.І. Євдокимова та примудрився збирати на курському вокзалі щодня по 15–20 руб. (нібито на проїзд до сербської армії)¹⁴⁸. Траплялися випадки, коли зібрані пожертви не доходили до адресатів. Зокрема, у жовтні 1875 року під час виборів старшин у бердичівському громадському клубі було зібрано до 100 руб. «на користь одновірців-слов'ян, які проливали кров за свободу й незалежність»¹⁴⁹. Кошти вручили старшині клубу для відправки за місцем призначення. Після переведення старшини на нову посаду в судовому відомстві до Варшави члени клубу вимагали від нього звіту про витрачені гроші. Утім, квитанцій щодо відсилання коштів він так і не надав, повернувши лише 50 руб. і розірваний підписний лист.

За даними звітів, що містяться у справі про пожертви на користь слов'ян Балканського півострова, датованій 1876–1878 рр., до канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора надійшло 13428 руб. 72 коп. благодійних пожертв. Із цих зібраних коштів 3000 руб. було передано Його Високості Черногорському князю Ніколі, 5000 руб. — Високопреосвященнішому Михайлу Митрополиту Сербському, 1000 руб. — князю В.О. Черкаському, 510 руб. — Белградському жіночому Дружеству, 3006 руб. — Київському слов'янському комітету, 226 руб. — на допомогу добровольцям для повернення додому, 683 руб. 81 коп. — Київському губернському попечительству для допомоги малозабезпеченим родинам воїнів¹⁵⁰.

1876 року митрополит Київський і Галицький Філофей ухвалив рішення про передачу до державної скарбниці 140 руб. — відшкодування за коня, наданого Митрополією на потреби армії. А київський спадковий почесний громадянин Толлі пожертвував на користь Комітету про поранених і хворих воїнів 200 руб., відшкодованих йому за постачання коней для війська. 1877 року Духовний Собор Києво-Печерської Лаври відмовився від отримання 1224 руб. 50 коп. за 13 коней, переданих армії. Поміщик с. Самчик Старокостянтинівського повіту Волинської губернії Угрюмов і настоятель Западинецької парафії протоієрей Ковернинський відмовилися від відшкодування за наданих ними коней, а священник м. Красилова Конашинський зголосився отримати за двох артилерійських коней по 100 руб. за кожного замість 150 руб. 1878 року барон Р.О. Штейнгель пожертвував до державної скарбниці 140 руб. відшкодування за наданого ним на користь війська артилерійського коня¹⁵¹.

Окружний київський інтендант звернувся у квітні 1877 року до населення Чернігівської губернії із пропозицією взяти участь у заготівлі необхідних для інтендантства 110 000 пудів сухарів. Відповідно, Остерський повіт зобов'язався до 13 травня поставити до 4 000 пудів, Козелецький — до 15 000 пудів, Ніжинський — 9 964 пудів. Деякі селянські громади надали 3 449 пудів сухарів безкоштовно¹⁵².

У травні 1877 року селяни Старокостянтинівського повіту Волинської губернії отримали замовлення на заготівлю для діючої армії 12 тис. пудів сухарів (по 1 руб. 36 коп. за пуд) до 22 липня 1877 року. Деякі селянські громади відмовилися від частини зароблених за продаж сухарів коштів (понад 1000 руб.) і ще 225 руб. перерахували на користь хворих і поранених воїнів. У вересні селянам доручили заготовити по 15 тис. пудів сухарів відповідно до 2 жовтня та до 1 листопада (по 1 руб. 50 коп. за пуд). До кінця листопада заготували 4500 сухарів. У квітні 1878 року селянам наказали заготовляти щомісяця 10000 пудів сухарів, а ціна на них зрештою зросла до 1 руб. 70 коп. за пуд. На запрошення предводителя дворянства до заготівлі сухарів долучилися місцеві поміщики, наприклад, пан Хилинський надав селянам 400 пудів муки, щоби вони отримали гроші за виготовлені сухарі на свою користь¹⁵³.

Упродовж серпня–вересня 1877 року селяни Конотопського повіту Чернігівської губернії за дорученням повітової земської управи заготовляли сухарі для діючої армії. Заготовлені понад 5000 пудів сухарів dopravлялися зусиллями волосного правління до станції «Конотоп» Курсько-Київської залізниці, а звідти — до Києва. Виручені в такий спосіб кошти селяни жертвували на користь Товариства Червоного Хреста¹⁵⁴.

У 1877 році Білоцерківська єврейська громада виготовила 300 пудів сухарів для армії. За інформацією, наданою сквирським повітовим

предводителем дворянства, у Ходорковській богадільні надали притулок п'ятьом важкопораним воїнам і п'ятьом вдовам загиблих під час воєнних дій на Балканах. Борщагівське позичково-ощадне товариство виділило 30% своїх прибутків на потреби пораних і хворих воїнів.

За даними Таращанської Міської Думи домовласники всіх станів м. Таращі 1877 року ухвалили рішення про відрахування із залишкового запасного капіталу міста (що загалом складав 7533 руб.), що зберігався в конторі Державного банку, 3000 руб. на користь пораних і хворих воїнів та про передачу цієї суми Київському управлінню Товариства Червоного Хреста. Натомість київський губернатор заявив, що «...запасний м. Таращі капітал настільки незначний, що його варто було би зберегти для невідкладних потреб міста»¹⁵⁵. Водночас київський, подільський і волинський генерал-губернатор та подільський губернатор відхилили прохання Проскурівської Міської Думи про дозвіл на відрахування із залишкових міських прибутків 1876 року 2000 руб. на санітарні потреби армії.

11 січня 1878 року в м. Шполі Звенигородського повіту Київської губернії у будинку місцевого училища відбувся сімейний вечір, учасники якого пожертвували 50 руб. на користь бідних родин нижніх чинів, що загинули на війні. А 16 січня в м. Звенигородці артистом Медведєвим був проведений літературно-музичний вечір, зі зборів якого 16 руб. 80 коп. передано Товариству Червоного Хреста. 20 січня Дамське товариство м. Білої Церкви організувало танцювальний вечір, на якому було зібрано 261 руб. 46 коп. для хворих і пораних воїнів, що лікувалися в 3-му відділенні 73-го військово-тимчасового шпиталю. 27 січня в м. Липовці Київської губернії відбувся благодійний концерт, і 352 руб. із його зборів передали графіні Ігнат'євій та Ю.Н. Гудим-Левкович для пораних і хворих, що перебували в Київському військовому шпиталі, а решту 100 руб. — у розпорядження інспектора Другої гімназії на користь пораних, розміщених у лазаретах при ній.

1877 року при переході 4 кавалерійської дивізії з артилерією через с. Перейму Балтського повіту Подільської губернії орендний власник переймського маєтку — дворянин польського походження, римо-католик І. Руссян зустрів їх, а також офіцерів Харківського уланського полку, хлібом-сіллю та пригощав обідом. А селянин цього села К. Каленик пригощав усіх нижніх чинів цього полку й 7 та 8 кінно-артилерійських батарей горілкою й закускою. За інформацією балтського повітового справника, під час проходження в червні 1877 року 4 гусарського мариупольського полку поблизу Грушковського цукрового заводу орендатор Грушковської ферми французький підданий Дюран запросив офіцерів полку на сніданок. При переході 4 донського козачого полку Дюран запропонував козакам вино й закуску, а бригадного генерала, полкового

командира й офіцерів запросив на сніданок. У с. Шамраївці цей полк зустрічали хлібом-сіллю сільський староста з селянами та священник, а в с. Юзефовці орендатор землі, австрійський підданий Проц частував нижні чини вином і закускою, а офіцерів — сніданком.

Слідом за фактами самосуду, що раніше мали місце в Москві та Санкт-Петербурзі, у Житомирі в червні 1878 року сталася розправа над турецькими військовополоненими з боку «великоросійських робітників» у стані алкогольного сп'яніння. Конвойника, який намагався зупинити розлючений натовп, убили, а полонені турки зазнали тяжких тілесних ушкоджень¹⁵⁶.

У процесі психологічної реабілітації і соціалізації воїнів, які зазнали поранень під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., застосовувався німецький досвід. 1879 року на директора Київської першої гімназії О.Х. Андріяшева було покладено завдання організації у Києві притулку для воїнів, що втратили зір, за прикладом таких закладів у Саксонії, де на той час уже повністю відмовилися від богаділень для «пасивного утримання» сліпих на користь притулків, у яких вони навчалися ремесел. Викладання в київському притулку мистецтва плетіння кошиків відкривало би для його вихованців, середній вік яких складав 31 рік, можливості самостійного заробітку й матеріальної підтримки своїх родин. За даними Головного попечительства для допомоги нужденним сім'ям воїнів (Санкт-Петербург) найбільше осліплених воїнів нараховувалося в губерніях: Подільській — 90, Херсонській — 52, Волинській — 46, Київській — 45, Полтавській — 43, Курській — 40, Харківській — 40, Воронежській — 31, Бессарабській — 27, Катеринославській — 17, Люблінській — 15, Могилівській — 15, Рязанській — 15, Чернігівській — 15, Казанській — 13, Орловській — 13, Симбірській — 13, Тамбовській — 13, Саратовській — 13, Московській — 10¹⁵⁷.

* * *

Специфіка культурницького виміру широкого громадського руху на підтримку національно-визвольної боротьби південних слов'ян значною мірою формувалася під впливом університетів. Зокрема, 2 вересня 1876 року в Києві в університетському ботанічному саду було організовано гуляння задля збору коштів на підтримку балканських слов'ян. Напередодні проведення цього заходу заслужений ординарний професор сільського господарства й лісівництва С.М. Ходецький зауважував: «Оскільки Ботанічний сад Університету Св. Володимира від самого свого заснування слугував громадським гулянням для публіки, і навесні збирається в саду така маса народу, яку тепер восени неможливо й очікувати, особливо при стягуванні плати за вхід, то я не бачу підстав не дозволити організувати в

саду гуляння для такої симпатичної мети, як допомога пригнобленим слов'янам»¹⁵⁸. За рахунок продажу вхідних квитків і виторгу буфетів вдалося зібрати 1391 руб. 13 коп. У гулянні взяли участь військові оркестри, контора товариства київського пивоварного заводу доставила 80 пляшок пива для музикантів, сервірування буфету дами забезпечили за власний рахунок, 2000 афіш були надані університетською типографією безкоштовно¹⁵⁹.

18 травня 1877 року ординарний професор кафедри хімії Ф.М. Гарнич-Гарницький звернувся до ректора Університету Св. Володимира О.П. Матвєєва з клопотанням про дозвіл на організацію гуляння в ботанічному саду задля збору коштів на користь комітету для постачання діючій армії хініну. Дирекція ботанічного саду, ректор, Рада університету підтримали цю ініціативу, і гуляння було призначене на 25 травня 1877 року.

За клопотанням Київського відділу Слов'янського благодійного комітету в жовтні 1876 року доцент всесвітньої історії І.В. Лучицький отримав дозвіл прочитати за представленою заздалегідь програмою публічну лекцію «на користь Південних Слов'ян»¹⁶⁰. У жовтні 1877 року управління Київського навчального округу надало ординарному професору кафедри слов'янської філології О.О. Котляревському дозвіл прочитати дві публічні лекції на користь «Дамського гуртка для допомоги пораненим, що одужували». Лекції присвячувалися темі «Відовство і процеси чаклунок у Європі в XIV–XVIII ст.», зокрема поясненню згідно з народними уявленнями та вченнями криміналістів-теологів таких термінів, як чаклунство, відьми; огляду історії чаклунських процесів у Англії, Франції, Німеччині; явищу відовства на Русі тощо¹⁶¹.

У серпні 1876 року педелі й нижні служителі Університету Св. Володимира передали голові Київського відділу Слов'янського благодійного комітету професору О.О. Котляревському зібрані ними на допомогу балканським слов'янам речі та кошти — 49 руб. 45 коп. У вересні Котляревському передали 267 руб. 10 коп., зібраних університетськими професорами й чиновниками, окрім того ординарний професор по кафедрі приватної терапії Ф.Ф. Мерінг пожертвував 25 руб., а екстра-ординарний професор кафедри патологічної анатомії Г.М. Мінх — 26 руб. У жовтні професори й чиновники Університету Св. Володимира зібрали 158 руб. 76 коп., у листопаді — 156 руб. 76 коп.

На засіданні 8 грудня 1876 року Рада Університету ухвалила рішення, щоби пожертвувані «членами Університетського стану Східним Слов'янам» кошти були передані на користь родин (які мешкали в Києві) нижніх відпускних військових чинів, призваних унаслідок мобілізації військ до лав армії¹⁶². Наприкінці грудня на означені цілі в університеті зібрали

155 руб. 4 коп., у січні 1877 року — 149 руб. 70 коп., у лютому — 124 руб. 35 коп., у березні — 104 руб. 75 коп., у травні — 43 руб. 30 коп., у липні — 21 руб. 40 коп., у серпні — 20 руб. 65 коп. У розпорядження Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами були направлені пожертвовані Університетом Св. Володимира у квітні 1877 року — 107 руб. 33 коп., у червні — 67 руб. 54 коп., у липні — 65 руб. 41 коп., у вересні — 141 руб. 45 коп., у жовтні — 73 руб. 85 коп., у листопаді — 67 руб. 44 коп., у грудні — 65 руб. 95 коп., у лютому 1878 року — 57 руб. 92 коп.

За рішенням Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами в Києві в залі дворянського дому на Хрещатицькій площі засновувався центральний склад для речей, переданих добровольцями. Найзатребуванішими речами були, наприклад: одяг, взуття, постільна білизна, ковдри, матраци; чай, цукор, кава, вино, тютюн, сигари; медикаменти — передусім хінін, а також дезінфікуючі й перев'язувальні засоби, хірургічні інструменти¹⁶³.

Мобілізаційним потребам армії було підпорядковано навчальний процес освітніх закладів. У Харківському й Київському університетах, Харківському ветеринарному інституті в 1876/1877 навчальному році запроваджувався прискорений випуск студентів останніх курсів у галузі медицини, фармації, ветеринарії. Студенти-медики випускних курсів мали займатися під керівництвом професорів воєнно-польовою хірургією й вивчати хвороби, небезпечні «при великому скупченні військ у воєнний час»¹⁶⁴. Освітні заклади були зобов'язані в разі мобілізації військ невідкладно передавати до Головного військово-медичного управління списки студентів зі ступенями лікаря чи доктора медицини, провізора чи магістра фармації, ветеринара чи магістра ветеринарних наук. Від листопада 1878 року студентам-медикам, відрядженим у 1876 і 1877 рр. від Товариства Червоного Хреста, різних урядових чи приватних установ на Балкани задля догляду за хворими й пораненими воїнами, час відрядження зараховувався як військово-медична служба.

Під час сербсько-турецької війни 1876–1877 рр. учені медичного факультету Університету Св. Володимира добровільно зголошувалися їхати до театру воєнних дій задля надання медичної допомоги пораненим слов'янським воїнам і набуття цінного досвіду в галузі воєнно-польової хірургії. 31 липня 1876 року доцент кафедри хірургії О.Х. Рінек подав клопотання про відрядження до Сербії на 5 місяців із збереженням йому утримання та без грошової допомоги від університету. Зрештою строк відпустки Рінека (27 липня 1876 р. — 13 січня 1877 р.), упродовж якої він доглядав за пораненими в польових лазаретах Сербії, був зарахований міністерством народної освіти як закордонне наукове відрядження. Так само відрядженням із науковою метою було визнано перебування «на

театрі сербсько-турецької війни» ординатора при хірургічній шпитальній клініці П.І. Герасимовича (16 вересня 1876 р. — 13 січня 1877 р.). При цьому до уваги було взяте посвідчення сербського військового міністерства, надане Герасимовичу, який керував Третьою резервною лікарнею в Белграді¹⁶⁵.

27 липня 1876 року доцент хірургії С.П. Коломнін звернувся до в.о. ректора Університету Св. Володимира проректора І.І. Рахманінова з рапортом, у якому обґрунтував важливість отримання ним відрядження до Сербії: «...війна в Сербії і Туреччині надасть можливість хірургу на цілій масі травматичних випадків вивчати деякі хірургічні питання, які в мирний час можуть бути з труднощами досліджені через нестачу матеріалу»¹⁶⁶. Водночас Коломнін просив надати йому грошову допомогу для відрядження в розмірі 500 руб., оскільки його утримання не давало «рішуче ніякої можливості покрити витрати на цю поїздку». Імператор санкціонував це відрядження, однак у видачі міністерством народної освіти 500 руб. на поїздку вченому відмовили¹⁶⁷.

14 серпня 1876 року ординатору терапевтичної факультетської клініки Г.Х. Циммербергу було надано двомісячну відпустку за кордон задля здійснення відрядження від Київського товариства лікарів до Сербії¹⁶⁸.

У вересні 1876 року доцент кафедри хірургії О.С. Яценко отримав відрядження на 28 днів до Сербії, де за дорученням військового міністра Т. Ніколича керував урядовим Третім резервним шпиталем для поранених, очолював Київський польовий лазарет, фінансований Товариством Червоного Хреста. Утім, Яценку не надали дозвіл продовжити перебування в Сербії, і він мусив у авральному режимі здійснювати складні хірургічні операції пораненим, які потребували його допомоги, та зрештою 10 листопада повернувся до Києва і приступив до виконання своїх обов'язків пізніше визначеного терміну відрядження¹⁶⁹.

1877 року ординатор хірургічної шпитальної клініки Університету Св. Володимира П.І. Герасимович, а також доценти хірургії О.Х. Рінек та С.П. Коломнін були відряджені в розпорядження головного уповноваженого Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами¹⁷⁰. Зокрема, О.Х. Рінек з 14 квітня по 6 жовтня 1877 року був хірургом-консультантом при закладах Товариства Червоного Хреста в районі діючої армії у Румунії¹⁷¹. 9 червня 1877 року П.І. Герасимович був командирований у розпорядження головного уповноваженого Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами в тилу діючої армії і призначений ним старшим лікарем Ясського евакуаційного бараку. Від Польового військово-медичного управління діючої армії С.П. Коломнін отримав високу оцінку своєї діяльності як консультанта лікарських закладів Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами, а також члена Ясської військово-евакуаційної комісії і консультанта тимчасового військового шпиталю.

Князь Сербський Мілан IV Обренович відзначив заслуги П.І. Герасимовича, нагородивши його Орденом Такова. Однак у відповідь на клопотання Герасимовича від 24 січня 1877 року про надання йому дозволу носити цю нагороду, від міністерства народної освіти Російської імперії надійшла відмова: «...оскільки уряд наш за відгуком міністерства закордонних справ не може визнати за Сербським Князем права жалування орденом, права, що цілком належить незалежним державам, то державний канцлер не вважає за можливе входити із всепідданішими доповідями щодо подібного пожалування»¹⁷².

У листопаді 1877 року до Університету Св. Володимира надійшов диплом на звання члена Сербського товариства Червоного Хреста від Сербського Митрополита Михаїла. На засіданні Ради Університету Св. Володимира 13 січня 1878 року ухвалили наступний текст листа-подяки Сербському Митрополиту Михаїлу: «Імператорський Університет Св. Володимира в Києві має честь отримати підписаний Вашим високим іменем диплом Товариства Червоного Хреста на спогад участі в долі сербських воїнів-страдників, які подвигом добрим відзначилися за батьківщину у війну 1876 року.

Служачи вівтарю науки, цій великій умиротворительці людства й полегшувачці його скорбот і страждань, Університет з особливим задоволенням прийняв такий вияв уваги і співпереживання до нього з боку Сербського товариства...»¹⁷³.

З огляду на проблеми із забезпеченням закладів Червоного Хреста медичним персоналом, у лютому 1878 року Головне управління Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами звернулося до керівництва Київського навчального округу із проханням надати список «благонадійних і добре підготовлених» студентів п'ятого курсу медичного факультету, які могли бути відряджені до театру воєнних дій (із платнею 75 руб. золотом і «підйомними» виплатами — 150 руб.). Вступити на службу до Червоного Хреста й вирушити до театру воєнних дій зголосилися студенти п'ятого курсу медичного факультету Університету Св. Володимира: М. Фидровський, Г. Божко-Божинський, К. Пругер, С. Лазов, М. Жилинський, В. Кржечковський, Ф. Савін, Б. Краяк, Є. Дехтярьов, К. Коперницький, М. Галицький, В. Зілінський, М. Алексєєв, К. Нейман, І. Ніколаєнко, С. Журавський, І. Тесленко, Г. Будяник, О. Карпов¹⁷⁴.

1878 року Університет Св. Володимира долучився до збору коштів для спорудження в болгарському місті Тирново пам'ятника, на якому мали бути «поіменовані чини» медичного, фармацевтичного, ветеринарного персоналу, а також фельдшерів із позначенням місць їхніх поховань. Окрім того, планувалося зведення пам'ятника «на театрі воєнних дій у Азії»¹⁷⁵.

Станом на лютий-березень 1878 року шпитальна хірургічна клініка Університету Св. Володимира майже повністю була зайнята пораненими воїнами. А в хірургічній факультетській клініці із 25 ліжок 5 були постійно зайняті пораненими воїнами. Ординатори клініки, доценти і професори медичного факультету опікувалися хворими й пораненими воїнами в Київському військовому шпиталі, шпиталях Червоного Хреста й у приватних притулках¹⁷⁶.

Унаслідок піднесення національно-визвольних рухів на Балканах у 1870-х рр. серед громадськості України відбулася активізація широкого спектру благодійної діяльності задля допомоги південним слов'янам, що набула масштабів вагомого соціального явища, регульованого на рівні державних інституцій, церкви, культурно-освітніх установ, преси, громадськості. У цьому контексті феномен доброчинності формувався під впливом офіційної державної ідеології Російської імперії, провідниками якої стали Московський слов'янський благодійний комітет і його регіональні відділення, зокрема Київське. Йшлося про утвердження слов'янофільських ідей щодо історичної місії Росії як «визволительки» і «покровительки» слов'янських народів. Водночас слов'янофіли проголошували Російську імперію центром цивілізаційного протистояння «православно-слов'янського» світу Західній Європі, і однією зі сфер цього антагонізму стали різні стратегічні підходи до розв'язання Східного питання, до розподілу сфер політичного й економічного впливу на Балканах.

Аналіз архівних документів, матеріалів періодики, публіцистики того часу дозволяє дійти висновків, що паралельно з піднесенням громадської солідарності з південними слов'янами спостерігався брак поінформованості й розуміння сутності подій на Балканах серед населення, насамперед у сільській місцевості. Водночас актуалізувалися опозиційні суспільні настрої, критика зовнішньої політики Російської імперії з боку громадсько-культурних діячів, адже за висловом М.П. Драгоманова, на той час російські офіцери пройшли «...школу зовсім уже безконтрольного насилля на Кавказі, у Польщі, у внутрішній Азії...»¹⁷⁷.

Розкриття глобальних наслідків активізації національно-визвольної боротьби на Балканах упродовж 1870-х рр. проливає світло на її всесвітньоісторичний контекст. На тлі Східної кризи Росія прагнула подолання міжнародно-політичних наслідків її поразки у Східній війні 1853–1856 рр. і відповідно — посилення власних позицій у Чорному морі, Дунайському регіоні, на Кавказі. Здобуття міцних геостратегічних позицій на Балканах і в Чорноморських протоках було ваговою складовою російської зовнішньополітичної стратегії, зорієнтованої на підтримку національних аспірацій слов'ян як інструменту посилення впливу Російської імперії в Південно-Східній Європі, де її інтереси неминуче стикалися з інтересами

Великої Британії та Австро-Угорщини. Остання відіграла ключову роль у торговельно-економічних відносинах на Балканах і судноплавстві в Нижньому Дунаї, інвестувала в будівництво залізниць на теренах Балканського півострова. Наростання російсько-британського антагонізму зумовлювалося актуалізацією Східного питання упродовж XIX ст., адже геостратегічні інтереси Великої Британії на Близькому Сході націлювалися на забезпечення безпеки на підступах до Індії. Загалом, наслідки Східної кризи 1875–1878 рр. вплинули на трансформацію міжнародних відносин у Європі, дестабілізацію політичної ситуації на Балканах і загострення протистояння між великими державами у переддень Першої світової війни.

2.7. Громадська активність поляків Південно-Західного краю на тлі загострення російсько-австрійських суперечностей напередодні Першої світової війни

На історичному тлі культурно-цивілізаційного протистояння різних моделей багатонаціональних держав на територіях, що охоплювали зокрема українські, білоруські й литовські землі, національно-державницькі традиції Речі Посполитої витіснялися російським імперським проектом. Загалом до початку XX ст. відбулася політична інституціоналізація польського національно-визвольного руху, активізувався опір русифікаторській політиці. 1905 року Королівство Польське стало епіцентром революційних подій. Ю.-К. Пілсудський, який керував організацією бойових загонів Польської соціалістичної партії, її кінцеву мету вбачав у відновленні незалежності Польщі шляхом збройного повстання, розраховуючи на розв'язання війни між Російською імперією та Австро-Угорщиною.

Головне управління Генерального штабу Російської імперії 31 березня 1910 р. надіслало до штабу Київського військового округу листа, в якому наголошувалося на необхідності встановлення нагляду за діяльністю Союзу активної боротьби, заснованого на початку 1909 р. в Галичині з ініціативи Польської соціалістичної партії. До цього офіційного листа з грифом «секретно» додавався статут Союзу, згідно з яким його мета полягала в підготовці повстання поляків у Російській імперії із подальшим створенням Незалежної Демократичної Республіки. Проголошувалося прагнення до розбудови незалежної, демократичної, республіканської Польської держави та проведення суспільних реформ, які гарантували би всім громадянам країни право на працю та «хліб насущний». Союз засновувався як військова організація на засадах централізації, суворої дисципліни у вихованні польських повстанців, конспірації, самозречення, підтримання високого бойового духу. Він мав стати допоміж-

ною військовою структурою Польської соціалістичної партії. Вищим керівним органом Союзу активної боротьби була Рада, яка обирала чотирьох членів Штабу. До складу останнього входив також уповноважений Штабу бойової організації Польської соціалістичної партії. Члени цієї організації зобов'язувалися беззаперечно виконувати накази свого безпосереднього керівництва, дотримуватися повної конспірації, пропагувати ідеї Союзу задля залучення нових членів, бути пунктуальними, сплачувати організаційні внески¹⁷⁸. За інформацією Генерального штабу, метою Союзу була «підготовка кадрів організаторів та інструкторів, здатних керувати повстанськими бандами під час загального повстання поляків, у разі виникнення війни Росії з Австро-Угорщиною»¹⁷⁹.

1910 року міністерство внутрішніх справ розіслало начальникам губернських жандармських управлінь, жандармських поліцейських управлінь залізниць і охоронних відділень секретний циркуляр, у якому йшлося про вироблення Польською соціалістичною партією спеціальної тактики для реалізації своєї мети — здобуття збройними засобами незалежності Польщі. Задля реалізації цієї мети передбачалася пропаганда серед військових ненависті до царизму й ідеї відновлення незалежності Польщі, а також сприяння організації у армії таємних гуртків, поширення антиурядової літератури, співпраця з російськими революційними організаціями. Центральний комітет Польської соціалістичної партії випускав прокламації. До завдань партії належав також збір розвідувальної інформації щодо дислокації російських військ, їхньої структури й командного складу. Відповідно, за даними міністерства внутрішніх справ, засновувалися інструкторські школи, в яких викладалося військове мистецтво.

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов видав 1910 року розпорядження про встановлення Київським охоронним відділенням нагляду за великими польськими землевласниками Південно-Західного краю на підставі представленої штабом Київського військового округу копії звернення I Конспіративного Польського з'їзду у Кракові до імператора Австрії Франца Йосифа (березень 1909 р.)¹⁸⁰. У зверненні за підписом 42 осіб наголошувалося, що політичні обставини й географічне положення Австрійської і Російської імперій зумовлювали можливість збройних зіткнень між цими державами. Прагнення до самостійності польського народу плекалося в кожному поляку з колиски в умовах тяжких пригноблень національних почуттів із боку Російської імперії і водночас — передачі з покоління в покоління усвідомлення колишньої слави й величі Польщі. «Польська громада, яка нині охоче служить цілям Австрійського уряду, — зазначалося у зверненні, — уповноважила нас, представників найдавніших польських родів, що зібралися у Кракові, піднести до Престолу Вашої Величності готовність розумної частини

польського населення вірно служити Австрійському уряду і з оголошенням війни виставити загони організованих повстанців, а також допомогти грошовими внесками до державного фонду»¹⁸¹. Загалом поляки просили надіслати осіб, які могли би керувати діями повстанців, передати зброю й боєприпаси та за умови перемоги надати «пригнобленому народу в межах могутньої Австрійської імперії деякої можливої самостійності».

Напередодні I Польського національного конгресу (м. Вашингтон, 1910 р.) міністерство внутрішніх справ направило начальникам санкт-петербурзького, віленського й київського районних охоронних відділень, губернських жандармських управлінь Привіслянського краю, Київського й Віленського району та до всіх прикордонних пунктів секретний циркуляр щодо оперативного надання інформації про осіб, які виїжджати-муть за кордон задля участі в конгресі, та здійснення при їх поверненні ретельного огляду із вилученням будь-яких матеріалів стосовно нього. Цілі цього форуму полягали в обговоренні політичного, економічного, культурного становища поляків «у Польщі та в еміграції»; ознайомленні з розвитком польської політичної думки; з'ясуванні основних потреб польського національного життя; виробленні директиви польському народу в його боротьбі за національну самобутність. Польська преса поширювала інформацію про запрошення на конгрес, поряд із поляками, також литовських і українських організацій¹⁸². Для участі у ньому в травні 1910 року до Вашингтона вирушив землевласник с. В. Чернишевки Овруцького повіту Волинської губернії Ф.С. Ейсмонт. У серпні на конгрес виїхали ксьондз Маньковський із м. Кам'янець-Подільського та ксьондз Пославський із м. Зіньківець Кам'янецького повіту, маршрут їхньої подорожі мав пролягати Львовом і Краковом¹⁸³. Тавро «політично неблагонадійних» було накладене на осіб, що напередодні від'їзду на конгрес гостювали в Маньковського й Пославського: ректора Луцько-Житомирської семінарії Й. Мурашка¹⁸⁴, законовчителя Житомирської чоловічої гімназії А. Федуковича, настоятеля Проскурівського костелу К. Носалевського. Питання виявлення і розшуку осіб, що брали участь у I Польському національному конгресі у м. Вашингтоні, посідало важливе місце в листуванні південно-західного районного охоронного відділення з полтавським, київським, волинським та іншими губернськими жандармськими управліннями¹⁸⁵.

У пам'ятній записці київському, подільському й волинському генерал-губернатору з грифом «особисто; цілком таємно» від 9 липня 1910 р. викладено результати здійснених охоронно-каральними органами розслідувань. У цьому документі йшлося про поширення у Варшаві чуток, згідно з якими наявне загострення напруженості в російсько-австрійських відносинах не переросло у війну виключно завдяки миролюбній політиці

Франца Йосифа. Водночас у записці наголошувалося, що мета поляків полягала у приєднанні Південно-Західного краю (або принаймні його частини) до Австрії шляхом повстання. Її реалізації мав сприяти наступний план: підготовка населення у великих польських маєтках до повстання шляхом прихованої пропаганди й організації партизанських загонів; залучення австрійського озброєння й військових інструкторів, які би прибували з Австро-Угорщини й мешкали в місцевих маєтках під виглядом сільськогосподарських службовців, економістів тощо. У такий спосіб мала бути сформована ціла армія, яка в разі російсько-австрійської війни здійснила би польське повстання з метою приєднання Південно-Західного краю до Австрії на правах автономії. А засобом реалізації цієї мети в записці було представлено поширення в Південно-Західному краї мережі нелегальних національних союзів, гуртків, товариств, організацій на кшталт «Освяти». Йшлося насамперед про патріотичне виховання, культивування «національного духу». Союз сільськогосподарських службовців у Києві (що нараховував понад 10 тис. членів) розглядався як організаційний центр майбутнього повстання, керованого інструкторами — австрійськими поляками. Із посиланням на документи консульства Австро-Угорщини в Києві в записці йшлося про перебування декількох сотень австрійських військових у великих польських маєтках Подільської і Волинської губерній, а також про наявність у поляків частини озброєнь.

Київське охоронне відділення координувало свої дії із Подільським губернським жандармським управлінням, надаючи йому 1911 року інформацію щодо чільного місця в польському русі «Союзу землевласників Подільської губернії»: «У цій організації зосереджується вся діяльність поляків, спрямована на звільнення Польщі, і її представники були на з'їзді у Кракові 1909 р., на якому вироблені умови союзу з Австрією»¹⁸⁶.

1911 року до Київського охоронного відділення надійшли агентурні відомості щодо організації «Кресовців» — поляків Південно-Західного краю, Віленської, Ковенської і Гродненської губерній, об'єднаних на основі спільної національно-політичної програми з метою зміцнення національного духу, відновлення Польщі, а в перспективі здобуття її повної державної незалежності. Для реалізації завдань організації планувалося використовувати легальні приводи, як-от з'їзди сільськогосподарських службовців, кооперативних товариств, пенсійних кас тощо¹⁸⁷.

Упродовж 1912 року в Київському жандармському поліцейському управлінні акумулювалася агентурна інформація з грифом «цілком таємно» про поширення серед робітників цукрової промисловості пропаганди щодо «...надання допомоги австрійським військам у разі їх вторгнення до Росії, за що нібито Австрія відновить Польщу й Малоросію (агентурні відомості від 25 листопада за № 33)»¹⁸⁸. Загалом агентура фіксувала

піднесені настрої польського населення на тлі чуток про можливу російсько-австрійську війну, поширюваних поляками, які відвідували Австро-Угорщину. Водночас надсилалися агентурні відомості щодо підготовки поляків на території Австро-Угорщини до повстанського руху, активізації діяльності Сокольських дружин, які нібито озброював австрійський уряд.

Увага губернських жандармських управлінь Південно-Західного краю була прикута до діяльності 1912 року у Львові комісії з підготовки святкування 50-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр. Згідно з програмою урочистих заходів передбачалося:

19 січня 1913 р. — публічні читання в залі Ратуши, приміщеннях університету й національних організацій;

20 січня — вечір у літературно-художньому клубі;

21 січня — щорічне загальне зібрання учасників повстання; вшанування їх у Ратуші;

22 січня — оголошення національного свята в усій Польщі; заупокійне богослужіння у Львові, зібрання на могилах учасників повстання на Личаківському цвинтарі; ініційований ректором Вищої політехнічної школи у Львові Е. Гаусвальдом збір пожертв до фонду учасників повстання; публічні читання на тему Січневого повстання із залученням широких мас робітників і селян Галичини¹⁸⁹.

Водночас каральні органи Російської імперії вживали заходи задля недопущення святкування річниці Січневого повстання польським населенням Південно-Західного краю. Встановлювався поліцейський нагляд за римо-католицьким духовництвом, костелами, проведенням публічних читань, настроями польського населення. Усі ці заходи були націлені на протидію посиленню протестних настроїв поляків Привіслянського, Південно-Західного й частково Північно-Західного краю, каталізатором яких стало наближення річниці Січневого повстання на тлі загострення напруження в російсько-австрійських відносинах. Національно-визвольні аспірації польських революційних кіл пов'язувалися з «...надією на збройне в найближчому майбутньому зіткнення Росії з Австрією й на використання поляками цього зіткнення з метою відновлення незалежності Польщі...»¹⁹⁰.

Військовий міністр Російської імперії В.О. Сухомлінов 1912 року порушив перед міністерством внутрішніх справ питання про вжиття заходів задля ліквідації у Привіслянському й Південно-Західному краї усіх польських революційних організацій, що здійснювали бойову підготовку в очікуванні російсько-австрійської війни; заборони розповсюдження серед польського населення прокламацій із закликом до повстання та поширення зброї. Наголошувалося на «злочинній бойовій діяльності» Польської соціалістичної партії і Союзу активної боротьби у

Привіслянському краї та небезпеці її поширення (в разі російсько-австрійської війни) на територіях Південно-Західного краю, що межували з Галичиною¹⁹¹. Міністерство внутрішніх справ, спільно з керівництвом київського, подільського й волинського генерал-губернаторства ухвалили рішення щодо негайної ліквідації усіх польських революційних організацій у Південно-Західному краї і щодо перешкоджання їхній підготовці до бойової діяльності. Відповідно, начальники поліції Київської губернії отримали секретне розпорядження щодо боротьби з «ворожими нашої Державі елементами» шляхом посилення нагляду за настроями, способом життя, зв'язками польського населення, і насамперед — за австрійськими підданими, що прибували до імперії. Задля виконання згаданого розпорядження відповідні завдання були покладені на агентуру Київського губернського жандармського управління, яка мала протидіяти польській агітації серед селянства й поширенню виданої за кордоном агітаційної літератури. У результаті залучення інформації, зібраної повітовими справниками, з'ясувалося, що польські землевласники Уманського, Звенигородського, Липовецького й частково Радомисльського повітів «...дуже вороже налаштовані щодо Росії, тому в разі оголошення війни вірогідно нададуть ворогу послуги інформаційного характеру...»¹⁹². За цими само відомостями, формування повстанських загонів, накопичення зброї, поширення нелегальної літератури в Київській губернії не було виявлено.

Натомість у секретному відношенні від 25 грудня 1912 року дубенський повітовий справник повідомляв керівництву Волинського губернського жандармського управління отриману з-за кордону інформацію про формування в Австро-Угорщині з польської молоді особливих бойових загонів, які навчалися військового мистецтва під керівництвом австрійських офіцерів, і зокрема проходили курс бойової стрільби, маючи на озброєнні найдосконаліші гвинтівки. За відомостями цього інформатора, завдання бойових загонів полягало у проникненні на територію Російської імперії задля збурення збройного польського виступу на тлі наближення 50-річчя Польського повстання 1863–1864 рр.

Міністерство внутрішніх справ тримало під особливим контролем питання підготовки поляків до відзначення ювілею Січневого повстання, акцентуючи на прагненні польських революційних кіл використати ймовірно воєнне зіткнення Росії та Австро-Угорщини з метою «відновлення незалежності Польщі» та наголошуючи на небезпеці посилення антиросійських настроїв серед польського населення Привіслянського й Південно-Західного краю. Відповідно, на Київське охоронне відділення та Київське жандармське поліцейське управління залізниць покладалося завдання протидіяти можливим польським протестним виступам на тлі

наближення річниці Січневого повстання, своєчасно доповісти про настрої польського населення й духівництва, їхнє ставлення до росіян, про будь-які прояви підготовки поляків до відзначення річниці повстання¹⁹³.

Від департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії надходила інформація щодо проведення наприкінці 1912 року в Парижі з'їзду Союзу незалежності (Unja Niepodległościowej), що обрав своїм гаслом: «вільна людина у вільній Польщі». У з'їзді взяли участь делегати від багатьох західноєвропейських міст, а також із Санкт-Петербурга й Варшави. У виголошених на з'їзді доповідях обґрунтовувалася ідея здобуття Польщею свободи шляхом повстання на тлі загострення російсько-австрійського конфлікту. Озвучувалася важливість військової підготовки і пропаганди серед селян і робітників ідеї повстання.

1913 року керівництво Київського охоронного відділення надало Подільському губернському жандармському управлінню відомості про діяльність Ліги відродження Польщі за участі поляків (насамперед аристократії і духівництва) Австро-Угорщини, Німеччини й Росії. Відзначалося, що діяльність Ліги спрямовувалася насамперед на прикордонні з Австро-Угорщиною Келецьку, Волинську й Подільську губернії і мала на меті залучення на свій бік українського населення Волині й Поділля¹⁹⁴. Водночас до канцелярії Подільського жандармського управління надходили секретні агентурні відомості про те, що «...загальна тенденція інтелігентної частини польського населення [...] явно виявляється в сильному бажанні бути під владою не Росії, а Австрії»¹⁹⁵. Найвиразніші прояви таких настроїв фіксували серед поляків Жмеринки, а польські поміщики, які мешкали на околицях міста, «...відкрито заявляли про свої симпатії до австрійського уряду, мотивуючи свій потяг до цього уряду пануючими там правовими, без різниці національності, порядками, окремі особи переконані в тому, що не тільки полякам, але і всім загалом буде набагато краще під владою австрійського уряду, тому можливість війни Росії з Австрією не вважають для себе несприятливою»¹⁹⁶.

З нагоди 50-річчя Січневого повстання, у Австро-Угорщині, і зокрема на теренах Галичини, здійснювався збір коштів на підтримку національно-визвольної боротьби поляків проти Росії. З цією метою було випущено спеціальні поштові марки, які адресувалися також і польському населенню Російської імперії. На агентуру губернських жандармських управлінь Південно-Західного краю покладалося завдання протидії відправленню місцевими мешканцями експонатів на «Виставку 1863 р.» у Львові. Експозиція з історії польського національно-визвольного повстання розподілялася за історичним і літературним відділами, робота яких мала супроводжуватися читанням рефератів¹⁹⁷.

Товариш міністра внутрішніх справ Російської імперії В.Ф. Джунковський розпорядився вжити «рішучих заходів» задля недопущення

поширення листівок із зображенням картини Водзінського «Месса Ветеранів», які надсилалися з Кракова й присвячувалися 50-річчю Січневого повстання¹⁹⁸. 25% прибутків від продажу листівок призначалися на підтримку «Притулку Ветеранів Польського повстання в 1863 році» у Кракові. Зокрема, на Подільське губернське жандармське управління покладалося завдання протидіяти розповсюдженню листівок, небезпеку поширення яких охоронно-каральні органи вбачали у спрямованості на підбурювання антиурядових настроїв серед поляків і матеріальну підтримку «нащадків польського повстання»¹⁹⁹.

Під наглядом охоронно-каральних органів упродовж 1913 року перебували в м. Ізяславлі ксьондзи Токаржевський і Ружинський, яких звинувачували у ворожому ставленні до Росії і всього російського, надси­ланні до Австрії великих сум грошей задля підтримки політичних цілей польського національного руху. Відбувалося стеження і за студентами м. Києва, які готувалися до постановки п'єси «Варшав'янка» у клубі «Огниво».

Загалом до 1912 року в Київському польському громадському зібранні «Огниво» за адресою Хрещатик, 1 не було постійної польської трупі. Згодом Товариство любителів сцени запросило до «Огниво» постійну польську трупі, щомісяця виділяючи на її утримання 2000 руб. На неї покладалися завдання консолідації польського населення Києва і пропаганди польських національних ідеалів. 1913 року трупі заборонили включати до свого репертуару п'єси «Віфлеєм» і «Варшав'янка». Найтенденційнішою в контексті пропаганди польської національної ідеї охоронно-каральні органи вважали п'єсу «Віфлеєм», сюжет якої сфокусовано на історичній долі поляків у межах Австрії, Пруссії і Росії унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795). Серед головних діючих осіб найжорстокішим тираном і деспотом був Олександр II, особливий критиці піддано національну політику Російської імперії включно з русифікацією освіти. У секретних матеріалах, що надходили до канцелярії Київського охоронного відділення, зокрема наголошувалося, що в п'єсі «Віфлеєм» «...можна углядіти агітацію на користь Австрії у словах Франца Йосифа, який захищав поляків»²⁰⁰. Попри заборону постановок «Варшав'янка» в Києві, до Волинського губернського жандармського управління надходили агентурні відомості з грифом «цілком таємно» щодо планів польського населення представити цю п'єсу на житомирській сцені.

Незважаючи на те, що впродовж 1913 року охоронно-каральні органи не виявили конкретних фактів антиурядової діяльності членів Правління Польського товариства любителів мистецтв, з нього не знімалися підозри на підставі того, що «...всі існуючі польські наукові, спортивні, про­світницькі та ін. товариства носять тенденційне сепаратистське забарв-

лення»²⁰¹. Своєю метою товариство проголошувало прищеплення й розвиток серед населення Києва та Київської області культу мистецтв. Задля її реалізації передбачалося забезпечення приміщень для постійних занять членів товариства; публічні і приватні драматичні спектаклі польською мовою; музичні й вокальні вечори; публічні читання й декламації; виставки й конкурси; сімейні й дитячі літературні вечори і свята; бібліотеки, галереї, музеї, художні курси, стипендії та ін.²⁰² Членами товариства могли стати особи всіх станів і національностей.

Бібліотеки, засновані в Києві організаціями «Полонія», «Корпорація», були піддані обшукам, під час яких виявили заборонені книжки, видані у Львові та Кракові та спрямовані на пробудження національних почуттів поляків, мобілізацію їхньої боротьби на незалежність Польщі. Зокрема, у книзі п. Мілковського «Слово про активну оборону в народному фонді» (Краків, 1910) йшлося про те, що в разі можливої війни Росії з декількома державами поляки мали пам'ятати про активну оборону, щоби російська адміністрація у Варшавському військовому окрузі й Варшавському генерал-губернаторстві завжди відчувала небезпеку й хиткість своєї влади. У брошурі «У важку хвилину» (Варшава, 1912) йшлося про утиски з боку російського уряду при заснуванні різних союзів і товариств, унаслідок чого актуалізувалося питання про створення таємної партії. Водночас при обшуку в редакції газети «Dziennik Kijowski» знайшли рукопис «Ордонський редут» з описом кровопролитного бою, що містив такі рядки: «а де Король? — Король сильний Самодержавний сидить у своїй далекій столиці, всі бояться його й підкоряються йому, одна лише Варшава не боїться твоєї влади, піднімає на тебе руку й тягне з голови твоєї корону хоробрих Казимирів, яку ти викрав і закривавив»²⁰³.

У листопаді 1913 року керівництвом Київського губернського жандармського управління було підготовлено доповідь про Товариство рівноправ'я польських жінок. Воно діяло легально й розташовувалося в Києві за адресою: вул. Прорізна, 21, кв.1 та співпрацювало з Римо-католицьким благодійним товариством і Товариством дитячих колоній. До складу Товариства входили жінки із заможних, і зокрема аристократичних, родин, які надавали суттєву матеріальну підтримку культурним заходам, спрямованим на посилення польського національного духу. Особлива увага приділялася патріотичному й релігійному вихованню дітей, заснуванню в селах таємних польських шкіл, агітації за будівництво нових київських костелів і шкіл. Після арешту 1912 року польської бібліотеки товариства «Корпорації», що розташовувалася на квартирі К. Чарнецької, за адресою вул. Нестерівська, 36, усі передплачені нею періодичні видання спрямовувалися до Товариства рівноправ'я польських жінок. Товариство підтримувало діяльність у Києві таємних жіночих монастирів

і польської їдальні по вул. Фундуклеєвській, 26. У приміщенні їдальні відбувалися зібрання політичного характеру, а поміщики-поляки безкоштовно надсилали продукти, що дозволяло мінімізувати ціни на обіди²⁰⁴.

Загалом до департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії від Київського губернського жандармського управління подавалися наступні доповіді щодо польського національного руху: «Про польське народне товариство молоді в місті Києві «Полонія», «Про корпорацію студентів і студенток вищих навчальних закладів у м. Києві», «Про прогресивно-незалежну академічну організацію в м. Києві «Філареція», «Про «Центральне бюро» польських учнівських організацій на Русі», «Про «Товариство Братерської допомоги студентів-поляків», «Про «Економічну комісію» Київського комерційного інституту, «Про київський польський клуб «Огниво», «Про «Польський театр» у м. Києві у клубі «Огниво».

1913 року до Київського охоронного відділення надходили негласні відомості щодо організації серед поляків, які здобували освіту в навчальних закладах Києва, гуртка повстанців, які з початком російсько-австрійської війни мали виїхати до Австро-Угорщини та приєднатися до створюваних там формувань польських «Соколів». Як один із організаторів гуртка фігурував студент Київського комерційного інституту М.А. Гродзський, який проживав на вул. Жилянській, 132²⁰⁵.

За результатами спостережень у клубі «Огниско», отриманими керівництвом Київського навчального округу 26 листопада 1913 року від агента «Бульби», було зафіксовано розмови між учасниками клубу щодо приїзду з Австро-Угорщини чоловіка, який повідомляв про готовність Австрії до війни з Росією та про впевненість австрійських поляків у підтримці з боку російських поляків і перемозі у війні, «...яка дасть Австрії весь Польсько-Литовський Край, а Росію відтіснить за Дніпро»²⁰⁶. У повідомленнях секретного агента йшлося також про бібліотеку «Огниско», формування фондів якої розпочалося наприкінці 1912 року з польської і французької літератури. Російських книг у бібліотеці не було, йшли дискусії щодо доцільності передплати російської періодики та допуску росіян до лекцій у клубі.

1913 року до керівництва Київського губернського жандармського управління надходила інформація про те, що у Волинській, частково Подільській і Люблінській губерніях політичне життя перебувало «на рівні спокійного очікування». Увага польського населення була прикута до чуток про можливе російсько-австрійське воєнне зіткнення, і водночас саме з Австрією поляки пов'язували свої мрії про національне визволення — «...виділення Південно-Західного краю зі складу Російської імперії і включення її до складу Австрії, де поляки, користуючись повною

автономією влади, хочуть облаштувати своє маленьке Королівство під скіпетром Габсбургів»²⁰⁷. Жандармерія фіксувала відсутність схильності до рішучих дій серед дрібних поміщиків, бідних дворян і робітників і водночас прогнозувалося стрімке піднесення хвилі їхнього опору російській владі й боротьби за свої національні права в разі розв'язання російсько-австрійської війни. Повідомлялося і про організацію в Галичині бойових дружин, які навчалися військовому мистецтву у австрійських офіцерів за урядової підтримки. Із селян формувалися «Барташові дружини», із ремісників — «дружини Кілінського», із інтелігенції — стрілецькі роти при товариствах «Сокіл». Загальна чисельність цих формувань сягала 40–50 тис. чол., розташовувалися вони в Силезії і Галичині. Наголошувалося на ролі періодичних видань, насамперед краківських і львівських, у пожвавленні польського національного життя на Галичині, де поширювалися відозви, збиралися гроші до «народного фонду». Задля підняття патріотичного духу молоді на шпальтах журналу «Новини» вміщувалися фото бойових дружин.

Секретна інформація щодо діяльності в Галичині з дозволу австрійського уряду «Барташових дружин» надходила і до Волинського губернського жандармського управління. Згідно з нею до дружин зараховували поляків віком 16–20 років, яких навчали австрійські офіцери за унтер-офіцерською програмою. Чисельність однієї дружини складала не менше 2000 чол. Ці формування мали виступити під австрійськими прапорами після розв'язання російсько-австрійської війни²⁰⁸.

У секретному листуванні начальника Волинського губернського жандармського управління з помічником у Рівненському та ін. повітах від 13 січня 1913 року йшлося про формування на території Австрії бойових загонів із поляків, які здобували освіту в навчальних закладах. Зазначалося, що під керівництвом офіцерів вони проходили серйозний курс бойової підготовки з використанням удосконалених гвинтівок. На ці загоны покладалося завдання підняти польське збройне повстання проти Росії під час російсько-австрійської війни. Відповідно, у Волинській губернії встановлювався нагляд за польським населенням з метою виявлення і протидії антиросійським настроям. Згодом у листі від 19 січня 1913 року керівництво Волинського губернського жандармського управління, посилаючись на начальника Волочиського відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, повідомляло про поширення серед робітників Гвивеньського цукрового заводу чуток, що «...в разі війни Австрії з Росією нададуть допомогу австрійським військам, за що Австрія нібито обіцяє відновити Польщу й Малоросію»²⁰⁹. А наступного дня (20 січня) начальник Волинського губернського жандармського управління видав розпорядження щодо «посилення нагляду за

діяльністю українофілів», оскільки, за повідомленнями румунської преси, 29 листопада 1913 року у Львові Національний український комітет ухвалив рішення висловити протест проти переслідування українців у Росії та пропаганди російських агентів у Галичині, а також у разі російсько-австрійської війни воювати проти Росії²¹⁰.

У секретному відношенні від 13 січня 1913 року начальник Київського охоронного відділення повідомив керівництво Київського губернського жандармського управління про зібрання в будинку п. Ратковського у Львові, на якому було ухвалено рішення в разі російсько-австрійської війни підняти повстання в Царстві Польському.

До Волинського губернського жандармського управління 1913 року надходили відомості щодо проголошення у Львові заклик до австрійських поляків про «об'єднання Польщі» й антиросійських промов вихідця з Варшави, колишнього члена III Державної Думи Р. Дмовського.

За даними міністерства внутрішніх справ, частина членів «Національного робітничого союзу» створила «Народний селянський союз», що проголосив своєю метою відновлення Царства Польського шляхом повстання та випустив дві прокламації польською мовою. Департамент поліції міністерства внутрішніх справ проголосив «Народний селянський союз» революційною організацією, особливо небезпечною в контексті загострення російсько-австрійських відносин і на тлі надії польських революціонерів на використання ймовірного збройного конфлікту між Росією та Австро-Угорщиною задля підняття повстання й відновлення незалежності Польщі. У відношенні міністерства внутрішніх справ із грифом «цілком таємно» від 11 листопада 1913 року керівництву Київського губернського жандармського управління доручалося вжити заходів задля знищення діяльності Союзу «в самому її корінні»²¹¹.

Отже, документи Центрального державного історичного архіву України, зокрема офіційне листування Генерального штабу Російської імперії і штабу Київського військового округу, міністерства внутрішніх справ і губернських жандармських управлінь Південно-Західного краю, документи з грифом «цілком таємно» Київського охоронного відділення, канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора тощо, відображають націленість державних органів Російської імперії на збирання інформації про політичну ситуацію й настрої громадськості напередодні Першої світової війни в Австро-Угорщині, й насамперед Галичині. Адже австро-пруська війна 1866 року, в якій Австрія зазнала поразки, підштовхнула австрійський уряд від 1867 року перейти до суспільно-політичних перетворень, спрямованих на збалансування інтересів різних національно-культурних спільнот, передумови до яких склалися внаслідок «Весни народів» 1848–1849 рр. У створеній 1867 року дуаліс-

тичній Австро-Угорській монархії Грудневою Конституцією закріплювалися основні громадянські свободи, рівність усіх громадян перед законом, права народів імперії розвивати власні культури, використовувати свої мови в галузі освіти, державних закладах, громадсько-політичній діяльності. У самій Австро-Угорщині на початку ХХ ст. зміцнювалася ідея федералізму, трансформації дуалістичної держави в триалістичну як інструменту внутрішньополітичної стабілізації і ширшого забезпечення прав слов'янських народів. І не випадково охоронно-каральні органи Російської імперії фокусували свою увагу на агентурній інформації щодо діяльності Польської соціалістичної партії, створення в Галичині парамілітарних організацій і ймовірної підготовки антиросійського повстання поляків під час очікуваної війни Росії і Австро-Угорщини. Встановлювався нагляд за польським населенням Південно-Західного краю, наприклад за великими землевласниками — у зв'язку з надходженням від штабу Київського військового округу інформації щодо звернення І Конспіративного Польського з'їзду у Кракові до Франца Йосифа I із запевненням у готовності поляків вірно служити австрійському уряду й виставити загони повстанців у разі російсько-австрійської війни. З огляду на наближення 50-річчя Січневого повстання 1863–1864 рр., охоронно-каральні органи Російської імперії особливі зусилля спрямовували на запобігання поширенню Південно-Західним краєм акцій із вшанування цього символічного ювілею, організованих на теренах Австро-Угорщини, зокрема у Львові.

¹ Constitution de 1848, 1re République. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-1re-republique>

² Verfassung des deutschen Reiches vom 28. März 1849. URL: <http://verfassungen.de/de/de06-66/verfassung48-i.htm>

³ Lo Statuto del Regno o Statuto Fondamentale della Monarchia di Savoia del 4 marzo 1848 (Statuto Albertino). URL: https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf

⁴ Виднянський С.В. Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев, 1990. С. 126–127; Віднянський С., Данилюк Д. Олександр Духнович та його творча спадщина. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2003. Вип. 12. С. 43.

⁵ Palacký F. Letter to Frankfurt, 11 April 1848 (Psaní do Frankfurta dne 11. dubna 1848). *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945*. Budapest: Central European University Press, 2007. Vol. II. P. URL: <https://books.openedition.org/ceup/2345>

⁶ Havlíček K. Politické spisy. *Pražské Noviny (1846–1848)*. Praha, 1900. S. 64.

⁷ Havlíček K. Politické spisy. *Pražské Noviny (1846–1848)*. Praha, 1900. S. 59.

⁸ Manifesto of the first Slavonic Congress to the nations of Europe 1 June 12th 1848. *Slavonic and East European Review* 26 (1947/48), 309–313. URL: <https://moodle2.units.it/>

pluginfile.php/424253/mod_resource/content/1/Manifesto%20del%20primo%20Congresso%20oslavo%20alle%20nazioni%20dEuropa.pdf

- ⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 807. Спр. 146. Арк. 151–153.
- ¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 433. Арк. 94.
- ¹¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 80. Арк. 10–32 зв.
- ¹² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 63. Арк. 2–2 зв., 5–6.
- ¹³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 433. Арк. 24; ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 110. Арк. 2–2 зв.
- ¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 6. Арк. 11.
- ¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 484. Арк. 5–6 зв.
- ¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 6. Арк. 38.
- ¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 6. Арк. 132–132 зв.
- ¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 969. Оп. 1. Спр. 20-а. Арк. 1.
- ¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 799. Спр. 2. Арк. 1–1 зв.
- ²⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 797. Спр. 209. Арк. 22–22 зв.
- ²¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 797. Спр. 209. Арк. 26–26 зв.
- ²² ІР НБУВ. Ф. 10. Од. зб. 18211. Арк. 2.
- ²³ Народонаселение Австрийской империи по племенам. *Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть*. 1849. № 22. 1 червня. С. 245.
- ²⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 799. Спр. 186. Арк. 4 зв.
- ²⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 803. Спр. 25. Арк. 37.
- ²⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 803. Спр. 324. Арк. 1–1 зв.
- ²⁷ Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: В 15 т. Санкт-Петербург: «Наука», 1994. Т. 13. Дневник писателя 1876 год. С. 140.
- ²⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 803. Спр. 108. Арк. 179.
- ²⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 235. Арк. 2–2 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2 зв.–3.
- ³¹ ЦДІАК України. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 3.
- ³² ЦДІАК України. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 12а–12а зв.
- ³³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 437. Спр. 105. Арк. 7а.
- ³⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 437. Спр. 105. Арк. 7в.
- ³⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 437. Спр. 105. Арк. 7в зв.
- ³⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 437. Спр. 105. Арк. 8.
- ³⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 437. Спр. 105. Арк. 8 зв.
- ³⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 194. Арк. 2.
- ³⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 194. Арк. 41.
- ⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 218. Арк. 3–3 зв.
- ⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 303. Арк. 5–5 зв.
- ⁴² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 449. Арк. 1–1 зв.
- ⁴³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 400. Арк. 1 зв.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 330. Арк. 4 зв.
- ⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 803. Спр. 99. Арк. 14–19 зв.
- ⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 396. Арк. 2.
- ⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 288. Арк. 1, 16–16 зв.
- ⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 281. Арк. 301.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 804. Спр. 281. Арк. 239.
- ⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 56 зв.
- ⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 77.
- ⁵² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 77 зв.

- ⁵³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 135 зв.
- ⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 137.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 245–245 зв.
- ⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 297.
- ⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805. Спр. 57. Арк. 341.
- ⁵⁸ Див., напр.: Custine, Astolphe de. *Rosja w roku 1839*. Warszawa, 1995. 1 / т., przyypisami i posłowiem opatrz. P. Hertz. 570 s.; 2 / т. 525 s.;
- ⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 56.
- ⁶⁰ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Романо-Германскому. Спб., 1871. С. 469, 470, 429, 435.
- ⁶¹ Иконников В.С. Русские университеты в связи с ходом общественного образования. *Вестник Европы*. 1876. № 11. С. 117.
- ⁶² Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах. *Вестник Европы*. 1901. № 9. С. 537–538.
- ⁶³ Ренненкамф Н.К. Киевская университетская старина (События в университете Св. Владимира в 1860–1862 гг.). *Русская старина*. 1899. № 7. С. 33.
- ⁶⁴ Ренненкамф Н.К. Киевская университетская старина (События в университете Св. Владимира в 1860–1862 гг.). *Русская старина*. 1899. № 7. С. 35.
- ⁶⁵ Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 2. С. 623.
- ⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 59. Арк. 1–1 зв.
- ⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 30–30 зв.
- ⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 50.
- ⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 52–52 зв.
- ⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 142–142 зв.
- ⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 107–107 зв.
- ⁷² Михаил Никифорович Катков и граф Пётр Александрович Валуев в их переписке. (1863–1879 гг.). Сообщ. В. Мустафин. *Русская старина*. 1915. Август. С. 297.
- ⁷³ К истории Польского восстания 1863 года (Депеши итальянского посла при русском дворе, маркиза Пеполи). *Исторический вестник*. 1884. Т. XVII. С. 527.
- ⁷⁴ Michelet J. *La Pologne martyr. Russie. Danube*. Paris: E. Dentu, 1863. P. 9.
- ⁷⁵ Доклад министра иностранных дел Горчакова Александру I, 3 сентября 1865 г. *Красный архив*. 1939. Т. 2 (93). С. 109.
- ⁷⁶ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. С. 53.
- ⁷⁷ Достоевский Ф.М. *Дневник писателя*. 1873. Мюнхен, 2007. С. 77.
- ⁷⁸ Лондонская конвенция. Лондон, 1/13 марта 1871 г. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917*. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. С. 107–110.
- ⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 809. Спр. 83. Арк. 1.
- ⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 153. Арк. 3–3 зв.
- ⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 157. Арк. 2–2 зв.
- ⁸² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 164. Арк. 8.
- ⁸³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 12. Арк. 1.
- ⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 35. Арк. 71.
- ⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 45. Арк. 1–4 зв.
- ⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 125. Арк. 1–2.
- ⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 125. Арк. 3.
- ⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 15. Арк. 112–112 зв.
- ⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 38. Арк. 11.

- ⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 34. Арк. 1–1 зв.
- ⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 162. Арк. 20.
- ⁹² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 186. Арк. 5 зв.
- ⁹³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 457. Арк. 1–9.
- ⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 817. Спр. 160. Арк. 4–24.
- ⁹⁵ Киевлянин. 1867. 18 листопада. С. 1.
- ⁹⁶ Киевлянин. 1867. 21 листопада. С. 1.
- ⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 819. Спр. 101. Арк. 2–2 зв.
- ⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 369. Спр. 291. Арк. 139 зв.
- ⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 57. Арк. 6.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 3–3 зв.
- ¹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 8.
- ¹⁰² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 264. Арк. 3.
- ¹⁰³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 181. Арк. 62–62 зв.
- ¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 48. Арк. 2.
- ¹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 170. Арк. 2–2 зв.
- ¹⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 56. Арк. 3.
- ¹⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 116–117 зв.
- ¹⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 124 зв.
- ¹⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 125–125 зв.
- ¹¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 77. Арк. 3.
- ¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 29.
- ¹¹² Див.: ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 115.
- ¹¹³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 43.
- ¹¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 69 зв.
- ¹¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 12. Арк. 6.
- ¹¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 13. Арк. 1–1 зв.
- ¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 13. Арк. 15.
- ¹¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 194–194 зв.
- ¹¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 2. Арк. 10, 28.
- ¹²⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 32. Арк. 4–7 зв.
- ¹²¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 2. Арк. 3–3 зв.
- ¹²² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 369. Спр. 291. Арк. 4–4 зв.
- ¹²³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 28. Арк. 38.
- ¹²⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 195. Арк. 71 зв., 72–72 зв.
- ¹²⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 369. Спр. 291. Арк. 17–19 зв.
- ¹²⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 369. Спр. 292. Арк. 39.
- ¹²⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 369. Спр. 291. Арк. 213 зв.
- ¹²⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 188. Арк. 1–2.
- ¹²⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 23. Арк. 14–14 зв.
- ¹³⁰ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. Москва, 1952. С. 181–206.
- ¹³¹ Драгоманов М. До чего довоевались? Женева, 1878. С. 15, 17.
- ¹³² Драгоманов М. Турки внутренние и турки внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Genève–Bale–Lyon, 1876. С. 8; Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. Genève–Bale–Lyon, 1877. С. 13–14.
- ¹³³ Драгоманов М. Турки внутренние и турки внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Genève–Bale–Lyon, 1876. С. 17.
- ¹³⁴ Садовський М. Спомини з російсько-турецької війни 1877–1878. Київ, 1917. С. 16.

- ¹³⁵ Мещерский В.П. Мои воспоминания. Часть вторая (1865–1881 гг.). СПб., 1898. С. 282–283.
- ¹³⁶ Мещерский В.П. Мои воспоминания. Часть вторая (1865–1881 гг.). СПб., 1898. С. 292.
- ¹³⁷ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т. Київ, 1994. Т. 1. С. 205.
- ¹³⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 137. Арк. 1–6.
- ¹³⁹ ЦДІАК України. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 18 зв.
- ¹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 824. Спр. 46. Арк. 12.
- ¹⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 824. Спр. 46. Арк. 65–65 зв.
- ¹⁴² ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 9.
- ¹⁴³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 55. Спр. 267. Арк. 1, 16, 17, 22, 29, 40, 45.
- ¹⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 55. Спр. 267. Арк. 42.
- ¹⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 55. Спр. 267. Арк. 49.
- ¹⁴⁶ Києвлянин. 1876. 19 жовтня. С. 1.
- ¹⁴⁷ Києвлянин. 1876. 19 жовтня. С. 2.
- ¹⁴⁸ Києвлянин. 1876. 14 серпня. С. 1.
- ¹⁴⁹ Києвлянин. 1876. 26 серпня. С. 2.
- ¹⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 55. Спр. 267. Арк. 72–72 зв.
- ¹⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 55. Спр. 430. Арк. 1–13.
- ¹⁵² Києвлянин. 1878. 13 липня. С. 1.
- ¹⁵³ Києвлянин. 1878. 17 серпня. С. 2.
- ¹⁵⁴ Києвлянин. 1878. 1 січня. С. 3.
- ¹⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 56. Спр. 222. Арк. 26 зв.
- ¹⁵⁶ Києвлянин. 1878. 17 червня. С. 2–3.
- ¹⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 532. Спр. 270. Арк. 5.
- ¹⁵⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 94. Арк. 1–1 зв.
- ¹⁵⁹ Києвлянин. 1876. 26 серпня. С. 2.
- ¹⁶⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 119. Арк. 1, 3.
- ¹⁶¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 132. Арк. 1–4.
- ¹⁶² ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 91. Арк. 10–10 зв.
- ¹⁶³ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 91. Арк. 40.
- ¹⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 25. Арк. 2 зв.
- ¹⁶⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 90. Арк. 34.
- ¹⁶⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 90. Арк. 43.
- ¹⁶⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 90. Арк. 45–45 зв.
- ¹⁶⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 90. Арк. 51–53.
- ¹⁶⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 315. Спр. 90. Арк. 73–84.
- ¹⁷⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5021. Арк. 1–16; Ф. 16. Оп. 316. Спр. 131. Арк. 1–3.
- ¹⁷¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 63. Арк. 44.
- ¹⁷² ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 6. Арк. 2–2 зв.
- ¹⁷³ ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 190. Арк. 4–4 зв.
- ¹⁷⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 317. Спр. 56. Арк. 3–6, 9–10.
- ¹⁷⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 317. Спр. 141. Арк. 1–4.
- ¹⁷⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 169. Арк. 23–25.
- ¹⁷⁷ Драгоманов М. Турки внутренние и турки внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Genève–Vale–Lyon, 1876. С. 18–19.
- ¹⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 2–7.
- ¹⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 3.
- ¹⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 10.

- ¹⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 11.
¹⁸² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 78. Арк. 1.
¹⁸³ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 30.
¹⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 111. Арк. 11.
¹⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 250. Арк. 1–8.
¹⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 4 зв.
¹⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 6 зв.
¹⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 41.
¹⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 44.
¹⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 47.
¹⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 402. Арк. 1.
¹⁹² ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 402. Арк. 4.
¹⁹³ ЦДІАК України. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 511. Арк. 137.
¹⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 52; Ф. 301. Оп. 1. Спр. 3167.
Арк. 17.
¹⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 3167. Арк. 38.
¹⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 3167. Арк. 38–38 зв.
¹⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 1262. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 53–53 зв.; Ф. 301. Оп. 2. Спр. 420.
Арк. 173 зв.
¹⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 77.
¹⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2Е. Спр. 421. Арк. 267–267 зв.
²⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 206. Арк. 4.
²⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 32.
²⁰² Ustawa Kijowskiego Polskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki. Kijów, 1907. S. 3–4.
²⁰³ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 14.
²⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 14. Арк. 43–43 зв.
²⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 14. Арк. 5–5 зв.
²⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 35.
²⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 64.
²⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 441.
²⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 118.
²¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 128.
²¹¹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 104; ЦДІАК України. Ф. 274.
Оп. 5. Спр. 14. Арк. 2.

РОЗДІЛ 3

УНІВЕРСИТЕТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

3.1. Співпраця із зарубіжними європейськими науковими центрами в галузі гуманітарних наук у 60-х рр. ХІХ ст.

Освітня реформа Російської імперії, відображена в університетському статуті 1863 року, була пов'язана із завданнями подолання її відставання від провідних держав світу за темпами науково-технічного й економічного розвитку. Зростала потреба в державній підтримці науки як потужного чинника розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі, медицини. У контексті здійснення перетворень 60-х рр., зокрема військової, судової, міської реформ, підвищилися суспільні вимоги щодо рівня підготовки фахівців з різних галузей знань, водночас упродовж ХІХ ст. на теренах Європи набули поширення сформульовані В. фон Гумбольдтом ідеї академічних свобод та поєднання в університетах навчально-виховної діяльності з науково-дослідною. Згідно зі статутом 1863 року суттєво розширювалися повноваження університетської Ради, що отримувала право обирати ректора, деканів, професорів; факультетським Радам надавалася можливість визначати кращих випускників для підготовки до професорського звання; запроваджувався університетський суд; дозволялося залучати до викладацької роботи позаштатних приват-доцентів; вводилися нові кафедри, збільшувалася кількість штатних професорів тощо.

Упродовж 60-х рр. ХІХ ст. серйозною перепорою на шляху розвитку науки та освіти в Російській імперії була нерозв'язаність проблеми забезпечення університетів кваліфікованими науково-педагогічними кадрами. Стурбованість громадськості з приводу відсутності конкурсів при заміщенні вакантних університетських посад знайшла відображення на сторінках тогочасної періодики, де навіть змальовувалася невтішна перспектива припинення діяльності університетів¹. За таких обставин здійснити кардинальні зрушення в системі підготовки вітчизняних фахівців відповідно до найсучасніших вимог європейської науки було можливо лише за допомогою навчання молодих учених у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах. Закордонні відрядження були невід'ємною складовою підготовки кандидатів на здобуття професорського звання.

Університетська Рада визначала строк їхнього перебування за кордоном та схвалювала інструкцію з переліком рекомендованих дисциплін, університетів, професорів, а також строки подання звітів.

Здобувши в Університеті Св. Володимира ступінь магістра цивільного права, В.Г. Демченко 1859 року отримав дворічне закордонне відрядження. У Гейдельберзькому університеті він вивчав римське й французьке цивільне право, у Мюнхенському — загальне німецьке (національне) цивільне право, історію й систему філософії права. Найбільший інтерес у київського правознавця викликали лекції визначного швейцарського юриста й політичного діяча, відомого передусім працями з міжнародного права, професора Мюнхенського університету (1848–1861) І.-К. Блюнчлі, який успішно поєднував теоретичні курси з практичними заняттями для своїх слухачів. У Берлінському університеті Демченко здійснив порівняльне вивчення загального німецького, французького, пруського цивільного процесу. Серед прослуханих курсів він відзначив лекції видатного німецького юриста й державного діяча Г.-Р. Гнейста. Найбільш вдалою Демченко вважав німецьку методику викладання цивільного права й судочинства, оскільки її визначальна особливість полягала в попередньому ознайомленні студентів з програмою курсу та майстерному викладі лекційного матеріалу, що характеризувався суворою послідовністю, відокремленням головного від другорядного, точністю й визначеністю понять і головне — уникненням механічного фіксування слухачами надиктованих фраз та спонуканням їх до самостійного мислення. Водночас недоліком німецької системи викладання цивільного права й судочинства Демченко вважав її «надмірну теоретичність» на противагу французькій, зорієнтованій на практичні цілі та водночас позбавленій чіткої систематизації й аналізу загальних наукових положень. Інтерес київського правознавця викликало притаманне як німецькій, так і французькій методикам викладання поєднання лекційних курсів з різноманітними репетиторіями, екзаменаторіями, семінаріями, практичними вправами й конференціями для підготовки до іспитів².

Під час закордонної подорожі Демченко також відвідував громадські зібрання цивільних судів у Варшаві, Берліні, Парижі, Лондоні; кримінальних судів у Бруксгалі, Мюнхені, Дрездені, Берліні, Парижі, Лозанні; пенітенціарні в'язниці в Бруксгалі, Берліні, Лондоні, Женеві; засідання законодавчих палат у Карлсруе, Берліні, Брюсселі та *Assemblée constituante* (Установчих зборів) у Лозанні.

Упродовж 60-х років XIX ст. розширенню спектру міжнародної співпраці Київського університету сприяла наукова кореспонденція його вчених, зокрема, ординарного професора по кафедрі російської словесності О.І. Селіна, який підтримував зв'язки з видатним діячем Чеського націо-

нального відродження, філологом і поетом В. Ганкою. Негативну реакцію з боку австрійських властей викликала обговорювана під час листування між київськими та чеськими вченими ініціатива щодо перетворення російської на «літературну мову східних слов'ян»³.

У рамках закордонного відрядження 1859–1861 рр. в.о. ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси Університету Св. Володимира Г.Д. Сидоренко (1859–1861) прослухав лекції з фінансів, політичної економії, загального державного права, міжнародного права, юридичної енциклопедії у Гейдельберзькому та Лейпцизькому університетах; з історії французького державного права й порівняльної історії законодавства — у Коллеж де Франс. Він особливо відзначив лекційні курси професорів Лейпцизького університету — філософа права Г. Аренса й одного з основоположників історичної школи в політекономії В.-Г.-Ф. Рошера, а також — німецького правознавця й політичного діяча, професора Гейдельберзького університету Р. фон Моля⁴. Цінність лекційних курсів Рошера Сидоренко вбачав у їх зорієнтованості на оволодіння студентами навичками самостійної науково-теоретичної і практичної діяльності, а не на механічне засвоєння інформації. Наукову літературу київський учений опрацьовував в імператорській публічній бібліотеці Парижа, у бібліотеці Британського музею, а також німецьких університетських і приватних бібліотеках. Він був присутній на міжнародному статистичному конгресі в Лондоні (1860), конгресах німецьких економістів у Франкфурті-на-Майні (1859) і в Кельні (1860), на засіданнях товариств політичної економії в Парижі, а також вивчав фінансові системи Великої Британії і Бельгії. Сидоренко тримав руку на пульсі подій суспільно-політичного життя західноєвропейських країн, відвідуючи засідання британського й бельгійського парламентів, спостерігаючи за перебігом народних мітингів.

З метою підготовки до здобуття професорського звання, вивчення політичних наук, ознайомлення з діяльністю західноєвропейських державних установ ад'юнкт державного права Університету Св. Володимира О.В. Романович-Славатинський 1860 року отримав дворічне відрядження до Великої Британії, Франції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини, Данії і Швеції⁵. Це була перша подорож до Європи київського вченого, який «далі Ніжина й Києва не бував, а залізниць навіть не бачив»⁶. Основну увагу він приділив заняттям у Гейдельберзькому університеті, де прослухав лекційні курси Р. фон Моля з загального державного права, політики, німецького державного права, науки про поліцію; І.-К. Блюнчлі з загального державного права, історії новітньої політичної літератури та публічну лекцію, присвячену постаті С. фон Пуфендорфа, а також відвідував деякі лекції з методології і енциклопедії правознавства, філософії

права, загального державного, німецького державного й міжнародного права, кримінального права й процесу, політичної економії, всесвітньої історії. У Берлінському університеті Романович-Славатинський прослухав курси з філософії права, європейського міжнародного права, загального державознавства, науки про поліцію, історії європейських конституцій. Водночас він відвідував лекції з новітньої історії Європи від 1815 року І.Г. Дройзена й історії Реформації Л. фон Ранке⁷.

Загалом серед розмаїття навчальних курсів Берлінського університету найбільше часу він присвятив лекціям прусського політичного діяча і юриста, одного з лідерів Націонал-ліберальної партії Р.-Г.-Ф. Гнейста. Попри те, що прусський професор мав войовничий вигляд, Романовичу-Славатинському його лекції запам'яталися чіткістю викладу, їх було приємно слухати й конспектувати, а виразність німецької мови лектора суттєво полегшувала її розуміння іноземними студентами. Київський ад'юнкт приділяв увагу лекціям з історії ученого й політика, депутата Франкфуртського парламенту (1848–1849) Й.-Г. Дройзена, який обґрунтовував ідею об'єднання Німеччини під проводом Пруссії. Невипадково Романович-Славатинський акцентував увагу на ролі Дройзена в ідеологічній підтримці зовнішньої політики, спрямованої на досягнення загальнонімецького і європейського лідерства Пруссії. Зрештою присутність значної кількості військових на його лекціях була свідченням здійснення активної інформаційно-пропагандистської підготовки напередодні таких збройних конфліктів, як данська (друга шлезвігська) війна 1864 року, австро-прусска війна 1866 року та франко-прусска війна 1870–1871 рр.

У Боннському університеті київського правознавця передусім зацікавили курси з юридичної енциклопедії, методології, філософії права, системи політики. Він також удосконалював свою освіту в Женевській і Лозаннській академіях, Льєжському, Брюссельському, Гентському, Паризькому (Сорбонні), Туринському, Генуезькому, Пізанському університетах, Коллеж де Франс, Школі права й Ремісничому училищі Парижа, Лондонській королівській колегії, Королівському інституті вищих досліджень Флоренції.

Багато часу Романович-Славатинський приділив вивченню специфіки громадсько-політичного життя західноєвропейських країн. Він відвідував засідання законодавчих палат у Лондоні, Берліні, Парижі, Брюсселі, Карлсруе, Женеві, Турині; судові засідання в Пруссії, Бельгії, Великій Британії, Франції, Швейцарії, Бадені, Італії; мітинги в Лондоні й народні зібрання в Женеві; ознайомлювався з принципами діяльності органів місцевого самоврядування Західної Європи.

Коли пароплавом через Ла-Манш Романович-Славатинський разом із дружиною дісталися Франції, вона зустріла їх яскравим сонцем. «Я не

знаю чому, — зауважував він, — але щойно я в'їжджаю в її межі, душа моя наповнюється якимось радісним, втішним почуттям — ніби я приїхав додому. Чи не тому, що в моїй крові чимало крапель французької крові мого діда, що в дитинстві мене називали французом, а я Францію завжди вважав другою батьківщиною?»⁸. Романович-Славатинський високо цінував милозвучність французької мови, обдарованість французького народу і його внесок у збагачення світової культурної спадщини.

Ад'юнкт по кафедрі енциклопедії законознавства Університету Св. Володимира М.К. Ренненкампф 1860 року був відряджений на два роки до Австрії, Пруссії та інших німецьких держав, Франції, Італії, Бельгії і Великої Британії, де він студював теорію й історію права. На основі власних спостережень учений дійшов висновку, що Берлінський і Гейдельберзький університети по праву вважаються провідними європейськими центрами викладання правознавства, у тому числі дисципліни «юридична енциклопедія». Він закликав відійти від поширеного в університетах Російської імперії досвіду механічного запозичення німецьких курсів з цього предмету, а натомість створювати оригінальні лекції шляхом здійснення порівняльного аналізу й ґрунтовної критики. Характеризуючи сучасні праці з дисципліни «юридична енциклопедія», Ренненкампф указав на суперечливість, недостатній рівень оригінальності й самостійності їх положень і висновків. Плачевним київський правознавець уважав і тогочасний стан розвитку європейської філософії права. Мінімальна кількість слухачів спостерігалася навіть у Берлінському університеті, куди в першій половині XIX ст. заради курсів лекцій Г.В.Ф. Гегеля з'їжджалися студенти не лише з різних куточків Німеччини, але й з усієї Європи⁹. Водночас Ренненкампф наголошував, що роль провідних осередків розвитку філософії перебрали на себе південнонімецькі університети — Мюнхенський, Вюрцбурзький, Тюбінгенський та ін., де ця наука розвивалася під патронатом теологічних факультетів. Лекції з природного та філософського права вчений прослухав у Берліні, Лейпцигу, Гейдельберзі й Празі. Він був присутній на засіданні німецьких юристів у Берліні, де розглядалися різноманітні питання кримінального й цивільного права, відвідав зібрання берлінських городян, на яких обговорювалися реформи міського устрою Пруссії, та засідання провінційних сеймів Австрії. Підвищений інтерес німецьких студентів до історії права Ренненкампф пояснював поширеністю практики використання історичних аргументів у ході громадських дискусій з актуальних проблем суспільно-політичного життя. У Берліні він прослухав курси лекцій з англійського конституційного права, історії німецької державності й права, права дворянського, міщанського й селянського станів, історії міського устрою; у Лейпцигу — з історії німецької державності й права; у

Гейдельберзі — з порівняльного аналізу основ прусського, французького та австрійського цивільного права¹⁰. Значну увагу під час закордонного відрядження вчений приділяв самостійному студіюванню історії французького права та німецького міського права.

1868 року М.К. Ренненкампф, уже в статусі виконувача обов'язків екстраординарного професора, вирушив до Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії та Великої Британії задля вивчення історії європейського права¹¹.

Ординарний професор педагогії, декан історико-філологічного факультету (1862–1863) Університету Св. Володимира С.С. Гогоцький протягом трьох місяців 1862 року вивчав стан наукових досліджень з філософії, психології, педагогіки, відвідував навчальні заклади в Берліні, Дрездені, Кракові та Лемберзі (Львові). Учений налагодив зв'язки з галицько-руськими (українськими) громадсько-культурними діячами, його також зацікавив порядок підготовки до духовного звання галицьких греко-католиків¹².

Інтересам зовнішньої політики царського уряду щодо поширення впливу Російської імперії на територію Центрально-Східної Європи і Балкан цілком відповідали панславістські ідеї, викладені екстраординарним професором кафедри історії і літератури слов'янських нарід Київського університету В.Я. Яроцьким в опублікованому на сторінках «Університетских известий» звіті про подорож слов'янськими країнами (1862–1863). Упродовж свого відрядження основну увагу він приділив вивченню становища слов'ян у межах Австрійської монархії і дійшов висновку, що чехи, моравани, словенці й частково поляки потерпали від германізації, русини (українці) Галичини страждали від гноблення з боку поляків, а північно-східної Угорщини — від мадяризації, словаки зазнавали культурно-мовних утисків від чехів та угорців, а найбільшою серед слов'янських народів «національною свободою» користувалися хорвати.

Водночас київський учений відзначив такі важливі в історії слов'янства явища, як діяльність заснованої в Пешті Й. Хаджичем Сербської Матиці (1826), створення 1863 року Словацької Матиці та особливо — піднесення культурно-освітнього руху в Празі, Брні й інших чеських і моравських містах. Інтелектуальна еліта Чехії об'єднувалася в клуби, так звані «бесіди», які влаштовували музичні концерти, бали, заміські народні гуляння¹³. Популяризації слов'янської культури сприяли численні чеські співочі товариства, адже в організованих ними святкових заходах брали участь десятки тисяч людей. За словами Яроцького, чеський театр у Празі «був покликаний підживлювати національний дух», вільно розвивалася чеськомовна періодика, національні культурні установи. У Празі учений познайомився з Ф. Палацьким — засновником Чеської Матиці

(1831), автором праці «Історія чеського народу Чехії і Моравії», що сприяла піднесенню національної самосвідомості чехів, і Л. Рігером, який керував роботою з укладення славистичного енциклопедичного видання „Naucny Slovník”. Особливий інтерес для київського професора становили результати досліджень у галузі слов'янської філології директора архіву Празької ратуші, видавця народних пісень пана Ербена та його помічника, укладача чесько-німецького й німецько-чеського словників Й. Ранка; професора Карлового університету М. Гаттали; автора присвяченої чеському синтаксису праці „Skladba českého jazyka” пана Зигмунда; дослідника історії чеської мови й літератури пана Шембери; відомого поета й викладача російської мови Празького технологічного інституту пана Ежбери. У Брні Яроцький спілкувався зі слов'янськими депутатами моравського сейму та автором студії „Kniha pro každého Moravana” паном Брандлем. Подорожуючи монастирями Чехії, київський славист познайомився з видавцем моравського фольклору паном Сушилем, літератором паном Кляцелем, відомим у західних слов'ян композитором паном Кржижковським.

Перебуваючи в Австрійській монархії, Яроцький також цікавився проблемами національно-культурного розвитку словаків. Він відзначив видання Я. Францисци газети „Pest-Budinske Vedomosti” та публікацію католицьким священиком Й. Вікторином словацької граматики німецькою мовою (1862). Особливо учений пишався знайомством з А.І. Добрянським — відомим публіцистом і проросійським політичним діячем, намісником «Руського дистрикту» з центром в Ужгороді (1849–1860): «Так само я мав за честь познайомитися в Будині з представником Угорських Русинів у цей час, магнатом Адольфом Івановичем Добрянським, який, без сумніву, будучи ще не старим, зі своєю енергією, розумом та любов'ю до своїх Русинів, які втім інакше не хочуть називатися, як Росіянами, очевидно ще часто подарує нагоду чути про себе»¹⁴.

У Відні Яроцький зустрівся з видатним славістом, основоположником сербської літературної мови В.С. Караджичем та одним із зачинателів порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов Ф. Міклошичем. Відвідавши Люблянську вищу гімназію та реальну школу, київський учений ознайомився зі станом розвитку словенської філології. Він відзначив діяльність заснованої 1842 року в Загребі Іллірійської Матиці, познайомився з головою Товариства історії та старожитностей південнослов'янських І. Кукулевичем-Сакчинським, відомим громадським діячем, дослідником і популяризатором хорватської культури А. Мажураничем, літератором В. Бабукичем, а також відвідав публічні лекції з хорватської мови пана Вебера — послідовника В.С. Караджича. Подорожуючи Сербським князівством, Яроцький побував у Белградському ліцеї,

ознайомився з діяльністю Товариства сербської словесності (Друштво србске словесности). Також він здійснив узагальнюючий огляд новинок сербської і серболужицької літератури.

Ад'юнкт по кафедрі політичної економії і статистики Університету Св. Володимира (з 1863 — в.о. екстраординарного професора) Г.М. Цехановецький упродовж отриманого ним 1862 року двохлітнього відрядження вивчав специфіку викладання економічних дисциплін в університетах Німеччини, Франції, Бельгії, Великої Британії. Університетською Радою на нього було покладено завдання ознайомлення з експонатами Всесвітньої виставки в Лондоні (1862)¹⁵. Він також отримав доручення придбати в Лондоні публікації статутів британських університетів і зробити копії з рукописів ненадрукованих зводів правил вищих навчальних закладів¹⁶.

1864 року ад'юнкт кафедри грецької і римської словесності Київського університету К.Ф. Страшкевич здійснив поїздки до Греції, де досліджував пам'ятки стародавньої історії. Цього ж року ад'юнкт російської словесності О.І. Лінниченко вивчав у німецьких, французьких, італійських музеях твори образотворчого мистецтва.

У серпні 1867 року юридичний факультет Університету Св. Володимира, посилаючись на брак часу для підготовки, відхилив запрошення королівської комісії Міжнародного статистичного конгресу взяти участь у його шостій сесії, що розпочала свою роботу 29 вересня у Флоренції¹⁷.

З червня по жовтень 1868 року ординарний професор кафедри грецької літератури Новоросійського університету Ф.А. Струве подорожував європейськими країнами з метою налагодження співпраці із зарубіжними археологами, а також замовлення експонатів для університетського музею старожитностей і красних мистецтв та мініц-кабінету. Він відвідав Австро-Угорщину, де познайомився з професором Віденського університету І. Валеном, який зробив вагомий внесок у розвиток викладання давньогрецької і латинської мов. Оглянувши пам'ятник німецькому мистецтвознавцю, історику античного мистецтва Й.-Й. Вінкельману у Трієсті, Струве був розчарований тим, що в історичній пам'яті жителів міста не закарбувалася постать цього видатного вченого.

В Афінах одеський професор зустрівся зі щойно обраним ректором університету проф. Раллісом і передав йому екземпляр першого тому «Записок Императорского Новороссийского Университета». У відповідь ректор надіслав до Одеси зібрання праць афінських учених. Водночас професори Афінського університету висловили бажання співпрацювати з одеськими колегами. Струве був прийнятий королем Греції Георгом I і від імені Новоросійського університету вручив йому перший том «Записок». Знаменитий учений А.Р. Рангаві, який на той час перебував з дипломатичною місією в США, надіслав йому з Вашингтона листа

французькою мовою, в якому відзначав: „Je suis heureux d'apprendre l'établissement de l'Université à Odessa, une ville où j'ai commencé ma première éducation... Les relations scientifiques, que vous allez établir entre elle et celle d'Athènes, sont de meilleur augure, et seront d'un grand profit pour nous”¹⁸ («Я з радістю дізнався про заснування Університету в Одесі, місті, де я здобув свою першу освіту... Наукові зв'язки, які ви маєте намір установити з Афінським університетом, є щасливим передвістям і будуть надзвичайно корисними для нас»). Викладачі Афінського університету, філологи С. Куманудіс та А. Русопулос, провели для Струве екскурсію містом, багато часу він присвятив вивченню пам'яток Акрополя.

За сприяння директора Національного музею в Неаполі Дж. Фіореллі одеський учений мав змогу побачити унікальні мистецькі колекції. До того ж Фіореллі особисто супроводжував Струве до м. Помпеї, де ознайомив з перебігом археологічних розкопок, якими він керував, та організацією навчального процесу у шойно відкритій «археологічній школі». Суттєвий недолік цього навчального закладу одеський учений убачав у недостатній увазі до теоретичної освіти. На прохання Фіореллі він домовився з керівництвом Імператорської археологічної комісії у Санкт-Петербурзі щодо надсилання її звітів бібліотеці «археологічної школи». Під час перебування в Неаполі Струве познайомився з німецькими археологами, зокрема Г. Гейдеманом, який провів для нього екскурсію залами Національного музею, де експонувалися старовинні вазы. У Королівській бібліотеці Неаполя одеський учений досліджував рукопис давньогрецького поета Квінта Смірнського. Завдяки співробітникам Археологічного інституту Рима він ознайомився з визначними пам'ятками міста, яке справило на нього незабутнє враження: «Насолода, почерпнута зі споглядання пам'ятників стародавньої скульптури в Римських палацах надзвичайно посилюється завдяки витонченій обстановці, що їх оточує. Відчуваєш, що мистецтва постійно користувалися в Італії протекцією пап, королів, князів, вищих духовних і світських сановників, особливо ж у центрі Італії, у Римі»¹⁹. Оскільки для науковців інституту становили інтерес дослідження східноєвропейських археологів з історії грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, Струве взяв на себе зобов'язання регулярно надсилати інформацію про них до Рима.

Перебуваючи в Парижі, він познайомився з французьким нумізматом бароном де Вітте — видавцем журналу „Revue Numismatique”, а також мав змогу поспілкуватися з відомим елліністом, академіком Е. Егжером, який поінформував його, що серед засновників паризького „Association pour l'encouragement des études Grecques en France” («Товариства для заохочення грецьких досліджень») були етнічні греки з Новоросійського краю. Егжер надав одеському вченому докладні відомості щодо специфіки викладання класичних мов у середніх навчальних закладах Франції.

У майстернях Франкфурта-на-Майні Струве замовив для Новоросійського університету виливки з пам'яток стародавнього мистецтва. Прибувши де Геттінгена, він зустрівся з археологом Е. Курциусом, який висловив зацікавленість у налагодженні зв'язків із Новоросійським університетом. У Кенігсберзі Струве спілкувався з університетськими професорами: філологом К. Лерсом і філософом Й.-К.-Ф. Розенкранцом. Під час перебування в Берліні він обговорював зі знаменитим істориком Стародавнього Риму, лауреатом Нобелівської премії у галузі літератури (1902) Т. Моммзенем публікації П.В. Беккера та Ф.К. Бруна в «Записках Одесского общества истории и древностей», присвячені Тираському напису. Моммзен звернувся до Струве з численними запитаннями, зокрема щодо наявності в бібліотеках Південної Росії рукопису «Базилік», виданих у X ст. за наказом Костянтина VII Багрянородного. Після повернення до Одеси Струве надіслав німецькому історику докладні відомості на теми, що його цікавили. У Лейпцигу він домовився з редактором „Rheinisches Museum” («Рейнського музею») про публікацію новин наукового життя Новоросійського краю. Професор археології Лейпцизького університету Й.-А. Овербек особисто для Струве провів екскурсію створеним ним музеєм виливків стародавніх статуй, рельєфів і бюстів. У Штутгарті одеський учений зустрівся з філологом-класиком Ф. Нейе. На з'їзді філологів у Вюрцбургу він узяв участь у роботі археологічної секції, де його як почесного гостя з «берегів далекого Понта» запросили першим виступити на засіданні секції з доповіддю, присвяченою огляду стану досліджень старожитностей грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Закордонна наукова поїздка ординарного професора історії слов'янського права Новоросійського університету Б.В. Богішича (1869) була присвячена вивченню архівних і бібліотечних фондів Відня та інших міст Австро-Угорщини, ознайомленню з методиками викладання славістичних дисциплін в університетах і гімназіях. Учений зазначав у своєму звіті, що в австрійських університетах найчисельнішим було студентство юридичних факультетів, при чому половину його складали слов'яни. Водночас на теренах Австро-Угорщини кафедра історії слов'янського права була створена лише в Загребському університеті, та й то залишалася вакантною. У бібліотеці верховного суду м. Відня Богішич вивчав джерела з історії південнослов'янського права: рукописні (XIII–XVIII ст.) і друковані збірники законів (XVII–XIX ст.). Значну частину цих пам'яток він переписав або придбав. Багато цінних джерельних матеріалів учений виявив у рукописному відділенні придворної бібліотеки м. Відня. У таємному державному архіві Богішич переписав документи з історії середньовічного міжнародного права південних слов'ян: мирний договір великого жупана

Сербії Стефана I Немані та його братів з дубровничанами (1186) і договір про дружбу й взаємодопомогу брата Стефана I Немані Мирослава з дубровничанами (1190). За сприяння австрійського міністерства юстиції з дубровницького архіву вченому надіслали рукописи Статуту Дубровника (1272), необхідні йому для укладення видання „Corpus juris Slavorum meridionalium”. У Загребі Богішич здійснив бібліографічний опис законодавчих актів, що зберігалися в бібліотеці Югослов’янської академії наук і мистецтв. За підтримки президента академії Ф. Рачкі він описав у хорвато-слов’янському земському архіві збірники законів і постанови хорватського сейму. У Трієсті Богішич обговорював з істориком П. Кандлером питання статутного законодавства Істрії та вивчав рукописи істрійських статутів у архіві трієстського магістрату. Дослідження пам’яток слов’янського права вчений продовжив у публічних бібліотеках „Marciana” та „Frari”. В архіві „dei Frari” він описав декілька джерел з історії муніципального законодавства Далмації.

Ознайомившись з рівнем викладання славістичних дисциплін у навчальних закладах Австро-Угорщини, Богішич відзначив, що воно набуло розвитку лише після «знаменного 1848 року». Кафедри слов’янської філології існували у Віденському, Пештському, Празькому, Краківському, Львівському університетах. При цьому викладачі були абсолютно вільні у виборі викладацьких методик і розробці навчальних програм, єдине, що їм наказувалося, — відпрацьовувати зі студентами як мінімум 5-6 годин на тиждень. «У іншому професори користуються повною свободою, — зазначав Богішич, — так що у всякому університеті навчають інакше, за зовсім різними методами й різними предметами...»²⁰. У Віденському університеті вчений мав змогу ознайомитися з досвідом викладання слов’янської філології основоположника порівняльної граматики слов’янських мов, академіка Віденської АН Ф. Міклошича. У Празькому університеті він вивчав зміст лекцій засновника словацької літературної мови М. Гаттали, який до розроблених ним навчальних програм зі слов’янської філології включив «Слово о полку Ігоревім». Характеризуючи стан розвитку славістики у Львівському університеті, Богішич згадав у своєму звіті про діяльність О. Огоновського як представника кафедри руської (української) мови. Також він ознайомився зі специфікою викладання слов’янознавчих дисциплін у Пештському університеті та резюмував, що професор кафедри слов’янської філології Ференц основну увагу приділяв викладанню літератури й практичним завданням з навчання студентів різних слов’янських мов.

Значний інтерес для одеського вченого становили методологічні засади викладання слов’янських мов у гімназіях Австро-Угорщини, запровадженого після 1849 року. Вивчивши статистичні дані щодо кількості

шкіл зі слов'янськими мовами навчання на теренах Австрії, Богішич наголосив, що на 13 500 німецьких учнів припадала 61 гімназія суто німецька й 36 змішаних; на 1015 італійських учнів — 6 суто італійських і 7 змішаних; на 18 400 слов'янських учнів — лише 28 суто слов'янських і 30 змішаних. Відомостями щодо точної кількості слов'янських шкіл в Угорщині вчений не володів. Він зацентрував увагу на тому, що для словаків і русинів (українців) не було створено жодної казенної школи, утім виявив газетні повідомлення про відкриття словаками трьох середніх навчальних закладів за власні кошти. Політично вмотивованою Богішич уважав вимогу до навчального процесу «щоби будь-яке найнезначніше наріччя мало значення самобутньої мови». Штучним йому видавалося надання «словацькому наріччю» статусу мови й виокремлення її від чеської. Водночас, утілення слов'янської єдності Богішич убачав у вивченні учнями, окрім рідної, споріднених слов'янських мов. Він звернув увагу на включення до хрестоматій, що використовувалися в чеських школах, витягів із Краледворського рукопису й «Слова о полку Ігоревім».

У тісному зв'язку з науковим життям Західної Європи відбувалося професійне становлення видатного представника професорсько-викладацької корпорації Університету Св. Володимира, історика права М.Ф. Владимирського-Буданова. 1869 року він вирушив у відрядження до Австро-Угорщини, Швейцарії, Німеччини, Франції та Італії²¹.

3.2. Зв'язки у сфері історії, філології і філософії у останній третині XIX ст.

Подією загальноєвропейського значення стало святкування 50-річного ювілею Київського університету (1884), до якого надійшли адреси з українських земель Австро-Угорщини: від Чернівецького університету²², Інституту Оссолінських у Львові — з щирими зиченнями розвитку й успіху („serdeczne życzenia rozwoju i powodzenia”)²³, а також від Львівського університету — із побажанням, щоби Університет Св. Володимира ніколи не зупинявся на шляху наукового прогресу, і щоби йому ніколи не бракувало умов для успішного розвитку („nie ustawał nigdy na drodze postępu naukowego i by mu nigdy nie brakło warunków pomyślnego rozwoju”)²⁴. Ректор Страсбурзького університету кайзера Вільгельма надіслав із берегів Рейну до берегів Дніпра теплі побажання процвітання й благополуччя: „Warme Segenswünsche für das fernere Blühen und Gedeihen der Universität des heiligen Wladimir ehen vom Rheine an die Ufer des Dnjepr”²⁵. В адресі Лейпцизького університету визнано славу давнього міста Києва та його університету як „центру східноєвропейської культури” („Zentrum der Kultur für die östlichen europäischen Länder”)²⁶.

У письмовому привітанні Імператорського королівського університету Карла Фердинанда (м. Прага) наголошувалося, що заснований пів століття тому Університет Св. Володимира достойний бути зарахованим до числа старших навчальних закладів²⁷. В адресі Королівського хорватського університету Франца-Йосифа I (м. Загреб) значення Київського університету для розвитку науки й освіти ототожнено з роллю в духовному житті Російської імперії Києво-Печерської Лаври²⁸. Письмове привітання колективу Університету Св. Володимира надіслав також видатний українсько-чеський фізіолог В. Томса — випускник Карлового університету, доктор медицини (1854) та хірургії (1859). 1865 року Київським університетом йому присуджено ступінь доктора медицини. Учений перебував на посадах екстраординарного (з 1865 р.) та ординарного (з 1867 р.) професора кафедри фізіології. Упродовж 1865–1884 рр. він викладав в Університеті Св. Володимира фізіологію й патологічну анатомію, очолював фізіологічну лабораторію, брав активну участь у підготовці наукових кадрів, опублікував підручник з фізіології тощо²⁹. Утім, за станом здоров'я Томса не зміг особисто взяти участь у святкових заходах, присвячених 50-річному ювілею Київського університету, та у своєму письмовому привітанні наголосив: «До самого останнього часу я сподівався, що зможу бути присутнім на п'ятдесятилітньому ювілейному святі дорогого мені Університету Св. Володимира. Несприятливі умови мого здоров'я однак завадили здійсненню цього мого щирого бажання. Висловлюючи істинну подяку за запрошення, яким ушанував мене Університет, покійно прошу Ваше Превосходительство прийняти запевнення в цілковитій повазі та щирій відданості!»³⁰.

До Київського університету надійшли вітальні адреси і від Берлінського, Віденського, Геттінгенського, Единбурзького, Римського університетів, Імператорської Римсько-Католицької Академії, Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі, фірми Брокгауза в Лейпцигу³¹.

Водночас в Університеті Св. Володимира набула розвитку традиція вшанування пам'ятних дат історії зарубіжних країн. 1888 року до Белграда була направлена перекладена Т.Д. Флоринським французькою мовою вітальна телеграма з нагоди 100-літнього ювілею В.С. Караджича³², а 1898 року до Сербської Королівської Академії надіслана телеграма у зв'язку з відзначенням у Сербії перенесення з Відня до Белграда праху В.С. Караджича³³. 1880 року Рада Київського університету отримала повідомлення від ректора Будапештського університету щодо святкування столітньої річниці відновлення цього закладу за правління королеви Марії Терезії³⁴.

Успішно розвивався книгообмін Університету Св. Володимира із зарубіжними культурно-освітніми установами. Він брав активну участь у

забезпеченні новими книжками фондів культурно-освітніх закладів Балкан. 1879 року за посередництва Одеського болгарського настоятельства до ректора М.Х. Бунге звернувся директор Болгарської народної бібліотеки Г. Кирков з проханням про надання «Университетских известий» та інших видань. Подарувати болгарському читачеві свої праці зголошилися вчені: О.В. Романович-Славатинський — «Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева», «Пособие для изучения русского Государственного Права»; О.П. Матвеев — «Руководство к повивальному искусству»; С.С. Гогоцький — «Философский лексикон», «Философский словарь», «Критическое обозрение на сочинение „Немецкая психология“», «Философия XVII и XVIII в.», «Критическое обозрение учения Римской церкви», «Речь при открытии высших женских курсов», «Краткое обозрение педагогики»; Ф.Я. Фортинський — «Научно-историческая деятельность Георга Вайца», «Новые открытия в области истории ордена Тамплиеров», «Критико-библиографический отдел 1873–1874, 1875–1876 и 1877», «Причины распада монархии Карла Великого», «Развитие Папской власти», «Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г.», «Титмар Мерзебургский и его хроника»³⁵.

Висловлюючи подяку Київському університету за допомогу в поповненні фондів Болгарської народної бібліотеки, Кирков зауважував: «При цьому вважаю за обов'язок від імені Болгарської Народної Бібліотеки душевно подякувати поважним дарувальникам за їх інтелігентне приношення і, взагалі, за те співчуття, з яким вони відгукнулися на запрошення Бібліотеки за посередництва Болгарського Настоятельства в Одесі.

Ми, болгари, дуже раді цьому інтелігентному подарунку, і провітницька участь російської людини в такій святій справі тим більше радує нас, що за вкрай розладженого стану наших шкіл, позбавлених під час облаштування краю майже всього освітянського персоналу, Болгарська Народна Бібліотека є якби випадковим розсадником освіти для всіх поколінь столичного населення, так само, як і для всіх депутатів Народних Законодавчих Зборів»³⁶.

Станом на 1882 рік бібліотека Університету Св. Володимира отримувала 55 різноманітних періодичних видань зарубіжних наукових установ³⁷. 1887 року Мюнхенська державна бібліотека передала їй у тимчасове користування чотири санскритські рукописи³⁸. У 1894 році керівництво Комунального й госпітального архіву префектури департаменту Луари (Франція) погодилося надати університету екземпляр опису документів³⁹. 1895 року І.В. Лучицький подав до історико-філологічного факультету доповідну записку з проханням посприяти налагодженню обміну виданнями університету з Мадридською АН⁴⁰.

З погляду координації наукових досліджень європейських учених важливе значення мав III Археологічний з'їзд, що відбувся на базі

Університету Св. Володимира в серпні 1874 року. Делегатами Югослов'янської академії наук і мистецтв (Загреб) на з'їзді були її президент Ф. Рачкі та В. Ягич, який презентував доповідь «Про давній глаголичний напис на острові Велья (Veglia) — Къркъ, Адриатичного моря» та фотографії старожитностей із колекції академії⁴¹. Від Белградського вченого Дружства С. Новакович представив сербською мовою реферат «Погляд на розвиток східнослов'янської культури переважно до навали турок», а також продемонстрував сербські рукописи, монети, зразки давнього сербського мистецтва. Моравське товариство вітчизняних старожитностей (Брюнн) репрезентував на з'їзді Б. Дудік, який привіз на виставку колекції золотих монет і рукопис „Martyrologium Odonis” та виголосив німецькою мовою доповідь на тему «Дохристиянські могильники в Моравії». Резонансу набуло обговорення порушеного в рефераті чеського історика М. Коляра питання щодо укладення топографічного словника всіх слов'янських земель. Доповідь делегата Познанського товариства любителів наук і словесності С. Дзяловського була присвячена огляду археологічних знахідок у Познані. Французький славист Л. Леже ознайомив учасників з'їзду з виявленими в бібліотеці м. Тура, невідомими раніше, пам'ятками слов'янської писемності. Загалом до списку членів III Археологічного з'їзду були включені вчені з Чехії (О.І. Коляр, М. Коляр, барон Еренбург), Моравії (Й. Ванкель, Б. Дудік), Польщі (С. Дзяловський), Сербії (С. Новакович), Франції (Л. Леже, А. Рамбо), Угорщини (Ф. Ромер), Австрії (О.І. Тарлецький)⁴².

У серпні 1899 року Київський університет став центром проведення XI Археологічного з'їзду, на який з'їхалися делегати європейських наукових установ: Карлового університету (Л. Нідерле, І. Полівка), Вищої школи в Софії (В.М. Златарський, Л. Мілетіч, Б.С. Цонев, І.Д. Шишманов), Чеської Академії Наук (Я. Челяковський, О.В. Піч), Краківської Академії (Ф. Копера), Товариства любителів чеських старожитностей у Празі (П. Папачек), Товариства Prussia в Кенігсберзі (Є. Чіхак), Товариства антикварів Франції (барон І.А. де Бай), Музею міста Берсунь у Чехії (П. Папачек), Музею в Сараєво (К. Хорманн, Ч. Трухелка), Угорського національного музею (Я. Янко), Імператорського музею у Відні (Ф. Хегер), Школи красних мистецтв у Кенігсберзі (Є. Чіхак). Офіційними членами з'їзду були вчені з Німеччини, Франції, Австрії, Чехії, Моравії, Угорщини, Румунії, Польщі, Болгарії, Боснії, Туреччини, США, і зокрема, представник Буковини, що на той час входила до складу Австро-Угорщини, визначний український мовознавець і громадсько-політичний діяч, професор Чернівецького університету С.Й. Смаль-Стоцький. У діловій документації з'їзду наголошувалося, що учасників могло би бути й більше, «якби несподівано порушене питання про безпеку, що

становить Галицька мова, не завадило найближчим нашим сусідам Слов'янам узяти участь у наших роботах»⁴³. Звернення голови Наукового товариства імені Шевченка М.С. Грушевського до організаторів з'їзду з проханням надати можливість ученим із Галичини виголошувати доповіді українською мовою наштовхнулося на впертий опір із боку поборників українофобства на теренах Російської імперії, і зокрема декана історико-філологічного факультету Т.Д. Флоринського.

Відомого чеського славіста Л. Нідерле було обрано почесним головою першого засідання першого відділення з'їзду «Старожитності первісні», на якому делегат Музею в Сараєво К. Хорманн прочитав російською мовою реферат, присвячений старобоснійським надгробним пам'ятникам, а його співвітчизник Ч. Трухелка представив доповідь «Доісторичні документи Боснії-Герцеговини». Значний інтерес і палкі дискусії викликав реферат самого Нідерле «Про час переселення слов'ян з півночі гір Карпатських до Угорщини», виголошений на засіданні восьмого відділення «Старожитностей південних і західних слов'ян», почесним головою якого був його колега з Карлового університету І. Полівка. У цьому ж відділенні представник Вищої школи в Софії В.М. Златарський виступив із доповіддю «Де слід шукати нову болгарську столицю».

У роботі VI Археологічного з'їзду, що відбувся в Одесі 1884 року, взяли участь делегати Хорватського археологічного товариства С. Любіч і Ф. Рачкі, Грецького філологічного товариства в Константинополі А. Пападопуло-Карамевс, Археологічного музею в Ольмюці (Оломоуці) Г. Ванкель⁴⁴.

Провідною формою міжнародних зв'язків університетів України 70–80-х років XIX ст. були закордонні наукові подорожі учених, водночас, відповідно до пропозиції комісії із розгляду звіту міністерства народної освіти Російської імперії за 1869 рік, відрядження за державні кошти мали надаватися передусім молодим професорам, «від яких університети більше мають право очікувати корисні результати в майбутньому, аніж від професорів, які закінчують уже свій викладацький терен»⁴⁵.

Доцент по кафедрі філософії Університету Св. Володимира М.Є. Скворцов, який упродовж 1868–1869 рр. і 1869–1870 рр. викладав також грецьку словесність, задля підготовки до друку діалогу Платона був командирований за кордон з червня 1870 по серпень 1871 року.

Основні завдання закордонної поїздки 1870 року ординарного професора римської словесності Київського університету В.І. Модестова полягали в ознайомленні з результатами останніх археологічних розкопок у Римі; вивченні римської топографії; студюванні новітньої італійської наукової літератури, відсутньої в Російській імперії; підготовці своїх творів до друку німецькою мовою у Лейпцигу; розвитку існуючих і налагодженні нових зв'язків у європейському «філологічному світі»⁴⁶.

М.П. Драгоманов, здобувши 1870 року в Університеті Св. Володимира ступінь магістра всесвітньої історії, вирушив у дворічну наукову подорож, упродовж якої він мав змогу поглибити свої знання з історії, ознайомитися з викладацькими методиками провідних навчальних закладів Західної Європи. У липні 1871 року, згідно з наказом міністерства народної освіти, термін відрядження було подовжено до січня 1873 року, а в лютому цього року — до травня⁴⁷. Свої враження від закордонної поїздки Драгоманов виклав у автобіографії. По дорозі до Берліна він звернув увагу на «обрусіння» Варшави та «обпруссіння» Познані. Вісім місяців, проведених ученим у Берліні, припали на час розпалу франко-пруської війни 1870–1871 рр. У Берлінському університеті він слухав лекції німецьких професорів, передусім Т. Моммзена, і здійснював самостійні дослідження з історії. Багато уваги Драгоманов приділив ознайомленню із суспільно-політичним життям Берліна, відвідуючи робітничі збори, де його приємно здивували охайний зовнішній вигляд і начитаність місцевих робітників. Також він побував у Лейпцигу, Баутцені, Гейдельберзі, Римі, Флоренції, Цюріху, Відні, Празі. Саме в цей період Драгоманов сформулював ідею, що стала квінтесенцією його подальших лекцій і досліджень: «...саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, і являється найкращою підвалиною для українських автономних стремлень, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті»⁴⁸. 1875 року у вакаційний час учений подорожував Галичиною, Буковиною, Угорщиною (передусім Закарпатською Україною) і передав зібрані його приятелями гроші на допомогу анти-турецькому повстанню в Герцеговині (1875–1876)⁴⁹.

О.О. Котляревський був обраний на посаду ординарного професора кафедри слов'янської філології Київського університету (1874), будиши вже відомим у слов'янських країнах ученим. 1872 року він вирушив у закордонну подорож з метою підготовки докторської дисертації, опублікованої 1874 року в Празі під назвою «Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права». Котляревський фінансово підтримував будівництво національного театру в Празі й надавав матеріальну допомогу незаможним словакам для здобуття ними освіти у празьких навчальних закладах⁵⁰. Наукові заслуги вченого були відзначені обранням його членом-кореспондентом Королівського Чеського товариства (1875).

Із провідними західноєвропейськими науковими центрами пов'язане формування наукового світогляду визначного вченого Університету Св. Володимира І.В. Лучицького. Здобувши 1871 року ступінь магістра всесвітньої історії, він наступного року отримав закордонне відрядження,

значну частину якого присвятив роботі у французьких архівах і бібліотеках, досліджуючи релігійні війни у Франції XVI ст. У Лейпцизькому університеті учений прослухав лекції з історії Французької революції кінця XVIII ст. одного із основоположників європейських досліджень історії Відродження Г. Фойгта, лекції з історії XIX ст. відомого своїми студіями на тему об'єднання Німеччини К. Бідермана та ін. Водночас Лучицький узяв участь в історичній семінарії, присвяченій розбору причин, передумов і перебігу Варфоломійської ночі (23–24 серпня 1572 р.), під керівництвом професора Г. Вутке. Останнього він охарактеризував як одного з найвидатніших учених Німеччини, історика-філософа, який поєднав суто німецьку наукову сумлінність та енциклопедичні знання⁵¹. Високо оцінивши методикку організації історичних семінарій Вутке, спрямовану на опрацювання студентами великих масивів наукової літератури, самостійний аналіз джерел, формування у них здатності критично мислити, київський історик окреслив низку суттєвих огріхів у її реалізації на практиці. Усі вони були спричинені разючою невідповідністю між розлогими планами занять та низьким рівнем знань і навичок учасників семінарій. Саме тому Лучицький наводив приклад французьких навчальних закладів — Школи вищих знань і Школи хартій, де студенти проходили солідну підготовку: упродовж першого року вони слухали курси лекцій, другого — аналізували наукову літературу, і лише на третій рік організовувалися заняття на кшталт семінарій Вутке. Власне цим учений і пояснював вражаючу відмінність між рівнем освіти студентів німецьких університетів, з одного боку, та слухачів Школи вищих знань і Школи хартій, з іншого.

1887 року від студентства Римського університету Лучицькому надійшло повідомлення про заплановані на 17 лютого в Італії та інших країнах заходи, присвячені вшануванню річниці з дня загибелі Дж. Бруно, а також прохання посприяти приєднанню Київського університету до міжнародної передплати, оголошеної з метою зведення в Римі пам'ятника цьому видатному італійському філософу⁵². Рівень авторитету Лучицького в Західній Європі відображено в наступних рядках з листа відомого історика, професора Реннського університету А. Се (20 вересня 1917 року): «Чому жорстокі обставини так довго заважали вам здійснити до Франції ваш щорічний візит, на який ми завжди очікуємо? І коли ми знову побачимо вас? Ось ще одна підстава для смутку»⁵³.

Під час закордонної наукової подорожі 1872–1873 рр. Францією, Швейцарією, Італією, Німеччиною ординарний професор по кафедрі російської історії Університету Св. Володимира В.С. Іконников здійснював науково-пошукову роботу в архівах та ознайомлювався із викладацькими методиками зарубіжних істориків. Перебуваючи за кордоном, він уважно

стежив за новинками російської періодичної преси, зокрема журналів «Русская старина» и «Вестник Европы», що йому надсилали з Києва⁵⁴. Учений оглянув культурні пам'ятки Дрездена, прослухав у Берліні лекції з історії XVIII ст. І.-Г.-Б. Дройзена, спілкувався із представниками династії Гогенцоллернів, відвідав у Гейдельберзі лекції історика філософії К. Фішера і заняття з палеографії В. Ваттенбаха. У Франції він познайомився з А.-Н. Рамбо, прослухав лекції Ф.-П.-Г. Гізо, побував у французькому парламенті й Версалі, спостерігав за перебігом громадсько-політичного життя Парижа, де зустрівся з І.В. Лучицьким і М.О. Максимовичем. Під час перебування в Італії і Швейцарії Іконников спілкувався з М.П. Драгомановим⁵⁵.

Ф.Я. Фортинський погодився обійняти посаду доцента всесвітньої історії у Київському університеті лише за умови надання йому закордонного відрядження⁵⁶. Утім, 1872 року університетська Рада ухвалила відкласти його до повернення з-за кордону приват-доцента М.П. Драгоманова, а 1873 року міністерство народної освіти через брак коштів відмовило Фортинському у фінансуванні його поїздки за кордон⁵⁷. Лише у 1874–1876 рр. учений отримав змогу студіювати історію Ганзи в Берліні, ознайомитися з методикою історичних семінарій у Геттінгенському університеті, рівнем викладання у Школі хартій і Школі вищих знань. У Геттінгені його передусім зацікавили практичні заняття під керівництвом Ф. Френсдорфа, Г.-Р. Паулі та найбільше — Г. Вайца, оскільки в Німеччині того часу більшість дисертацій з історії було виконано його учнями⁵⁸.

Порівнюючи викладацькі методики трьох геттінгенських професорів, Фортинський насамперед звернув увагу на те, що на відміну від Френсдорфа, Вайц на своїх історичних семінаріях спонукав студентів до критичного мислення, надаючи їм можливість сміливо обстоювати власну думку. Суттєвим огріхом організації навчального процесу в Геттінгенському та інших німецьких університетах київський учений уважав брак послідовності й систематичності у викладанні через відсутність поділу студентів на курси. Як наслідок, професорам під час занять одночасно доводилося працювати і з початківцями, і зі слухачами, які вже готувалися до докторського іспиту. Значно раціональнішою Фортинський уважав організацію навчального процесу в Школі хартій, де існував поділ на три курси, і студенти постійно переходили від дослідження більш простих пам'яток до складніших. У Школі хартій він ознайомився з методикою викладання палеографії відомим дослідником середньовічного французького епосу Л. Готьє, відвідував заняття з історії романських нарід редактора журналу „Romania” П. Мейера, зацікавився уроками з дипломатики Л. де Ма Латрі (Mas Latrie), вивчав методику викладання

класифікації архівів і бібліотек, історії права в середні віки, археології. Найбільш подібними до курсів німецьких і російських університетів Фортинський уважав заняття з історії політичних і адміністративних установ Е. Бутаріка. Створення сприятливих умов для самостійної науково-дослідницької роботи студентів у галузі філології, історії літератури, права, археології київський учений назвав визначальною рисою навчального процесу в Школі хартій, завдяки чому із її випускників формувалися кращі представники тогочасної французької історичної науки⁵⁹. У Школі вищих знань він відвідував лекції, присвячені огляду джерел з історії Франції до XIII ст. і Третього хрестового походу 1189–92 рр., а також історії виникнення комун на півночі Франції.

Програма закордонної подорожі (1874–1876) доцента слов'янської філології Новоросійського університету О.О. Кочубинського засвідчує важливість балканського напрямку міжслов'янських зв'язків науково-освітніх закладів України. Складаючи її, учений керувався висловом В.І. Ламанського: «...кожен із росіян, що студіюють в Австрії і Туреччині слов'янські наріччя, має об'їхати за можливістю всі землі, але нехай кожен із них вивчить переважно один народ»⁶⁰. Початковим пунктом маршруту подорожі Кочубинського були Східна Галичина та Буковина. Його передусім цікавили питання історії і сучасного стану «руського наріччя», українсько-польського та українсько-румунського етнічних кордонів, ролі слов'янського елементу в румунській культурі. Учений зауважував: «Якщо румунські філологи не бажають знатися зі слов'янською стихією своєї мови та у своїй недобррозичливості до неї готові на будь-яку домовленість, аби тільки віддалити свою мову від будь-якого перехрещення зі слов'янством, то вивчення цієї слов'янської стихії закономірно випадає на долю славіста»⁶¹. У Яссах Кочубинський мав вивчати румунську мову, а в Бухаресті — ознайомлюватися з колекціями архівів, музеїв та бібліотек. Відвідання Праги становило для нього інтерес із погляду дослідження рукописних пам'яток давньочеської мови XIV–XVI ст. і слухання лекційних курсів зі славістичних дисциплін у Празькому університеті. На час перебування у Відні вчений запланував опрацювати в придворній бібліотеці давні чеські рукописи та прослухати курси лекцій одного із основоположників порівняльно-історичного дослідження граматики слов'янських мов Ф. Міклошича та видатного діяча Чеського національного відродження, філолога й етнографа А.В. Шембери. У Пешті Кочубинський мав розпочати «вивчення слов'янських народностей північної Угорщини — словаків і росіян». Свою особливу увагу до студіювання словацької культури він обґрунтовував тим, що «...справедливо бачити у мовленні бідних мешканців південних Карпат ланку, що пов'язує мови крайніх слов'ян заходу та сходу — чехів і росіян»⁶².

Відповідно, учений окреслив маршрут своєї подорожі, що складався з таких основних пунктів, як Тирнава, Тренчин, Св. Мартин, Банська Бистриця, Пряшів, Кошіце, Ужгород, Мункач, Густ, Сигет. Кочубинський також запланував відвідати Болгарію, зокрема міста Трново та Габрово. Серйозне вивчення «наріччя придунайських болгар» він уважав можливим лише за умови врахування специфіки його історичного розвитку на базі студіювання пам'яток XIV–XVIII ст. Особливий інтерес для Кочубинського становило дослідження сербських і болгарських елементів «македонського наріччя», а тому після відвідання придунайської Болгарії він мав вирушити до верхньої Македонії. Крім того, програма відрядження вченого передбачала студіювання в Белграді сербської мови та літератури під керівництвом члена Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (з 1866 року) Д. Даничича, дослідження рукописів церковних пісень і літературних творів Далмації XV–XVII ст. у Загребі, вивчення «словенських наріч» Країни, Штірії і Карінтії. Незважаючи на те, що не всі пункти програми подорожі Кочубинського були реалізовані, вона є цінним історичним джерелом, оскільки відображає наукові інтереси вітчизняних славістів XIX ст.

Упродовж відрядження Кочубинський листувався з академіком Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі В. Ягичем, який на той час обіймав посаду професора кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті. Викладацька робота в Німеччині не відповідала очікуванням хорватського вченого, і в листі до одеського колеги від 1875 року він зазначав, що на його думку, створення кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті було зумовлене прагненням пруського уряду позбавити польську фракцію ландтагу приводу звинувачувати його в тому, що він «нехтує польською мовою»⁶³. У листі, датованому 14 липня 1876 року, Ягич писав: «У Берліні останнім часом — Філіп Карлович Брун... І Федір Іванович Успенський також тут, але його бачу рідше. Проїздом до Лондона завітав до мене також Умов, як бачите, одеситів багато, однак про Одесу довідуюся мало»⁶⁴.

Як свідчить звіт Кочубинського про наукові заняття за кордоном з серпня 1874 по лютий 1875 року, його подорож розпочалася з відвідання українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, та вивчення «карпато-руської» (української) і польської мов. У Львові вчений працював у рукописному відділенні Інституту Оссолінських, який справив на нього враження «високо патріотичного закладу зі зразковим устроєм, що рідко зустрічається в інших слов'янських країнах»⁶⁵. Також Кочубинський досліджував рукописи й стародруки з приватної колекції А.С. Петрушевича — священника Української греко-католицької церкви, українського історика, філолога й етнографа. Потому він студіював

рукописні фонди міського архіву Львова, архівів ратуші й Ставропільського інституту.

У Празі Кочубинський вивчав давньочеську мову за латинськими грамотами, літописами, синодиками. Значний інтерес для нього становили лекції одного із основоположників словацької літературної мови, професора Празького університету М. Гаттали, присвячені огляду рукописної слов'янської літератури та з'ясуванню місця й ролі слов'янства в історії світової цивілізації. Викладаючи історію слов'янських літератур, професор звертався до аналізу «Слова о полку Ігоревім». Кочубинський дав високу оцінку викладацькій методиці Гаттали, який убачав свою мету не в повідомленні студентам найбільшої кількості інформації і не в максимальному завантаженні їхньої пам'яті фактами, натомість під час занять він докладно аналізував нечисленні, але ключові наукові питання. Одеський учений у своїх спогадах подав яскраву характеристику Гаттали як лектора: «Він сухий, некрасномовний, навіть монотонний, але за цією зовнішньою сухістю живий інтерес змісту»⁶⁶.

Згідно зі звітом Кочубинського за лютий–серпень 1875 року, багато уваги він присвятив дослідженню пам'яток чеської мови у Празі. Особливий інтерес для нього становив знаменитий Краледворський рукопис, неавтентичність якого була доведена в 1880-х роках. Безпосередньо ознайомившись із оригіналом пам'ятки, він закликав науковців до її подальшого серйозного палеографічного дослідження, оскільки «одного доброго почуття віри замало». Кочубинський наголошував: «Довгий шлях страждань Краледворського рукопису, викликаючи відчуття шанобливості до пам'ятки, вимагає насамперед обережності й обережності, і це тим більше, що жодне з існуючих видань не може вважатися задовільним — кожне залишає за собою місце непорозумінням, що легко переходять у декого в сумнів»⁶⁷. З метою дослідження місцевих говорів одеський учений відвідав гірський край Крконоше у східній Чехії, а також здійснював у ринкові й святкові дні прогулянки Прагою, зокрема Карловим мостом. Словацьку мову він вивчав на основі творчого доробку Й.-М. Гурбана, Л. Штура, М. Гаттали, П.-Й. Шафарика, Л.-Ф. Челаковського, Я. Коллара та ін. Також Кочубинський здійснив критичний аналіз видань Словацької Матиці. У Празі він отримав суттєву допомогу у своїх наукових пошуках з боку багатьох бібліотекарів, архіваріусів і вчених, зокрема А. Патери й М. Гаттали.

На теренах Саксонії учений вивчав «мову крихітного слов'янського племені серед моря німецького — лужичан». У Будишині (Бауцені) студіював наукові статті з мовознавства й літературознавства, опубліковані на сторінках видання Серболужицької Матиці „Časopis towařstwa Maćicy serbskeje”, а також книги, що видавалися місцевими католицьким і

евангельським товариствами. У Кросциці — одному з найбільших серболужицьких сіл Саксонії — вивчав мову й побут місцевих жителів. Традиційний одяг жінок з села Попойців нагадував Кочубинському український народний костюм: «Убрання нижньолужицьких жінок, особливо широка плахта на голові, що кругом щільно прилягає, мені нагадала нашу Україну, з тією тільки різницею, що в Нижніх Лужицях навіть дівчинка 6–7 років обв'язує голову цією плахтою...»⁶⁸. За рекомендацією В. Ягича вчений отримав доступ до рукописних фондів берлінської королівської бібліотеки. У Берліні він прослухав лекції проф. Х. Штейнталя з історії утворення романських нарідів і проф. Г.-В. Ебеля з порівняльної фонетики консонантів індоєвропейських мов.

У серпні 1875 року Кочубинський попрямував з Відня до північної Угорщини. Вивчення словацької мови він продовжив у м. Турчанські Св. Мартін, де 1863 року було засновано Словацьку Матицю. Проте, як зазначав сам учений, його «надії на Матицю були марними», оскільки її діяльність на той час уже припинилася: не видавалися «Літописи» й «Збірник народних пісень», були опечатані бібліотека чесько-словацьких книг XVII–XVIII ст. та колекція рукописів. У Ліптовському Мікулаші він досліджував колекцію словацьких книжок з приватної бібліотеки пастора Фр. Балтіка; у селі Чертежному (Csertész) зустрівся з А.І. Добрянським, студіював географію й історію місцевого краю в його бібліотеці, здійснював екскурсії до поселень лемків у Галичині. Основну увагу Кочубинський приділив вивченню мови «малоросів північної Угорщини» або «угорських русинів», дійшовши висновку, що вона мало відрізнялася від мови бойків і гуцулів, водночас мова західних русинів у Спиші, Шариші, почасти Земпліні, на його думку, мала свої особливості⁶⁹. Наприкінці вересня 1875 року вчений досліджував сербські, хорватські, словацько-чеські (XVII–XVIII ст.), польські рукописи в Національному музеї Будапешта. У відділі рутенських рукописів (*manuscripta russica, ruthenica*) його передусім зацікавила пам'ятка кінця XVIII — початку XIX ст. „*Cantilenae sive specimen linguae Ruthenicae et Valachicae in Transylvania*”, де містився слов'янський текст з 11 церковних молитов і пісень. У Белграді на Кочубинського очікував люб'язний прийом місцевих славистів. Я. Шафарик надав йому для вивчення рукописи зі своєї колекції: Слєпченський апостол XII ст. і сербули — церковні пам'ятки сербського письма XIV–XVI ст. Окрім того, у Белграді вчений студіював рукописні фонди Народної бібліотеки. Упродовж грудня він досліджував рукописи Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі та вивчав кайкавський діалект хорватської мови. Допомогу Кочубинському в його заняттях надавав засновник (1866) і перший президент Югослов'янської академії Ф. Рачкі. Дослідження слов'янських рукописів одеський учений продов-

жив у імператорській бібліотеці Відня. У Празькому університеті під керівництвом А. Лудвіга він студював пруську й литовську мови.

Упродовж лютого-червня 1876 року Кочубинський працював у Празі над вивченням мов північно-західних слов'ян: мильчан (верхньолужицян), нижніх лужицян, лютичів і полабів. З цією метою він здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеці Празького університету, Чеського музею, Чеського товариства наук, вивчав приватну книжкову славистичну колекцію А. Патери⁷⁰.

Під час закордонного відрядження 1875–1876 років доцент історії і теорії мистецтва Новоросійського університету Н.П. Кондаков оглядав колекції теракотових статуєток та інших виробів із глини в Британському музеї, Луврі, Австрійському музеї мистецтв і художньої промисловості, мінц-кабінеті Відня, музеях Трієста, міському музеї Верони, археологічному музеї Мілана. Грецькі рукописи з мініатюрами він вивчав у Віденській палацовій бібліотеці, Бібліотеках Св. Марка та канцелярії грецької церкви у Венеції, Амброзіанській бібліотеці в Мілані, Соборі Падуї (Успіння Діви Марії), Паризькій національній бібліотеці, Британському музеї. Вартим наслідування російськими університетами вчений уважав досвід діяльності у Віденському університеті т.зв. «археологічного апарату», що містив наочні матеріали для ознайомлення зі стародавньою архітектурою та скульптурою, бібліотеку, каталог усіх видань з класичної археології Відня, колекцію літографій⁷¹.

Кондаков відвідував музеї і картинні галереї, вивчав археологічні пам'ятки Рима, Флоренції, Парми, Болоньї, Равенни, Пізи та Сієни. Значний інтерес для нього становив порівняльний аналіз зразків давньохристиянського й візантійського мистецтв. У Римі вчений здійснив дослідження барельєфів різьблених дерев'яних дверей базилики Св. Сабіни на Авентинському пагорбі. Їх результати він оприлюднив на засіданні Академії християнської археології⁷². У Ватиканській, Барберинській і Мінервинській бібліотеках Кондаков досліджував грецькі рукописи, а в книгосховищах Кіджи, Валлічеллі, Анджеліка, Корсіні й Мінерви — латинські та грецькі манускрипти. З Рима він попрямував до Неаполя, де оглянув колекції Національного музею, потому відвідав Помпеї, Геркуланум, Пуццолі, Салерно, Амальфі, а також вивчав історичні пам'ятки на Сицилії. В Умбрії учений поглиблював свої знання з історії італійського живопису. Багато уваги Кондаков приділив дослідженню мозаїк італійських храмів і доведенню впливу на них візантійського мистецтва, а також вивченню візантійських книжкових мініатюр у Неаполі, Флоренції та інших містах⁷³.

1883 року, уже в статусі ординарного професора, Кондаков вивчав середньовічні рукописи з мініатюрами XI–XV ст. у публічних, монастир-

ських і приватних бібліотеках Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Сієни, Орвієто, Рима й інших європейських міст⁷⁴.

У результаті дворічної наукової подорожі Західною Європою доцента грецької словесності Київського університету Ф.Г. Міщенка (1875–1877) з'явився опублікований на сторінках «Университетских известий» огляд особливостей організації навчального процесу в Практичній школі вищих знань (*Ecole pratique des hautes études*)⁷⁵. У Парижі він відвідував заняття Ед. Турньє на тему «Пояснення і критика текстів», Г. Вейля — «Історія грецької літератури», Ш. Гро — «Граматика і палеографія». Міщенко наголошував, що в Парижі завдяки багатству фондів Національної бібліотеки рівень викладання палеографії був найвищим у Європі.

1876 року закордонне відрядження доцента кафедри всесвітньої історії Новоросійського університету Ф.І. Успенського розпочалося з відвідання Берліна. У журналі ученого комітету міністерства народної освіти з цього приводу наголошувалося: «Звіт Успенського містить у собі не лише чіткий і наочний доказ серйозного та наукового напрямку молодого професора, але й достатньо повну та цікаву характеристику історичного викладання в Берлінському університеті, особливо так званих семінарій»⁷⁶.

Лідируючі позиції Берлінського університету серед навчальних закладів Німеччини він пов'язував не лише з високими професорськими окладами, а й «широкою свободою, наданою університетській колегії». Одеський учений захоплено наголошував, що не було «іншого університету, котрий зрівнявся би з Берлінським за кількістю та якістю наукових сил»⁷⁷. Упродовж літнього семестру Успенському не вдалося прослухати лекції Т. Моммзена з римської історії і латинської епіграфіки, оскільки професор провів усе літо в Італії. Так само він не зміг взяти участь у знаменитих історичних семінаріях Л. фон Ранке та Г. Вайца.

Успенський згадував, що в Берлінському університеті читання за зошитом було звичайною справою навіть для таких досвідчених і відомих професорів, як Г. фон Зібель. Звичайному читанню рукописів була присвячена майже половина часу лекцій В. Ваттенбаха, якій забрав до свого кабінету найважливіші палеографічні видання з королівської та університетської бібліотек, позбавивши студентів можливості вивчати їх самостійно. Рутинним Успенському видався курс, присвячений огляду джерел з історії хрестових походів, Г. Прутца, хоча загалом він високо оцінив глибоку освіченість і викладацьку майстерність лектора. Результативною виявилася науково-пошукова робота одеського вченого в королівській бібліотеці м. Берліна, де він виявив видання, відсутні в бібліотеках Російської імперії. У придворній бібліотеці м. Відня Успенський досліджував рукописи візантійського історика Нікити Акоміната.

Перебуваючи на посаді ординарного професора всесвітньої історії Новоросійського університету, Ф.І. Успенський заснував Російський археологічний інститут у Константинополі (1895), що відіграв важливу роль у підготовці наукових кадрів у галузі візантієзнавства та піднесенні вітчизняної медієвістики до західноєвропейського рівня. Успенський був редактором друкованого органу інституту «Известий» і керівником археологічних експедицій до Малої Азії, Болгарії, Палестини, Сирії та інш.

1878 року в дворічну закордонну подорож вирушив доцент всесвітньої історії літератури Університету Св. Володимира М.П. Дашкевич. Упродовж своєї наукової кар'єри він кілька разів був відряджений до Німеччини, Франції, Великої Британії, Австрії, Італії⁷⁸.

На початку 1880 року ординарний професор кафедри російської історії В.Б. Антонович звернувся до керівництва історико-філологічного факультету Київського університету з проханням про надання закордонного відрядження: «Оскільки впродовж дев'ятилітньої служби моєї в Університеті Святого Володимира я не користувався відрядженням за кордон, то маю честь покійно просити факультет виклопотати мені в Раді звичайну для таких відряджень грошову допомогу»⁷⁹. Під час європейської подорожі 1880–1881 рр. Антонович побував у Австро-Угорщині, де працював у Львівському університеті, Інституті Оссолінських, відвідав Краків, Відень, звідки пароплавом дістався Будапешта й оглянув його архітектуру, милувався пам'ятками Праги: Карловим мостом, мальовничими палацами й ратушами, культовими спорудами, працював у Чеському музеї, познайомився з автором першої «Граматики словацької мови» (1864), професором слов'янської філології Карлового університету М. Гатталою⁸⁰. Маршрут наукової подорожі київського професора пролягав також Німеччиною: Нюрнбергом, Вюрцбургом, Шварцвальдом, Гейдельбергом, Карлсруе, Страсбургом. У Парижі він вивчав колекції Лувра, Антропологічного музею у Медичній школі (Ecole de médecine), доісторичного та середньовічного відділів Музею Cluny, Музею новітніх картин і статуй у Люксембурзькому палаці, Музею монет (Musée des monnaies), Монетного музею й Картографічного відділення Публічної бібліотеки, Антропологічного музею й відділення амфібій в Ботанічному саду (Jardin des plantes), а також побував на засіданні Антропологічного товариства при Ремісничому училищі (Conservatoire des arts et métiers). У Парижі, Антонович познайомився з ідеологом народництва П.Л. Лавровим, французьким революціонером Л.-О. Бланкі, відвідував масонські засідання⁸¹. Він також оглянув мадридський Королівський музей картин, у Лісабоні відвідав Королівську академію наук та ІХ Археологічний з'їзд.

У Женеві Антонович зустрічався з Драгомановим. «Пробули ми у Драгоманових недовго, — згадувала Ірина Володимирівна Антонович, —

всього тільки півтори доби. За весь цей час батько й на часину не виходив з помешкання. Причиною цьому було те, що російська жандармерія й за кордоном не давала йому спокою й він особливо боявся, щоб шпики не побачили його у Драгоманова⁸²».

1885 року Антонович подорожував Венецією, Падуєю, Болоньєю, Равенною, Римом і був зачарований Італією, наголошуючи, що після України — це найкращий на світі край⁸³.

У 1891 році він вивчав колекції археологічних музеїв у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Загребі, Будапешті, Белграді. За сприяння «генерального покровителя всіх російських мандрівників» філолога А. Патери Антонович отримав можливість ознайомитися з новітніми експонатами пражського Народного музею та відвідати приватний музей археолога й члена чеського сейму Е.С. Бергера. У Празі київський професор спілкувався мовою «німецько-російсько-польсько-рутенською», і при цьому його всі розуміли, хоча й посміхалися⁸⁴. На запрошення хорватського славіста В. Ягича він відвідав у Відні засідання сербського товариства «Зоря», де познайомився з представниками місцевої слов'янської громади — «людьми вельми симпатичними, що високо тримали прапор загальнослов'янський». У Загребі зустрівся із засновником Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі, а перебуваючи в Будапешті, познайомився з російським священиком о. Феофілом Кардасевичем та порозумівся з місцевими професорами-філологами на суміші російської і німецької мов. У Белграді відвідав митрополита Михаїла, спілкувався з віце-президентом і депутатами скупщини та, побувавши на її засіданні, занотував: «Я вперше в житті бачив засідання парламенту»⁸⁵. Взимку 1893 року Антонович відвідав Рим, побував у Ватиканському архіві, а у Відні зустрічався зі своїми давніми товаришами, які змушені були 1863 року емігрувати за кордон. У 1897 році учений отримав можливість працювати у Ватиканському архіві завдяки італійському професору Сальвадорі, котрий під час приватних бесід з ним наголошував на значенні діяльності єзуїтів для «рутенської справи»⁸⁶.

Антонович підтримував зв'язки з численними зарубіжними науковими установами, зокрема співпрацював із Товариством народних традицій м. Парижа, був обраний членом-кореспондентом Асоціації італійських благодійників (1879), Асоціації португальських журналістів і письменників (1882), почесним членом Товариства старожитностей Пруссії у м. Кенігсберзі (1894) тощо⁸⁷. У вітальному листі на ім'я Антоновича від керівництва Асоціації португальських журналістів і письменників (10 квітня 1882 р.) наголошувалося: «Повідомляючи вам, Пане і дорогий побратиме, про це рішення Товариства, найскромнішими членами якого ми є, сподіваємося, що ви погодитеся розцінювати це призначення як шаноб-

ливий вияв найглибшої симпатії і найвищої поваги цього Товариства, викликаних вашими широко визнаними талантами» („En vous faisant part, Monsieur et cher confrère, de cette délibération de la Société, dont nous sommes les plus humbles des membres; nous espérons que vous daignerez regarder cette nomination comme l'hommage respectueux de la plus profonde sympathie et de la considération la plus distinguée de cette Société pour vos talents si reconnus”)⁸⁸.

Збагаченню європейської історичної науки сприяли міжнародні зв'язки відомого славіста, заслуженого професора Київського університету Т.Д. Флоринського. Два роки поспіль, 1882 р. і 1883 р., перебуваючи на посаді доцента кафедри слов'янської філології, він улітку подорожував болгарськими, хорватськими, сербськими й моравськими землями, північно-західною Угорщиною та Галичиною⁸⁹. Матеріали для своїх досліджень учений збирав також і під час відрядження 1886 року до південно-західнослов'янських країн. У листі до М.П. Дашкевича з Праги від 15 (27) серпня 1886 року Флоринський виклав свої враження щодо гостинності чехів, з якими він спілкувався під час відвідин сільського храмового свята, зауваживши, що «Чехи у провінції значно кращі за Чехів Празьких»⁹⁰. Історико-філологічний факультет підтримав клопотання Флоринського від 16 (28) грудня 1897 року про відрядження його протягом літнього вакаційного часу 1898 року до Болгарії, Македонії, Боснії і Герцеговини з метою збирання рукописних матеріалів для рефератів, внесених до програми XI Археологічного з'їзду в Києві⁹¹. У 1898 році він представляв Київський університет на святкуванні у Празі 100-ї річниці від дня народження Ф. Палацького⁹²; 1891 року на літній вакаційний час був відряджений за кордон задля етнографічного вивчення Далмації, Істрії, Хорутанії, Крайни та науково-пошукової роботи в архівах Дубровника, Венеції, Рима⁹³.

1910 року Університет Св. Володимира отримав запрошення від болгарського Слов'янського благодійного товариства взяти участь у Слов'янському з'їзді (червень 1910 р., Софія), мета якого полягала у пропаганді ідеї загальнослов'янського єднання. Він присвячувався обговоренню проблем сучасного стану південнослов'янських держав, міжслов'янських культурних та економічних зв'язків тощо. Київський університет на цьому міжнародному форумі представляв Флоринський⁹⁴.

Як в.о. ректора Університету Св. Володимира Флоринський брав активну участь у розробці програми візиту до Києва влітку 1914 року членів Клубу студентської молоді в Софії. Вона передбачала покладення екскурсантами вінка до пам'ятника Олександрю II та поклоніння лаврським іконам, відвідання Київського університету, Політехнічного інституту, Педагогічного музею, Імператорської Олександрівської гімназії, Київ-

ської духовної академії, Терещенківського училища, а також прогулянку Дніпром на пароплаві й відпочинок у Купецькому саду⁹⁵.

Свідченням загального визнання наукових заслуг Флоринського у слов'янських країнах є урочисті письмові привітання на його адресу, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. В одному з них чеські вчені В. Томса, К. Ріттер, К. Дуда та ін. (1883) звертаються до нього як до нового апостола слов'янської любові, який засвідчує, що слов'янська думка породила нових воїнів, натхнених духом великих П.Й. Шафарика та І.І. Срезневського⁹⁶. Болгарська молодь, яка навчалася в Києві на початку ХХ ст., в адресі з нагоди 25-ліття наукової діяльності Флоринського привітала його як представника плеяди вчених, що увічнили свої імена в історії слов'янського мовознавства⁹⁷. У переддень Першої світової війни, вітаючи Тимофія Дмитровича з 35-літнім ювілеєм наукової діяльності, представники болгарського земляцтва Києва відзначили його заслуги в науковому обґрунтуванні прагнення болгар до реалізації свого національного ідеалу (квітень 1914)⁹⁸.

Як свідчить послужний список Флоринського, він був обраний членом-кореспондентом Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі (1890), Королівського чеського товариства наук у Празі (1891), Сербської Королівської Академії (1897), членом Чеської Академії імператора Франца Йосифа (1898), почесним членом Слов'янського благодійного товариства в Болгарії (1904), а також нагороджений королем сербським орденом Св. Савви другого (1892) та першого (1910) ступенів, князем чорногорським — орденом Даниїла першого ступеня (1896)⁹⁹.

У 1889 році до проекту наказу по міністерству народної освіти було внесено пункти щодо надання відряджень: ординарному професору кафедри класичної філології Університету Св. Володимира Ю.А. Кулаковському — до Нідерландів і Великої Британії; ординарному професору кафедри теорії та історії мистецтв А.В. Прахову — з метою відвідання Віденського, Берлінського, Мюнхенського, Дрезденського, Паризького й Мадридського музеїв; екстраординарному професору кафедри порівняльного мовознавства Ф.І. Кнауеру — до Франції і Великої Британії задля підготовки до друку давньоіндійських рукописних пам'яток; екстраординарному професору кафедри класичної філології Й.А. Леціусу — з метою вивчення викладацьких методик, особливо досвіду організації філологічних семінарій, у німецьких університетах.¹⁰⁰

Вирушивши влітку 1889 року за кордон, екстраординарний професор кафедри порівняльного мовознавства та санскриту Київського університету Ф.І. Кнауер звернувся до ректора з проханням продовжити термін його відрядження задля участі у з'їзді орієнталістів у Стокгольмі та

налагодження зв'язків із його учасниками, передусім, індійськими вченими. У своєму клопотанні, підтриманому міністром народної освіти, він зазначав: «Цими днями отримав я від індійського вченого Dhruva листа, в якому він повідомляє, що привезе для мене до Стокгольма декілька нещодавно здобутих ним рукописів, очікуючи, що і я буду на з'їзді для особистої їх передачі»¹⁰¹.

Неодноразово подорожував Чехією А.І. Степович, який 1895 року обійняв посаду приват-доцента слов'янської філології Університету Св. Володимира. У витягах з подорожніх нотаток, опублікованих на сторінках газети «Киевское слово» впродовж 1889–1890 рр., він розповів про діяльність у Празі «Російського гуртка» за участі кількох росіян і десятків чехів — представників різних соціальних верств, які спілкувалися між собою виключно російською, робили доповіді на літературні теми, організували театральні постановки, виконували музичні твори. «Російський Гурток» передплачував і популяризував у Чехії різноманітні періодичні видання Російської імперії — «Вестник Европы», «Русская Мысль», «Исторический Вестник», «Русская Старина» тощо. «Засідання гуртка, — зазначав Степович, — завжди веселі й невимушені, хоча, як говорять, не можна сказати, щоби читання завжди були на висоті сучасних вимог у цій справі... Проте, деякі з читань глибоко запам'яталися членам гуртка, наприклад, читання про нові російські здобутки в Середній Азії, здійснене одним російським мандрівником»¹⁰². Одночасно студентська молодь Праги гуртувалася навколо товариства «Славія», що на професійному рівні організувало курси вивчення російської та інших слов'янських мов. Становлять інтерес особисті враження Степовича щодо бурхливого мистецького життя Праги, загальнонародного захоплення чехів творчістю П. Чайковського, рівня постановок опер російських композиторів на празькій сцені, діяльності російської православної церкви у Празі¹⁰³. Відвідавши у празькому музеї «Промисловий» виставку словацької вишивки, учений дійшов висновку щодо її подібності до «південно-російських візерунків».

Кореспонденція Степовича є свідченням розмаїття його співпраці з науковими й громадськими діячами Центральної Європи та Балкан, зокрема відомим своїми студіями з історії сербської православної церкви архімандритом Н. Андричем¹⁰⁴; чеським правознавцем, дослідником історії права слов'ян, професором Празького університету К. Кадлецом¹⁰⁵; чеським мандрівником П. Дурдіком, що за час свого 10-літнього перебування у Російській імперії встигнув розчаруватися у слов'янофільстві й захопитися російською літературою¹⁰⁶. Свідченням інтересу з боку зарубіжних політичних діячів до діяльності Степовича на ниві популяризації ідей загальнослов'янського єднання є адресоване йому привітання з

нагоди 25-ліття діяльності Київського слов'янського благодійного товариства від члена сербської державної ради П. Сретьковича (1894)¹⁰⁷.

Важливою складовою міжнародних зв'язків Степовича стало налагодження ним книгообміну із зарубіжними слов'янськими колегами. За його посередництва чеський етнограф, фольклорист, історик культури, засновник журналу „Česky lid” З. Ченек 1892 року передав до редакції «Київської старовини» свою працю «Історія культури, її виникнення, розвиток та бібліографія»¹⁰⁸. У вересні 1892 року бенедиктинець А. Врзал, який досліджував історію російської літератури, звернувся до Степовича з проханням позичити на чотири тижні книгу О.Д. Галахова «История русской словесности древней и новой»¹⁰⁹. Київський учений надсилав власні праці до Югослов'янської Академії наук і мистецтв, яка 1899 року висловила йому письмову подяку за книгу «Очерки истории сербохорватской литературы» (Київ, 1899)¹¹⁰. У лютому 1907 року міністерство народної освіти Болгарії надало йому один примірник першої книги «Български Старини»¹¹¹. Науковою літературою і власними критичними зауваженнями Степович обмінювався також із болгарським поетом, прозаїком і драматургом І. Вазовим, який визнав його розуміння ідейного змісту своєї збірки «Слівніца» (1886), пов'язаної з подіями сербо-болгарської війни 1885 року, «особливо правильним та вірним»¹¹². 21 серпня (2 вересня) 1894 року Вазов повідомив Степовича про надсилання йому свого роману «Під ігом» (1889–1890), присвяченого боротьбі болгарського народу проти османського панування¹¹³. У листі від 27 вересня (9 жовтня) 1894 року він просив уточнити дату святкування 25-літнього ювілею Слов'янського благодійного товариства: «Вельмишановний п. Степович, одержав Ваш відкритий лист. Я Вам надіслав раніше й інші з моїх праць, але Ви не згадали про їх отримання. Напевно затримані цензурою (і даремно). Я буду Вам дуже вдячний за другу частину «Слав. Беседи». Не знаю, чи отримали журнал «Българске сбирке», про що я розпорядився. Будьте люб'язні повідомити мені точно день святкування ювілею Сл. Товариства»¹¹⁴.

Степович активно співпрацював із редакціями зарубіжних слов'янських періодичних видань, наприклад, журналу „Hlidka Literarni” (Моравія), на сторінках якого він публікував свої праці та популяризував інформацію щодо викладання в університетах Російської імперії слов'янознавчих дисциплін¹¹⁵.

Здійснюючи власні дослідження, колеги-слависти нерідко зверталися до Степовича за консультаціями. Чеський фольклорист Л. Куба просив розтлумачити йому відмінності, за якими малоросійський фольклор відрізняється від великоросійського, а в листі, датованому листопадом 1884 року, писав, що в одній старовинній чеській збірці він знайшов багато

малоросійських пісень, транскрибованих латиницею, які хотів би опублікувати, і просив Степовича вдосконалити транскрипцію наступної пісні:

Jedna hora vysokaja
a druhaja nyzka;
jedna mila dalekaja
a druhaja blizka.

A u toji dalekoji
voly ta korovy
a u toji blyzeňkoji
jeno čorne brovy.

A ja tuju dalekoju
ludjam povarnju,
a do toji blyzeňkoji
pišky povandruju¹¹⁶.

У листі від квітня 1885 року Куба повідомив про те, що він готував публікацію великоросійських і малоросійських народних пісень, і запропонував Степовичу допомогти у підготовці їх видання¹¹⁷.

Свої прохання київському славісту адресували не лише колеги-науковці, а часом абсолютно незнайомі люди. Студент четвертого класу гімназії м. Кралова Я. Вальхар, який не мав можливості отримати університетську освіту в Чехії через скрутне матеріальне становище своїх батьків, у листі від 1886 року просив Степовича, як щирого прибічника чеського народу та науки, допомогти здобути освіту в Російській імперії¹¹⁸. 1896 року серб П. Попович звертався до нього як голови Слов'янського благодійного товариства з проханням про матеріальну допомогу розміром у 50 руб., адже у Києві більше нікому було йому допомогти¹¹⁹. Священик Церкви св. Архангела Михаїла (Болгарія, село Рельво) С. Павлев, який шукав кошти на відбудову храму, написав Степовичу листа моралістичного змісту (1913)¹²⁰.

У квітні 1892 року міністерство народної освіти надало ординарному професору кафедри порівняльного мовознавства та санскриту Київського університету Ф.І. Кнауеру дозвіл на закордонне відрядження з метою дослідження санскритських рукописів у бібліотеках Берліна, Парижа, Лондона та участі в IX Міжнародному конгресі орієталістів у Лондоні¹²¹.

Лектор англійської мови й приват-доцент Університету Св. Володимира по кафедрі західноєвропейських літератур Є.В. Анічков упродовж 1893-94 рр. удосконалював свою освіту в Лондоні, а 1896 року вивчав у Західній Європі романо-германську філологію¹²². У 1897 році йому було

надано закордонне відрядження з метою студіювання мовознавства в німецьких університетах та виконання магістерської дисертації з історії пастушої поезії у західноєвропейських літературах на базі стародруків XVI–XVII ст. і рукописних збірок середньовічної поезії з книгосховищ Великої Британії, Франції, Італії¹²³.

З червня 1893 до січня 1894 року в.о. екстраординарного професора західноєвропейських літератур Харківського університету Л.Ю. Шепелевич здійснював науково-пошукову роботу та вивчав новітні викладацькі методики в Петербурзі, Берліні й Відні. У бібліотеках Берліна він збирав матеріали щодо німецького середньовічного епосу «Кудрун», творчості М. де Сервантеса, Е. Роттердамського, студіював сучасну німецьку літературу¹²⁴. У Берлінському університеті ознайомлювався з досвідом викладання нової літератури й філології, вивчав англійську мову. Перебуваючи у Відні, Шепелевич досліджував рукопис «Кудруна».

У 1896 році дозвіл на закордонні відрядження отримали ординарний професор кафедри всесвітньої історії Київського університету М.М. Бубнов та лектор італійської мови І.І. Гливенко. Приват-доцент всесвітньої історії А.М. Ясинський вирушив за кордон з метою вивчення наукової періодики Праги, Берна, Відня та опрацювання джерельної бази майбутньої докторської дисертації з історії чеського селянства за доби Середньовіччя¹²⁵.

Упродовж 1896–1897 років задля приготування до професорського звання наукове стажування за кордоном проходив приват-доцент всесвітньої історії Університету Св. Володимира В.К. Піскорський¹²⁶. Багато часу він присвятив науковим пошукам в іспанських архівах і бібліотеках (університетських, провінційних, міських, церковних, приватних) з метою дослідження історії кастильських кортесів і звільнення «землеробських класів» у середньовічній Кастилії, Арагоні й Каталонії¹²⁷. Під час перебування в Мадриді Піскорський працював у відділі рукописів Національної бібліотеки, Національному історичному архіві, бібліотеках Академії історії, конгресу й сенату. Учений також вивчив фонди Сіманкського архіву, бібліотек Ескуріала, Вальядоліда й Мурсії. Велику кількість унікальних джерел він виявив в архівах і бібліотеках Барселони, Херени, Віки. Науковий візит Піскорського став резонансною подією в громадсько-культурному житті Іспанії, до якої була прикута увага місцевої преси. Він був першим іноземним ученим, якому надали дозвіл досліджувати фонди Королівського архіву.

У Франції Піскорський слухав лекції професорів Сорбонни, Коллеж де Франс, Школи вищих знань, Школи хартій, був обраний членом французького Історичного товариства (Société historique), вивчав колекції музеїв, фонди Національного архіву, Національної бібліотеки у м. Парижі,

бібліотек Св. Женев'єви й Мазаріні, відвідував засідання парламенту та суду присяжних. Рівень організації народної освіти у Франції він визнав відмінним, особливо відзначивши організовані за сприяння Паризького муніципалітету безкоштовні вечірні заняття для народу з різних галузей знань, що проводилися професорами. У листі до дружини Зінаїди Захарівни з Перпіньяна від серпня 1897 року вчений зазначає: «Прийняли мене тут дивовижно. Усі перпіньянські й тулузькі газети сповістили світ про перебування моє в Південній Франції для моїх архівних досліджень. В архіві Перпіньяна з квітня місяця очікували на Лучицького, отримавши оповіщення з французького міністерства народної освіти про його прибуття, але Лучицький не прибув, а замість нього — я, і архіваріуси зустріли мене з великою пошаною...»¹²⁸.

Окрім того, Піскорський досліджував іспанські рукописи в Британському музеї, відвідував семінарії професорів Г.-Ф. Кнаппа й Г. Бреслау в Страсбурзькому університеті.

1896 року приват-доцент по кафедрі філософії Київського університету Г.І. Челпанов отримав закордонне відрядження з метою ознайомлення з постановкою викладання «теорії пізнання» в Німеччині¹²⁹. У 1897 році, вже перебуваючи на посаді в.о. екстраординарного професора, він здійснив поїздку до Західної Європи задля студювання творчого доробку І. Канта¹³⁰. Того ж року за кордон був відряджений ординарний професор кафедри всесвітньої історії І.В. Лучицький — задля вивчення джерел департаментських архівів Франції¹³¹. 1898 року в дворічну закордонну подорож з метою підготовки до професорського звання вирушив магістрант слов'янської філології К.Ф. Радченко, а 1899 — магістрант зі всесвітньої історії Є.В. Тарле¹³².

Здобувши ступінь магістра (1896), викладач історії мистецтва Харківського університету Є.К. Редін у 1898 році був командирований за кордон задля наукових занять у монастирях Афона¹³³.

На закордонні відрядження за державний кошт могли розраховувати передусім ті особи, які сумлінною працею на науковій ниві зарекомендували себе як перспективні вчені. Так, у жовтні 1897 року на засіданні історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира Т.Д. Флоринський виступив з ініціативою командировання професорського стипендіата по кафедрі слов'янської філології К.Ф. Радченка у «слов'янські землі Балканського півострова, Австро-Угорщини й Німеччини» з метою вивчення славістичних дисциплін під керівництвом знаменитих європейських учених, передусім — І.В. Ягича й А. Лескіна. Він обґрунтував свою ініціативу успішним складенням Радченком іспитів на ступінь магістра слов'янської філології, підготовкою до друку більшої частини його магістерської дисертації на тему «Релігійні і літературні рухи в Болгарії у

добу перед турецьким завоюванням», публікацією удостоєної золотої медалі праці «Доситей Обрадович и его литературная деятельность»¹³⁴. З іншого боку, подане до міністерства народної освіти 1895 року клопотання магістранта філософських наук Н. Шкляревського щодо поїздки за кордон було відхилено, оскільки впродовж 22 років з часу складання іспитів на ступінь магістра він не підготував жодної наукової праці¹³⁵.

3.3. Науковий обмін у царині правознавства та економічних дисциплін 70–90-х рр. XIX ст.

Упродовж 1870-1871 років доцент державного права Новоросійського університету А.П. Пригара вивчав університетські методики викладання політичних наук і ознайомлювався з новітніми тенденціям суспільно-політичного життя в Австро-Угорщині, Німеччині, Бельгії. Він особисто спілкувався з професорами та студентами, відвідував лекції з філософських, політичних і соціальних наук у Віденському, Гентському, Мюнхенському й Гейдельберзькому університетах. Взірцевою учений визнав систему організації політичної освіти в Бельгії, хоча і вважав недостатніми знання бельгійських студентів юридичних факультетів з історії. У Лейпцизькому університеті його зацікавили лекції щодо «природи монархії, аристократії і демократії» В.-Г.-Ф. Рошера — представника історичної школи в економічній науці. Багатий узагальнюючий матеріал, на якому вони базувалися, мав для Пригари велике практичне значення з погляду підготовки власних лекційних курсів. У лекціях професора Г. Аренса з політики й філософії він відзначив прагнення пов'язати правові норми з моральними. Під час перебування в Гейдельберзькому університеті учений слухав лекції Й.-К. Блюнчлі з політики, слабким елементом яких він уважав філософію. Пригара згадував, як з особливим задоволенням він відвідував лекції Е.-Г. Целлера: «Жвавістю викладення він встигнув надати цікавість найсухішим подробицям німецьких старожитностей, анітрохи не на шкоду науковому характеру читань»¹³⁶. Одеський учений високо оцінив викладацьку методику професора Берлінського університету К.-Г.-К. Безелера, який на лекціях з цивільного права поєднував виклади матеріалу та бесіди зі студентами, що відкривало можливість з'ясувати рівень засвоєння ними нових знань. Таку форму організації лекцій Пригара вважав доцільною і при викладанні політичних наук.

Окрім відвідання університетів, учений вивчав новини європейської політики в буремний період франко-пруської війни (1870–1871). За сприяння Ф. Палацького у Празі він отримав можливість побувати на засіданнях чеського ландтагу. У Відні Пригара ознайомлювався з діяльністю

рейхсрату, студював місцеву пресу, відвідував мітинги й безпосередньо спілкувався з городянами. Він наголошував, що громадська думка Відня справляла визначальний вплив на австрійську політику. У Берліні вчений був присутній на зібраннях різноманітних політичних партій, що активізували свою діяльність напередодні виборів до рейхстагу та об'єдналися навколо уряду під впливом воєнних подій. Осторонь загальнонаціонального єднання залишилися соціал-демократи, від яких Пригара чув «заяви співчуття Франції»¹³⁷. Значний інтерес становило для нього спостереження за політичними інституціями Бельгії, оскільки її конституцію він уважав взірцевою. У бельгійському парламенті вчений був присутній під час дебатів щодо зниження майнового виборчого цензу. Перебуваючи у Швейцарії, він відвідав зібрання цюрихської секції міжнародного товариства робітників, а на завершення своєї подорожі побував на засіданні Галицького крайового сейму.

По захисті в Університеті Св. Володимира магістерської дисертації з політичної економії (1871) М.І. Зібер вирушив у дворічне закордонне відрядження задля студювання політичної економії і статистики, ознайомлення із діяльністю закордонних статистичних бюро¹³⁸. Більшу частину своєї наукової подорожі він присвятив удосконаленню освіти у Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Великій Британії, Франції. Наукові заняття вченого розпочалися з відвідання Гейдельберзького університету, де він слухав лекції одного із основоположників історичної школи у політичній економії К.-Г.-А. Кніса. Не справдилися очікування Зібера щодо університетських бібліотек Гейдельберга, Цюріха, Лейпцига, що, за його словами, не перевершували бібліотечні фонди Київського університету¹³⁹. У Цюріхському університеті він відвідував лекції із соціального питання, логіки, соціально-моральної статистики, брав участь в екскурсіях на заводи й фабрики, ознайомлювався з діяльністю споживчих і виробничих товариств, спрямованих на покращення економічного становища робітників. Зібер звернув увагу на актуалізацію питання про фабричне законодавство не лише у середовищі робітничого класу Швейцарії, Німеччини, а й у професорських колах німецьких університетів. Він відвідав «соціальний конгрес» у м. Айзенах, куди з'їхалося майже 150 учасників із Німеччини, Швейцарії, Італії. На цьому форумі було одностайно ухвалено рішення щодо необхідності сприяння реалізації фабричного законодавства з боку органів державної влади, обмеження робочого дня для юнацтва тощо.

Закордонне відрядження ординарного професора кримінального права й судочинства Київського університету О.Ф. Кістяківського 1871–1873 рр. було присвячене вивченню методик викладання юридичних наук в університетах Австро-Угорщини, Німеччини та Італії.

1872 року за кордон був відряджений ординарний професор по кафедрі політичної економії і статистики Університету Св. Володимира Г.М. Цехановецький з метою продовження започаткованого ним 1868 року вивчення стану розвитку залізничної справи в Європі¹⁴⁰. Наукові дослідження за кордоном учений здійснював також 1884 року, уже в статусі ординарного професора кафедри політичної економії Харківського університету.

Під час наукової подорожі 1874–1876 рр. доцент цивільного права Новоросійського університету М.І. Малінін студіював юриспруденцію в німецьких і французьких наукових центрах. У Німеччині він вивчав стан розвитку цивільного судочинства й судоустрою, ознайомлювався з новітніми викладацькими методиками. 1874 року вчений досліджував у бібліотеці Мюнхенського університету джерела, відсутні в Одесі, й відвідував лекції з цивільного процесу, формулярного процесу, державного права, філософії права. Під час перебування у Швейцарії Малінін ознайомлювався з досвідом реформ, спрямованих на створення загальнодержавного законодавства й суду¹⁴¹.

Маршрут дворічної наукової подорожі приват-доцента цивільного права Київського університету О.І. Загоровського (1876–1878) розпочався з відвідання Гейдельберзького університету, де він, прослухавши лекції з пандектів професора О. Карлова, що по суті являли собою диктовку тексту з деякими поясненнями, оцінив їх лише з погляду повторення вже відомого матеріалу. В університеті Лейпцига — міста, що за висловом Загоровського, відвоювало в Гейдельберга славу в галузі німецького правознавства — він передусім відзначив викладацьку методику й зміст лекцій професора Б. Віндшейда — автора знаменитого «Підручника пандектного права». Послухати лекції німецького професора з'їжджалися слухачі не лише з Німеччини та Європи загалом, а й з усього світу. Високий рівень викладацької майстерності Віндшейда Загоровський уважав результатом не лише його таланту, а й наполегливої праці в межах власної спеціалізації на протигагу тим німецьким професорам, які розпорошували власний потенціал, викладаючи впродовж одного семестру три-чотири дисципліни з різних галузей юридичних наук¹⁴². Свою відданість науці й викладацькій справі Віндшейд довів, відмовившись 1883 року від участі в комісії щодо розробки проекту цивільного кодексу Німецької імперії, членом якої він був призначений у 1874 році. Здивований відсутністю слухачів на заняттях професора І.Е. Кунца, Загоровський уважав її результатом обрання студентами лекцій з огляду на симпатії щодо особи викладача, його поблажливе ставлення на іспитах та інші мотиви, що абсолютно не стосувалися змісту викладання. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету Лейпцизького уні-

верситету Загоровський уважав найпотужнішим у Німеччині, оскільки в ньому з кожної правознавчої дисципліни був окремий викладач, а подекуди — два й більше. Зрештою, піднесення науки, на його думку, забезпечило зміцнення політичного впливу Саксонського королівства, здатного конкурувати за лідерство з Пруссією, а відтак Лейпциг було обрано місцеперебуванням Верховного імперського суду.

Згідно з інструкцією, укладеною В.Г. Демченком, під час відрядження Загоровський мав звернути особливу увагу на методика викладання цивільного права й процесу та судову практику у Франції¹⁴³. Досягнення французького правознавства він студіював переважно в Парижі — «центрі не лише політичного, але й інтелектуального життя французького народу»¹⁴⁴. Порівнявши німецьку й французьку системи викладання права, учений дійшов висновку щодо їх принципової відмінності: у Франції юридична освіта мала чітке практичне спрямування, залишаючи на другому плані пріоритетні для німців теоретичні дисципліни, і якщо в німецьких університетах основна увага спрямовувалася на вивчення Пандектів, то у французьких — діючого національного права. Ознайомившись із засадами організації навчального процесу в Школі права Парижа, Загоровський звернув увагу на те, що пріоритетом для цього закладу було викладання цивільного права.

Упродовж 1877–78 рр. доцент по кафедрі поліцейського права Університету Св. Володимира І.Т. Тарасов вивчав стан викладання економічних і юридичних наук в університетах Європи. Інструкцію щодо його наукових занять за кордоном уклад М.Х. Бунге¹⁴⁵. У Віденському університеті від приват-доцента Е. Сакса Тарасов довідався про гостру конкурентну боротьбу між викладачами за посади та слухачів. Відзначивши оригінальність, доступну форму викладу, насиченість гумором лекцій з політичної економії професора Л. Штейна, він водночас наголосив на їх недоліках: певній суперечливості, викладі історії економічних учень виключно в контексті поступального розвитку та її інтерпретації лише на основі філософії Г.-В.-Ф. Гегеля. Більш вдалими київський учений уважав лекції з вчення про управління, під час яких виявлялися ерудованість, здатність до глибокого аналізу й синтезу, жвавість і оригінальність розуму Штейна. Та найбільше Тарасову запам'яталися безпосередні бесіди й гострі дискусії з віденським професором у домашній обстановці¹⁴⁶. Крім того, київський учений протягом тижня слухав лекції у Празькому університеті й брав участь у семінарських заняттях.

Тарасов незадовільно оцінив стиль викладу матеріалу, рівень змістовності й систематизації лекцій, прочитаних у Бреславльському університеті одним із представників «нової історичної школи» в політичній економії Л. Brentano. У Берлінському університеті київський учений

прослухав курси світил тогочасної економічної науки: А. Вагнера з політичної економії, А. Мейтцена з прикладної політичної економії та інш. Йому особливо запам'яталися лекції Г.Р. Гнейста, присвячені аналізу реформ, здійснених у Пруссії упродовж останнього десятиліття. Завдяки особистому знайомству з німецьким ученим Тарасов дістав можливість відвідати засідання рейхстагу і прослухати промови Е. Ласкера, Р. фон Гагена та О. фон Бісмарка. «Перший говорить надзвичайно жваво, палко й поривчасто, — згадував київський науковець, — але промова його не справляє сильного враження. Другий, навпаки, говорить монотонно, довго й ніби без усілякого захоплення, але доповідь його надзвичайно переконлива завдяки своїй логічності. Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера; князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але страшенно вражає свого ворога надзвичайно злостивими глузуваннями»¹⁴⁷.

Перебуваючи в Лейпцизькому університеті, Тарасов цікавився курсами лекцій з історії політичних і соціальних ідей, загальної теоретичної національної економії та інших дисциплін. За його спостереженнями, для німецьких студентів єдиною метою навчання було успішне складення іспитів, і як наслідок, семінарські заняття та лекції з необов'язкових предметів в університетах Німеччини відвідували переважно іноземці.

В Ерлангенському університеті Тарасов прослухав лекції з фінансового і поліцейського права колишнього викладача Празького університету професора Маковічки. З огляду на те, що вчений читав лекції «надзвичайно захоплююче, ледь не з юнацьким запалом», не користуючися жодними записами, Тарасова здивувала практично порожня аудиторія¹⁴⁸. На його думку, такий незначний університет, як Ерлангенський, не відповідав фаховому рівню Маковічки, який накликав на себе гнів австрійських властей через участь у революційних подіях у Чехії 1848–1849 рр.

Окрім того, Тарасов прослухав в Ерлангенському університеті лекційні курси з філософії права, торговельного й вексельного права та інш.; у Вюрцбурзькому — з науки поліції і поліцейського права, фінансів, торговельного права. У Гейдельберзькому університеті київський учений уперше стикнувся з проблемами при отриманні дозволу на відвідання лекцій, але в результаті особистої зустрічі з проректором І.К. Блюнчлі він не лише був допущений до занять, а й отримав виключне право брати додому книжки з університетської бібліотеки. Тарасов виявив критичне ставлення до прослуханих ним у Гейдельберзі курсів, у тому числі й лекцій знаменитого Блюнчлі. Водночас він відзначив лекції з історії грецької філософії видатного німецького вченого К. Фішера: «...Лекції ці дійсно настільки визначні за формою викладу, що, прослухавши одну з

них, стає цілком зрозуміло, чому така маса людей, навіть старих, лине на ці лекції. К. Фішер — найвидатніший оратор з усіх, яких я чув коли-небудь, і здається, що витонченість викладу, плавність мовних зворотів, суто зовнішні ефекти не можна було би довести до більшої досконалості, у такий спосіб слухач забуває про фізичну ваду лектора й не помічає навіть бідності змісту лекції, вимереженої анекдотами, легкими сарказмами, комічними порівняннями й т.п.»¹⁴⁹. Багато уваги Тарасов приділяв лекціям К.Г.А. Кніса з політичної економії, а взявши участь у його семінарських заняттях, дійшов висновку про недостатній рівень підготовки студентів, які презентували свої реферати.

Зимовий семестр 1877–78 навчального року Тарасов провів у Страсбурзькому університеті, де прослухав лекційні курси визначних німецьких економістів Г. фон Шмоллера і Г.Ф. Кнаппа. Зміст лекцій Шмоллера, на думку київського вченого, був безбарвним, не позбавленим софізмів, часом посереднім, а часом зовсім незадовільним, і головне — шаблонним. Водночас Тарасов уважав німецького професора одним із кращих викладачів політичної економії, оскільки в жодного з лекторів відвіданих ним дев'яти німецьких університетів він не бачив такої великої кількості слухачів, які активно прилучалися до наукової роботи¹⁵⁰. Київського вченого особливо зацікавили лекції Кнаппа завдяки жвавості викладу, багатству змісту та органічному поєднанню великої кількості фактів, об'єднаних єдиною ідеєю. Тарасов також відзначив практичні заняття з політичної економії і статистики під керівництвом Шмоллера й Кнаппа, що полягали в читанні рефератів, їх обговоренні, дебатах та коментуванні джерел з історії цехового устрою XI, XII та XIII ст. Двохгодинні практичні заняття традиційно закінчувалися спільним відвіданням студентами й професорами пивних закладів.

Незадовільний рівень викладання політичної економії у паризькій Школі права (Ecole (faculté) de droit) київський учений пояснював включенням цієї дисципліни до числа обов'язкових у французьких навчальних закладах лише з 1878–79 навчального року. Політична економія входила також до навчальних програм в Школі шляхів сполучення (Ecole des ponts et chaussées), Коллеж де Франс (Collège de France), Незалежній школі політичних наук (Ecole libre des sciences politiques), натомість статистика, за словами Тарасова, не викладалася в жодному з відвіданих ним французьких юридичних факультетів. Також він був присутній на іспитах в Незалежній школі політичних наук, де зокрема екзамувалися двоє японців, та в Школі права й зрештою дійшов висновку про переважання іспитами навчального процесу у Франції¹⁵¹. У Нансі вчений прослухав лекції з адміністративного права, політичної економії, а також познайомився з видатним французьким науковцем і політичним діячем

професором Ф.Н. Рамбо — автором виданої 1878 року праці „Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année 1877”, присвяченої російській історії. «Знайомство це було корисне не тільки тому, що Рамбо розумна й освічена людина, — згадував Тарасов, — але й тому, що він знайомий з Росією ледь не краще, ніж численні мої співвітчизники, які видають себе за друзів народу»¹⁵². У навчальних закладах Діжона київський правознавець ознайомився з рівнем викладання адміністративного права, промислового законодавства, а також прослухав лекції у Бернському й Цюріхському університетах, що нараховували відповідно 342 і 351 слухача.

Тарасов доволі критично оцінив організацію навчально-виховного процесу в німецьких народних школах. Він відвідав заняття з географії, письма, читання, гімнастики у школі містечка Блазевітц, погане враження на нього справив урок історії, під час якого викладач обмежився коротким викладом виключно політичних подій з історії Греції. У народній школі Лошвітца Тарасов був присутній на уроках з читання, ботаніки й письма та дійшов висновку про недосконалість її навчальних програм, спрямованих на швидке безсистемне викладання різноманітних знань, виховання «квасного патріотизму» й гордовитості. Першою у Франції, і навіть в усій Європі, вдалою спробою поєднання загальної початкової освіти з професійною учений уважав паризьке початкове народне училище (школу) по вулиці Турнефор. Відвідавши школу годинникарства м. Невшатель, він переконався в кризовому стані цієї галузі у Швейцарії, спричиненому конкуренцією з боку США, Франції і Німеччини. До різкого скорочення кількості учнів цієї школи призвело заснування аналогічного навчального закладу в Саксонії.

Побувавши на Всесвітній виставці 1878 року в Парижі, покликаний піднести міжнародний авторитет Франції після поразки у франко-прусській війні 1870–71 років, Тарасов прискіпливо проаналізував помічені ним недоліки в її організації. Непотрібними він уважав величезні витрати на будівництво призначеного для проведення виставки величезного палацу Трокадеро, а також назвав шарлатанством малоросійський павільйон, де жінка, одягнена у «псевдомалоросійський костюм», продавала косметичну воду. Одночасно Тарасов оглянув у Парижі Міжнародну колективну робітничу виставку (*Exposition collective ouvrière internationale*), де були представлені різноманітні винаходи: апарат для порятунку потопельників, рідина для запобігання вогню, складані меблі, штучний мармур, спрощений барометр тощо. Загалом позитивно оцінивши виставку, учений назвав „абсолютно зайвою й навіть шкідливою” представлену тут картину „Un massacre à Varsovie 8 Août 1861” («Убивство у Варшаві 8 серпня 1861»), на якій було зображено розстріл російськими солдатами беззбройних жінок і дітей під час молитви¹⁵³.

Тарасов також оглянув притулки Дрездена, Лошвітца, Цюріха, в'язниці Хонштайна, Брухзала, Парижа та швейцарські виправні колонії¹⁵⁴. Багато часу він присвятив вивченню специфіки діяльності акціонерних товариств на Заході¹⁵⁵.

1881 року дворічне закордонне відрядження отримав стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі кримінального права Київського університету Л.С. Белогриць-Котляревський¹⁵⁶. Відповідно до інструкції він мав приділити особливу увагу слуханню лекцій зі своєї спеціальності у провідних університетах Німеччини й Франції, вивченню західноєвропейських методик викладання юридичних дисциплін, самостійному студіюванню наукової літератури, ознайомленню зі специфікою юстиції у Німеччині та Франції. Під час перебування у Лейпцизькому університеті учений відвідував лекції з кримінального права й судочинства, історії філософії, філософії права, судової медицини, а також практичні заняття на юридичному факультеті, з яких, на його думку, було мало користі студентам, оскільки вони більше нагадували читання, здійсненні переважно зусиллями професора-керівника¹⁵⁷.

Того ж року ординарний професор кафедри державного права Університету Св. Володимира О.В. Романович-Славатинський подорожував Австро-Угорщиною, Францією, Швейцарією.

Згідно зі статутом 1863 року в університетах Російської імперії запроваджувалася нова кафедра — історії слов'янських законодавств, але реалізація цього нововведення гальмувалася через відсутність вітчизняних фахівців. У зв'язку з цим ординарний професор кафедри історії російського права Київського університету М.Ф. Владимирський-Буданов у 1880–1881 рр. здійснив закордонне відрядження з метою пошуку й опрацювання джерел і відсутньої в Росії наукової літератури для розробки лекційних курсів зі слов'янського права. Якщо в польському і чеському правознавстві ця проблематика активно досліджувалася, то почерпнути ґрунтовну інформацію з історії хорватського законодавства можна було лише в архівах. Створенню сприятливих умов для дослідницької діяльності київського вченого в Загребі сприяв президент Югослов'янської Академії наук і мистецтв Фр. Рачкій та її архіваріус Я.І. Ганель¹⁵⁸. В архіві Югослов'янської Академії київський професор передусім зацікавився пам'ятками його відділу „Constitutiones, decreta etc” («Конституції, укази та інш.») — законами Кастви й Вепринця „Zakon grada Kastva og god 1400”, „Zakon i osude obcine Veprinačke u Istri (matica glagolska i prepis s latinskimi pismeni)”¹⁵⁹. Ці документи становили для Владимирського-Буданова інтерес з погляду їх дослідження в порівнянні із законодавчими пам'ятками інших слов'янських народів. Він особливо відзначив потужну, незважаючи на обмежені ресурси, публіка-

торську діяльність Югослов'янської Академії, що успішно розвивалася завдяки зусиллям Фр. Рачкого й Я.І. Ганеля. Йшлося передусім про журнал „Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti” («Праці Югослов'янської Академії наук і мистецтв»), а також видання „Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium” («Пам'ятки з історії південних слов'ян»), „Stari pisci hrvatski” («Старі хорватські письменники»), „Starine” («Старожитності»), „Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium” («Історико-юридичні пам'ятки південних слов'ян») та інш.

З дозволу президента Югослов'янської Академії наук і мистецтв Володимирський-Буданов надрукував на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвещения» тексти законів Кастви та Вепринця. У підготовці цієї публікації, зокрема тлумаченні термінів, запозичених із давньоіталійської та давньонімецької мов, узяв участь Ф. Міклошич.

Здобувши в Новоросійському університеті звання кандидата юридичних наук, В.Ф. Левитський у 1881 році вирушив до Німеччини задля студіювання економічних дисциплін. Того ж року доцент карного процесу В.М. Палаузов отримав дворічне закордонне відрядження, а наступного 1882 року доцент кафедри цивільного права Ю.С. Гамбаров був командирований до Німеччини. Упродовж 1883–1884 років доцент кафедри енциклопедії права М.Ю. Чижов удосконалював свій фаховий рівень у Німеччині та Франції. Університетською Радою було ухвалене рішення щодо необхідності надання йому міністерством народної освіти фінансової допомоги в сумі 800 рублів¹⁶⁰. 1888 року дворічне закордонне відрядження отримав професорський стипендіат кафедри римського права К.М. Смирнов.

Приват-доцент політичної економії і статистики Київського університету М.М. Цитович 1889 року був командирований за кордон на два роки задля приготування до професорського звання. Згідно з наданою юридичним факультетом інструкцією, він мав вивчити методики викладання політичної економії, статистики, фінансового права та проведення практичних занять у Берлінському, Гейдельберзькому, Геттінгенському, Тюбінгенському, Лейпцизькому, Страсбурзькому, Віденському університетах, Паризькому юридичному факультеті, а також ознайомитися з рівнем організації адміністративної статистики в Німеччині, Франції, Бельгії і передусім — з діяльністю Статистичного бюро Німецької імперії, Пруського й Бельгійського статистичних бюро¹⁶¹. Спеціально заради лекцій із політичної економії і фінансового права видатного німецького економіста, представника катедр-соціалізму А. Вагнера М. Цитович залишився у Берлінському університеті на зимовий семестр 1889–1890 навчального року, оскільки вважав для себе великою втратою упустити таку нагоду¹⁶².

У 1893–1894 рр. приват-доцент по кафедрі римського права Університету Св. Володимира Л.М. Казанцев вивчав рівень теоретичного викладання й організації практичних занять з цієї дисципліни у Франції. Його сподівання познайомитися з корифеями римського права в Школі права (Ecole de droit) не здійснилися, оскільки більшість з них або взагалі відійшли від активної викладацької діяльності, залишаючись у званні professeurs honoraire, або зосередились на викладанні інших дисциплін — конституційного права й цивільного процесу. Відносно слабкий рівень кадрового забезпечення викладання римського права в Школі права Казанцев пояснював тим, що у Франції, на відміну від Німеччини, де набула розвитку конкуренція наукових закладів у боротьбі за кращих фахівців, науковці найчастіше залишалися працювати в тих установах, де вони здобули звання agregé. Докладно вивчивши навчальні плани Школи права, відвідавши курси лекцій, київський учений передусім відзначив притаманний французькій методиці викладання римського права розгляд окремих правових інститутів у їх історичному розвитку¹⁶³. Казанцев вітав уміння французьких правознавців вдало поєднувати теорію з практикою, поглиблене вивчення ними римського права, покладеного в основу французького цивільного права. Він наголосив на перевагах в організації навчально-виховного процесу у Франції, порівняно з Російською імперією: «Французький професор, читаючи на тиждень не більше трьох лекцій (щоденно тільки одну), однак встигає (лекції тривають не менше години) викласти докладний курс свого предмету, не напружуючи надмірно і не виснажуючи свої сили, як має нерідко робити російський професор...»¹⁶⁴ Побувавши на захисті докторської дисертації у Школі права, Казанцев охарактеризував його як публічне повчання, а не диспут, оскільки докторант продемонстрував невміння дискутувати й чітко відповісти на поставлені запитання.

Професорський стипендіат по кафедрі фінансового права Харківського університету П.П. Мігулін у 1894–1896 рр. здійснив наукову поїздку в межах Російської імперії та за кордон — до Туреччини, Болгарії, Сербії, Румунії, Австро-Угорщини (відвідав у Будапешті виставку, присвячену тисячоліттю Угорщини), Німеччини, Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бельгії, Нідерландів¹⁶⁵.

Упродовж 1895–1896 рр. в.о. екстраординарного професора кафедри поліцейського права Новоросійського університету О.Є. Назімов подорожував США з метою вивчення конституційного права цієї держави.

Приват-доцент кафедри кримінального права й судочинства Харківського університету О.Д. Кисельов у 1897 році отримав закордонне відраження, упродовж якого студіював психологію та кримінальне право, і зокрема, виступив на семінарі знаменитого німецького юриста Ф. фон

Ліста з доповіддю «Про злочинця за творами Достоевського»¹⁶⁶. Того ж року приват-доцент кафедри міжнародного права В.А. Ястржембський був командирований за кордон на два роки.

На сторінках «Записок Императорского Харьковского университета» 1897 року було опубліковано звіт про наукове відрядження до Австро-Угорщини й Німеччини приват-доцента й прозектора при кафедрі судової медицини С.П. Дворниченка. Дорогою до Відня учений встигнув побувати в Краківському судово-медичному інституті, зокрема його бібліотеці й музеї: «Приміщення інституту досить непогане, зі світлою аудиторією й невеликою бібліотекою; все підтримується чисто, охайно; але музей украй малий; отже я більше цікавився знаменитими Тейхмановськими препаратами в сусідньому анатомічному музеї, особливо препаратами лімфатичної системи»¹⁶⁷. У Відні він відвідав інститут судової медицини професора Е. Гофмана. Рівень матеріально-технічного забезпечення цього закладу дещо розчарував Дворниченка, порівняно навіть з аналогічними науковими установами Харкова. Як одну з підвалин успішної діяльності віденського інституту харківський учений відзначив його музей, огляду якого він присвятив два тижні. Дворниченко також відвідував теоретичні лекційні курси й практичні заняття та за ініціативою Гофмана здійснював самостійні дослідження в галузі судової медицини. Окрім того, у Відні він оглянув патолого-анатомічний музей та анатомічний інститут. Потому учений дістався пароплавом по Дунаю Будапешта, де ознайомлювався з діяльністю судово-медичного інституту, вивчав колекції його музею. Відвідавши судово-медичні інститути німецької і чеської частин Празького університету, Дворниченко дійшов висновку, що «чеський значно більший і краще облаштований»¹⁶⁸. На завершення своєї наукової подорожі учений оглянув патолого-анатомічний інститут Лейпцизького університету, а також бібліотеку, музей, хімічну лабораторію берлінського моргу.

У 1897 році від Київського університету за кордон були відряджені приват-доцент кафедри енциклопедії та історії філософії права Є.М. Трубецької¹⁶⁹ і в.о. екстраординарного професора по кафедрі торговельного права В.А. Удінцев, який мав на меті вивчення в західноєвропейських університетах методики викладання торговельного права, новітніх тенденцій розвитку досліджень у цій галузі, а також здійснення науково-пошукової роботи в бібліотеках¹⁷⁰.

Згідно з інструкцією щодо закордонного відрядження приват-доцента політичної економії і статистики Університету Св. Володимира В.Я. Железнова (1899–1901) передбачалося вивчення ним у західноєвропейських вищих навчальних закладах методик викладання, у тому числі організації практичних занять, з політичної економії, статистики, фінансового права

та ознайомлення з діяльністю адміністративно-статистичних закладів. Ученому передусім рекомендувалося відвідати лекції і практичні заняття в Берлінському університеті, а також на вибір — у Мюнхенському, Тюбінгенському чи Віденському університетах. У Парижі Железнов мав прослухати лекції у Коллеж де Франс (Collège de France), Факультеті права (Faculté de droit), Вільній школі політичних наук (Ecole libre des sciences politiques), а в Лондоні — збирати матеріали для своєї магістерської дисертації¹⁷¹.

3.4. Взаємозв'язки в галузі природознавства у 60-х рр. XIX ст.

Уже з другої половини 50-х рр. XIX ст. спостерігається поживлення міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира в галузі природничих наук. Так, 1858 року за кордон був відряджений екстраординарний професор кафедри прикладної математики І.І. Рахманінов. Його подорож розпочалася з відвідання цукрових заводів Київської губернії, Ремісничого закладу в Москві, Корпусу шляхів сполучення, Технологічного інституту й кількох фабрик у Петербурзі. У Берліні вченому не вдалося прослухати заплановані курси лекцій через відсутність професорів, які їх викладали, натомість він ознайомився з принципами організації навчального процесу в Ремісничому інституті (Gewerbe-Institut) та Будівельній академії (Bau-Academie), відвідав місцеві фабрики. Рахманінов налагодив зв'язки зі знаменитим К. Кармаршем — першим директором політехнічної школи Ганновера, на базі якої згодом було створено Ганноверський університет. За сприяння Кармарша київський учений отримав можливість ознайомитися з роботою місцевих фабрик. У Геттінгенському університеті з ним поділився своїми ідеями з теорії фізичних явищ професор Г.-Ф.-Б. Ріман — автор низки визначних праць з механіки, геометрії, теорії функцій комплексного змінного, теорії чисел. Одночасно Рахманінов оглянув фізичну лабораторію В.-Е. Вебера, відомого своїми дослідженнями електричних і магнітних явищ. У Касселі київський математик відвідав вищий ремісничий інститут і кілька фабрик; у Гейдельберзі налагодив зв'язки з істориком математики професором М.Б. Кантором та автором низки важливих досліджень з геометрії і лінійної алгебри професором Л.О. Гессе; в Карлсруе обговорював актуальні проблеми практичної механіки з професором Ф. Редтенбахером, відвідав машинобудівні підприємства, на 34 зібранні товариства німецьких натуралістів познайомився з багатьма видатними математиками й астрономами, у тому числі зі знаменитим Ф.-В.-А.-Аргеландером.

У Франції Рахманінова особливо зацікавили лекції М. Шаля, Ж.-Л.-Ф. Бертрана, Ш.-Е. Делоне, Г. Ламе. Він також вивчав специфіку діяль-

ності французьких підприємств з виробництва локомотивів, парових машин, локомотивів, оптичних інструментів, телеграфів, машин з електричними двигунами. На початку 1859 року вчений прибув до Бельгії. У Льєжі він відвідав спеціальні університетські школи технічної освіти: школу для розробки руд та школу для мистецтв і мануфактур, а також оглянув обладнання знаменитих казенних заводів з виробництва вогнепальної зброї. Особливий інтерес для Рахманінова становило відвідання машинобудівного заводу компанії «Коккеріль» (м. Серенг), Товариства доменних печей м. Угре, промислового музею й заводу Кайля (м. Брюссель), льонопрядильні й машинної фабрики (м. Гент). У Нідерландах київський учений оглянув промислові підприємства Амстердама.

Під час перебування у Великій Британії йому вдалося прослухати в Королівському інституті Лондона (Royal institution) лекції визначного фізика, основоположника вчення про електромагнітне поле М. Фарадея, а також отримати дозвіл на відвідання Королівського товариства (Royal Society), Товариства мистецтв (Society of Arts), Товариства інженерів (Society of Engineers), Товариства архітекторів (Society of Architects). Цінним для фізико-математичних факультетів університетів Російської імперії Рахманінов уважав досвід поєднання теоретичної і практичної освіти в Королівському коледжі (King's College) та Університетському коледжі (University College)¹⁷². Учений також оглянув виставку сільськогосподарських машин, школу технічної освіти при Кінсінгтонському музеї (Kinsington Museum), знамениті лондонські доки, залізний пароплав Грет-Істерн, підприємства з виробництва пароплавів, ознайомився з системою водопостачання Лондона та практикою використання парових машин у сільському господарстві. На завершення свого перебування у Великій Британії Рахманінов відвідав Единбург, ознайомився в Глазго з місцевою системою водопроводів, рівнем розвитку пароплавства й машинобудування, відвідав університет, зразкові школи для дітей і навчальний заклад для робітників — Ремісничий інститут (Mechanic's Institution), а також оглянув майстерні з будівництва пароплавів у Ліверпулі.

У Сполучених Штатах Америки київський учений налагодив зв'язки з професорами Гарвардського університету, познайомився з відомим американським астрономом, директором обсерваторії в Олбані Б. Гульдом; відвідав низку бостонських заводів і початкових шкіл, оглянув промислові підприємства м. Лоуелла; у Нью-Йорку вивчив структуру парових машин для пароплавів, місцеву систему водопостачання, відвідав адміралтейство. Поглибленню співпраці з американськими вченими сприяло відвідання Рахманіновим м. Спрінгфілда, де його було обрано членом Американського товариства для поширення науки (за поданням Б. Гульда й президента товариства Стефена-Александра). Люб'язний прийом очіку-

вав на київського вченого й у Військовій академії США Вест-Пойнт. В Олбані він відвідав обсерваторію та навчальний заклад для дівчат, де викладали виключно жінки. За сприяння міністра громадських робіт Канади Рахманінов отримав можливість ознайомитися зі станом розвитку річкового судноплавства та водопостачання Монреаля, відвідав католицькі й протестантські навчальні заклади. По дорозі до Клівленда він вивчав конструкції пароплавів, що експлуатувалися на р. Св. Лаврентія й озерах Північної Америки та оглядав залізницю, що з'єднувала північну й південну Канаду, — Grand Trunk Railway. У Філадельфії Рахманінов установив зв'язки з багатьма вченими, інженерами, механіками, працював у бібліотеці Інституту Франкліна, за підтримки президента центральної пенсільванської дороги Е. Томсона ознайомився зі специфікою роботи місцевих машинобудівних підприємств, оглянув родовища вугілля-антрациту, промислові підприємства й залізниці Пенсільванії. Особливе зацікавлення у київського математика викликали наукові установи Вашингтона: Patent-Office, де акумулювалися моделі всіх винаходів США; Смітсонівський інститут (Smithsonian Institution); Coast-Survey — заклад для дослідження американського узбережжя; Топографічне бюро й Національна обсерваторія. Свої плани щодо співпраці Університету Св. Володимира з науковими закладами США він пов'язував з іменем визначного американського фізика, керівника Смітсонівського інституту Дж. Генрі¹⁷³.

Повернувшись до Великої Британії, Рахманінов побував на промислових підприємствах Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Шеффілда, а завершилася його закордонна подорож відвіданням Італії, звідки він через Відень повернувся до Російської імперії.

Оглянувши 1862 року Лондонську всесвітню виставку, Рахманінов (з 1860 — ординарний професор) уклав звіт, в якому охарактеризував рівень її організації та значимості презентованих експонатів порівняно з попередніми виставками в Лондоні (1851) і Парижі (1855). На його думку, важливість подібних заходів полягала передусім у сприянні налагодженню міжнародної науково-технічної та економічної співпраці, популяризації актуальних винаходів. Посилаючись на досвід Великої Британії, учений обґрунтовував важливість запровадження в Росії машинного виробництва з погляду розв'язання соціально-економічних проблем, зміцнення держави, посилення її позицій на міжнародній арені. Водночас він указав на низький рівень представлення досягнень російської промисловості на тлі вдало організованої демонстрації британських, французьких, австрійських, німецьких, шведських, італійських експонатів¹⁷⁴.

Під час закордонного відрядження (1859–1860) ад'юнкт по кафедрі хімії Київського університету Д.М. Абашев прослухав повний курс неорганічної хімії професора Гейдельберзького університету, видатного

німецького хіміка-експериментатора Р.-В. Бунзена, а також займався в його лабораторії упродовж навчального семестру¹⁷⁵.

Зв'язки Університету Св. Володимира із зарубіжними науковими центрами мали важливе значення для покращення матеріальної бази закладів Київського навчального округу, їх забезпечення сучасним лабораторним обладнанням. Для закупівлі необхідних інструментів і матеріалів в.о. механіка університету Л. Фальберг 1860 року відвідав Австрію, Пруссію, Баварію, Саксонію та інші німецькі держави¹⁷⁶. До числа найцінніших придбань університетського зоологічного кабінету (1860) належали куплені у паризького натураліста Е. Верро рідкісні ссавці й птахи¹⁷⁷. Ординарний професор по кафедрі зоології К.Ф. Кесслер налагодив обмін дублетами з зоологічними музеями Відня, Праги, Мюнхена, Берліна, Бонна, Бреслава (Вроцлава) й Варшави, а ординарний професор кафедри ботаніки А.С. Рогович — рослинами з численними іноземними ботанічними садами¹⁷⁸. Здійснювався обмін науковою й навчальною літературою з Королівським Норвезьким Університетом. Влітку 1862 року ординарний професор анатомії О.П. Вальтер відвідав Велику Британію, Францію, Німеччину з метою придбання приладдя й препаратів для лекцій¹⁷⁹.

У 1860 році ординарний професор зоології Київського університету К.Ф. Кесслер укотре вирушив за кордон та взяв участь у зібранні німецьких природознавців і лікарів у Кенігсберзі. На цей міжнародний науковий форум з'їхалися німецькі вчені, двоє нідерландців, один американець, вісімнадцять природознавців і лікарів з Російської імперії. Свідченням належного рівня організації роботи зібрання стало забезпечення його засідань зручними приміщеннями, фінансування розважальних програм, що передбачали заміські поїздки, обіди й вечори, а також оплата проживання учасників у приватних квартирах і вручення їм подарунків, наприклад, від Кенігсберзького фізико-економічного товариства — першого тому виданих ним праць. Відкриття роботи зібрання була затьмарена звісткою про смерть першого діловода з'їзду М.Г. Ратке, відомого своїми дослідженнями в галузі ембріології і порівняльної анатомії. Кесслеру так і не вдалося познайомитися з цим визначним німецьким природознавцем та обговорити з ним результати його наукової подорожі до Криму. Останньою пам'яткою зі скарбниці наукової спадщини Ратке стала вітальна промова для першого засідання Кенігсберзького з'їзду. Під час роботи зоологічної секції Кесслер зробив доповідь щодо риб Чорного моря, охарактеризувавши такі їх види, як бичок (*Gobius*), макрель (*Scomber scombrus*) та кефаль (*Mugil cephalus et auratus*). Він також повідомив результати власних спостережень за горькушкою (*Rhodeus amarus*) у період нересту й перельотами пеліканів (*Pelecanus onocrotalus*). На завершення зібрання для його учасників було організовано екскурсію до

Данцигу. Кесслер високо оцінив значення щорічних з'їздів Товариства німецьких природознавців і лікарів для налагодження зв'язків, обміну думками й спостереженнями між ученими, заохочення їх подальших досліджень, розвитку видавничої співпраці, зрештою, — блискучого піднесення природничих наук та розвитку ідеї об'єднання Німеччини¹⁸⁰. Київський учений закликав до запозичення німецького досвіду Російською імперією, де ізольованість учених, особливо в провінції, згубно позначалася на стані наукових досліджень: «Невимовно сумно для природознавця-фахівця не мати можливості усного обміну думками з іншими спеціалістами, ніколи не чути слів схвалення чи заохочення на адресу своїх занять від людей, які вмюють дати їм повну оцінку; потрібно йому володіти великою енергією, щоби в такій самотині не вдатися в апатію, а зберегти свіжість духу й бажання працювати»¹⁸¹.

Упродовж наукової подорожі до Франції, Бельгії, Австрії, німецьких держав (1860) екстраординарний професор державного лікарезнавства Університету Св. Володимира Ф.Ф. Ергардт вивчав судову медицину. У Відні вчений прослухав лекції з патологічної анатомії, а в Берліні удосконалював свої знання з хімії, працюючи в місцевій лабораторії¹⁸². 1864 року, вже перебуваючи на посаді ординарного професора, він отримав дворічне закордонне відрядження.

Склавши в Харківському університеті магістерські іспити з фізики, Ю.І. Морозов у 1860–1862 роках слухав лекції в австрійських, німецьких, британських, французьких, швейцарських, бельгійських університетах. 1867 року він відвідав Всесвітню виставку в Парижі¹⁸³.

У 1861 році ординарний професор кафедри патологічної фізіології й анатомії Київського університету Ю.І. Мацон на пів року був відряджений за кордон з метою налагодження співпраці із західноєвропейськими вченими, придбання обладнання для університетського патологічного кабінету й вивчення новітніх методик викладання медичних наук. У Бреславлі він оглянув колекції патологічного музею; у Берліні встановив зв'язки зі знаменитим німецьким ученим-патологом, засновником целюлярної патології Р.Л.Х. Вірховим; у Бонні консультувався з питань патологічної анатомії з професором О. Вебером; у Парижі оглянув музеї, шпиталі, фабрику з виробництва мікроскопів; у Шпайері був присутній на з'їзді природознавців; відвідав медичні заклади Франкфурта й Дрездена; у Відні познайомився з багатьма знаменитими вченими, зокрема К. Рокитанським та І. Оппольцером¹⁸⁴. 1867 року Мацон був командирований до Австро-Угорщини й Німеччини.

Доцент по кафедрі акушерства Університету Св. Володимира І.П. Лазаревич 1861 року вирушив у закордонну подорож, упродовж якої вивчав діагностичні й лікувальні заходи, що застосовувались у госпіталях і

клініках Відня, Праги, Берліна, Вюрцбурга, Бонна, Парижа, слухав лекції найвидатніших німецьких, австрійських, чеських, французьких медиків, оглядав колекції анатомічних і патологічних препаратів, вивчав нові медичні інструменти. У клініках поблизу Відня він був присутній на кількох операціях, вивчив принцип роботи гальванокаустичного апарата Лейтера, познайомився з професором К. Брауном, який спеціально для нього одного виклав курс лекцій з оперативного акушерства. Київський учений також відвідав місцеву Медико-хірургічну академію, дитячу лікарню св. Анни, засідання Товариства віденських лікарів, на якому було озвучено ідею створення спеціального товариства для ознайомлення громадськості з основами медичних наук. Лазаревич уважав за необхідне запозичення медичними закладами Російської імперії австрійського досвіду популяризації наукових знань. У Празі він відвідав акушерську клініку загальної лікарні (K.K. Allgemeines Krankenhaus) та дитячу лікарню Франца Йосифа (Franz-Joseph Kinderspital), у Берліні — гімнастико-ортопедичний інститут доктора Беренда; упродовж восьмиденного перебування у Вюрцбурзі познайомився зі знаменитим німецьким ученим-акушером Ф.В. Сканцоні, прослухав курс його лекцій, вивчив патолого-анатомічні препарати. Приємне враження на Лазаревича справив привітний прийом боннського професора акушерства Г. Кіліана. Париж закарбувався в пам'яті київського медика як «столиця смаку й задоволення», де навіть університетські аудиторії нагадували місце для прогулянок, і безперервний рух студентів, яким дозволялося вільно заходити й виходити під час занять, не заважав красномовним лекційним читанням професорів: «Слухачі розміщуються на брудних, низьких, дуже незручних лавах, у різних, іноді мальовничих позах; багато хто сидить, не знімаючи капелюхів. Зате професори своєю гучною, звучною та плавною мовою намагаються всіма силами мистецтва й знання прикувати увагу слухачів до своїх слів. Деякі з професорів для цього вдаються до ефектів, що так властиві парижанам, інші, не заглиблюючись багато в предмет, часом прикрашають свої лекції гостротами, які викликають загальний веселий сміх, теж дуже властивий парижанам; нарешті є професори, які, за відмінного зразкового читання, сповненого глибокої ученості, пробуджують у слухачах благовейну увагу»¹⁸⁵. У Парижі Лазаревичу пощастило познайомитися з видатним хірургом Ш.-М.-Е. Шассеньяком.

У 1861 році закордонне наукове відрядження отримав ад'юнкт по кафедрі приватної патології і терапії Київського університету Л.К. Горецький. Серед європейських наукових центрів його особливо приваблювали Відень і Берлін — «два найголовніших світила, що проливали світло медицини на всю Німеччину»¹⁸⁶. Вченого вразив потужний науковий потенціал медичного факультету Берлінського університету, де з кожної

дисципліни нараховувалося по декілька викладачів: з хірургії та офтальміатрії — п'ять професорів і п'ять доцентів; з приватної патології і терапії — два професора і два доцента; з терапевтичної клініки — три професора. При факультеті діяла велика кількість допоміжних навчальних закладів: анатомічний театр, фізіологічна лабораторія, медичний і хірургічний поліклінічний заклад, а також хірургічна, офтальміатрична й акушерська клініки. «Взявши до уваги всі ці наукові засоби, — наголошував Горецький, — ми не будемо дивуватися, що в Берліні можуть сформуватися вчені фахівці, імена яких відомі всьому світу. Дійсно, мало міст, що володіють такою кількістю закладів і мають стільки засобів до медичної освіти»¹⁸⁷. Ученого зацікавили популярні серед іноземних слухачів лекційні курси асистентів факультету з гістології, аналітичної хімії, аускультатції, перкусії, ларингоскопії. Основну увагу він зосередив на заняттях в університетських клініках основоположника експериментальної патології у Німеччині Л. Траубе та відомого німецького клініциста й патолога Ф.Т. фон Фрерікса. Здійснивши порівняльну характеристику їхніх методик, досконалішою Горецький визнав сукупність викладацьких прийомів Траубе, зорієнтованих на оволодіння студентами навичками, що відкривали можливість реалізації їхніх теоретичних знань на практиці. У Берліні він втілював свою давню мрію, побувавши в амбулаторній клініці внутрішніх хвороб М.Г. Ромберга — одного із основоположників німецької клінічної невропатології. Утім, лекції знаменитого німецького вченого розчарували Горецького, оскільки вони більше нагадували йому розповіді про свої молоді роки застарілого лікаря-практика, який відстав від досягнень сучасної науки. У клініці київський медик не зустрів жодного іноземного слухача, і навіть німецьких студентів у ній бракувало. Водночас він високо оцінив наукові здобутки Ромберга часів його творчого розквіту, наголошуючи, що наступні покоління лікарів ще довго звертатимуться до його доробку. Значну увагу Горецький приділив аналізу теоретичного викладання приватної патології і терапії в берлінських науково-освітніх закладах. Прослухавши лекції професора Р. Вірхова з патологічної анатомії і мікроскопії, він наочно переконався, що їх зміст повністю відповідав «славі, якою заслужено користується цей професор в усьому вченому світі»¹⁸⁸. Упродовж серпня, під час канікул у більшості університетів північної Німеччини, Горецький ознайомлювався з роботою лікувально-оздоровчих закладів і вивчав терапевтичну дію джерел Франценсбада, Марієнбада, Карлсбада.

У Відні він відвідував знамениті терапевтичні клініки І. Опольцера, Й. Шкоди та Ф. Гебри, до яких з'їжджалися науковці з усієї Європи. Заняття в клініці Опольцера Горецький уважав корисними не лише для студентів, а й для молодих лікарів-практиків. Водночас, на його думку,

курси Шкоди характеризувалися нижчим рівнем практичної значимості: «Лекції свої Шкода читає монотонним навіть, можна сказати, присипним голосом, хоча зміст цих лекцій часто є дуже цікавим; не важко при тому помітити, що Шкода викладає свій предмет з якимось примусом і зазвичай, наскільки можливо, скорочує час свого читання»¹⁸⁹. Навчатися в клініці Шкоди Горецький рекомендував досвідченим лікарям, які попередньо займалися в Опольцера. Перебуваючи у Відні, київський учений також відвідував музеї анатомо-патологічний, анатомічний та природничої історії.

На екстраординарного професора кафедри технології Київського університету Г.О. Чугаєвича, який у 1861 році був відряджений до Великої Британії, Франції, Німеччини, було покладено завдання придбання обладнання для університетських допоміжних навчальних закладів та вивчення цін і способів доставки в Росію копій пам'яток античного й середньовічного мистецтва¹⁹⁰.

У наукову подорож європейськими країнами 1861 року вирушив ординарний професор кафедри сільського господарства Харківського університету В.А. Кочетов. Склавши іспити на ступінь доктора медицини, М.Л. Залесський у 1862 році поїхав до Німеччини та Франції, де збирав матеріали для докторської дисертації. Неодноразово перебував у відрядженнях за кордоном ординарний професор кафедри оперативної хірургії і хірургічної клініки В.Ф. Грубе. 1861 року він відвідав Австрію, Німеччину, Францію, Швейцарію, Бельгію; 1862 — Велику Британію; 1867 — Німеччину та Францію.

Після складення в Харківському університеті іспитів на ступінь доктора медицини Л.Л. Гіршман упродовж 1861–1863 років займався в Австрії, Німеччині та Франції. З 1864 року він працював асистентом офтальмологічної клініки Вісбадена, а в 1865 році переїхав до Гейдельберга, де збирав матеріали для докторської дисертації і був обраний членом Гейдельберзького офтальмологічного товариства¹⁹¹.

Представник київського комітету Всесвітнього товариства офтальмології, ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Університету Св. Володимира Х.Я. фон-Гюббенет 1862 року головував на одному із засідань Карлсбадського з'їзду німецьких природознавців та лікарів (по хірургічному й офтальмологічному відділенню). По дорозі до Карлсбада учений зустрівся в Бреславлі зі знаменитим німецьким хірургом, винахідником безкровного способу операції (гальванокаустики) А.Г. Міддельдорпфом і спостерігав за функціонуванням гальванокаустичного апарата та методом зарядження його батареї, а також відвідав міську лікарню в Дрездені. Фон-Гюббенету особливо запам'ятався святковий прийом учасників з'їзду у прикрашеному знаменами, гірляндами, вінками та квітами

Карлсбаді, де кожному вручили спеціально надруковані з цієї нагоди книги, карту міста, білети на бал і концерт¹⁹².

Того ж року фон-Гюббенет отримав закордонне відрядження для участі в конгресі офтальмологів у Парижі. Значення подібних міжнародних наукових форумів він убачав передусім у налагодженні особистих зв'язків між ученими з різних країн світу. У конгресі взяли участь французькі, німецькі, австрійські, італійські, бельгійські, російські, чеські, грецькі, португальські, американські, єгипетські офтальмологи. «У той час, як Карлсбад найщиріше прийняв своїх гостей, — згадував Християн Якович, — приготував їм усі зручності, навіть усілякі розваги, коли це зібрання здавалося для усього населення Карлсбада святом, для Парижа сам з'їзд видавався чимось незручним та обтяжливим»¹⁹³. Перебіг конгресу став яскравою ілюстрацією стану розвитку тогочасної офтальмології, він сприяв порушенню нових актуальних проблем, популяризації наукових досліджень та виявленню прогалин у них. На думку фон-Гюббенета, цей науковий форум став поразкою французьких офтальмологів і водночас блискучим тріумфом німецьких, які відігравали провідну роль у його роботі й організації: «Не завадило би мати подібні всесвітні конгреси й у інших галузях. Результат був би однаковим і в хірургії, і в медицині. Виявилось би, що і тут французи абсолютно відстали. У хірургії англійці їх далеко випередили за чіткістю, сміливістю й блискучими результатами ... можна сказати навіть, що в Парижі тепер важко побачити неабияку операцію. Про внутрішню медицину нічого й говорити. Там німецька школа в усякому разі заволодіє лавровим вінком!»¹⁹⁴. 1869 року фон-Гюббенет репрезентував Київський університет на міжнародній конференції представників товариств опікування пораненими й хворими воїнами в Берліні¹⁹⁵.

У 1862–1863 рр. ад'юнкт по кафедрі чистої математики Університету Св. Володимира П.Е. Ромер прослухав у Берліні курси, присвячені теорії кратних визначених інтегралів, інтегральному обчисленню. Особливо вчений цікавився специфікою діяльності тих університетів, що не обмежувалися теоретичною роботою, поєднуючи її з науково-практичною. До числа таких закладів належали Гентський університет, у складі якого було створено школу будівельного мистецтва, та Льєжський університет, якому підпорядковувалася Школа мистецтв, промислових підприємств і шахт (*Ecole des arts et manufactures et des mines*), що складалася з відділень гірничого мистецтва, мануфактурного й механічного. Поряд із студіюванням програми фізико-математичного факультету, випускники Льєжської школи отримували серйозну практичну підготовку та здобували диплом лише за умови успішної самостійної розробки планів проєктованих машин. Вивчивши досвід Гентської і Льєжської шкіл, Ромер

закликав до створення технічних училищ при університетах Російської імперії. На підтвердження затребуваності в суспільстві подібних інновацій він наводив приклади студентів, які по закінченні фізико-математичного факультету Київського університету мусили здобувати додаткову освіту в інших, професійно орієнтованих, навчальних закладах¹⁹⁶. Потому Ромер ознайомився з особливостями навчальної і науково-дослідної діяльності Брюссельського університету, відвідав низку промислових підприємств. Сильне враження на вченого справила Всесвітня виставка в Лондоні (1862), що за його словами, краще за будь-які книжки презентувала основні промислові досягнення різних країн і відкривала можливість здійснити їх порівняльну характеристику. За сприяння завідувача російського відділу Ромер зміг відвідати зал виставки до її офіційного відкриття.

Готуючись до здобуття в Харківському університеті ступеня магістра зоології, П.Т. Степанов упродовж 1862–1864 рр. удосконалював свої знання в Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії. 1863 року, після складення магістерських іспитів з хімії, на два роки за кордон був командирований Ф.М. Гарнич-Гарницький.

У 1863 році дворічне закордонне відрядження отримав стипендіат міністерства народної освіти, магістр ботаніки Я.Я. Вальц (Університет Св. Володимира). У Берліні він швидко налагодив зв'язки з місцевими вченими, вивчав наукову літературу з біології, відвідував засідання Бонічного товариства для дослідження провінції Бранденбург і сусідніх країн; прослухав курси лекцій професорів: О. Брауна з листорозташування й приватної ботаніки, П.-Ф.-А. Ашерзона з ботанічної систематики та інш. Особливо цінним не лише для ботаніків, але й для всіх природознавців, Вальц уважав курс засновника наукової школи електрофізіології Е.-Г. Дюбуа-Реймона, присвячений огляду новітніх досягнень у галузі природничих наук. Його лекції відзначалися змістовністю й досконалим стилем викладу матеріалу, поєднанням відомостей з природознавства, історії, літератури, археології. Дюбуа-Реймон уникав громіздких, але порожніх фраз, віддаючи перевагу викладу фактів, які найкрасномовніше відображали систему його поглядів. Вальц узяв участь у ботанічному конферсаторіумі Брауна, де на запропоновані професором теми слухачі готували доповіді, що супроводжувалися обговоренням і дискусіями¹⁹⁷. Багато часу київський учений приділив дослідженню під мікроскопом судинних пучків папороті, а також вивчав прісноводні водорості, керуючись настановами Н. Прінгсхейма. Крім того, Вальц здійснив екскурсії до ботанічного саду й оранжереї м. Карлсруе, упродовж місяця вивчав флору м. Крейцнах, передусім рослини солоних ґрунтів; узяв участь у з'їзді німецьких природознавців (м. Гіссен); оглянув виставку

мікроскопів, колекції місцевого гербарію й ботанічного саду; ознайомився з мінералогічною колекцією, зібранням опудал і рослинами оранжереї замку австрійського ерцгерцога Стефана; відвідав ботанічний сад м. Марбурга. Київського вченого особливо зацікавили досліди щодо прищеплення кленів у Гіссенському ботанічному саду. Упродовж п'ятиденної екскурсії між Берліном і Віттенбергом він вивчав місцеву флору, подорожував узбережжям р. Ельби, взяв участь у зібранні Бранденбурзького ботанічного товариства, де зробив доповідь щодо результатів власних досліджень закритих квітів *Lamium amplexicaule* L.¹⁹⁸. У Лейпцигу професор Г.Г. Меттеніус ознайомив Вальца з колекціями ботанічного саду та поділився своїми спостереженнями за папороттю групи *Neurophyl-laceae*. Професор В. Гофмейстер, автор низки визначних досліджень у галузі порівняльної морфології рослин, провів для київського ботаніка екскурсію по Гейдельберзькому ботанічному саду. У Фрайбурзькому університеті Вальц слухав лекції одного із основоположників мікології професора Г. де Барі та здійснював дослідження під його керівництвом, а також відвідував засідання місцевого Товариства природознавців. Київський ботанік високо оцінив лекційний курс де Барі, присвячений анатомії, фізіології і морфології рослин, що вирізнявся високим рівнем наочності, численними мікроскопічними демонстраціями. На лекціях з альгології німецький професор ознайомлював студентів з результатами своїх численних неопублікованих досліджень. Водночас Вальц повернувся до вивчення папороті, здійснюваного ним раніше в Берліні, оскільки на з'їзді німецьких лікарів і природознавців у Гіссені виявилися протиріччя між результатами його досліджень та відомого ботаніка-мікроскопіста професора Л. Діппеля¹⁹⁹.

Наукова й навчальна діяльність ботанічного саду Київського університету розвивалася в тісній співпраці з провідними європейськими центрами біологічних наук. Лише впродовж 1863 року він отримав 2260 сортів насіння від Християнійського, Бреславльського, Вюрцбурзького, Берлінського, Грейфсвальдського, Марбурзького, Паризького, Краківського ботанічних садів²⁰⁰.

У 1865 році ординарний професор кафедри медичної хімії і фізики Університету Св. Володимира О.О. Шеффер отримав закордонне відрядження з метою вивчення методики викладання медичних дисциплін і придбання приладдя для практичних занять²⁰¹. Того ж року за кордон були командировані в.о. екстраординарного професора кафедри хімії І.А. Тютчев та доцент кафедри фармації і фармакогнозії Е.Г. Неметті.

З метою підготовки до здобуття в Харківському університеті ступеня магістра мінералогії О.С. Бріо 1865 року вирушив у закордонну подорож, упродовж якої він слухав лекції і відвідував практичні заняття в Берліні,

Фрайберзі, Відні, презентував результати власних досліджень на засіданнях Віденської АН²⁰².

На тлі загальної картини пожвавлення міжнародної співпраці вітчизняних університетів упродовж 60-х рр. XIX ст. з боку адміністративних органів не завжди приділялася належна увага визначним подіям європейського наукового життя. 1866 року повідомлення про «вкрай виснажені кошти» отримав від міністерства народної освіти ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Київського університету Х.Я. фон-Гюббенет у відповідь на прохання профінансувати поїздку на Міжнародний офтальмологічний конгрес у Відні (1866), куди делегували по декілька своїх учасників навіть такі малі, порівняно з Росією, держави, як Баварія, Саксонія та ін. Зрештою, за клопотанням Ради Університету, для участі в конгресі професор був звільнений у відпустку за кордон на літній вакаційний час²⁰³. Одночасно міжнародні наукові зв'язки отримували імпульс завдяки особистій ініціативі вчених, які за відсутності фінансування з боку держави здійснювали закордонні відрядження за власний рахунок. Наприклад, помічник директора терапевтичної факультетської клініки Університету Св. Володимира О.Л. Липський зголосився здійснити подорож за свої кошти до Берліна, Відня, Парижа упродовж вакаційного часу (з травня по серпень 1865 року)²⁰⁴.

Працюючи над третім томом «Оперативної хірургії»²⁰⁵, ординарний професор оперативної і військової хірургії Київського університету Ю.К. Шимановський подав клопотання щодо його відрядження за кордон задля відвідання німецьких шпиталів і вивчення новітніх тенденцій розвитку європейської військово-польової хірургії. Ученого передусім цікавили здобутки німецьких хірургів у лікуванні поранених під час австро-пруської війни 1866. У результаті ознайомлення з роботою численних лікувальних закладів він упевнився в перевазі консервативного лікування за допомогою гіпсової пов'язки перед ампутацією. Шимановський дізнався про обізнаність у Німеччині з його працями й широке використання німецькими медиками, переважно учнями знаменитого Г.-А. Барделебена, винайденого ним виду гіпсової пов'язки. Київський професор визнав, що нарівні з медичними інноваціями, швидкому одужанню поранених сприяла атмосфера доброзичливості, створена персоналом і добровільними доглядальницями — освіченими дамами з вищого товариства. Під час подорожі Шимановського найбільше вразило прощання в шпиталі із солдатом-слов'янином з ворожої австрійської армії: «Правда, рука пораненого лежала у пов'язці, а в лівій руці тримав він люльку, тютюн та інші речі, якими спорядили його на дорогу. Для висловлення подяки не було в нього, виходить, ні слів, ні рук, але вираз обличчя неосвіченого солдата

ясно промовляв, якою любов'ю огортали його в шпиталі супротивника. Він посміхався кожному з оточуючих його, уклонявся, з виглядом такої вдячності бурмотів на незнайомому наріччі, що не в мене одного набігли на очі сльози при цій сцені»²⁰⁶. Значну увагу під час відрядження вчений приділив вивченню систем вентиляції приміщень німецьких клінік з метою врахування їх досвіду київськими лікувальними закладами²⁰⁷.

У 1866 році ординарний професор кафедри фізики та фізичної географії Новоросійського університету В.І. Лапшин вивчав вулканічні явища поблизу острова Санторін в Егейському морі. Результати цих досліджень було опубліковано на сторінках «Записок Императорского Новороссийского университета» (1867, Т. 1). Того ж року доцент по кафедрі фізики Харківського університету А.П. Шимков був відряджений до Німеччини й Франції.

Діапазон міжнародних зв'язків вітчизняних університетів не обмежувався Європою, одночасно сягаючи американського, австралійського й африканського континентів. 1866 року канцлер Мельбурнського університету, повідомляючи про готовність очолюваного ним закладу приймати на навчання випускників «знаменитих навчальних закладів Європи», звернувся з проханням надати докладну інформацію щодо навчального процесу й документації Київського університету. Відповідно, до Австралії було надіслано загальний статут імператорських російських університетів, правила для студентів Університету Св. Володимира, положення про іспити на звання дійсного студента й на науковій ступені²⁰⁸. 1867 року випускник Київського університету І. Жагелль, який проживав у Каїрі, подарував його зоологічному кабінету крокодила, гіпопотама, колекцію нільських риб та інші експонати²⁰⁹.

Поширеною була практика використання вакацій для закордонних наукових поїздок. Наприклад, 1866 року під час канікул доцент кафедри хімії Київського університету П.П. Алексєєв оглядав зарубіжні лабораторії; 1867 року ординарний професор анатомії О.П. Вальтер здійснював за кордоном дослідження щодо впливу хлору на живих істот²¹⁰.

Доцент кафедри електротерапії Харківського університету І.С. Сицяно у 1866, 1868 і 1877 роках вивчав досвід діяльності австро-угорських, німецьких, французьких, бельгійських, італійських лікувальних закладів²¹¹.

Вивченню хімії у провідних європейських університетах, передусім французьких і німецьких, було присвячене дворічне відрядження магістра М.А. Бунге, яке він отримав від Київського університету в 1868 році²¹². Того ж року ординарний професор по кафедрі спеціальної патології В.Т. Покровський займався в клініці основоположника наукової психіатрії В. Грізінгера й патолого-анатомічному інституті м. Берліна²¹³.

Під час закордонної подорожі 1868–1869 рр. доцент анатомії і фізіології Новоросійського університету Н.О. Бернштейн за пропозицією проф. К. Лудвіга здійснював у Лейпцизькому університеті дослідження функцій підшлункової залози, що були опубліковані німецькою мовою у вигляді статті „Zur Physiologie der Bauchspeichelabsonderung” («Фізіологія секреції підшлункової залози») у виданнях „Berichte der Kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften” («Доповіді Королівського саксонського наукового товариства») від 12 лютого 1869 року та „Arbeiten aus der physiologischen Anstalt zu Leipzig, 4-ter Jahrgang” («Праці фізіологічного інституту Лейпцига, 4-й рік»)²¹⁴.

Наприкінці грудня 1869 — у січні 1870 року професор по кафедрі хімії Університету Св. Володимира П.П. Алексєєв, як член наглядової комісії зі зведення хімічної лабораторії, вивчав обладнання й принципи організації експериментальних науково-дослідних закладів Берліна та Лейпцига²¹⁵. Радою Київського університету було ухвалено рішення про асигнування 40 000 руб. на будівництво нової лабораторії, оскільки попередня єдина в Європі залишалася без водогону й газопроводу. Стрімке піднесення природничих наук, медицини, промисловості в німецьких державах Алексєєв пов’язував зі значною кількістю сучасних хімічних лабораторій. Завдяки державній підтримці їх діяльності Німеччина за рівнем розвитку хімії випередила Францію, де, за словами київського професора, не було «майже жодної хорошої лабораторії». Вельми красномовно виглядали наведені ним статистичні дані, згідно з якими із загального обсягу наукових публікацій у галузі хімії за 1867 рік частка німецьких учених складала 48%, французьких — 25%, російських — близько 8%²¹⁶.

3.5. Співпраця у сфері природничих наук упродовж останньої третини XIX ст.

Завдяки вітчизняним університетам серед наукової громадськості поширювалися відомості про різноманітні міжнародні наукові форуми, оголошення конкурсів на отримання премій, святкування ювілейних дат провідних європейських науково-освітніх установ. Так, у лютому 1884 року австро-угорський посол у Росії поінформував керівництво Університету Св. Володимира про запланований на 16–23 квітня ц.р. міжнародний орнітологічний конгрес, організований Віденським орнітологічним товариством, що діяло під патронатом спадкового принца ерцгерцога Рудольфа. У 1886 році ректор отримав від міністерства освіти повідомлення, поширюване бельгійським посланником у Росії, щодо організованого королем Бельгії третього міжнародного конкурсу (1889) на здобуття призу в 25 тис. франків за кращу працю про електрику, її

сучасний прогрес і перспективи розвитку²¹⁷. 1890 року повірений у справах Австро-Угорщини повідомив про проведення в травні наступного року в Будапешті міжнародного орнітологічного конгресу²¹⁸. У 1891 році Київський університет був поінформований щодо організації у серпні Міжнародного географічного конгресу в Берні²¹⁹, цього ж року за ініціативою фізико-математичного факультету київські вчені надіслали привітання із 70-літнім ювілеєм знаменитому німецькому вченому-природознавцю Г.-Л.-Ф. фон Гельмгольцу²²⁰. У 1893 році керівництво університету отримало інформацію про заплановані на квітень наступного року міжнародний медичний конгрес і гігієнічну виставку в Римі²²¹. 1894 року австро-угорське консульство в Києві надало відомості щодо проведення в Будапешті VIII Міжнародного конгресу гігієни й демографії²²².

Успішно розвивався книгообмін із зарубіжними культурно-освітніми установами. 1872 року вчені медичного факультету Університету Св. Володимира підтримали пропозицію Військово-суходільного медичного відомства Північноамериканських штатів щодо обміну науковими виданнями²²³. У 1873 році Київське товариство природознавців зголосилося надсилати свої праці до Бреславльського університету²²⁴, а бібліотечним комітетом Університету Св. Володимира було ухвалено рішення про надання Страсбурзькому університету «Университетских известий» в обмін на його видання²²⁵. 1875 року університетська Рада ухвалила надсилати «Университетские известия» до Берлінського університету²²⁶, а 1876 — надавати це періодичне видання Женевському медичному факультету в обмін на його праці²²⁷.

Учені Київського університету брали активну участь в організації найважливіших заходів європейського культурного життя. Професори П.П. Алексеев і В.О. Бец входили до складу створеного в Києві допоміжного Комітету з участі Росії у Віденській всесвітній виставці 1873 року, повноваження якого поширювалися на Волинську, Катеринославську, Київську, Курську, Орловську, Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Ставропольську губернії і землі Війська Донського²²⁸. 1877 року фізико-математичний факультет виступив з ініціативою відправити на Паризьку всесвітню виставку 1878 року публікації праць М.Ф. Хандрикова «Система астрономії» і П.П. Алексеева «Органічна хімія», а від медичного факультету В.О. Бец зголосився надати анатомічні експонати²²⁹.

Керуючись інструкцією університетської Ради, приват-доцент кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики Університету Св. Володимира В.А. Субботін розпочав свою закордонну наукову подорож 1869–70 рр. з відвідання Мюнхенського університету й занять під керівництвом професора М. фон Петтенкофера — знаменитого німець-

кого природознавця, основоположника експериментальної гігієни. Петтенкофер з особливою увагою поставився до студій київського гігієніста, подбавши про те, щоби він простежив майже всю експериментальну частину його лекцій²³⁰. Результатом досліджень Субботіна в лабораторіях Петтенкофера та інших німецьких учених стали праці на тему «Фізіологічна роль алкоголю в організмі вищих тварин», «Матеріали для фізіології утворення жирів в організмі вищих тварин», «Вплив різних умов харчування тварин на вміст гемоглобіну в крові», «Вивчення вентиляції в мюнхенському „Anshülhospital“, обладн. за системою проф. Бема (Boehm) у Відні»²³¹.

У 1870 році відрядження за кордон від Київського університету отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі оперативної хірургії В.О. Караваєв — до Німеччини й Франції; ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Ващенко-Захарченко; ординарний професор по кафедрі загальної патології Н.А. Хржонцевський; доцент медичної фізики О.С. Шкляревський; прозектор анатомії Л.Л. Дювернуа. Того ж року ординарний професор по кафедрі зоології О.О. Ковалевський вирушив у річну закордонну подорож, упродовж якої здійснив поїздку на Червоне море, звідки привіз до університетського зоологічного музею колекцію морських тварин. Навесні 1873 року він здійснив екскурсію до Алжиру²³².

Працюючи впродовж 1870 року в німецьких науково-дослідних установах, доцент загальної терапії і фармакології Університету Св. Володимира К.-Г.-Е. Г. Гейбель підготував розвідку „Pathogenese und symptome der chronischen bleivergiftung“ («Патогенез і симптоми хронічного отруєння свинцем»), опубліковану 1871 року в Берліні²³³. У 1872 році вчений знову був відряджений до Німеччини, а впродовж 1877 року займався у Берліні, Ерлангені, Страсбурзі²³⁴.

Оскільки згідно з університетським статутом 1863 року на фізико-математичних факультетах запроваджувалися кафедри практичної механіки, задля підготовки до викладання цієї дисципліни в Новоросійському університеті 1870 року дворічне відрядження до Німеччини, Франції, Бельгії і Швейцарії отримав магістрант В.М. Лігін²³⁵. На нього було покладене завдання ознайомлення із засадами організації викладання практичної механіки в провідних європейських політехнічних школах.

Під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. заслужений ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Київського університету Х.Я. фон-Гюббенет узяв участь у діяльності створеного у Базелі міжнародного агентства для допомоги пораненим і хворим армій, що воювали²³⁶. Надати допомогу солдатам і офіцерам, постраждалим під час воєнних дій, зголосився і ординатор університетської клініки П.А. Ракуза.

Перебуваючи при прусській армії під командуванням генерала-фельдмаршала Фрідріха Карла Миколая, ординарний професор кафедри оперативної хірургії і хірургічної клініки Харківського університету В.Ф. Грубев брав участь у облозі Меца²³⁷.

У 1871 році закордонні відрядження від Університету Св. Володимира отримали: екстраординарний професор кафедри фармакології і загальної терапії П.П. Сушинський; доцент загальної патології М.С. Афанасьєв, задля вивчення методів експериментальної патологічної фізіології у провідних європейських лабораторіях²³⁸; доцент кафедри клінічної і теоретичної патології для викладання жіночих хвороб М.Ф. Толочинів, з метою вивчення оперативної гінекології у Лондоні, де його обрали членом Лондонського акушерського товариства²³⁹.

Цього ж року за кордон був відряджений В.П. Єрмаков — стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики Київського університету (1868–1871). У Гейдельберзькому університеті він за станом здоров'я не зміг до кінця прослухати курс лекцій одного із найвизначніших європейських фізиків XIX ст. професора Г.-Р. Кірхгофа і змушений був поїхати до Швейцарії на лікування. Потому Єрмаков відвідав Париж, де вивчав доробок французьких учених у галузі фізико-математичних дисциплін²⁴⁰. Прослухавши у Берлінському університеті лекції німецького вченого-природознавця Г.-Л.-Ф. Гельмгольца, київський математик критично оцінив його викладацьку методику, натомість із цікавістю прослухав повідомлення професора щодо результатів новітніх досліджень Д.-К. Максвелла, Л. Больцмана та ін. Водночас Єрмаков схвалив лекції з математики професора Е.-Е. Куммера за їх «прекрасний метод викладу та ясність». Також він сфокусував увагу на лекційних курсах професора К.-Т.-В. Вейерштрасса, відомого своїми визначними дослідженнями з математичного аналізу, та учня Е.-Е. Куммера — професора Л. Кронекера²⁴¹.

Міжнародна співпраця ординарного професора кафедри астрономії і геодезії Університету Св. Володимира М.Ф. Хандрикова, передусім закордонна поїздка 1871 року, сприяла оновленню університетської астрономічної обсерваторії відповідно до новітніх тенденцій розвитку світової науки і техніки²⁴². У 1873 році вчений отримав відрядження на Віденську всесвітню виставку, де його передусім зацікавили астрономічний і геодезичний відділи²⁴³. Улітку 1875 року Хандриков відвідав Гамбург та замовив у механіків Репсольдів меридіанний круг для обсерваторії Київського університету²⁴⁴.

Ординарний професор кафедри анатомії Київського університету В.О. Бец 1872 року взяв участь у з'їзді природознавців і лікарів у Лейпцигу, де його дослідження здобули високу оцінку європейської наукової

громадськості, й передусім — визначного німецького фізіолога Е.-Г. Дюбуа-Реймона. Позитивні відгуки про наукові винаходи київського вченого були вміщені в австрійській періодиці за 1873 рік²⁴⁵. На Віденській все-світній виставці (1873) він був удостоєний медалі прогресу «Fortschritts-Medaille»²⁴⁶. Окрім того, університетська Рада підтримала пропозицію щодо командировання Беца за кордон з червня до вересня 1875 року²⁴⁷.

Упродовж закордонного відрядження 1871–72 рр. ординарний професор по кафедрі хімії Університету Св. Володимира П.П. Алексєєв вивчав принципи організації науково-дослідної і викладацької роботи в університетах Італії, ознайомлювався з ідеями італійських учених щодо реформування місцевих університетів у напрямку усунення існуючого домінування теоретичного викладання над практичним, пожвавлення розвитку навчально-допоміжних закладів, у тому числі лабораторій, надання студентам більшої свободи в організації їхніх занять, запровадження інституту приват-доцентів як чинника активізації конкуренції у викладацькому середовищі тощо. При цьому оптимальною вважалася німецька університетська система, де професійна освіта гармонійно поєднувалася з теоретичною, а притаманна французьким навчальним закладам перевага практики над теорією розцінювалася як причина гальмування наукового розвитку. Проблеми італійських університетів Алексєєв пов'язував передусім із слабкістю їх матеріальної бази: «І якщо при цьому один і той же професор читає органічну й неорганічну хімію (1-й триместр, з листопада до карнавалу, по 4 години однієї, а інший триместр, з першого березня по кінець травня, по 4 години іншої хімії) і він же керує практичними заняттями в лабораторії, від 12 до 6 годин, маючи власне тільки 2-х асистентів (обов'язок третього асистента виконує один із студентів), із яких на одного покладене ще читання аналітичної хімії, то чи слід дивуватися елементарності викладання в італійських університетах?»²⁴⁸.

Особливу увагу київський хімік приділив огляду науково-дослідних лабораторій Пізанського, Неаполітанського, Генуезького, Туринського університетів. Він високо оцінив значення в італійській освітній системі заснованого 1859 року у Флоренції Вищого інституту (Istituto Superiore) та його Музею фізики й природничої історії (Museo di Fisica e di Storia Naturale) з ботанічною, мінералогічною, зоологічною колекціями, астрономічною обсерваторією, фізичним кабінетом, фізіологічною й хімічною лабораторіями, а також відзначив вміщений у музеї пам'ятник Галілео Галілею вартістю близько мільйона лір. У Флоренції Алексєєв також зацікавився діяльністю технічної школи, агрономічної станції, інституту Барді. Подорожуючи Парижем, він ознайомився з його новими науково-дослідними лабораторіями — в Сорбонні й Ботанічному саду (Jardin des Plantes). Однією з кращих у Європі київський учений визнав Цюріхську

лабораторію, а одним із найкрасивіших європейських університетських міст — Грац. У Відні Алексєєва вразила краса й розкіш будівлі нової університетської лабораторії. Промовистим свідченням сприяння уряду Австро-Угорщини розвитку освіти він уважав будівництво нових лабораторій у Політехнічному інституті (Polytechnicum), де їх на той час уже нараховувалося три.

Алексєєв відвідав Всесвітню виставку у Відні 1873 року, що відрізнялася від попередніх проведенням численних наукових форумів²⁴⁹, а в 1878 році побував на Паризькій всесвітній виставці. Його особливо зацікавили експозиції, презентовані міністерствами народної освіти різних країн світу, зокрема надані Японією фотографії хімічної лабораторії, фізичного кабінету, квартир професорів фізики й хімії у Токійському університеті. Алексєєва зачарувала швидкість, з якою популяризувалися новітні наукові відкриття й винаходи у Парижі, де просто на вулиці перехожі ознайомлювалися з винайденими П.М. Яблочковим дуговими лампами, фонографом Т.-А. Едісона, а також насолоджувалися мальовничими краєвидами Парижа з висоти пташиного польоту завдяки дирижаблю А. Жиффара²⁵⁰.

У 1872 році від Київського університету за кордон були командировані ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса та доцент по кафедрі гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики В.А. Субботін²⁵¹.

Того ж року ординарний професор мінералогії Новоросійського університету М.О. Головкінський вирушив у наукову подорож до Німеччини та Австро-Угорщини. А.Є. Зайкевич, отримавши кандидатський ступінь по закінченні університету, здійснив закордонну поїздку з метою приготування до професорського звання. Він займався в Поппельсдорфській сільськогосподарській академії при Боннському університеті, сільськогосподарському й ботанічному інститутах Лейпцизького університету²⁵².

Упродовж 1872–1873 років за кордоном перебував помічник прозектора при кафедрі нормальної анатомії Харківського університету М.О. Попов. У Відні він підготував докторську дисертацію «Про нерви жовчного міхура», а також відвідував анатомічні й патологічні музеї Відня, Будапешта, Праги, Мюнхена, Гейдельберга та інших європейських міст. Багато уваги вчений приділив науковим заняттям у Німеччині, Франції, Великій Британії, Швейцарії, Брюсселі, Нідерландах. Влітку 1891 року, уже на посаді екстраординарного професора, Попов здійснив наукову подорож Австро-Угорщиною, Німеччиною, Швейцарією, Італією²⁵³.

По захисті докторської дисертації (1873) прозектор кафедри медичної хімії Університету Св. Володимира В.Ф. Кістяківський отримав закор-

донне відрядження, упродовж якого працював у лабораторіях Німеччини і Франції²⁵⁴. М.В. Бобрецький, здобувши 1873 року ступінь доктора зоології, вирушив у дворічну подорож, присвячену дослідженню морської фауни у Марселі, Мессині, Сен-Мало, Неаполі²⁵⁵. Доцент по кафедрі приватної терапії Л.К. Горецький був командирований за кордон у 1873 і 1879 роках²⁵⁶. Результатом відвідань екстраординарним професором кафедри технічної хімії М.А. Бунге Віденської (1873) і Паризької (1878) всевітніх виставок стали публікації оглядів новітніх досягнень світової цукрової промисловості.

Ординарний професор кафедри прикладної математики Київського університету І.І. Рахманінов 1873 року був командирований на Віденську всевітню виставку²⁵⁷, а 1884 року його обрали представником Університету Св. Володимира на урочистостях з нагоди 300-літнього ювілею Единбурзького університету²⁵⁸.

На Віденську всевітню виставку (1873) від Університету Св. Володимира також були відряджені: заслужений ординарний професор кафедри мінералогії та геології К.М. Феофілактов, ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер, ординарний професор кафедри фізики М.П. Авенаріус, ординарний професор по кафедрі хімії Ф.М. Гарніч-Гарницький, ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Ващенко-Захарченко²⁵⁹. 1876 року ординарний професор кафедри державного лікарствознавства Ф.Ф. Ергардт отримав відрядження до Західної Європи, під час якого відвідав міжнародну виставку взуття у Берні, вдосконалив свої знання із судової медицини²⁶⁰.

Готуючись до здобуття професорського звання в Харківському університеті, О.В. Гурув упродовж 1873–1874 рр. займався в наукових центрах Лондона (Mining school) та Парижа (Collège de France, Musée d'histoire naturelle, Ecole des mines)²⁶¹.

Після успішного складення 1873 року магістерських іспитів у Новоросійському університеті, О.К. Кононович вирушив до Німеччини з метою студювання астрономії. Того ж року лаборант кафедри технічної хімії В.М. Петріашвілі був направлений на стажування до Бонна. Здобувши посаду доцента й докторський ступінь, він упродовж 1878–1881 рр. працював у науково-допоміжних закладах Сорбонни, слухав лекції члена Паризької АН Ш.-А. Вюрца. Протягом 1874–1875 рр. доцент кафедри хімії Ю.Ф. Клименко вдосконалював свій фаховий рівень у зарубіжних наукових центрах. 1876 року дворічне закордонне відрядження отримав приват-доцент кафедри зоології П.А. Спіро.

Під час закордонної поїздки 1876 року заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії і геології Київського університету К.М. Феофілактов здійснював дослідження дилювіальних утворень в

околицях Відня, Берліна, Альп, придбав для університетського мінералогічного кабінету мікроскопи у Мюнхені й Берліні, пристрій для виготовлення мікроскопічних пластин у Празі, а також зразки мінералів і гірських порід, налагодив зв'язки із завідувачами мінералогічних і геологічних музеїв закордонних університетів для обміну дублетами. У червні вчений відвідав з'їзд німецьких геологів²⁶².

Співробітники Університету Св. Володимира допомагали постраждалим під час сербсько-турецької війни (1876–77), коли до Сербії вирушив Київський польовий лазарет, очолюваний доцентом кафедри хірургії О.С. Яценком²⁶³. У цей же період доцент кафедри теоретичної хірургії Київського університету С.П. Коломнін як консультант Товариства Червоного хреста надавав на території Сербії допомогу пораненим. Професорський стипендіат при хірургічній факультетській клініці Харківського університету А.Г. Подрез 1876 року був командирований до театру воєнних дій і очолив хірургічне відділення Харківського шпиталю на території Сербії²⁶⁴. Упродовж російсько-турецької війни 1877–78 рр. київські студенти-медики брали участь у догляді за пораненими й хворими в епіцентрі воєнних подій²⁶⁵.

На знак подяки за допомогу під час сербсько-турецької війни 1876–77 рр. сербський митрополит Михаїл нагородив Університет Св. Володимира дипломом почесного члена Сербського Товариства Червоного Хреста (1877)²⁶⁶. Водночас у 1877 році в.о. ординатора хірургічної госпітальної клініки Київського університету, докторанту П.І. Герасимову було відмовлено в дозволі носити наданий князем сербським Міланом Обреновичем IV орден Таковського хреста, оскільки царський уряд «...відповідно до відзиву Міністерства Закордонних Справ не може визнати за Сербським Князем права нагородження орденом, права, що належить виключно цілком незалежним державам...»²⁶⁷.

1877 року доцент по кафедрі чистої математики Харківського університету К.О. Андрєєв вивчав методику викладання вищої математики й історію геометрії, а також виконував самостійні дослідження в Берліні й Парижі. У Берлінському університеті вчений прослухав лекції членів Берлінської АН Е.Е. Куммера (з теорії чисел) і К.-Т.-В. Вейерштрасса (з теорії еліптичних функцій), відвідував математичний семінарій. Андрєєв високо оцінив простоту і ясність викладу матеріалу проф. Куммером: «Гідно подиву, як висновки, відносно кажучи, вельми складні й важкі схоплюються й засвоюються, так би мовити, на льоту при цьому неквапливому, ясному й украй переконливому викладенні»²⁶⁸. У лекційному курсі Вейерштрасса харківський учений відзначив сувору послідовність і систематичність.

Під час перебування в Парижі Андрєєв прослухав лекційні курси професорів Ш. Ерміта й П.-О. Бонне в Сорбонні, Ж. Бертрана й М.-Е.-

К. Жордана — в Коллеж де Франс. Його передусім зацікавили лекції найавторитетнішого математика Франції, члена Паризької АН Ш. Ерміта, в яких успішно поєднувалися «глибина аналізу й талановитість викладу». З погляду студіювання історії геометрії найпродуктивнішою виявилася науково-пошукова робота Андреєва в паризьких бібліотеках, що вирізнялися багатством і доступністю для іноземців книжкових фондів. У Парижі вчений завершив свої дослідження з геометрії, над якими працював упродовж останніх кількох років, і виклав їх у вигляді статті «О геометрических соответствиях в применении к вопросу о построении кривых» для «Математического сборника» — друкованого органу Московського математичного товариства.

1877 року закордонні відрядження від Університету Св. Володимира отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії й геології К.М. Феофілактів задля особистих переговорів із зарубіжними колегами й роботи в європейських лабораторіях (передусім віденській); ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер; ординарний професор по кафедрі астрономії М.Ф. Хандриков; ординарний професор по кафедрі медичної фізики О.С. Шкляревський; ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса; екстраординарний професор по кафедрі фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель — для вдосконалення матеріально-технічної бази фармакологічної лабораторії Київського університету; доцент по кафедрі хімії О.І. Базаров — задля участі у святкуванні 400-літнього ювілею Тюбінгенського університету; астроном-спостерігач В.І. Фабриціус — для вивчення науково-дослідних методик в обсерваторіях Німеччини, Франції, Великої Британії й відвідання майстерень із виробництва астрономічних інструментів²⁶⁹.

З огляду на те, що від 1877 року в Київському університеті залишалася вакантною кафедра агрономії, у 1882 році кандидат природничих наук С.М. Богданов був відряджений за кордон і в різні губернії Російської імперії з метою вивчення сільськогосподарських наук і приготування до професорського звання²⁷⁰.

Здобувши в Харківському університеті ступінь доктора медицини, В.Я. Данилевський 1878 року отримав дворічне закордонне відрядження, упродовж якого він здебільшого працював у Німеччині, зокрема в лабораторії проф. А. Фікка м. Вюрцбурга. У німецьких наукових центрах учений продовжив розпочаті ним у Харкові дослідження «тваринного гіпнотизму»²⁷¹. 1883 року, уже в статусі екстраординарного професора кафедри зоології, він здійснив наукову поїздку до Страсбурга й Женев. Після переведення на посаду ординарного професора кафедри фізіології людини (1886) Данилевський неодноразово їздив за кордон задля ознайомлення з новітніми науковими відкриттями європейських учених у галузі фізіології²⁷².

У 1878 році закордонне відрядження отримав доцент кафедри фізики О.К. Погорелко. Екстраординарний професор кафедри лікарської діагностики М.М. Ломиковський перебував за кордоном у 1878 та 1883 рр.

Упродовж 1881 року в Марселі ординарний професор по кафедрі зоології, порівняльної анатомії і фізики Новоросійського університету О.О. Ковалевський здійснював дослідження спільно з професором Марсельського університету А.-Ф. Маріоном. Їх результати було опубліковано на сторінках “Zoologischer Anzeiger” (1882). У січні–квітні 1882 року Ковалевський працював на зоологічній станції доктора Ж. Барруа у м. Віллафранка (Вільфранш) поблизу Ніцци²⁷³. Як голова Одеської філоксерної комісії (1880–1895) він вивчав у південній Франції новітні заходи боротьби проти філоксери виноградної. Саме Ковалевському належала реалізована 1886 року О.О. Коротнєвим ідея організації на середземноморському узбережжі Південної Франції Віллафранкської зоологічної станції, де він проводив численні дослідження ембріології морських тварин. О. Догель у некролозі вченого зазначав: «О.О. Ковалевський був прихильником Заходу й західної культури, досить охоче їздив за кордон, особливо — до Франції, і, завдяки своїй простоті й щирості, мав за кордоном багато друзів і шанувальників»²⁷⁴. Наукові досягнення вченого двічі були відзначені присудженням йому премії імені Серра Французької АН (1884, 1885), а 1895 року він був обраний членом Французького біологічного товариства. За словами Догеля, «не було такого наукового товариства чи закладу в Росії і за кордоном, що не рахувало би О.О. Ковалевського в числі своїх дійсних або почесних членів»²⁷⁵.

Захистивши в Новоросійському університеті магістерську дисертацію з хімії, П.Г. Мелікішвілі 1882 року вирушив у наукову подорож до Німеччини та Франції. У 1883 році закордонні відрядження отримали ординарні професори кафедри хімії Ю.Ф. Клименко та фізики М.О. Умов²⁷⁶. Протягом 1884–1885 і 1887 доцент анатомії В.М. Репяхов (з 1886 — екстраординарний професор зоології) працював на Трієстській, Віллафранкській, Неапольській, Марсельській зоологічних станціях. У 1885 році професорський стипендіат М.Д. Зелінський студіював хімію під керівництвом Й. Вісліценуса в Лейпцигу та працював у геттінгенській лабораторії професора В. Мейера. Упродовж відрядження 1890 року до Німеччини вчений збирав матеріали для своєї докторської дисертації.

За сприяння Ради Новоросійського університету його випускник, майбутній всесвітньо відомий учений-геолог, академік Російської АН М.І. Андрусов у 1885 році отримав Мікрюковську стипендію для наукового відрядження до Європи, незважаючи на те, що він підписав протест у зв'язку з відставкою І.І. Мечникова (1883) і був позбавлений права залишитися працювати в рідному навчальному закладі. Свою закордонну

подорож учений розпочав з Австро-Угорщини, де він слухав лекції професорів Віденського університету, відвідував музеї і лабораторії Відня, готував статті до друку в місцевих наукових виданнях, відвідував засідання Австрійського геологічного комітету²⁷⁷. Потому Андрусов побував в Італії і Німеччині. Здобувши магістерський ступінь, він 1889 року обійняв посаду приват-доцента геології Новоросійського університету. Впродовж 1891–1893 років учений відвідав Францію (Сорбонну, Jardin de Plantes), Австро-Угорщину та Велику Британію (де взяв участь у 3'їзді британських натуралістів).

У 1886 році професорський стипендіат по кафедрі загальної патології Харківського університету М.А. Протопопов був направлений на стажування в Париж — до Інституту Пастера. Після переведення на посаду приват-доцента він отримав дворічне закордонне відрядження (1889). У 1886–1888 рр. приват-доцент кафедри гістології М.Ф. Кащенко був командирований за кордон, і зокрема, здійснював дослідження на Неаполітанській зоологічній станції. 1887 року приват-доцент кафедри судової медицини Харківського університету М.О. Оболонський вирушив до Австро-Угорщини, Німеччини та Франції.

Делегатом від Київського університету на Міжнародному конгресі у Вашингтоні (1887) медичний факультет обрав екстраординарного професора кафедри акушерства Г.Є. Рейна²⁷⁸.

Через брак коштів традиція вчених вітчизняних університетів відвідувати упродовж своїх закордонних подорожей численні європейські наукові установи не завжди реалізовувалася на практиці. Так, в інструкції, наданій 1887 року фізико-математичним факультетом Університету Святого Володимира приват-доценту чистої математики Б.Я. Букреєву, зазначалося, що за виділені йому від міністерства народної освіти кошти неможливо «переїздити з одного університету до іншого»²⁷⁹. Тому вченому рекомендували обмежитися заняттями в Берлінському й Лейпцизькому університетах. Йому вдалося прослухати лекції відомих берлінських професорів К.-Т.-В. Вейерштрасса з теорії гіпереліптичних функцій, Л.-І. Фукса з теорії абелевих функцій і теорії лінійних диференціальних рівнянь, Л. Кронекера з теорії чисел.

Потужним осередком розвитку міжнародних наукових зв'язків кінця XIX — початку XX ст. стала створена під патронатом Університету Св. Володимира в околицях Ніцци Віллафранкська зоологічна станція (1886). Хрещеним батьком сучасної зоології взагалі, і зоологічної станції поблизу Віллафранки зокрема, ординарний професор зоології Київського університету О.О. Коротнєв називав визначного німецького і швейцарського природознавця К. Фогта, який по праву вважається засновником бібліотеки станції, оскільки подарував їй чимало власних рідкісних ви-

дань. 1889 року він звернувся до міністра народної освіти Росії графа І.Д. Делянова з листом, у якому просив збільшити щорічне фінансування станції, посприяти забезпеченню її необхідним приладдям та пароплавом тоннажем у 40–50 тонн²⁸⁰. Відвідавши 1888 року очолювану О.О. Коротневим Віллафранкську зоологічну станцію, ординарний професор кафедри зоології Новоросійського університету В.В. Заленський констатував, що внаслідок обмеженого фінансування їй бракувало обладнання, необхідного для науково-дослідної роботи²⁸¹.

У 1889 році до проєкту наказу по міністерству народної освіти було внесено пункти щодо надання відряджень: заслуженому ординарному професору кафедри практичної механіки Університету Св. Володимира І.І. Рахманінову — до Німеччини, Франції, Великої Британії; заслуженому ординарному професору кафедри астрономії М.Ф. Хандрикову — до Німеччини й Італії з метою придбання фотометра та спектроскопів для астрономічної обсерваторії Київського університету; ординарному професору кафедри хімії П.П. Алексєєву — задля ознайомлення з методами наукових досліджень і сучасними приборами в зарубіжних хімічних лабораторіях; ординарному професору кафедри технічної хімії М.А. Бунге — з метою відвідання за кордоном навчально-допоміжних закладів і заводів; ординарному професору кафедри ботаніки І.Ф. Шмальгаузену — для занять у ботанічному музеї м. Берліна; приват-доценту кафедри агрономії С.М. Богданову — з метою відвідання навчально-допоміжних закладів і сільськогосподарських лабораторій Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії; ординарному професору кафедри фармакології Е.К. Гейбелю — задля ознайомлення з діяльністю фармакологічних і фізіологічних лабораторій, хімічних підприємств Австро-Угорщини, Німеччини й Франції; екстраординарному професору кафедри приватної патології і терапії Є.І. Афанасьєву — до Німеччини, Франції, Австрії і Італії; ординарному професору кафедри хірургії і шпитальної клініки Ф.К. Борнгаупту — з метою відвідання хірургічних закладів Німеччини й Франції²⁸².

Декан фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира Ф.М. Гарнич-Гарницький у літній вакаційний час 1889 року отримав відрядження задля ознайомлення з новітніми приладами й методами наукових досліджень у зарубіжних хімічних лабораторіях²⁸³. Наступного року ординарний професор кафедри патологічної анатомії Г.М. Мінх був командирований до Палестини та Єгипту з метою вивчення місцевих хвороб і збирання матеріалів для власних досліджень²⁸⁴.

У 1889 році приват-доцент кафедри нервових і душевних хвороб Харківського університету І.Г. Оршанський удосконалював свій фаховий рівень у Німеччині та Франції. Того ж року приват-доцент кафедри хімії

В.Ф. Тимофєєв був відряджений на два роки за кордон. Він займався в лабораторії професора В.-Ф. Оствальда (лауреата Нобелівської премії з хімії 1909 р.) у Лейпцигу та лабораторії В. Мейєра в Гейдельберзі. Результати досліджень Тимофєєва, виконаних у Коллеж де Франс (Collège de France), були повідомлені ним Французькій АН²⁸⁵.

Понадштатний ординатор факультетської хірургічної клініки Харківського університету М.М. Кузнецов 1889 року стажувався у провідних наукових центрах Австро-Угорщини — Відні, Празі й Кракові. Після захисту докторської дисертації він упродовж 1895–1896 рр. працював у клініках Парижа, Берна й Гейдельберга, 1897 — Берліна, 1899 — Праги й Бреславля²⁸⁶.

Здобувши в Харківському університеті магістерський ступінь з мінералогії і геогнозії (1890), П.П. Пятницький вирушив у дворічну закордонну подорож. По захисті докторської дисертації з медицини М.М. Миронов здійснив поїздку до Німеччини та Франції за власні кошти. 1892 року, вже перебуваючи на посаді приват-доцента, він отримав відрядження, впродовж якого стажувався в клініках і лабораторіях Бреславля, Брюсселя, Лондона, Парижа, Дрездена²⁸⁷.

Взимку-навесні 1891 року понадштатний лаборант кафедри зоології Київського університету Ю.М. Семенкевич працював на Віллафранкській зоологічній станції з метою вивчення морської фауни, продовження своїх досліджень кільчастих черв'яків, започаткованих у 1889–90 рр. у Севастополі, а також запозичення методів консервування морських тварин і збирання колекції для університетського зоологічного музею²⁸⁸. Семенкевич відзначив належний рівень організації науково-дослідної роботи на станції, її забезпеченість лабораторним обладнанням, багатство бібліотеки, що передплачувала всі найважливіші зоологічні журнали й постійно поповнювалася новими виданнями, а також створення музею місцевої фауни зусиллями лаборанта Е. Вебера. Водночас він зауважив, що на тлі розкоші провідних європейських зоологічних станцій Віллафранкська станція виглядала бідною через обмеженість фінансових ресурсів, і своїми здобутками вона завдячувала виключно особистій ініціативі та великим грошовим витратам професора О.О. Коротнєва²⁸⁹.

1891 року на літній вакаційний час за кордон були відряджені: ординарний професор по кафедрі теоретичної фізики Університету Св. Володимира М.М. Шиллер — на з'їзд електрофізиків у Франкфурті-на-Майні; ординарний професор кафедри мінералогії і геології П.М. Венюков — з метою здійснення геологічного дослідження й відвідання зарубіжних музеїв та участі спільно з екстраординарним професором по кафедрі мінералогії і геології П.Я. Армашевським у V Міжнародному геологічному конгресі у Вашингтоні; заслужений ординарний професор

кафедри фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель — для відвідання зарубіжних фармакологічних і фізіологічних лабораторій; екстраординарний професор кафедри клінічної і теоретичної патології і терапії Є.І. Афанасьєв — з метою вивчення мінеральних вод; екстраординарний професор анатомії М.А. Тихомиров; екстраординарний професор кафедри медичної хімії О.А. Садовень²⁹⁰.

Того ж року фізико-математичний факультет Київського університету ухвалив рішення про необхідність командировання за кордон приват-доцента астрономії Р.Ф. Фогеля, адже його рівень підготовки до науково-освітньої діяльності й здобуття професорського звання було охарактеризовано як такий, що «не може вважатися закінченим»²⁹¹. Відповідно до укладеної М.Ф. Хандриковим інструкції, вивчаючи європейські методики астрофізичних досліджень, Фогель передусім мав зайнятися спектроскопією (спектрометрією) в обсерваторії *Colegia Romana* під керівництвом професора Такіні, ознайомитися з дослідженнями міланських учених, зайнятися астрофотографією під керівництвом професора Анрі в паризькій обсерваторії, вивчити новітні прийоми спектрометричних досліджень в обсерваторії Бішофсгейма поблизу Ніцци, ознайомитися з астрофізичними студіями Потсдамської обсерваторії²⁹². З метою реалізації цих завдань Фогель 1892 року вирушив у закордонну наукову подорож.

У квітні 1892 року міністерство народної освіти надало дозволи на закордонні відрядження заслуженому ординарному професору кафедри астрономії і геодезії Університету Св. Володимира М.Ф. Хандрикову задля придбання в Гамбурзі рефрактора, замовленого для університетської астрономічної обсерваторії фірмі Репсольд і К^о; ординарному професору по кафедрі геології і мінералогії П.М. Венюкову з метою відвідання закордонних музеїв; ординарному професору кафедри ботаніки О.В. Баранецькому для запозичення зарубіжного досвіду організації роботи ботаніко-фізіологічних лабораторій; ординарному професору кафедри зоології О.О. Коротнєву й лаборанту зоологічної лабораторії Ю.М. Семенкевичу з метою поповнення новими експонатами університетського зоологічного музею; ординарному професору кафедри агрономії С.М. Богданову задля вивчення способів зрошування полів і луків, ознайомлення з кращими агрономічними станціями²⁹³. Того ж року ординарний професор кафедри акушерства Г.Є. Рейн та ординатор акушерської клініки Г. Писемський були командировані на I Міжнародний гінекологічний конгрес у Брюсселі (14–19 вересня), а ординарний професор кафедри механіки Г.К. Суслов — на математичну виставку в Нюрнберзі (10–18 вересня)²⁹⁴.

З січня по квітень 1892 року лаборант при кафедрі зоології Київського університету В.О. Караваєв працював на Віллафранкській зоологічній станції над підготовкою експонатів для університетського зоологічного

музею²⁹⁵. Під час різдвяних канікул 1892–93 рр. ординарний професор зоології О.О. Коротнєв вивчав стан дослідження ракових пухлин на Заході. Він відвідав Інститут Пастера в Парижі й здійснював дослідження на Віллафранкській зоологічній станції²⁹⁶. 1893 року річне закордонне відрядження отримав прозектор при кафедрі оперативної хірургії доктор медицини К.М. Сапежко²⁹⁷.

Приват-доцент кафедри приватної патології і терапії Харківського університету О.В. Богданов у 1893 році був відряджений до Австро-Угорщини, Німеччини та Франції. Цього ж року доцент кафедри акушерства М.Д. Гавронський відвідав Австро-Угорщину, Німеччину й Францію. Результати своїх досліджень, здійснених у клініках Мюнхена, він презентував на XI Міжнародному медичному конгресі в Римі та засіданнях акушерського товариства Берліна²⁹⁸. Упродовж 1893–1894 років ординарний професор кафедри анатомії і фізіології рослин В.І. Палладін проходив наукове стажування в Німеччині та Швейцарії. У цей же час закордонну наукову подорож здійснив приват-доцент кафедри лікарської діагностики М.І. Светухін.

Професорський стипендіат по кафедрі ботаніки Університету Св. Володимира О.М. Покровський упродовж 1893–1895 рр. удосконалював свій фаховий рівень в Австро-Угорщині, Франції, Великій Британії.

Здобувши в Новоросійському університеті магістерський ступінь з зоології, Я.М. Лебединський у 1893–1894 роках стажувався за кордоном. Надалі уже в статусі екстраординарного (з 1904) та ординарного (з 1907) професора він у літній канікулярний час поглиблював свої знання у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Великій Британії та інших країнах²⁹⁹. Упродовж 1894–1896 років завідувач ботанічного кабінету М.М. Зеленецький перебував у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції.

Делегатом від Харківського університету на урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею університету Галле (1894) був ординарний професор зоології О.В. Брандт³⁰⁰. У 1894–1895 роках приват-доцент кафедри чистої математики В.П. Алексеєвський удосконалював свою освіту в Німеччині та Франції. У цей же час приват-доцент кафедри нормальної фізіології О.М. Черевков здійснював наукові дослідження в лабораторії проф. Р. Хайденхайна в Бреславлі, лабораторії проф. А. Дафра при Сорбонні та Інституті Пастера в Парижі³⁰¹.

На 67-му З'їзді німецьких природознавців і лікарів, об'єднаному із загальним зібранням Союзу німецьких математиків (16–21 вересня 1895, м. Любек), Університет Св. Володимира представляли ординарний професор по кафедрі спеціальної патології і терапії В.Т. Покровський та ординарний професор кафедри механіки Г.К. Суслов, який презентував реферат „Ueber eine continuirliche Gruppe von Darboux'-schen Rotationen”

(«Суцільна група обертань Дарбу»). Суслов передусім відзначив одностайність, ініціативність і заповзятливість учасників математичної секції з'їзду, які жваво обговорювали кожную доповідь, не залишаючи без уваги навіть незначні реферати, і жоден з присутніх не залишався осторонь дискусій, що незмінно супроводжували кожен виступ. Доповідачі приділяли значну увагу докладному аналізу праць своїх попередників, навіть тих, що віддалено стосувалися розглядуваної теми. Позитивний досвід німецьких учених Суслов уважав вартим запозичення науковими з'їздами Росії, де за його словами, велика частина учасників нерідко залишалася пасивною і не брала участі в обговореннях, а доповідачі часто обходили увагою історію вивчення досліджуваних ними проблем, перебільшуючи власний внесок у їх розробку³⁰².

Відповідно до подання ординарного професора по кафедрі фізики М.М. Шиллера, фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира у вересні 1895 року ухвалив рішення щодо необхідності дворічного закордонного відрядження лаборанта при фізичному інституті О.О. Косоногова³⁰³.

У квітні–серпні 1896 року приват-доцент і прозектор при кафедрі фізіології Харківського університету І.О. Чуєвський вивчав методику викладання фізіології і брав участь у науково-дослідній роботі фізіологічного інституту Бреславльського університету, очолюваного видатним німецьким природознавцем професором Р. Хайденхайном. З погляду запозичення досвіду зарубіжних колег і використання його для вдосконалення організації навчального процесу Харківського університету Чуєвського зацікавив приватний практично-демонстративний курс фізіології професора К. Хюртля. Вітчизняний учений ознайомився зі структурою та засадами діяльності інституту, акцентувавши увагу на тому, що Хайденхайн безперервно керував лабораторними заняттями закладу, оскільки його квартира розміщувалася в одному з інститутських приміщень: «Розташування квартири завідувача в одному приміщенні з інститутом, безсумнівно, надає величезні зручності завідувачу, відкриваючи перед останнім можливість безперервно, без жодної шкоди для своїх особистих справ, стежити за перебігом занять в лабораторії...». Чуєвський особливо відзначив багатство фондів бібліотеки закладу, що склалися передусім зі спеціальних періодичних видань з анатомії, гістології і фізіології та суттєво полегшували науково-пошукову роботу вчених, допомагаючи їм оперативно отримувати інформацію про найновітніші тенденції розвитку світової науки³⁰⁴. Перебуваючи в інституті, Чуєвський прослухав систематичний курс фізіології, відвідав приватний практично-демонстративний курс фізіології, здійснював самостійні дослідження. Лекції проф. Хайденхайна з фізіології нервової і м'язової системи та гістології і

фізіології клітини й тканин харківський учений охарактеризував як глибоко змістовні й корисні не лише для студентів, а й для зрілих учених, оскільки їх теоретична частина майстерно поєднувалася з дослідами й супроводжувалася широким використанням наочних засобів — різноманітних схем, апаратів, карт, малюнків. Чуєвський брав безпосередню участь у підготовці практично-демонстративної частини цих лекцій, а також — у керівництві практичними заняттями з фізіології.

З метою приготування до професорського звання 1896 року за кордон був командирований помічник прозектора при кафедрі загальної патології Університету Св. Володимира І. Савченко³⁰⁵. Того ж року дозволи на закордонні відрядження отримали понадштатний лаборант при кафедрі мінералогії Г.О. Радкевич і приват-доцент кафедри дитячих хвороб В.П. Жуковський, а ординарний професор по кафедрі акушерства і жіночих хвороб Г.Є. Рейн узяв участь у Міжнародному конгресі акушерів у Женеві.

За сприяння Київського університету активно популяризувалися новини наукового життя зарубіжного слов'янства, зокрема надана посольством Австро-Угорщини в Росії інформація щодо проведення влітку 1896 року в Празі міжнародної виставки з аптекарського мистецтва³⁰⁶.

Упродовж 1896 року Віллафранкською зоологічною станцією були надіслані зоологічні колекції і матеріали до Friedrich-Wilhelm-Gymnasium (гімназії Фрідріха-Вільгельма) у Берліні, зоологічних лабораторій у Лозанні й Женеві, приватним особам до Парижа, Бухареста, Гейдельберга, Мюнхена. У 1897 і 1898 рр. — до зоологічних кабінетів Женеві, Лозанни, Національного музею Праги, зоологічної станції Алжиру, зоологічної лабораторії Нансі, ученим з Праги, Бухареста та інш³⁰⁷. У 1899 році — до Інституту порівняльної анатомії в Лозанні, зоологічного кабінету в Женеві, Ecole préparatoire de médecine (Підготовчої медичної школи) у Греноблі, а також приватним особам до Праги, Мюнхена, Нансі. 1900 року — до фізіологічної лабораторії в Ліоні, зоологічного музею Amherst College в Канаді, кабінету порівняльної анатомії Лозаннського університету, Ecole de médecine et de pharmacie (Школи медицини і фармації) в Греноблі та приватним особам до Вюрцбурга, Гейдельберга, Мюнхена, Ренна, Ментона³⁰⁸.

Зоологічна колекція, створена на Віллафранкській зоологічній станції, була представлена на Паризькій всесвітній виставці (1900) в російській секції павільйону лісництва, полювання й рибальства. Вона мала великий успіх і здобула золоту медаль. Очільники провідних наукових установ світу, в тому числі Jardin des plantes (Ботанічного саду (Франція)), висловили бажання придбати цю колекцію, утім їм було відмовлено, оскільки вона мала поповнити фонди зоологічного музею станції³⁰⁹.

Отримавши 1897 року закордонне відрядження, приват-доцент кафедри чистої математики Новоросійського університету Ц.К. Руссьян регулярно надсилав звіти до міністерства народної освіти, в яких багато уваги приділяв докладному огляду лекцій визначного норвезького математика, професора Лейпцизького університету (1886–1898) М.-С. Лі³¹⁰.

Упродовж 1897–1898 років приват-доцент по кафедрі приватної патології і терапії Харківського університету М.О. Трахтенбер удосконалював свій фаховий рівень у Західній Європі. У цей же час приват-доцент кафедри шкірних захворювань В.І. Зарубін працював в Австро-Угорщині та Франції. У 1897–1899 роках за кордоном перебував приват-доцент кафедри гігієни П.М. Лашенков, а 1899 року його колега М.Ф. Попов здійснив поїздку до Німеччини й Франції (у Парижі він займався в Інституті Пастера).

Під час літніх канікул 1897 року магістр зоології Новоросійського університету Я.М. Лебединський здійснював дослідження на Марсельській і Туринській зоологічних станціях. Учений відвідував лабораторії і зоологічні музеї Цюриха, Женеви, Лозанни, Берна, Ліона, Гренобля, Генуї, Відня. Відомий швейцарський зоолог Т. Штудер особисто ознайомив Лебединського з мікроскопічною технікою, результатами досліджень, бібліотекою очолюваної ним лабораторії у Берні³¹¹.

Улітку 1898 року ординарний професор зоології Університету Св. Володимира О.О. Коротнев здійснив поїздку на острів Шпіцберген, де він разом із консерватором університетського зоологічного музею Ю.М. Семенкевичем зібрав колекції місцевої флори і фауни. Упродовж цієї подорожі київський професор мав змогу особисто поспілкуватися з монакським принцом Альбером I, який зробив вагомий внесок у дослідження світового океану, заснував у Монако Океанографічний музей (1910), вкладав значні кошти в розвиток природознавства. За посередництва німецького природознавця К. Фогта Коротнев ще 1891 року познайомився з Альбером I і був прийнятий у його палаці. Тоді принц справив на київського вченого враження людини з сумною посмішкою й гамлетівською подобою, якій довелося багато пережити у своєму житті. Яхта Альбера I „Princesse Alice” з'явилася у водах Шпіцбергена з метою наукової експедиції, основні завдання якої полягали в збиранні колекцій живих організмів морського дна та вивченні течій. Принц запропонував Коротневу взяти участь у цих дослідженнях, пообіцявши надати в його розпорядження весь зоологічний матеріал, отриманий у результаті драгування на глибині 4–5 тис. метрів біля північних берегів Шпіцбергена. Утім, київський учений змушений був відмовитися від цієї привабливої пропозиції з огляду на необхідність бути присутнім на X з'їзді природознавців у Києві³¹².

Екстраординарний професор кафедри географії (з 1894 — ординарний професор) Харківського університету А.М. Краснов 1890 року здійснив наукову поїздку до Сполучених Штатів Америки і взяв участь у геологічному конгресі у Вашингтоні; 1892 року відвідав Бейтензорський ботанічний сад на о. Ява та побував у Японії; 1895 року подорожував о. Цейлоном, Китаєм, Японією, Мексикою, Сполученими Штатами Америки та ін. країнами; 1898 року відвідав Туреччину, Єгипет та Італію³¹³. У 1892 році приват-доцент кафедри офтальмології П.М. Барабашев отримав відрядження до Австро-Угорщини, Німеччини і Франції. 1900 року, перебуваючи на посаді понадштатного екстраординарного професора, він узяв участь у XIII Міжнародному медичному конгресі в Парижі³¹⁴.

З метою виконання біологічних досліджень у 1898 році на о. Яву від Університету Св. Володимира були відряджені ординарний професор по кафедрі ботаніки С.Г. Навашин і понадштатний лаборант при кафедрі зоології В.О. Караваєв³¹⁵. Наступного року відрядження до Західної Європи отримали в.о. прозектора при кафедрі патологічної анатомії В.Ф. Недельський³¹⁶ та приват-доцент нервових хвороб і психіатрії М.М. Лапинський³¹⁷.

Улітку 1899 року приват-доцент по кафедрі фізики Новоросійського університету Б.П. Вейнберг вивчав засади організації наукової роботи 42 фізичних, фізико-хімічних, електротехнічних, механічних лабораторій Берліна, Лейпцига, Йєни, Мюнхена, Ерлангена, Дармштадта, Гейдельберга, Геттінгена, Карлсруе, Цюриха, Женеви, Парижа, Лондона, Оксфорда, Кембриджа, Брюсселя, Льєжа³¹⁸. Одночасно вчений відвідував майстерні, фабрики й магазини фізичних приладів.

З метою деталізації зібраних ним упродовж відрядження статистичних даних у 1900 році він надіслав анкети із запитаннями до лабораторій фізики, механіки, електротехніки, фізичної хімії навчальних закладів Австралії, Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Португалії, Російської імперії, Румунії, США, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Швеції³¹⁹. Отримана з-за кордону інформація стала основою подальших досліджень Вейнберга.

Під час закордонного відрядження, що тривало з грудня 1899 по вересень 1900 року, ординарний професор ботаніки Харківського університету В.А. Ротерт працював у Лейпцизькій ботанічній лабораторії під керівництвом В. Пфеффера. Учений збирав матеріали для доповіді на засіданні Харківського товариства природознавців, вивчав унікальні прилади для лабораторних досліджень. Його особливо зацікавив досвід використання кінематографу під час лекцій, яким надзвичайно пишався Пфеффер. Проте, Ротерт добре усвідомлював, що всі нововведення німецької лабораторії були недоступними для Харківського університету

через брак коштів. У Лейпцигу він також відвідував практичні заняття з бактеріології у ботанічному інституті й брав участь у традиційних ботанічних вечорах під керівництвом Пфеффера, де по німецькому звичаю, за келихом пива, робилися доповіді й обговорювалися актуальні наукові проблеми. Ротерт високо оцінив значимість виступів Пфеффера, відзначивши широку ерудицію німецького вченого³²⁰.

На З'їзді польських природознавців і лікарів у Кракові (липень 1900) Ротерт зробив дві доповіді, в яких представив результати своїх досліджень, здійснених у Лейпцигу й Харкові. Під час Пасхальних свят він вивчав середземноморську флору на італійській і французькій Рів'єрі, відвідав ботанічний сад та інститут у Генуї і ботанічний сад у Ла Мортола.

Професорський стипендіат кафедри психіатрії і невропатології Київського університету (1893–1895) М.М. Лапинський проходив стажування в Німеччині упродовж 1895–1896 років і після захисту докторської дисертації — у 1898–1899, 1899–1900. 1898 року він відвідував психіатричні клініки Страсбурга й Берліна, 1899 — Гейдельберга. Восени 1899 — навесні 1900 рр. займався у спостережному відділенні В. Маняна психіатричної лікарні Св. Анни м. Парижа, а також психіатричній клініці А. Жоффрой і психофізіологічному інституті Е. Берійона³²¹. За кордоном Лапинський особливу увагу приділяв удосконаленню своїх знань у галузі невропатології і фізіології нервової системи. Він відвідував поліклініку Г. Оппенгейма у Берліні, клініки Г. Ерба й Г. Гофмана у Гейдельберзі, клініку нервових хвороб у Парижі, фізіологічні інститути Берліна й Страсбурга. Закордонне стажування надало потужний імпульс самостійним науковим пошукам Лапинського. У Берліні він здійснював дослідження спільно з асистентом Оппенгейма доктором Кассирером, у психологічній лабораторії Берійона в Парижі вивчав різні види гіпнотичного сну³²².

Упродовж 1899–1900 років приват-доцент і помічник прозектора при кафедрі фізіології Харківського університету С.І. Костін студіював новітні тенденції розвитку фізіології в Австро-Угорщині й Німеччині. Він відвідав віденський Фізіологічний інститут проф. З. Екснера. У Тюбінгенському університеті займався у фізіологічній лабораторії проф. П. Грютцнера, відвідував його лекції і практичні заняття, а також вивчав метод спектрофотометрії крові під керівництвом його основоположника К.-Г. фон Гюфнера. Протягом перебування в Берліні він студіював методику дослідження газів крові, розроблену Н. Цунцом, слухав його лекції з фізіології харчування й обміну речовин, працював у Королівській публічній бібліотеці, відвідував лабораторії і засідання наукових товариств³²³.

Приват-доцент кафедри хвороб шкіри Харківського університету В.І. Зарубін у 1899–1900 роках поповнював свої знання з дерматології у Бреславлі й Берні, а на завершення закордонного відрядження взяв участь у роботі IV Міжнародного дерматологічного конгресу в Парижі³²⁴. У цей же час приват-доцент кафедри гістології В.О. Павлов стажувався в Німеччині, Бельгії та Швейцарії.

1900 року країнами Центральної і Західної Європи з метою вдосконалення своїх знань з медицини подорожував асистент акушерської клініки Харківського університету П.В. Міхін, який відзначив сповнене люб'язності й уваги ставлення до себе з боку зарубіжних, і передусім німецьких, колег. У Відні він прослухав приватний курс цистоскопії, відвідував лекції і операції австрійських професорів, вивчав досвід клінік Р. Хробака, Ф. Шаута й очолюваного Е. Вертгеймом відділення жіночих хвороб у шпиталі імператриці Єлизавети. Перебуваючи в Празі, Міхін ознайомився із засадами діяльності клінік, очолюваних представниками кафедр акушерства в німецькому й чеському університетах, відповідно професорами М. Зенгером і К. Павліком³²⁵. У Берліні харківський учений відвідав клініки А. Гуссерова, Р. Ольсгаузена, Л. Ландау та ін. За час відрядження він також устигнув побувати в медичних закладах Бонна, Лейпцига, Дрездена, Парижа.

Влітку 1900 року заслужений ординарний професор кафедри гігієни Харківського університету І.П. Скворцов вивчав санітарні умови життя населення Константинополя, Афін, Корфу, Барі, Неаполя, Рима, Пізи, Генуї, Італійської і Французької Рів'єри, Марселя, Ліона, Парижа. На Паризькій всесвітній виставці (1900) його передусім зацікавили експозиції Пастерівського інституту й міста Парижа, відділи соціальної економії, громадської доброчинності, виховання й навчання, а також експонати, присвячені особливостям організації побуту жителів французьких колоній. На XIII Міжнародному медичному конгресі в Парижі учений відвідав усі засідання секції фізіології, біологічної фізики й біологічної хімії та виступив з власною доповіддю „*Théorie dynamique de la nature et de la vie*”³²⁶. Невдалою Скворцов уважав організацію гігієнічного конгресу в Парижі, де він узяв участь у засіданнях секції мікробіології і демографії та поїздках на поля зрошування й шоколадну фабрику Менсьє.

З іменем Новоросійського університету пов'язаний початковий період наукової кар'єри визначного біолога І.І. Мечникова, результати науководослідної роботи якого створили міцне підґрунтя для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. З 1867 по 1868 рік учений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870–1882 років — ординарного професора університету. 1870 року Мечников здійснив наукову подорож

до узбережжя Середземного моря з метою дослідження безхребетних тварин. Він вивчав берегових тварин у Сан-Ремо, спостерігав за розвитком морської лілії, шести видів сифонофор, дев'яти медуз, декількох видів гідрополіпів і ксенофор у містечку Віллафранка³²⁷. Неподалік Шербура в Нормандії учений досліджував моховинки.

У березні 1871 року університетська Рада підтримала клопотання Мечникова щодо закордонного відрядження. У поданні вченого наголошувалося: «Весь розвиток природознавства останнім часом показує нам, що саме університетські професори (за небагатьма лише винятками) просували науку вперед. Це я говорю з метою попередити заперечення, що спеціальну розробку наукових питань мають узяти на себе академіки, а університетські професори — присвятити себе виключно педагогічній справі. Тепер можна вважати доведеним, що спеціальні наукові заняття не тільки можуть, а й повинні поєднуватися з викладацькою справою. Тому нині вже стає рідкістю академік, який не займається викладанням свого предмету»³²⁸.

Упродовж закордонного відрядження 1879–1880 років І.І. Мечников здійснював дослідження з зоології на узбережжі Середземного моря. Він, зокрема, працював на Неаполітанській зоологічній станції проф. Ф.-А. Дорна³²⁹. Мечников високо оцінив рівень організації наукової роботи на станції, особливо багатство її книжкових фондів: «Іншу важливу зручність становить бібліотека, що перебуває наохваті й забезпечується майже всіма новими зоологічними журналами. Я вже не говорю про такі зручності, як спілкування з натуралістами, що робить можливими легку перевірку отриманих фактів, обмін ідеями та ін.»³³⁰.

У 1886 році Мечников заснував у Одесі другу у світі після французької бактеріологічну станцію, в організації якої надавав допомогу Л. Пастер. На станції працювали Я.Ю. Бардах та М.Ф. Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті (Париж). Науково-дослідна, медико-профілактична та освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків з боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, і як наслідок, Мечникову 1887 року довелося виїхати до Франції задля продовження своїх досліджень з мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. «Скоро в мене з'явилися учні, — зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, — унаслідок чого мені було надане ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, у такий спосіб, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю»³³¹.

Загальне визнання в наукових колах Західної Європи впливу Мечникова на розвиток біології, що базувалося на його багаторічній науково-

дослідній та педагогічній діяльності у Пастерівському інституті, яскраво засвідчує його приватне листування з французькими вченими, які високо цінували настанови та поради свого вчителя. Значною мірою саме завдяки Мечникову авторитет «Анналів» Пастерівського інституту був настільки високим, що публікація у цьому періодичному виданні сприймалася авторами як гарантія забезпечення їхніх прав на наукове відкриття. У листі до Іллі Ілліча від 1908 року співробітник Інституту Пастера у Брюсселі Ж. Борде просив посприяти виданню матеріалів його дослідження до того, як вони мали бути оприлюднені на засіданні Бельгійської Медичної академії: «Бюлетень нашої Академії не дуже поширений, але все-таки достатньо для того, щоби німці його прочитали, зробили вигляд, що нічого про це не знають, і надрукували що-небудь з цього ж самого питання до того, як такий визнаний і поширений журнал, як Ваш, розгляне це питання»³³². Мечников підтримував кореспонденцію з німецьким ученим, основоположником мікробіології, лауреатом Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини (1905) Г.-Г.-Р. Кохом, німецьким мікробіологом, професором Бреславльського й Берлінського університетів К. Флюгге, американським епідеміологом Т. Смітом, німецькими патологами О. Любаршем та К. Вейгертом, французьким мікробіологом А. Кальметтом, бельгійським бактеріологом Ж. Борде, англійським хірургом, творцем хірургічної антисептики Дж. Лістером та багатьма іншими вченими світового рівня³³³. Бельгійський поет Е. Верхарн в одному з листів до Іллі Ілліча від 1907 року високо оцінив його твір «Етюди оптимізму», зокрема, роздуми щодо такої філософської категорії, як мораль: «Ви обстоюєте погляд, прийнятний для кожної вільнодумної людини: Ви бажаєте, щоби мораль охороняла життя, яке Ви хотіли би зробити якомога довгим і прекрасним»³³⁴.

Мечников був членом-учасником Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), здобув усі ступені ордену Почесного легіону та найпрестижнішу міжнародну нагороду — Нобелівську премію в галузі фізіології і медицини (1908). Проте сам він стримано ставився до відзначення власних наукових заслуг та іронізував над Л. Пастером, який надзвичайно пишався своїми нагородами. У листі від 1904 року відомий учений, співробітник Інституту патологічної анатомії доктора Шенкенберга (Франкфурт-на-Майні) К. Вейгерт привітав Мечникова із здобуттям ним статусу члена-кореспондента Паризької АН: «Вельмишановний колего! В останніх медичних щотижневиках міститься замітка, що Вас призначено членом-кореспондентом Паризької Академії. Я читав це з величезним подивом, оскільки вважав неможливим, щоби Ви вже давно не удостоїлися такої, правда великої,

честі. Власне кажучи, вітати Вас із цим я не можу, тому що Ви отримали лише те, що Вам давно належало по праву, привітати можна Академію, що вона, нарешті, отримала такого достойного члена, але все-таки я був дуже радий цьому...»³³⁵.

Отже, розширення спектру міжнародних зв'язків університетів Наддніпрянської України, зростання кількості наукових відряджень, що відбувалося в період ліберальних суспільно-політичних реформ 60–70-х років XIX ст., сприяло піднесенню організації науково-дослідної і освітньої роботи в Російській імперії до західноєвропейського рівня, а відтак і подоланню нестачі висококваліфікованих кадрів, нарощуванню науково-технічного потенціалу держави, розв'язанню економічних і соціальних проблем, зміцненню її авторитету на міжнародній арені, втраченого внаслідок поразки у Східній війні 1853–1856 рр. Оновленню професорсько-викладацької колегії університетів сприяло те, що при розподілі закордонних відряджень перевага надавалася молодим науковцям, які готувалися до зайняття кафедр³³⁶. Зокрема, у зв'язку із запровадженням, згідно з університетським статутом 1863 року, кафедри історії слов'янських законодавств вітчизняні вчені під час закордонних наукових подорожей великого значення надавали ознайомленню з пам'ятками слов'янського права. Багато уваги приділялося вивченню методики викладання слов'янознавчих дисциплін, а також налагодженню зв'язків із зарубіжними слов'янськими громадсько-культурними діячами — основоположником порівняльної граматики слов'янських мов, академіком Віденської АН Ф. Міклошичем, засновником словацької літературної мови М. Гатталою, творцем сербської літературної мови В.С. Караджичем, керівником Слов'янського з'їзду в Празі (1848) Ф. Палацьким, першим президентом Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі та інш. Загалом міжнародні зв'язки вітчизняних університетів створювали сприятливі умови для реалізації суспільно-політичних перетворень 60–70-х років, стимулюючи розвиток їх наукового забезпечення та лібералізацію громадсько-культурного життя Російської імперії.

В європейській історії остання третина XIX ст. позначилася зростанням обсягів промислового виробництва, індустріалізацією, поглибленням конкуренції між провідними промисловими країнами та їх колоніального суперництва на ґрунті пошуку нових ринків збуту товарів і об'єктів вкладення капіталів. У змаганнях між великими державами за світове лідерство зросло значення військової могутності, набула поширення гонка озброєнь. Водночас цей період вирізнявся стрімким піднесенням природознавства, науковими здобутками, що дали потужний імпульс розвитку світової цивілізації: винайденням і широким застосуванням електроенергії, телефонного зв'язку, радіо, фонографу, кінема-

тографу, двигунів внутрішнього згоряння, автомобіля, засобів повітроплавання й авіації... Найвизначніші відкриття, що здійснили революцію в системі тогочасних поглядів у галузі науки й техніки і заклали підвалини сучасного наукового розвитку, стали можливими завдяки координації зусиль дослідників із різних країн, активізації інтеграційних процесів у науці й освіті.

Водночас у Російській імперії із приходом до влади Олександра III, розгортанням «контрреформ», посиленням цензурних утисків і скасуванням університетської автономії за статутом 1884 року посилилося суспільно-політичне значення міжнародних зв'язків вітчизняних учених, які впродовж своїх закордонних відряджень вивчали поширені в Європі форми державного правління й виборчі системи, переймалися ідеями парламентаризму й конституціоналізму. В умовах репресивної національної політики царського уряду, дії сумнозвісного Емського акту 1876 року особливої ваги набували наукові подорожі до українських земель Австро-Угорщини, що відкривали можливість ознайомитися з правовим становищем українців на її теренах.

Вітчизняні вчені й громадсько-культурні діячі підтримували боротьбу слов'янських народів проти османського панування, що активізувалася в останній третині XIX ст., розвиваючи міжслов'янські наукові зв'язки, досліджуючи та популяризуючи культуру й історію слов'янських народів, надсилаючи книжки у слов'янські землі, організовуючи святкування загальнослов'янських ювілейних дат, надаючи фінансову допомогу повстанцям. Викладачі й студенти медичних факультетів брали активну участь у лікуванні поранених під час воєн, зокрема сербсько-турецької 1876-1877 рр., за що Університет Св. Володимира було обрано почесним членом Сербського Товариства Червоного Хреста.

Стажування у провідних європейських наукових центрах були важливою сходинкою в науковій кар'єрі вітчизняних учених, які не лише засвоювали нові знання за кордоном, а й ознайомлювали своїх зарубіжних колег із власними здобутками, що були невід'ємною складовою загальноєвропейського культурно-цивілізаційного поступу.

---

¹ Протоколи засідань Совета 2 и 23 ноября, 14 и 19 декабря. *Университетские известия*. 1862. № 11–12. С. 52.

² Отчёт о занятиях адъюнкта В. Демченка во время заграничного его путешествия с учёною целью. *Университетские известия*. 1861. № 4 (декабрь). С. 7–8.

³ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 127. Арк. 196 зв.

⁴ Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 30-го августа 1861 года. К., 1861. С. 9–10.

⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 127. Арк. 200.

- ⁶ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 3. С. 192.
- ⁷ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. г. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 48.
- ⁸ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 3. С. 211.
- ⁹ Отчёт о занятиях адъюнкта Н. Ренненкампа, во время заграничного его путешествия с учёною целью. *Университетские известия*. 1862. № 4. С. 5.
- ¹⁰ Отчёт о занятиях адъюнкта Н. Ренненкампа, во время заграничного его путешествия с учёною целью. *Университетские известия*. 1862. № 4. С. 14.
- ¹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 307. Спр. 6. Арк. 15–20.
- ¹² Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. год. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 45.
- ¹³ Отчёт исправляющего должность экстраординарного профессора Яроцкого, по случаю командировки в славянские земли с учёною целью, с 15 июня 1862 года по 15 декабря 1863 года. *Университетские известия*. 1864. № 2. С. 91.
- ¹⁴ Отчёт исправляющего должность экстраординарного профессора Яроцкого, по случаю командировки в славянские земли с учёною целью, с 15 июня 1862 года по 15 декабря 1863 года. *Университетские известия*. 1864. № 2. С. 108.
- ¹⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 139. Арк. 83.
- ¹⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 301. Спр. 801. Арк. 1.
- ¹⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 306. Спр. 195. Арк. 42.
- ¹⁸ Струве Ф. Путевые заметки. Отчёт о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию, с 1 июня — 1 октября 1868 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1869. Т. 3. С. 470.
- ¹⁹ Струве Ф. Путевые заметки. Отчёт о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию, с 1 июня — 1 октября 1868 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1869. Т. 3. С. 491.
- ²⁰ Богишич Б. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1870. Т. 5. С. 18.
- ²¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 308. Спр. 259. Арк. 4.
- ²² ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2790. Арк. 1.
- ²³ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2740. Арк. 1.
- ²⁴ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2765. Арк. 1.
- ²⁵ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2766. Арк. 1.
- ²⁶ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2764. Арк. 1–1 зв.
- ²⁷ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2714. Арк. 1–4.
- ²⁸ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2798. Арк. 1.
- ²⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. К., 1884. С. 654–656.
- ³⁰ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2812. Арк. 12.
- ³¹ ИР НБУВ. Ф. 8. Од. зб. 2725. Арк. 1; Од. зб. 2763. Арк. 1; Од. зб. 2767. Арк. 1; Од. зб. 2714. Арк. 1–4; Од. зб. 2768. Арк. 1; Од. зб. 2798. Арк. 1; Од. зб. 2810. Арк. 1; Од. зб. 2739. Арк. 1; Од. зб. 2738. Арк. 1.
- ³² ДАК. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 144. Арк. 2–3.
- ³³ Краткий отчёт о состоянии и деятельности Университета Св. Владимира в 1898 г., составленный деканом историко-филологического факультета Т.Д. Флоринским. *Университетские известия*. 1898. № 3. С. 57.

³⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 319. Спр. 104. Арк. 1–2; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 8 мая 1880 г. *Университетские известия*. 1880. № 7. С. 137.

³⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 318. Спр. 153. Арк. 8 зв.–9 зв.

³⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 318. Спр. 153. Арк. 17–17 зв.

³⁷ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 и 31 мая 1882. *Университетские известия*. 1882. № 9. С. 118.

³⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 326. Спр. 150. Арк. 1–1 зв., 10, 12.

³⁹ ИР НБУВ. Ф. 66. Од. зб. 342. Арк. 1.

⁴⁰ ИР НБУВ. Ф. 66. Од. зб. 324. Арк. 1.

⁴¹ Ягич В.В. О древней глаголической надписи на острове Велья (Veglia) — Къркъ, Адриатического моря. *Труды Третьяго археологического съезда в России, бывшаго в Киеве в августе 1874 года*. К., 1878. Т. 2. С. 327–330.

⁴² Список членов 3-го Археологического съезда в России. *Труды Третьяго археологического съезда в России, бывшаго в Киеве в августе 1874 года*. К., 1878. Т. 1. С. X–XIII.

⁴³ Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. М., 1902. Т. II. С. 175.

⁴⁴ Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). Одесса, 1886. Т. 1. С. LI.

⁴⁵ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 5-го марта 1871 года. *Университетские известия*. 1871. № 6. С. 17–18.

⁴⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 308. Спр. 222. Арк. 30–30 зв.

⁴⁷ Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994. Львів, 2001. С. 105.

⁴⁸ Драгоманов М. Автобіографія. К., 1917. С. 29–30.

⁴⁹ Драгоманов М. Автобіографія. К., 1917. С. 35.

⁵⁰ Власова З.И. А.А. Котляревский в Праге. *Литературные связи славянских народов. Исследования. Публикации. Библиография*. Л., 1988. С. 302.

⁵¹ Отчёт о занятиях магистра Лучицкого в течение летнего семестра 1873 г. *Университетские известия*. 1874. № 2. С. 57.

⁵² ИР НБУВ. Ф. 66. Од. зб. 376. Арк. 1–2.

⁵³ ИР НБУВ. Ф. 66. Од. зб. 493. Арк. 2 зв.

⁵⁴ ИР НБУВ. Ф. 3. Од. зб. 49102. Арк. 1.

⁵⁵ Іконников Володимир. Історичні портрети. Упор., вступ.ст. В. Ульяновський. К., 2004. С. 45–46.

⁵⁶ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 15-го декабря 1872 г. *Университетские известия*. 1873. № 2. С. 23.

⁵⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 312. Спр. 175. Арк. 1–3 зв.

⁵⁸ Фортинский Ф. Из Геттингена. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1875. № 10. С. 78.

⁵⁹ Фортинский Ф. Исторические занятия в Ecole des chartes и в Ecole des hautes études в Париже. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1876. № 1. С. 14–15.

⁶⁰ Кочубинский А. Записка о путешествии по славянским землям. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1874. Т. 13. С. 112.

⁶¹ Кочубинский А. Записка о путешествии по славянским землям. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1874. Т. 13. С. 127–128.

⁶² Кочубинский А. Записка о путешествии по славянским землям. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1874. Т. 13. С. 123.

⁶³ ДАОО. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3–3 зв.

⁶⁴ ДАОО. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 7 зв.–9.

⁶⁵ Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями за время с 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 18. С. 214.

⁶⁶ Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями за время с 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 18. С. 264.

⁶⁷ Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 86–87.

⁶⁸ Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 102.

⁶⁹ Кочубинский А. Отчёт о путешествии по славянским землям с 1-го августа 1875 по 1-е февраля 1876 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 125.

⁷⁰ Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1 февраля по 1 июня 1876 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1877. Т. 22. С. 143.

⁷¹ Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 18. С. 182–183.

⁷² Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 сентября 1875 г. по 1 марта 1876 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 178.

⁷³ Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 августа 1876 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета* 1877. Т. 21. С. 279–286.

⁷⁴ Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского Университета. Заседание 20 января 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета* 1883. Т. 37. С. 15.

⁷⁵ Мищенко Ф. Практическая школа высших знаний. *Университетские известия*. 1878. № 1. С. 23–31.

⁷⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 698. Арк. 3.

⁷⁷ Успенский Ф. Отчёт о занятиях в течение минувшего полугодия (май–октябрь 1876 г.) заграничной командировки. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1877. Т. 22. С. 162.

⁷⁸ Памяти почётного члена Исторического общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича речь Т.Д. Флоринского. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 1908. Кн. 20, в. 3. С. 48.

⁷⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 319. Спр. 24. Арк. 2 зв.

⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 11.

⁸¹ Антонович В. Твори. К., 1932. Т. 1. С. LIV.

⁸² Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова. *Україна*. К., 1926. Кн. 4. С. 132.

⁸³ Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997. С. 26.

⁸⁴ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1997. Т. 1. С. 291.

⁸⁵ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1997. Т. 1. С. 292–294.

⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 5.

⁸⁷ ІР НБУВ. Ф. 2. Од. зб. 30249. Арк. 4; Од. зб. 30250. Арк. 6; Од. зб. 30263. Арк. 27.

- ⁸⁸ ІР НБУВ. Ф. 2. Од. зб. 30250. Арк. 6.
- ⁸⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. К., 1884. С. 673.
- ⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. 65. Од. зб. 246. Арк. 2.
- ⁹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 337. Спр. 20. Арк. 7–8.
- ⁹² ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4822. Арк. 25 зв.
- ⁹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 25. Арк. 7, 59.
- ⁹⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 349. Спр. 18. Арк. 61–64.
- ⁹⁵ ДАК. Ф. 175. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 107–108.
- ⁹⁶ ІР НБУВ. Ф. 219. Од. зб. 6. Арк. 2–4.
- ⁹⁷ ІР НБУВ. Ф. 219. Од. зб. 2. Арк. 1–2.
- ⁹⁸ ІР НБУВ. Ф. 219. Од. зб. 30. Арк. 1.
- ⁹⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4822. Арк. 24 зв.–30 зв.
- ¹⁰⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 221. Арк. 37–38 зв., 61.
- ¹⁰¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 221. Арк. 168.
- ¹⁰² Киевское слово. 1889. 21 грудня. С. 2.
- ¹⁰³ Киевское слово. 31 грудня. С. 1–2; 1890. 6 січня. С. 2–3.
- ¹⁰⁴ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 434. Арк. 1–2.
- ¹⁰⁵ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 488. Арк. 1.
- ¹⁰⁶ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 466. Арк. 1–2; 467. Арк. 1–2.
- ¹⁰⁷ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 790. Арк. 1.
- ¹⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 477–478. Арк. 1.
- ¹⁰⁹ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 446. Арк. 1–2.
- ¹¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 336. Арк. 1.
- ¹¹¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 365. Арк. 1.
- ¹¹² ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 442. Арк. 1; 443. Арк. 1.
- ¹¹³ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 442. Арк. 1.
- ¹¹⁴ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 443. Арк. 1.
- ¹¹⁵ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 447. Арк. 1; 448. Арк. 1; 449. Арк. 1.
- ¹¹⁶ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 521. Арк. 4.
- ¹¹⁷ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 525. Арк. 1–3.
- ¹¹⁸ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 444. Арк. 1–1 зв.
- ¹¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 725. Арк. 2.
- ¹²⁰ ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 904. Арк. 1–1 зв.
- ¹²¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 10. Арк. 2–32.
- ¹²² ДАК. Ф. 16. Оп. 335. Спр. 42. Арк. 2, 34.
- ¹²³ ДАК. Ф. 16. Оп. 335. Спр. 42. Арк. 182, 204.
- ¹²⁴ Отчёт о занятиях и.д. экстраординарного профессора Шепелевича во время командировки в Россию и за границу с 20 мая 1893 по 1 января 1894 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1894. Кн. 4. С. 83–84.
- ¹²⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 335. Спр. 42. Арк. 11, 47.
- ¹²⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 333. Спр. 139. Арк. 8.
- ¹²⁷ Отчёт о заграничной командировке приват-доцента Университета Св. Владимира В. Пискорского за 1896 и 1897 гг. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1898. № 11. С. 19.
- ¹²⁸ Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. Упор. О.О. Новикова, І.С. Пічугіна. К., 1997. С. 267.
- ¹²⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 335. Спр. 42. Арк. 4, 41.
- ¹³⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 336. Спр. 94. Арк. 1–5.

- ¹³¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 335. Спр. 42. Арк. 185, 203.
- ¹³² ДАК. Ф. 16. Оп. 336. Спр. 127. Арк. 26.
- ¹³³ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. М.Г. Халанский и Д.И. Багалея. Х., 2007. С. 307.
- ¹³⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 336. Спр. 127. Арк. 1–1 зв.
- ¹³⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 334. Спр. 32. Арк. 1, 2.
- ¹³⁶ Отчёт о командировке доцента по кафедре государственного права Андрея Пригары. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1872. Т. 8. С. 151.
- ¹³⁷ Отчёт о командировке доцента по кафедре государственного права Андрея Пригары. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1872. Т. 8. С. 154.
- ¹³⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 309. Спр. 223. Арк. 99–99 зв.
- ¹³⁹ Отчёт магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границею с января по октябрь 1872 года. *Университетские известия*. 1873. № 8. С. 1.
- ¹⁴⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 310. Спр. 219. Арк. 17, 35, 45, 67, 106.
- ¹⁴¹ Малинин М. Отчёт за первую половину заграничной командировки 1874–1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 7–13.
- ¹⁴² Загоровский А. Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года. *Университетские известия*. 1878. № 11. С. 2.
- ¹⁴³ ДАК. Ф. 16. Оп. 313. Спр. 46. Арк. 28.
- ¹⁴⁴ Загоровский А. Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года. *Университетские известия*. 1878. № 11. С. 6.
- ¹⁴⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 314. Спр. 158. Арк. 10–10 зв.; Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 5 и 26 ноября 1876 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 43.
- ¹⁴⁶ Два года за границею Магистра Тарасова. *Университетские известия*. 1879. № 1. С. 32.
- ¹⁴⁷ Два года за границею Магистра Тарасова. *Университетские известия*. 1879. № 1. С. 39.
- ¹⁴⁸ Два года за границею Магистра Тарасова. *Университетские известия*. 1879. № 1. С. 48–50.
- ¹⁴⁹ Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава третья. (Продолжение). *Университетские известия*. 1879. № 5. С. 330.
- ¹⁵⁰ Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава третья. (Продолжение). *Университетские известия*. 1879. № 5. С. 357.
- ¹⁵¹ Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава четвёртая. *Университетские известия*. 1879. № 6. С. 443.
- ¹⁵² Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава четвёртая. *Университетские известия*. 1879. № 6. С. 444.
- ¹⁵³ Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава четвёртая. *Университетские известия*. 1879. № 6. С. 463.
- ¹⁵⁴ Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Отдел II. Неучёные учреждения и общества. Глава седьмая. *Университетские известия*. 1879. № 7. С. 465–499.
- ¹⁵⁵ Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава девятая. *Университетские известия*. 1879. № 8. С. 566.
- ¹⁵⁶ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 ноября 1880 г. *Университетские известия*. 1881. № 2. С. 306–307; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1880. *Университетские известия*. 1881. № 3. С. 334; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 9, 16, 20 и 27 марта 2, 3 и 6 апреля 1881 г. *Университетские известия*. 1881. № 6. С. 49.

- ¹⁵⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 319. Спр. 238. Арк. 24 зв.
- ¹⁵⁸ Владимирский-Буданов М.Ф. Отчёт о годичной командировке 1880–81 года. *Университетские известия*. 1881. № 11. С. 17.
- ¹⁵⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Отчёт о годичной командировке 1880–81 года. *Университетские известия*. 1881. № 11. С. 13.
- ¹⁶⁰ Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета. Заседание 20 января 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского университета*. 1883. Т. 37. С. 14–15.
- ¹⁶¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 80. Арк. 12–12 зв.
- ¹⁶² ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1382. Арк. 3.
- ¹⁶³ Казанцев Л. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью. *Университетские известия*. 1895. № 2. С. 3.
- ¹⁶⁴ Казанцев Л. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью. *Университетские известия*. 1895. № 2. С. 6.
- ¹⁶⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. М.П. Чубинский и Д.И. Багалея. Х., 2007. С. 217.
- ¹⁶⁶ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. М.П. Чубинский и Д.И. Багалея. Х., 2007. С. 226.
- ¹⁶⁷ Дворниченко С. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1897. Кн. 3. С. 15.
- ¹⁶⁸ Дворниченко С. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1897. Кн. 3. С. 16.
- ¹⁶⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 336. Спр. 83. Арк. 7.
- ¹⁷⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 336. Спр. 90. Арк. 1–6.
- ¹⁷¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 337. Спр. 110. Арк. 12–12 зв.
- ¹⁷² Краткий очерк о путешествии профессора Рахманинова. *Университетские известия*. 1861. № 2 (октябрь). С. 7.
- ¹⁷³ Краткий очерк о путешествии профессора Рахманинова. *Университетские известия*. 1861. № 2 (октябрь). С. 14.
- ¹⁷⁴ Отчёт профессора Рахманинова о Лондонской всемирной выставке. *Университетские известия*. 1862. № 6. С. 6.
- ¹⁷⁵ Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 30-го августа 1861 года. К., 1861. С. 8.
- ¹⁷⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 299. Спр. 79. Арк. 1–4.
- ¹⁷⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 128. Арк. 6.
- ¹⁷⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 127. Арк. 197.
- ¹⁷⁹ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч.г. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 55.
- ¹⁸⁰ Кесслер К.Ф. Краткий отчёт о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге. *Университетские известия*. 1861. № 1. С. 140.
- ¹⁸¹ Кесслер К.Ф. Краткий отчёт о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге. *Университетские известия*. 1861. № 1. С. 140.
- ¹⁸² ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 127. Арк. 199–199 зв.
- ¹⁸³ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалея. Х., 2008. С. 79.
- ¹⁸⁴ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. г. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 51.
- ¹⁸⁵ Лазаревич И. Заметки о путешествии за границу с учёной целью. *Университетские известия*. 1862. № 1. С. 22.

- ¹⁸⁶ Письма из чужих краёв адьюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого. *Университетские известия*. 1863. № 2. С. 26.
- ¹⁸⁷ Письма из чужих краёв адьюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого. *Университетские известия*. 1863. № 1. С. 5.
- ¹⁸⁸ Письма из чужих краёв адьюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого. *Университетские известия*. 1863. № 1. С. 34.
- ¹⁸⁹ Письма из чужих краёв адьюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого. *Университетские известия*. № 2. С. 33.
- ¹⁹⁰ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч.г. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 54.
- ¹⁹¹ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. Х., 1905–1906. С. 242–243.
- ¹⁹² Фон-Гюббенет Х.Я. Отчёт о Карлсбадском съезде немецких естествоиспытателей и врачей с 19 по 26 сентября 1862 г., по хирургическому и офтальмологическому отделению. *Университетские известия*. 1863. № 2. С. 48–49.
- ¹⁹³ Гюббенет Х.Я. фон Об офтальмологическом конгрессе в Париже с 30 сентября по 4 октября 1862 года. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 63.
- ¹⁹⁴ Гюббенет Х.Я. фон Об офтальмологическом конгрессе в Париже с 30 сентября по 4 октября 1862 года. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 70.
- ¹⁹⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 308. Спр. 59. Арк. 10.
- ¹⁹⁶ Отчёт адьюнкта Ромера, командированного за границу от Университета Св. Владимира в 1862 и 63 году. *Университетские известия*. 1864. № 8. С. 5.
- ¹⁹⁷ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 1-го января по 26 марта нов. ст. *Университетские известия*. 1864. № 5. С. 53–54.
- ¹⁹⁸ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 27 марта по 30 июня нов.ст. *Университетские известия*. 1864. № 8. С. 21.
- ¹⁹⁹ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с ноября 1864 по январь 1865 года. *Университетские известия*. 1865. № 1. С. 23.
- ²⁰⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 139. Арк. 143 зв.–144.
- ²⁰¹ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1863–64 уч.г. *Университетские известия*. 1864. № 9. С. 6.
- ²⁰² Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. Х., 2008. С. 145.
- ²⁰³ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1865–66 уч.г. *Университетские известия*. 1866. № 9. С. 14.
- ²⁰⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 304. Спр. 18. Арк. 1–6.
- ²⁰⁵ Шимановский Ю.К. Оперативная хирургия. К., 1864. Т. 1; 1865. Т. 2; Спб., 1869. Т. 3.
- ²⁰⁶ Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. Отчёт проф. Шимановского. *Университетские известия*. 1867. № 1. С. 24.
- ²⁰⁷ Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. Отчёт проф. Шимановского. *Университетские известия*. 1867. № 3. С. 13–14.
- ²⁰⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 306. Спр. 263. Арк. 2–6.
- ²⁰⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 306. Спр. 54. Арк. 1–6.
- ²¹⁰ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1866–67 уч.г. *Университетские известия*. 1867. № 9. С. 10.
- ²¹¹ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. Х., 1905–1906. С. 125.
- ²¹² ДАК. Ф. 16. Оп. 307. Спр. 105. Арк. 2–25.

- ²¹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 307. Спр. 6. Арк. 48–59.
- ²¹⁴ Бернштейн Н. Отчёт о поездке за границу. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1871. Т. 7. С. 174.
- ²¹⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 308. Спр. 222. Арк. 1–17.
- ²¹⁶ Отчёт о путешествии для осмотра новых лабораторий в Берлине и Лейпциге (Профессора Алексева). *Университетские известия*. 1870. № 6. С. 3.
- ²¹⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 24. Арк. 1–2.
- ²¹⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 329. Спр. 157. Арк. 1.
- ²¹⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 124. Арк. 1.
- ²²⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 112. Арк. 1–2.
- ²²¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 332. Спр. 166. Арк. 1–1 зв.
- ²²² ДАК. Ф. 16. Оп. 333. Спр. 61. Арк. 1.
- ²²³ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 131. Арк. 1–1 зв., 6, 11.
- ²²⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 312. Спр. 65. Арк. 1, 3.
- ²²⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 312. Спр. 83. Арк. 1–3.
- ²²⁶ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 14, 21 и 24 марта 1875 года. *Университетские известия*. 1875. № 7. С. 18.
- ²²⁷ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 октября 1876 года. *Университетские известия*. 1877. № 1. С. 11.
- ²²⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 129. Арк. 32–36.
- ²²⁹ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 6 и 20 мая 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 7. С. 7; ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 54. Арк. 8–8 зв.
- ²³⁰ Субботин В. Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 гг. и летнего семестра 1870 г. *Университетские известия*. 1871. № 3. С. 6–7.
- ²³¹ Субботин В. Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 г. (окончание). *Университетские известия*. 1871. № 4. С. 20–21.
- ²³² Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. К., 1884. С. 266.
- ²³³ ДАК. Ф. 16. Оп. 308. Спр. 222. Арк. 108, 117.
- ²³⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. К., 1884. С. 122.
- ²³⁵ Записки Императорского Новороссийского Университета. 1871. Т. 7. С. 53–57.
- ²³⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 308. Спр. 222. Арк. 250; ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4997. Арк. 16 зв.
- ²³⁷ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. Х., 1905–1906. С. 165.
- ²³⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4997. Арк. 20.
- ²³⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. К., 1884. С. 653.
- ²⁴⁰ Отчёт о путешествии за границу кандидата Университета Св. Владимира В. Ермакова. *Университетские известия*. 1873. № 7. С. 1.
- ²⁴¹ Отчёт о путешествии за границу кандидата математических наук В. Ермакова. *Университетские известия*. 1874. № 1. С. 2–3.
- ²⁴² ДАК. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 139. Арк. 73 зв.–74.
- ²⁴³ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 183. Арк. 74.
- ²⁴⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 313. Спр. 185. Арк. 11 зв.
- ²⁴⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 183. Арк. 22 зв.
- ²⁴⁶ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. К., 1884. С. 45.

- ²⁴⁷ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 14, 21 и 24 марта 1875 г. *Университетские известия*. 1875. № 7. С. 6.
- ²⁴⁸ Алексеев П. Заметки из заграничного путешествия в 1871–72 годах. *Университетские известия*. 1872. № 11. С. 4.
- ²⁴⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 183. Арк. 69.
- ²⁵⁰ Алексеев П. Заметки о Парижской выставке 1878 года. *Университетские известия*. 1878. № 12. С. 138.
- ²⁵¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 310. Спр. 219. Арк. 17, 35, 45, 67, 106.
- ²⁵² Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багaley. Х., 2008. С. 201.
- ²⁵³ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багaley. Х., 1905–1906. С. 25.
- ²⁵⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 313. Спр. 185. Арк. 14 зв.
- ²⁵⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. К., 1884. С. 51.
- ²⁵⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 183. Арк. 26–26 зв.
- ²⁵⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 183. Арк. 142, 166 зв.
- ²⁵⁸ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 февраля 1884 г. *Университетские известия*. 1884. № 5. С. 199.
- ²⁵⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 183. Арк. 68, 72, 73, 75, 76.
- ²⁶⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5015. Арк. 1–2 зв.
- ²⁶¹ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багaley. Х., 2008. С. 148.
- ²⁶² Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 декабря 1876 и 21 января 1877 гг. *Университетские известия*. 1877. № 4. С. 34–36.
- ²⁶³ Яценко А. Отчёт о деятельности Киевского лазарета в Сербии. *Университетские известия*. 1877. № 3. С. 1–30.
- ²⁶⁴ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багaley. Х., 1905–1906. С. 176.
- ²⁶⁵ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1878 г. *Университетские известия*. 1879. № 4. С. 4.
- ²⁶⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 190. Арк. 1–4 зв.
- ²⁶⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 6. Арк. 2–2 зв.
- ²⁶⁸ Андреев К.А. Отчёт о занятиях за границею. *Записки Императорского Харьковского Университета (1878)*. 1879. Т. 1. С. 2.
- ²⁶⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 316. Спр. 1. Арк. 2, 4, 10–10 зв., 11, 12, 34, 55, 102–102 зв., 116.
- ²⁷⁰ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 и 31 мая 1882 г. *Университетские известия*. 1882. № 9. С. 119; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 и 29 сентября 1882 г. *Университетские известия*. 1882. № 11. С. 163.
- ²⁷¹ Данилевский В.Я. Отчёт о научных занятиях за первую половину 1878 года. *Записки Императорского Харьковского Университета (1878)*. 1879. Т. 3. С. 4.
- ²⁷² Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багaley. Х., 1905–1906. С. 47.
- ²⁷³ Ковалевский А.О. Отчёт о заграничной командировке в 1881–1882 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1883. Т. 35. С. 467.
- ²⁷⁴ Догель А. Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог). *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1902. № 10. С. 47.
- ²⁷⁵ Догель А. Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог). *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1902. № 10. С. 43.

- ²⁷⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 698. Арк. 41–41 зв.
- ²⁷⁷ Эйно́р О.Л. Николай Иванович Андрусов. К., 1990. С. 16.
- ²⁷⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5198. Арк. 14–15 зв.
- ²⁷⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 325. Спр. 171. Арк. 18.
- ²⁸⁰ Коротнев А.А., Давыдов М.Б. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1896 г. *Университетские известия*. 1897. № 7. С. 3–4.
- ²⁸¹ Заленский В.В. Отчёт о результатах исследований, сделанных во время заграничной командировки с 15 января по 1 июня 1888 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1889. Т. 50. С. 2.
- ²⁸² ДАК. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 221. Арк. 37–38 зв., 61.
- ²⁸³ ДАК. Ф. 16. Оп. 327. Спр. 221. Арк. 39, 108.
- ²⁸⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 328. Спр. 177. Арк. 1, 6.
- ²⁸⁵ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багaley. Х., 2008. С. 189.
- ²⁸⁶ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багaley. Х., 1905–1906. С. 170.
- ²⁸⁷ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багaley. Х., 2008. С. 205.
- ²⁸⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 25. Арк. 2–2 зв.
- ²⁸⁹ Семенкевич Ю. Отчёт о поездке на Виллафранкскую зоологическую станцию зимою 1891 года (с рисунк.). *Университетские известия*. 1892. № 5. С. 7–8.
- ²⁹⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 25. Арк. 3–59.
- ²⁹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 89. Арк. 1.
- ²⁹² ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 89. Арк. 6–6 зв.
- ²⁹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 10. Арк. 2–32.
- ²⁹⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 10. Арк. 75, 85, 116, 125–126.
- ²⁹⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 330. Спр. 25. Арк. 101–101 зв., 106–107.
- ²⁹⁶ Коротнев А.А. Отчёт о результатах учёной командировки за границу на Рождественские вакации в 1892–93 году. *Университетские известия*. 1893. № 4. С. 2.
- ²⁹⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 331. Спр. 106. Арк. 5.
- ²⁹⁸ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багaley. Х., 1905–1906. С. 199.
- ²⁹⁹ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Одеса, 2000. Т. 3. К–П. С. 191.
- ³⁰⁰ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багaley. Х., 2008. С. 166.
- ³⁰¹ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багaley. Х., 1905–1906. С. 52.
- ³⁰² Суслов Г. Отчёт о заграничной командировке на летние месяцы 1895 г. *Университетские известия*. 1895. № 11. С. 15.
- ³⁰³ ДАК. Ф. 16. Оп. 334. Спр. 94. Арк. 2–3.
- ³⁰⁴ Чуевский И.А. Отчёт медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границею в течение летнего семестра 1896 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1898. Кн. 1. С. 35.
- ³⁰⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 334. Спр. 56. Арк. 9.
- ³⁰⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 335. Спр. 124. Арк. 1–1 зв.
- ³⁰⁷ Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897–98 гг. (с рисунк.). М. Давыдова и Н. Кольцова, сообщ. проф. А.А. Коротневым. *Университетские известия*. 1899. № 6. С. 15.

- ³⁰⁸ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1899–1900 гг. *Университетские известия*. 1901. № 4. С. 23–24.
- ³⁰⁹ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1899–1900 гг. *Университетские известия*. 1901. № 4. С. 24–25.
- ³¹⁰ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 698. Арк. 4–4 зв.
- ³¹¹ Лебединский Я. Отчёт о заграничной командировке с учёною целью в течение летних каникул 1897 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1898. Т. 72. С. 6.
- ³¹² Коротнев А.А. Поездка на Шпицберген (с рис.). *Университетские известия*. 1898. № 12. С. 60.
- ³¹³ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. Х., 2008. С. 205.
- ³¹⁴ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. Х., 1905–1906. С. 245.
- ³¹⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 337. Спр. 69. Арк. 1–5.
- ³¹⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 337. Спр. 12. Арк. 1–2 зв.
- ³¹⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 338. Спр. 85. Арк. 1–6.
- ³¹⁸ Вейнберг Б.П. Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1900. Т. 80. С. 23–26.
- ³¹⁹ Weinberg В. L'enseignement pratique de la physique dans 206 laboratoires de l'Europe, de l'Amérique et de l'Australie. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1903. Т. 90. С. 1–126.
- ³²⁰ Ротерт В.А. Краткий отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 3. С. 4.
- ³²¹ Отчёт о занятиях во время пребывания за границей приват-доцента Киевского Университета Михаила Лапинского. *Университетские известия*. 1901. № 3. С. 1.
- ³²² Отчёт о занятиях во время пребывания за границей приват-доцента Киевского Университета Михаила Лапинского. *Университетские известия*. 1901. № 3. С. 5–6.
- ³²³ Костин С.И. Отчёт медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границею в течение 1899–1900 академического года. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 1. С. 5.
- ³²⁴ Зарубин В.И. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 4. С. 36.
- ³²⁵ Михин П.В. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 4. С. 11–15.
- ³²⁶ Скворцов Ир. Краткий отчёт по заграничной командировке летом 1900 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 4. С. 2.
- ³²⁷ Мечников И. Отчёт о командировке с учёною целью за границу в 1870 году. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1871. Т. 7. С. 177–178.
- ³²⁸ *Записки Новороссийского университета*. 1871. Т. 7. С. 50–51.
- ³²⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 698. Арк. 51–51 зв.
- ³³⁰ Мечников И.И. Отчёт о заграничной командировке в 1879–1880 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1880. Т. 31. С. 292.
- ³³¹ Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. М., 1946. С. 86.
- ³³² ЦДІАК України. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 8.
- ³³³ ЦДІАК України. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 74, 79, 118, 123.
- ³³⁴ ЦДІАК України. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1.
- ³³⁵ ЦДІАК України. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 20–20 зв.
- ³³⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 18. Спр. 482. Арк. 6–6 зв.

РОЗДІЛ 4

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УНІВЕРСИТЕТІВ НА ДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

4.1. Внесок учених історико-філологічних факультетів у розвиток міжнародних культурних взаємовпливів

На початку ХХ ст. взаємини з провідними науковими центрами Європи та Північної Америки, й передусім книгообмін, посідали чільне місце в діяльності Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Свідченням інтересу до його наукових здобутків за кордоном стало прохання Північноамериканського книжкового союзу подати відомості про його діяльність для укладення покажчика (1903)¹. Товариство брало участь у формуванні фондів бібліотеки при російському посольстві в Римі, безкоштовно надаючи їй свої публікації². 1910 року у відповідь на звернення Упсальського товариства гуманістичних наук було ухвалено рішення надіслати йому різні томи «Збірника» харківського Історико-філологічного товариства³. У жовтні того ж року на його засіданні була заслухана доповідь заслуженого ординарного професора кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескула щодо нового німецького часопису „Zeitschrift für ost Europäische Geschichte” («Журнал історії Східної Європи») і висловлено ініціативу передплатити його для університетської бібліотеки⁴. 1911 року встановлено обмін друкованими виданнями з Бібліотекою Астора в Нью-Йорку й історико-філологічним відділенням Мюнхенської академії наук, 1912 — з Віденською академією наук і Упсальським університетом⁵. У жовтні 1911 року на засіданні товариства виступив з доповіддю екстраординарний професор кафедри історії західноєвропейських літератур С.В. Соловйов — делегат від Харківського університету на святкуванні 100-літнього ювілею Бреславльського університету. Доповідач здійснив екскурс до історії закладу і звітував про перебіг урочистих заходів⁶. Багато уваги члени товариства приділяли відзначенню пам'ятних дат історії європейської культури. Від його імені були надіслані вітальні телеграми до львівського товариства «Просвіта» з нагоди вшанування пам'яті М. Шашкевича (1911); до Празької АН у зв'язку з відзначенням пам'яті Фр. Палацького (1912); болгарському філологу й історику Л.Г. Мілетічу з нагоди 25-ліття його науково-педагогічної діяльності⁷. 1914 року директор Нью-Йоркської публічної бібліотеки Е.Х. Андерсон звернувся до

товариства з листом, в якому висловив зацікавленість в отриманні публікацій товариства, особливо його «Вісника» й «Збірника»⁸.

Широкий діапазон міжнародної наукової співпраці голови Історико-філологічного товариства (1897–1918) М.Ф. Сумцова засвідчує його кореспонденція. 1900 року до нього надійшло письмове привітання з нагоди 25-ліття наукової, педагогічної і публіцистичної діяльності від хорватського славіста, члена Югослов'янської Академії наук і мистецтв (1866), Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1903) В. Ягича⁹. У листі з Відня від травня 1901 року Ягич писав: «Але хто міг би очікувати, що ваш Університет за теперішніх обставин, коли у вас і по всій Росії університетська освіта переживає тяжку кризу, знайшов можливість звернути свою прихильну увагу на мене, як зарубіжного вченого, який дозволив собі нещодавно піддати різні заходи російського уряду по відношенню до бідних студентів різкій критиці!»¹⁰. Українська культура посідала важливе місце в системі наукових інтересів Ягича, і 1911 року він надіслав Сумцову листа з Відня, в якому дякував за готовність співпрацювати на ниві дослідження «малоросійської літератури»¹¹. Сумцов також листувався зі словенським славістом М.М. Мурко, який 12 січня 1901 року надіслав йому з Відня поздоровлення з 25-літнім ювілеєм наукової діяльності: «...я дізнався, яке хороше свято Ви відзначали в жовтні минулого року. Я, і таких буде ще багато, дуже шкодую, що не міг тоді бути присутнім духом і Вас привітати від щирого серця. Але тепер можу це зробити з ще більшою підставою. Поки що я був обізнаний лише з Вашою ученою діяльністю, якої вистачить, щоби Вас поважати й любити, але я просто дивуюсь Вашій багатосторонній і плідній громадській, педагогічній і публіцистичній роботі»¹². У листі від січня 1905 року Мурко наголошував на важливому значенні діяльності харківського Історико-філологічного товариства та висловлював жаль з приводу того, що в м. Градці не було подібної установи¹³. У липні 1906 року Мурко надіслав Сумцову вітання з нагоди 30-ї річниці науково-педагогічної діяльності. Неодноразово звертався до харківського вченого у своїх листах чеський славіст І. Полівка¹⁴. За допомогою наукової кореспонденції Сумцов налагоджував книгообмін із європейськими колегами, зокрема, викладачем гімназії у м. Солуні А.П. Стоїловим та чеським філологом В. Вондраком¹⁵. 1901 року до вченого надійшов лист від Неаполітанського університету з проханням надіслати наявні в Харкові публікації з життя студентів¹⁶. 1907 року Сумцов отримав запрошення на XIV Міжнародний конгрес «Вільної думки» в Празі, в якому зазначалося: «Нині, коли російський уряд за прикладом Каткова хоче викликати в Росії цинічний рух шовінізму, коли в такий спосіб прагне загасити перші проблески громадянського самовизначення, коли той вільний, здоровий рух народу за

краще завтра намагається приманити для низьких цілей міжнародного антагонізму, тепер у цей важливий момент чеські вільні мислителі з щирою радістю закликають братів росіян у своє давнє місто, щоби тут вони довели, що для російської інтелігенції чужі всі ці інтриги уряду, що вона наскрізь перейнята ідеями прогресу й свободи...»¹⁷

Важливою формою міжнародних культурних зв'язків початку ХХ ст. було спільне відзначення ювілейних дат. Резонансною подією в історії європейської науки стало святкування 30-ї річниці наукової і освітньої діяльності М.С. Дринова — видатного вченого й діяча Болгарського національного відродження. 1903 року на адресу Дринова, заслуженого ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, надійшли письмові привітання від Історичного товариства в Софії, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Ніжинського історико-філологічного товариства, Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті¹⁸. Міністр освіти Болгарії І.Д. Шишманов у своєму вітальному листі (1903) високо оцінив наукові досягнення вченого на ниві славістики: «Приєднуюсь усією душею до російських товаришів, які вшановують сьогодні тридцятиліття такої плідної науково-педагогічної діяльності нашого славнозвісного співвітчизника вельмишановного Марина Степановича Дринова, одного із найдостойніших представників сучасного слов'янознавства. Нехай це свято слов'янської науки стане новою запорукою майбутнього запліднення високоповажної російської і молоді болгарської славістики — невичерпного джерела народної самосвідомості»¹⁹.

Творцями історії міжнародних наукових зв'язків були не лише представники професорсько-викладацької корпорації вітчизняних університетів, а й студентство. Так, 1906 року студент В. Липський надіслав із Софії листа з подякою ректору Харківського університету Д.І. Багалію за рекомендації до міністра народної освіти Болгарії І.Д. Шишманова, завдяки яким йому вдалось отримати посаду вчителя російської мови в Софійській жіночій гімназії²⁰.

Наукова кореспонденція була невід'ємною складовою міжнародних зв'язків і Київського університету, до якого у 1901 році надійшло повідомлення про святкування 450-літнього ювілею університету Глазго (Велика Британія). Представити на ньому київську наукову колегію було доручено заслуженому ординарному професору кафедри всесвітньої історії І.В. Луцицькому²¹. Наступного року, у відповідь на запрошення Північно-Західного університету — одного з найстаріших вишів Іллінойсу (США), розташованого в північному передмісті Чикаго Еванстоні — узяти участь у церемонії введення на посаду його нового президента

Едмунда Джейнса Джеймса, Рада Університету Св. Володимира ухвалила рішення про неможливість відрядження своїх делегатів у зв'язку з «настанням навчальних занять»²². До Сіднейського університету з нагоди його 50-літнього ювілею було надіслано вітальний адрес латинською мовою (1902). Делегатом від Київського університету на святкуванні 500-літнього ювілею Краківського університету (1902)²³ історико-філологічний факультет обрав ординарного професора всесвітньої історії літератури М.П. Дашкевича. Утім, він не зміг прибути на церемонію, і письмове привітання відправили до Кракова поштою²⁴. 1909 року надійшло повідомлення щодо проведення з 23 по 31 липня в м. Бове V конгресу Французького товариства дослідження доісторичних часів²⁵, а з 3 по 7 серпня в Женеві — Міжнародного конгресу психології²⁶; у 1910 році — щодо XVII Міжнародного конгресу американістів (16–21 травня, м. Буенос-Айрес)²⁷; Міжнародного конгресу нумізматики, сфрагістики й медальєрного мистецтва (червень, м. Брюссель)²⁸; Конгресу з питань сімейного виховання (21–25 серпня, м. Брюссель) тощо.

Звернення до європейських наукових традицій, стажування у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах на початку ХХ ст. продовжували бути невід'ємною складовою підготовки вітчизняних професорсько-викладацьких кадрів. У листі попечителя Київського навчального округу до ректора університету від червня 1901 року зазначалося: «...останнім часом відчувається крайня нестача в підготовлених молодих людях для заміщення вакантних кафедр в університетах, особливо на факультетах історико-філологічних, фізико-математичних і юридичних»²⁹. Традиційно провідним інструментом подолання кадрових проблем і залучення вітчизняних університетів до європейського інтелектуального простору були закордонні наукові відрядження їх учених.

Приват-доцент слов'янської філології Новоросійського університету Б.М. Ляпунов у 1901 році подорожував Прагою, Віднем, Любляною, Загребом, Белградом та іншими європейськими містами. Того ж року в.о. екстраординарного професора кафедри всесвітньої історії Є.М. Щепкін здійснив поїздки до Франції, Німеччини, Австро-Угорщини. У 1904 році він досліджував наукову літературу та архівні джерела в Берліні й Парижі. У листі з Берліна від 11 січня 1910 року вчений писав: «Як завжди, коли термінова робота, я повинен стати трохи маніяком, а тому не ходжу до театрів, яких тут близько 30, ні до музеїв. (...) Берлін дійсно за значенням на цю хвилину перше місто у світі!»³⁰.

1902 року ординарний професор кафедри порівняльного мовознавства Ф.І. Кнауер був відряджений на Міжнародний з'їзд орієталістів у м. Гамбурзі (4–10 вересня)³¹; лектор німецької мови М. Брунєк — на філологічний з'їзд у Бреславлі³²; в.о. екстраординарного професора філо-

софії Г.І. Челпанов — до Королівської бібліотеки м. Берліна з метою роботи над докторською дисертацією «Про сприйняття простору»³³.

У 1903 році одинарний професор кафедри класичної філології Університету Св. Володимира Ю.А. Кулаковський узяв участь у Міжнародному конгресі історичних наук у Римі (2-9 квітня), куди з'їхалося понад 2500 учасників з Європи, Азії та Америки³⁴. Його почесним головою було обрано німецького історика, юриста й філолога, лауреата Нобелівської премії з літератури (1902) Т. Моммзена. На відкритті, де був присутній король Італії Віктор Еммануїл III, глава конгресу італійський історик і політичний діяч П. Вілларі виголосив промову, в якій наголосив на єдності багатонаціональної європейської цивілізації і науки: «Європейські народи в цьому процесі майбутнього мають бути солідарні та єдині у високих цілях культурної роботи, і перший міжнародний історичний з'їзд, що зібрався в самому центрі світового владарювання та єдиної культури, є знаменням майбутнього»³⁵.

Засідання відбувалися в секціях: 1) стародавньої історії, епіграфіки; філології класичної і порівняльної; 2) середньовічної і нової історії; методики; архівної справи; 3) історії літератур; 4) археології, історії мистецтв, історії музичного і драматичного мистецтв; 5) історії права; історії економічних і соціальних наук; 6) історії географії, історичної географії; 7) історії філософії, історії релігій; 8) історії математичних, фізичних, природничих і медичних наук. Представники Австро-Угорщини, Великої Британії, Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Данії, Італії, Іспанії, Франції, Швеції і США доповідали щодо специфіки організації викладання історії у їхніх країнах. Найбільше Кулаковського зацікавив виступ британського державного діяча, історика й правознавця Дж. Брайса, який викрив основні вади освітньої системи у Великій Британії, де, на його думку, не приділялося належної уваги історичним дисциплінам. Медієвіст Г. Моно у своїй доповіді, присвяченій університетській системі викладання історії, французьких істориків охарактеризував як автодидактів. П. Вілларі вказав на недосконалість форми іспитів в університетах Італії. Натомість у виступах представників Німеччини й Австро-Угорщини звучав «тон повного задоволення існуючим порядком». На закритті конгресу його віцепредседою німецький лютеранський теолог, історик церкви А. Гарнак від імені всіх іноземних учасників висловив подяку Італії і її уряду за гостинний прийом.

Складовою цього міжнародного наукового форуму були різноманітні культурні заходи — урочисте відкриття мармурового плану стародавнього Рима; презентація в Казанатській бібліотеці зібрання планів міста, гравюр, естампажів, знімків з видами міста; ознайомлення гостей з результатами археологічних розкопок на території Рима. Проведення екс-

курсій містом ускладнювалося через робітничі страйки, до яких приєднувалися перевізники. Кулаковський побував на урочистому прийомі, організованому синдиком Рима в приміщеннях Капітолійських музеїв, куди були запрошені не лише учасники конгресу, а й представники вищого товариства міста. Прийом у королівському палаці він визнав вишуканим, розкішним і водночас невимушеним. З нагоди проведення конгресу було влаштовано ілюмінацію Колізею й концерт італійської церковної музики в театрі д'Арджентіна. «Принаймні концерт був дуже цікавим, — згадував Кулаковський, — і я особисто виходив з театру з почуттям живої подяки організаторам»³⁶. Утім, на думку вченого, незважаючи на численні урочистості, під час проведення конгресу практично не було можливості поспілкуватися й налагодити зв'язки із зарубіжними колегами.

Ординарний професор російської історії (з 1909 — заслужений ординарний професор) І.А. Линниченко представляв Новоросійський університет на міжнародних конгресах істориків та археологів (Рим, 1903; Афіни, 1905), конгресі з доісторичної антропології та археології (Монако, 1906), археологічних конгресах (Каїр, 1909; Рим, 1912), XVIII конгресі американістів (Буенос-Айрес, 1911), X конгресі з антропології та доісторичної археології (Женева, 1912)³⁷.

На II Міжнародному філософському з'їзді (Женева, 1904) Харківський університет репрезентував ординарний професор кафедри філософії П.Е. Лейкфельд. У з'їзді взяли участь швейцарські, французькі, німецькі, італійські, бельгійські, норвезькі вчені, а також представник Колумбійського університету Нью-Йорка — професор Стронг. Офіційно його робочими мовами були французька, німецька, італійська й англійська, але фактично більшість доповідей виголошувалася французькою. На цьому науковому форумі багато уваги приділялося питанню про т.зв. інтернаціональну мову, порушеному ще під час I Міжнародного філософського з'їзду в Парижі, де було створено відповідну комісію. Робота женецького з'їзду відбувалася в секціях: 1) історії філософії; 2) загальної філософії і психології; 3) прикладної філософії; 4) логіки і філософії наук; 5) історії наук. Лейкфельда передусім цікавили засідання секції логіки, особливу увагу він приділив доповідям французьких учених, зокрема А. Навіля „De la notion de loi historique” («Про поняття історичного закону»)³⁸.

Упродовж квітня–червня 1907 року Лейкфельд здійснив наукову подорож Австро-Угорщиною та Німеччиною. Досвід діяльності заснованого А. фон Мейнгомом у Граці психологічного інституту зацікавив Лейкфельда з погляду його запозичення харківським кабінетом експериментальної психології³⁹. Керівництву цього закладу, незважаючи на обмежені

матеріальні ресурси, вдавалося досягати вищого рівня матеріально-технічного забезпечення, ніж у Берлінському й Лейпцизькому психологічних інститутах.

З 3 по 7 серпня 1908 року Лейкфельд був відряджений на VI Міжнародний психологічний конгрес у Женеві, де переважали франкомовні вчені — представники Франції, Бельгії, Швейцарії. Серед недоліків організації конгресу харківський науковець указав на проблеми із завчасною публікацією та поширенням серед учасників текстів доповідей, а також на невдалу спробу включити до переліку робочих мов есперанто, нарівні з німецькою, французькою, італійською й англійською⁴⁰. У Женеві Лейкфельд придбав обладнання для Харківського університету та відвідав університетський психологічний кабінет проф. Е. Кляпареда.

Того ж року вчений узяв участь у III Міжнародному філософському з'їзді в Гейдельберзі, де кількісно домінували французи, незважаючи на те, що його відкриття відбулося одразу по святкуванні річниці битви при Седані (1 вересня 1870), що закінчилася поразкою французького війська й призвела до його капітуляції (2 вересня) під час франко-пруської війни 1870–1871 років. Водночас Лейкфельд нарахував незначну кількість німецьких учасників цього наукового форуму, де «були відсутні багато хто з тих, чії наукові заслуги поза сумнівом»⁴¹. Чисельною була делегація британських, і особливо, американських учених, порівняно з попередніми з'їздами, зросла кількість італійських учасників. Головував на з'їзді лідер баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд. Його робота відбувалася в семи секціях: 1) історії філософії; 2) філософії у її загальних принципах, метафізики й натурфілософії; 3) психології; 4) логіки й теорії пізнання; 5) етики й соціології; 6) естетики; 7) філософії релігії. Окрім доповідей на загальних засіданнях, Лейкфельд заслухав реферати першої, другої, третьої і п'ятої секцій.

На XV сесію Міжнародного конгресу орієталістів у Алжирі (1905) від Київського університету був командирований ординарний професор кафедри порівняльного мовознавства Ф.І. Кнауер. Робочими мовами конгресу були французька, англійська, німецька, іспанська, італійська, латина, арабська. Його організатори подбали про велику екскурсійну програму, що поєднувала туристичні прогулянки Африкою й наукові подорожі⁴². У літній канікулярний час 1905 року заслуженому ординарному професору всесвітньої історії літератури М.П. Дашкевичу було надане закордонне відрядження для дослідження історії середньовічної літератури Заходу в бібліотеках Австро-Угорщини, Німеччини й Італії⁴³. Того ж року ординарні професори кафедри класичної філології Ю.А. Кулаковський і кафедри теорії та історії мистецтв Г.Г. Павлуцький були відряджені на Міжнародний археологічний конгрес в Афінах, присвячений

питанням збереження античних пам'яток, видання археологічної літератури, викладання археології⁴⁴.

У 1906 році лектор німецької мови Харківського університету Г.Ю. Ірмер вирушив до Німеччини, де відвідав Берлінський, Геттінгенський, Марбурзький, Галльський, Гейдельберзький, Лейпцизький, Страсбурзький університети, гімназії та училища Берліна, Франкфурта-на-Майні, Марбурга, Касселя, Карлсруе, Дрездена, Лейпцига, Страсбурга. Аналізуючи систему викладання нових мов у німецьких університетах порівняно з російськими, він указував на її докорінну відмінність. У Німеччині університетські курси й іспити з мов не були обов'язковими у зв'язку з високим рівнем їх викладання в середніх навчальних закладах, де учні здобували достатні знання для того, щоби самостійно вивчати іноземну наукову літературу. На посади лекторів мов і їхніх помічників традиційно запрошували іноземців, до того ж не більше, ніж на чотири роки, доки вони не встигли «втратити чистоту рідної мови». Саме в частій зміні лекторів Ірмер убачав головний недолік, оскільки новоприбулі педагоги-іноземці не мали достатнього досвіду роботи з німецькомовними студентами. Ознайомившись із університетською системою викладання нових мов у Німеччині, він наголошував на необхідності її реформування⁴⁵.

При тих німецьких університетах, куди не допускалися жінки, діяли курси з підготовки до іспиту на звання старшої учительки (Oberlehrerinnen). Ірмер відзначав обізнаність слухачок цих курсів у граматиці та наполегливість у вивченні французької й англійської мов та літератур. Їхні заняття полягали насамперед у читанні й тлумаченні французьких та англійських драм, написанні рефератів із граматики, історії, літератури. У слов'янській семінарії Берлінського університету Ірмер був присутній на практичних заняттях із російської мови. Крім того, він відвідував німецькі класичні й реальні гімназії, реальні й реформовані училища (Reformschulen), а також вище комерційне училище й громадський комерційний навчальний заклад у Лейпцигу. Особливо Ірмеру запам'яталися урочисті заходи в Берлінському університеті з нагоди вшанування пам'яті короля Фрідріха Вільгельма III (серпень, 1906), де ректор Г. Дільс у своїй промові «Міжнародні завдання університету» наголошував на необхідності залучення до середніх навчальних закладів викладачів-французів.

Відставання Росії від Німеччини у вивченні нових мов Ірмер пояснював тим, що в середніх навчальних закладах Російської імперії вони були другорядними дисциплінами, у жіночих гімназіях — необов'язковими, а в провінції часом узагалі не викладалися. Він наголошував: «У Німеччині давно зрозуміли слова великого Гете: „Wer fremde Sprachen nicht Kennt, weiss nichts von seiner eigenen” — тобто: “Хто не знає

іноземних мов, той нічого не розуміє і у своїй рідній мові” — і тому там старанно вивчають іноземні мови, причому викладання іноземної мови, як я вже мав нагоду згадати, йде пліч-о-пліч з навчанням рідної»⁴⁶. На завершення своєї наукової подорожі Ірмер відвідував Грейфсвальдські канікулярні курси, популярні серед іноземних слухачів і німецьких учителів, у тому числі жінок, і як представник Харківського університету отримав право безкоштовно слухати лекції, брати участь у практичних заняттях і екскурсіях. Він шкодував, що в Росії не було подібних курсів, оскільки вони добре себе зарекомендували в Німеччині: Йені, Марбурзі, Кілі, Бреславлі, Вюрцбурзі, Ерлангені, Мюнхені, Бонні, Берліні, Кенігсберзі, а також у Великій Британії, Франції, Швейцарії, Швеції.

В.о. екстраординарного професора по кафедрі історії церкви Харківського університету Й.О. Бродович 1906 року працював над докторською дисертацією у бібліотеці Лейпцизького університету й Королівській бібліотеці м. Берліна, де за його словами «книжкові багатства й умови користування ними такі, що російський університет може лише мріяти про це»⁴⁷. У Берлінському університеті він слухав лекції з історії церкви професора А. фон Гарнака.

Упродовж 1906–1907 стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі російської мови й словесності Новоросійського університету О.В. Ристенко здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеках Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Османської імперії.

Вивчення джерел з історії південних слов'ян стало метою закордонної подорожі приват-доцента кафедри слов'янської філології Новоросійського університету М.Г. Попруженка (літо 1907 року). У Софії він відвідав Народний музей, створений 1892 року на базі археологічної колекції Софійської народної бібліотеки, основу якої склали сербські, болгарські, грецькі, римські, візантійські монети. Учений відзначив прагнення керівництва музею, за відсутності оригіналів, принаймні в копіях зібрати унікальні твори мистецтва: копії фресок із церкви 40 мучеників у Тернові, копії ікон «Несення на хресті» і «Темна вечеря» з церкви в селі Бояні, гіпсову копію фігури вершника, вирізьбленої у скелі на висоті 23 метра від підніжжя поблизу села Мадара тощо. Увагу Попруженка також привернула колекція понад 100 рукописів — євангелій, апостолів, часословів, службників, требників, тріодей, молитвословів, міней. На його думку, найбільший інтерес серед них становили Четвероєвангеліє, апостол та ірмологіон XIII ст.; рукопис з богослужбними текстами на пергаменті XIII–XIV ст.; службник чи молитовник XVII ст. У Софійській народній бібліотеці вчений досліджував південнослов'янські рукописні пам'ятки — «Сазаніє за второ прішествіє хр^стову и за антїхрїста» (кін. XVIII ст.); Четвероєвангеліє XVII ст.; Октоїх XV ст.; Службну мінею XVII ст.;

Дамаскін XVIII ст.; рукопис XVI ст. зі статтями моралістичного змісту щодо смиренності, добродієсного життя тощо. Наукові та громадсько-політичні діячі Болгарії надавали Попруженку допомогу в дослідницькій роботі. Міністр освіти І.Д. Шишманов (1903–1907) інформував його про зберігання в міністерстві рукописів релігійного змісту XIII–XVII ст. (євангелій, тріодей, апостолів, служебників), що надходили з різних куточків країни. Одеський учений отримав змогу вивчити ці матеріали після передачі їх до фондів Софійської народної бібліотеки. Одночасно він ознайомився з єдиним відомим на той час екземпляром першої болгарської газети «Български орель», заснованої 1846 року в Лейпцигу. Її перший номер з'явився 20 квітня (3 травня), а другий — 20 вересня (3 жовтня) під назвою «Български народни извѣстникъ». Зміст цих видань, на думку Попруженка, засвідчував відсутність на початковому етапі Болгарського національного відродження політичних вимог та переважання інтересу до етнографії, фольклору болгар. Згадані газети не містили жодних натяків на необхідність розгортання боротьби проти оманського панування, на їх шпальтах схвалювався політика султана Абдул-Меджида I. «Для детального зображення в генетичній залежності історії розвитку епохи болгарського відродження, — зауважував учений, — необхідний розгляд якомога більшої кількості матеріалів, що ілюстрували б як указані вище основні мотиви діячів епохи, так і ті спроби покращення долі болгар, що здійснювалися діючими одночасно й прибічниками революційного перевороту в Туреччині з метою звільнення болгар, тобто шляхом збройних повстань, знищення турецьких властей і т.п.»⁴⁸. Попруженко досліджував документи відділення Народного музею в Софії, на базі якого планувалося створення окремого музею епохи Болгарського національного відродження. За сприяння болгарських колег він зібрав велику колекцію наукової літератури, а видатний історик, професор Софійського університету В.М. Златарський надавав йому консультації щодо бібліографії історії Болгарії.

Для ознайомлення з новинками південнослов'янської історіографії Попруженко також відвідав Белград. У Сербському народному музеї його особливо зацікавила колекція зброї часів Косовської битви 1389 року та особистих речей основоположника сербської літературної мови В.С. Караджича; у місцевому етнографічному музеї він відзначив національні костюми, землеробські знаряддя, ремісничі вироби, моделі будівель тощо. Перебуваючи в Народній белградській бібліотеці, учений досліджував список книг Старого заповіту 1558 року.

Багата палітра міжнародних культурних зв'язків Попруженка знайшла відображення в його науковій кореспонденції, зокрема листуванні з професором В.Н. Златарським, який у листі від 7 жовтня 1899 року

висловив йому подяку за гостинний прийом: «Дорогий Михайле Георгійовичу! Дозвольте мені насамперед сповістити Вас про благополучне прибуття на своє місце проживання, а потім уже висловити Вам найглибшу вдячність, і особливо Оттилії Олександрівні, за щирий і незрівнянний прийом, який так глибоко закарбувався в моєму серці і в моїй пам'яті, що, мені здається, ніколи не зітреться звідти. Чи зможу я коли-небудь реваншувати Вам, не знаю, але одне можу лише сказати, що я вічно буду вважати себе у боргу перед Вами»⁴⁹. За посередництва Златарського Попруженко здійснював книгообмін із громадсько-культурними установами Болгарії, передавав книжки для Болгарського літературного товариства й бібліотеки Синоду; 1912 року йому було надано право отримувати всі видання Болгарської АН⁵⁰. У листі від 29 березня 1911 року Златарський надіслав Попруженку інформацію про кращі болгарські хрестоматії для гімназій і повідомив, що не приїде на XV Археологічний з'їзд до Новгороду, оскільки до Софії не надійшло відповідне запрошення⁵¹. У переддень Першої світової війни (10 квітня 1914 року), уже в статусі ректора Софійського університету, він писав: «Дорогий Михайле Георгійовичу, звідки, з чого і як розпочати своє послання до Вас, не знаю. Останнім часом ми пережили такі жорстокі події, що, можу сказати, все ще не можемо отямитись. Не буду Вам описувати все, тому що не хочу старі рани ятрити. Не буду Вам писати і про теперішнє, бо воно таке невизначене, що важко сказати що-небудь позитивне. Тільки одне можу розповісти мабуть, а саме, що невірні Ваші відомості, начебто тут у нас «до росіян ставляться дуже недобррозичливо»⁵². Попруженко також листувався з директором Національного музею Сербії (1881–1905), засновником Сербського археологічного товариства (1883) М. Валтровичем. У серпні 1907 року сербський учений надіслав своєму одеському колезі відомості щодо очолюваного ним музею⁵³. У листі від 27 грудня 1911 року болгарський науковець і політичний діяч І.Д. Шишманов звернувся до Попруженка з проханням про надання йому матеріалів газети «День» за 1862 рік, на сторінках якої було опубліковано статтю, присвячену творчості Дімітара й Константина Міладінових⁵⁴.

Під час літніх канікул 1907 року приват-доцент кафедри російської мови й словесності Університету Св. Володимира В.О. Розов здійснив відрядження до Австро-Угорщини з метою науково-пошукової роботи в бібліотеках і музеях. Він працював у Львівському університеті, Народному домі, Архієпархіальному музеї, Ставропігії, архіві Львівського магістрату, Бернардинському архіві, Інституті Оссолінських, бібліотеці Базилянського ордену у Львові; в архівах церков св. Іоанна та Благовіщенської у містечку Ягеллонському поблизу Львова; в архіві Перемишльського магістрату, бібліотеках латинської та уніатської капітул у Пере-

мишли; в архіві Краківського магістрату, бібліотеках Ягеллонського університету, Краківської АН, князів Чарторийських і п.п. Русецьких у Кракові; в Музеї Королівства Чеського, бібліотеках Карлового університету й Народного дому в Празі⁵⁵. У Львові вченого особливо зацікавило зібрання рукописів і книг бібліотеки графів Борковських. Загалом досвід діяльності польських культурно-освітніх закладів він уважав вартим наслідування російськими архівами й бібліотеками, де часто не вистачало довідкових видань і найпримітивнішого обладнання для наукової роботи⁵⁶. По завершенні строку відрядження Розов залишився в Галичині й продовжив там свої наукові дослідження.

Ординарний професор кафедри російської мови та словесності Київського університету В.М. Перетц, відомий своїми виступами на захист української культури в межах Російської імперії, влітку 1907 року вивчав матеріали бібліотек м. Львова. Працюючи над дослідженням з історії російської літератури початку XVIII ст., учений висунув ідею щодо формування в ній під впливом української літератури XVII ст., а згодом німецької поезії, нового самобутнього поетичного стилю: «...за посередництва польської літератури, починаючи з Я. Кохановського, що наслідував італійців, з'являється можливість установити роль української поезії як передавачки поетичних прийомів і фразеології, притаманної поезії Заходу в XVI–XVII ст.»⁵⁷. За сприяння професора Краківського університету Я. Лося, професорів Львівського університету В. Брухнальського та М. Грушевського Перетц отримав можливість здійснити науково-пошукову роботу в бібліотеці Осолінських та Львівського університету з метою перевірки своєї гіпотези. Паралельно з вивченням польської поезії він досліджував у бібліотеці Народного Дому та Осолінських слов'янські рукописи XVI–XVIII ст., здійснив систематизований опис рукописів польських творів, що справили вплив на російську літературу кінця XVII — початку XVIII ст.

Основні завдання закордонного відрядження Перетца у літній канікулярний час 1912 року полягали у студюванні польської літератури XVI–XVII ст., науково-пошуковій роботі з історії української літератури XVI ст., дослідженні слов'янських кириличних рукописів тощо. У Кракові він працював у бібліотеках Ягеллонського університету та Академії Наук, Музеї кн. Чарторийських, у Львові — в бібліотеці Народного Дому⁵⁸.

У канікулярний час 1908 року заслужений ординарний професор по кафедрі класичної філології Новоросійського університету І.І. Луньяк вивчав ретороманську мову у Швейцарії і Тіролі. Через відсутність у бібліотеках Одеси необхідної літератури вчений розпочав свою подорож з науково-пошукової роботи в Берліні. У столиці кантона Граубюнден,

Курі, він досліджував зібрання опублікованих пам'яток та читав ретороманською тексти з хрестоматії під керівництвом носіїв мови. Через германізацію Кура свої заняття Луньяк вирішив продовжити в селі Дісентіс, де ретороманською мовою здійснювалися проповіді, надавалася безкоштовна освіта в інтернаті при бенедиктинському монастирі, виходила друком щотижнева газета „Gasetta Romontscha” та щомісячний часопис „Il Pelegrin”. Одеський учений особливо цікавився заходами, що вживалися в Граубюндені задля збереження ретороманської мови в умовах германізації, зокрема, діяльністю бюро, створеного за сприяння кантональної і союзної Рад, що мало на меті зібрати й опублікувати ретороманський лексичний матеріал. Студіювання ретороманської мови в Тіролі Луньяк розпочав з вивчення фондів бібліотеки Інсбруку, де виявив раритетні монографії з історії і філології. Ладинське наріччя він вивчав під керівництвом романки М. Костнер у селі Св. Ульріх, розташованому в мальовничій Гердайнській долині. Становище тут ретороманської мови вчений охарактеризував як «передсмертну агонію»: «...школи тут німецькі, проповіді німецькі, затіяна газета не знаходить передплатників, романські написи на надгробних пам'ятниках стають усе рідшими й рідшими»⁵⁹.

З червня 1908 по січень 1909 року ординарний професор кафедри всесвітньої історії Університету Св. Володимира П.М. Ардашев був відраджений за кордон з метою підготовки до друку третього тому його праці «Провінційна адміністрація у Франції в останню пору старого режиму». У поданні декана історико-філологічного факультету ректору наголошувалося: «Твір професора Ардашева, уже в першій своїй частині відзначений Соловйовською премією, і який на цей час уже перекладається у переробці французькою мовою, є цінним внеском у вітчизняну літературу, завершення якого є вельми бажаним із погляду користі й достоїнства вітчизняної науки»⁶⁰.

З нагоди святкування 350-літнього ювілею Женевського університету (1909) П.М. Ардашев підготував вітальний адрес від Київського університету: „...En se rappelant tant de noms distingués qui font la gloire de l'Université de Genève et la fierté du monde civilisé, l'Université Impériale de Saint-Wladimir exprime à sa soeur aînée de Genève sa sincère admiration et lui adresse ses voeux fraternels et émus: vivat, crescat, floreat!”⁶¹ («Пам'ятаючи так багато видатних імен, які є славою Женевського університету і гордістю цивілізованого світу, Імператорський Університет Святого Володимира висловлює своїй женеvській старшій сестрі щире захоплення й надсилає їй своє дружнє й палке побажання: життя, зростання, процвітання!»).

Задля участі у святкуванні 500-літнього ювілею Лейпцизького університету та вручення вітального адресу від Київського університету

(1909) ординарний професор класичної філології І.А. Леціус отримав відрядження до Німеччини⁶².

Ординарний професор кафедри теорії та історії красних мистецтв О.А. Павловський представляв Новоросійський університет на численних міжнародних археологічних форумах та X Міжнародному конгресі історії мистецтв (1912)⁶³.

Викладач слов'янської філології Харківського університету (з 1904 р.) С.М. Кульбакін ще під час перебування в Новоросійському університеті здійснив відрядження (1901–1903), протягом якого вдосконалив свою освіту в Берлінському, Лейпцігському, Віденському, Празькому університетах, відвідав Познань, північну частину чеських земель, Белград, Софію, Крайну та Адриатичне надмор'я. У 1911 році, уже в статусі ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, учений був командирований за кордон з метою дослідження середньо-болгарської мови (її пам'ятки він вивчав починаючи з 1898 року в бібліотеках Москви, Петербурга, Берліна, Відня, Софії та Белграда). Готуючи розвідку з історії церковнослов'янської мови на теренах Болгарії, він вивчав Македонський апостол Празького музею із колекції П.Й. Шафарика та Загребський октоїх Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі, а також сербські пам'ятки — октоїх і тріодь XIII ст. Здійснивши палеографічне дослідження цих пам'яток, проаналізувавши їх мову, Кульбакін зробив припущення, що Македонський апостол датується другою половиною XIII ст.⁶⁴ У рамках свого відрядження він також узяв участь у засіданні лінгвістичної комісії Краківської АН, працював у Музеї Чарторийських та університетській бібліотеці в Кракові, де вивчав давньопольські пам'ятки з метою укладення хрестоматії для студентів Харківського університету, а також досліджував сербський євхологій XIV ст. Влітку Кульбакін перебував на Бледському озері поблизу Любляни, готувався до викладання в Харківському університеті спеціального курсу, присвяченого словенській мові. Водночас учений мав практику з сербохорватської, польської та чеської мов.

Улітку 1911 року приват-доцент всесвітньої історії Харківського університету Є.О. Черноусов здійснював дослідження з історії Візантії у Російському археологічному інституті м. Константинополя⁶⁵. Того ж року по завершенні лікування в Карлсбаді заслужений ординарний професор кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескул відвідав культурно-освітні установи й оглянув історичні пам'ятки Мюнхена та Нюрнберга⁶⁶.

У літній канікулярний час 1911 року бібліотекар Київського університету В. Кордт отримав відрядження для опрацювання в архівах Нідерландів матеріалів із російської історії⁶⁷, а професорський стипендіат М.І. Нікіфоров був командирований до Парижа з метою науково-

пошукової роботи в архівах і бібліотеках⁶⁸. Того ж року професорський стипендіат по кафедрі російської історії Новоросійського університету М.Є. Слабченко був відряджений до Франції задля занять у Сорбонні.

Закордонне відрядження 1910–1912 років приват-доцента філософії Університету Св. Володимира Г.-Р.І. Якубаніса було присвячене слуханню лекцій в європейських науково-освітніх центрах, відвіданню практичних занять у семінаріях і філософських гуртках, участі в конгресах і конференціях, самостійній науковій роботі, вивченню мистецьких пам'яток у музеях і художніх галереях, а також безпосередньому спілкуванню із зарубіжними колегами⁶⁹. У Гейдельберзькому університеті він слухав лекції та відвідував філософські семінарії класика історико-філософської науки, глави Баденської школи неокантіанства В. Віндельбанда. Якубаніс відзначив темперамент оратора, притаманний німецькому протестантському теологу, філософу й громадсько-політичному діячеві Е. Трельчу. Відвідавши лекції і семінарські заняття учня Віндельбанда, представника неокантіанства Е. Ласка й безпосередньо поспілкувавшись із ним, він був здивований глибиною та оригінальністю його думок, ентузіазмом і самовідданістю в служінні науці: «...чарівливо люб'язний і щиро скромний співрозмовник — таким є професор Lask»⁷⁰. Справжнім вавилонським стовпотворінням Якубаніс назвав багатонаціональну аудиторію Г. Єллінека, оскільки на його лекціях, присвячених аналізу парламентського ладу в Європі й Америці, були присутні німці, росіяни, поляки, євреї, угорці, американці, японці, сіамці та інші. Київського вченого передусім зацікавив курс з історії мистецтва Г. Тоде, публічні лекції якого являли собою подію міжнародного значення: «Дивовижна витонченість художнього аналізу в поєднанні з великим ораторським даром і щирою любов'ю до мистецтва становлять головну притягальну силу його рідкісного таланту»⁷¹.

У Болоньї Якубаніс узяв участь у IV Інтернаціональному філософському конгресі, робота якого відбувалася в секціях загальної філософії і метафізики, історії філософії, логіки й теорії пізнання, етики, філософії релігії, філософії права, естетики, психології. Серед його учасників були вчені з Італії, Німеччини, Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини. Визначивши низку огріхів в організації конгресу, Якубаніс водночас наголошував на значенні подібних наукових форумів як рушіїв філософської думки та наводив приклад виступу французького філософа А. Бергсона, що викликав шквал щирого захоплення аудиторії, згладив партійні пристрасті, розходження філософських шкіл, спонукав до виникнення новаторських ідей. До найяскравіших моментів конгресу київський учений відніс доповідь французького філософа, представника спіритуалізму Е. Бутру. Серед найактивніших учасників секційних засідань він відзна-

чив італійського філософа, неогегельянця Б. Кроче, який презентував свою чотиритомну працю, присвячену Дж. Віко. Справжньою гордістю італійців Якубаніс уважав автора доповіді „Scienza e Filosofia” («Наука й філософія») францисканського монаха А. Джемеллі, який у своєму виступі гармонійно поєднував м'якість і спокій з наснагою та силою переконання: «Уже сам зовнішній вигляд: грубе чернече вбрання, майже босі, взуті лише в легкі сандалії, ноги за холодної, чисто зимової погоди, зрештою, вся солідна постать ученого-аскета мимоволі привертала до себе погляди»⁷². Іншою колоритною постаттю конгресу був австрійський філософ-містик Р. Штейнер.

1911 року до Новоросійського університету надійшло запрошення взяти участь в урочистих заходах з нагоди 75-літнього ювілею Афінського університету (7 квітня 1912), що співпали за часом із проведенням XVI Міжнародного конгресу орієталістів у Афінах: „L'Université nationale de Grèce devant célébrer le soixante-quinzième anniversaire de sa fondation le 25 Mars (7 Avril) 1912, époque qui coïncide avec la réunion du XVI Congrès des Orientalistes, qui se tiendra à Athènes, s'empresse de prier l'Université Impériale d'Odessa de l'honorer par l'envoi d'un délégué.

Nous serions aussi reconnaissants si quelques professeurs de Votre Université avaient la complaisance de collaborer à l'Annuaire international, que nous allons publier à cette occasion, dans le cours de l'année 1912, par l'envoi d'un travail scientifique écrit en grec, latin, français, allemand, anglais ou italien»⁷³ («Національний університет Греції у зв'язку зі святкуванням 75-ї річниці його заснування 25 березня (7 квітня) 1912, що збігається за часом із скликанням XVI Конгресу орієталістів, який відбудеться в Афінах, поспішає запросити Імператорський Одеський університет ушанувати його відрядженням свого представника.

Ми також будемо вдячні, якщо професори Вашого університету виявлять люб'язність співпрацювати з Міжнародним щорічником, який ми маємо опублікувати з цієї нагоди, упродовж 1912 року, надіславши наукову працю грецькою, латиною, французькою, німецькою, англійською чи італійською мовою»).

У відповідь на запрошення від XVI Міжнародного конгресу орієталістів (7–15 квітня 1912 р.)⁷⁴ історико-філологічний факультет Новоросійського університету ухвалив рішення про обрання делегатами на цей міжнародний науковий форум заслуженого ординарного професора кафедри російської історії І.А. Линниченка, ординарного професора кафедри порівняльного мовознавства О.І. Томсона, ординарних професорів кафедри класичної філології Б.В. Варнеке та С.Д. Пападімітріу⁷⁵.

Приват-доцент всесвітньої історії Харківського університету М.С. Гольдін у літній канікулярний час 1912 року вирушив до Берліна

зادля вивчення джерел з історії станово-земського устрою в Пруській монархії (XVII — поч. XVIII ст.). У королівському Таємному архіві м. Берліна він досліджував акти ландтагів пруської Померанії, справи бранденбурзьких чинів 1688–1713, справи ландтагів Східної Пруссії 1688–1708 та інші документи⁷⁶.

Закордонна наукова поїздка студента Університету Св. Володимира М.О. Драя (липень 1913) була присвячена дослідженню творчості далматинського поета А. Качича-Міюшича. З цією метою він здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеках Загребського університету, Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі та Народній Бібліотеці в Белграді, одночасно студіюючи сербо-хорватську мову⁷⁷. Основну увагу Драй зосередив на аналізі твору Качича „Razgovor ugodni naroda slovinskoga”.

Представниками Київського університету на III Міжнародному конгресі історичних наук у Лондоні (3–9 квітня 1913 року) було обрано заслуженого ординарного професора класичної філології і візантійської історії Ю. Кулаковського, ординарних професорів всесвітньої історії М.М. Бубнова та П.М. Ардашева⁷⁸. Конгрес відбувався під патронатом короля Георга V. Його президент — відомий історик, правознавець, посол Великої Британії у США Дж. Брайс — не зміг приїхати з Вашингтона до Лондона через державні справи, і роль «дійсного президента» виконував професор Кембріджського університету, голова Британської Академії А.В. Уорд. До числа віце-президентів конгресу належали такі поважні особи, як архієпископ Кентерберійський, лорд Розбері, лорд Бьючемп, лорд Керзон, міністр закордонних справ Е. Грей та ін. У своєму звіті щодо участі в конгресі, опублікованому на сторінках «Журнала Міністерства Народного Просвещения», професор Ардашев відзначав: «Міністри, лорди, зрештою архієпископ Кентерберійський, друга особа після короля за своїм почесним становищем в Англії, — всі вони аніскільки не вважають «недоречним» для себе перебувати товаришами голови при голові, який — просто професор і тільки. Це одна з тих характерних дрібничок, що на кожному кроці вражають іноземця в Англії»⁷⁹.

Згідно зі спостереженнями київського вченого, лондонський конгрес вийшов далеко за рамки наукового форуму, набувши масштабу громадсько-культурної події світового значення. Серед його учасників були представники Великої Британії (750 чол.), Німеччини (70 чол.), Російської імперії (30 чол.), Франції (25 чол.), Австро-Угорщини (25 чол.), Італії (15 чол.), Швеції (8 чол.), Бельгії (8 чол.), Нідерландів (7 чол.), Норвегії (6 чол.), Швейцарії (3 чол.), Іспанії (3 чол.), Греції (2 чол.), Данії (1 чол.), Португалії (1 чол.), Румунії (1 чол.), США, Канади й Південної Америки (35 чоловік), країн Азії (7 чол.). Активну участь у конгресі взяли жінки,

переважно представниці Великої Британії і США. Недосконалим Ардашев уважав поділ роботи конгресу на секції: 1) історії Сходу з египтологією; 2) історії Греції, Риму та Візантії; 3) середньовічної історії; 4) нової історії з підсекціями нової історії, колоніальної історії, воєнної і морської; 5) церковної історії; 6) історії права та економічної історії з підсекціями історії права й економічної історії; 7) культурної історії середніх віків і нового часу з підсекціями філософії, мовознавства й літератури, мистецтва, точних наук, природознавства, медицини, педагогіки й соціології; 8) археології; 9) споріднених і допоміжних наук з підсекціями етнології, історичної географії, топографії і місцевої історії, філософії історії та історичної методології, палеографії, дипломатики, бібліографії, нумізматики, генеалогії, геральдики, сфрагістики та ін. Загалом, на думку київського професора, за рівнем організації наукової роботи III Міжнародний історичний конгрес у Лондоні поступався берлінському конгресу 1908 року і водночас «своєю громадсько-культурною стороною він, можна сказати, абсолютно затмарив попередні конгреси».

Ардашев особливо відзначив гостинність англійців, які розглядали конгрес передусім як інструмент зближення людей, розділених національними, державними, соціальними бар'єрами. Багато уваги приділялося екскурсійній програмі, що передбачала відвідання Оксфордського й Кембріджського університетів, собору Св. Павла, фортеці Тауер, Вестмінстерського палацу (приміщення британського парламенту), Вестмінстерського абатства, Британського музею, Центрального державного архіву тощо. Від короля Георга V учасники конференції отримали запрошення до королівської резиденції Віндзорського замку, де вони мали змогу оглянути картинну галерею, художньо-історичний музей, королівську бібліотеку, придворну Капеллу Св. Георгія. Ардашеву пощастило потрапити до переліку осіб, запрошених на чай до резиденції архієпископа Кентерберійського — Ламбетського палацу. У приватній бесіді архієпископ розповів київському вченому про свою подорож до Одеси, що відбулася багато років тому⁸⁰.

4.2. Взаємозв'язки в галузі юридичних та економічних наук

3 грудня 1900 по лютий 1901 року заслужений ординарний професор по кафедрі російського права Університету Св. Володимира М.Ф. Владимирський-Буданов був відряджений до Берліна й Парижа задля вивчення систем опису архівних матеріалів⁸¹. Ординарний професор кафедри фінансового права М.П. Яснопольський у 1902 році отримав річне відрядження з метою вивчення організації навчального процесу за кордоном і з'ясування оптимальних для університетів Російської імперії методик

викладання політичної економії, фінансового права й статистики⁸². Того ж року М.Є. Екстер був командирований до Німеччини задля приготування до професорського звання по кафедрі державного права (за власний рахунок)⁸³. У 1903 році закордонне відрядження було надане ординарному професору кафедри міжнародного права О.О. Ейхельману (з метою вивчення досвіду реформування німецької середньої освіти)⁸⁴.

Наукову подорож Австро-Угорщиною та Швейцарією 1902 року здійснив в.о. екстраординарного професора цивільного права Харківського університету М.А. Гредескул.

У 1904 році приват-доцент кафедри політичної економії і статистики Харківського університету О.М. Анциферов вирушив за кордон задля збирання в Німеччині та Франції матеріалів для магістерської дисертації щодо тогочасного стану кооперативів у сільському господарстві та відвідання в німецьких університетах лекцій і семінарів з економічних дисциплін. У Вюрцбурзі вчений консультувався з фахівцями в галузі сільськогосподарської кооперації, опрацьовував фонди університетської бібліотеки. Багато уваги він приділив ознайомленню із землеробською культурою Німеччини, системою орендного підприємництва у великих маєтках. Анциферову вдалося налагодити кореспонденцію з Імперським кооперативним союзом у Дармштадті, яке надсилало йому свої річні звіти й періодичні видання. У Йені він відвідував економічний семінар та лекції з політичної економії і сільськогосподарської кооперації; у Гейдельберзькому університеті слухав лекції, брав участь в економічних семінарах, здійснював науково-пошукову роботу. Зібрання провінційного союзу сільськогосподарських товариств у Гессені запам'яталося Анциферову своєю демократичністю, адже всі його учасники, від високих державних посадовців до селян, користувалися рівними правами й становили єдине ціле⁸⁵. Під час перебування у Франції учений ознайомився із засадами діяльності Союзного центру народного кредиту (*Centre fédératif du crédit populaire*) і був присутній на організованому ним у Нансі Конгресі народного кредиту (*Congrès du crédit populaire*).

Дослідження Анциферова були широко відомі й визнані за кордоном. 1909 року бібліотека Софійського університету винесла йому подяку за подаровані праці «Аренда крестьянских душевых наделов и её значение», «Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции»⁸⁶. 1913 року вчений отримав запрошення до Іллінойського університету на святкування дня народження А. Лінкольна (12 лютого)⁸⁷.

Єдиним представником від Російської імперії на з'їзді чеських юристів у Празі (1904) був приват-доцент кафедри цивільного права й судочинства Харківського університету Б.В. Попов, який був обраний почесним віце-головою цього міжнародного наукового форуму⁸⁸.

Того ж року задля приготування до професорського звання з римського права за кордон був відряджений магістрант Університету Св. Володимира І.О. Кистяківський. Відповідно до укладеної на юридичному факультеті інструкції мета його наукової подорожі полягала у вдосконаленні освіти, підготовці магістерської дисертації, ознайомленні з новітніми викладацькими методиками, вивченні цивільних кодексів європейських країн. Пріоритетне значення надавалося студіюванню римського й німецького права в Берліні, Лейпцигу, Страсбургу, а також заняттям у французьких та італійських університетах⁸⁹.

Упродовж 1904–1905 рр. в.о. екстраординарного професора кафедри історії російського права Київського університету М.М. Ясинський вивчав джерела й літературу з історії слов'янських законодавств в архівах і бібліотеках слов'янських земель Австро-Угорщини, а також Варшави, Вільни та Москви⁹⁰.

1904 року до Університету Св. Володимира надійшло повідомлення щодо запланованого на вересень 1905 р. в Будапешті VII Міжнародного тюремного конгресу, куди були запрошені представники урядів різних країн, члени парламентів, судових і тюремних відомств, академій, професори вищих навчальних закладів, керівники виправних закладів, делегати організацій, що опікувалися пенітенціарними питаннями⁹¹.

У зимовий канікулярний час 1905 року закордонні відрядження від Київського університету отримали: ординарний професор кафедри кримінального права Л.С. Белогріц-Котляревський задля студіювання методологічних питань у зарубіжних університетах; ординарний професор фінансового права М.П. Яснопольський з метою вивчення досвіду викладання юридичних та економічних дисциплін у зарубіжних університетах; заслужений ординарний професор історії російського права М.Ф. Владимирський-Буданов для дослідження питання про постановку кафедри історії слов'янських законодавств; ординарний професор торговельного права В.А. Удінцев з метою науково-пошукової роботи в бібліотеках з історії боргового права; приват-доцент політичної економії і статистики В.Я. Железнов для продовження своїх досліджень з питання про заробітну плату⁹².

Приват-доцент історії політичної економії Університету Св. Володимира О.Д. Білімович 1905 року вирушив у дворічну наукову подорож з метою підготовки до професорського звання по кафедрі політичної економії і статистики⁹³. Упродовж літнього семестру він відвідував у Тюбінгенському університеті лекції з економічних дисциплін, прослухав курс, присвячений соціалізму й комунізму, що традиційно викладався в усіх німецьких університетах. Учений зазначав: «Звичай дуже хороший, оскільки наукова оцінка соціалізму має поширюватися якомога більше. У цьому відношенні німецькі професори є настільки ж старанними ора-

торами, як і керманічі німецької соціал-демократії»⁹⁴. Під час зимового семестру 1905–1906 рр. Білімович слухав у Берлінському університеті лекції А. Вагнера, Г. фон Шмоллера, М. Зерінга. Завдяки курсу Вагнера він систематизував свої знання з політичної економії і по-новому осмислив основні питання економічної політики. На думку київського вченого, актуальністю, оригінальністю ідей і майстерністю викладу матеріалу вирізнялися лекції Шмоллера з історії німецького господарського життя й економічної політики. Професора Зерінга він охарактеризував як сповненого бурхливої енергії і грубого у поводженні зі студентами вченого, який відкидав соціалістичні ідеї, наголошуючи, що «соціалізм нездатний вести сільське господарство шляхом прогресу». Окрім того, Білімович був присутній у Берліні на практичних заняттях у «Семінарі державних наук і статистики» Шмоллера й Зерінга. У їх роботі брали участь німецькі, російські, українські, фінські, румунські, болгарські, американські, британські, шведські вчені. Білімович зробив низку критичних зауважень щодо організації, регламенту, довільного вибору учасниками тем доповідей на відвіданих ним семінарах і водночас схвалив практику необов'язковості й закритості подібних занять, досвід організації наукових екскурсій для студентів.

Київський учений також вивчав методiku збирання й обробки статистичних матеріалів, різні способи графічного зображення статистичних даних, здійснював екскурсії до статистичних закладів Берліна, самостійно студював наукову літературу з сільського господарства, вивчав теоретичні питання політичної економії. Результатом його закордонної подорожі стало написання критичної замітки «Немецкий учёный о русско-японской войне и русских финансах» щодо праці К. Гельферіха „*Das Geld im russisch-japanischen Kriege. 1905*” та статті, присвяченої становищу службовців на залізницях Пруссії і Росії⁹⁵.

У 1907 році магістрант юридичного факультету Київського університету О.О. Жилін отримав закордонне відрядження з метою вивчення історії конституційних інституцій та ознайомлення з рівнем викладання юридичних дисциплін у німецьких університетах. Свою поїздку він присвятив заняттям у Гейдельберзі та Страсбургу, оскільки 1905 року вже мав нагоду прослухати лекції у Берлінському університеті. З огляду на традиції німецького лібералізму, що плекалися в Бадені, Гейдельберзький університет відіграв роль потужного європейського центру розвитку правознавства. Жилін відвідував курси гейдельберзьких професорів юридичного й філософського факультетів. Особливий інтерес для нього становили лекції представника юридичного позитивізму Г. Єллінека, який базовим «юридичним принципом» проголошував ідею свободи особи. Київський учений був захоплений ерудицією, аналітичними здібностями,

логікою німецького професора. Він зауважував: «Єллінек не оратор, із зовнішнього боку його лекції не становлять особливого інтересу... З боку ж внутрішнього змісту майже кожна лекція сповнена глибокого інтересу за своєю побудовою, висновками й даними, повідомленими в ній у чітко логічному порядку»⁹⁶. З цих лекцій Жилін не почерпнув для себе нових ідей, адже раніше ознайомився з ними в працях професора, інтерес для нього становила передусім викладацька методика німецького вченого. Практичні заняття Єллінека, в яких київський магістрант взяв участь, полягали у виголошенні й обговоренні доповідей на довільні теми з галузі філософії права, загального державного права, німецького державного права тощо. Серед численних лекцій, прослуханих Жиліним у Гейдельберзькому університеті, був курс, присвячений «державно-правовим вченням Бісмарка», де на основі стенограм засідань пруського ландтагу й німецького рейхстагу, твору рейхсканцлера „Gedanken und Erinnerungen” («Думки і спогади») аналізувалися його погляди щодо сутності держави і її функцій, розподілу влад в окремих німецьких державах та імперії. Від класика історико-філософської науки В. Віндельбанда Жилін отримав дозвіл на відвідання його лекцій з історії грецької філософії і логіки. Він високо оцінив їх зміст, а також педагогічні прийоми, манери, приємний тембр голосу, ораторську майстерність професора, визнавши, що кращого лектора йому не доводилося зустрічати. Водночас Жилін здійснював науково-пошукову роботу в університетській бібліотеці й бібліотеці семінару юридичних і державних наук. Остання, за його спостереженнями, містила менше літератури з кримінального й державного права, ніж бібліотека юридичного семінару Київського університету.

У Страсбурзькому університеті Жилін відвідував лекційні курси П. Лабанда, який проявляв жвавий інтерес до освітньої системи в Російській імперії. Лекції професора, сповнені жартівливими зауваженнями, були дуже популярними серед студентів. Лабанд наголошував на хисті німців до державної діяльності й прагненні поєднувати свободу та порядок як провідні риси німецького народного духу.

Повертаючись до Російської імперії, Жилін відвідав засідання австрійського рейхсрату, на якому відбувалися дебати щодо закону про страхування від нещасних випадків. Приміщення парламенту вразило київського юриста величчю й красою. Прослухавши виступ лідера австрійських соціал-демократів В. Адлера, він упевнився, що ця партія «стоїть на дещо іншому, родючішому ґрунті, ніж соціал-демократія в інших європейських країнах»⁹⁷. Жилін відзначив, що оратори ненімецької національності традиційно починали свої промови в рейхсраті рідними мовами, а продовжували німецькою. Під час виступів ораторів обступали депутати-однопартійці, які підтримували їх вигуками й оплесками.

На урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею Лейпцизького університету (липень–серпень 1909) професорсько-викладацьку колегію Харківського університету представляв ординарний професор кафедри цивільного права В.М. Гордон. У вітальному адресі, підготовленому вченими Харкова, наголошувалося, що ні розділення величезною територією, ні відмінність держав і мов не здатні завадити міжнародній науковій співпраці: «У Харківському Університеті професорський персонал мав і в цей час має немало осіб, зобов'язаних більшою чи меншою мірою своєю науковою підготовкою Лейпцизькому Університету. З почуттям глибокої вдячності Харківські професори, як звичайно й інші, зазначають у *singula vitae* імена своїх Лейпцизьких учителів, — тих світових учених, в аудиторіях і за працями яких вони навчалися працювати й викладати, набували й набувають знання»⁹⁸. Святкування розпочалося з парадного в'їзду до Лейпцига короля Саксонії Фрідріха Августа I, який у своїй промові відзначив зв'язок між саксонською королівською династією та Лейпцизьким університетом. Ректор К. Біндінг під час виступу наголосив на значенні свободи викладання й наукових досліджень, оскільки, на його переконання, університет за своєю сутністю не є суто державною установою, він має «власну душу, свій організм, і обидва служать одній єдиній меті, але ця остання перебуває цілком поза державою»⁹⁹.

В.о. екстраординарного професора кафедри політичної економії Університету Св. Володимира К.Г. Воблий присвятив своє наукове відродження 1909–1910 років ознайомленню з рівнем викладання економічної теорії і статистики в Німеччині. У Берлінському університеті він мав змогу прослухати теоретичний курс політичної економії А. Вагнера — видатного німецького вченого й політичного діяча, представника катедер-соціалізму, одного із засновників «Союзу соціальної політики» (1872) — організації, що ставила за мету розробку законодавчих актів, спрямованих на покращення становища робітників. При відвіданні лекцій Вагнера київському професору одразу впала у вічі дисциплінованість студентства: «Слід відмітити, що німецькі студенти, якщо відвідують лекції і не зовсім акуратно, зате слухають їх дуже уважно, не дозволяючи ні шуму, ні розмов, ні читання газет. Поява студентів в аудиторії після входу професора спостерігається дуже рідко, ті, хто запізнився, намагаються зайняти свої місця безшумно. Будь-яке порушення тиші в аудиторії зустрічається знаками осуду... Загалом, можна сказати, що в Німеччині аудиторія більш дисциплінована, ніж у нас»¹⁰⁰. Водночас Воблого зацікавили лекції з історії економічного розвитку Пруссії (XVIII–XIX ст.) Г. фон Шмоллера, який поряд із Вагнером належав до течії катедер-соціалізму та засновників «Союзу соціальної політики». Високо оцінивши ораторське мистецтво Шмоллера, широке використання ним статистичних даних,

порівняльного аналізу, київський учений відмітив, що його лекції вирізняються не стільки глибиною розробки теорії предмету, скільки наочністю викладу. Воблій прослухав низку спецкурсів з теоретичної і прикладної економіки, лекції з господарської статистики, а також курс теорії статистики випускника Санкт-Петербурзького університету поляка В. Борткевича. У Берлінському університеті для київського професора значний інтерес становила методика організації практичних занять з політичної економії і статистики, й передусім, семінарій з державних наук, що діяв з восьмої години ранку до дев'ятої вечора, у неділю — з дев'ятої до першої години дня, займав велике приміщення та мав свою бібліотеку. Директорами семінарію були А. Вагнер, М. Зерінг, А. Мейцен, Г. фон Шмоллер. Практичні заняття під керівництвом останнього полягали в читанні рефератів на обрані слухачами вузькі теми з галузі прикладної економії чи історії. Воблій згадував, що учасників семінарій було близько 60-ти чоловік. Серйозне ставлення до занять і високий рівень професійної підготовки демонстрували учасники, які завершили університетське навчання та склали докторський іспит. Семінарії традиційно починалися з вступного слова Шмоллера, який ілюстрував учасникам зв'язок між предметом реферату й ширшими проблемами політичної економії, по завершенні доповідей він здійснював їх аналіз і надавав слово присутнім. Недолік занять, що відбувалися за цією схемою, Воблій убачав у відсутності продуманого плану, довільності підбору тем рефератів. Їх позитивною рисою він уважав забезпечення свободи вибору учасниками напрямів їхніх індивідуальних досліджень.

Від президента Імперського статистичного бюро Воблій отримав дозвіл ознайомитися в Берліні з методикою організації третього професійно-промислового перепису (1907). Учений працював у бібліотеках Імперського, Пруського й Берлінського статистичних бюро. Успіхи цих установ він пов'язував із солідною фінансовою підтримкою їх діяльності на державному рівні: бюджет Імперського статистичного бюро 1909 року дорівнював 1,98 млн марок, Пруського — 559 тис. марок, водночас бюджет російського Центрального статистичного комітету не перевищував 70 тис. рублів, середній бюджет Берлінського статистичного бюро складав 80–90 тис. марок, Петербурзького — 23 тис. рублів¹⁰¹.

У Дрездені київський професор вивчав засади організації Саксонського статистичного бюро, діяльність якого полягала у щорічному проведенні курсів задля популяризації наукових знань. Лише впродовж 1908–1909 років кожна з цих лекцій відвідало близько 468 слухачів, серед яких значна питома вага належала ремісникам і робітникам, торгівельним службовцям, купцям і фабрикантам. Ознайомлюючись зі специфікою діяльності бібліотеки Саксонського статистичного бюро, Воблій відзна-

чив багатство її фондів, зібрання періодичних видань, літератури з юридичних, політичних, економічних, сільськогосподарських наук. За сприяння керівництва німецьких статистичних бюро він зібрав колекцію формулярів, відомостей, індивідуальних бюлетенів.

Мюнхенський університет запам'ятався київському вченому просторістю, чистотою, зручністю аудиторних приміщень. Найцікавішим він уважав насичений багатим і вдало підібраним фактологічним матеріалом курс господарської історії теоретика катедер-соціалізму Л. Brentano. Воблий згадував: «Brentano, незважаючи на свій похилий вік, все ще має хорошу дикцію, гучний голос. Він уміє завдяки красивому й вишуканому викладу утримувати постійну увагу аудиторії»¹⁰². Київський учений ознайомився також з методикою проведення в Мюнхенському університеті практичних занять з політичної економії: під керівництвом професора В. Лотца зачитувалися й обговорювалися реферати; система Л. Brentano передбачала бесіди з історії економічних учень, що на практиці через незадовільний рівень підготовки студентів перетворювалися на лекції; заняття в університетському статистичному кабінеті відбувалися у формі вивчення джерел і доповідей. Напрацювання Королівського Мюнхенського статистичного бюро щодо третього професійного перепису Воблий визнав найкращими.

У Парижі він оглянув університетський кабінет для занять з політичної економії і статистики, багато уваги приділив діяльності Соціального музею, що займався організацією постійної виставки соціальної економії, наданням довідок населенню, проведенням лекцій, читань, анкетувань. Учений ознайомився з фондами бібліотеки й архіву музею, його друкованим органом „Le Musée social”, специфікою організації місій для дослідження соціальних рухів у Великій Британії, США, Німеччині, Франції та інших країнах. Докладно вивчивши всі сфери діяльності музею, Воблий високо оцінив його значення в справі популяризації соціальних ідей¹⁰³. У Центральному статистичному бюро при міністерстві праці Франції, за сприяння його завідувача Л. Марша, він вивчав методику організації переписів.

На Слов'янському з'їзді у Софії (1910), скликаному з метою обговорення питань культурно-економічного зближення слов'янських народів, Новоросійський університет представляв ординарний професор кафедри міжнародного права П.Є. Казанський. Організаторами цього міжслов'янського форуму стали Слов'янське благодійне товариство в Болгарії та близько 60 культурних товариств Софії. Російську делегацію, що поряд із болгарською була найчисельнішою, очолював голова Державної Думи О.І. Гучков. За її ініціативою у Плевні була відслужена панахида за загиблими в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., а у Софії відбулося

урочисте покладання вінків до пам'ятника Олександрю II. На відкритті з'їзду його голова — керівник Слов'янського благодійного товариства в Болгарії С.С. Бобчев — виголосив вітальну промову: «Ми вас запросили не на бенкет, не на свято; ми вас закликали для тяжкої, важкої праці задля зміцнення культурного слов'янського спілкування та єднання»¹⁰⁴. Казанський проголосив вітання від Новоросійського університету, відзначивши, що з-поміж усіх науково-освітніх закладів Російської імперії він мав найтісніші зв'язки з Болгарією, до того ж у ньому традиційно здобувала освіту болгарська молодь. Урочисте відкриття з'їзду супроводжувалося балами, театральними виставами, концертами, прийомами у приватних осіб. Атмосфера загальнослов'янського єднання панувала і на прощальному бенкеті. Казанський згадував, як зазвичай стримані болгари абсолютно перевтілилися, виголошуючи на цьому святкуванні найпалкіші промови.

На з'їзді було ухвалено рішення про: 1) заснування Слов'янського банку; 2) проведення 1913 року в Празі загальнослов'янської художньо-промислової і кустарної виставки та форуму художників і учених; 3) упорядкування слов'янської книжкової торгівлі шляхом створення союзу слов'янських книгопродавців і книговидавців; 4) розвиток взаємовідносин слов'янських академій та наукових товариств; 5) скликання славістичного з'їзду; 6) започаткування союзу слов'янських журналістів; 7) створення поштового союзу між незалежними слов'янськими державами; 8) заснування слов'янського телеграфного агентства; 9) видання слов'янської антології; 10) укладення загальнослов'янського словника; 11) сприяння різноманітним заходам торговельно-промислового характеру, розвитку економічних і торговельних слов'янських організацій взаємодопомоги; 12) укладення загальнослов'янської наукової і торговельної термінології; 13) вживання російської мови як офіційної на майбутніх міжслов'янських форумах; 14) укладення загальнослов'янського книжкового каталогу; 15) видання загальнослов'янської енциклопедії; 16) запровадження поглибленого вивчення кирилиці у слов'янських гімназіях; 17) обмін студентами; 18) міжуніверситетський обмін науковими працями й кадрами; 19) об'єднання слов'янських театрів; 20) заснування слов'янського туристичного союзу. Делегати від Державної Думи та члени Народного Зібрання Болгарії обговорювали перспективи створення союзу слов'янських парламентських діячів.

На адресу з'їзду надійшли вітальні листи й телеграми від різних слов'янських країн. Окреме послання надіслали македонці (делегатії македонців і лужичан не брали безпосередньої участі у форумі). Під час роботи з'їзду зачитувалися численні реферати, відбувалися публічні лекції і дискусії.

На зібранні юристів, організованому Софійським юридичним товариством, П.Є. Казанський виголосив промову, присвячену питанню про місце та роль правознавців у слов'янському русі. Учений закликав до наслідування досвіду національних рухів інших народів, передусім німців та італійців. Основні завдання слов'янських юристів на цьому шляху він убачав у об'єднанні внутрішнього права слов'янських держав; розвиткові міжслов'янського права, спрямованого на забезпечення «загальних інтересів Слов'ян»; укладенні договорів про вічний мир між слов'янськими державами та про заснування третейського суду; створенні договірно-правової бази для розвитку міжслов'янських поштових, телеграфних, залізничних, судноплавних та ін. зв'язків, а також для запровадження єдиної монети, мір і вагів, календаря тощо, поступу відносин в галузі торгівлі, промисловості, сільського господарства, охорони літературно-артистичної, промислової та іншої власності. Запорукою реалізації цих завдань учений уважав об'єднання юристів — представників різних слов'янських народів — у союз зі своїми з'їздами, постійним бюро й друкованим органом. «Ми працюємо поки що на ґрунті культурно-економічного зближення Слов'ян, — зазначав у своїй промові Казанський, — майбутнє, можливо, порушить питання про їх зближення на ґрунті політичному. І ось на цей випадок ми маємо твердо знати одне, а саме, що є формула, яка дає можливість різним державам зблизитися й організуватися на ґрунті політичному з безумовним збереженням суверенітету, повної самостійності кожного, це так званий «союз держав»¹⁰⁵.

Проведення з'їзду набуло резонансу в громадсько-політичному житті слов'янських країн. У європейській пресі з'явилися як захоплені відгуки про міжслов'янський форум, так і критичні зауваження, міркування з приводу того, що цей захід був панросійським за своїм характером. Представники польської громадськості ухвалили рішення бойкотувати з'їзд і з'явилися на ньому лише напередодні закриття. Випробуванням для сербсько-болгарських відносин стало македонське питання, оскільки під час форуму розповсюджувалася інформація про видання болгарським Слов'янським благодійним товариством книги, в якій обґрунтовувалися «виключні права Болгарії на Македонію». Лунали зауваження з приводу того, що сербський гімн лунав не так часто, як гімни інших слов'янських країн. Протестні настрої ширилися і в Болгарії, де навіть виник «комітет проти Слов'янського собору». Під час з'їзду з російської делегації на знак протесту вийшли учений-славіст, ординарний професор кафедри слов'янської філології Харківського університету О.Л. Погодін та історик і громадсько-політичний діяч, один із засновників одеської «Просвіти» й першої в Одесі україномовної газети «Народна справа» І.М. Луценко. На сторінках болгарського видання «Камбан» Луценко опублікував заяву

про те, що він відмовляється брати участь у російській групі, очолюваній «ворогами української самостійності та інсинуаторами українського руху»¹⁰⁶.

Одночасно зі Слов'янським з'їздом у Софії відбулися З'їзд слов'янських журналістів, Слов'янський медичний з'їзд, З'їзд слов'янських бджолярів, Слов'янський юнацько-сокольський зліт за участі 3000 болгар, 750 чехів, 640 хорватів, 280 македонців, 150 сербів, 120 сербів з Угорщини, 100 росіян, 10 босняків, 4 черногорців.

Програмою Слов'янського з'їзду були передбачені численні екскурсії Балканським півостровом, більшість з яких улаштував київський Комітет паломництва до Болгарії. По завершенні роботи з'їзду Казанський відвідав Белград, де разом з групою інших делегатів був прийнятий королем Петром I Карагеоргієвичем, а також мав змогу поспілкуватися зі спадкоємцем сербського престолу королевичем Олександром.

У 1910 році делегатами від Київського університету на I Міжнародному конгресі адміністративних наук у Брюсселі, організованому при дворі короля Бельгії Альбера I (28–31 липня), були заслужений ординарний професор по кафедрі міжнародного права О.О. Ейхельман і ректор М.М. Цитович¹⁰⁷.

З метою приготування до професорського звання по кафедрі фінансового права приват-доцент П.Л. Кованько 1911 року отримав від Університету Св. Володимира дворічне закордонне відрядження. Згідно з інструкцією юридичного факультету, з огляду на обмеженість часу наукової подорожі вченого, пріоритетними для нього були визначені заняття в німецьких, італійських і французьких навчальних закладах. На Кованька були покладені завдання: у Берлінському університеті прослухати лекції Г. фон Шмоллера й А. Вагнера з економічних наук, взяти участь у практичних заняттях під їхнім керівництвом, а також відвідати Тюбінгенський, Мюнхенський, Страсбурзький, Неаполітанський університети та Коллеж де Франс¹⁰⁸.

Влітку 1913 року в.о. екстраординарного професора кафедри кримінального права Харківського університету О.Д. Кисельов вивчав постановку карного розшуку у Німеччині, Австро-Угорщині та Франції. У Берліні особисто для нього інспектором кримінальної поліції було прочитано курс лекцій, що супроводжувалися демонстрацією документів, відвіданням фотографічного, дактилоскопічного, довідкового відділів, музею, а також безпосереднім ознайомленням зі специфікою карного розшуку. «Вражало, з якою старанністю взявся за роботу мій учитель, зайнятий одночасно й службовими роботами, — згадував Кисельов. Іноді я вважав його зовсім утомленим і пропонував припинити в цей день заняття. Але Лазар мовчки вказував на годинник і до закінчення визна-

ченого часу не полишав читання»¹⁰⁹. У Лейпцигу й Дрездені харківський учений вивчав засади організації і діяльності кримінальної поліції, досвід упровадження нового методу ідентифікації злочинців — дактилоскопії, відвідував музеї, а також ознайомився з програмою з'їзду керівників кримінальної поліції Німеччини, що відбувся під головуванням міністра внутрішніх справ Пруссії. Він був люб'язно прийнятий очільником дрезденської поліції і присутній на звіті всіх її інспекторів. Так само гостинно Кисельова зустріли у Відні, де він відвідав музей карного розшуку, бюро довідок про судимість, дактилоскопічний і фотографічний відділи, вивчив річний звіт кримінальної поліції міста. У Граці харківського вченого прийняв один із основоположників криміналістики професор Г. Гросс, який показав йому свій криміналістичний інститут. За сприяння керівника кримінальної поліції Франції Кисельов ознайомився з організацією поліцейської справи в Парижі. На завершення своєї наукової подорожі він відвідав Карлсруе.

4.3. Співпраця в царині фізико-математичних дисциплін, хімії і біології

На початку ХХ ст. в Університеті Св. Володимира акумулювалася інформація щодо найважливіших подій громадсько-культурного життя Європи й Північної Америки і передусім — міжнародних наукових зв'язків. За посередництва німецького посольства в Санкт-Петербурзі та міністерства народної освіти Російської імперії у 1901 році до університету надійшли відомості щодо проведення з 31 липня по 30 серпня V Міжнародного зоологічного конгресу в м. Берліні¹¹⁰. 1902 року французький посол у Санкт-Петербурзі надав інформацію про шосту сесію Міжнародного конгресу гідрології, кліматології і геології в Греноблі¹¹¹. 1905 року було отримано повідомлення про організацію під патронатом уряду Бельгії I Міжнародного конгресу з радіології та іонізації (12–14 вересня, м. Лютіх)¹¹²; 1909 — щодо проведення з 4 по 10 квітня в Алжирі VII Міжнародного конгресу з гідрології, кліматології, геології і фізичної терапії¹¹³. Від російського відділу організаційного комітету VII Міжнародного конгресу з прикладної хімії (27 травня — 2 червня 1909 р., Лондон) Київському університету було адресоване запрошення, у відповідь на яке фізико-математичний факультет ухвалив рішення надіслати офіційне вітання його учасникам¹¹⁴. Університет також отримав інформацію про III Міжнародний конгрес ботаніки в Брюсселі (1910)¹¹⁵; Міжнародний конгрес з радіології та електрики під патронатом короля Бельгії Альбера I (13–15 вересня 1910 р., м. Брюссель)¹¹⁶; святкування 250-літнього ювілею Королівського товариства природознавства (1912 р.,

м. Лондон)¹¹⁷; VIII Міжнародний конгрес з прикладної хімії (4–13 вересня 1912, м. Вашингтон)¹¹⁸.

Однією із найяскравіших сторінок історії міжнародних зв'язків вітчизняної науки початку ХХ ст. стала діяльність заснованої 1886 року під патронатом Київського університету в околицях Ніцци Віллафранкської зоологічної станції. 1901 року її співробітники надіслали колекції і матеріал для спеціальних робіт до зоологічного інституту Мюнхенського університету, Школи медицини і фармації у Греноблі, зоологічного інституту в Нансі, зоологічного інституту Марселя, анатомічного інституту Грейфсвальдського університету, зоологічного інституту Женевського університету, пану В. Фрічу до Праги; 1902 року — до зоологічного інституту Школи медицини і фармації в Греноблі, приватним особам до Праги, Гейдельберга¹¹⁹; 1903 року — до зоологічної лабораторії Женевського університету, зоологічного інституту й лабораторії порівняльної анатомії Сорбонни, палеонтологічного інституту в Гейдельберзі, зоологічного інституту в Мюнхені та приватним особам у Лейпцигу, Мюнхен, Прагу; 1904 року — до Сорбонни, зоологічного інституту м. Росток, ветеринарного училища в Мюнхені, фірми „Lenoir-Forster” у Відні, приватним особам до Канн, Ментона, Грейфсвальда, Праги, Лейпцига, Пятри, Брюсселя, Відня¹²⁰; 1905 року — до зоологічних кабінетів Женевського й Лейпцизького університетів, біологічного інституту в Берліні, фізіологічного інституту в Сорбонні, природно-історичного музею в Ельбефі (Elbeuf), фірми „Lenoir & Forster” у Відні; 1906 року — до зоологічного кабінету в Женеві, зоологічної лабораторії у Нансі, фізіологічного кабінету Сорбонни, зоологічного кабінету Женевського університету, Collège de France у Парижі, природно-історичного музею в Бухаресті, товариства Senskenberg у Франкфурті, фізіологічної лабораторії у Ліоні, медичної школи в Греноблі та доктору Анрі (Сорбонна)¹²¹.

Презентувавши на Міжнародній колоніальній виставці в Марселі (1906) колекцію консервованих тварин (170 екземплярів), свої плани, звіти й фотографії, Віллафранкська зоологічна станція здобула найвищу нагороду¹²².

1907 року нею були надіслані колекції і матеріали до Реннського університету, медичної школи в Греноблі, зоологічного інституту у Вюрцбурзі, зоологічного інституту в Женеві, зоологічного кабінету Гіссенського університету, зоологічного музею Йенського університету, зоотомічного кабінету Лемберзького (Львівського) університету, до Senkenberg'sche Gesellschaft у Франкфурті, а також приватним особам у Ніцці та Йені; 1908 року — до зоологічного інституту в Мюнхені, фірми „Lenoir & Forster” у Відні, фірми „V. Frič” у Празі, до Reform-Gymnasium у Цюріху, зоологічної лабораторії університету в Монпельє, фірми М. Osterloh у Лейпцигу, до Musée d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в

Ельбеф (Elboeuf), лабораторії порівняльної анатомії в Лозанні, зоологічного інституту в Лейпцизі, фірми Wilhelm Haferlandt Scharlottenburg, фірми Gebr. Poppow у Берліні, фірми Voecker у Вецларі, до Museum d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в Парижі та приватним особам до Берліна, Франкфурта, Бергена, Штутгарта, Бонна, Мюнхена¹²³; 1909 року — до Ecole de médecine (Медичної школи) в Греноблі, Museum d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в Парижі, Генуезького університету, фірми братів Poppow у Берліні, Лемберзького (Львівського) університету, зоологічної лабораторії Женевського університету, фірми Wilh. Haferlandt у Шарлоттенбурзі, зоологічного інституту в Гейдельберзі та приватним особам до Льежа, Больйо (Beaulieu), Марлі-ле-Руа; 1910 року — до Museum d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в Парижі, фірми Wilh. Haferlandt у Шарлоттенбурзі, Ліонського університету, Сорбонни, зоологічних інститутів у Лейпцигу, Мюнхені, Берні та Кані, зоологічного музею у Вісбадені, університетської зоологічної лабораторії у Монпельє, Генуезького університету, зоологічного музею Мюнхенського й Лозаннського університетів, до „Phyletisches Museum” в Йені, Лемберзького (Львівського) університету, до зоологічної станції в Неаполі та приватним особам у Ментон, Майнц, Штутгарт¹²⁴.

У науково-дослідній діяльності Віллафранкської зоологічної станції брали активну участь учені з усього світу: представники Берлінського, Бернського, Боннського, Брюссельського, Вюрцбурзького, Гейдельберзького, Генуезького, Гіссенського, Грейфсвальдського, Женевського, Йенського, Каліфорнійського, Краківського, Лейпцизького, Лозаннського, Льежського, Мюнхенського, Празького, Страсбурзького, Фрайбурзького, Цюріхського університетів, Сорбонни, університетів у Монпельє й Галле, Інституту Пастера в Парижі, Королівської Академії Бельгії, зоологічної лабораторії у Генуї, психіатричної клініки в Берні, природно-історичного музею м. Невшатель (Швейцарія), „Halleianum” у Берні, Ecole d'agriculture (Школи сільського господарства) м. Антіб, Інституту інфекційних хвороб Берліна, Державного коледжу Пд. Дакоти (США), лабораторії порівняльної анатомії Женеві та інших установ.

1907 року на Віллафранкській зоологічній станції започатковано практичні заняття з зоології, що тривали упродовж березня–квітня — у період пасхальних канікул у зарубіжних університетах. Їх програму було розроблено ще в 1906 році й надіслано до провідних вищих навчальних закладів Російської імперії, Німеччини, Франції. Вона передбачала вивчення анатомії, гістології, ембріології, технології консервування тварин, виготовлення мікроскопічних препаратів тощо. З 1907 по 1910 рр. у цих заняттях взяли участь учені з Берна, Цюріха, Йени, Мюнхена, Фрайбурга, Вісбадена, Женеві, Лозанні.

У 1908 році Віллафранкську зоологічну станцію відвідали з екскурсією директори зоологічної станції у Середземному морі Banyuls-sur-mer Е. Прюво та Е. Раковіца, а також професори університету в Монпельє¹²⁵.

Традиційно провідною формою міжнародної співпраці університетів України на початку ХХ ст. залишалися закордонні відрядження вчених. Улітку 1901 року ординарний професор кафедри астрономії Харківського університету Л.О. Струве вивчав за кордоном методи астрономічних спостережень і новітнє обладнання. Ознайомившись у Кенігсберзі з регістрним мікрометром Репсольда (з часовим механізмом), він замовив подібний прилад для харківської обсерваторії. Учений також оглянув обсерваторію в Лейдені, механічну майстерню братів Репсольдів у Гамбурзі, меридіанні кола в обсерваторіях Берліна, Бонна, Гамбурга, Гейдельберга, Лейпцига, Мюнхена й Страсбурга. Особливу увагу Струве приділив фотографічному методу досліджень і застосуванню найсучасніших телескопів для фотографування небесних тіл (астрографів) в обсерваторіях Потсдама, Бонна, Гейдельберга й Мюнхена. У Німеччині він вів переговори з відомими німецьким астрономом А. Ауверсом про участь у проекті Берлінської АН щодо укладення каталогу зірок «Історія зоряного неба»¹²⁶. Підбиваючи підсумки своєї наукової подорожі, Струве констатував, що університетські обсерваторії Російської імперії суттєво відстали від наукових закладів Німеччини.

У вересні 1902 року ординарний професор кафедри чистої математики Київського університету Д.О. Граве був командирований до Християнського університету задля вручення його Сенату вітального адресу з нагоди вшанування 100-ліття від дня народження математика Н.-Г. Абелья¹²⁷. Представником Новоросійського університету на цих урочистих заходах був ординарний професор кафедри механіки І.М. Занчевський.

Того ж року приват-доцент кафедри фізики Харківського університету О.П. Грузинцев здійснив наукову поїздку до Австро-Угорщини й Німеччини, приват-доцент кафедри хімії Г.В. Коршун був відряджений до Німеччини, Франції та Італії, а лаборант зоотомічного кабінету О.В. Шидловський — до провідних європейських наукових центрів, і передусім Німеччини, з метою підготовки магістерської дисертації.

Влітку 1903 року приват-доцент кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології Харківського університету М.Ф. Белоусов ознайомлювався з методиками викладання гістології і фізіології, відвідував науково-допоміжні заклади та вивчав новітню наукову літературу у Великій Британії (Лондоні, Кембриджі), Бельгії (Брюсселі, Льежі) і Німеччині (Берліні, Бонні, Вюрцбурзі, Гейдельбурзі, Галле, Лейпцигу). Учений високо оцінив створені в Німеччині сприятливі умови для науково-дослідної роботи, досконалу матеріально-технічну базу й укомплектованість

бібліотечних фондів, а також — майстерні з виробництва найсучасніших лабораторних приладів, яких так бракувало в Російській імперії. Белоусов відзначив розмаїття приладів Гейдельберзького й Лейпцизького фізіологічних інститутів, де він оглянув лабораторії за сприяння директорів А. Косселя (лауреата Нобелівської премії 1910) та Е. фон Герінга¹²⁸. Останній спеціально для харківського вченого особисто продемонстрував низку дослідів. Проаналізувавши європейський досвід організації практичних занять з фізіології і гістології, Белоусов дійшов висновку про доцільність його запровадження в Російській імперії, принаймні у великих містах.

У 1904 році приват-доцент кафедри чистої математики Харківського університету А.П. Пшеборський слухав лекції у Геттінгенському університеті, де ознайомився з поглядами професора Г. Мінковського — викладача диференційного числення й геометрії. Із педагогічного погляду для Пшеборського становив інтерес курс інтегрування диференційних рівнянь професора Ф.Х. Клейна. Він зауважував: «...я маю зізнатися, що ніколи не чув такого блискучого викладу, під час якого увага слухачів не слабне ні на мить»¹²⁹. Лекції професора Д. Гільберта, на яких він викладав результати своїх неопублікованих досліджень із теорії інтегральних рівнянь, запам'яталися харківському математику оригінальністю й довершеністю висновків. Пшеборський також відвідав семінари з фізики та математики, кращі учасники яких брали участь у засіданнях відповідних наукових товариств університету. Рівень викладання математики в Геттінгені він назвав недосяжним ідеалом, до якого мали прагнути університети Російської імперії. Наріжним каменем наукового прогресу в Німеччині Пшеборський уважав академічну свободу, відсутність тиску з боку університетської адміністрації, довіру у відносинах між викладачами й студентами, аполітичний характер діяльності університетів, що переслідували єдину мету — служіння науці. У Гейдельберзі він був присутній на III Міжнародному математичному конгресі (8–13 серпня). Сенсацією цього наукового форуму він визнав доповідь угорського математика Д. Кеніга.

Приват-доцент чистої математики Університету Св. Володимира Г.-Ф. А.-В. Пфейффер влітку 1904 року ознайомлювався з рівнем викладання й організацією роботи науково-допоміжних закладів у Геттінгенському університеті. Особливий інтерес для нього становили лекції німецьких учених Ф.-Х. Клейна, Д. Гільберта та Г. Мінковського (учителя А. Ейнштейна), які починали свої курси з тлумачення елементарних понять, а завершували їх всебічним розкриттям сучасного стану тієї чи іншої наукової дисципліни. Прослухати їхні лекції з'їжджалися студенти з усього світу: англійці, французи, росіяни, угорці, шведи, греки, румуни,

американці, японці та інші. (у тому числі 12 жінок). Київський математик насамперед відзначив викладацьку майстерність професора Клейна: «Його лекції прості й зрозумілі. Для того, щоби виразніше закарбувати в умах слухачів отримані результати, він приносить багато моделей, спеціально замовлених для цього курсу»¹³⁰. Пфейффер був присутній на засіданнях університетського математичного товариства під головуванням Клейна, де здійснювався огляд новітньої літератури й виголошувалися доповіді, а по завершенні офіційної частини обговорення наукових проблем традиційно продовжувалося за кухлем пива. У травні 1905 року він прибув до Парижа з метою вивчення стану розробки теорії алгебраїчних функцій двох змінних і більшу частину свого часу присвятив курсу вищої алгебри й вищого аналізу Е. Пікара в Сорбонні. Французький учений справив на Пфейффера сильне враження своєю відданістю науці, енциклопедичністю знань, скромністю й толерантністю по відношенню до багатонаціональної студентської аудиторії: «Зовсім непомітно, щоби для Picard'a були обтяжливими розмови з молодими людьми... Він швидко схоплює думку співрозмовника, навіть якщо той погано говорить французькою, й одразу старається все з'ясувати»¹³¹.

Учені Харківського університету традиційно приділяли значну увагу різноманітним ініціативам із розвитку міжнародної наукової співпраці, і зокрема, висунутому Вашингтонською національною АН проекту дослідження Сонця спільними зусиллями академій наук і наукових товариств усіх країн світу. Конференція з цього приводу відбулася 23 вересня 1904 року в Сен-Луї. Екстраординарний професор кафедри фізики Харківського університету Є.О. Роговський узяв участь у засіданні створеної відповідно до ініціативи Вашингтонської АН Комісії з дослідження Сонця при Імператорській Санкт-Петербурзькій АН. Воно відбулося в січні 1905 року під головуванням завідувача астрофізичного відділення Пулковської обсерваторії академіка А.А. Белопольського. Роговський виступив на ньому з доповіддю, присвяченою важливості вивчення сонячної радіації, спираючись на результати своїх попередніх досліджень, опублікованих на сторінках «Известий Русского астрономического общества (1898, 1899)» і „The Astrophysical Journal” (1901). Наступні засідання комісії відбулися в травні. На них обговорювалися питання організації спостережень за Сонцем, вибору місця для облаштування геліофізичної обсерваторії Російської імперії (як найприйнятніші за кліматичними умовами місця згадувалися Туркестан, Кавказ, Крим) тощо. Комісія схвалила проєкт Роговського щодо вимірювання діаметру Сонця з метою вирішення питання про пульсацію сонячної маси¹³². Презентувати програму її подальшої діяльності на міжнародному з'їзді в Оксфорді (27 вересня 1905) було доручено А.А. Белопольському.

Подорожуючи з квітня по вересень 1904 року Німеччиною, Францією, Швейцарією, Італією, Швецією, Данією, Нідерландами, приват-доцент астрономії Харківського університету М.М. Євдокимов вивчав новітні методи дослідження небесних тіл і астрономічні прилади. У Потсдамі він здійснював фотометричні вимірювання, ознайомлювався з міжнародними науково-дослідними проектами в галузі астрономії, що були недоступні для харківської обсерваторії через відсутність у ній фотометрів, а також відвідував геодезичний інститут. Працюючи в потсдамській астрофізичній обсерваторії, особливу увагу вчений приділив вивченню методики фотографування поверхні Сонця за допомогою спектрогеліографа. У Берліні Євдокимов відвідав Bureau der Geschichte des Fixsternhimmels (Бюро історії зоряного неба), обсерваторію Trepow і королівську обсерваторію; у Кілі вивчав принципи роботи меридіанного кола; в астрофізичній обсерваторії Гейдельберга брав участь у фотографуванні небесних об'єктів телескопом-рефрактором.

Під час перебування в Парижі вчений ознайомився з астрономічними інструментами місцевих обсерваторій, займався у Міжнародному бюро мір і вагів. Окрім того, за час своєї закордонної подорожі він оглянув обсерваторії Варшави, Гамбурга, Лейдена, Бонна, Страсбурга, Цюріха, Рима, Флоренції, Мюнхена, Йєни, Копенгагена, Лунда, майстерні астрономічних інструментів у Парижі, Гамбурзі, Потсдамі, Мюнхені, Йєні, а також центральну сейсмічну станцію Страсбурга. 5–8 вересня Євдокимов узяв участь у зібранні Астрономічного товариства м. Лунда. Підсумовуючи результати своєї наукової подорожі, учений констатував низький рівень забезпеченості обладнанням харківської обсерваторії порівняно із зарубіжними науковими установами: «...у нас немає ні рефрактора середнього розміру, ні астрографа, ні фотометра, ні інструмента, придатного для визначення змін широти, тому роботи, можливі для обсерваторії, здійснюються виключно в області завдань меридіанного кола...»¹³³.

Влітку 1908 року Євдокимов став учасником зібрання Астрономічного товариства, що відбувалося в приміщенні Віденської академії наук. У Відні він оглянув три обсерваторії та ознайомився з новим рефрактором Zeiss'a. За дорученням директора Харківської астрономічної обсерваторії Л.О. Струве Євдокимов замовив у Берліні термометри для меридіанного кола та шкалу для відліків сейсмограм. У Геодезичному інституті Потсдама він відвідав відділення годинників, а в Мюнхені замовив годинник для обсерваторії Харкова¹³⁴.

Ординарний професор кафедри географії Новоросійського університету Г.І. Танфільєв 1905 року взяв участь у Міжнародному ботанічному конгресі у Відні. Перебуваючи впродовж 1906–1907 рр. у Німеччині, приват-доцент Є.Л. Буницький студіював математику під керівництвом

Д. Гільберта і брав активну участь у засіданнях Геттінгенського математичного товариства. Влітку 1907 року до Німеччини був відряджений приват-доцент кафедри ботаніки Ф.М. Порошко. У 1907–1908 рр. в.о. екстраординарного професора кафедри агрономії О.Г. Набоких спільно з російськими, угорськими та румунськими вченими здійснював експедиції з метою вивчення ґрунтів Угорщини, Румунії і Росії. Він став одним із ініціаторів скликання міжнародної наради ґрунтознавців у Будапешті. Створений зусиллями Набоких музей ґрунтів став зразком для організації аналогічних наукових закладів у Будапешті й Бухаресті¹³⁵.

1907 року в.о. екстраординарного професора кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології Харківського університету М.Ф. Белоусов отримав відрядження на VII Фізіологічний з'їзд у Гейдельберзі (13–16 серпня 1907). Цей науковий форум відзначився рекордною кількістю учасників (близько 300 чоловік) і доповідей (близько 200), його робота відбувалася одночасно в приміщеннях фізіологічного, мінералогічного, анатомічного й хімічного інститутів¹³⁶. Взнявши участь в обговоренні актуальних проблем природничих наук, Белоусов також оглянув виставку наукових приладів та особливо зацікавився виробами німецьких фірм. Одним із найважливіших на з'їзді він уважав питання, порушене знаменитим англійським біохіміком Ф.-Г. Хопкінсом, щодо необхідності вдосконалення класифікації і термінології білкових речовин. Того ж року Белоусов продовжував започатковане ним під час поїздки 1903 року до Німеччини, Бельгії і Великої Британії вивчення принципів організації роботи західноєвропейських фізіологічних інститутів. Він відвідав Париж, Відень, Женеvu, Лозанну, Цюріх, Турин, Болонью, Падую. Побувавши в невеликих містах Італії і Швейцарії, учений дійшов висновку, що хоча їх фізіологічні інститути й поступалися за рівнем матеріально-технічної бази німецьким, однак у них не було «тієї тісноти й тієї потреби в книгах та інших навчальних посібниках, як у нас»¹³⁷. На Біологічній станції у Трієсті Белоусов оглянув акваріуми для морських тварин.

На з'їзді Німецького математичного союзу (Deutsche Mathematiker Vereinigung), організованого спільно з 79-м з'їздом Німецьких природознавців і лікарів (15–21 вересня 1907, м. Дрезден), Харківський університет представляв ординарний професор чистої математики Д.М. Синцов. Ученого передусім цікавили доповіді й спеціальні засідання, присвячені діяльності видатного математика, механіка, фізика, астронома, члена Петербурзької АН Л. Ейлера, виголошені з нагоди 200-літнього ювілею від дня його народження. Синцов прослухав вступну промову голови Німецького математичного союзу професора А. Брілля, який нагадав присутнім основні віхи життєвого й творчого шляху Ейлера, наголосивши на важливості шанування цього вченого, який за місцем народження

належав Швейцарії, як математик — усьому світові, а як людина — Німеччині, оскільки німецькими були його рідна мова й склад мислення. Синцов особливо відзначив доповідь директора астрономічної обсерваторії у Трептові доктора Ф.-С. Архенгольда, який відшукав листування Ейлера з секретарем Берлінської академії Фромме, що проливало світло на маловідомі сторінки з історії Петербурзької АН. Решта доповідей були присвячені огляду доробку Ейлера в різних галузях прикладної математики. Відкритим залишилося питання щодо публікації повного зібрання праць ученого в 25 томах, адже витрати на цю справу оцінювалися в 150 000 марок. За словами професора Брілля, така сума видавалася мізерною, якби йшлося про витрати на воєнні цілі, але меценатів науки важко було знайти навіть серед американців¹³⁸.

Харківський математик також узяв участь у роботі математичної секції з'їзду. Поряд із суто науковими проблемами учасники активно обговорювали новітні розробки в галузі математичної освіти. Синцов прослухав доповідь про діяльність комісії з питань викладання, що впродовж п'яти років діяла при Товаристві німецьких природознавців і лікарів, ознайомився з її загальним звітом, який містив інформацію про допоміжні заклади для викладання природничих наук у середніх навчальних закладах Пруссії та пропозиції щодо наукової підготовки кандидатів на посаду викладача математики й природничих наук. Аналізу сучасного стану й перспектив розвитку математичної освіти була присвячена доповідь представника Геттінгенського університету професора Ф.-Х. Клейна, який виступив з ініціативою освітніх реформ, спрямованих на вдосконалення викладання математики в середній школі та розвиток університетської системи різнобічної підготовки вчителів. Він обґрунтував проєкт включення до шкільної програми вивчення основ диференційного й інтегрального числення.

Синцов наголошував на необхідності запозичення на теренах Російської імперії досвіду діяльності 12-тої секції з'їзду, спеціально присвяченої викладанню математичних і природничих дисциплін. Перша доповідь секції, в якій обґрунтовувалося розширення програми середньої школи, не знайшла підтримки у викладачів; інша доповідь містила огляд історії математичної освіти в старших класах саксонських гімназій починаючи з 1800 року. Під час дискусій щодо змісту шкільних підручників професор Клейн зауважив, що сучасний шкільний курс елементарної математики застарів щонайменше на 300 років.

По завершенні наукової частини з'їзду Синцов узяв участь у поїздки до нового лейпцизького фізичного інституту. «Розкішне й пишно мебльоване приміщення розпалило в мені окрім щирого захоплення почуття заздрості, коли ж хоча би щось подібне буде й у нас», — згадував

харківський учений¹³⁹. Він оглянув організовані інститутом виставки, присвячені актуальним проблемам фізики, ознайомився з його матеріально-технічною базою. У Дрездені Синцова особливо зацікавив Technische Hochschule (Технічний вищий навчальний заклад). Від поїздки до Гірничої академії і рудників Фрайбурга він відмовився, оскільки вже мав нагоду ознайомитися з технічними навчальними закладами цього міста влітку 1901 року.

Значення наукових з'їздів Синцов убачав не лише в організації різноманітних виставок і наукових доповідях, а передусім — у спілкуванні учених, налагодженні між ними зв'язків з метою подальшої співпраці. Математики Російської імперії отримували таку можливість майже виключно завдяки міжнародним конгресам, що відбувалися за кордоном. Водночас питання щодо діяльності російської асоціації природознавців і лікарів, обговорюване на Київському (1898) і С.-Петербурзькому (1901) з'їздах, не здобуло належної підтримки.

Уже під час з'їзду Німецького математичного союзу 1907 року розпочалися організаційні заходи з підготовки до IV Міжнародного математичного конгресу в Римі (6–11 квітня 1908), що відбувся в приміщеннях Академії лінчеї палацу Корсіні. На цей міжнародний форум від Харківського університету був відряджений ординарний професор кафедри теоретичної механіки М.М. Салтиков. Урочисте відкриття конгресу супроводжувалося вітальними виступами міського очільника Рима, голови організаційного бюро конгресу й міністра народної освіти Італії, а також доповіддю професора Римського університету В. Вольтерра. Того ж дня професору Падуанського університету професору Ф. Севері було присуджено медаль „Guccia”.

Робота конгресу відбувалася в секціях: 1) арифметики, алгебри, аналізу; 2) геометрії; 3) механіки, математичної фізики, геодезії і прикладної математики (з відділами а) механіки, математичної фізики й теоретичної астрономії; б) теорії вірогідностей, страхування й інженерних наук); 4) питань філософії, історії і викладання. Недоліком організації роботи конгресу харківський учений уважав те, що засідання його секцій відбувалися в різних приміщеннях одночасно, а це створювало незручності для учасників, яких цікавило широке коло актуальних наукових проблем. Салтиков також висловився за збільшення на майбутніх конгресах питомої ваги секційних занять за рахунок скорочення офіційних засідань та урочистих заходів. Він особисто взяв участь у роботі першої, третьої і четвертої секцій, зосередившись на теоретичній механіці, інтегруванні диференціальних рівнянь і питаннях викладання математичних наук, а також зробив доповідь, у якій виклав результати власних досліджень. Під час роботи четвертої секції (9–10 квітня) Салтикова найбільше зацікавили

питання викладання математичних дисциплін у європейських середніх школах, що стосувалися перегляду навчальних програм, запровадження вивчення аналізу неперервних величин і основ числення нескінченно малих величин. Учений виступав за реформування системи математичної освіти в Європі, оскільки, на його думку, вона не відповідала сучасному рівню розвитку науки. Він високо оцінив блискучі як за змістом, так і за формою викладу матеріалу виступи визначних французьких математиків Е. Пікара, Ж.-Г. Дарбу, й особливо — доповідь захворілого А. Пуанкаре, прочитану Дарбу, на тему «Майбутнє математики»: «Тема реферату могла бути до снаги тільки такому видатному мислителю, як Пуанкаре, якого співвітчизники ставлять поряд з Аристотелем і Ньютоном»¹⁴⁰. Особисті зустрічі та дискусії з провідними європейськими вченими, публікації матеріалів конгресу стали для Салтикова джерелом подальших наукових пошуків.

На IV Міжнародному конгресі математиків у Римі (6–11 квітня 1908 року) Університет Св. Володимира представляв приват-доцент чистої математики І.І. Белянкін. Робочими мовами цього міжнародного наукового форуму були італійська, німецька, французька й англійська. Його програма, окрім загальних і секційних засідань, передбачала розважальні заходи для учасників і членів їхніх родин, яким надавалося право безкоштовно відвідувати більшість музеїв і галерей Рима¹⁴¹. Робота відбувалася в секціях: 1) арифметики, алгебри й аналізу; 2) геометрії; 3) механіки й прикладної математики; 4) філософії, історії і педагогіки. До недоліків конгресу Белянкін відніс огріхи в організації, брак новаторських ідей, відсутність виставки, на якій була би представлена новітня наукова література, математичні моделі й прилади. Він іронічно зауважував: «Сучасні Декарти, Ньютони, Лейбніци та Лагранжи на минулому конгресі не вражали простих смертних математиків величчю, оригінальністю, універсальністю своїх ідей»¹⁴².

Іншим представником Київського університету на конгресі був приват-доцент чистої математики Г.-Ф. А.-В. Пфейффер, який виступив з доповіддю на засіданні секції геометрії. Він наголошував, що III Міжнародний конгрес математиків у Гейдельберзі (1904) більшою мірою сприяв зближенню учасників завдяки гостинному ставленню німців до іноземних гостей, італійці ж трималися люб'язно, але холодно й піклувалися переважно про тих іноземців, які могли бути їм корисні, і якщо «божком конгресу» був французький математик Ж.-Г. Дарбу, то в ставленні до іншого французького вченого, Ш.-Е. Пікара, бракувало пошани. На відкритті конгресу був присутній король Італії Віктор Еммануїл III: «Король з'явився з внутрішніх покоїв майже непомітно. Ні з ким не розкланявшись, він зайняв місце голови. Публіка мовчала. Особисто я

довго не був упевнений, король переді мною чи ні. Не так було в Гейдельберзі. Перед появою сина (спадкоємця престолу) Grossherzog'a von Baden пройшов ряд прикрашених стрічками чиновників, один із них громогласно сповістив про вихід спадкоємця престолу, всі конгресисти встали й тричі прокричали „hoch” на честь Grossherzog'a von Baden. Просидівши години дві, поки виголошувалися промови, король тихо пішов, привітавшись із красивим стариком Mittag-Leffler'ом і перекинувшись парою слів із Darboux»¹⁴³. Під час перебування в Римі, Пфейффер передусім сконцентрував увагу на вивченні результатів новітніх досліджень з теорії алгебраїчних функцій двох незалежних змінних.

За рекомендацією ординарного професора І.П. Осипова приват-доцент кафедри хімії Харківського університету Г.Є. Тимофеев влітку 1908 року займався в лабораторії професора Гейдельберзького університету Г. Бредіга: здійснював самостійні дослідження й відвідував щотижневі Theoretische Uebungen (теоретичні вправи), де зачитувалися реферати з актуальних питань фізикохімії і здійснювалися огляди новітньої наукової літератури. Одночасно він відвідував у Гейдельберзькому університеті лекції з фізикохімії проф. Г. Бредіга і з фізики — лауреата Нобелівської премії (1905) проф. Ф. фон Ленарда. Сильною стороною організації лабораторних занять у Гейдельберзі Тимофеев уважав присутність значної кількості керівників, на відміну від вітчизняних навчальних закладів, де не було можливості приділити кожному студенту достатньо уваги¹⁴⁴. На завершення свого перебування в Гейдельберзі харківський учений узяв участь в урочистому відкритті пам'ятника знаменитому німецькому вченому, основоположнику спектрального аналізу в хімії Р.-В. Бунзену та прослухав низку доповідей з органічної і неорганічної хімії на обласному з'їзді хіміків південно-західної Німеччини.

Мета наукової поїздки ординарного професора по кафедрі зоології Новоросійського університету Я.М. Лебединського до Німеччини, Франції і Швейцарії, що тривала з червня по вересень 1908 року, полягала у відвіданні зоологічних музеїв і лабораторій, вивченні викладацьких методик та дослідженні одноклітинних тварин. У Зоологічному музеї Берліна особливу увагу вчений приділив огляду будови гнізд термітів, що завдяки збереженню в їх верхній частині високої температури використовувалися німецькими військовими в Південно-Західній Африці для випікання хліба. Лебединський високо оцінив діяльність музею, визнавши його науковою установою міжнародного значення¹⁴⁵. Під час перебування в Зоологічному інституті Берлінського університету він студіював навчальні програми, колекції макро- і мікропрепаратів, досвід використання під час лекцій проєкційних апаратів, відвідував практичні заняття. У забезпеченні високого рівня викладання в інституті провідну роль учений

відвів його досконало облаштованому зоологічному саду. Екскурсію зоологічним інститутом у м. Геттінгені для Лебединського провів асистент Ф. Восс, який представив йому найсучасніші мікроскопи „Winkel”. У Марбурзі одеський учений мав змогу спостерігати за традиційною щорічною факельною ходою студентів зоологічного інституту до вежі О. фон Бісмарка, а також ознайомитись з деякими докторськими дослідженням місцевих учених. Професор Зоологічного інституту в Гіссені І.-В. Шпенгель пояснив Лебединському будову проекційного апарату Winkel та обґрунтував його переваги при використанні у навчальному процесі. Утім, придбання цього апарату було недосяжною розкішшю для Новоросійського університету, оскільки він коштував 600–700 руб., що дорівнювало обсягу річного фінансування університетського зоологічного кабінету.

У Парижі Лебединський відвідав зоологічний музей, музей порівняльної анатомії, зоологічну лабораторію і підземну лабораторію доктора Віре. Багато уваги він присвятив вивченню колекцій і засад організації наукової роботи зоологічного музею Женевського університету, який уважав «зразком для раціонального облаштування всякого невеликого музею». В університетській зоологічній лабораторії учений досліджував паразитичних одноклітинних тварин.

Упродовж закордонного відрядження 1908–1910 років приват-доцент кафедри хімії Харківського університету М.О. Валяшко вдосконалював свій фаховий рівень у Лейпцизькому університеті: займався у хімічній лабораторії, фізико-хімічному інституті, інституті теоретичної фізики, відвідував колоквиуми й засідання місцевого хімічного товариства, а також прослухав лекційний курс, організований фабрикою Zeiss. У Берліні він відвідав хімічний і фармацевтичний інститути та фабрику оптичних інструментів у Йені. Учений також узяв участь у VII Міжнародному конгресі з прикладної хімії у Лондоні (1909)¹⁴⁶.

Влітку 1909 року приват-доцент кафедри мінералогії і геології Новоросійського університету М.О. Григорович-Березовський здійснював польові дослідження на території Румунії за сприяння директора агрогеологічного відділення Румунського геологічного інституту та професора Бухарестського університету Г. Мунтяну-Мургочі. Асистенти румунського професора особисто супроводжували Григоровича-Березовського під час екскурсій. У Румунському геологічному інституті одеський учений вивчав колекції левантинських відкладень. Завдяки директору інституту проф. Л. Мразеку упродовж відрядження він користувався правом безкоштовного проїзду всіма залізницями Румунії¹⁴⁷. У дослідженні колекцій геологічного музею Яського університету допомогу Григоровичу-Березовському надавав професор І. Сіміонеску.

Фізико-математичний факультет Київського університету ухвалив рішення про відрядження своїх делегатів на святкування в Кембріджському університеті 100-ліття з дня народження Ч. Дарвіна (22–24 червня 1909 року). Водночас член університетської Ради, професор богослов'я, протоієрей П.Я. Светлов уважав участь університету у відзначенні ювілею Дарвіна небажаною з мотивів «наукових, релігійних і суспільних»¹⁴⁸.

1910 року ординарний професор кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології Харківського університету М.Ф. Белоусов узяв участь у VIII Міжнародному фізіологічному конгресі у Відні, що розпочав свою роботу 27 вересня. На його відкритті знаменитий французький учений Ш.-Р. Роше здійснив огляд здобутків у галузі фізіології за останні три роки в доповіді „L'humorisme ancien et l'humorisme moderne” («Гуморизм стародавній і гуморизм сучасний»). У конгресі взяли участь близько 370 учасників (половина з них — австрійці). Під час його роботи було зроблено близько 200 доповідей, які, на думку Белоусова, не були пов'язані між собою певною об'єднаною ідеєю¹⁴⁹. Цей науковий форум вирізнявся великою кількістю доповідей з біології, і зокрема, з порівняльної фізіології.

Водночас Белоусов отримав можливість ознайомитися з діяльністю Біологічного інституту Відня — всесвітньо відомого наукового центру, до якого з'їжджалися вчені не лише з різних куточків Австро-Угорщини, а й з Великої Британії, США, Німеччини, Франції. В інституті він оглянув численні акваріуми з прісною та морською водою, систему вентиляції, тераріуми тощо. Вченого зацікавили його фізико-хімічне відділення, бібліотека, музей. Він також відвідав механічну майстерню Фізіологічного інституту Відня, у приміщеннях якого власне і відбувалася робота з'їзду, та нову оптико-механічну майстерню К. Рейхерта поблизу Відня, що спеціалізувалася на шліфовці скла, призм, виробництві мікроскопів. Белоусов також відзначив, що робота віденського з'їзду співпала за часом із відкриттям 1 жовтня в м. Брюнні (Брно) пам'ятника знаменитому австрійському природознавцю, дослідження якого заклали підвалини класичної генетики, чеху за походженням Г.-Й. Менделю.

З метою вивчення колекцій європейських ботанічних садів у 1910 році за кордон був відряджений ординарний професор кафедри ботаніки Харківського університету В. М. Арнольдї. Відвідавши сад у Далемі поблизу Берліна, рівень його наукової роботи він охарактеризував як зразковий: «Кожен Сад, звичайно, має скористатися прикладами й досвідом цього закладу, в організації якого брали участь кращі сили багатого на славні наукові імена німецького народу»¹⁵⁰. Основну причину відставання ботанічного саду Харківського університету від науково-дослідних установ Німеччини вчений убачав у недостатньому державному фінансуванні,

унаслідок чого його співробітники змушені були заробляти торгівлею. У Бернському ботанічному саду Арнольдї отримав для Харківського університету рослини з Малайських островів (*Murmeodia echinata*, *Psilotum triquetrum*). На запрошення директора саду Е. Фішера він узяв участь в екскурсіях, під час яких ознайомився з високогірною флорою Альп, зібрав колекцію грибів і квітів для університетського ботанічного музею. У Берні харківський ботанік також вивчав методіку дослідження іржавинних грибів. Під час перебування в Парижі він досліджував колекції водоростей у Музеї природничої історії (*Museum d'Histoire Naturelle*) при *Jardin des Plantes*. Найкращим за багатством і красою насаджень Арнольдї визнав британський ботанічний сад у К'ю (*Kew-Gardens*), а найграндіознішим — зібрання Музею природничої історії (*Museum of Natural History*) Лондона, де він вивчав колекції криптогамних рослин. Свідченням інтересу європейської наукової громадськості до наукового доробку харківського вченого стали публікації результатів його досліджень флори Малайського архіпелагу в зарубіжних періодичних виданнях¹⁵¹.

Улітку 1910 року зберігач зоотомічного кабінету Новоросійського університету М.Г. Лігнау відвідав Берлін. На німецькій землі він був гостинно зустрінутий професором Берлінського університету Р. Хаймонсом, за допомогою якого отримав обладнане сучасною апаратурою робоче місце в Анатомо-біологічному інституті О. Хертвіга та допуск у бібліотеки Зоологічного інституту й Зоологічного музею¹⁵². Результати досліджень, здійснених Лігнау в Берліні, було викладено в його публікаціях, зокрема, статті „Über die Entwicklung des *Polydesmus abchasius*” («Про розвиток полідесмусу») у часопису „*Zoologischer Anzeiger*” («Зоологічний вісник»). Учений також відвідував зоологічний сад і природничо-історичний музей Берліна, значний інтерес для нього становило обладнання місцевого Зоологічного інституту.

Приват-доцент кафедри ботаніки Новоросійського університету А.О. Сапегін у 1910–1911 роках ознайомлювався з досвідом науково-дослідної роботи в лабораторіях Німеччини, Австро-Угорщини, Швеції.

Упродовж літніх канікул 1912 року приват-доцент кафедри хімії Харківського університету Г.І. Петренко займався в науково-дослідних установах Німеччини. У Берліні він відвідав фізичну лабораторію *Siemens* і *Nalske* при заводі ламп з металічною ниттю; електрохімічну лабораторію в Політехнічному інституті; фізико-хімічний інститут університету¹⁵³. Під час перебування в Дрездені харківський учений ознайомився з методикою проведення практикумів у електротехнічній лабораторії політехнікума та оглянув фотохімічну лабораторію Р. Лютера. У Лейпцигу він відвідав електротехнічну виставку, інститут М.-Ю.-Л. Ле Блана, фотохімічну лабораторію проф. Гольдберга (академія графічних мистецтв); у Геттінгені

— лекції з електрохімії, фізико-хімічний колоквиум, засідання фізичного товариства.

У 1913 році ординарний професор кафедри мінералогії Харківського університету П.П. Пятницький узяв участь у Геологічному з'їзді в Канаді, а ординарний професор Л.О. Струве та приват-доцент М.М. Євдокімов (обидва по кафедрі астрономії) — в Астрономічному з'їзді у Гамбургу¹⁵⁴.

З 2 по 5 вересня 1913 року ординарний професор кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології М.Ф. Белоусов представляв Харківський університет на IX Міжнародному конгресі фізіологів у Гронінгені (Нідерланди). Цього ж року Гронінгенський університет відзначав свій 300-літній ювілей. Згідно зі спогадами харківського вченого, Нідерланди сприйняли цей міжнародний форум як визначну святкову подію, а на учасників очікував гостинний прийом. Із 500 делегатів конгресу 1/5 склали нідерландські природознавці. За кількістю доповідей пальма першості належала німцям (30), слідом за ними йшли нідерландці (24), британці (18), французи (15) та ін.¹⁵⁵ На конгресі прозвучала доповідь видатного російського фізіолога І.П. Павлова. Одночасно відбувалася виставка лабораторного обладнання, презентованого нідерландськими, британськими, американськими та французькими фірмами. Белоусов відзначив дешеве обладнання для студентських практичних занять, представлене американськими виробниками. Нідерланди, на його переконання, мали пишатися тим, що саме в Гронінгені була створена перша фізіологічна лабораторія (1866).

Упродовж літніх канікул 1914 року хранитель геологічного кабінету Харківського університету О.С. Федоровський вивчав експонати музеїв Німеччини, Бельгії, Франції. У Берліні він студіював палеонтологічну й геологічну колекції Музею природничої історії (Museum für Naturkunde), а також відвідав університетський Географічний інститут. Основну увагу вчений приділив заняттям у Королівському музеї природничої історії (Musée Royal d'Histoire Naturelle) у Брюсселі. Під керівництвом професора Брюссельського університету М. Леріш Федоровський продовжив свої дослідження олігоценних риб¹⁵⁶. У паризькому Museum d'Histoire Naturelle він оглянув мінералогічний, порівняльно-анатомічний, палеонтологічний відділи; у Сен-Жерменському музеї вивчав колекцію кам'яного віку.

4.4. Обмін науково-теоретичними та практичними знаннями в медицині

У зв'язку з обговоренням у Державній Думі питання про закордонні наукові відрядження і їх фінансування 1908 року при медичному факуль-

теті Університету Св. Володимира було створено спеціальну комісію, яка констатувала, що з кожним роком все важче знаходити кваліфіковані медичні кадри для заміщення вакантних посад, оскільки «...учена кар'єра не забезпечує матеріально й не дає надії у майбутньому на задоволення своїх життєвих потреб»¹⁵⁷. Важливим інструментом заохочення молоді до серйозних занять наукою члени комісії уважали закордонні відрядження, адже у Європі, й передусім Німеччині, учені мали можливість працювати в забезпечених сучасним обладнанням лабораторіях і клініках, яких не було в Російській імперії, за виключенням хіба що клінік Військово-медичної академії і Московського університету. Вказавши на брак обладнання, тісноту приміщень лабораторій і клінік медичного факультету, нестачу коштів на утримання науково-допоміжних закладів, неправильну постановку інституту професорських стипендіатів, комісія наголосила на необхідності збільшення фінансування зарубіжних відряджень і надання відповідних асигнувань безпосередньо університетам, а не міністерству народної освіти.

З вересня 1900 по вересень 1901 року лаборант фармацевтичної лабораторії Харківського університету М.О. Валяшко досліджував рослини й речовини рослинного походження у фармацевтичному інституті Марбурга під керівництвом проф. Е. Шмідта, опрацьовував наукову літературу з фармацевтики, слухав лекційні курси з хімії і бактеріології. Він також оглянув інститут фармацевтичної хімії і фармакогнозії Бернського університету, фармацевтичні інститути Мюнхенського й Віденського університетів¹⁵⁸.

Упродовж 1902 року приват-доценти кафедри офтальмології Харківського університету Є. Браунштейн і П.П. Прокопенко працювали в клініках Німеччини. У наступному році приват-доцент кафедри судової медицини М.С. Бокаріус відвідав Берлінський університет.

Завдання закордонного відрядження 1902–1903 рр. асистента при кафедрі нервових і душевних хвороб Харківського університету А.М. Левковського полягали у відвіданні клінічних закладів Парижа, Відня, Берліна, Гейдельберга, Лювена, Франкфурта-на-Майні та вивченні їх досвіду лікування нервових і душевних хвороб за допомогою води, електрики, світла, масажу й інших методів. Маршрут наукової подорожі вченого розпочався з відвідання Берліна, де він оглянув клінічне містечко Шаріте, зокрема його масажне й гідротерапевтичне відділення, та записався в університеті на платні заняття для лікарів. З особливою гостинністю його прийняв професор І.В. Заблудовський, який зробив вагомий внесок у розвиток теорії і практики масажу. Прослухати його лекції з'їжджалися вчені з усієї Німеччини, а також Великої Британії, США, Російської імперії. Багато уваги харківський медик приділив дослідженню цікавих

випадків з медичної практики берлінських лікувальних закладів. Він відзначив яскравість, наочність, ясність, простоту викладу лекцій професора К. Менделя з нервових хвороб, хоча і назвав їх надто поверхневими для невропатолога-фахівця¹⁵⁹. Професор Ф. Йоллі особисто для Левковського провів екскурсію очолюваною ним неврологічною клінікою. Харківський учений критично оцінив ораторські здібності й лекції Йоллі, що, за його словами, минали мляво й не користувалися популярністю в іноземних слухачів. Перебуваючи в Берліні, він також оглянув приватні оздоровниці, університетський інститут для лікування світлом й аналогічний заклад Червоного хреста. У лікарні для душевно хворих Далльдорфа увагу Левковського привернули велика кількість обслуговуючого персоналу, добре облаштований побут, наявність газової кухні, механічної пральні, безпечного посуду з пап'є-маше, а також окремої кімнати з канарками для покращення морально-психологічного стану пацієнтів. У дитячому відділенні лікарні він ознайомився з досвідом лікування, фізичного й інтелектуального виховання хворих віком від одного до п'ятнадцяти років та їх подальшої соціальної адаптації. Особливий інтерес для харківського медика становила продукція берлінських фірм з виробництва медичної апаратури.

У Відні Левковський оглянув клініки, оздоровниці, що спеціалізувалися на гідротерапії і фізичних методах лікування. Прослухавши у Віденському університеті лекції професора Ю. Вагнера-Яурегга (лауреата Нобелівської премії з медицини 1927), він згадував: «Промова проф. Wagner'a не вражає великими ефектами, але виявляє в ньому великі знання досвідченого психіатра, і він повідомляє багато цінних практичних порад слухачам»¹⁶⁰. Особливий інтерес у харківського медика викликали лекції основоположника гідротерапії професора В. Вінтерніца. За спостереженнями Левковського, віденські лікувальні заклади за рівнем матеріального забезпечення поступалися перед берлінським Шаріте. Утім, на противагу скромним університетським клінікам, справжньою розкішшю йому запам'яталися приватні медичні заклади Відня. В околицях міста він відвідав різноманітні оздоровниці, у тому числі облаштовану в особистому маєтку Вінтерніца водолікарню. На запрошення К. Вейгерта Левковський займався в очолюваній ним Патолого-анатомічній лабораторії Франкфурта-на-Майні. У Гейдельберзі він ознайомився з діяльністю клініки одного з основоположників сучасної психіатрії Е. Крепеліна, який із розумінням сприймав недосконале знання німецької слухачами-іноземцями та завжди проявляв їм належну увагу.

Під час перебування в Парижі Левковський відвідував Сорбонну, Коллеж де Франс, Hospice de la Salpêtrière, Hospice de Bicêtre, Hôpital de la Pitié, шпиталь Hôtel-Dieu. Він був здивований малочисельністю аудиторії

на лекціях А. Жоффруа в Asile Sainte-Anne, та передусім відсутністю дам, для яких у Парижі був відкритий доступ на всі лекції. В Інституті Пастера харківський медик був гостинно прийнятий І.І. Мечниковим. Окрім того, Левковський побував у Бельгії і прослухав лекції у Лувенському університеті.

Упродовж наукової подорожі Німеччиною, Швейцарією, Австро-Угорщиною (1903) ординарний професор кафедри загальної патології Харківського університету О.В. Репрев відвідував заняття в університетах, а також патологоанатомічні інститути та музеї. Йому особливо впав у вічі вплив німецької науки на постановку викладання в Бернському й Базельському університетах, де панувала властива німцям педантичність і систематичність. Вченого надзвичайно вразила розкіш приміщень Бернського патологоанатомічного інституту, про яку вченим Російської імперії доводилося лише мріяти. У Базелі він зустрів випускника Харківського університету доктора Салтикова, який працював у місцевому патологічному інституті на посаді старшого асистента та зарекомендував себе як високоосвічений, відданий науці фахівець, хоча в Російській імперії не зміг знайти роботу за спеціальністю. Репрев із сумом зауважував, що Росія «дарувала» іншим країнам високих професіоналів, у той час, як у її університетах катастрофічно бракувало професорсько-викладацьких кадрів і асистентів.

Відвідавши Карловий університет, Репрев дійшов висновку, що обмеженість матеріально-технічної бази його чеської частини компенсувалася за рахунок ентузіазму слов'янських учених: «У Празі є два університети: німецький і чеський. Німецький я не оглядав, а чеський справив на мене сумне враження бідністю своїх науково-допоміжних закладів медичного факультету, зовсім як у нас. Проте бадьорість духу, віра в себе й дійсно майстерне експлуатування всякого достойного уваги випадку в адептів слов'янської медичної науки змушують згадати прислів'я «не красна изба углами, красна пирогами»¹⁶¹. Водночас він відзначив, що Прага виконувала роль загальнослов'янського наукового центру, де навчалася багато вихідців з Балкан і діяло «Російське товариство»¹⁶².

Побувавши у Варшаві, Репрев був прикро вражений тим, в яких жахливих умовах там доводилося працювати вченим: «По дорозі заїжджав я до Варшави та оглядав там Загальнопатологічну лабораторію і кабінет. Приміщення цих закладів старе, темнувате з дуже задушливим повітрям від домішок світільного газу. Слід дивуватися, як у таких умовах проф. Ушинський здійснює експеримент; на ньому відобразиться передусім вплив такої атмосфери. Саме викладання хоча і здійснюється згідно з програмами міністерськими, але очевидним є прагнення завідувача лабораторією стояти на ґрунті сучасних злób науки»¹⁶³.

В.о. прозектора при кафедрі фізіології Університету Св. Володимира О.В. Леонтович 1900 року вивчав будову нервів у нижчих хребетних і безхребетних тварин на Неаполітанській зоологічній станції¹⁶⁴. У зимовий канікулярний час 1901 року приват-доценту психіатрії і невропатології М.М.Лапинському була надана відпустка задля участі в з'їзді південно-німецьких невропатологів і психіатрів¹⁶⁵. 1903 року закордонні відрядження на XIV Міжнародний медичний з'їзд у Мадриді отримали ординарні професори кафедри фізіології С.І. Чир'єв, хірургічної патології і терапії О.Д. Павловський, гігієни В.Д. Орлов, терапевтичної госпітальної клініки К.Е. Вагнер та кафедри дитячих хвороб І.В. Троїцький¹⁶⁶. У 1907 році ординарний професор кафедри гігієни В.Д. Орлов був командирований на XIV З'їзд лікарів з гігієни і демографії (Берлін)¹⁶⁷, а прозектор при кафедрі фізіології О.В. Леонтович — до університетів Німеччини задля здійснення наукових досліджень¹⁶⁸. 1908 року відрядження для занять у Берлінському гігієнічному інституті отримав лаборант при гігієнічній лабораторії Л. Дубицький¹⁶⁹.

Студенти-медики, які за велінням долі опинялися за кордоном, неодноразово зверталися за порадами й допомогою до ректора Харківського університету Л.В. Рейнгарда (1905–1906). 1905 року до нього надійшов лист від Є. Анненської, яка впродовж шести семестрів слухала лекції на медичному факультеті Лозаннського університету і висловила бажання перевестися на навчання до Харківського університету¹⁷⁰. Того ж року з аналогічним проханням до Рейнгарда звернулися студентки медичного факультету Бернського університету А.Я. Олександрова, Ф.Л. Яффе та Ф.В. Вейнгера¹⁷¹.

У літній канікулярний час 1905–1906 років прозектор і приват-доцент кафедри нормальної анатомії Новоросійського університету М.Г. Стадницький здійснив наукову подорож до Каїра, Афіні і Константинополя. У Єгипетській медичній школі Каїра (Egyptian School of Medicine), очолюваній англо-австралійським анатомом зі світовим іменем Г. Елліотом-Смітом, він відвідував лекції, що супроводжувалися широким використанням малюнків і різноманітних анатомічних препаратів. Серед слухачів школи переважали араби. Стадницький оцінив належний рівень викладання в ній нормальної анатомії, незважаючи на обмеженість матеріально-технічної бази. Експерсію музеєм та іншими допоміжними навчальними закладами школи для нього провів особисто директор Елліот-Сміт. У зв'язку з цим Стадницький згадував: «Усі приміщення та вищенаведені дані показав і повідомив мені вкрай люб'язно сам професор E. Smith і радо погодився на мою пропозицію здійснити обмін єгипетських черепів і мумій на наші російські черепа та скелети»¹⁷².

В Афініському університеті одеський учений ознайомлювався з досвідом діяльності кафедри нормальної анатомії медичного факультету,

очолюваної професором Г. Склавуносом. Лекції тут читалися грецькою та французькою мовами, із залученням анатомічних малюнків, а студенти вивчали нормальну анатомію за французькими навчальними посібниками. Усі слухачі були греками за походженням. Багато уваги Стадницький приділив вивченню методики проведення практичних занять з анатомії і специфіки екзаменаційної системи цього закладу. З колекцією музею нормальної анатомії ученого ознайомив сам професор Склавунос. Загалом, на думку Стадницького, викладання анатомії в Афіньському університеті було досконалішим, ніж в Єгипетській медичній школі Каїра, та наближалось до рівня навчальних закладів Західної Європи й Російської імперії.

Під час перебування в Константинополі Стадницький вивчав особливості організації навчального процесу Імператорської медичної школи (*Ecole impériale de médecine*), де діяла кафедра нормальної анатомії на чолі з турецьким професором Массар-пашею. У цьому закладі здійснювалася професійна підготовка військових лікарів, лекції викладалися турецькою та французькою мовами, із використанням малюнків, але без анатомічних препаратів, слухачі були виключно турками. Особисто Массар-паша поінформував одеського вченого щодо методики проведення практичних занять з анатомії у школі. Вагомим результатом наукової поїздки Стадницького стало досягнення ним домовленості про обмін анатомічними препаратами між кафедрою нормальної анатомії медичного факультету Новоросійського університету і Єгипетською медичною школою м. Каїра, Афіньським університетом та Імператорською медичною школою м. Константинополя.

Згідно з наданою приват-доценту кафедри гігієни Харківського університету С.В. Коршуну інструкцією щодо закордонного відрядження 1906–1908 років, він мав ознайомитися зі станом викладання гігієни та методикою наукових досліджень у цій галузі, поширених у західноєвропейських наукових закладах, а також відвідати Пастерівський інститут у Парижі й очолюваний визначним німецьким ученим, основоположником хіміотерапії П. Ерліхом Інститут експериментальної терапії у Франкфурті-на-Майні. Натомість харківський учений вніс власні корективи до цієї інструкції і замість Інституту експериментальної терапії, де він уже працював під час відрядження 1901–1902 років, вирушив до Гігієнічного інституту професора К. Флюгге в Бреславлі. При ньому функціонувало відділення, де виконувалися бактеріологічні дослідження (понад 4000 на рік) та здійснювалося лікування сказу за методикою Л. Пастера. Цей заклад Коршун назвав другим Пастерівським інститутом у Німеччині¹⁷³. Водночас він високо оцінив здобутки наукової школи Флюгге щодо вивчення туберкульозу і цереброспінального менінгіту (під час епідемії в

Сілезії 1906 р.). Визначальною рисою лекційного курсу з гігієни професора Флюгге харківський учений уважав акцентування уваги на епідеміології і бактеріології та високий рівень наочності. Він також відвідував заняття з соціальної гігієни з екскурсіями, з коллоїдів, статистики, вступу до робітничого законодавства Німеччини, сучасної біології, дарвінізму. Крім курсів, адресованих лікарям, в інституті читалися лекції й проводилися практичні заняття з основ бактеріології і дезінфекції для сестер милосердя і санітарів, з бактеріології і методів стерилізації для фармацевтів, з методів стерилізації і контролю за нею для дезінфекторів. Коршун наголошував, що діяльність гігієнічних інститутів Німеччини, у тому числі Бреславля, не обмежувалася викладанням і науково-дослідною роботою, вона також мала чітке практичне спрямування, пов'язане з боротьбою проти епідемій, покращенням медико-санітарних умов життя в містах тощо. У бреславльському гігієнічному інституті Коршун здійснював наукові дослідження, вивчаючи умови, що впливали на вміст бактерій у ґрунті й воді. Їх результати було опубліковано в «Харківському медичному журналі».

У Гігієнічному інституті Мюнхена вчений спостерігав за здійснюваною під керівництвом М. Губера науково-дослідною роботою з імунології, слухав його лекції з гігієни, що «вирізнялися повнотою й талановитістю викладу» та проводив самостійні дослідження. Під час перебування в Берліні Коршун ознайомився з педагогічною діяльністю місцевого гігієнічного інституту, а також його науковими розробками в галузі бактеріології, гігієни й імунології. Загалом за час перебування в Мюнхені, Берліні та Бреславлі він прослухав 19 різноманітних лекційних курсів¹⁷⁴. Результати бактеріологічних досліджень, здійснених ученим у паризькій лабораторії І.І. Мечникова, були опубліковані в «Анналах інституту Пастера» за 1908 рік. За час відрядження Коршун також відвідав німецькі й французькі навчальні та лікувальні заклади, берлінські приюти й будинки для робітників, ознайомився з особливостями водопостачання й каналізації Мюнхена, Берліна, Бреславля, Гамбурга, Франкфурта-на-Майні, Парижа.

Ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів належала ординарному професору кафедри дитячих хвороб Харківського університету І.В. Троїцькому. 1907 року він підготував проект статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів (*Association internationale de pédiatrie*), який було надруковано на сторінках французького часопису „*Annales de médecine et chirurgie infantiles*” («Аннали дитячої медицини й хірургії») (1907, № 8), та звернувся до лікарів різних країн світу з пропозицією про налагодження співпраці у форматі міжнародних наукових організацій і форумів. 1908 року Троїцький запропонував відомому французькому педіатру

В. Ютінелю (V. Utinel) організувати перший з'їзд у Парижі, оскільки саме в цьому місті 1802 року була створена перша дитяча лікарня — „Hôpital des enfants malades”. Організаційні заходи взяло на себе Товариство дитячих лікарів Парижа. Остання редакція статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів була затверджена 1910 року. Відповідно до його положень у різних країнах мали бути створені національні відділи товариства. Перші засідання Французької асоціації педіатрів відбулися влітку 1910 року, на них був запрошений і Троїцький. До складу російського комітету з організації з'їзду увійшли вчені з Харкова, Києва, Одеси, Варшави, Москви, С.-Петербурга, Томська, Юр'єва. Проведення Першого міжнародного з'їзду дитячих лікарів було призначено на 7–9 жовтня 1912 року в Парижі. Його організатори в особі професора Ютінеля звернулися до керівництва Харківського університету з проханням надати Троїцькому можливість відвідати Париж, тимчасово звільнивши його від виконання службових обов'язків. У листі до харківського професора від 22 грудня 1911 року Ютінель наголошував: «...ми не можемо змиритися з думкою, що ви не будете присутнім на 1-му З'їзді, батьком якого Ви є. Ми впевнені, що Медичний факультет Імператорського Харківського університету надасть Вам можливість приїхати до Парижа у вказаний строк і водночас дозволить це і Вашим найближчим помічникам. Я готовий просити Ваш факультет від імені Міжнародного Комітету створеного Вами Міжнародного Товариства (Асоціації)»¹⁷⁵.

У 1909 році за кордон був відряджений лаборант акушерської клініки Харківського університету Ф.О. Соловійов з метою запозичення європейського досвіду діяльності науково-освітніх і лікувальних закладів. Він стажувався в клініках Відня, де слухав лекції професора Ф. Шаута й ознайомлювався із запровадженими відомим австрійським ученим Е. Вертгеймом методами хірургічних втручань. У Дрездені Соловійов вивчав специфіку системи підготовки фахівців, спрямованої на забезпечення медичним персоналом саксонських містечок і сіл, у Берліні відвідав низку державних і приватних клінік, зокрема професора Е. Бумма в Шаріте¹⁷⁶.

На XVI Міжнародний конгрес лікарів у Будапешті (1909), організований під патронатом імператора Австро-Угорщини Франца-Йосифа I, від Київського університету були командировані заслужені ординарні професори кафедри фізіології С.І. Чир'єв і терапевтичної госпітальної клініки К.Г. Трітшель, ординарні професори кафедри хірургічної патології О.Д. Павловський, патологічної анатомії В.К. Високович, терапевтичної госпітальної клініки К.Е. Вагнер, ординатор факультетської терапевтичної клініки М.Д. Стражеско та інш.¹⁷⁷ Новоросійський університет на конгресі представляв заступник проректора О.Ф. Маньковський.

Відповідно до розробленої проф. О.Д. Павловським інструкції, упродовж закордонного відрядження 1909–1911 рр. лаборант кафедри хірур-

гічної патології і терапії Університету Св. Володимира М.М. Москальов мав приділити особливу увагу студюванню клінічної хірургії і патологічної анатомії у проф. Й. Орта (Берлін) та бактеріології в Інституті Пастера (Париж). З травня по жовтень 1909 року він перебував у Берліні, де слухав лекції одного із основоположників німецької хірургії А. Біра, що захоплював величезну аудиторію своїм майстерним викладом, стислим і водночас всебічним висвітленням теми та приділяв значну увагу численним іноземним слухачам¹⁷⁸. Москальов вперше ознайомився з розробленим у клініці Біра методом лікування сколіозу, був присутній на його операціях і демонстраціях патологоанатомічних препаратів. Також він займався в патологоанатомічному інституті Moabit Krankenhaus, робив хірургічні операції, зібрав колекцію 200 мікроскопічних препаратів для курсу хірургічної патології, що викладався в Університеті Св. Володимира, та опублікував результати власних досліджень у „Virchows Archiv”. Працюючи в Королівській бібліотеці м. Берліна, Москальов відзначив довіру її працівників до читачів, яким видавалися цінні книжки у великій кількості під мізерну заставу. Із Берліна він вирушив у подорож Німеччиною, відвідав клініки Кіля, Геттінгена, Гіссена, Бонна, Гейдельберга, Мюнхена, Гамбурзьку лікарню (Еппендорф), хірургічні відділення лікарень в Альтоні, Кельні.

Два з половиною місяці Москальов провів у клініках швейцарських учених-хірургів Ц. Ру та Е.-Т. Кохера — лауреата Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини (1909). Київський учений зазначав: «Слід дивуватися енергії, бадьорості й рухливості Kocher'а, що здаються на перший погляд несумісними з його віком. Напружена увага аудиторії уже говорить про ту зацікавленість, яку викликають його лекції у слухачів»¹⁷⁹. У Цюріху Москальов відвідав клініку Р. Кронлейна, а на початку лютого 1910 року прибув до Парижа, куди з метою запозичення досвіду з'їжджалася найбільша кількість лікарів різних національностей. Він слухав лекції з мікробіології і здійснював самостійні дослідження в Інституті Пастера, відвідав збудований 1897 року на приватні пожертвування Hôpital Boucicaud. У лікарні на морському узбережжі Berck Plage, де весь персонал «випромінював безкорисність і любов до науки», Москальов вивчав методику лікування туберкульозу в дітей і одночасно оглядав очолюваний Ж.-Ф. Кало приватний Institut St. François — de Sales. Незважаючи на гостинність Кало, його інститут справив на київського вченого неприємне враження через комерціалізацію процесу лікування.

У Лондоні Москальов ознайомився з діяльністю трьох великих лікарень: St. Bartholomew's Hospital, St. Thomas's Hospital, London Hospital, оглянув їх лабораторії, музеї хірургічних і патолого-анатомічних препаратів. Під час перебування у Відні він відвідував хірургічні клініки та

лекції відомих австрійських медиків (зокрема А. Ейзельсберга), у поліклініці А. Лоренца прослухав курс ортопедії. Побувавши в хірургічній клініці Будапешта, якою керував угорський хірург і ортопедист Ю. Доллінгер, Москальов відзначив суворе дотримання в ній правил асептики¹⁸⁰.

Упродовж закордонного відрядження 1909–1911 рр. ординатор госпітальної терапевтичної клініки Київського університету І.Б. Студзинський слухав лекції і здійснював самостійні дослідження в Інституті експериментальної фармакології професора Л.Б. Попельського у Львові. Їх результати було опубліковано на сторінках періодичних видань Російської імперії, Німеччини, Франції і представлено у вигляді рукопису докторської дисертації з медицини. Студзинський відвідував клініки у Львові та Відні, у патолого-анатомічному інституті м. Відня був присутній на розтинах і лекціях австрійського вченого, члена Віденської АН (1892) А. Вейксельбаума¹⁸¹. В Інсбруку він ознайомився з досвідом діяльності клініки внутрішніх хвороб проф. Н. Ортнера та патолого-анатомічного інституту проф. Г. Поммера. У Цюріху київський учений відвідав клініку внутрішніх хвороб проф. Г.-Л. Ейхгорста і патолого-анатомічний інститут, у Берні вдосконалював свої знання в клініці внутрішніх хвороб, де на лекціях значну частину аудиторії становили жінки, а також вивчав методику лікування зоба в бернській клініці швейцарського хірурга, лауреата Нобелівської премії (1909) Е.-Т. Кохера. Під час перебування в Парижі Студзинський прослухав лекції з бактеріології і мікробіології у Пастерівському інституті, ознайомився з організацією роботи відділення для внутрішніх хвороб проф. Ф. Відаля в лікарні Cochin. У Лондоні він відвідав медичний факультет при лікарні Св. Фоми та відзначив належний рівень його забезпечення медичним обладнанням. Утім, особливе враження на київського медика справила розкіш заснованої В. Марсденом Онкологічної лікарні (The Cancerhospital) — її просторі та світлі приміщення, досконала вентиляція, зручні ліжка, роялі „Bluthner” і маса квітів, пожертвованих дамами-благодійницями. Студзинський також оглянув клініки внутрішніх хвороб Страсбурга, Мюнхена, Лейпцига. Очолювану проф. Ф. Краусом клініку внутрішніх хвороб Берліна він зарахував до числа найрозкішніших у Європі. Вивчивши та порівнявши рівень викладання медицини в різних європейських університетах, найкращою київський учений визнав медичну освіту в Австро-Угорщині, найгіршою — у Швейцарії¹⁸². Недоліком британської освітньої системи він уважав надто високу плату за навчання.

Влітку 1910 року асистент акушерсько-гінекологічної клініки Київського університету Г.Г. Брюно слухав лекції і був присутній на операціях німецького вченого Е. Бумма в берлінській клініці Шаріте, вивчав досвід діяльності приватної клініки Е. Макенродта та інших медичних

закладів. У Мюнхені він відвідував лекції професора А. Додерлейна, який наголошував, що Німеччина відігравала роль світового центру науки завдяки втіленню академічної свободи¹⁸³. Завершилася закордонна наукова подорож Брюно ознайомленням із поширеними в клініках Відня методами хірургічних операцій. Того ж року помічник прозектора при кафедрі оперативної хірургії А. Вакар відвідував клініки Кракова, Відня, Лозанни, Берна, Женеви. Упродовж двох місяців він був присутній на 105 хірургічних операціях¹⁸⁴.

Представниками Університету Св. Володимира на VIII Міжнародному конгресі фізіологів у Відні (27–30 вересня 1910 року) були приват-доцент фізіології О.В. Леонтович і помічник прозектора при тій же кафедрі Е.Е. Майдель. На конгрес з'їхалися вчені з країн Європи, Америки, а також з Японії. Доповіді виголошувалися в аудиторіях фізіологічного, анатомічного й фармакологічного інститутів Віденського університету. Робота відбувалася за трьома основними напрямками: нормальна фізіологія, патологічна фізіологія, фізіологічна хімія. На думку Майделя, недоліком організації конгресу було те, що доповіді на ньому виголошувалися 4–5 різними мовами, унаслідок чого виникали незручності навіть для тих учасників, які володіли двома іноземними мовами. Натомість він відзначив, що більшість доповідей супроводжувалася демонстраціями проєкційних малюнків і використанням кінематографії: «Ці факти вказують на те, яке міцне й почесне місце завойовує собі кінематограф у науковій лабораторії»¹⁸⁵. Оглянувши виставку фізіологічних приладів різноманітних фірм, Леонтович зауважив, що вона значно перевершила експозицію VII конгресу фізіологів у Гейдельберзі (1907)¹⁸⁶.

До Київського університету регулярно надходили повідомлення щодо міжнародних наукових форумів, зокрема, XI Міжнародного конгресу з офтальмології (2–7 квітня 1909, м. Неаполь); Міжнародного конгресу з гігієни харчових продуктів (1910, м. Брюссель)¹⁸⁷; V Міжнародного конгресу з медичної електрології і радіології під патронатом короля Іспанії Альфонса XIII (13–18 вересня 1910, м. Барселона)¹⁸⁸; IV Міжнародного конгресу з питань лікування душевно хворих (3–7 жовтня 1910, м. Берлін)¹⁸⁹; Міжнародної виставки з гігієни під патронатом короля Саксонії Фрідріха Августа III (1911, м. Дрезден)¹⁹⁰; Міжнародного протитуберкульозного конгресу, організованого за сприяння короля Італії Віктора Еммануїла III (1911, м. Рим)¹⁹¹; Конгресу з питань психології і фізіології спорту (7–11 травня 1913, м. Лозанна)¹⁹²; III Міжнародного конгресу з неврології і психіатрії (20–26 серпня 1913, м. Гент)¹⁹³; IV Міжнародного конгресу з питань шкільної гігієни під патронатом президента В. Вільсона (25–30 серпня 1913, м. Буффало, США)¹⁹⁴; IV Міжнародного конгресу з питань гігієни житла у складі відділень гігієни еміграції, колоніальної

гігієни, гігієни портів і пароплавів (31 серпня — 7 вересня 1913, м. Антверпен)¹⁹⁵.

У 1911 році на сторінках «Записок Императорского Новороссийского Университета» з'явився звіт приват-доцента кафедри акушерства Новоросійського університету В.Д. Брандта, який вивчав досвід діяльності університетських клінік і лікарень м. Берліна, слухав лекції німецьких учених, а також багато уваги приділив вивченню засад організації роботи клініки знаменитого німецького акушера Е. Бумма, дослідження якого не втратили актуальності і в наш час. Брандт високо оцінив його викладацьку майстерність: «...професор Bumm завжди веселий, усміхнений, гучно й виразно читає лекцію; його голос добре чути на горі аудиторії; свою лекцію він нерідко супроводжує анекдотами, що викликають галасливе схвалення студентів»¹⁹⁶. Побувавши у приватній клініці П.Ф. Штрасмана, одеський учений передусім відзначив її комфортабельність. Багато часу він присвятив ознайомленню з діяльністю хірургічної клініки Берлінського університету, очолюваної одним із основоположників німецької хірургії А. Біром. За спогадами Брандта, найлюб'язніше його зустріли в акушерських і хірургічних клініках м. Бреслава. У Відні він відвідував акушерсько-гінекологічні клініки Е. Вертгейма та Ф. Шаути. Брандт визнав, що за рівнем матеріального забезпечення віденські клініки перевершували всі заклади, в яких він побував у Берліні, Бреслау, Дрездені та Празі. У музеї клініки Шаути він вивчав колекції патологоанатомічних препаратів та акушерських інструментів.

Упродовж червня-липня 1911 року ординарний професор кафедри офтальмології Харківського університету П.М. Барабашев вивчав методику викладання цієї дисципліни в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині. Учений займався у віденських клініках Ф. Діммера та одного з основоположників сучасної офтальмології Е. Фукса. Особливу увагу він приділив упровадженню в цих закладах новітніх досягнень науки й техніки — електричному освітленню таблиць для перевірки гостроти зору, фотографуванню очного дна тощо. З погляду можливостей для вивчення новітніх наукових досягнень у галузі офтальмології найкращими Барабашев визнав клініки Парижа. Поширену в університетах Франції методику викладання офтальмології він уважав досконалішою, ніж у Німеччині, оскільки французькі студенти, окрім теоретичних курсів, обов'язково наглядали за стаціонарними хворими та самостійно складали історії хвороб¹⁹⁷. Серед паризьких медичних закладів учений відзначив офтальмологічне відділення при створеному на кошти Ротшильдів шпиталі, де діяв найкращий у Парижі кабінет для функціональних досліджень. У Hôpital Lariboisière Барабашев ознайомився з доведеною доктором В. Мораксом до досконалості практикою використання в офтальмології

кольорового макро- й мікроскопічного фото¹⁹⁸. У “Quinze-vingt” він вивчав методику хірургічного лікування катаракти, а в лікарні доктора Е. Ландольта замовив хірургічні інструменти для клініки Харківського університету. Окрім того, Барабашев ознайомився з рівнем викладання офтальмології у Берлінському університеті, відвідав факультетську клініку, клініку в Шаріте та обладнану за останнім словом науки й техніки приватну клініку Silex’a.

У 1911 році понадштатний асистент хірургічної госпітальної клініки Б.Г. Шарецький представляв Харківський університет на з’їзді німецьких хірургів у Берліні, а приват-доцент кафедри офтальмології П.П. Прокопенко — на офтальмологічному з’їзді в Гейдельберзі¹⁹⁹.

На ІХ міжнародний конгрес фізіологів у Гронінгені (1913) від Київського університету були відряджені помічник прозектора при кафедрі фізіології Е. Мейдель і лаборант кафедри медичної хімії А.Г. Ракочій²⁰⁰.

* * *

Загалом згідно з річними звітами Харківського університету, у 1900 році в закордонних відрядженнях перебували 24 особи; у 1901 — 7; у 1902 — 11; у 1903 — 11; у 1904 — 14; у 1906 — 24; у 1907 — 29; у 1908 — 31; у 1909 — 55; у 1910 — 60; у 1911 — 8; у 1912 — 53; у 1913 — 55; у 1914 — 48²⁰¹.

За річними звітами Київського університету, 1908 року закордонні відрядження під час канікул отримали 38 професорів і викладачів, а у навчальний час — 8²⁰²; 1911 року за кордон було командировано 52 особи у канікулярний час і 2 — у навчальний, зокрема в міжнародних наукових конгресах взяли участь 3 учених²⁰³; 1912 за кордоном із науковою метою перебувало 8 осіб²⁰⁴; 1913 року закордонні відрядження отримали 13 науковців²⁰⁵.

Отже, початок ХХ ст. ознаменувався колосальними зрушеннями в розвитку науки і техніки, що ґрунтувалися передусім на революційних відкриттях європейців: результатах досліджень радіоактивності, здійснених французькими вченими П. Кюрі й М. Склодовською-Кюрі; загальній теорії відносності німецького фізика А. Ейнштейна; розробленій британськими вченими Е. Резерфордом і Ф. Содді теорії радіоактивного розпаду; квантовій теорії атома датського фізика Н. Бора; створеній вітчизняним біологом І. Мечниковим фагоцитарній теорії імунітету тощо. На тлі науково-технічного прогресу, росту промислового виробництва, стрімкого розвитку транспорту, засобів зв’язку й військової техніки безпрецедентну загрозу європейській цивілізації створювали загострення суперництва між великими державами, гонка озброєнь, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні табори. Водночас бурхливий розвиток

науки супроводжувався піднесенням міжнародної співпраці, що знаходила втілення у створенні міжнародних наукових організацій, численних конгресах і з'їздах, Всесвітніх виставках, на яких демонструвалися науково-технічні досягнення різних країн. Починаючи з 1901 року за найважливіші здобутки в науці, літературі, боротьбі за мир і роззброєння щорічно присуджувалися найпрестижніші міжнародні нагороди — Нобелівські премії.

На початку ХХ ст. боротьба за відновлення університетської автономії в Російській імперії отримала потужний імпульс завдяки міжнародним зв'язкам учених, які впродовж своїх закордонних подорожей мали змогу безпосередньо ознайомлюватися із засадами організації науково-освітньої діяльності зарубіжних університетів і дійти переконання в тому, що саме втілення академічних свобод забезпечувало прогрес європейської науки. Повернення університетам автономії згідно з «Тимчасовими правилами про управління навчальними закладами Міністерства народної освіти» (27 серпня 1905 р.), що передбачали відновлення права професорсько-викладацької колегії обирати ректора, деканів і факультетських секретарів, набувало особливого соціально-політичного звучання в Російській імперії, підштовхуючи суспільство до усвідомлення необхідності демократизації політичного життя країни, запровадження громадянських свобод та конституційно-правових інститутів.

Упродовж початку ХХ ст. розширилася участь вітчизняних науковців у різноманітних міжнародних наукових форумах, що створювали сприятливі умови для безпосереднього спілкування, обміну ідеями, дискусій між делегатами з різних куточків світу. Завдяки міжнародним конгресам і з'їздам учені університетів України отримували можливість презентувати за кордоном свої наукові здобутки, ознайомлюватися з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки та сучасними розробками в галузі методики викладання. Маючи високий рівень авторитету в наукових колах Заходу, вони були не лише активними учасниками наукових форумів, а й здійснювали роботу з їх організації, виступаючи їх ініціаторами, як наприклад, професор Харківського університету І.В. Троїцький, якому належала ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів та авторство проекту статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів. Наукові досягнення вітчизняних учених були невід'ємною складовою загальноєвропейського цивілізаційного розвитку та відігравали важливу роль у справі активізації міжнародної співпраці та культурного обміну.

¹ ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 1 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 1; Спр. 182. Арк. 34.

- ³ ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 3.
- ⁴ ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 2.
- ⁵ ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 5; Спр. 235. Арк. 2 зв.–3.
- ⁶ ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 3; Спр. 228. Арк. 3.
- ⁷ ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 2.
- ⁸ ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 6.
- ⁹ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 1409. Арк. 1.
- ¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 1410. Арк. 1.
- ¹¹ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 1411. Арк. 1.
- ¹² ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 829. Арк. 1.
- ¹³ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 830. Арк. 1–1 зв.
- ¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 933. Арк. 1–1 зв.; Спр. 934. Арк. 1; Спр. 935. Арк. 1; Спр. 936. Арк. 1.
- ¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1 Спр. 1145. Арк. 1; Спр. 1146. Арк. 1; Спр. 272. Арк. 1.
- ¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 1450. Арк. 1.
- ¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1 зв.
- ¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 2026. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1; Спр. 14. Арк. 1; Спр. 22. Арк. 1; Спр. 19. Арк. 1; Спр. 21. Арк. 1.
- ¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 2026. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.
- ²⁰ ДАХО. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 151. Арк. 1.
- ²¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 340. Спр. 49. Арк. 2.
- ²² ДАК. Ф. 16. Оп. 341. Спр. 168. Арк. 4.
- ²³ Краківський (Ягеллонський) університет засновано в 1364 році. За правління Владислава Ягайла його було реорганізовано (1400).
- ²⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 339. Спр. 56. Арк. 1–2, 4, 7.
- ²⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 17.
- ²⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 18.
- ²⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 53.
- ²⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 54.
- ²⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 340. Спр. 171. Арк. 2.
- ³⁰ Щепкин Е.Н. (1860–1920): Библиографический указатель. Од., 1998. С. 23.
- ³¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 341. Спр. 40. Арк. 26.
- ³² ДАК. Ф. 16. Оп. 341. Спр. 40. Арк. 31.
- ³³ ДАК. Ф. 16. Оп. 341. Спр. 40. Арк. 8.
- ³⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 340. Спр. 123. Арк. 1–16.
- ³⁵ Кулаковский Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме. *Университетские известия*. 1903. № 5. С. 3.
- ³⁶ Кулаковский Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме. *Университетские известия*. 1903. № 5. С. 21.
- ³⁷ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник. Одеса, 2000. Т. 3. К–П. С. 208.
- ³⁸ Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке за границу — в Женеву для участия во втором международном философском съезде. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905. Кн. 1. С. 3–4.
- ³⁹ Отчёт ординарного профессора П.Э. Лейкфельда о его заграничной командировке на срок от 6 апреля по 15-ое июня 1907 года. *Записки Императорского Харьковского Университета* (1907). 1908. Кн. 3–4. С. 35.

⁴⁰ Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке на шестой международный психологический съезд в Женеве. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1910. Кн. 1. С. 7–8.

⁴¹ Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке в Гейдельберг на третий международный философский съезд. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 1. С. 26.

⁴² ДАК. Ф. 16. Оп. 343. Спр. 128. Арк. 2–5.

⁴³ ДАК. Ф. 16. Оп. 344. Спр. 42. Арк. 6–6 зв., 8.

⁴⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 216. Арк. 1–4.

⁴⁵ Ирмер Г.Ю. Отчёт о командировке в Германию. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907. Кн. 1. С. 35.

⁴⁶ Ирмер Г.Ю. Отчёт о командировке в Германию. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907. Кн. 1. С. 50.

⁴⁷ Бродович И. Рапорт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. (1906). 1907. Кн. 3–4. С. 1.

⁴⁸ Попруженко М.Г. Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1908. Т. 111. С. 41.

⁴⁹ ДАОО. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1.

⁵⁰ ДАОО. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3–4.

⁵¹ ДАОО. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1 зв.–2.

⁵² ДАОО. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.

⁵³ ДАОО. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 1–2 зв.

⁵⁴ ДАОО. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 1–2.

⁵⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 346. Спр. 23. Арк. 21–21 зв.

⁵⁶ Розов В.А. Отчёт о командировке в Австрию, совершённой летними каникулами 1907 года. *Университетские известия*. 1908. № 10. С. 2.

⁵⁷ Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. *Университетские известия*. 1907. № 12. С. 2.

⁵⁸ Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года. *Университетские известия*. 1913. № 6. С. 1–2.

⁵⁹ Луньяк И.И. Отчёт о научной командировке в Швейцарию и Тироль на каникулярное время 1908 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1909. Вып. 1. С. 141.

⁶⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 347. Спр. 20. Арк. 20 зв.

⁶¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 98. Арк. 8 зв.

⁶² ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 115. Арк. 1, 7.

⁶³ Профессори Одесского (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Од., 2000. Т. 3. К–П. С. 388.

⁶⁴ Кульбакин С.М. Отчёт о заграничной командировке *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1911. Кн. 1. С. 1.

⁶⁵ Черноусов Е.А. Отчёт о заграничной командировке летом 1911 года. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 1–2.

⁶⁶ Бузескул В.П. Отчёт о командировке за границу и в Новгород (на Археологический съезд). *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 1–2.

⁶⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 350. Спр. 40. Арк. 72, 74.

⁶⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 350. Спр. 40. Арк. 144, 145.

⁶⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 349. Спр. 26. Арк. 3.

⁷⁰ Якубанис Г.И. Отчёт о заграничной командировке: ноябрь 1910 года — декабрь 1912 года. *Университетские известия*. 1914. № 1. С. 8.

- ⁷¹ Якубанис Г.И. Отчёт о заграничной командировке: ноябрь 1910 года — декабрь 1912 года. *Университетские известия*. 1914. № 1. С. 14.
- ⁷² Якубанис Г.И. Отчёт о заграничной командировке: ноябрь 1910 года — декабрь 1912 года. *Университетские известия*. 1914. № 1. С. 24.
- ⁷³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 1100. Арк. 56.
- ⁷⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 1100. Арк. 57.
- ⁷⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 1100. Арк. 54.
- ⁷⁶ Гольдин Н.С. Отчёт о заграничной командировке в 1912 году. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1913. Кн. 3. С. 1–3.
- ⁷⁷ Драй М.А. Отчёт о поездке за границу. *Университетские известия*. 1914. № 9. С. 1.
- ⁷⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 352. Спр. 80. Арк. 2.
- ⁷⁹ Ардашев П. Третий международный конгресс историков в Лондоне. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. № 9. С. 3.
- ⁸⁰ Ардашев П. Третий международный конгресс историков в Лондоне (окончание). *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. № 10. С. 67.
- ⁸¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 339. Спр. 30. Арк. 156, 161.
- ⁸² ДАК. Ф. 16. Оп. 341. Спр. 101. Арк. 1, 4.
- ⁸³ ДАК. Ф. 16. Оп. 341. Спр. 67. Арк. 1, 4.
- ⁸⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 30. Арк. 47, 51.
- ⁸⁵ Анцыферов А. Отчёт по заграничной командировке за 1904 г. *Записки Императорского Харьковского университета (1906)*. 1907. Кн. 3–4. С. 114.
- ⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 2019. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.
- ⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 2019. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 1.
- ⁸⁸ Попов Б. Рапорт о командировке на съезд чешских юристов. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905. Кн. 1. С. 18.
- ⁸⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 80. Арк. 5–5 зв., 7–7 зв.
- ⁹⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 183. Арк. 1–3.
- ⁹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 343. Спр. 168. Арк. 1.
- ⁹² ДАК. Ф. 16. Оп. 344. Спр. 42. Арк. 96, 97, 98, 102, 104.
- ⁹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 343. Спр. 163. Арк. 1, 7.
- ⁹⁴ Билимович Ал. Отчёт за первый год заграничной командировки. *Университетские известия*. 1906. № 10. С. 13.
- ⁹⁵ Билимович Ал. Отчёт за первый год заграничной командировки. *Университетские известия*. 1906. № 10. С. 40–41.
- ⁹⁶ Жилин А.А. Отчёт юридическому факультету о командировке на летний семестр в заграничные университеты. *Университетские известия*. 1908. № 1. С. 3.
- ⁹⁷ Жилин А.А. Отчёт юридическому факультету о командировке на летний семестр в заграничные университеты. *Университетские известия*. 1908. № 1. С. 15.
- ⁹⁸ Гордон В. Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке). *Записки Императорского Харьковского университета*. 1909. Кн. 4. С. 2.
- ⁹⁹ Гордон В. Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке). *Записки Императорского Харьковского университета*. 1909. Кн. 4. С. 11–12.
- ¹⁰⁰ Воблый К.Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 1. С. 1–2.
- ¹⁰¹ Воблый К.Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 1. С. 7–8.
- ¹⁰² Воблый К.Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 1. С. 11.

- ¹⁰³ Воблый К.Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 1. С. 14.
- ¹⁰⁴ Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вип. 4. С. 13.
- ¹⁰⁵ Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вип. 4. С. 24.
- ¹⁰⁶ Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вип. 4. С. 46.
- ¹⁰⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 36, 38, 43–44.
- ¹⁰⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 349. Спр. 26. Арк. 12–14.
- ¹⁰⁹ Киселёв А.Д. Отчёт о командировке за границу на лето 1913 г. *Записки Императорского Харьковского Университета (1913)*. 1914. Кн. 4. С. 2.
- ¹¹⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 340. Спр. 94. Арк. 1–2.
- ¹¹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 341. Спр. 65. Арк. 1–3.
- ¹¹² ДАК. Ф. 16. Оп. 344. Спр. 91. Арк. 1–4.
- ¹¹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 1.
- ¹¹⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 2 зв.–5 зв.
- ¹¹⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 40. Арк. 55.
- ¹¹⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5981. Арк. 26–26 зв.
- ¹¹⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 378. Арк. 3.
- ¹¹⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 378. Арк. 1–2.
- ¹¹⁹ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1901–1902 годы. *Университетские известия*. 1904. № 1. С. 20–21.
- ¹²⁰ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1903–1904 годы. *Университетские известия*. 1906. № 3. С. 23.
- ¹²¹ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1905–1906 годы. *Университетские известия*. 1907. № 12. С. 43.
- ¹²² Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1905–1906 годы. *Университетские известия*. 1907. № 12. С. 42.
- ¹²³ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1907–1908 годы. *Университетские известия*. 1910. № 2. С. 31–32.
- ¹²⁴ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1909–1910 годы. *Университетские известия*. 1912. № 2. С. 45–49.
- ¹²⁵ Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1907–1908 годы. *Университетские известия*. 1910. № 2. С. 32–33.
- ¹²⁶ Струве Л.О. Краткий отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 1. С. 14–15.
- ¹²⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 339. Спр. 80. Арк. 1–4.
- ¹²⁸ Белоусов Н. Рапорт по поводу заграничной поездки летом 1903 года. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1904. Кн. 3. С. 12.
- ¹²⁹ Пшеборский А.П. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1906. Кн. 1. С. 27.
- ¹³⁰ Пфейффер Г. Отчёт о летних заграничных командировках 1904 и 1905 г.г. *Университетские известия*. 1907. № 5. С. 2.
- ¹³¹ Пфейффер Г. Отчёт о летних заграничных командировках 1904 и 1905 г.г. *Университетские известия*. 1907. № 5. С. 10.
- ¹³² Отчёт о командировке в С.-Петербург для участия в заседании Комиссии по исследованию Солнца при Императорской Академии Наук и.д. экстраординарного профессора Е.А. Роговского. *Записки Императорского Харьковского Университета. 1905 г.* 1906. Кн. 2. С. 4.

¹³³ Евдокимов Н.Н. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905 г. 1906. Кн. 2. С. 18.

¹³⁴ Евдокимов Н.Н. В физико-математический факультет Императорского Харьковского университета. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 3. С. 4.

¹³⁵ Набоких А.И. (1874–1920). Биобиблиографический указатель. Од., 1977. С. 6.

¹³⁶ Отчёт о заграничной командировке в Гейдельберг для присутствия на 7-м физиологическом съезде (13–16 авг. н.ст.) и.д. э.-о. проф. Н. Белоусова. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907 г. 1908. Кн. 3–4. С. 63.

¹³⁷ Отчёт о заграничной командировке в Гейдельберг для присутствия на 7-м физиологическом съезде (13–16 авг. н.ст.) и.д. э.-о. проф. Н. Белоусова. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907 г. 1908. Кн. 3–4. С. 69.

¹³⁸ Синцов Д. Отчёт о командировке на годичный съезд Немецкого Математического Союза (Deutsche Mathematiker Vereinigung) 15–21 Сентября 1907 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907 г. 1908. Кн. 3–4. С. 6.

¹³⁹ Синцов Д. Отчёт о командировке на годичный съезд Немецкого Математического Союза (Deutsche Mathematiker Vereinigung) 15–21 Сентября 1907 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907 г. 1908. Кн. 3–4. С. 11.

¹⁴⁰ Салтыков Н. Отчёт о заграничной командировке на IV математический конгресс. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 1. С. 45.

¹⁴¹ Белянкин И.И. Отчёт о поездке на четвёртый международный конгресс математиков в Риме. *Университетские известия*. 1908. № 11. С. 6.

¹⁴² Белянкин И.И. Отчёт о поездке на четвёртый международный конгресс математиков в Риме. *Университетские известия*. 1908. № 11. С. 10.

¹⁴³ Пфейффер Г. Отчёт о поездке на IV международный конгресс математиков в Риме. *Университетские известия*. 1909. № 3. С. 2.

¹⁴⁴ Тимофеев Г.Е. Отчёт физико-математическому факультету Харьковского университета о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 1. С. 49.

¹⁴⁵ Лебединский Я.Н. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью в течение летних каникул 1908 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1909. Вып. 1. С. 146.

¹⁴⁶ Валяшко Н.А. Отчёт о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 8.

¹⁴⁷ Григорович-Березовский Н.А. Отчёт о заграничной командировке летом 1909 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вып. 4. С. 93.

¹⁴⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 348. Спр. 17. Арк. 1–4.

¹⁴⁹ Белоусов Н.Ф. Отчёт о заграничной командировке на VIII международный физиологический конгресс в Вене в сентябре 1910 года. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1911. Кн. 2. С. 2.

¹⁵⁰ Арнольди В.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 2. С. 1.

¹⁵¹ Арнольди В.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 2. С. 6.

¹⁵² Лигнау Н.Г. Отчёт о научной командировке за границу летом 1910 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вып. 4. С. 94.

¹⁵³ Петренко Г.И. Отчёт о заграничной командировке во время летних каникул 1912 года. *Записки Императорского Харьковского Университета (1913)*. 1914. Кн. 4. С. 11.

¹⁵⁴ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1914. Кн. 1. С. 5.

¹⁵⁵ Белоусов Н.Ф. Отчёт о поездке на IX Международный Конгресс физиологов в Гронингене 2–5 сентября н.с. 1913 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1914. Кн. 1. С. 34.

¹⁵⁶ Федоровский А.С. Отчёт о заграничной командировке летом 1914 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. (1914). 1915. Кн. 4. С. 12.

¹⁵⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5929. Арк. 17 зв.

¹⁵⁸ Валяшко Н.А. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 1. С. 9.

¹⁵⁹ Левковский А.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета (1904)*. 1905. Кн. 4. С. 5.

¹⁶⁰ Левковский А.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета (1904)*. 1905. Кн. 4. С. 11.

¹⁶¹ Репрев А. Отчёт о заграничной командировке летом. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1904. Кн. 3. С. 7.

¹⁶² Репрев А. Отчёт о заграничной командировке летом. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1904. Кн. 3. С. 7.

¹⁶³ Репрев А. Отчёт о заграничной командировке летом. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1904. Кн. 3. С. 7.

¹⁶⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 339. Спр. 40. Арк. 33.

¹⁶⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 339. Спр. 40. Арк. 46, 51.

¹⁶⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 52. Арк. 7.

¹⁶⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 346. Спр. 40. Арк. 15.

¹⁶⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 346. Спр. 11. Арк. 6, 7.

¹⁶⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 347. Спр. 126. Арк. 4.

¹⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 2051. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 1.

¹⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 2051. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 2–3 зв.

¹⁷² Стадницкий Н.Г. К отчёту о заграничной командировке 1905 и 1906 гг. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1908. Т. 111. С. 613.

¹⁷³ Коршун С.В. Отчёт о заграничной командировке с 1 апреля 1906 г. По 1 апреля 1908 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 3. С. 4.

¹⁷⁴ Коршун С.В. Отчёт о заграничной командировке с 1 апреля 1906 г. По 1 апреля 1908 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 3. С. 10.

¹⁷⁵ Троицкий И.В. Доклад 1-му Международному Съезду детских врачей в Париже. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1913. Кн. 2. С. 21.

¹⁷⁶ Соловьёв Ф. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1910. Кн. 4. С. 28.

¹⁷⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 346. Спр. 154. Арк. 1–11; Оп. 465. Спр. 5927. Арк. 37.

¹⁷⁸ Москалёв М.Н. Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года. *Университетские известия*. 1912. № 7. С. 3.

¹⁷⁹ Москалёв М.Н. Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года. *Университетские известия*. 1912. № 7. С. 24.

¹⁸⁰ Москалёв М.Н. Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года. *Университетские известия*. 1912. № 7. С. 45.

¹⁸¹ Студзинский И.Б. Отчёт о заграничной командировке с научной целью с 1 февраля 1909 года по 1 августа 1911 года. *Университетские известия*. 1914. № 2. С. 19, 25–26.

¹⁸² Студзинский И.Б. Отчёт о заграничной командировке с научной целью с 1 февраля 1909 года по 1 августа 1911 года. *Университетские известия*. 1914. № 2. С. 47–49.

¹⁸³ Брюно Г.Г. Отчёт о заграничной командировке с научной целью летом 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 6. С. 8.

- ¹⁸⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 349. Спр. 41. Арк. 110–111.
- ¹⁸⁵ Майдель Э.Э. Отчёт по командировке на VIII-й международный конгресс физиологов в Вене. *Университетские известия*. 1911. № 7. С. 10.
- ¹⁸⁶ Леонтович А.В. Отчёт по командировке на VIII международный конгресс физиологов в Вене (27–30 сентября нового стиля 1910 года). *Университетские известия*. 1911. № 7. С. 3.
- ¹⁸⁷ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5981. Арк. 19.
- ¹⁸⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5981. Арк. 20–21.
- ¹⁸⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5981. Арк. 23.
- ¹⁹⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 349. Спр. 79. Арк. 1–1 зв.
- ¹⁹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 5981. Арк. 33.
- ¹⁹² ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 6052. Арк. 23–25.
- ¹⁹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 6052. Арк. 20–21.
- ¹⁹⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 6052. Арк. 18–19.
- ¹⁹⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 6052. Арк. 10–11.
- ¹⁹⁶ Брандт В.Д. Отчёт о научной заграничной командировке. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вып. 4. С. 58.
- ¹⁹⁷ Барабашев П.Н. Из летней заграничной командировки (июнь–июль 1911 года). *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 29.
- ¹⁹⁸ Барабашев П.Н. Из летней заграничной командировки (июнь–июль 1911 года). *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 28.
- ¹⁹⁹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 3. С. 4–5.
- ²⁰⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 6052. Арк. 28.
- ²⁰¹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1900 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 2. С. 20; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1901 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 2. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1902 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1903. Кн. 2. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1903 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1904. Кн. 2. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1904 год. *Записки Императорского Харьковского Университета* (1905). 1906. Кн. 2. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1906 год. *Записки Императорского Харьковского Университета* (1907). 1908. Кн. 3–4. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1907 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1908. Кн. 3. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1908 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 2. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1909 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1910. Кн. 3. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1910 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1911. Кн. 3. С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 3. С. 4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1912 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1913. Кн. 1. С. 4, 5; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год.

Записки Императорского Харьковского Университета. 1914. Кн. 1. С. 4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1914 год.

Записки Императорского Харьковского Университета. 1915. Кн. 1. С. 5–6.

²⁰² Отчёт о состоянии и деятельности Киевского Императорского Университета Св. Владимира за 1908 год. К., 1913. С. 44–45.

²⁰³ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1911 год. К., 1912. С. 56–57.

²⁰⁴ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1912 год. К., 1913. С. 10–11.

²⁰⁵ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1913 году. К., 1915. С. 79.

РОЗДІЛ 5

ПОЛЯКИ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ

5.1. Прояви культурно-освітнього життя польської громади наприкінці XIX ст.

Російська державна політика щодо польського населення Правобережної України, насамперед Волині, спрямовувалася на протидію відродженню «польських традицій», відновленню «національно-польської державності», подолання соціокультурної відокремленості Волині від решти територій Російської імперії шляхом придушення «латино-польської пропаганди» і вживання заходів задля «розполячування» й «обрусіння» місцевого населення, а також укорінення російської національної самосвідомості. У звіті волинського губернатора від 1890 року наголошувалося, що поляки не втрачають жодної нагоди виявити свою ненависть до Росії, а відлуння на теренах Волині маніфестацій з нагоди святкування у Варшаві річниці Конституції 3 травня 1791 року трактувалося як свідчення націленості поляків на відродження Польської держави через розчленування Росії¹. Згодом керівництво Волинської губернії оптимістично рапортувало про послаблення впливу польського питання на громадсько-політичне життя. У звіті волинського губернатора за 1894 рік зазначено: «Насамперед ці прояви окремішності, будучи продуктом так званого «переживання», являють собою в більшості випадків залишки стародавніх звичаїв, властивих кожній національності з історичним минулим і, як такі, існуватимуть доти, поки остаточно не зникнуть поляки в сенсі нації; самі собою вони не матимуть серйозного значення за нинішнього міцного становища на Волині російської справи, яке не лишає полякам і тіні сумніву, що будь-якій їхній спробі посилити польський вплив завжди і своєчасно буде покладено край, для чого місцеві органи російської урядової влади мають достатні засоби»². Утім, задля послаблення позицій польської культури у Південно-Західному краї вживалися не лише репресивні заходи. 1890 року, у відповідь на прохання дворянина В.Р. Глуховського про фінансову допомогу для продовження навчання в Університеті Св. Володимира, київський, подільський і волинський генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв визнав можливим його навчання в Санкт-Петербурзькому університеті чи Московському Лазаревському інституті східних мов. На думку генерал-губернатора, це мало би викликати в молодого поляка

почуття вдячності до російської влади, поставити його перед необхідністю спілкуватися з особами «російського напрямку», що неминуче призвело би до нівелювання його національної ідентичності³.

Адміністративно-каральні органи Російської імперії небезпідставно вбачали в студентстві Київського університету джерело антиурядових настроїв, що справляли вплив на громадсько-політичне життя Південно-Західного краю. Жвавий відгук у київському студентському середовищі знайшли події, пов'язані із відкриттям у Варшаві пам'ятника А. Міцкевичу — визначному польському поету і громадсько-культурному діячу, першому професору слов'янських мов і літератур Коллеж де Франс, що зробив вагомий внесок у справу популяризації української культури в Західній Європі. Київський цензурний комітет отримав від головного управління у справах друку міністерства внутрішніх справ секретне розпорядження щодо заборони публікувати статті, присвячені річниці від дня народження А. Міцкевича, та портрети польського поета⁴. Натомість у грудні 1898 року в одній із університетських аудиторій відбулося зібрання чисельністю близько 800 осіб включно зі студентами польського, єврейського, українського, російського походження. Вони порушили питання щодо відрядження до Варшави делегації для участі в урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника й ухвалили наступну резолюцію:

«Ми, Київські студенти всіх національностей, зібравшись на сходці 3 грудня, з приводу відкриття пам'ятника великому поету-революціонеру Міцкевичу, надсилаємо від душі палкі вітання своїм Варшавським товаришам. Однаково пригноблені жорстоким режимом царського уряду, ми протестуємо проти мерзенного глузування з усього, що є чесного в людині, яке виявилось у зведенні пам'ятника Муравйову-Вішателю*, ми простягаємо руку братерства чесним і сміливим послідовникам геніального поета, на шляху прагнення до свободи й рівності та радіємо зростаючій дружбі пригноблених, без різниці національності, їх твердості й сили»⁵.

Студентство Київського політехнічного інституту ухвалило рішення надіслати до Варшави вітальну телеграму й приєднатися до адресу Університету Св. Володимира:

«Студенти Київського університету всіх національностей, зібравшись на сходці, вітають жителів Варшави з відкриттям пам'ятника великому поету Міцкевичу; він був великим не лише як поет, але і як політичний

---

* Муравйов Михайло Миколайович (1796–1866) — російський державний діяч, генерал від інфантерії (1863). Брав участь у війні 1812 р. та закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. Виступав проти селянської реформи в Росії 1861 р. Відзначився особливою жорстокістю під час придушення Польських повстань 1830–31 і 63–64 рр.

діяч, який усе життя своє присвятив звільненню поляків з-під московського гніту. Водночас ми приєднуємося до обурення, висловленого жителями міста Варшави й усіма поляками з приводу відкриття пам'ятника вбивці й вішателю Муравйову, ім'я якого історія затаврує прокляттям»⁶.

«Студентські заворушення» з приводу святкування ювілею А. Міцкевича згадував у своєму листі від 6 лютого 1899 року до приват-доцента кафедри історії російського права Харківського університету М.О. Максимейка знаний учений-юрист, професор Університету Св. Володимира Й.О. Покровський⁷.

Предметом особливої уваги з боку адміністративно-каральних органів Російської імперії були прояви духовної взаємодії католиків і православних. Зокрема, у результаті розслідування, здійсненого брацлавським повітовим справником, з'ясувалося, що від 1876 року з дозволу дирекції Немирівської гімназії на квартирі «запеклої польської патріотки» дворянки К.М. Вілінської, окрім двох її синів-гімназистів Феофіла 12 років і Казимира 14 років, проживали також 12-літні племінники-православні, які під керівництвом своєї тітки виховувалися в «польському дусі» і відвідували Брацлавський костел⁸.

Імператор Олександр III повелів «звернути найсерйознішу увагу» на проблему поширення римсько-католицької пропаганди і її впливу на православне населення прикордонних з Галичиною повітів Подільської губернії, порушену у звітах обер-прокурора Святійшого Синоду та подільського губернатора за 1885 рік⁹.

Значні зусилля міністерство народної освіти Російської імперії спрямовувало на контроль за виконанням навчальними закладами функції формування у молоді вірнопідданських настроїв і звеличення особи царя. 1886 року попечитель Київського навчального округу отримав міністерську директиву надати текст молитви «за государя імператора», який вивчали учні римсько-католицького віросповідання у парафіяльних і початкових училищах та школах для іноземних поселенців. Виявилося, що на теренах Київської губернії у міських парафіяльних і початкових сільських училищах практикувалося читання молитви за царя спільно католиками і православними. Інспектор третього району Київської губернії представив текст молитви, яку співали православні, католики і лютерани:

«Спаси, Господи, люди Твоя и благослови достояние Твоё,
победы Благоверному Императору нашему
Александру Александровичу на сопротивных даря,
И Твоё сохрания Крестом Твоим жительство»¹⁰.

Цю само молитву вихованці училищ іноземних поселенців виголошували чеською й німецькою мовами.

Натомість серед католицької громади траплялися відчайдухи, які наважувалися відкрито висловлювати свій протест проти державної політики у сфері освіти. Восени 1888 року в с. Семенівці Ямпільського повіту Подільської губернії, де населення (360 чол.) складалося наполовину з католиків і наполовину з православних, було відкрито школу грамотності, в якій 12 учнів навчалися читанню, письму, арифметики, Закону Божого. У відповідь на ухиляння одного з учнів, Іосифа Людвигова Кордаша (12 років), від вивчення молитви за імператора учитель наголосив, що їхнім обов'язком є «молитися за царя як за свого рідного батька не лише в школі, а й удома»¹¹. Дізнавшись про це, батько хлопчика, Людвиг Кордаш, пішов до школи і привселюдно наполягав, аби його сина не змушували вивчати молитву за імператора, щоби він не забув «Pater noster». Священик Михайлівської парафії, до якої належала згадана школа, у конфіденційному донесенні від 19 грудня 1889 року зазначав, що він докладає всіх зусиль, аби застерегти православних від «шкідливих нашарувань католицьких, але католики до того вже збожеволіли, що починають виявляти свою недобру підкладку навіть проти найвищої влади»¹².

Дієвий інструмент боротьби проти поширення католицизму на Поділлі чиновники Київського навчального округу вбачали у заснуванні нових народних училищ під юрисдикцією міністерства освіти. Підбурення з боку католиків вони вважали справжньою причиною заяв жителів частини селищ Кам'янецького повіту про те, що вони під примусом змушені були укладати угоди про відкриття училищ.

У червні 1886 року попечитель Київського навчального округу С.П. Голубцов видав інспекторам народних училищ Південно-Західного краю конфіденційну директиву, поклавши на них відповідальність за неналежний нагляд і недостатню протидію відкриттю таємних шкіл з викладанням польською мовою.

Викривши 1886 року таємну школу в с. Андріївці Кам'янецького повіту, що діяла «під покровительством ксьондза і панів», інспектор народних училищ першого району Подільської губернії О. Тарнавський розробив план ліквідації польських шкіл. Він уважав за доцільне доручити відповідні розслідування унтер-офіцерам губернського жандармського управління, а не повітовим адміністративним властям, у канцеляріях яких «служать поляки чи полякуючі». Інспектор ратував за посилення покарань для організаторів таємних польських шкіл. Недостатньо дієвими заходами йому видавалися відбирання книг і взяття підписки про припинення педагогічної діяльності, він закликав нещадно виселяти обвинувачуваних учителів і ксьондзів до «віддалених місцевостей»¹³. У листі до попечителя Київського навчального округу від 15 червня 1886 року Тарнавський наголошував на поширенні «латинопольської релігійної, а

можливо, і політичної» пропаганди серед католиків і православних Кам'янецького повіту¹⁴.

У результаті інспекції народних училищ Новоушицького повіту (1886) Тарнавський виявив таємні польські школи у м. Миньківцях, Вербовці і Дунаївцях, де навіть навчалися діти місцевого поліцейського чиновника. 1887 року в м. Фастові місцевий пристав послідовно ухилявся від складання акту щодо відкриття випускником Білоцерківського реального училища, поляком-католиком М.І. Муравицьким школи, в якій близько 40 учнів вивчали російську мову, арифметику і Закон Божий. Пристав м. Махновки Бердичівського повіту Київської губернії намагався приховати факт існування в містечку двох польських шкіл. Інспектор народних училищ другого району Волинської губернії В. Малиновський отримав від керівництва Київського навчального округу догану (1887) за «недогляд по службі», що призвів до незаконного відкриття в м. Купелі Старокостянтинівського повіту чоловічого і жіночого пансіонів для дітей польської шляхти. Жіночий пансіон було створено в будинку вдови місцевого лікаря В. Глассек, де перебувало сім дівчат-католичок і одна православна — донька поштмейстера М. Любара-Ковальова. Зусиллями дочки власниці будинку — М. Глассек, а також швейцарки Скупинської і австрійської підданої Гаут викладалися французька й німецька розмовні мови, російська грамота, гра на фортепіано, рукоділля й танці. У січні 1888 року цей заклад було закрито, а проти В. Глассек розпочато судове переслідування¹⁵.

Піклуванням про зміцнення православно-російської народності й протидією римсько-католицькій пропаганді інспектор Тарнавський пояснював свій опір перетворенню однокласного Городокського народного училища на двокласне (1888). На його думку, в другому класі цього закладу навчалися би виключно шляхтичі, оскільки більшість населення м. Городок складали католики¹⁶.

5.2. Активізація громадсько-культурної і освітньої праці поляків на початку ХХ ст.

Російська революція 1905–1907 рр. зумовила посилення впливу ліберальних цінностей, соціально-психологічні трансформації у контексті актуалізації демократичних світоглядних орієнтирів, передусім ідей свободи і недоторканності особи, свободи совісті, концепції державно-правового реформування, переходу від самодержавного до конституційного правління. На тлі суспільно-політичних перетворень зростало значення видавничої справи, періодичного друку. Відповідно до «Именного высочайшего указа правительствующему Сенату о временных правилах о

повременных изданиях» від 24 листопада (7 грудня) 1905 року проголошувалося скасування попередньої як загальної, так і духовної цензури періодичних видань. Водночас відбувалося розширення мережі періодичної преси, утвердження соціально-інформаційної і просвітницької ролі польськомовних видань. Серед розмаїття польських газет, що на початку ХХ ст. видавалися в Києві, за тематичною спрямованістю, географією висвітлюваних подій особливий інтерес становить суспільно-політичне, економічне й літературне періодичне видання “Głos kijowski” (1906–1907). Інформаційна політика редакції газети відображена в її постійних рубриках: “W Królestwie Polskiem”, “Z Cesarstwa”, “Z Miasta”, “Z Warszawy”, “Ze Lwowa” “Korespondencya z prowincyi”, “Przegląd polityczny”, “Z życia “parlamentarnego”, “Z Uniwersytetu”, “Z Teatrów” тощо. Аналіз статей рубрики “Kronika Ukrainśka” засвідчує внесок цього періодичного видання у справу популяризації відомостей про події українського громадсько-культурного життя, що справляли вплив на формування ціннісно-світоглядних засад суспільного розвитку. 14 березня 1906 року в газеті “Głos kijowski” було здійснено огляд української преси. Він розпочинався згадкою про закриття (після виходу п’ятого номеру) щотижневої україномовної газети «Хлібороб», що видавалася від листопада 1905 року в м. Лубни, а також про порушення справи проти її редактора М.М. Шемета, невдалі спроби Є.Х. Чикаленка отримати дозвіл на видання газети «Громадське слово» і журналу «Нове життя», заснування В. Леонтовичем першої щоденної української газети «Громадська думка», видання тижневика «Рідний край» у Полтаві, газет «Народна справа» і «Вісти» в Одесі, місячника «Вільна Україна» й господарського журналу «Українське бджільництво» в Петербурзі, гумористично-сатиричного ілюстрованого тижневика «Шершень» у Києві, часопису «Запоріжжє» в Катеринославі, ініційованої М.І. Міхновським щоденної громадсько-політичної, економічної і літературної газети «Слобожанщина» в Харкові. Редакція “Głos kijowski” приєдналася до акції вшанування українською пресою пам’яті Тараса Шевченка з нагоди річниці його смерті, опублікувавши біографію поета. Наголошувалося, що весь життєвий шлях геніального «батька Тараса» став єдиною смугою переслідувань і страждань, треба було мати велетенський талант, аби не загинути під тягарем такого життя. Завершувалася біографічна замітка транслітерованими рядками з Кобзарєвого «Заповіту» (1845), який помилково названо одним із останніх віршів митця:

“Jak umru, to pochowajcie
Mene u mohyli
Sered stepu szyroko
Na Wkraini mylij...”

a dalej powiada:

“...I mene w simji wełykij
W simji wilnij, nowij
Ne zabud’te pomianuty
Ne złym tychym słowom!..”¹⁷

1906 року на сторінках “Głos kijowski” (№ 101) розміщено статтю, присвячену першому загальному зібранню товариства «Просвіта», що відбулося 25 червня (8 липня) по вул. Бульварно-Кудрявській з участю понад 100 осіб. Відкрив зібрання літературознавець і публіцист, редактор україномовної газети «Громадська думка» Ф.П. Матушевський. Вітальне слово новообраного голови товариства — українського вченого, письменника й громадсько-культурного діяча Б.Д. Грінченка — опубліковано в газеті польською мовою: “...Nastał czas, gdy znów możemy uczynić z naszego centrum kulturalnego światło promienne powagi kulturalnej, co jedynie tylko daje prawo narodowi na miejsce wśród innych narodów...”¹⁸. У своєму виступі Грінченко окреслив план діяльності фундаторів «Просвіти»: створення власної бібліотеки, видавництво книжок, заснування бібліотек у селах, становлення української школи, організація власних філій. Жваве обговорення викликала доповідь українського громадсько-політичного діяча С.М. Шемета, який наголошував на необхідності видання української наукової і публіцистичної літератури, белетристики й поезії задля виховання національної інтелігенції. Популяризацію літератури іноземними мовами, на його думку, варто починати саме з публікації творів про Україну.

Події культурно-освітнього життя Києва знаходили відображення на шпальтах польської газети “Dziennik kijowski”. 24 квітня 1907 року це періодичне видання повідомило про нещодавнє загальне зібрання київської «Просвіти», на якому було ухвалене рішення звернутися до української фракції в Думі з проханням внести законопроект про запровадження викладання української мови в усіх школах України, насамперед народних. У зв’язку з цим порушувалося питання щодо налагодження видавництва підручників українською мовою, організації рецензування друкованої літератури. Було погоджено, що взірцем для шкільних підручників мала стати мова класичних творів літераторів підросійської України (“literatów rosyjskiej Ukrainy”)¹⁹. Становить інтерес запроваджена редакцією “Dziennik kijowski” рубрика “Głos wolny”, де 13 квітня 1907 року було вміщено статтю “Uniwersytet kijowski a mlodzież polska” Ф.-Й. Каменського, присвячену проблемі забезпечення студентам Університету Св. Володимира права на свободу віросповідання, вивчення польської мови, літератури, історії²⁰. Викриваючи політику русифікації у сфері освіти, автор наголошував, що для поляків релігія стала національним

тавром: хто потерпав за релігію, той ео ірсо зазнавав утисків за польськість. Зазначалося, що в гімназіях учні-католики спершу не відвідували молитву перед заняттями, але згодом керівництво навчальних закладів зобов'язало їх бути присутніми на молитвах і святкових богослужіннях у православних церквах та запровадило покарання для незгодних. У Київському університеті після 1864 року приміщення католицької каплиці було передано під природничий кабінет, а капелана, що викладав теологію, арештовано.

На світанку ХХ ст., незважаючи на імператорський Указ про зміцнення засад віротерпимості від 17 (30) квітня 1905 р., згідно з яким перехід від православ'я до іншого християнського сповідання чи віровчення не підлягав переслідуванню, а також проголошення Маніфестом 17 (30) жовтня 1905 року свободи совісті, не здавала свої позиції гнітюча суспільна атмосфера, що укорінилася в Російській імперії після придушення Польського визвольного повстання 1863–1864 рр. Зі шпальт періодичної преси не зникли маніпуляції навколо т.зв. «польської загрози»: небезпеки окатоличення й ополячення білоруського та українського населення, економічного тиску й погроз польських поміщиків на адресу православного селянства, планомірного загарбання поляками «західної Росії»²¹.

Культурно-освітнім ініціативам польської громади доводилося пробиватися крізь глухий мур бюрократичних перепон. Зокрема, шляхетне прагнення дворянки А.Ф. Грабовської подарувати дітям із бідних католицьких родин свято, організувавши для них новорічну ялинку в залі київського Клубу велосипедистів, наштовхнулося на відмову київського губернатора: «...оскільки добродійні заклади, що існують у Києві й Київській губернії, надають посильну допомогу бідним дітям, без різниці віросповідання, то я не бачу потреби у влаштуванні ялинки виключно для дітей римо-католицького віросповідання» (січень 1901 р.)²². Значно більше пощастило організаторам щорічних польських балів, яким вдалося отримати дозвіл на проведення в лютому 1901 року в залі Київського купецького зібрання танцювального вечора, і всі фінансові витрати взяли на себе його відвідувачі — чоловіки-поляки²³.

Важливим напрямом громадсько-культурної діяльності поляків був розвиток шкільництва. Від 1906 року в селі Велика Чернявка Бердичівського повіту Київської губернії з дозволу ксьондза Беліловської римо-католицької парафії функціонувала таємна польська школа, навчання в якій коштувало 1 руб. 50 коп. з особи за весь зимовий період. Особливу увагу пристава 4 стану під час огляду закладу 1909 року привернув той неприпустимий з погляду російських адміністративно-каральних органів факт, що поруч із римо-католиками здобував освіту православний хлопчик П.О. Момаровський, який старанно студіював польський молитов-

ник²⁴. 14 вересня 1906 року під патронатом директора Пустоварівського цукрового заводу в с. Мала Сквирка Сквирського повіту відкрито католицьку школу, де вчителькою була Ф. Кругликовська, а розпорядником — ксьондз м. Володарки²⁵. Засновником польської школи в с. Березянка став ксьондз Топоровського костелу Вержбицький.

1907 року на сторінках київської преси з'явилися оголошення про набір учнів до початкової школи для польських дітей Софії Зукевічової²⁶, до 8-класного жіночого навчального закладу з інтернатом Вацлави Перет'ятковичової²⁷, а також на заняття з польської мови, історії, французької і німецької мов, гімнастики, рукоділля у приватному будинку Корнелії Байковської по вул. Володимирській, 3²⁸.

1906 року офіційно зареєстровано Польське товариство просвіти «Oświata» («Освят»), метою якого проголошувалося піднесення культури всіх верств польського населення переважно шляхом поширення освіти рідною мовою на теренах Києва і Київської губернії. Його просвітницька і благодійна діяльність мала спрямовуватися на відкриття бібліотек, музеїв, читалень, книжкових магазинів; організацію публічних лекцій, загальноосвітніх курсів, спектаклів, літературних і музичних вечорів, концертів, виставок; заснування стипендій, шкіл і притулків для дітей і дорослих; оголошення конкурсів і присудження нагород за найкращі літературні твори й наукові праці²⁹. Членом товариства могла стати будь-яка повнолітня особа. Кошти цієї організації склалися з членських внесків, пожертв, прибутків від капіталу, видавничої справи, концертів, виставок, лекцій, театральних вистав. Товариство «Освят» звернулося до міністерства народної освіти із проханням про дозвіл на відкриття в Києві двох початкових училищ третього розряду з викладанням усіх предметів польською мовою, посилаючись при цьому на пункт VI іменного найвищого імператорського указу від 14 травня 1905 року щодо дозволу викладання литовської і польської мов у навчальних закладах західного краю з програмами початкових двокласних і міських училищ, а також у середніх навчальних закладах тих місцевостей, де більшість учнів склали поляки і литовці. Незважаючи на звернення правління товариства зі скаргою до Урядуючого Сенату, це клопотання було відхилене під приводом загрози «полонізації місцевого корінного населення, що шукає освіти»³⁰.

Адміністративно-каральні органи Російської імперії спрямовували свою діяльність на тотальний контроль духовного життя поляків в усіх його виявах — передусім освітньому й мистецькому. Під цензурний тиск підпадала і польська музична література. 1906 року під час обшуку в помешканні М. Клепацької у с. Конотопи Заславського повіту Волинської губернії поліція виявила опубліковану у Варшаві без дозволу цензури

збірку “Polskie pieśni narodowe” (1905), до якої входили молитви і пісні: “Boga-Rodzica Dziewica” (Pieśń Św. Wojelecha), “Boże coś Polskę” Alojzy Feliński, “Modlitwa do Królowej Polski”, “Boże Ojczel!”, “Chorał: “Z dymem pożarów” Kovnel Ujejski, “Kto ty jesteś?” (wiersz dla dzieci), “Cóżem winien?”, “Jestem polskie dziecko”, “Do ludu Polskiego”, “Do Boga” St. Witwicki, “Mazurek Dąbrowskiego” Józef Wybicki, “Do Orła Białego”, “Biały Sztandar” Wiktor Gomulicki, “Do ludu polskiego”, “Pieśń do Pana Jezusa”, “Dzień swobody” A. Żmienkowski, “Dziewczyzna i Krakus”, “Facecja historyczna”, “Głos Bartłomieja” J. Andrzejewski, “Krakowiak”, “Z Przeszłości”, “Krakowianka”, “Krakusy”, “Lubię śpiewać”, “Z wiosny”, “Do braci”, “Polska powstająca”³¹. З-поміж творів, у яких поліція вбачала заклики до повстання поляків, становить інтерес “Modlitwa przed bitwą”:

Ojczel! ja wzywam Cię
 W koło mnie warszą piorunne dział grzmoty.
 Rażą mnie błysków szalone przeloty!
 Wojów zarządco: ja wzywam Cię!

Ojczel! Ty prowadź mię —
 Nie o bogactwa, o wolność to boje;
 Bronim spraw naszych, tu ramię grzmi Twoje,
 Śmierć, czy zwycięstwo, ja wielbię —
 Ojczel uwielbiam Cię!

Ojczel! zaslaniaj mię,
 Jeżeli grom śmierci mym oczom zabłyśnie
 I dla Ojczyzny krew z żył mych wytryśnie
 Tobie o Boże oddaję się,
 Ojczel błogosław mię! Amen³².

Цього ж року під час обшуку в гімназіста однієї з київських приватних гімназій В.А. Верзилова, що мешкав у будинку своєї матері на вул. Рибальській, 26, було знайдено ноти трьох пісень: “Z dymem pożarów” (słowa K. Ujejskiego, muzyka J. Nikorowicza), “Boże coś polskę!” (słowa A. Felińskiego, muzyka K. Kurpińskiego), “Jeszcze polska nie zginęła!” (słowa i muzyka J. Wybickiego)³³.

На тлі певної лібералізації громадсько-політичного життя Російської імперії унаслідок революції 1905–1907 рр., однією з визначальних рис польського культурно-освітнього руху початку ХХ ст. стало посилення ролі жіноцтва. Так, 1907 року набуло легального статусу «Товариство жінок-польок у Києві» (“Koło kobiet polek w Kijowie”), що складалося з низки автономних підрозділів: 1) секції самоосвіти; 2) секції виховання;

3) економічної секції, а також секцій культурної праці: 4) у містах і 5) у селах. Метою організації проголошувалося об'єднання польських жінок задля самоосвіти й підняття «етичного та розумового рівня жінки», розвиток громадсько-культурної й економічної діяльності. Бюро товариства розміщувалося у квартирі пані Орловської по вул. Лютеранській, 6³⁴. На час проведення установчого зібрання в листопаді 1907 року ця організація нараховувала 116 членів і фігурувала під назвою «Київський гурток польських жінок». Її річним бюджетом загальні витрати було передбачено в розмірі 3750 руб., з них на організацію близько 40 публічних лекцій і рефератів — 450 руб., на заснування дешевих кухонь для малозабезпечених верств населення — 500 руб., на педагогічну діяльність — 500 руб., на просвітницьку роботу в місті — 2000 руб., у сільській місцевості — 300 руб.³⁵ Відтак, основний акцент було зроблено на культурницькій діяльності серед городян, наприклад, організації притулків для дітей робітників, початкової освіти для дітей і курсів для дорослих тощо. На зібранні ухвалили рішення про обрання почесним членом товариства польської письменниці Елізи Ожешко, що надавала підтримку Польському повстанню 1863–1864 рр. Акцентувавши увагу у своїх промовах на домінуючому в суспільстві іронічному ставленні до жіночого руху, учасниці визнали, що «цю помилку необхідно виправити нашому століттю». Водночас київська інтелігенція ініціювала створення в місті відділу варшавського «Польського союзу рівноправ'я жінок» з метою організації публічних лекцій і рефератів, присвячених проблемі соціально-політичного становища жінки³⁶.

1907 року власниця приватної київської бібліотеки-читальні (вул. Фундуклеєвська, 26) О. Олецька отримала дозвіл на організацію публічної лекції, присвяченої розвитку польського музичного мистецтва XIX ст., професора Варшавської консерваторії С. Носковського³⁷. Останній був також запрошений прочитати лекцію «Сутність творів Ф. Шопена» у приміщенні Польського гімнастичного товариства м. Києва по вул. Лютеранській, 32. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор дозволив киянину, доктору медицини М.Г. Пеньковському провести польською мовою просвітницькі бесіди в залах клубу «Огниво», Польського гімнастичного товариства і бібліотеки-читальні О. Олецької. Київський польський жіночий гурток отримав змогу організувати в приміщенні клубу «Огниво» читання реферату польською мовою на тему «Кооперативний рух і значення його для народного добробуту», а в залі бібліотеки О. Олецької — презентувати доповідь «Дитячі малюнки»; водночас випускнику юридичного факультету Київського університету Т.-І. Загурському дозволили представити реферат, присвячений польському поету, драматургу й художнику С. Висп'янському, а жителю

Варшави Д. Шаржинському — прочитати польською мовою публічну лекцію «А. Міцкевич і його «Ода до молодості». Київське польське товариство любителів мистецтва здобуло можливість поставити низку спектаклів у приміщенні театру О.М. Крамського й клубу «Огниво»; правління Уманського Римсько-католицького благодійного товариства — організувати аматорську виставу в м. Умані; антрепренер «Малого Театру» в м. Києві — улаштувати гастрольні польськомовні спектаклі. Антрепренеру Київського міського театру С.В. Брикіну надали дозвіл на виконання польською мовою партії Кармен пані Чаплінською та партії Хозе — паном Філіппі-Міжуга у виставі на користь Товариства швидкої медичної допомоги м. Києва.

Упродовж жовтня 1907 року на сцені Малого театру Крамського під художнім керівництвом відомого польського драматурга Маріана Гавалевича колектив Малого варшавського театру презентував київській публіці спектаклі “Dzień zaduszny”, “Klub Ibsena”, “Mąż tymczasowy”, “Instynkt”, “Podczłowiek”, “Moralność Pani Dulskiej”³⁸. Завершальним акордом київських гастролей Малого варшавського театру стали вистави за мотивами творів Е. Ожешко “Cham” (1888) та В. Пежинського “Aszantka” (1906)³⁹.

Здійснити постановки спектаклів польською мовою (1908) було дозволено Уманському римсько-католицькому благодійному товариству, Київському польському товариству любителів мистецтв, Білоцерківському відділенню Київського польського просвітницького товариства «Освятя». За клопотанням настоятеля Звенигородського римсько-католицького костелу генерал-губернатор санкціонував проведення польською мовою благодійного літературного вечора на користь нужденних учнів місцевого комерційного училища. Також було надано дозволи на виконання польських пісень у Києві артисткою М. Богуцькою; постановку спектаклів у Золбуново на користь місцевого комітету з будівництва римсько-католицької каплиці; проведення в Київській губернії гумористичних вечорів актором Познанського театру Л. Яновським; організацію диригентом польського селянського оркестру К. Намисловським концертів у Києві; постановку Польським товариством любителів мистецтва м. Києва аматорських спектаклів при Погребищенському цукровому заводі Бердичівського повіту.

Практикувалося і поєднання української та польської мов у театральних виставах. Влітку 1907 року керуючий Узинським цукровим заводом Васильківського повіту Київської губернії ініціював організацію любительського українсько-польського спектаклю, грошовий збір з якого призначався для голодуючих, а у вересні — постановку вистави на користь місцевого двокласного сільського училища. Австрійському підданому С.А. Новицькому вдалося отримати дозвіл на театральні постановки в межах Київської губернії українською та польською мовами⁴⁰.

Делегати всіх польських організацій і товариств Києва 18 листопада 1907 року взяли участь в урочистому обіді з нагоди річниці заснування «Огниво»⁴¹. Особлива увага приділялася координації діяльності центрального правління й провінційних відділень «Освята». Утім, на засіданні правління польського товариства виявили низький рівень активності, передусім у просвітницькій сфері, провінційних відділень — білоцерківського й бердичівського. Відповідно, було ухвалено рішення асигнувати 300 руб. на розвиток діяльності білоцерківського відділення, запропонувати всім провінційним відділенням надіслати звіти про свою діяльність та відгуки щодо розроблених товариством “Protoswita” “програм для навчання в народних школах”⁴².

Усупереч проголошеному *de jure* праву запроваджувати в навчальних закладах методичні посібники й підручники місцевими мовами, 1907 року міністерство народної освіти відхилило клопотання київського товариства «Освята» про відкриття двох польських шкіл для дітей-католиків, а керівництво Київського навчального округу не взяло до уваги колективне прохання близько 100 батьків учнів-поляків 2-ї житомирської гімназії щодо введення викладання польської мови⁴³.

За фінансової підтримки дружини поміщика с. Паневець А. Старжинської при Римсько-католицькому благодійному товаристві м. Кам'яця-Подільського (1907) створено притулок, в якому діти віком від 3 до 12 років римсько-католицького віросповідання (з міста й навколишніх сіл) отримували гарячі обіди та здобували початкову освіту⁴⁴. Він розташовувався по вул. Хрестовій у чотирьохкімнатному приміщенні. Мовою спілкування була польська. Закон Божий, російську мову й арифметику викладала французька піддана Е.О. Лятті. Рукоділля дітей навчала випускниця Кам'янецької Маріїнської жіночої гімназії Ф.Л. Вилежинська, а церковному співу — К.О. Ольховський. Вихованці, які постійно проживали в притулку, перебували під наглядом А.А. Згерської. Особливе місце у навчальному процесі відводилося польській грамоті.

Заняття в таємній польській школі Бердичева відбувалися від 14 вересня 1907 року. Зокрема, читанню, письму й молитов навчалось 9 дітей римо-католицького віросповідання: Розалія Гуцевич (12 років), Франциск Линевиц (13 років), Камілія Линевиц (11 років), Станислава Липська (13 років), Викентина Липська (11 років), Мартин Грушецький (11 років), Едворт Юрковський (11 років), Франц Павловський (13 років), Морян Павловський (13 років)⁴⁵. Виконувати викладацькі обов'язки на безоплатній основі зголосилася дворянка А.А. Шостак. Натомість, від відповідальності «винних» не врятували ані наявність на стіні класної кімнати портрета російського імператора, ані виправдання організатора школи 74-літнього дворянина В.А. Сляського, який, не маючи власних нащадків,

вирішив присвятити себе шляхетній справі — допомогти дітям з бідних римо-католицьких родин здобути бодай початкову освіту.

У вересні 1907 року в селі Пустоха Бердичівського повіту Київської губернії засновано польську школу, де навчалося близько 20 учнів у віці 10–14 років⁴⁶. 23 жовтня того ж року директор-розпорядник цукрового заводу м. Погребище Б.Ф. Крачкевич власним коштом відкрив польську школу в приміщенні костьолу, наданому місцевим ксьондзом А. Жолковським. Навчальним процесом керувала І.К. Іодовська, яка мала свідоцтво на звання вчительки, видане директором Житомирської чоловічої гімназії (1894). Невдовзі Б.Ф. Крачкевич був притягнутий до відповідальності, незважаючи на запевнення, що створений ним освітній заклад спрямований на задоволення духовних запитів місцевих католиків, які через переповнення міністерського училища м. Погребище змушені «лишатися вдома без будь-якої освіти»⁴⁷.

Під патронатом парафіяльного попечительства Володарського римо-католицького костелу на початку жовтня 1907 року відкрито таємну польську школу, приміщення якої складалося з декількох кімнат, у т.ч. столярної майстерні й спальень для хлопців, які перебували на повному пансіоні⁴⁸. Викладалися арифметика, географія, російська й польська мови, Закон Божий, кошикове й столярне ремесла. Закладом опікувався місцевий ксьондз В. Шостаковський. Сквирський повітовий справник установив перелік учнів школи:

Таблиця 1

Список учнів, виявлених сквирським повітовим справником 22 жовтня 1907 року в польсько-католицькій школі м. Володарка⁴⁹

№	Звання, ім'я, по батькові, прізвище	Вік	Віросповідання
1	2	3	4
1.	селянин с. Тадіївка Андрій Прушковський	18	римо-католицьке
2.	селянин с. Янишівка Казимир Іванович Шумовський	16	те саме
3.	селянин с. Лобачів Павло Григор'єв Завадський	14	те саме
4.	селянин с. Татаринівка Іван Мартинович Дунаєвський	17	те саме
5.	селянин м. Володарка Марцин Францевич Дроздович	14	те саме
6.	селянин с. Тадіївка Леонтій Францевич Клосовський	14	те саме

1	2	3	4
7.	селянин с. Воробіївка Вікентій Петрович Баранський	14	те саме
8.	селянин с. Янишівка Кирило Якович Мазур	12	те саме
9.	селянин с. Янишівка Федір Іванович Смиківський	15	те саме
10.	селянин с. Воробіївка Петро Іванович Баранський	12	те саме
11.	селянин м. Володарка Вікентій Іванович Шишковський	10	те саме

У селі Пиковець Бердичівського повіту Київської губернії 1907 року поліцейський наглядчач викрив в одному з приватних будинків нелегальну польську школу, де навчалися грамоти діти віком до 10 років⁵⁰; у грудні того ж року в будинку селянина с. Богудзенка Ф.П. Драчевського була відкрита польська школа, в якій викладав 33-літній міщанин м. Хмільник А.-З. І. Мосевич⁵¹. Директор цукрового заводу м. Дзюньків дворянин Ю.Ф. Крачкевич заснував польську школу, де початкову освіту здобували учні від 6 до 16 років⁵². У маєтку дворянина С. Хоецького в с. Поличинці функціонував початковий навчальний заклад для нащадків польської шляхти, де вчителювала 55-літня К.С. Ганська⁵³. Школи, в яких діти католиків вивчали молитви, навчалися читанню й письму польською мовою, діяли в с. Тетіїв з вересня і с. Бурківці Таращанського повіту з листопада 1907 року. Викладачі цих шкіл, що не мали свідоцтв на звання вчителя, та їхній засновник — настоятель Тетіївської римо-католицької парафії Метельський — були притягнуті до відповідальності⁵⁴. З огляду на загрозу «пропаганди католицизму й ополячування православного населення» особливий інтерес щодо розслідування діяльності школи в с. Шуляки виявила Київська духовна консисторія⁵⁵. «Школи ці згубно впливають на населення, оскільки школи відвідують і діти православного віросповідання», — такий вердикт міністерство внутрішніх справ винесло освітнім осередкам с. Берківка і с. Острів Радомисльського повіту⁵⁶. З ініціативи ксьондза Брусилівського костелу Я. Ідзьковського початковий польський навчальний заклад було відкрито в с. Негребовка⁵⁷; католицька школа діяла і в с. Кримок⁵⁸. У м. Рокитне Васильківського повіту поряд із римо-католиками польську мову студіювали православні — Марцелія й Міхас Дзевановські⁵⁹.

Мировий посередник другої ділянки Таращанського повіту Київської губернії 1907 року ініціював закриття польської школи, створеної настоятелем П'ятигорської римо-католицької парафії Шуманом у будинку селянина-католика І. Яворовича в с. Олександрівці. Учнями школи були

17 дітей з католицьких родин (13 хлопчиків і 4 дівчинки), посаду вчителя обіймав 34-літній поляк, селянин Віленської губернії А.О. Круглий, який щомісяця отримував від настоятеля платню в розмірі 15 рублів⁶⁰.

За сприяння настоятеля Ружинського римо-католицького костелу ксьондза Бончковського наприкінці 1907 року в с. Зарудинці Бердичівського повіту в будинку селянина М. Добржанського засновано польську школу, яку відвідували 21 хлопчик і 14 дівчаток. Дворянка К.-Х. Ястржембська викладала в ній закон віри, польське читання й письмо. І хоча плата за навчання складала «6 руб. від учня», учителька виконувала свою роботу на громадських засадах, спрямовуючи всі наявні кошти на оренду приміщення, придбання підручників і навчального приладдя. У процесі притягнення до відповідальності Добржанського та Ястржембської обтяжуючою обставиною стало відвідання школи православним хлопчиком З. Латко⁶¹.

З поля зору російських адміністративно-каральних органів не вислизнув і той факт, що студент Університету Св. Володимира, співробітник хімічної лабораторії цукрового заводу графині Браницької (с. Шамраївка Васильківського повіту) М. Хойновський навчав дітей робітників молитов і катехізису, організовував ігри й навчальні екскурсії задля ознайомлення з рослинним світом лісу⁶².

Відповідно до секретного рапорту васильківського повітового справника київському губернатору від 17 грудня 1907 року в м. Біла Церква було виявлено дві польські школи, створені завдяки жертвам римо-католицької громади. У першій з них, яку очолював селянин с. Пологи П. Кузьменко, хлопчикам викладали загальноосвітні предмети й чоботарство. Іншою школою (для дівчаток) керувала прусська піддана Ф.В. Тіль. Закон Божий викладав настоятель Білоцерківської римо-католицької парафії ксьондз Лушек⁶³.

Ще на початку 1860-х рр. польська школа й каплиця існували у с. Волиця Сквирського повіту, в будинку Т. Рациборовської. Під час «раптового суворого обшуку» там було знайдено більше двадцяти примірників польських букварів, іншу польську й російську навчальну літературу, а також з'ясовано, що з учнів залишилися лише 10-літній римо-католик Е. Витушинський, який три роки тому приїхав зі Львова, та 14-літній син селянина Подільської губернії, православний В. Огородник⁶⁴. Підлягала закриттю школа, яка за інформацією сквирського повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради (1907) була заснована в с. Волиця місцевим землевласником Б. Рациборовським⁶⁵.

На початку 1908 року в м. Зятківцях Гайсинського повіту Подільської губернії граф С. Холоневський створив у одному з флігелів свого маєтку школу для дітей своїх службовців. Під керівництвом запрошеної із

Варшави вчительки С. Орбачевської учні студіювали польську мову й Закон Божий⁶⁶.

У грудні 1908 року селянами-католиками с. Богудзенки Бердичівського повіту Київської губернії була відкрита польська школа, де навчалися 14 хлопчиків і 3 дівчинки віком від 10 до 14 років.

Римсько-католицьке товариство м. Звенигородки створило 1908 року притулок для сиріт і бідних батьків. У ньому виховувалося 13 хлопчиків і 5 дівчаток віком від 8 до 15 років, яких голова товариства, настоятель звенигородського костелу ксьондз А.І. Попель навчав Закону Божому, а дворянка К.І. Киїхович — польській грамоті. Оскільки викладання відбувалося без відповідного дозволу, Попель був притягнутий до відповідальності.

1908 року тарашанський повітовий справник у рапорті, поданому київському губернатору, доповів про викриття у с. Багва та с. Янішовка польських шкіл, де викладали відповідно 28-літній селянин Петроковської губернії, католик Ф.П. Собчат і жителька Любліна 34-річна полька М.Ю. Хібавська (обидва не мали вчительського звання)⁶⁷.

У результаті розслідування, здійсненого 1908 року, поліція встановила, що в будинках міщан О. Склярського й С. Хоміцького у с. Пришивальня, а також селянина Т. Запольського у с. Веприк Васильківського повіту Київської губернії настоятелем римо-католицької парафії с. Дідівщина Сквирського повіту були засновані таємні польські школи для навчання дітей молитов, катехізису, священної історії⁶⁸. У школі с. Пришивальня вчителювала міщанка м. Заславля Б.В. Котовицька, а с. Веприк — міщанка м. Рівного Б.В. Чартковська. Цього ж року польська школа була викрита в будинку міщанина П. Ридвальського в с. Рогізна Сквирського повіту⁶⁹.

Клопотання жителів с. Янківка й с. Антонівка Васильківського повіту про дозвіл на створення ремісничої школи для дітей-католиків (1908) було відхилене через «політичну неблагонадійність» Л. Горського, А. Сокольського та інших прохачів, які «...не заслуговують на довіру, оскільки, будши католиками (походять із колишньої польської шляхти), ставляться до всього російського, як і до існуючого в Росії державного й суспільного ладу, дуже вороже»⁷⁰. До того ж Горському ставилося за провину надання ним у минулому свого будинку як приміщення для польської школи, де навчалося 20 дітей під керівництвом 18-літньої уродженки Фастова, католички В. Подвисоцької і настоятеля Василівської римо-католицької парафії ксьондза Любовицького. Зрештою васильківський повітовий справник констатував у листі до київського губернатора, що у відкритті польської школи немає потреби, оскільки в с. Янківка функціонує міністерське двокласне училище, де викладаються загально-освітні предмети й рукоділля.

У секретному циркулярі київського губернатора від 7 березня 1908 року керівництву поліції Київської губернії наголошувалося: «Пропоную начальникам поліції якнайшвидше з'ясувати й донести мені, чи не було встановлено при виконанні поліцейських дізнань щодо відкриття в різних населених пунктах губернії польських шкіл без належного дозволу якийсь зв'язок цих шкіл із функціонуючим у м. Києві польським просвітницьким товариством «Освята» і його відділеннями...»⁷¹. Про відсутність фактів заснування польських шкіл відрепортували канівський, київський, черкаський, чигиринський повітові справники. Водночас сквирський повітовий справник виявив зв'язок із «Освята» польської школи в с. Березинка, учитель якої, Б. Химентовський, отримав рекомендацію від зазначеного товариства. За результатами розслідування діяльності шкіл у м. Володарка й с. Мала Сквирка було встановлено, що «Освята» порушувало клопотання про дозвіл на їх відкриття. Адміністративно-каральним органам не вдалося виявити зв'язок із польським просвітницьким товариством шкіл, заснованих нелегально в Бердичівському, Васильківському, Звенигородському, Липовецькому, Радомисльському, Таращанському повітах Київської губернії.

З ініціативи ксьондза Беліловської парафії Шангіна восени 1908 року в с. Юзвин Бердичівського повіту Київської губернії у будинку селянина В. Боярського створено польську школу, приміщення якої являло собою кімнату завдовжки і завширшки в 6 аршин, заввишки в 2½ аршина, з трьома вікнами 1 X¾ аршина, земляною підлогою й піччю. Шкільне начиння складалося з грифельних дошок, польських абеток і хрестоматій, збірників арифметичних задач, навчальних посібників із Закону Божого тощо. Учителем школи був селянин Липовецького повіту, римо-католик Ф.Я. Требільський (37 р.); до списку учнів входили: Грушевська Агата Йосипівна, Камінська Людвіка Людвіківна, Пьонтковська Анна Павлівна, Камінський Едуард Лук'янов, Блажиевський Климентій Адамів, Блажиевський Семен Семенів, Боярський Людвик Владиславів, Блажиевський Мартин Адамів, Блажиевський Тимофій Казимирів⁷². У грудні цього ж року католицька громада с. Богудзенка Бердичівського повіту відкрила польську школу, де навчалося 14 хлопчиків і 3 дівчинки віком від 10 до 14 років, а викладацькою діяльністю займався випускник церковно-парафіяльної школи 24-літній Ц.С. Хомський⁷³.

Невід'ємною складовою переслідування засновників польських навчальних закладів були анонімні доноси. 1909 року до міністерства народної освіти надійшов лист за підписом «Русский», в якому не лише повідомлялося про існування в м. Рівне безкоштовної польської школи, а й давалися поради на кшталт: «Щоби накрити цю школу зненацька, слід оточити будинок колом і ввійти не з парадного ганку, а з чорного,

оскільки в іншому випадку біля парадного входу будуть заговорювати зуби, а з чорного, в цей час, випускати учнів і виносити класні столи, надаючи квартирі вигляду приватної, такі випадки вже траплялися»⁷⁴. Того ж року було викрито польські школи в с. Ледянці Заславського повіту, с. Пальче Дубенського повіту та с. Малих Зозулинцях Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. З учительки, міщанки м. Варшави В. Чугалінської, взяли підписку про припинення педагогічної діяльності. Новоград-волинський справник розкрив діяльність створеного поміщиком Я.Ф. Дунін-Карвицьким в лісовій місцевості поблизу с. Буртин дитячого притулку, де викладання здійснювалося польською і російською мовами. На пристава другого стану Ковельського повіту було покладене завдання підготувати матеріали для суду щодо шкіл (із викладанням історії, катехізису, релігійних співів), створених у с. Ворокомлі і с. Майдані на кошти настоятеля Камінь-Каширського костелу ксьондза Я. Мацейського. Таємну школу було виявлено в с. Саввинцях Кам'янецького повіту Подільської губернії. Селянин А. Себастьянов відкрив у своєму будинку в м. Фрамполі на Поділлі школу, при обшуку якої знайдено 39 книг польською мовою, 12 польських букварів, 8 зошитів, 13 грифельних дощок і розклад уроків⁷⁵. У м. Кам'янці міщанка Ф. Матковська створила у своїй квартирі школу, яку відвідували учні-католики віком 9–13 років. Отримавши від ксьондза Межирівського костелу Ц. Малиновського письмовий дозвіл навчати дітей молитов, селянин Кам'янецького повіту Ф. Дидора розпочав викладання у польській школі с. Мальчівців Літинського повіту Подільської губернії. У межах Ямпільського повіту місцева землевласниця Ярошинська заснувала в с. Куні початковий навчальний заклад для селян-католиків 8-12 років, які навчалися Закону Божому польською мовою й рукоділля; таємні школи існували також у с. Моївці та с. Зятківці. На Волині у Волочиському римсько-католицькому костелі діяла школа, в якій російську й польську мови викладала вчителька з м. Варшави Я.-П. Бурба. Зусиллями уманського повітового очільника поліції була закрита таємна школа при цукровому заводі с. Погорілої, де варшавський міщанин Л. Витковський навчав дітей віком від 7 до 14 років.

В Умані приватною викладацькою діяльністю займалася М. Курманович, яка облаштувала під навчальні кімнати приватний будинок по вулиці Торговій, де поліцією було виявлено картини із зображенням сюжетів із Старого і Нового Заповітів, ікону Божої Матері й розп'яття Спасителя, шафу з книжками та зошитами польською й російською мовами, таблиці для читання, географічні карти, малюнок людського скелету, чорнильниці тощо. На допиті Курманович зазначила, що має звання домашньої вчительки і переїхала з Києва до Умані передусім задля

виховання дітей свого брата (розбитого паралічем). З дозволу директора Уманського комерційного училища вона відкрила «учнівську квартиру» для 15 дітей, яких готувала до вступу в училище та гімназію. Винною у створенні таємної школи Курманович себе не визнала й попросила повернути вилучені в неї книги.

Відхрестився від створення польської школи для католиків і православних (с. Волиця Сквирського повіту Київської губернії) настоятель Івницького костела Гурський, який визнав лише факт навчання спільно з викладачем Ф. Щигельським дітей-католиків катехізису й підготовки до першої сповіді та причастя. Не знайшлося достатньо доказів і щодо діяльності таємної школи в с. Великих Єрчиках того ж повіту. Натомість прокурору київського окружного суду було передано документи щодо заснованої 1907 року в економії Подгурського в с. Липки католицької школи, де під безпосереднім наглядом ксьондза м. Ходоркова викладали доньки згаданого поміщика. У ній поряд з католиками навчалися православні: брати Гаєвські; Олена, Григорій і Антоніна Комнацькі; Андрій Балюк; Василь Сорочинський; Ксенія Сергійчукова; Феодосія Гончарова; Євдокія Ковбасюкова; Марія, Анна й Олександр Міцкевичі та ін.

Завідувачу Липківського земського училища І. Матійцу, який не перешкоджав своїм учням відвідувати польську школу і приховував це від начальства, винесли сувору догану за «недбале ставлення до виховання в російських дітях морально-релігійного й національного почуття» та пригрозили звільненням у разі повторення подібних «провин»⁷⁶. Православні учні були і серед вихованців польської школи урочища Дубова Радомиського повіту Київської губернії. У с. Велика Радзивілівка Бердичівського повіту місцевий пристав викрив таємну школу, де близько 30 учнів навчалися польському читанню й письму, арифметики, російського читання, вивчали римсько-католицький катехізис. Директор народних училищ Київської губернії порушив питання щодо поліцейського розслідування діяльності польського початкового навчального закладу на хуторі Миколаївці поблизу с. Хмільни Київського повіту. У с. Замірах Радомиського повіту поліція закрила таємну польську школу, засновану міщанином м. Томашова Петроковської губернії С. Османським. На теренах Сквирського повіту римсько-католицькі школи було виявлено в с. Рогізній та с. Володарці — у будинку М. Дроздовського, який, одружившись на польці, перейшов із православ'я в католицизм. До створення таємних польських навчальних закладів долучалася і єврейська громада, наприклад, у м. Липовці Київської губернії єврей Ягубський надав свій будинок для школи, в якій міщанка м. Умані М. Височанська навчала грамоті дітей 8–14 років римсько-католицького віросповідання.

Розголосу в київській пресі набула інформація щодо перешкоджання поліцією зібранню на квартирі доктора Петкевича запрошених на обід

гостей, для яких член Краківської Академії наук В.Ф. Лютославський у популярній формі роз'яснював зміст своїх лекцій з філософії, викладених напередодні в клубі «Огниво»⁷⁷.

1910 року Київське охоронне відділення фіксувало діяльність у Києві двох таємних жіночих монастирів, що готували народних польських учительок, відданих «справі визволення Польщі». Один із цих монастирів розташовувався в Києві на розі вулиць Предславинської і Поліцейської, де діяв дитячий притулок і школа. Неподалік на вул. Поліцейській був притулок для літніх жінок при монастирі, а також функціонувала школа для хлопчиків. Фінансове забезпечення цих закладів здійснювало Польське римсько-католицьке благодійне товариство. Другий жіночий католицький монастир розташовувався поблизу Михайлівського монастиря, і його садиба мала вихід до Трьохсвятительської вулиці. При монастирі діяла білошвейна майстерня⁷⁸.

Восени 1910 року в с. Узині Васильківського повіту Київської губернії у будинку слюсаря місцевого цукрового заводу І.В. Щепанського була створена таємна польська школа, де вчителювала М.М. Тейшерська, що приїхала на Київщину з м. Вільно⁷⁹. У грудні того ж року на запрошення селянина-католика К.Я. Піонтковського до с. Войтівців Бердичівського повіту прибула міщанка м. Вільно О.О. Зданович, яка і розпочала в його будинку навчання дітей польської грамоти.

У с. Ольховці Звенигородського повіту директор цукрового заводу ініціював організацію занять з польської мови при місцевому двокласному училищі, внаслідок чого вчителька Ю. Бродовська, яка не донесла про цей факт начальству, була звільнена зі служби. При будинку органіста римсько-католицького костелу м. Ракитного Васильківського повіту діяла школа, в якій випускниця Білоцерківської жіночої гімназії міщанка М. Малішевська навчала дівчаток шиттю та спільно з селянкою С. Вінарською викладала Закон Божий за катехізисом польською мовою, а органіст — дворянин Л. Глембоцький — навчав співам молитов і готував хлопчиків до прислугування в костелі на урочистих богослужіннях.

На Поділлі в с. Завадинцях Кам'янецького повіту поліція виявила католицьку школу грамоти, що діяла в будинку місцевого землевласника К. Пуласького. Водночас у м. Ямполі була викрита школа, створена за кошти поміщика с. Косоуц Сорокського повіту Бессарабської губернії Михаловського й дворянина Б. Домбровського. У ній учителька М. Біндер під прикриттям ремісничої школи навчала дітей від 9 до 14 років читати й писати польською мовою, а ксьондз ямпольського костелу Каспржиковський викладав Закон Божий⁸⁰.

22 лютого 1911 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Ф.Ф. Трепов видав постанову щодо забо-

рони таємного навчання в Південно-Західному краї. Згідно з нею заборонялося: надавати приміщення для навчання дітей чи дорослих без відповідного дозволу; займатися педагогічною діяльністю, не маючи свідоцтв; сприяти таємному навчанню шляхом фінансової підтримки чи особистої праці; схилити інших до недозволеного навчання чи бути присутнім при ньому. За порушення цієї постанови застосовувався в адміністративному порядку штраф розміром у 500 руб. та арешт до трьох місяців⁸¹.

1911 року були закриті таємні польські школи у с. Острові та с. Берковці Радомисльського повіту Київської губернії. Цього ж року прокурор окружного суду отримав матеріали справи щодо функціонування при Київському римсько-католицькому благодійному товаристві дитячого притулку на розі вулиць Предславінської і Поліцейської, де було виявлено костел-каплицю з усім приладдям для богослужінь і школу для навчання Закону Божому й грамоті.

У лютому директор народних училищ Подільської губернії доповів попечителю Київського навчального округу про існування в м. Іванківцях Ушицького повіту, за підтримки місцевого ксьондза Рачковського, таємної школи, де близько 6 дітей навчалися молитов і читанню польською мовою.

Подільський губернатор отримав 1911 року відомості щодо діяльності в с. Лошківцях Кам'янецького повіту таємної польської школи, в якій навчалася 10 дітей віком від 8 до 12 років. Поліцією Радомисльського повіту Київської губернії була закрита польська школа в с. Федорівці, де селянин Т.С. Батовський навчав 17 хлопчиків римсько-католицького віросповідання. У жовтні ц.р. директор народних училищ Київської губернії повідомляв про існування в м. Махновці Бердичівського повіту школи, в якій нараховувалося 15 учнів-поляків.

1913 року в с. Гречани Проскурівського повіту Подільської губернії в одній із селянських хат була виявлена створена за сприяння місцевого ксьондза Носалевського таємна польська школа, а її засновник притягнений поліцією до відповідальності⁸².

У лютому 1913 року в с. Макарівській Буді Київського повіту, де здійснював навчання міщанин із Василькова Ф.Ф. Монтицький, виявили таємну польську школу з 24 учнями. Піддавалися обшукам бібліотеки клубу «Огниво» в Києві.

21 березня 1913 року в Умані в будинку настоятеля Уманського костелу ксьондза В. Пржисецького була виявлена таємна польська школа, що діяла під прикриттям т.зв. «Християнської пральні» упродовж 10 років. Керувала роботою школи й викладала німецька піддана родом із м. Познані К.Л. Кострженська, якій допомагали п'ять помічниці —

переважно уродженок Царства Польського. На час обшуку в закладі нараховувалося 12 дівчат 15–19 років польської національності, родом із Київської і Подільської губерній. При обшуку у школі вилучено 46 польських підручників, 100 книг релігійного змісту польською мовою, 52 польськомовні книги з історії, літератури, публіцистики. На ксьондза Пржисецького, який безкоштовно надавав для школи приміщення, було накладено штраф у 300 руб. Проти Кострженської порушили судове переслідування за ст. 1051 Уложення про покарання⁸³.

Унікальним явищем культурного життя України було польське театральнo-музичне мистецтво, адже відображаючи провідні художні течії й естетичні ідеї свого часу, воно накладало глибокий відбиток на багатомірні процеси формування суспільної свідомості київської громадськості, кристалізації морально-етичних ідеалів, розвитку емоційно-психологічної складової духовного життя міста. Так наприклад, непересічною подією стали виступи в Малому театрі Крамського, з участю київської трупи, польської актриси Марії Пшибилко-Потоцької, яка презентувала у квітні 1909 року комедію в 4-х актах “Lekkomyślna siostra”. Їх анонс фігурував на перших шпальтах київської преси:

TEATR MAŁY KRAMSKIEGO.
W czwartek, d. 2 kwietnia b.r. Ostatni występ
MARYI PRZYBYŁKO-POTOCKIEJ
artystki teatrów Warszawskich z współudziałem trupy Kijow.

T-wa miłośn. stuki oraz artystów.

Lekkomyślna siostra, komedja w 4-ch aktach Włodzimierza Perzyńskiego.
Początek o godzinie 8¼ wieczorem. Reżyser Henryk Halicki. Bilety nabywać
można w kasie teatru⁸⁴.

Аналіз змісту київської преси початку ХХ ст. засвідчує зростання значення просвітницької діяльності польської громади. Згідно з інформацією газети «Киевская мысль» від 29 квітня 1909 року в Києві готувалися до зустрічі відомого польського письменника, поета й драматурга Є. Жулавського, якого запросили для читання лекцій на теми: «Про засади мистецтва», «Про драму і про театр», «Про талант і про геній». У травні до польського клубу «Огниво» були запрошені учасники Організаційного зібрання польського гуртка літераторів і журналістів, а також гості артистичного кабаре, до програми якого входили оперета Ж. Оффенбаха «Паризькі квітникарки», декламація, співи, монологи тощо⁸⁵. 30 квітня в приміщенні Товариства рівноправ'я польських жінок на Прорізній, 28 у Києві було організовано бесіду Т. Загурського на тему «Жінка в російському законодавстві». На 15 травня в приміщенні Польського

гімнастичного товариства, розташованого по вул. Лютеранська, 32, призначили публічну лекцію С. Пивара «Про еміграцію в Америці»⁸⁶.

30 квітня 1911 року в Бердичеві відбулася постановка п'єси «Болеслав Сміливий» настоятеля Маріїнського костелу ксьондза Д. Бончковського, який, за інформацією київського охоронного відділення, мав спрямувати грошовий збір від спектаклю на облаштування нелегальних польських шкіл у Житомирі й Києві. 7 травня 1911 року о 20.25 ця історична драма була представлена у київському театрі «Бергоньє». Режисери: І. Якса-Хамец і С. Вільчковський, дійові особи:

- король Болеслав Сміливий — п. Вадзинський;
- Станіслав, єпископ краківський — п. Якса-Хамец;
- Ізяслав, великий князь київський — п. Гаєвський;
- Мешко, син Болеслава — п. Зарембянка;
- Ярополк, син Ізяслава — п. Згорський;
- Вшебор, гетьман військ королівських — п. Моравський;
- Сецех, каштелян краківський — п. Балдис;
- Сулислав, завідувач державної скарбниці — п. Войцеховський;
- Збилют, начальник варти — п. Лакомський;
- Славек, син гетьмана — п. Холинський;
- Стрепа, прапорносець — п. Ярошевич;
- Остоя, сотник королівських військ — п. Томашинський;
- Папський легат — п. Кропильницький;
- Піотровин — п. Неверуш;
- Ангел — пані Халинич;
- Диявол — п. Гродецький;
- Кмита, зброєносець — п. Халицький мол.;
- Зема, зброєносець — п. Вільчковський;
- Василь, слуга Ізяслава — п. Гриневицький;
- Мисливець — п. Голинський.

За офіційними даними, театральний збір склав 357 руб. 55 коп., з них на оренду театрального приміщення й освітлення витрачено 117 руб., на платню артистам — 60 рублів за вихід, поїздки з Бердичева до Києва й у зворотному напрямку — 49 руб. 42 коп.⁸⁷ Очевидно, з метою таємного збору коштів на польські школи ксьондз Д. Бончковський направляв особисті запрошення своїм київським знайомим, наприклад: В. Титенбуку, що проживав на Бібіковському бульварі, 52.

25 лютого 1912 року на базі Товариства рівноправ'я польських жінок відбулася науково-популярна астрономічна бесіда на тему «Про походження світів» у супроводі «світових картин»; 1 березня доктор В. Боровська представила доповідь «Гігієна дитини»⁸⁸.

Культурно-освітній розвиток польської громади невіддільний від діяльності добровільних організацій, спрямованої на підтримку незможних верств населення. На річному засіданні Римсько-католицького благодійного товариства (1912) у клубі «Огниво», де головував настоятель костелу Св. Олександра ксьондз С. Шептицький, було представлено звіт, згідно з яким упродовж 1911 року надійшли пожертви від Л. Янковського — 25 тис. руб., 4% держ. рентою; пожертви імені І.Ф. Диновського — 2800 руб. і 1300 руб., 4% держ. рентою (відсотки з цих сум мали направлятися на оплату навчання дітей з бідних родин); за заповітом К.Ф. Кржишковського — 10 тис. руб. на облаштування дитячого «притулку-ясел» і 10 тис. руб. на створення колоній для слабосильних дітей; відповідно до заповіту І.В. Лиховського — 1 тис. руб., відсотки з яких призначалися для ремісників-початківців. Товариство отримало прибутки і за рахунок організації балу в залі купецького зібрання (3183 руб.), гуляння Дніпром (143 руб.), танцювального вечора в клубі «Огниво» (357 руб.)⁸⁹.

З огляду на загострення російсько-австрійських відносин, 1912 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відмовив Бердичівському римсько-католицькому благодійному товариству в наданні дозволу на організацію публічних лекцій професора Краківського університету Л. Брунера на теми «Як ми розуміємо природу» та «Участь поляків у всесвітній науці»⁹⁰. Цього ж року в.о. київського губернатора дозволив Київському польському товариству любителів мистецтва, створеному з метою «розвитку серед польського населення міста Києва і Київської губернії культу мистецтв»⁹¹, організувати в клубі «Огниво» публічну лекцію артиста І. Котарбинського «Про польського письменника Крашевського»⁹².

Від 1912 року при Київському польському громадському зібранні «Огниво», розташованому по вулиці Хрещатик, 1, діяла постійна польська трупа, на утримання якої виділялося до 2000 руб. щомісяця. Центральний клуб «Огниво», членом якого могла стати будь-яка особа без різниці соціального походження й національності, перебував у Львові, а його філіяльні відділення засновувалися в різних містах Російської імперії — Києві, Умані, Одесі, де польською громадою організовувалися культурно-просвітницькі заходи — театральні вистави, лекції, читання, науково-популярні доповіді тощо. У рапортах начальника Київського охоронного відділення із грифом «цілком таємно» театральномистецька діяльність польської громади характеризувалася як засіб пропаганди ідеї відновлення Польської держави та формування протестних настроїв у місцевого населення.

Київське польське товариство любителів мистецтва отримало змогу організувати з серпня 1913 по травень 1914 року в приміщенні клубу

«Огниво» польськомовні драматичні спектаклі лише за умови попереднього ознайомлення поліцеймейстера з кожною п'єсою; вилучення з репертуару творів, що пропагують ідею відновлення Польщі; присутності на кожній виставі співробітника зі знанням польської мови⁹³.

Нагляд адміністративно-каральних органів за настроями польського населення було посилено у зв'язку із 50-ю річницею Польського повстання 1863–1864 рр. З цієї нагоди 9 лютого 1913 року в Житомирі від імені Римсько-католицького благодійного товариства організували багатолюдний бал, учасники якого, підвівшись із піднятими бокалами шампанського, мовчки вшанували пам'ять загиблих повстанців⁹⁴.

Із початком Першої світової війни польське громадсько-культурне життя тривало, знаходячи вияв у яскравих мистецьких акціях, театральних постановках. Польськомовні періодичні видання висвітлювали діяльність не лише польської, а й інших етнічних громад Києва. Приміром, 23 лютого 1915 року в газеті “Goniec kijowski” було опубліковано замітку “Z życia Czechów kijowskich”, присвячену засіданню Чеського благодійного й просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського, на якому обрали делегатів на з'їзд «Союзу чеських товариств у Росії», а також обговорювалася роль останнього у вирішенні майбутньої долі Чеського королівства⁹⁵.

Загалом аналіз змісту документів канцелярії попечителя Київського навчального округу, київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського охоронного відділення, київського губернського жандармського управління та ін. дозволяє дійти висновку, що всупереч репресивно-каральній політиці міністерства внутрішніх справ, відомства православного сповідання, міністерства народної освіти поширення таємних польських шкіл та культурно-просвітницьких організацій тривало впродовж другої половини ХІХ ст. і не припинилося на початку ХХ ст., включаючи до орбіти свого впливу не лише католиків, а й православних і перетворюючись на об'єкт звинувачень у боротьбі за уми населення Київської, Подільської і Волинської губерній з метою піднесення «шовіністичної пропаганди», спрямованої на відродження польської державності. Настрої поляків і українців керівництво київського губернського жандармського управління 1910 року характеризувало так: «Непорозумінь між поляками й українофілами майже немає, вони однаково щиро ненавидять Росію в особі пануючого племені, прагнучи до відділення від неї»⁹⁶.

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 544. Спр. 173. Арк. 26 зв.–27.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 625. Спр. 416. Арк. 4.

- ³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 528. Спр. 348. Арк. 4–11 зв.
- ⁴ ЦДІАК України. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 4-а. Арк. 89.
- ⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 1 зв.
- ⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 2 зв.
- ⁷ ЦДІАК України. Ф. 2042. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 1–1 зв.
- ⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 828. Спр. 20. Арк. 1–8 зв.
- ⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 127. Арк. 49–49 зв.
- ¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 144. Арк. 5–5 зв.
- ¹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 127а. Арк. 79 зв.
- ¹² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 127а. Арк. 80.
- ¹³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 127. Арк. 1–2.
- ¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 127. Арк. 21.
- ¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 127. Арк. 91.
- ¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 127а. Арк. 2–2 зв.
- ¹⁷ *Głos kijowski*. 1906. 1(14) marca. S. 2.
- ¹⁸ *Głos kijowski*. 1906. 29 czerwca (10 lipca). S. 1–2.
- ¹⁹ *Dziennik kijowski*. 1907. 11(24) kwietnia. S. 2.
- ²⁰ *Dziennik kijowski*. 1907. 31 marca (13 kwietnia). S. 2.
- ²¹ *Киевская мысль*. 1909. 22 травня. С. 1–2.
- ²² ДАКО. Ф. 2. Оп. 36. Спр. 47. Арк. 577а–580.
- ²³ ДАКО. Ф. 2. Оп. 36. Спр. 47. Арк. 621–623 зв.
- ²⁴ ДАКО. Ф. 2. Оп. 75. Спр. 226. Арк. 1–3.
- ²⁵ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 282. Арк. 1–4.
- ²⁶ *Киевская мысль*. 1907. 24 серпня. С. 1; 1907. 4 травня. С. 1; 1907. 15 травня. С. 1.
- ²⁷ *Киевская мысль*. 1907. 16 травня. С. 1; 1907. 20 травня. С. 1.
- ²⁸ *Киевская мысль*. 1907. 7 червня. С. 1.
- ²⁹ Statut Polskiego Towarzystwa “Oświata”. Kijów, 1906. S. 3.
- ³⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 130. Арк. 33.
- ³¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 856. Спр. 107. Арк. 1–26.
- ³² *Polskie pieśni narodowe*. Warszawa, 1905. S. 46.
- ³³ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 3–19.
- ³⁴ *Киевская мысль*. 1907. 24 жовтня. С. 3.
- ³⁵ *Киевская мысль*. 1907. 10 листопада. С. 3.
- ³⁶ *Киевская мысль*. 1907. 9 листопада. С. 3.
- ³⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 2. Арк. 183–184.
- ³⁸ *Киевская мысль*. 1907. 3 жовтня. С. 1; 1907. 4 жовтня. С. 1; 1907. 5 жовтня. С. 1; 1907. 6 жовтня. С. 1; 1907. 7 жовтня. С. 1; 1907. 8 жовтня. С. 1; 1907. 9 жовтня. С. 1.
- ³⁹ *Киевская мысль*. 1907. 11 жовтня. С. 1; 1907. 12 жовтня. С. 1.
- ⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 2. Арк. 83.
- ⁴¹ *Киевская мысль*. 1907. 5 листопада. С. 2.
- ⁴² *Киевская мысль*. 1907. 9 листопада. С. 3.
- ⁴³ *Киевская мысль*. 1907. 4 березня. С. 4; *Киевская мысль*. 1907. 28 вересня. С. 3.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 112. Арк. 35.
- ⁴⁵ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 286. Арк. 6.
- ⁴⁶ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 284. Арк. 1–3.
- ⁴⁷ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 285. Арк. 2.
- ⁴⁸ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 287. Арк. 9.
- ⁴⁹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 287. Арк. 10–10 зв.
- ⁵⁰ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 311. Арк. 5–6.

- ⁵¹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 108. Арк. 1–1 зв.
⁵² ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 348. Арк. 3–3 зв.
⁵³ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 379. Арк. 4–4 зв.
⁵⁴ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 144. Арк. 1–2 зв.
⁵⁵ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 492. Арк. 4–5.
⁵⁶ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 405. Арк. 1.
⁵⁷ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 380. Арк. 4–4 зв.
⁵⁸ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 404. Арк. 1–3.
⁵⁹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 385. Арк. 1–1 зв.
⁶⁰ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 44. Арк. 1–5.
⁶¹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 374. Арк. 4–4 зв.
⁶² ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 381. Арк. 9–9 зв.
⁶³ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 386. Арк. 1–3 зв.
⁶⁴ ДАКО. Ф. 2. Оп. 181. Спр. 661. Арк. 1–4.
⁶⁵ ДАКО. Ф. 2. Оп. 73. Спр. 349. Арк. 1.
⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 112. Арк. 74.
⁶⁷ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 41. Арк. 1–1 зв.
⁶⁸ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 51. Арк. 5.
⁶⁹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 515. Арк. 1.
⁷⁰ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 103. Арк. 3.
⁷¹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 547. Арк. 1–1 зв.
⁷² ДАКО. Ф. 2. Оп. 74. Спр. 552. Арк. 1–6.
⁷³ ДАКО. Ф. 2. Оп. 75. Спр. 72. Арк. 2–4.
⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 145. Арк. 2 зв.–3.
⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 145. Арк. 22.
⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 145. Арк. 60 зв.
⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 204. Арк. 3–3 зв.
⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1988. Арк. 448.
⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 145. Арк. 58.
⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 165. Арк. 5–5 зв.
⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 165. Арк. 23 зв.
⁸² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 239. Арк. 1.
⁸³ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 123–124.
⁸⁴ Киевская мысль. 1909. 2 квітня. С. 1.
⁸⁵ Киевская мысль. 1909. 16 квітня. С. 3.
⁸⁶ Киевская мысль. 1909. 2 травня. С. 3.
⁸⁷ ДАКО. Ф. 2. Оп. 227. Спр. 191. Арк. 20 зв.
⁸⁸ Киевская мысль. 1912. 12 лютого. С. 5; 17 лютого. С. 4.
⁸⁹ Киевская мысль. 1912. 1 жовтня. С. 6.
⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 179. Арк. 2–5.
⁹¹ Ustawa Kijowskiego Polskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki. Kijów, 1907. S. 3.
⁹² ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 241. Арк. 157.
⁹³ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 33–33 зв.
⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 470. Арк. 64.
⁹⁵ Goniec kijowski. 1915. 10 (23) lutego. S. 3.
⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2198. Арк. 9 зв.

РОЗДІЛ 6

РОЛЬ ШКІЛЬНИЦТВА В ЖИТТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ

6.1. Освітні ініціативи єврейського населення періоду «Великих реформ» 60–70-х рр. XIX ст.

У контексті осмислення етнокультурних аспектів історії Російської імперії особливого значення набуває студіювання соціально-психологічної адаптації і трансформації єврейських громад, комунікації з оточуючим соціальним середовищем і державними інституціями. Відповідно, актуалізуються дослідження впливу освіти на процеси збереження сталих моделей культурно-побутового життя євреїв, з одного боку, та їхню соціально-психологічну інтеграцію до християнського соціуму, з іншого, а також динаміки освітнього рівня єврейської молоді. Конкретно-історичний аналіз особливостей національної політики Російської імперії періоду «Великих реформ» становить інтерес у світлі осягнення історико-філософських проблем взаємодії іудейської та християнської систем цінностей і світоглядних орієнтирів, ролі державного примусу в соціокультурній трансформації єврейської спільноти, специфіки розв'язання в Росії єврейського питання, що загострилося після придушення Польського повстання 1863–64 рр. на тлі поширення пропагандистських спекуляцій щодо т.зв. «польсько-єврейського ярма».

Упродовж 1840-х років у Російській імперії започатковано систему казенних єврейських училищ, які за задумом міністра народної освіти С.С. Уварова мали забезпечити зближення єврейського й християнського населення шляхом цілеспрямованого витіснення з навчально-виховного процесу Талмуду.

Згідно з височайшим повелінням імператора Олександра II від 16 травня 1859 року:

- обов'язковим оголошувалося навчання дітей євреїв-купців і почесних громадян у загальних казенних навчальних закладах або єврейських казенних училищах, санкціонувалося заснування за власні кошти пансіонів для дітей євреїв;
- дозволялося євреям навчати своїх дітей закону віри за власним вибором — в училищах або у приватних учителів;
- приписувалося продовжити видачу свідоцтв на право викладання меламедам, «не поміченим в особливому прояві фанатизму», через

10 років дозвільні свідоцтва видавати лише колишнім меламедам, випускникам рабинських училищ або загальних вищих чи середніх навчальних закладів, а з 1875 року повністю запровадити в дію указ від 19 червня 1855 року, за яким учителювати могли виключно євреї, які здобули освіту в зазначених навчальних закладах;

- учителі єшиботів і талмуд-тор, а також утримувачі й учителі приватних училищ і пансіонів, мали призначатися з числа осіб, які здобули належну освіту;
- при казенних єврейських училищах мали перебувати почесні блюстителі з числа впливових і освічених євреїв, які сприяли би поступовій заміні меламедів випускниками рабинських училищ або загальних вищих і середніх навчальних закладів;
- запроваджувалося викладання загальних предметів у талмуд-торах, а єшиботи відносилися до другорядних училищ;
- передбачалася ліквідація єврейських училищ другого розряду в тих місцевостях, де існували гімназії і повітові училища;
- з метою витіснення меламедів при училищах першого розряду відкривалися підготовчі класи для дітей до 8 років;
- заохочувалося створення єврейських приватних дівочих училищ;
- засновувалися стипендії для євреїв;
- виділялися кошти на придбання навчальних посібників для бідних учнів казенних єврейських училищ;
- рабинській комісії доручалося складання навчальних програм.

У жовтні того ж року попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов висловив свої міркування з питання відкриття підготовчих класів при єврейських училищах першого розряду. На його думку, оскільки мета останніх полягала в підготовці єврейських дітей до вступу до загальних училищ, в яких викладалися «єврейські закони й обряди віри», то навчальний процес мав орієнтуватися на усунення перепон, що «за нинішньої освіти євреїв постійно паралізували всі урядові розпорядження, спрямовані проти релігійних забобонів євреїв»¹. Відповідно, Пирогов наголошував на доцільності викладання в підготовчих класах лише російської граматики й рахунку.

1859 року міністр народної освіти Є.П. Ковалевський дав дозвіл на заснування в Бердичеві другого казенного єврейського першорозрядного училища й асигнування на початкове облаштування закладу до 260 руб., а також на утримання, згідно із затвердженням 20 жовтня 1848 року штатом, 900 руб., на оренду приміщення — до 300 руб. на рік за рахунок свічкового збору. Потреба у відкритті цього закладу виникла у зв'язку з переповненістю єдиного на той час Бердичівського першорозрядного

єврейського училища, де кількість учнів сягнула 160, й адміністрація змушена була створювати паралельні класи та запрошувати до них учителів із другорозрядного училища. Для новоствореного навчального закладу розробили наступний розклад уроків:

Таблиця 1

Розклад уроків для другого Бердичівського казенного єврейського училища першого розряду²

	Число уроків на тиждень		Уроки	Години
	1-й клас	2-й клас	Загалом	
Закон Божий	7	7	14	21
Єврейська мова (ідиш)	2	2	4	6
Російська мова й чистописання	4	4	8	12
Німецька мова	1	1	2	3
Арифметика	2	2	4	6
Загалом	16	16	32	48

На єврейські казенні училища покладалася функція реалізації русифікаторської політики культурно-освітніми засобами, зокрема в Бердичеві, де найбільш поширеними були польська та німецька мови, а російськомовні книжки не мали особливої популярності. Відповідно, 1860 року в Бердичівському другорозрядному училищі започатковано публічні літературні читання російських текстів: творів М.В. Гоголя, О.С. Пушкіна, І.С. Тургенева, а також О.А. Рабиновича — редактора щотижневого журналу російських євреїв «Рассвет» (Одеса, 1860–1861)³.

У жовтні 1860 року міністерство народної освіти санкціонувало відкриття казенного єврейського училища в м. Таращі з виділенням на його утримання по 900 руб. на рік та до 300 руб. — на початкове облаштування за рахунок свічного збору з євреїв. 1864 року керівництво Київського навчального округу дало дозвіл винаймати приміщення для училища в таращанського купця другої гільдії Ж. Островського. Згідно з умовами контракту він передавав в оренду флігель свого будинку в Таращі з сьома кімнатами, кухнею, сараєм, стайнею, льохом на строк з січня 1864 по липень 1867 рр. з платнею по 350 руб. на рік. Островський зобов'язувався здійснювати зовнішню обробку будинку, лагодити дах і паркан, прибирати двір, облаштовувати вентиляцію в кімнатах і класах, виконувати всі міські повинності, при чому військовий постій був замінений на відповідний грошовий внесок⁴.

Задля заохочення навчально-виховної діяльності й професійного розвитку вчителів єврейських навчальних закладів запроваджувалися грошові винагороди. Так, 1860 року вчителі Бердичівського казенного єврейського другорядного училища Кулітер і Бердичівського єврейського училища першого розряду Кенігсберг отримали по 100 руб. із суми свічного збору, а наглядач і вчитель Білоцерківського казенного єврейського училища першого розряду Колодко — 100 руб. з фондів училища. Водночас із єврейського училищного капіталу було виділено 250 руб. грошової допомоги вдові наглядача й учителя Васильківського казенного єврейського училища першого розряду Мовчуненка⁵.

Запроваджені російським урядом єврейські казенні училища, як інструмент русифікації і прищеплення вірнопідданських настроїв, протиставлялися культурно-освітнім традиціям єврейської громади, тісно пов'язаним з інститутом сім'ї, сталими моделями організації побуту й соціальної сфери загалом. Свідченням того, наскільки складним був цей процес, є досвід діяльності Уманського казенного єврейського училища першого розряду. Наприкінці 1850-х — на поч. 1860-х рр. наглядач О. Андрієвський неодноразово в офіційних зверненнях до органів державної влади озвучував проблему занепаду Уманського казенного єврейського училища й небажання місцевих євреїв віддавати до нього дітей. Закликаючи до обмеження діяльності хедерів і суворої заборони на викладання меламедами без відповідних свідоцтв, Андрієвський наголошував, що будь-які спроби популяризації казенного училища «зустрічали сильну опозицію в характері, відчуженості, упередженнях і фанатичних ідеях прибічників талмудичного вчення. Всіма засобами вони намагаються підірвати добробут казенних єврейських навчальних закладів, напакі надаючи сприяння й покровительство приватним школам, в яких вивчається виключно талмуд»⁶.

Учителю Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду І. Кулішеру в травні 1860 року вдалося отримати дозвіл на відкриття приватної школи для єврейських хлопчиків. Згідно з проектом діяльності цього приватного освітнього закладу кількість його учнів мала складати 15–30 осіб. Курс навчання в першому класі включав російську мову (2 уроки на тиждень), німецьку мову (2 уроки), арифметику (2 уроки) та за бажанням — Закон Божий, вивчення Біблії і головних молитов з німецьким перекладом; у другому класі — російську мову: основи граматики й письмо під диктовку (2 уроки), німецьку мову: читання й письмо (2 уроки), арифметику (2 уроки), а також за бажанням — єврейську граматику, Закон Божий, вивчення Біблії і молитов⁷.

Влітку того ж року випускнику Житомирської гімназії С. Рефнеру надали дозвіл на відкриття в Бердичеві приватної єврейської школи для

хлопчиків, розрахованої на 15–20 учнів. У підготовчому класі запроваджувалося читання російською й німецькою мовами, чистописання єврейською мовою; у першому класі — російське й німецьке читання, арифметика, а також єврейське, російське й німецьке чистописання; у другому класі — російська мова: скорочена граматики й читання легких статей, німецька мова (граматика, читання легких статей і правопис), а також арифметика, чистописання, Закон Божий і Біблія⁸.

У березні 1861 року міністерство народної освіти санкціонувало надання власниці приватної жіночої школи м. Бердичева Г. Ліхтенштейн фінансової допомоги на утримання закладу в розмірі 400 руб. на рік із сум свічкового збору. Потреба в державному асигнуванні виникла через незначну кількість учениць школи, від 30 до 40, і як наслідок — загрозу її закриття. Метою цього, заснованого 1859 року, закладу проголошувалося надання батькам можливості забезпечити їхнім дітям «правильне початкове виховання, що базується на правилах віри й моральності»⁹. Згідно з проєктом діяльності училища, воно було розраховане на 20–60 учениць, з платнею по 25 рублів сріблом із кожної, для дітей із незаможних родин навчання було безкоштовним. Відповідно до навчальних планів передбачалося викладання молитов і обрядів віри; читання й письма єврейською, російською, німецькою й французькою мовами; арифметики; географії; рукоділля, а також музики й танців — за окрему платню.

Відповідно до клопотання вчителів Уманського казенного єврейського училища першого розряду Когана й Кенігсберга в січні 1862 року попечитель Київського навчального округу дав дозвіл на відкриття в м. Умані приватної єврейської жіночої школи. У першому класі запроваджувалося читання давньоєврейською та мовою ідиш; молитви щоденні, суботні та для першого числа кожного місяця з німецьким перекладом, катехізис з німецьким перекладом під заголовком «Єсод-Гадас»; читання російською мовою з вивченням напам'ять байок І.А. Крилова; читання німецькою мовою з вивченням байок; числення, чотири арифметичні дії і практичні задачі; письмо єврейською, російською й німецькою мовами. Згідно з навчальною програмою, для другого класу передбачалося вивчення основ єврейської граматики; молитов з німецьким перекладом для нового року, для прощення й для трьох річних свят, а також другої частини катехізису; російської граматики, байок І.А. Крилова та імен осіб російського імператорського дому; німецької граматики й байок; чотирьох арифметичних дій і принципів розв'язання практичних задач; єврейського, російського, німецького письма. Викладати у новоствореному закладі російську мову й арифметику запрошено смотрителя Уманського казенного єврейського училища Андрієвського, а єврейську й німецьку мови — вчителів училища Когана й Кенігсберга. Школа була розрахована на 50 учениць з платнею по 30 руб. на рік¹⁰.

Упродовж 1861–1862 років на засіданнях створеної при міністерстві внутрішніх справ рабинської комісії обговорювалося питання щодо розробки навчальних програм для євреїв та облаштування єврейських училищ з метою «поширення серед євреїв загальної просвіти задля зближення їх із загальною масою населення й створення з них корисних членів держави»¹¹. Натомість ні казенні єврейські училища першого й другого розрядів, ні загальні навчальні заклади не користувалися популярністю серед єврейського населення, більшість якого продовжувала надавати перевагу домашній освіті, євреї ставилися з недовірою до будь-якого урядового втручання в справу релігійного виховання їхніх дітей, убачаючи в ньому посягання на свободу віросповідання. Члени рабинської комісії розглядали єврейські казенні училища як необхідну проміжну ланку на шляху до культурної інтеграції євреїв до християнського суспільства. Відповідно до розробленої комісією програми для єврейських казенних училищ першого розряду:

- в підготовчому класі передбачалося викладання Біблії: перших двох книг П'ятикнижжя Мойсеєва (5 уроків на тиждень); єврейської мови (3 уроки); російської мови (4 уроки); німецької мови (3 уроки); арифметики (3 уроки); єврейського, російського й німецького чистописання (4 уроки);
- у першому класі мали викладатися: Біблейська історія й останні три книги П'ятикнижжя Мойсеєва (6 уроків на тиждень), Мішна: трактати Берахот і Шабат (3 уроки), єврейська мова (3 уроки), російська мова (4 уроки), арифметика (3 уроки), географія (2 уроки), німецька мова (3 уроки), єврейське, російське й німецьке чистописання (4 уроки);
- у другому класі планувалося викладання Біблії: книг перших Пророків (5 уроків на тиждень), Мішни (3 уроки), єврейської мови (3 уроки), морально-релігійного вчення (1 урок), російської мови (1 урок), арифметики (3 уроки), географії (2 уроки), німецької мови (3 уроки), єврейського, російського й німецького чистописання (4 уроки);
- у третьому класі передбачалося викладання Біблії: книг Пророка Ісайї і притч Соломона (5 уроків на тиждень), Мішни (3 уроки), єврейської мови (3 уроки), морально-релігійного вчення: пояснення десяти заповідей, про свята й молитви тощо (2 уроки), російської мови (4 уроки), математики (3 уроки), географії (2 уроки), історії російського народу (3 уроки), німецької мови (3 уроки)¹².

Згідно зі звітами про діяльність закладів Київського навчального округу станом на 1862 рік казенних єврейських училищ першого розряду (утримуваних за рахунок свічного збору з євреїв) нараховувалось:

у Бердичіві — два з чотирма класами (25 учнями) і шістьма вчителями;

у Звенигородці — одне з двома класами (12 учнями) і трьома вчителями;

у Каневі — одне з двома класами (10 учнями) і трьома вчителями;

у Радомислі — одне з двома класами (5 учнями) і трьома вчителями;

у Василькові — одне з двома класами (6 учнями) і трьома вчителями;

у Сквирі — одне з двома класами (22 учнями) і трьома вчителями;

в Умані — одне з двома класами (10 учнями) і чотирма вчителями;

у Білій Церкві — одне двома класами (13 учнями) і трьома вчителями¹³.

До початку 1862 року в Бердичеві діяла одна чоловіча єврейська школа з двома класами (38 учнями) і чотирма вчителями, а також одна жіноча єврейська школа з п'ятьма класами (71 учнем) і дванадцятьма вчителями.

У рейтингу єврейських навчальних закладів за версією дирекції училищ Київської губернії (1862) перше місце належало Бердичівському першорозрядному єврейському училищу, друге — Васильківському, третє — Білоцерківському, останні сходинки посідали Радомисльське й Сквирське училища¹⁴. Загалом кількість учнів у казенних училищах була незначною, оскільки батьки віддавали перевагу навчанню дітей у традиційному дусі меламедами, не надто довіряючи глядачам-християнам, які ревно впроваджували в училищах вказівки російської адміністрації щодо змісту навчальних програм і підручників, ігноруючи думку єврейської громади¹⁵.

Задля залучення єврейського юнацтва, насамперед із незаможних родин, до державних навчальних закладів використовувалися методи фінансового заохочення. Згідно з височайшим імператорським повелінням від 23 січня 1863 року:

- на стипендії для здобуття євреями освіти в нижчих і середніх навчальних закладах міністерства народної освіти щорічно із свічного збору мали виділятися 24 тис. руб. сріблом; розподілялися ці кошти по навчальним округам відповідно до чисельності населення й місцевих потреб;
- розмір стипендій для однієї особи складав від 25 до 60 руб. сріблом на рік і визначався директорами училищ та затверджувався попечителем навчального округу;
- у повітових училищах і гімназіях педагогічні ради за погодженням з директорами призначали стипендії найбільш здібним і незаможним єврейським хлопчикам.

У березні того ж року міністерство народної освіти виділило з єврейського училищного капіталу, що зберігався в департаменті народної

освіти, 9 тис. руб. на стипендії єврейській молоді, яка здобувала освіту в загальних середніх і нижчих закладах Київського навчального округу. Середньостатистичний портрет стипендіатів вимальовується з відомостей Дирекції училищ Київської губернії за 1863 рік:

Радомисльське повітове дворянське училище:

- Кенігсберг Хаїм, час вступу до училища — 25 серпня 1862 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — вчитель Бердичівського казенного єврейського училища першого розряду, розмір стипендії — 60 руб.

Златопільське повітове дворянське училище:

- Розенштейн Яків, час вступу до училища — 16 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 30 руб.;
- Барський Соломон, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні хороші, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 45 руб.;
- Білоцерківський Ісаак, час вступу до училища — 29 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 45 руб.;
- Гордан Берман, час вступу до училища — 25 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — вчитель, розмір стипендії — 50 руб.;
- Майданський Маркус, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, перебував на утриманні дальнього родича купця Мойсея Годліна, розмір стипендії — 50 руб.;
- Заславський Яків, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.;
- Гофман Маркус, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.;
- Метт Соломон, час вступу до училища — 19 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.¹⁶

За результатами інспекції, здійсненої управлінням Київського навчального округу впродовж 1863–64 рр., виявлено незадовільний стан викладання російської мови у Сквирському єврейському казенному училищі першого розряду: з 11 учнів лише 3 уміли читати, а інші через погану відвідуваність ледве вивчали російські літери й набагато краще володіли німецькою мовою¹⁷.

Станом на 1 січня 1864 року до відомства дирекції училищ Київської губернії входили:

- Казенне єврейське училище другого розряду м. Бердичева, засноване 1848 р., з 68 учнями;
- Перше казенне єврейське училище першого розряду м. Бердичева, засноване 1848 р., з 66 учнями;
- Друге казенне єврейське училище першого розряду м. Бердичева, засноване 1860 р., з 43 учнями;
- Казенне єврейське училище м. Василькова, засноване 1849 р., з 20 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Києва, засноване 1849 р., з 16 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Білої Церкви, засноване 1849 р., з 22 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Умані, засноване 1854 р., з 13 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Сквири, засноване 1854 р., з 8 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Радомисля, засноване 1854 р., з 8 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Звенигородки, з 14 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Таращі, засноване 1859 р., з 42 учнями;
- Талмуд-тора м. Бердичева, заснована 1848 р., зі 124 учнями;
- Приватний жіночий пансіон для єврейських дівчат, утримуваний учителем Бердичівського училища другого розряду Ароном Фрідом, заснований 1859 р., з 24 учнями;
- Приватна жіноча школа для єврейських дівчат Гольди Ліхтенштейн у м. Бердичеві, заснована 1859 р., з 40 учнями;
- Приватна чоловіча школа для єврейських хлопчиків Лейзора Милькеса, заснована 1859 р., з 30 учнями;
- Приватна чоловіча школа для єврейських хлопчиків Вайнштейна та Кенігсберга в м. Бердичеві, заснована 1863 р., з 30 учнями¹⁸.

1864 року управління Київського навчального округу відрядило єврея М. Рубинштейна для огляду єврейських навчальних закладів Київської, Подільської і Волинської губерній. Голова Київської губернської училищної комісії П. Балабух спільно з М. Рубинштейном у грудні 1864 року оглянули перше Радомисльське казенне єврейське училище першого розряду, учні якого запізно (в грудні) приступили до занять після канікул, а отже, новоприбулі встигли лише вивчити російську абетку й не вміли

писати цифр, а учні другого року навчання задовільно читали й писали російською, мали певні знання з початкової арифметики. У рапорті на ім'я попечителя Київського навчального округу О.П. Ширинського-Шахматова М. Рубинштейн поклав усю провину за погану відвідуваність і «жалюгідний стан» училища на його «головних ворогів» — впливових у місцевій громаді меламедів, пропонуючи перенести його до Чорнобиля чи Богуслава. У березні 1865 року відбулася ревізія Білоцерківського казенного єврейського училища першого розряду, в результаті іспитів знання учнів визнано задовільними. Учні Бердичівських казенних училищ продемонстрували належний рівень знань Біблії, єврейської граматики, обрядів віри. Вельми успішно здійснювався навчальний процес у Бердичівському приватному чоловічому пансіоні та Бердичівському пансіоні дівчат, утримуваному пані Ліхтенштейн. У талмуд-торі м. Бердичева нараховувалось 192 учня, які навчалися російському та єврейському читанню, вивчали Біблію й Талмуд. Водночас інспекцією було виявлено погіршення матеріально-технічного стану закладу: «...в усіх відношеннях я в дуже жалюгідному стані знайшов цей заклад: порівняно з колишнім його станом — нечистота в усіх кімнатах, діти в лахміттях із виглядом голодним...»¹⁹. В Уманському казенному єврейському першорозрядному училищі спостерігалася тенденція до збільшення кількості учнів, успішно відбувалося викладання обрядів віри, єврейської граматики, Біблії. Вихованці Звенигородського казенного єврейського училища на відмінно засвоїли Біблію та єврейську граматику. Натомість у Канівському, Таращанському й Васильківському казенних першорозрядних єврейських училищах рівень викладання цих предметів був низьким. У Сквирі окрім казенного першорозрядного училища діяв приватний пансіон для дівчат, у першому класі якого викладалося єврейське читання, а в другому — переклади з німецької мови єврейською.

У середині 1860-х років у місцевих органах виконавчої влади та пресі активізувалося обговорення проблем ефективності функціонування єврейських училищ, ішлося, зокрема, про обмеженість співпраці у навчально-виховному процесі з батьками та єврейською громадою, яка нерідко ототожнювала поняття: віддати сина в рекрути та в казенне училище. Відповідно, загострювалася проблема малокомплектності училищ, які не витримували конкуренції із меламедами, незважаючи на те, що останнім заборонялося навчати більше, ніж 10 учнів. У казенних училищах здобували освіту переважно діти з бідних родин, нездатних оплатити навчання в меламедів. Їхні успіхи у вивченні російської мови були скромними, оскільки вони по два-три місяці пропускали заняття, не маючи одягу, взуття, тощо. Марними були спроби співробітників училищ популяризувати їх серед єврейського населення. Так, одному зі смотри-

телів єврейка пообіцяла віддати сина до училища за умови, що він буде купувати в неї припаси за ціною, вищою, ніж в інших крамницях.

У зв'язку з цим 1865 року дирекцією училищ Київської губернії було озвучено план удосконалення казенних єврейських училищ:

- 1) зменшити обсяг викладання єврейських предметів і відповідно збільшити — російських;
- 2) запровадити підготовчі, а головне — післяобідні класи;
- 3) для забезпечення довіри з боку єврейської громади надати їй право вибору вчителя Закону Божого;
- 4) приділяти особливу увагу навчанню російського письма;
- 5) скасувати викладання єврейських предметів німецькою мовою й допустити натомість використання ідиш і російської мови²⁰.

Того ж року на засіданні педагогічної ради Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду ухвалено щорічно екзаменувати учнів з російської мови, запровадити додаткові післяобідні практичні заняття з російської, а імена кращих учнів розміщувати на червоних таблицях, зобов'язати вчителів і учнів спілкуватися між собою виключно російською, бідним учням за особливі успіхи безкоштовно надавати одягу й книжки. Окрім того, було прийнято рішення скасувати покарання у вигляді ставлення учнів на коліна, а лінивих і недисциплінованих саджати на перших лавах, приділяючи їм особливу увагу. Зрештою, за результатами інспекції дирекції училищ Київської губернії, успіхи з російської мови учнів цього закладу визнано задовільними: якщо першокласники мали погану вимову й недостатні знання з граматики, то учні третього класу демонстрували вправність у граматичних розборах, письмі та демонстрували «швидкість і розумовий розвиток». Упродовж 1865 року 2/3 учнів училища успішно засвоїли навчальну програму.

У Першому першорозрядному єврейському училищі м. Бердичева, за яким закріпилася репутація найкращого на теренах Київської губернії, на належному рівні викладалося читання, письмо, арифметика, втім, у процесі вивчення російської виникали проблеми з вимовою. Вихованці Сквирського казенного єврейського училища читали російською мовою, не завжди правильно роблячи наголоси та погано розуміючи прочитане, красиво писали, успішно розв'язували арифметичні задачі й вивчали німецьку мову. За словами наглядача училища, якби учням дозволили сидіти в класі в яломках, кількість учнів збільшилася би з 23 до 100. Інтригами рабина Грушевського, «людини вкрай неспокійної», місцева адміністрація пояснювала невпинне зменшення кількості вихованців Звенигородського єврейського училища. Учні Таращанського, Радомисльського й Білоцерківського казенних єврейських училищ продемонстрували низький рівень знань з російської мови: вони часом не розуміли

адресовані їм запитання. Водночас прийнятними виявилися знання з російської мови й арифметики учнів талмуд-тори м. Бердичева, серед яких були «спритні й кмітливі діти, що нерідко трапляється поміж євреями»²¹. Учениці Уманського жіночого пансіону Кагана не лише вправно читали російською, а й мали хорошу вимову та почерк, швидко розв'язували арифметичні задачі й вільно перекладали з російської мови французькою та німецькою й навпаки.

Загалом для єврейської громади важливе значення мало питання жіночої освіти, вирішення якого дещо ускладнювалося традицією роздільного навчання дівчат і хлопців. 1865 року Білоцерківське єврейське товариство звернулося до попечителя Київського навчального округу О.П. Ширинського-Шихматова з офіційним листом, в якому наголошувалось: «Якщо ми євреї і не розвинулися ще до того, щоби наша жіноча стать отримувала освіту нарівні з чоловічою, то принаймні настав час бажати, щоби й вони вмiли принаймні читати й писати, окрім рідної мови, й російською...»²². Оскільки з фінансових причин облаштування окремих жіночих навчальних закладів сприймалося на той час єврейською громадою м. Білої Церкви як недосяжна розкіш, вона клопотала про дозвіл приватним учителям надавати дівчатам початкову домашню освіту. Відповідно, у травні 1866 року після успішного складання іспитів Х. Сандлер отримав свідоцтво на право навчати читання й письма російською та єврейською мовами.

За інформацією окружного інспектора В. Малиновського, 1867 року в Бердичівському другорозрядному училищі нараховувався 51 учень, з них у третьому класі — 5. З-поміж усіх предметів кращим визнано викладання в цьому закладі російської мови: учні першого класу вправно писали, знали напам'ять декілька байок, швидко читали, але недостатньо розуміли прочитане й мали труднощі з переказом; третьокласники вільно читали й переказували тексти, демонстрували успіхи у вивченні граматики, вивчали напам'ять байки, писали перекази. Задля вдосконалення подальшого викладання російської мови інспектор рекомендував розвивати в учнів уміння вивчати й виразно читати напам'ять вірші, прищеплювати їм навички декламації і збагачувати словниковий запас. Перевірку мовленнєвих умінь учнів третього класу було здійснено за допомогою письмового переказу короткого оповідання, прочитаного вчителем. За результатами цієї роботи виявлені задовільні орфографічні навички третьокласників і водночас невміння грамотно формулювати й послідовно розвивати власні думки, брак комунікативних навичок. Інспектор наголошував, що «склад мовлення відгукується значною незвичністю до складення правильних зворотів для висловлення думок»²³. Визначивши позитивні аспекти у викладанні арифметики, він акцентував

увагу на успіхах учнів першого класу: «...діти набули значної швидкості в прийомах усного обчислення, здійснюють цю роботу вголос, так що можна стежити за подробицями її виконання, і спритно справляються з доволі значними числами»²⁴. Натомість в інспектора виникло чимало критичних зауважень щодо якості знань з арифметики й рівня розвитку математичного мислення учнів другого, третього класів, уміння застосовувати арифметичні дії до розв'язання задач, виконувати дії над дробами.

Бердичівське жіноче училище, утримуване пані Ліхтенштейн, у результаті інспекції здобуло високу оцінку завдяки охайності інтер'єрів і зовнішнього вигляду вихованок, їхнім навичкам швидкого читання, розуміння й переказу текстів, вмінню декламувати вірші, обізнаності в граматиці й арифметиці, а також знанням з історії та географії Росії.

Матеріальна скрута нерідко стояла на заваді отриманню дітьми з єврейських родин якісної середньої освіти. Так, у червні 1867 року вчителі Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду Я. Вайнштейн та першого розряду М. Кенігсберг звернулися до міністерства народної освіти з клопотанням зарахувати їхніх 11-літніх синів до однієї з гімназій Київського навчального округу «на казенний рахунок» або виділити їм відповідну суму зі свічного збору. «Вашому високопревосходительству мабуть добре відоме незavidне становище вчителів казенних єврейських училищ, — зазначали прохачі, — отримуючи мізерну платню, яка за нинішньої дорожнечі більше ніж недостатня для прожиття їхньої, часом чисельної родини, вони змушені нищпорити містом, щоби за допомогою приватних уроків встигнути прогодувати своє сімейство»²⁵. Зазначене клопотання міністерство передало на розсуд керівництва Київського навчального округу, яке відмовило Вайнштейну й Кенігсбергу в їхньому проханні.

Упродовж 1860-х рр. особливої гостроти набуло обговорення питання щодо доцільності подальшого існування заснованих за планом міністра народної освіти С.С. Уварова (1833–1849) казенних єврейських училищ. Приміром, смотритель Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду М. Гориберг уважав абсолютно непотрібними казенні єврейські училища другого розряду, які лише в Одесі та Бердичеві набирали достатню кількість учнів. Училища першого розряду він визначав як заклади, зорієнтовані на «давньоєврейські предмети» та німецьку мову на шкоду російській і закликав до перетворення їх на училища російської грамотності для євреїв. Натомість почесний блюститель Білоцерковського казенного училища С. Бик характеризував єврейські училища як «цілющий бальзам для євреїв, що поступаються іншим національностям у відношенні цивілізації». Він наголошував, що до їх створення в Російській імперії євреї найчастіше не вміли навіть підписатися російською,

проте з часом єврейські хлопчики навчилися вільно говорити й писати російською, а подекуди — німецькою. Завдяки казенним училищам євреї готувалися до вступу до середніх навчальних закладів: гімназій і рабинських училищ. Станом на 1865 рік із 38 учнів-євреїв, що вступили до Білоцерковської гімназії, 32 були випускниками казенних єврейських училищ. Зазвичай більшість учнів цих училищ не продовжували освіту, а активно прилучалися до комерційної діяльності.

Тенденцію до посилення процесів русифікації відображено, зокрема, в листі товариша міністра народної освіти І.Д. Делянова попечителеві Київського навчального округу О.П. Ширинському-Шахматову від 15 травня 1867 року щодо дозволу викладати у єврейських казенних училищах Біблейської історії російською мовою, а також «тих частин єврейського вірування, викладання яких російською мовою виявиться зручним і можливим»²⁶. До подібних нововведень єврейська громада ставилася з недовірою. Приміром, виданий міністерством народної освіти єврейський молитовник з німецьким перекладом не був схвалений євреями м. Радомисля, які віддавали дітей до казенного училища виключно заради вивчення загальних предметів, а у справі навчання «обрядів віри» поклалися на меламедів. Натомість керівництво Київського навчального округу особисто тримало на контролі перехід євреїв на російську мову. У червні 1868 року під час відвідання Уманського казенного єврейського першорозрядного училища попечитель П.О. Антонович наказав одному з учнів розповісти про «Потоп» російською мовою, а коли той не впорався із завданням, виніс учителю сувору догану, і з того часу в училищі всі «єврейські предмети» викладалися російською. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х рр. запровадження викладання Закону Божого російською мовою відбулося в казенних єврейських училищах Бердичева, Канева, Радомисля, Сквири, Василькова, тощо.

Водночас міністр народної освіти Д.А. Толстой 1867 року поставив перед керівництвом Київського навчального округу питання щодо ліквідації єврейських училищ. Упродовж ревізії закладів Одеського навчального округу він відзначив, що на теренах Новоросійського краю, на противагу західним губерніям Російської імперії, динамічніше відбувалася інтеграція євреїв до християнського суспільства, зростала їхня питома вага в загальних навчальних закладах. У Херсонській гімназії євреї складали 1/3, а в Другій Одеській — 1/2 від загальної кількості учнів. Імператор Олександр II схвалив ініційовану міністром ідею закриття окремих єврейських училищ у тих містах, де достатня кількість євреїв навчалася в гімназіях, та спрямувати відповідні кошти на вдосконалення повітових училищ й облаштування при них ремісничих відділень, де християни навчалися поряд із євреями. Натомість директор училищ

Київської губернії ліквідацію єврейських навчальних закладів уважав передчасною з огляду на погане знання євреями російської мови, недостатню кількість і переповненість учнями навчальних закладів у Південно-Західному краї — одному з основних місць зосередження єврейського населення, неминучість конфліктів між християнами і єврейськими хлопчиками, «релігійний фанатизм євреїв», а також через незручності, пов'язані з напливом до загальних училищ дітей нехристиянського віросповідання тощо.

Документи канцелярії попечителя Київського навчального округу містять важливу інформацію щодо чисельності учнів єврейського походження в гімназіях, повітових, парафіяльних і казенних єврейських училищах станом на 1868 рік:

Таблиця 2

Відомість щодо числа учнів-євреїв у навчальних закладах Київської дирекції училищ²⁷

Назва навчальних закладів	Число учнів
1	2
Київська друга гімназія	7
Златопільське повітове дворянське училище	5
Києво-Подільське повітове дворянське училище	22
Радомисльське повітове дворянське училище	4
Київське повітове училище	3
Канівське повітове училище	5
<i>Повітові чоловічі училища:</i>	
Києво-Подільське	6
Києво-Куренівське	3
Чигиринське	2
Радомисльське	3
Златопільське	2
Києво-Подільське жіноче повітове училище	7
Приватний жіночий християнський пансіон на ступені повітового училища, утримуваний у м. Бердичеві домашньою вчителькою Шетциг	20
Бердичівське казенне єврейське училище другого розряду	52

1	2
<i>Казенні єврейські училища першого розряду:</i>	
Бердичівське перше	51
Бердичівське друге	42
Канівське	18
Уманське	39
Сквирське	24
Радомисльське	15
Звенигородське	16
Таращанське	29

Скласти загальне уявлення щодо специфіки єврейських державних навчальних закладів дозволяє, зокрема, інформація про діяльність Радомисльського казенного єврейського училища першого розряду за 1871 рік. Станом на 1 січня 1872 року його персонал складався з наглядача, почесного блюстителя, вчителя обрядів віри, вчителя єврейських предметів. Згідно з діловодною документацією, на 1 січня 1871 року нараховувалося 29 учнів, на 1 вересня 1871 року — 14 учнів, на 1 січня 1872 року — 37 учнів (усі — єврейського віросповідання). Із 10 учнів, переведених до другого класу, 7 отримали нагороди й похвальні листи. За звітний період, відповідно до рішення педагогічної ради, з училища звільнено 14 учнів через пропуск занять без поважних причин. Упродовж 1871 року зафіксовано наступні провини хлопців: лінь — 25 осіб; порушення порядку в закладі — 6 осіб; лайка та бійка — 15 осіб; непристойна поведінка на вулиці — 4 особи; куріння тютюну — 2 особи; брехня й обман — 3 особи; непослух, грубість і зухвалість — 3 особи; неохайність і непристойність — 8 осіб; аморальність — 1 особа; водночас не було виявлено жодного випадку невиконання релігійних обов'язків чи крадіжок. Задля вдосконалення викладання російської мови наглядач училища запровадив зміни до навчальної програми: в першому класі — по 4 уроки щотижня, останній з яких присвячено розтлумаченню учням єврейською мовою текстів, прочитаних упродовж попередніх трьох уроків, з метою кращого засвоєння ними російської лексики. Практикувалися усні й письмові переклади з єврейської мови російською й навпаки, а також перекази. Граматика викладалася лише в другому класі шляхом конспектування учнями основних правил — без будь-яких підручників. Учителі були зобов'язані при викладанні єврейських предметів користуватися виключно російською мовою. Учні пропускали уроки переважно в неділю, п'ятницю та ярмаркові дні, коли вони допомагали батькам у

торгівлі. Часом учні не мали можливості відвідувати заняття через бідність, відсутність взуття й одєжі. Водночас заможні єврейські родини віддавали своїх дітей на навчання до меламедів, які складали конкуренцію казенним єврейським училищам. Як зазначалося у звіті про діяльність Радомисльського казенного єврейського училища першого розряду за 1871 рік: «У м. Радомислі потреба в освіті відчувається лише бідним класом людей; а люди, які орудують великими капіталами, суворо дотримуються фанатизму та вважаються ревними шанувальниками цадиків, що живуть в околицях м. Радомисля»²⁸.

Від січня 1873 року в Києві по вулиці Кирилівській у будинку пані Базилевської без дозволу влади діяв єврейський сирітський притулок. Під час слідства, що набрало обертів восени 1874 року, київський рабин Цукерман свідчив, що ніякого нелегального навчального закладу в будинку пані Базилевської не існувало, натомість у ньому було надано притулок близько 60 сиротам, «і щоби вони не проводили час бездіяльно, доручено Ландеру змусити їх читати Біблію»²⁹. У листопаді того ж року попечитель Київського навчального округу П.О. Антонович відмовив помічнику київського рабина Бронштейну у відкритті в Києві приватного училища для єврейських дітей.

Зазвичай керівництво Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства протидіяло відкриттю приватних єврейських училищ, що нібито «призводили до відокремлення єврейської раси». Утім, починаючи з 1878 року, відповідні дозволи почали надаватися з огляду на переповненість початкових урядових шкіл. 1880 року попечитель Київського навчального округу підтримав ідею смотрителя колишнього Радзивілівського казенного училища першого розряду Н. Мільгрома й учителя цього закладу Ф. Вейцмана щодо відкриття на Подолі приватного єврейського училища третього розряду для хлопчиків, за умови дотримання одинадцятого параграфу «Положення про єврейські приватні навчальні заклади й домашніх учителів» відносно викладання, окрім «єврейських предметів», читання й письма російською мовою, а також чотирьох перших правил арифметики³⁰.

Загалом у контексті реалізації русифікаторської етнонаціональної політики казенні єврейські училища засновувалися як перехідна ланка між традиційною системою початкової освіти євреїв та загальними навчальними закладами Російської імперії. Непопулярність серед більшості єврейського населення, яке з обуренням сприймало державну національно-культурну політику, націлену на послаблення позицій іудаїзму, призводила до маргіналізації казенних єврейських училищ, адже мізерна кількість їхніх учнів, переважно представників найбільш прошарків населення, та низький рівень відвідуваності були очевидними, незважаючи на фальсифікацію діловодної документації.

Конкретно-історичний матеріал з історії культурно-освітньої діяльності євреїв на теренах Київського навчального округу відкриває перспективи глибшого осмислення процесів трансформації соціально-демографічного й культурно-побутового становища, духовних цінностей єврейського населення, проблем інтеграції євреїв до християнського соціуму, засад єврейської ідентичності в контексті історії Російської імперії другої половини XIX ст.

6.2. Єврейське шкільництво у 80–90-х рр. XIX ст.

Тенденції статистичних даних щодо діяльності єврейських навчальних закладів на теренах Київської губернії у період з 1879 по 1881 роки відображають матеріали звіту по Київському навчальному округу за 1881 рік:

Таблиця 3

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1879 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1.	Київський	20	---	---	142
2.	Черкаський	19	---	---	155
3.	Васильківський	62	---	---	538
4.	Канівський	33	---	---	256
5.	Липовецький	24	---	---	185
6.	Сквирський	24	---	---	198
7.	Радомисльський	43	---	---	344
8.	Бердичівський	128	1	---	2347 (у т.ч. у талмуд-торі 160 учнів при 9 меламедах)
9.	Чигиринський	32	---	---	300
10.	Уманський	52	---	---	570
11.	Таращанський	12	---	---	120
12.	Звенигородський	102	---	---	912
	Загалом	551	1	---	6007

Таблиця 4

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1880 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1.	Київський	25	---	---	170
2.	Черкаський	17	---	---	143
3.	Васильківський	56	---	---	485
4.	Канівський	33	---	---	270
5.	Липовецький	21	---	---	152
6.	Сквирський	33	---	---	151
7.	Радомисльський	42	---	---	334
8.	Бердичівський	128	1	---	2378 (у т.ч. у талмуд-торі 160 учнів при 9 меламедах)
9.	Чигиринський	35	---	---	350
10.	Уманський	48	---	---	480
11.	Таращанський	12	---	---	120
12.	Звенигородський	100	---	---	883
	Загалом	550	1	---	5916

Таблиця 5

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1881 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1.	Київський	17	---	---	130
2.	Черкаський	10	---	---	87
3.	Васильківський	46	---	---	206
4.	Канівський	22	---	---	175
5.	Липовецький	19	---	---	148
6.	Сквирський	42	---	---	321
7.	Радомисльський	43	---	---	418
8.	Бердичівський	128	1	---	2043 (у т.ч. у талмуд-торі 150 учнів при 8 меламедах)
9.	Чигиринський	36	---	---	350
10.	Уманський	48	---	---	480
11.	Таращанський	14	---	---	140
12.	Звенигородський	94	---	---	811
	Загалом	519	1	---	5309

Згідно з «височайшим указом» від 13 (25) листопада 1844 року в Російській імперії засновувалися державні навчальні заклади — єврейські училища першого й другого розрядів за зразком парафіяльних і повітових училищ. Згодом ці заклади були реорганізовані відповідно до указу 16 (28) березня 1873 року, за яким училища другого розряду ліквідовувалися, а першого розряду перетворювалися на єврейські початкові училища з поглибленим вивченням російської грамоти за рахунок обмеження єврейських предметів. Єврейські початкові училища (однокласні й двокласні) відкривалися в місцевостях з численним єврейським населенням і недостатньою кількістю загальних училищ. Повний курс навчання в них був розрахований на 6 років. До училищ приймалися діти 7–14 років після завершення навчання в підготовчих класах або на основі іспитів з російського читання й письма, числення до 100, читання з поясненнями давньоєврейською мовою витягів із першої книги Мойсеєва П'ятикнижжя. За навчальними програмами однокласних єврейських початкових училищ передбачалося викладання російської мови (читання, письма, орфографії), арифметики (перших чотирьох правил), чистописання. У двокласних училищах додатково до згаданих предметів відбувалося навчання російської мови (практичної граматики й письмових вправ з викладу думок), арифметики (до потрібного правила включно), а також історії і географії (насамперед Росії). В однокласних і двокласних училищах у післяобідній час викладалися єврейські предмети: давньоєврейська мова, єврейський закон віри, біблейська історія (російською мовою), а також пояснювалися найважливіші молитви.

У матеріалах періодичної преси останньої третини ХІХ ст. віддзеркалилися гострі суспільні проблеми незадовільних умов праці й матеріального забезпечення єврейських педагогів, приречених у похилому віці на «самотню, голодну смерть». До того ж учителі казенних училищ перебували у важчому матеріальному становищі, ніж приватні вчителі й меламеди. «Хоч увесь вік прослужив він справі народної освіти, — наголошувалося на шпальтах тогочасної преси, — хоч покладав він на цю службу весь запас своїх моральних і фізичних сил, — він все-таки залишається лише вільнонайманим батраком, якому господар вільний кожного дня відмовити від місця, анітрохи не замислюючись про майбутню долю свого батрака й бідолашної його родини... Достатнє число подібних прикладів ми маємо в особі позаштатних єврейських учителів закритих рабинських училищ і училищ 1-го та 2-го розряду, які щорічно закриваються»³¹. Єдиний шлях до покращення побуту, фінансового становища вчителів і залучення до викладацької діяльності талановитої молоді єврейська громада вбачала в організації системи «самопоміги». Відповідно, з ініціативою заснування фонду для матеріального утримання вчителів непрацездатного віку виступило «Товариство поширення про-

світи серед євреїв у Росії»³². 1880 року окреслилася тенденція до зростання чисельності членів Товариства, що давало підстави для оптимістичних заяв на кшталт: «Крижана кора загальної байдужості до Товариства, що панувала майже в усіх верствах російського єврейства, була пробита...»³³. Водночас наявна кількість членів Товариства визнавалася недостатньою для реалізації усього спектру поставлених перед ним завдань.

До актуальних тем, що обговорювалися тогочасною громадськістю, належало питання професійної освіти для єврейських жінок. На сторінках газети «Русский еврей» від 8 лютого 1881 року, зокрема, зазначалося: «Одним із важливих і невідкладних питань у нашому житті, безсумнівно, є питання щодо професійної освіти для жінок. Усвідомлення необхідності для жінок займатися виробничою справою стало тепер майже всезагальним, і можна бути якої завгодно думки про емансипацію жінок, у сенсі повної і всебічної рівності жінки з чоловіком, однак доведеться визнати, що немає нічного розумного в тому, щоби жінка, за можливості займатися корисною працею, сиділа, склавши руки, за можливості бути корисною суспільству, присвячувала себе лише дрібним особистим клопотам, що не завжди мають суттєве значення»³⁴.

У зв'язку зі збільшенням кількості учнів-євреїв у гімназіях і реальних училищах Російської імперії запроваджувалося викладання закону єврейської віри в Санкт-Петербурзі, Варшаві, Вільно, Кишиневі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Житомирі, тощо. 12 лютого 1881 року міністр народної освіти А.О. Сабуров направив попечителеві Київського навчального округу С.П. Голубцову пропозицію щодо включення єврейського Закону Божого (як обов'язкового предмету) до навчальних програм Київської 3-ї гімназії, серед вихованців якої число євреїв сягало 180 осіб. На посаду викладача згаданої дисципліни призначено М.Й. Когона — колишнього Миколаївського рабина, викладача Миколаївсько-Олександрівської гімназії та Олександрівського реального училища м. Миколаєва. Держава не забезпечувала цього викладача платнею, а отже, його матеріальне утримання покладалося на плечі батьків вихованців гімназії³⁵.

У травні 1882 року миколаївський рабин М.Й. Когон, який у серпні 1880 року переїхав з дітьми до Києва, виступив з ініціативою заснування приватного єврейського училища для хлопчиків. Згадана ідея не знайшла підтримки в генерал-губернатора попри наведені Когоном аргументи щодо затребуваності подібного навчального закладу з огляду на розпорядження київської міської поліції відносно виселення меламедів з Києва, де мешкало декілька тисяч єврейських родин ремісників, відставних солдатів, купців першої гільдії, науковців тощо³⁶.

Згідно з матеріалами справ від 1892 року за поданнями волинського й подільського губернаторів щодо накладення штрафів або арештів на осіб,

звинувачуваних у відкритті без дозволу властей шкіл для єврейських дітей, до відповідальності були притягнуті жителі м. Балти, м. Бара, м. Острога, м. Проскурова, м. Старої Ушиці, м. Бершаді Ольгопільського повіту, м. Браїлова й м. Мизякова Вінницького повіту, м. Верховки, м. Печери й м. Тульчина Брацлавського повіту, м. Дунаївців Ушицького повіту, м. Крутих і с. Великого Бобріка Балтського повіту, м. Сатанова, м. Фельштина, м. Чорно-Острова й м. Кузьмина Проскурівського повіту, м. Оринина й м. Смотрича Кам'янецького повіту, м. Соболівки й м. Хашеватой Гайсинського повіту, м. Пикова й м. Стрижавки Вінницького повіту, м. Томашполя Ямпільського повіту Подільської губернії; м. Козина, м. Муравиці й с. Верби Дубенського повіту Волинської губернії³⁷. Діловодна документація адміністративно-поліційних органів відображає принизливу атмосферу «викриття» нелегальних єврейських навчальних закладів. 9 листопада 1891 року поліцейський наглядач м. Бара Х. Рудницький, отримавши інформацію щодо нелегальної педагогічної діяльності міщанина Ш.А. Бея, прибув з понятими до його квартири, де «...застав Шльому Абрамовича Бея, який займався навчанням 18 єврейських хлопчиків єврейською мовою. На запитання, кому належать хлопчики, через незнання російської мови й малолітство нічого не відповідали...»³⁸. Водночас у м. Мизякові Вінницького повіту Подільської губернії збентежені учні таємної єврейської школи не змогли відповісти на запитання поліцейського урядника 9 ділянки 2 стану Вінницького повіту Ільченка, а їхній учитель мусив ховатися під лавкою. Нелегальні вчителі, яких викривали повторно, оголошувалися «рецидивістами», як от мешканець м. Смотрича Кам'янецького повіту міщанин З.Ш. Ройз, засуджений до арешту на два місяці³⁹.

Збережена у фонді канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора кореспонденція відображає специфіку взаємодії представників єврейської громади та державних органів влади, віддзеркалюючи стійку взаємну недовіру в цих відносинах. Зокрема, 1885 року рабин, купець першої гільдії Н.Ш. Гершенгорн, який створив у м. Корці чоловіче (1874) і жіноче (1880) двокласні приватні єврейські училища, звернувся до київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.Р. Дрентельна з проханням про дозвіл на безперешкодне проживання й заснування в Києві приватного російсько-єврейського елементарного училища. Текст клопотання Гершенгорна ряснів запевненнями в тому, що витіснення хедерів «правильно облаштованою релігійно-моральною російсько-єврейською елементарною школою» забезпечить включення єврейського населення до загальноросійського громадсько-культурного життя, формування нової генерації асимільованих євреїв — «тілом і душою відданих Державі», зорієнтованих не на поширювану меламедами

«хитросплетену казуїстику», а на матеріальне забезпечення власних родин. Утім, усі ці запевнення Гершенгорна в прагненні виховувати молодь у дусі «російської народності», покори владі й вірнопідданських настроїв суперечили інформації секретних документів міністерства внутрішніх справ, згідно з якими він був гордим і самовпевненим та «...як і численні євреї, залишався незадоволеним розпорядженнями уряду щодо обмеження прав єврейського населення»⁴⁰, а також не прищепив євреям м. Корця поваги до обов'язків російських громадян, насамперед відбування військової повинності. І як наслідок, клопотання щодо заснування в Києві російсько-єврейського училища було відхилене.

Того ж року утримувачу приватного єврейського училища третього розряду в м. Корсуні Г.Д. Фейнбергу, який здобув право «постійного повсюдного проживання в імперії», було відмовлено в переведенні цього навчального закладу до Києва⁴¹.

Скрутне матеріальне становище єврейських казенних училищ, спричинене нерегулярними грошовими надходженнями від свічкового збору, стало предметом обговорення на засіданні ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 12 грудня 1890 року, згідно з протоколами якого недоплати по деяким навчальним закладам Володимир-Волинського сягали 2000 рублів⁴².

Представники єврейської громади іноді здійснювали спроби виборювати власні національно-культурні права через судові інстанції Російської імперії, оскаржуючи репресивні заходи органів державної влади щодо єврейського шкільництва. Так, мешканці м. Бердичева Мойсей та Ілля Вайнбауми безуспішно намагалися оскаржити в Київській судовій палаті вирок київського окружного суду від 17 березня 1890 року щодо притягнення їх за відкриття приватного училища до відповідальності згідно зі ст. 1049 Уложения про покарання⁴³.

Негативну реакцію з боку органів державної влади Російської імперії викликало зростання кількості єврейських молитовних шкіл. У відношенні департаменту духовних справ іноземних сповідань київському, подільському й волинському генерал-губернаторові О.П. Ігнатьєву від 1891 року наголошувалося: «...майже кожен єврей-домовласник, з корисливих міркувань, прагне до того, щоби в його будинку містилася молитовня, унаслідок чого шинки перетворюються на так звані молитовні школи «бет-гамідраши», які слугують місцем зібрань для інших справ, крім молитви»⁴⁴. Представників державної влади непокоїла можливість використання молитовних будинків для громадських зібрань, що виходили би за межі релігійних питань, і зрештою, сприяли би поглибленню відокремленості євреїв, посиленню «згуртованого фанатизму». Відповідно, міністром внутрішніх справ І.М. Дурново було затверджено наступні правила діяльності єврейських молитовних шкіл:

1) єврейські молитовні будинки підпорядкувати встановленим для їхнього заснування правилам, без будь-яких вилучень для тих із молитовень, які згадуються в примітках до ст. 259-ї Статуту будівельного;

2) надалі дозволяти будівництво лише одних синагог, відповідно до дійсної у них потреби, за кількістю приписаних до відомого товариства євреїв, накладаючи на одну синагогу, відповідно до встановленої норми для магометанських мечетей, не менше 200 душ чоловічої статі;

3) не закриваючи нині існуючих єврейських молитовних шкіл, доручити міністерству внутрішніх справ у кожному окремому випадку перевірити, наскільки в цих школах є дійсна потреба, а зайві школи ліквідувати;

4) відкриття синагог допускати в спеціальних приміщеннях і на одній і тій само відстані від усіх християнських церков, відзначеній нині для православних храмів, обчислюючи відстань від церковних огорож, де такі наявні;

5) відновлення занепалих чи зруйнованих молитовень, а також переведення їх з одного будинку до іншого, дозволяти не інакше, як з дозволу губернського начальства, за правилами, діючими для відкритих нових молитовних будинків⁴⁵.

Русифікаторській політиці Російської імперії цілком відповідала ухвала Ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 26 грудня 1896 року щодо переведення учнів початкових єврейських училищ до наступних класів, незважаючи на незадовільні оцінки з «єврейських предметів»⁴⁶.

Поширення нелегальних навчальних закладів було закономірним наслідком недоступності для єврейських дітей бодай початкової освіти, наприклад, станом на 1894 рік у Київському міському двокласному училищі нараховувалося лише три учня-єврея. Ці штучні обмеження обґрунтовувалися у відношенні попечителя Київського навчального округу В.В. Вельямінова-Зернова київському, подільському й волинському генерал-губернаторові О.П. Ігнат'єву (від 12 квітня 1894 року) необхідністю «...стримування надмірного напливу єврейського елемента, з огляду на його шкідливий на школу вплив...»⁴⁷. За таких обставин цілком передбачуваною була негативна відповідь Київського губернського правління на запит від 1894 року інспектора народних училищ 1 району Київської губернії щодо перспектив відкриття хедерів у Києві, а також на Деміївці, Шулявці й інших селах і селищах.

Згідно із секретними документами волинського губернського жандармського управління, на середину 1890-х років у Житомирі діяло два вищі єврейські навчальні заклади — єшиботи (ієшиви), що готували молодих євреїв до рабинського звання, перебуваючи поза законом,

оскільки в Російській імперії на той час легально діяло лише два підпорядковані міністерству народної освіти єшиботи — в Одесі й Вільно. Викладав у житомирських єшиботах запрошений із Бердичева рабин Меєр Іссер, який щорічно отримував платню 1200 руб. Заняття відбувалися в молитовних будинках по вул. Малій Бердичівській і Петербурзькій. Утримувалися згадані заклади за рахунок грошового збору з євреїв Житомира й повітів Волинської губернії⁴⁸. Відтак, організаторів житомирських єшиботів обвинувачували в поширенні антиросійських фанатичних настроїв, ненависті до російської народності й політики уряду, сприянні поглибленню єврейської відокремленості в західних губерніях Російської імперії.

Не знайшла підтримки з боку керівництва Південно-Західного краю ініціатива, висловлена 1897 року єврейською громадою м. Богуслава, щодо заснування Товариства допомоги бідним учням Богуславської талмуд-тори в пам'ять священного коронування їх імператорських величностей. Згадана талмуд-тора діяла від 1887 року з дозволу попечителя Київського навчального округу. В ній нараховувалося 85 учнів і 2 меламеди. Із сум коробкового збору щорічно виділялося 550 рублів на утримання закладу. Згідно з проектом статуту товариства, його мета полягала в опікуванні малозабезпеченими учнями Богуславської талмуд-тори, та в окремих випадках, найкращими її випускниками, що продовжують навчання в інших навчальних закладах. Допомога мала полягати в оплаті навчання; забезпеченні книгами й навчальними посібниками; наданні одежі, їжі, квартири, медичної допомоги тощо; призначенні у виняткових випадках грошової допомоги. Кількість членів товариства не обмежувалася, ними могли стати повнолітні як чоловічої, так і жіночої статі, за виключенням тих осіб, що перебували у навчальних закладах, на дійсній військовій службі нижніх військових чинів і юнкерів, а також осіб, чиї права обмежені в судовому порядку. Почесні члени товариства мали обиратися на загальних зборах з-поміж осіб, які зробили на його користь значні пожертви чи надали суттєві послуги. Дійсні члени товариства щорічно мусили вносити до каси не менше 50 коп. чи одноразово не менше 5 руб. Майно товариства мало складатися з членських внесків; пожертв грошима, книгами, навчальними посібниками, одежею; зі зборів з організованих товариством спектаклів, концертів, публічних читань, базарів, танцювальних вечорів⁴⁹.

Портрет єврейської жінки-педагога вимальовується на прикладі Д.А. Шварцбурд, яка в жовтні 1897 року подала до управління Київського навчального округу клопотання про дозвіл на відкриття в м. Ржищеві Київської губернії приватного початкового училища для дівчат іудейського віросповідання. Двойра Авраамівна Шварцбурд — народилася

1868 року в родині міщанина, іудейка, 1886 року закінчила із золотою медаллю Київську жіночу гімназію міністерства народної освіти, здобувши відмінні успіхи у вивченні російської мови й словесності, математики, фізики, історії, географії, природничої історії, космографії і німецької мови, а в студіюванні французької мови — хороші успіхи; додатково вивчала педагогіку й рукоділля⁵⁰.

Наприкінці 1897 року приватному початковому вчителю Ю.М. Гінзбергу вдалося отримати дозвіл управління Київського навчального округу на відкриття в м. Городищі Черкаського повіту Київської губернії приватного початкового чоловічого єврейського училища. Відповідно до розробленого Гінзбергом плану в першій групі з 9-ї до 13-ї години та з 15-ї до 18-ї години відбувалися заняття з російського читання, арифметики, Біблії (з поясненням російською мовою), єврейської граматики (правила для читання давньоєврейською мовою), російського та єврейського чистописання. Учні другої групи в цей самий час вивчали російське читання, російську граматику (поняття про речення, ознайомлення з відмінюванням), арифметику (множення й ділення), єврейський катехізис, Біблію з докладним поясненням російською мовою, єврейську історію, єврейську граматику (відмінювання й граматичний розбір). Утім, через малочисельність єврейського населення в м. Городищі утримання згаданого училища виявилось збитковим, і на початку 1899 року Гінзберг мусив клопотати про його перенесення до м. Богуслава Канівського повіту Київської губернії, а в жовтні того ж року — до м. Баранівки Новоградволинського повіту Волинської губернії. У Баранівці на Гінзберга посипалися численні доноси із звинуваченнями в неналежній організації навчально-виховного процесу й аморальній поведінці, як-от: «...учитель (розсадник просвіти) дозволяє собі в присутності дітей мати відносини з різними пропашими жінками в училищі, а також цілими ночами грає в карти, а на уроках спати й дратувати дітей своєю запальністю, карати їх тоді, коли діти невинуваті, і загалом спілкуватися з дітьми в приватних бесідах, як з дорослими, висловлюючись перед ними нецензурно, а також тримати дітей до 8-ї години вечора»⁵¹. Натомість інспектор народних училищ 2-го району Волинської губернії І. Смирнов провів розслідування, включно з оглядом приміщення училища, опитуванням місцевого мирового судді, священника й батьків учнів, і дійшов висновку, що доноси були сфабриковані місцевим багатим лісопромисловцем євресем А. Алтерковським, донька якого «завзято відстоювала своє бажання вийти заміж за Гінзберга, а оскільки Гінзберг — людина бідна, то Алтерковський не вважав його гідним нареченим і вирішив вижити Гінзберга з Баранівки»⁵². Зрештою 1901 року попечительська рада Київського навчального округу санкціонувала переведення згаданого училища, орієнтованого на викладання «російських предметів», до Рівного.

Від січня 1898 року в м. Білій Церкві Васильківського повіту Київської губернії діяло приватне єврейське чоловіче училище 3-го розряду, засноване приватним початковим учителем С.М. Ярославським відповідно до наступного плану:

російська мова — читання, синтаксичний та етимологічний розбір за підручниками, схваленими міністерством народної освіти, диктанти й вивчення віршів напам'ять;

арифметика — письмове й усне числення, розв'язання задач, теорія арифметики за підручниками, схваленими міністерством народної освіти;

єврейська мова — читання, єврейські молитви з поясненням російською мовою, П'ятикнижжя й Пророки в російському перекладі, переклади з російської мови давньоєврейською, граматики⁵³.

На основі постанови попечительської ради Київського навчального округу від 25 березня 1898 року домашньому вчителю А.М. Козаринському дозволили відкрити в м. Умані приватне початкове чоловіче єврейське училище з викладанням Закону Божого, російської мови, арифметики, єврейської мови (письмо й читання давньоєврейського та розмовно-єврейського тексту з перекладом російською мовою, перші правила граматики), Біблії (обрані глави з перших двох книг Мойсея — «Буття», «Вихід» у перекладі російською мовою), природознавства, німецької мови. Окрім того, Козаринський розробив план дворічного вечірнього класу для дорослих і дітей, що не мали можливості відвідувати звичайні початкові школи. Заняття в цьому класі мали відбуватися тричі на тиждень з 6-ї до 9-ї години вечора, загалом — 9 уроків щотижня, з них 3 уроки — читання, 2 — письмо, 2 — арифметика, 1 — креслення, 1 — співи. Попечительська рада Київського навчального округу затвердила зазначений план постановою від 11 червня 1903 року⁵⁴.

У квітні 1898 року жителька с. Деміївки Київської губернії міська вчителька Є.Я. Резницька звернулася до керівництва Київського навчального округу з проханням про дозвіл на відкриття за власні кошти однокласного жіночого училища 4-го розряду з викладанням початкової грамоти для дітей іудейського віросповідання. Незважаючи на наявність учительського свідоцтва й відповідних документів повітового поліцейського управління щодо благонадійності й права проживати в с. Деміївці, рада при попечителі Київського навчального округу відхилила клопотання Резницької. З огляду на неповноліття прохача не було задоволене і клопотання приватного вчителя м. Ставищ Таращанського повіту Київської губернії А.Х. Бродського (від 26 травня 1898 року) щодо відкриття в м. Таращі приватного початкового єврейського чоловічого училища 3-го розряду з викладанням російської мови, арифметики, а також єврейського письма й закону єврейської віри як необов'язкових предметів⁵⁵.

Того ж року домашня вчителька Б.А. Епельбаум отримала дозвіл на відкриття в м. Білій Церкві Київської губернії приватного жіночого початкового єврейського училища. Зміст його навчальної програми був наступним:

Перша група

Російська мова (шість разів на тиждень) — читання слів і речень, правильна вимова й розуміння прочитаних слів, переписування з друкованого тексту, диктанти;

Арифметика (шість разів на тиждень) — рахунок до 100, письмо цифр до 100, чотири арифметичні дії на числа першого розряду, розв'язання арифметичних задач;

Чистописання (тричі на тиждень) — письмо елементів літер, букв і слів за косими лініями;

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — читання й переклад деяких єврейських молитов;

Рукоділля (тричі на тиждень).

Друга група

Російська мова (шість разів на тиждень) — читання невеликих статей з поясненням незрозумілих слів і переказом прочитаного російською, вивчення байок, переписування текстів з книги, диктанти;

Арифметика (шість разів на тиждень) — обчислення до 1000, розв'язання задач до 100, чотири арифметичні дії над абстрактними числами;

Рукоділля (тричі на тиждень);

Чистописання (тричі на тиждень);

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — читання й пояснення молитов, Переклад П'ятикнижжя Мойсеєва російською мовою.

Третя група

Російська мова (шість разів на тиждень) — усвідомлене читання, переказ прочитаного, вивчення байок і віршів, переказ байок, диктанти, вивчення частин мови;

Арифметика (шість разів на тиждень) — задачі на чотири арифметичні дії, іменовані числа, міри довжини, ваги, об'єму тощо;

Чистописання (тричі на тиждень);

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — переклад молитов і Біблії російською мовою;

Рукоділля (тричі на тиждень).

З ініціативи ортодоксальної частини єврейської громади 1898 року в м. Чорнобилі Радомисльського повіту Київської губернії засновано талмуд-тору, мета діяльності якої полягала в безкоштовному навчанні закону віри й грамоті сиріт і дітей із малозабезпечених родин віком від 6 до 15 років. Відповідно було визначено витрати на утримання новоствореного закладу:

Навчання в талмуд-торі м. Чорнобиля відбувалося з 8-ї год. ранку до 13-ї год. і з 2-ї год. до 6-ї год. вечора. У закладі викладалася російська мова, арифметика, читання давньоєврейською мовою, Біблія, молитовник, російське і єврейське чистописання, звід єврейських релігійних законів (про молитву й суботу). Утім, у єврейській громаді Чорнобиля наростали протиріччя між його ортодоксальною частиною, що опікувалася талмуд-торою, і прихильниками відкриття двокласного єврейського училища в руслі державної русифікаторської політики. Зрештою, 1911 року попечительська рада Київського навчального округу ухвалила рішення про закриття Чорнобильської громадської талмуд-тори як такої, що «не відповідала своєму призначенню»⁵⁶.

На шпальтах газети «Жизнь и искусство» впродовж 1899 року набула розголосу відмова керівництва Київського навчального округу у відкритті в Києві, що перебував поза смугою єврейської осілості, чоловічої суботньої школи для єврейських ремісників і робітників за програмою початкових народних училищ із включенням викладання закону єврейської релігії російською мовою, єврейської грамоти, креслення й малювання. Цей заклад мав би бути заснований завдяки фінансовій підтримці Л.С. Бродського, за зразком Харківської суботньої школи⁵⁷.

Дотримуючись іудейських традицій добродійності й піклуючись про виховання дітей з бідних родин, євреї надавали матеріальну підтримку освітнім закладам, як-от уповноважений Городищенського єврейського товариства, черкаський купець другої гільдії Ф.І. Спектор, який 1899 року пожертвував будинок для відкриття талмуд-тори в м. Городищі Київської губернії⁵⁸.

1899 року в м. Таращі Київської губернії за рахунок добровільних жертв і сум коробкового збору засновано талмуд-тору, суспільну потребу в якій уповноважені місцевої єврейської громади обґрунтовували наступним чином: «У м. Таращі є маса найбіднішого єврейського населення, діти якого залишаються без освіти й релігійного виховання. Відсутність батьківського й стороннього піклування про надання цим нещасним дітям якої-небудь освіти чи віровчення породжує вельми сумні наслідки: діти, проводячи час бездіяльно і не маючи ніякого поняття про релігію й віровчення, отримують вуличний, грубий розвиток, що розкладає їхню моральність, і внаслідок цього підростає найбідніше єврейське населення без сумніву зречене стати морально зіпсованим»⁵⁹.

Згідно з постановою попечительської ради управління Київського навчального округу від 11 жовтня 1899 року міщанка Х.-С. Я.І. Кагановська, яка 1897 року успішно склала іспити в педагогічній раді Радомисльського двокласного міського училища на звання приватної початкової учительки, отримала дозвіл на відкриття в м. Макарові Київського повіту приватного початкового училища для єврейських дівчат⁶⁰.

Того ж року домашній учительці М.Л. Гомбарг дозволялося заснувати в Умані приватне початкове жіноче училище — однокласне з трирічним курсом навчання. Згідно з програмою, російська мова викладалася за такою схемою:

Перший рік. Російська розмовна мова, грамота, вивчення напам'ять віршів, написання під диктовку окремих слів, а наприкінці року — речень із поясненням правил правопису, переписування з книги прочитаного тексту.

Другий рік. Читання, переказ прочитаного тексту, вивчення напам'ять віршів і байок, переписування тексту з книги, диктант із поясненням правил правопису, письмовий переказ невеликих статей, попередньо прочитаних і пояснених за запитаннями вчителя.

Третій рік. Читання й переказ прочитаного, вивчення віршів, байок і уривків з прозових творів, диктант, написання листів⁶¹.

Окрім того, у новоствореному училищі викладалося чистописання, арифметика, співи й рукоділля. Розподіл уроків був наступним:

	1 рік	2 рік	3 рік
Російська мова	6	8	8
Російське чистописання	4	4	4
Арифметика	5	6	6
Єврейські предмети	3	3	3

Наприкінці 1899 року міщанка Б.І. Брагинська заснувала в м. Звенигородці Київської губернії приватне жіноче єврейське училище, в якому заняття відбувалися за наступним планом:

Російська мова.

Перше відділення: спільне читання й письмо, читання невеликих статей, написання під диктовку окремих слів.

Друге відділення: пояснювальне читання з усним переказом прочитаного, поняття про речення і всі частини мови, відмінювання іменників і дієслів, написання під диктовку окремих коротких речень.

Третє відділення: пояснювальне читання з усним переказом і письмовим викладом прочитаного, читання статей з вітчизняної історії, повне поняття про всі частини мови і їхні зміни.

Арифметика.

Перше відділення: числення в межах першої сотні й розв'язання задач.

Друге відділення: словесне й письмове числення, повне поняття про всі чотири дії над простими числами й розв'язання задач.

Третє відділення: поняття про іменовані числа й дії над ними, про дроби й розв'язання задач.

Чистописання.

В усіх трьох відділеннях: красиве, швидке й чітке написання окремих літер і цілих фраз великим і дрібним шрифтом⁶².

Утім, 1903 року вищезгаданий навчальний заклад було закрито у зв'язку з переїздом Б.І. Брагинської до м. Лодзя.

Утримувачеві приватного єврейського училища в м. Кричеві Могилівської губернії, рабину другої ділянки Чериківського повіту І.І. Канаріку на засіданні попечительської ради управління Київського навчального округу від 6 жовтня 1899 року дозволено відкриття початкового училища для єврейських хлопчиків у м. Фастові Васильківського повіту Київської губернії. Вагомим аргументом при цьому стали усні й письмові подяки Канаріку від Могилівської дирекції училищ⁶³.

У листопаді того ж року домашній учительці Л. Штернберг надано дозвіл на заснування в м. Білій Церкві Київської губернії приватного єврейського жіночого училища, де на третьому (завершальному) році навчання передбачалося викладання російської мови (диктанти, етимологічний і синтаксичний розбір, письмовий переказ байок і віршів); арифметики (поняття про іменовані числа, таблиця мір, складання, віднімання, множення й ділення, поняття про найпростіші дробі); єврейської мови (катехізис, історія єврейського народу); чистописання; рукоділля⁶⁴. Наступного місяця домашній учительці Г.Р. Ландр дозволено відкрити в м. Білій Церкві однокласне жіноче училище з викладанням російської мови (читання з поясненням, диктанти, граматичний розбір), арифметики (чотири арифметичні дії, задачі письмові й усні), єврейської мови (читання єврейських молитов з поясненням)⁶⁵.

Єврейська громада м. Сквири 1900 року домоглася дозволу попечительської ради управління Київського навчального округу на відкриття талмуд-тори, «як це заведено в усіх містах і містечках осілости євреїв, оскільки діти бідних євреїв, а також і сироти за відсутності занять вештаються і не знають навіть початкової грамоти...»⁶⁶.

У вересні того ж року М.А. Гольдарбайтер отримала дозвіл на відкриття в м. Городище Черкаського повіту Київської губернії приватного початкового училища для єврейських дівчат. По закінченні Київської жіночої гімназії (1884) Гольдарбайтер отримала хороші оцінки з російської мови й словесності, німецької мови, фізики, історії, географії, природничої історії, педагогіки, рукоділля, а також задовільні — з математики. До навчальної програми молодшого відділення училища було включено російську мову: читання з поясненням слів і змісту тексту (шість уроків по 1 год. щотижня); чистописання (п'ять уроків); арифметику (п'ять уроків); єврейську мову: вивчення головних молитов, читання й письмо (шість уроків). У старшому відділенні передбачалося викладання: російської мови — читання з поясненням тексту (чотири

уроки по 1 год. на тиждень), вивчення байок, віршів, студіювання граматики, диктанти (чотири уроки); арифметики — вивчення правил і розв'язання задач (4 уроки); чистописання (три уроки); єврейської мови — Біблія, Закон віри з перекладом російською мовою (4 уроки)⁶⁷.

Через недобір учнів приватний учитель Ю.-Л. Х. Аронович 1900 року мусив закрити початкове єврейське чоловіче училище, що не проіснувало і року від моменту надання управління Київського навчального округу дозволу на його відкриття. Засноване ним наступного року в м. Білій Церкві початкове однокласне училище для єврейських хлопчиків діяло до 1908 року⁶⁸.

Єврейській громаді м. Богуслава вдалося оскаржити розпорядження Київського губернського правління та київського, подільського й волинського генерал-губернатора щодо закриття 1898 року молитовної школи «бет-гамідраш» як побудованої з порушенням ст. 457 Будівельного статуту (без 6 сажень відстані від сусідніх будівель). 1900 року Урядуючий Сенат скасував це рішення з огляду на те, що попри звинувачення у відсутності відповідних дозволів, губернському начальству давно був відомий факт існування школи, оскільки на неї асигнувалися кошти з коробкового збору (починаючи з 1874 року), і було надано дозвіл на її перебудову (1873 року), до того ж нез'ясованим залишилося питання, чи прилеглі будівлі побудовані до чи після самої школи (в останньому випадку відповідальність за порушення Будівельного статуту мала би покладатися на власників цих будівель)⁶⁹.

Отже, русифікаторська політика в освітній сфері, націлена на асиміляцію молодого покоління, відіграла ключову роль у реалізації імперської стратегії руйнування традиційного побуту, культурної самоідентифікації єврейської громади. Становлення світогляду єврейської молоді відбувалося в складних умовах протистояння традиційної системи початкової освіти (носіями якої були меламенти), орієнтованої на плекання накопичених попередніми поколіннями духовних цінностей, мови, історії, релігійних звичаїв, з одного боку, та казенних училищ як інструменту русифікації та адаптації євреїв до соціокультурного середовища Російської імперії, нівелювання самобутності їхнього релігійно-побутового укладу, з іншого боку. Утім і традиційні єврейські навчальні заклади піддавалися державній регламентації, а за нелегальне відкриття приватних шкіл чи викладання без меламендських посвідчень передбачалася відповідальність у вигляді штрафу чи тюремного ув'язнення.

Державна політика Російської імперії щодо єврейського питання, яке постало на порядку денному внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) і приєднання земель, на яких проживали сотні тисяч євреїв, характеризувалася суперечливістю, а процеси емансипації єврейського

населення відбувалися із запізненням, порівняно з провідними державами Європи. В епоху «Великих реформ» за правління Олександра II набула впливу ідея злиття євреїв з «отоочуючим населенням», задля реалізації якої відбувалося певне розширення їхніх прав: зменшувалася рекрутська повинність і дискримінація на військовій службі, зростав перелік категорій єврейського населення, яким дозволялося проживати за межами смуги осілості, обіймати державні посади, нарівні з християнами обирати земства й бути представленими в них. Однак, починаючи з 1880-х рр. спостерігалось посилення антиєврейських настроїв у правлячих колах Російської імперії, і як наслідок — обмежень у виборі місця проживання, професійної діяльності, вступі до навчальних закладів, участі у формуванні органів земського й міського самоуправління. Короткий період зростання питомої ваги єврейських студентів у російських університетах у зв'язку із поверненням, хоча і в дещо обмеженому вигляді, автономії (27 серпня 1905 р.) завершився відновленням відсоткових норм після Революції 1905–1907 рр. Попри дискримінаційну політику й систему бюрократично-поліцейських обмежень щодо єврейського населення на початку ХХ ст. українські губернії Російської імперії були одним із важливих осередків поширення ідей Гаскалі (просвітницької течії, спрямованої на подолання культурної відокремленості єврейства) та розвитку єврейської системи освіти.

6.3. Національно-освітнє життя євреїв наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. спостерігається зростання уваги до жіночої освіти й посилення розуміння її значення в соціокультурному розвитку євреїв. У жовтні 1893 року за підтримки місцевої єврейської громади в м. Кременчуці засновано безкоштовне жіноче єврейське училище, кількість учениць якого стрімко зросла з 40 до 200 осіб. З дозволу полтавського губернатора заклад субсидувався за рахунок коробкового збору, окрім того Петербурзький комітет Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії щорічно асигнував 600 рублів, організовувалися благодійні вечори. Утім ці кошти не покривали видатків на утримання училища (щорічно 2500 руб.), і частина вчителів мусили працювати без будь-якої оплати. 1903 року Кременчуцьке єврейське міщанське, купецьке й інших станів товариство визнало за доцільне передавати безпосередньо правління Товариства допомоги бідним євреям м. Кременчука суми з коробкового збору для допомоги малозабезпеченим, поховання незаможних євреїв, на утримання бідних учениць жіночої гімназії та безкоштовного жіночого єврейського училища. Згідно зі статутом

товариства, його мета полягала в покращенні матеріального й морального стану незаможних євреїв Кременчука, окремим напрямом його діяльності визначено влаштування дітей до сирітських будинків, притулків, ремісничих і навчальних закладів⁷⁰. Проте добродійна діяльність, спрямована на поширення освіти серед соціально незахищених верств населення, наштовхувалася на дискримінацію в системі державного управління освітою Російської імперії. Інспектор народних училищ 6-го району Полтавської губернії А. Луцкевич ініціював закриття кременчуцького жіночого єврейського училища під приводом того, що грошові збори на підтримку цього навчального закладу можуть «використовуватися на які-небудь темні справи»⁷¹ [на підтримку сіоністського руху. — *Авт.*].

У вересні 1895 року в Полтаві відбулося урочисте відкриття безкоштовного початкового єврейського училища для дівчат із малозабезпечених родин і сиріт. На ньому були присутні губернатор, губернський предводитель дворянства, директор народних училищ, голова училищної ради й міський голова. Упродовж трирічного курсу в училищі здійснювалося викладання єврейського Закону Божого, російської мови, арифметики, чистописання, кравецького й білошвейного ремесел. У 1896/1897 навчальному році в училищі безкоштовно здобували освіту дівчатка, яких коштом благодійників забезпечували навчальними посібниками, одежею та взуттям. У цей період на рахунках училища перебувало 6223 руб. 80 коп., з яких 4000 руб. — це одноразова пожертва доктора Герберга, а 1347 руб. — виторг від аматорського спектаклю. Товариство з поширення ремісничої і землеробської праці серед євреїв Росії придбало для закладу швейну машину. Санкт-Петербурзький комітет єврейського колонізаційного товариства надавав кошти для розширення ремісничого відділу училища.

Упродовж майже 9-річного існування закладу в ньому переважно здобували освіту дівчатка-сироти (кількість яких увесь час зростала й 1902 року сягнула 120 осіб), і їхні успіхи в навчанні відзначені директором народних училищ Полтавської губернії П. Александровичем, інспектором І. Панаженком та офіційною комісією на чолі з головою Полтавської земської управи. Поряд із хорошою успішністю учениць спостерігалось різке зменшення їхньої кількості у випускному відділенні, пов'язане з фінансовими проблемами єврейських родин. У звіті за грудень 1898 — січень 1900 року з цього приводу зазначалося: «Під натиском таких злиднів батьки наполягають, щоби їхні дівчатка-підлітки, учениці останнього відділення, залишили училище. Прощаючись з улюбленим закладом буквально зі сльозами на очах, дівчатка з волі своїх батьків чи опікунів ідуть заробляти для себе насущний хліб до фабрик і майстерень, і там вони втрачають набуте ними в стінах училища моральне обличчя своє»⁷². Шлях до подолання цієї проблеми можна було

віднайти завдяки підготовці висококваліфікованих працівниць швейного профілю, удосконаленню їхніх практичних навичок, створення для них нових робочих місць на базі кравецького й білошвейного відділів, обладнаних 5 швейними машинами⁷³. Відповідно, 1901 року в центрі уваги опікунської ради училища перебувало питання вдосконалення професійного навчання та збільшення його фінансової бази, що сягнула 1150 руб.⁷⁴ Зусиллями місцевих доброчинців від 1902 року при училищі діяла їдальня, в якій малозабезпечені учениці отримували гарячі сніданки й обіди безкоштовно, а всі інші — за плату в 3 коп. Попечителька училища Ц. Молдавська відзначала поліпшення успішності переважно серед тих учениць, які раніше були фізично виснаженими через неповноцінне харчування вдома⁷⁵.

Незважаючи на зростання популярності згаданого училища серед населення, підтримку доброчинців (передусім єврейських дам м. Полтави), позитивні висновки інспектуючих органів, його було проголошено незаконним, створеним усупереч «Положенню про єврейські училища» (1844). 20 березня 1904 року адміністрація Київського навчального округу відхилила клопотання щодо продовження діяльності училища на засадах, затверджених 1895 року.

Черкаський міщанин П.А. Улицький 1896 року відкрив у Хоролі Полтавської губернії початкове чоловіче єврейське училище з викладанням Закону Божого (катехізис, Біблія, єврейська історія); російської мови (читання, переказ, основи граматики); арифметики (нумерація, дії над абстрактними й іменованими числами); давньоєврейської мови (читання, елементарні правила граматики). Заняття відбувалися з 9.00 до 16.00. Утримувач училища декларував своє зобов'язання стежити за моральністю учнів, прищеплювати їм любов до Бога, батьківщини, батьків і ближніх.

Ключовим чинником культурно-освітнього й релігійного життя, утвердження ідентичності єврейської громади була доброчинна діяльність у галузі шкільництва. 1902 року київський губернатор Ф. Трепов надав дозвіл на заснування в м-ку Білій Церкві Васильківського повіту «Товариства допомоги нужденним учням Білоцерківського двокласного початкового єврейського училища»⁷⁶.

Із наданням дозволу на відкриття в Кам'янці-Подільському талмудтори з ремісничими класами (1902) в розпорядження управління Київського навчального округу передавалося 70 000 руб., що мали асигнуватися на її утримання частинами, відповідно до розпоряджень директора народних училищ Подільської губернії⁷⁷.

У листопаді 1902 року в м-ку Рашків Подільської губернії відкрито талмуд-тору, на облаштування й утримання якої із коробкового збору

виділялося 3500 руб. Із цієї суми 1800 руб. пішло на придбання 4-кімнатного кам'яного будинку площею 600 кв. сажень. Станом на 1903 рік у закладі навчалося 70 єврейських хлопчиків, а загалом у Рашкові проживало 3037 євреїв (1291 чоловік і 1546 жінок)⁷⁸. Відповідно, 1905 року на будівництво приміщення для талмуд-тори додатково асигновано 1400 руб.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. назріла необхідність реформування хедерів, пов'язана із впливом сіоністських ідей, суспільним запитом на поєднання традиційних засад культурно-освітнього життя, світогляду євреїв із модернізаційними процесами. За сприяння Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії засновувалися зразкові хедери із застосуванням новітніх методик викладання івриту, що прийшли на зміну механічному заучуванню, а також із викладанням єврейської історії, літератури, низки загальноосвітніх дисциплін, і зокрема — російської мови. Водночас у системі органів державної влади Російської імперії розгорнулося обговорення, започатковане звітом за 1898 рік про стан Мінської губернії, під час якого висловлювалася думка про «доцільність усунення шкідливого впливу хедерів» шляхом запровадження в них російської мови. Відповідно до запиту міністерства внутрішніх справ упродовж 1900 року свої доповіді з цього питання представили очільники губерній Південно-Західного краю. Київський губернатор Ф.Ф. Трепов виокремив три типи хедерів на території краю: 1) для початкового навчання дітей єврейської абетки, читанню молитов і Біблії (викладачами тут були меламенти без належної освіти, які не змогли себе реалізувати в інших, прибутковіших сферах — торгівлі, ремісництві тощо); 2) для викладання єврейського письма, читання Біблії, Талмуду; 3) заклади, в яких діти вивчали Талмуд із підрядковими тлумаченнями. Меламедів останнього типу хедерів київський губернатор характеризував як таких, що належали до ортодоксальної частини єврейської громади, мали авторитет і справляли вплив не лише на дітей, але й на дорослих у контексті дотримання правил Талмуду. Саме цих меламедів, які часто не володіли російською мовою, Трепов уважав основною перешкодою на шляху «патріотичного виховання» й подолання «фанатизму» серед єврейського населення. А запровадження в хедерах викладання російської грамоти він назвав «суттєво важливим» і «необхідним».

Волинський губернатор Й.Я. Дунін-Барковський наголошував на важливій ролі хедерів як притулків для дітей від 5-річного віку з родин незаможних ремісників і торгівців. Упродовж 3–4-річного курсу ці діти навчалися молитов, читанню й письму єврейською мовою. Загалом губернатор уважав зміни в організації навчального процесу й запровадження викладання російської мови в хедерах не на часі. Доцільнішим йому видавалося заснування єврейських шкіл за зразком початкових

народних училищ і сприяння доступу євреїв до загальноосвітніх навчальних закладів шляхом збільшення кількості останніх.

За даними, представленими полтавським губернатором М.К. Семякіним, станом на 1898 рік у його губернії нараховувалося 277 початкових народних училищ, 1831 церковно-парафіяльна школа зі школами грамотності, 600 хедерів. Останні губернатор уважав закладами, шкідливими в усіх відношеннях, «оскільки вони ніким не контролюються й слугують виключно єврейським кагальним інтересам»⁷⁹. Він наголошував на порушенні в хедерах (часто розміщених у тісних кімнатах) санітарно-гігієнічних норм, що несло загрозу здоров'ю учнів, призводило до поширення інфекційних захворювань, а також зауважував, що обов'язковою умовою надання меламедам права на відкриття хедерів мало стати викладання російської мови й письма.

Підсумовуючи результати згаданого обговорення, київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров визнав, що реформування хедерів, подолання «релігійного фанатизму» й «окремшеності» євреїв — складне завдання, вирішити яке лише за допомогою запровадження викладання російської мови неможливо. З огляду на існування в Південно-Західному краї 2200 хедерів із 34027 учнями, для заснування відповідної кількості шкіл нового типу необхідно було владнати кадрове й фінансове питання.

На теренах Південно-Західного краю набула поширення директива від 1899 року за підписом товариша міністра народної освіти М.А. Зверева щодо необхідності викладання в єшиботах Біблії виключно російською мовою, а Талмуду — за домовленістю з керівництвом округу. Того ж року міністерство відхилило клопотання купецької дочки Р.А. Козинської (що мешкала в Києві, по вул. Великій-Підвальной, 8) про відкриття училища з викладанням єврейської і російської грамоти, арифметики й рукоділля для дівчат. Потребу в заснуванні такого закладу вона обґрунтовувала недостатньою охопленістю початковою освітою київського населення — не лише іудеїв, але і християн⁸⁰.

У листопаді 1900 року попечитель Київського навчального округу В.В. Вельямінов-Зернов представив директорам та інспекторам народних училищ вимоги щодо пакету документів, необхідних для отримання дозволу на відкриття талмуд-тор. До цього переліку входили: 1) план приміщення, що мало відповідати базовим гігієнічним та навчально-виховним вимогам; 2) кошторис видатків на щорічне утримання приміщення, викладачів та обслуговуючого персоналу; 3) дозвіл на асигнування коштів із сум коробкового збору на утримання талмуд-тори; 4) документально оформлені зобов'язання приватних осіб щодо грошових внесків, які належали до джерел фінансування талмуд-тори⁸¹.

Культурно-освітній розвиток єврейської громади був тісно пов'язаний із процесами поширення єврейського книговидавання, яке в Російській імперії перебувало під ідеологічним і цензурним тиском. У жовтні 1901 року в Києві по вул. Ярославській, 33 в єврейській молитовній школі поліція викрила нелегальну торгівлю недозволенними цензурою єврейськими книгами⁸². У зв'язку з випадками арештів учителів єврейських училищ Одеського навчального округу керуючий міністерством народної освіти Г.Е. Зенгер 1902 року направив керівництву Київського навчального округу секретну директиву щодо посилення нагляду за політичною благонадійністю євреїв-освітян, особливо на тлі активізації робітничого руху⁸³.

У вересні 1902 року випускник Віленського єврейського учительського інституту, вчитель Пінського казенного початкового училища С.Х. Немчинський презентував план двокласного єврейського училища (з підготовчим класом), яке він мав намір заснувати в Києві, відповідно до прохань членів місцевої єврейської громади. Мета цього закладу полягала в наданні єврейським хлопчикам елементарної освіти. Плата за навчання не мала перевищувати 50 руб. на рік. Повний навчальний курс був розрахований на чотири роки. До підготовчого класу зараховувалися діти 7–10 років без вступних іспитів. Передбачалося обов'язкове викладання Закону єврейської віри, російської мови, арифметики, географії, вітчизняної історії, чистописання, співів і необов'язкове — французької і німецької мов (за додаткову плату), малювання, Біблії та єврейської мови. Незважаючи на те, що всі предмети мали викладатися російською мовою, за підручниками, схваленими міністерством народної освіти, клопотання про відкриття училища було відхилене.

Ганні Розенштейн, що проживала в Києві на Подолі по вул. Андріївській, 10, не вдалося отримати дозвіл на відкриття приватного чотирікласного жіночого єврейського училища за програмою прогімназій, оскільки місто перебувало поза смугою єврейської осілості⁸⁴.

У травні 1903 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров видав дозвіл на асигнування додатково із залишків проскурівського коробкового збору суми в 5000 руб. на будівництво приміщення для однокласного єврейського казенного училища м. Проскурова Подільської губернії, де проживало 13 589 євреїв (6787 чоловіків і 6802 жінки)⁸⁵. У серпні того ж року Драгомиров санкціонував виділення із коробкового збору 1500 руб. на зведення будівлі єврейської молитовної школи «Цицис» у м. Заславлі Волинської губернії⁸⁶. Водночас міністерства внутрішніх справ і фінансів схвалили відрахування із залишків коробкових сум 1000 руб. на розширення приміщення талмуд-тори в м. Любомлі Волинської губернії⁸⁷. Траплялися й випадки недофінансу-

вання єврейських навчальних закладів: учителі радзивілівського початкового єврейського училища впродовж 1902 року не отримували платню через затримку коштів свічкового збору в Житомирському повіті Волинської губернії⁸⁸.

Наприкінці червня 1903 року міністр внутрішніх справ В.К. Плеве видав «Циркуляр про сіонізм і єврейський національний рух» для губернаторів, градоначальників і обер-поліцмейстерів. У цьому документі загрозою російській державі проголошувалася діяльність представників сіонізму, спрямована на зміцнення єврейської національної ідеї, протистояння асиміляції. І найбільшу небезпеку міністр убачав саме в національно-просвітницькій діяльності євреїв, його директива стосувалася посилення нагляду за облаштуванням сіоністами нових і вже діючих хедерів, бібліотек, суботніх шкіл для вивчення давньоєврейської мови, за організацією публічних читань з єврейської історії, тощо. Єврейські школи, згідно з циркуляром, мали задовольняти віросповідні потреби населення, але в жодному разі не сприяти національній окремішності російського єврейства. Реакція адміністративних органів влади на поширення в Російській імперії сіоністських настроїв знайшла відображення в офіційній кореспонденції керівництва Київського навчального округу й губернаторів Південно-Західного краю. Задля протидії пропаганді сіонізму в єврейських навчальних закладах інспекторів народних училищ зобов'язували ретельно перевіряти благонадійність меламедів, роблячи відповідні запити до канцелярій губернаторів. Попри обіцянку міщанина Ш.Г. Пінхусовича «за прикладом численних товаришів» дати розписку в тому, що він надалі «не належатиме до сіоністів», йому не вдалося отримати дозвіл на відкриття хедеру в м. Кобеляках Полтавської губернії. Ба більше, Пінхусовича звинувачували в нелегальному відкритті в Миколаєві, а згодом — у Кобеляках, хедерів сіоністського спрямування. Інспектор народних училищ 6-го району А. Луцкевич у секретній доповіді дирекції народних училищ Полтавської губернії рапортував про нібито переповнення м. Кременчука євреями й насамперед — сіоністськими школами й товариствами, очільники яких відвідували з'їзди сіоністів за кордоном. «Наскільки я придивився до сіоністів, — зазначав Луцкевич, — вони головним чином складають ту шкідливу частину єврейського суспільства, яка прагне до єврейської окремішності й з цією метою зятято ухиляється від виконання законних вимог і розпоряджень уряду, принаймні, щодо виховання єврейського юнацтва, як наприклад це вельми рельєфно виявляється у Кременчуцькій талмуд-торі»⁸⁹.

У відношенні полтавського губернатора М.П. Урусова до інспектора Луцкевича від 31 жовтня 1903 року під грифом «цілком таємно» наголошувалося на неприпустимості участі в навчальному процесі викладачів

із сіоністськими переконаннями. 5 листопада інспектор доповів керівництву Київського навчального округу про посилення «озлоблення євреїв» через викриття ним нелегальних єврейських навчальних закладів і виявлення «шахрайських витівок» у шкільництві. Інформатором Луцкевича був завідувач кременчуцького двокласного початкового єврейського училища Л. Гельман, який повідомляв про сіоністські погляди й ненависть до російського уряду вчителів місцевої талмуд-тори, які викладали в старшому відділенні «Шулхан Арух». «На єврейських уроках, — зазначав Гельман у своєму секретному донесенні від 4 листопада 1903 року, — як учителі, так і учні сидять у шапках, і викладання здійснюється жаргоном [ідишем. — *Авт.*], але тільки-но в коридорі з'явиться хто-небудь з начальства, моментально всі учні й учителі знімають шапки, та учні починають перекладати завчасно завчені вірші Біблії російською мовою...»⁹⁰.

Восени 1903 року у Браїлові Вінницького повіту Подільської губернії (де проживало 2825 євреїв) засновано талмуд-тору. На її утримання Подільське губернське правління дозволило щорічно виділяти 1200 руб. із сум браїлівського коробкового збору. Товариство для поширення освіти серед євреїв у Росії зголосилося впродовж 3 років щорічно надавати талмуд-торі 500 руб., а також виділити 350 руб. на шкільний інвентар і придбання в Санкт-Петербурзі книжок, за умови збільшення кількості її учнів до 150 осіб; встановлення плати за навчання в розмірі не менше 6 руб. на рік та звільнення від неї 25% загальної кількості учнів — дітей із малозабезпечених родин; нарахування завідувачу навчальної частини належної платні, що звільняла би його від необхідності шукати додаткові заробітки; узгодження з товариством кандидатур на викладацькі посади та навчальних програм; надання товариству копій протоколів засідань старшин і звітної документації. Субсидії товариства призначалися на етапі становлення нового навчального закладу й по завершенні 3-річного періоду мали припинитися⁹¹. У міру зростання авторитету талмуд-тори серед місцевого населення збільшувалися приватні пожертви на її користь. Зворотною стороною позитивної динаміки щодо зростання кількості учнів (у 1904 р. — 110, у 1906 р. — 240) стала незабезпеченість навчальними приміщеннями, оскільки впродовж тривалого часу не вдавалося домогтися асигнування на будівельні роботи 10 000 руб. із коробкового збору.

Приватний педагог К.З. Гуревич розробив проєкт заснування в Кременчузі Полтавської губернії початкового єврейського училища 3-го розряду з викладанням для дітей віком від семи років Закону Божого, російської мови, арифметики, давньоєврейської мови, чистописання, співів і гімнастики. Метою училища визначалося надання дітям євреїв чоловічої

статі початкової освіти та можливості вступу до загальних навчальних закладів. Структурно воно мало складатися з трьох груп з річним строком навчання в кожній. Тривалість навчання в підготовчій і першій основній групах — з 9.00 до 13.30, а в другій основній — до 18.00. Діти із незабезпечених родин — 10% від загальної кількості учнів — звільнялися від платні за навчання. Згідно з навчальною програмою училища було передбачено:

у першій групі: навчання читанню — з *єврейської мови*; читання й письмо, заучування напам'ять байок і віршів — з *російської мови*; усне й письмове числення до 100 — з *арифметики; чистописання*;

у другій групі: Біблія (П'ятикнижжя Мойсееве), заучування нескладних перекладів з російської давньоєврейською мовою й навпаки, історія єврейського народу — з *єврейських предметів*; свідоме читання й переказ прочитаного, диктанти, основи синтаксису й етимології — з *російської мови*; правила додавання, віднімання, множення, ділення — з *арифметики*; російське та єврейське *чистописання*;

у третій групі: Закон єврейської віри, Біблія, заучування перекладів з російської мови давньоєврейською й навпаки, історія єврейського народу — з *єврейських предметів*; швидке читання й письмовий виклад прочитаного, відомості з природознавства й російської історії, етимологія й диктанти — з *російської мови*; поняття про іменовані числа, дії з іменованими числами (дроблення, перетворення, додавання, віднімання, множення й ділення) — з *арифметики*; російське та єврейське *чистописання*.

Для керівництва Київського навчального округу й дирекції народних училищ Полтавської губернії головним аргументом відхилення клопотання Гуревича в лютому 1904 року стало проголошення ним своїм священним обов'язком «прищеплювати учням любов до Бога, батьківщини, батьків і ближніх», оскільки відсутність у цьому переліку «любові й відданості цареві» трактувалася як прояв неповаги до верховної влади⁹².

У квітні 1904 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.В. Клейгельс санкціонував заснування в м-ку Тульчині Брацлавського повіту Подільської губернії однокласного початкового єврейського училища за рахунок коробкового збору⁹³. Наступного року Клейгельс задовольнив клопотання євреїв Кам'янця щодо асигнування із залишків місцевого коробкового збору 70 000 руб. необхідної суми для відкриття талмуд-тори з ремісничими класами. На той час у місті проживало 20 243 єврея (9589 чоловіків і 10654 жінки)⁹⁴.

З 1904 по 1906 рр. у містечку Ходоркові Сквирського повіту діяло приватне початкове єврейське училище третього розряду для дівчат, яке складалося з одного підготовчого класу, розділеного на три групи. Заклад утримувався за рахунок платні за навчання. До нього зараховувалися діти

7–10 років без вступних іспитів, курс навчання тривав 3 роки. По завершенні кожного навчального року відбувалися екзамени за пройденим матеріалом. Усі предмети викладалися російською мовою за затвердженими міністерством народної освіти підручниками: російська мова — 6 годин на тиждень, арифметика — 4 години, чистописання — 6 годин, пояснювальне читання — 6 годин, співи — 1 година, рукоділля — 6 годин. Знання з природознавства, історії і географії Росії повідомлялися під час пояснювального читання.

Станом на січень 1905 року в *Полтавській губернії* нараховувалося 2 початкові єврейські училища, відкриті на основі Положення 1873 року — в Переяславі й Кременчуці; 29 приватних єврейських училищ відповідно до Положення 1844 року — в Полтаві, Ромнах, Прилуках, Лохвиці, Костянтинограді, Кременчуці, Кобеляках, Переяславі, Пирятині; 5 талмуд-тор — у Полтаві, Ромнах, Лубнах, Переяславі й Кременчуці.

У *Подільській губернії* станом на січень 1905 року існувало 4 початкові училища згідно з Положенням 1873 року, 40 училищ відповідно до Положення 1844 року, 12 талмуд-тор і 373 хедера.

На теренах *Волинської губернії* станом на січень 1905 року діяла 1 суботня жіноча єврейська школа; приватне єврейське чоловіче училище другого розряду Марка Нісельсона (Житомир); 648 хедерів; 1 двокласне початкове єврейське училище — в Житомирі й 6 двокласних — у Рівному, Володимир-Волинському, Острозі, Старокостянтинові, Кременці та м-ку Радзивиліві. Приватні єврейські чоловічі училища третього розряду перебували в Новоград-Волинському, м-ку Корці, Рівному, м-ку Клевані, м-ку Березному, м-ку Рожищі, м-ку Колках, м-ку Слауті, м-ку Волочиську, м-ку Теофіполі, Дубно, Житомирі; приватні єврейські жіночі училища третього розряду — в Житомирі, Новоград-Волинському, м-ку Корці, Рівному, м-ку Рожищі, Заславлі, Острозі, Кременці; талмуд-тори — в Житомирі, м-ку Чуднові Житомирського повіту, м-ках Корці, Любарі, Мирополі, Острополі, Полонному, Рогачові, Романові Новоград-Волинського повіту, м-ку Любомлі Володимир-Волинського повіту, м-ку Любомлі Володимир-Волинського повіту, Рівному, Ковелі, Заславлі, Острозі, Старокостянтинові, Дубно, Кременці.

У *Київській губернії* станом на січень 1905 року функціонувало 18 талмуд-тор, 621 хедер, 61 училище на основі Положення 1844 року, 6 початкових єврейських училищ, заснованих відповідно до Положення 1893 року (у м-ку Ржищеві Київського повіту, Бердичеві, м-ку Білій Церкві, Києві, Звенигородці, Радомислі).

Низький соціальний статус, незадовільне матеріальне становище вчителів єврейських навчальних закладів, що не відповідало важливості їхньої просвітницької функції, ролі в гармонійному духовному розвитку

юнацтва, відображено в клопотаннях і скаргах на адресу керівництва Київського навчального округу на кшталт: «Отримуючи грошову платню за навчання, єврейські вчителі буквально голодують, а їхні училища ледь животіють. Це — загальне явище в смузі єврейської осілости» (1904)⁹⁵.

20 листопада 1904 року відбулося освячення приміщення казенного єврейського училища, зведеного в Києві братами Лазарем і Левом Ізраїльовичем Бродськими, відомими цукрозаводчиками й меценатами, в пам'ять про їхнього брата Соломона Ізраїльовича Бродського. На це будівництво Бродські пожертвували близько 300 000 руб. Училище, орієнтоване на найбільшню частину єврейського населення Києва, мало утримуватися за рахунок фінансової підтримки засновників, а також виділених із київського кошерного збору 6000 руб. і плати за навчання — по 20 руб. з учня⁹⁶. Дозвіл на відкриття закладу видано київським, подільським і волинським генерал-губернатором наприкінці 1901 року, відповідно до подання керівництва Київського навчального округу, в якому наголошувалося, що хоча Київ і перебував поза смугою єврейської осілости, але в ньому проживало багато євреїв, а закон не дозволяв, але й не забороняв відкриття в Києві казенних єврейських училищ.

На тлі загострення проблеми соціальної адаптації дітей із малозабезпечених сімей, змушених працювати на фабриках, заводах, у ремісничих майстернях і водночас позбавлених можливості отримання початкової освіти, серед єврейського населення набувала поширення ідея вечірньої школи. 1904 року завідувач Васильківської громадської талмуд-тори З. Гольденберг розробив проєкт організації вечірніх класів, потреба в яких зумовлювалася напливом до Василькова з околиць міст і містечок численних єврейських родин. Заняття мали відбуватися з 18.00 до 21.00 у приміщенні талмуд-тори, викладачі якої виявили бажання безкоштовно навчати дітей у вечірніх класах. Витрати на розвиток навчального процесу, розрахованого на 2 роки, мали здійснюватися за рахунок приватних пожертв. Мета вечірніх курсів полягала в навчанні дорослих, а також дітей, змушених працювати, російському читанню, письму, першим чотирьом діям арифметики, Біблії, молитов у перекладі, єврейській історії. Утім, клопотання Гольденберга було відхилене інспектором народних училищ Київської губернії (другого району) та керівництвом Київського навчального округу під приводом перевантаження викладачів і неможливості забезпечення належного санітарно-гігієнічного стану приміщень талмуд-тори за умов проведення занять у дві зміни. Та очевидно, що основною причиною стало занепокоєння адміністративних органів через перспективи зростання організованості єврейських робітників, налагодження ними системи взаємодопомоги, здійснення просвітницької роботи. Інспектор М. Кармазін зауважував з цього приводу:

«...Скупчення неспокійного дорослого єврейського елемента (робітників на фабриках і заводах) у вечірній час під керівництвом і за безсумнівного впливу вчителів-євреїв, який далеко не завжди буває бажаним, вимагатиме особливої пильності інспекторського нагляду...»⁹⁷.

У житті єврейської громади велику вагу мала професійна підготовка, поєднання в навчальному процесі загальноосвітніх предметів і викладання ремесел, затребуваних в умовах тогочасного економічного розвитку. У Київській губернії ремісничі класи перебували при бердичівському, київському, ржищевському двокласних початкових єврейських училищах та звенигородському однокласному. На базі радомисльської талмуд-тори діяли ремісничі відділення — столярно-токарне й слюсарно-ковальське. Згідно з правилами слюсарно-ковальського ремісничого класу при уманській громадській талмуд-торі кожен учень по завершенні повного курсу навчання і з моменту вступу до майстерні мусив відпрацювати не менше трьох з половиною років — щодня з 8.00 до 12.00 і з 14.00 до 19.00; по завершенні навчання в майстерні учень міг залишитися в ній працювати з платнею 50 руб. на рік⁹⁸. Станом на січень 1905 року в слюсарно-ковальському класі на базі житомирського двокласного єврейського училища навчалоя 20 хлопчиків віком від 12 до 16 років; у палітурному класі на базі рівненського однокласного початкового єврейського училища — 12 хлопчиків. Водночас при острозькому однокласному початковому єврейському училищі функціонував слюсарно-ковальський клас, при кременецькому однокласному початковому єврейському училищі — палітурний клас, при житомирській талмуд-торі — слюсарно-токарний клас, при полтавській і кременчуцькій талмуд-торах — столярні ремісничі відділення. На теренах Подільської губернії ремісничі відділення діяли на базі могилівського, проскурівського, балтського однокласних початкових єврейських училищ.

У квітні 1905 року утримувач зразкового хедеру м. Бердичева мела-мед С. Кейлріх виступив з ініціативою запровадження у своєму закладі викладання російської мови. Цей хедер вирізнявся просторістю приміщення, яке складалося з двох добре освітлених комфортних кімнат — для занять і для відпочинку. Класна кімната забезпечена необхідною навчально-матеріальною базою. Викладання здійснювалося давньоєврейською мовою із впровадженням новаторської викладацької методики, у виховному процесі використовувалися педагогічні ідеї Й.-Г. Песталоцці та Ф. Фребеля. Тілесні покарання виключалися. Велика увага приділялася естетичному розвитку дітей шляхом стимулювання їхньої музичної активності, насамперед — співу давньоєврейською мовою.

На початку ХХ ст. серед єврейської молоді чітко простежувався запит на розвиток власної ідентичності шляхом удосконалення освіти, вивчення

єврейської історії і літератури. Так, 1905 року до меламеда м. Ніжина І.Я.С. Вільнера звернулися єврейські юнаки, які не мали можливості навчатися в будні дні, з проханням давати їм уроки по суботам і в дні єврейських свят.

Того ж року, відповідно до клопотання жителів м. Мглина, міщанин Х.Ш. Іоффе ініціював заснування в місті приватного початкового училища третього розряду для єврейських хлопчиків. Згідно з представленим ним навчальним планом, упродовж *першого навчального року* передбачалося вивчення російської мови (читання, письмо, диктанти); арифметики (усне й письмове числення до 100, розв'язання задач); Закону Божого (молитви); протягом *другого навчального року* — російської мови (читання з поясненням прочитаного, диктанти, поняття про предмет, якість, дію); арифметики (теорія і розв'язання задач); Закону Божого (молитви й Біблія); єврейського читання й письма; на *третьому році навчання* — російської мови (читання й переказ, диктанти, поняття про прості речення, частини мови); арифметики (теорія і розв'язання задач); Закону Божого (Закон єврейської віри, Біблія); єврейського читання й письма; історії Росії та єврейської історії; географії Російської імперії. Окрім згаданих предметів, в училищі мали викладатися співи, креслення, малювання й гімнастика. З огляду на сіоністські погляди Іоффе, його участь у робітничому страйку в Мглині (3 вересня 1905 р.), клопотання про дозвіл на відкриття училища було відхилено на рівні чернігівського губернатора, дирекції народних училищ Чернігівської губернії, керівництва Київського навчального округу⁹⁹.

Сформована в законодавчому полі Російської імперії система обмежувальних заходів щодо культурно-освітньої діяльності єврейського населення виявилася, зокрема, у відхиленні клопотання жителя Кам'янця-Подільського (іудейського віросповідання) Р.І. Кнопінга, який здобув освіту в Королівському Кенігсберзькому університеті та планував відкрити курси іноземних мов.

Доброчинним ініціативам єврейської громади не завжди вдавалося долати бюрократичні перепони. У червні 1905 року подільський губернатор О.О. Ейлер офіційно висловився проти заснування товариства допомоги нужденним учням вінницької талмуд-тори, оскільки «...створення благодійних товариств спеціально для євреїв є небажаним, адже такі товариства сприяють більшому й більшому відокремленню єврейського населення...»¹⁰⁰. Натомість наступного року відділ народного здоров'я і громадського піклування головного управління у справах місцевого господарства міністерства внутрішніх справ дозволив дубенській талмуд-торі прийняти від купчихи М. Каган пожертву — дерев'яний будинок з двома сараями загальною вартістю 2500 руб.¹⁰¹

У вересні 1906 року директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенець офіційно підтримав ідею щодо відкриття в Бердичеві приватного єврейського реального училища з правами урядових реальних училищ. Як аргумент він наводив статистичні дані щодо чисельності єврейського населення в Бердичіві й Бердичівському повіті станом на 1897 рік — 65 013 осіб, а на 1906 рік — 77 696 осіб. Водночас у Бердичіві діяли дві єврейські жіночі приватні гімназії, одне жіноче комерційне училище та лише один єврейський чоловічий навчальний заклад — комерційне училище.

Інженер-технолог М.І. Гінзбург 1906 року подав клопотання до дирекції народних училищ Полтавської губернії щодо заснування в Кременчуці приватного чоловічого єврейського училища першого розряду за програмою реальних училищ міністерства народної освіти. Суспільний запит на створення такого навчального закладу зумовлювався перепопненістю місцевих середнього реального й комерційного училищ та початкових шкіл. Станом на грудень 1906 року в Кременчуці й Крюкові нараховувалося 41 236 єврейського населення, зокрема осіб чоловічої статі — 20 839¹⁰². Натомість під час перевірки інформації щодо політичної благонадійності Гінзбурга впливли секретні відомості міністерства внутрішніх справ відносно його залучення 1903 року до дізнання при Санкт-Петербурзькому губернському жандармському управлінні за звинуваченням у належності до місцевого комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Учителі й учительські помічники єврейських початкових училищ — випускники заснованого 1873 року на кошти єврейської громади Віленського єврейського учительського інституту — користувалися правом на отримання звання домашнього вчителя без складання спеціальних іспитів, а також на відкриття приватних початкових навчальних закладів для дітей іудейського віросповідання. Відповідно 1907 року міністерство народної освіти надало дозвіл на відкриття приватного чоловічого навчального закладу другого розряду для євреїв Г. Перліну, який на той час обіймав посаду вчительського помічника бердичівського двокласного початкового єврейського училища¹⁰³.

Розроблені єврейськими освітянами-практиками проекти організації вечірнього навчання для юнацтва й дорослих, залучених до виробничої, насамперед ремісничої, діяльності наштовхувалися на протидію з боку бюрократичної системи Російської імперії. Так, у жовтні 1907 року приватний учитель, колишній утримувач приватного єврейського чоловічого училища третього розряду П. Пресайзен ініціював відкриття в м-ку Клевані Волинської губернії вечірніх курсів для юнаків, змушених починати свою трудову діяльність у віці 10–12 років. Однак волинським губер-

натором Ф.О. Штакельбергом і попечителем Київського навчального округу П.О. Зіловим це клопотання було відхилене з політичних міркувань¹⁰⁴.

1907 року міщанка З. Литвак, яка вже мала досвід організації початкових єврейських навчальних закладів на теренах Київського навчального округу, представила проєкт кременчуцького приватного єврейського жіночого училища третього розряду. Упродовж першого навчального року в закладі мали викладатися російська мова (12 уроків на тиждень), арифметика (6 уроків на тиждень), єврейське читання й письмо (6 уроків на тиждень); на другому році навчання — російська мова (9 уроків на тиждень), арифметика (6 уроків на тиждень), єврейська мова (5 уроків на тиждень), чистописання (3 уроки на тиждень). Протягом завершального (третього) навчального року відбувалися заняття з російської мови (8 годин на тиждень), що включали в себе пояснювальне читання статей з історії та географії, письмовий виклад змісту прочитаного, диктанти, вивчення напам'ять віршів і байок, усний і письмовий переказ їхнього змісту в прозі; з єврейської мови (4 уроки на тиждень) — письмовий виклад легких статей, письмовий переказ змісту байок і віршів; з арифметики (6 уроків на тиждень); з чистописання (2 уроки на тиждень); з рукоділля. На заваді реалізації цього проєкту стали виявлені полтавським губернатором В.В. Князевим відомості щодо приналежності З. Литвак до партії сіоністів-соціалістів¹⁰⁵. Двічі — у квітні 1904 і травні 1907 рр. — у її помешканні проводилися обшуки.

Через звинувачення на адресу лікаря кременецьких комерційного й духовного училищ М.А. Литвака в сіоністських переконаннях, керівництві зібраннями нелегальних гуртків і організації грошових пожертв «на невідомі цілі», йому не вдалося домогтися відкриття в Кременці приватного чоловічого єврейського училища першого розряду. Натомість потреба в розширенні шкільної мережі гостро відчувалася в Кременці, де нараховувалося 10 243 єврея, і щороку близько сотні єврейських дітей отримували відмови у прийнятті до навчальних закладів¹⁰⁶. Для дівчат-єврейок у місті діяв один приватний навчальний заклад третього розряду, окрім того вони могли здобувати освіту, разом із дітьми християнського віросповідання, у приватному жіночому навчальному закладі першого розряду. Доступ хлопчиків із єврейських родин до кременецького комерційного училища обмежувався через завищеною для більшості населення платою за навчання — 125 руб. на рік.

Випускник Берлінського університету А.З. Пескін (який 1897 р. був обвинувачений у ввезенні до Російської імперії з-за кордону «протиурядових видань», а згодом у 1902–1905 рр. служив громадським лікарем і рабином у м-ку Саврані Подільської губернії, з 1905 р. займався при-

ватною практикою в Бобруйську Мінської губернії) 1907 року підготував план організації приватного єврейського чоловічого училища першого розряду з програмою урядових гімназій. Метою цього закладу визначалося надання учням загальної освіти, зорієнтованої на практичні потреби. Навчальний курс розрахований на вісім класів, мова навчання — російська. У підготовчому й перших трьох класах платня за навчання не мала перевищувати 120 руб., а в старших — 150 руб. на рік¹⁰⁷. Дирекція народних училищ Полтавської губернії цей план відхилила.

Того ж року Полтавському товариству опіки над бідними єврейськими дівчатами не вдалося отримати дозвіл на заснування приватного початкового училища 3-го розряду. Згідно із затвердженням 1905 року статутом товариства, його мета полягала в піклуванні про моральний і матеріальний стан найбідніших єврейських дітей жіночої статі Полтави, а саме: в забезпеченні їх освітою, одежею, їжею, навчальними посібниками, а також у подальшому працевлаштуванні¹⁰⁸. Відповідно, нове безкоштовне училище було покликане дати єврейським дівчатам початкову освіту й підготувати їх до вступу до середніх навчальних закладів. Навчання мало здійснюватися за програмами, затвердженими міністерством народної освіти 19 лютого 1897 року для початкових народних училищ. Передбачалося викладання Закону Божого іудейського віросповідання, російського та єврейського читання й чистописання, правил орфографії та елементарних відомостей з граматики, історії, географії, природознавства, арифметичних дій над абстрактними й іменованими числами, загальних уявлень про дроби й дії над ними, співів, малювання, рукоділля. По завершенні курсу початкового училища дівчата зараховувалися до професійних класів, де впродовж 3–4 років викладалися кравецьке й білошвейне ремесла.

С.М. Чериковер — випускник фізико-математичного факультету Новоросійського університету — розробив проєкт 8-класної гімназії для дітей іудейського віросповідання, яку він мав намір заснувати в Полтаві. Окрім затверджених міністерством народної освіти предметів до навчальних програм закладу мали бути включені єврейська мова, історія й література. Викладацький склад формувався з педагогів як іудейського, так і християнського віросповідання. Реалізувати згаданий проєкт не вдалося, і основною причиною його відхилення попечительською радою Київського навчального округу стало притягування Чериковера 1897 року, за часів його навчання в Московському університеті, до дізнання у справі «Союзної ради московських об'єднаних земляцтв» — заснованої наприкінці 1880-х років організації, що сприяла координації і політизації студентського руху в Росії.

З огляду на освітні потреби євреїв Бердичева місцеве купецьке товариство 1907 року виступило з ініціативою заснування єврейської 8-клас-

ної гімназії. Директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенець, підтримавши цю ідею, наголосив на недостатній кількості шкіл для єврейського населення, яке мало велику питому вагу в етнічному складі Південно-Західного краю — переважно Київської і Подільської губерній, таких важливих повітових містах, як Бердичів, Умань, Черкаси¹⁰⁹. Невідповідність між чисельністю населення й навчальних закладів виявилася, наприклад, у відмові понад 500 дітям (насамперед християнського віросповідання) у вступі до міського двокласного училища м. Бердичева. Та попри демографічно зумовлений запит на розширення мережі початкових училищ і гімназій освітня ініціатива бердичівського купецького товариства не знайшла підтримки на рівні управління Київського навчального округу.

Через «революційну налаштованість єврейства» Т.Г. Лубенець виступив проти відкриття при приватному єврейському жіночому училищі третього розряду Рахілі Гутерлайт у Бердичеві вечірніх класів для дорослих дівчат¹¹⁰. Навчання на цих курсах було розраховане на три роки — з викладанням російської мови, арифметики, єврейської грамоти, чистописання. Платня з кожної учениці не мала перевищувати 12 руб. на рік.

На початку ХХ ст. поживалення культурно-освітнього життя євреїв, прагнення до заснування нових навчальних закладів, покращення їхнього матеріального забезпечення, удосконалення навчальних програм і методик супроводжувалися зростанням громадської активності та юридичної грамотності інтелігенції у відстоюванні прав єврейської громади. Вихованець історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира М. Гуревич, який проживав у Києві по вул. Мало-Житомирській, 2, у липні 1907 року звернувся до канцелярії Київського навчального округу з проханням надати йому в письмовому вигляді обґрунтування відмови у відкритті «чоловічих єврейських курсів» у зв'язку з наміром оскаржити її у міністерстві народної освіти.

Не вдалося отримати дозвіл на створення в Києві приватного чоловічого єврейського училища першого розряду і почесному громадянину І. Штейнбергу, попри його посилення на заснування аналогічного закладу в Одесі М.М. Іглицьким. Своє клопотання Штейнберг обґрунтовував насамперед недоступністю для єврейського населення Києва якісної освіти через обмеження прийому євреїв до казенних навчальних закладів у 10%. Відповідно до його проекту мало бути створене 8-класне училище з курсом чоловічої гімназії міністерства народної освіти, учні якого щороку складали би іспити при одній із місцевих казенних гімназій, а на посади викладачів запрошувалися би випускники університетів Російської імперії.

У посаді Климові Новожибківського повіту Чернігівської губернії доступ євреїв до християнських навчальних закладів ускладнювався через

релігійні погляди місцевих старообрядців. Як альтернативу нелегальним хедерам, де в основному і здобувало початкову освіту єврейське населення, було висунуто проєкт приватного початкового єврейського училища з викладанням російської мови (абетка, читання, переказ прочитаного, заучування напам'ять, граматики, письмові справи); арифметики; чистописання. Незважаючи на підтримку дирекції училищ Чернігівської губернії, цей проєкт було відхилено попечительською радою Київського навчального округу.

Єврейська громада м. Лодижина Гайсинського повіту в жовтні 1907 року звернулася до дирекції народних училищ Подільської губернії із проєктом заснування талмуд-тори на кошти, заповідані купцем Складєвським. Основною причиною відмови в задоволенні цього клопотання став намір організаторів талмуд-тори запровадити викладання виключно єврейських предметів, водночас згідно з п.8 «Правил про приватні єврейські навчальні заклади» (1844) старшини талмуд-тор мали прагнути, щоби діти з 8-річного віку вивчали російську мову.

На тлі культурно-освітнього життя єврейства чітко простежується усвідомлення важливої ролі жінки в духовному розвитку сім'ї та суспільства. Уповноважений єврейської громади м-ка Вахнівки Бердичівського повіту Київської губернії І. Пильч виступив із клопотанням про відкриття талмуд-тори з жіночим відділенням. Відхилення цього проєкту керівництвом Київського навчального округу аргументувало його невідповідністю «існуючим законоположенням»¹¹¹. Так само мешканцю м-ка Деражні Летичівського повіту Подільської губернії Ш. Тувліну не вдалося отримати дозвіл на запровадження в заснованому ним приватному початковому єврейському училищі спільного навчання хлопчиків і дівчаток віком до 14 років.

Дирекція народних училищ Волинської губернії підтримала проєкт організації у Ковелі початкового громадського жіночого єврейського училища, на утримання якого з коробкового збору асигнувалося 400 руб., а з фондів Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії — 500 руб. Окрім того, фінансування закладу мало забезпечуватися за рахунок членських внесків, одноразових пожертв приватних осіб і товариств, прибутків від вечорів і концертів, плати за навчання від найзаможніших учениць. Метою училища проголошувалося надання елементарної освіти дівчаткам-єврейкам Ковеля та повіту. Однак, на рівні керівництва Київського навчального округу згаданий проєкт не знайшов належної підтримки.

1907 року зусиллями місцевої громади засновано Бердичівську жіночу єврейську професійну школу із загальноосвітнім відділенням, мета якої полягала в наданні дівчатам іудейського віросповідання, разом із

загальною початковою освітою, практичних знань і навичок у галузі білошвейного, кравецького й інших ремесел¹¹². Новостворений заклад фінансувався за рахунок коробкового збору з євреїв м. Бердичева; одно-разових пожертв та періодичних внесків приватних осіб і товариств; грошових зборів з концертів, спектаклей, літературних і танцювальних вечорів; прибутків від виробничої діяльності учениць; плати за навчання найзаможніших учениць. Господарськими аспектами розвитку школи займалася піклувальна рада у складі завідувачки й 9 членів (серед яких мало бути щонайменше 4 дами), обраних єврейською громадою Бердичева на 3 роки. Застосовувався принцип ротації, і щорічно 1/3 складу ради вибувала, натомість розпочинали свою роботу новообрані члени, які, з-поміж інших питань, опікувалися працевлаштуванням випускниць, удосконаленням їхньої майстерності та продовженням спеціальної освіти для найталановитіших із них, а також обирали завідувачку школи, вчителів і мастериць та подавали їхні кандидатури на затвердження дирекції народних училищ губернії¹¹³. Завідувачка очолювала педагогічну раду, до складу якої входили всі викладачі та один новообраний член піклувальної ради. До сфери компетенції педагогічної ради входили: розробка навчальних програм; підбір книг для домашнього читання ученицями; обговорення звітів викладачів і питань успішності учениць, а також накладення на останніх стягнень через серйозні порушення. Тривалість навчання в загальноосвітньому відділенні складала три роки, викладання відбувалося російською мовою. Проводилися уроки з російської мови, арифметики, чистописання, Закону єврейської віри, читання давньоєврейською мовою, пояснення й вивчення молитов російською мовою, малювання, креслення, співів і рукоділля. По закінченні загальноосвітнього відділення дівчата могли вступати до професійної школи, де впродовж 4 років вивчали білошвейне і кравецьке ремесла, а також російську мову, арифметику, історію, географію, рахівництво, товарознавство, малювання, креслення, Закон єврейської віри, основи гігієни та співи. Загалом навчання у школі було безкоштовним, але допускалося прийняття учениць з платою від 6 до 8 руб. на рік, для дівчат-сиріт передбачалося облаштування гуртожитку.

Через недобір учнів 1907 року приватний учитель Д. Землеруб мусив призупинити діяльність заснованого ним у Бердичеві приватного початкового чоловічого єврейського училища з викладанням російської мови (читання, письмо, диктанти, перекази прочитаних текстів, студіювання граматики); арифметики; давньоєврейської мови (Закон віри, Біблія, Талмуд, головні молитви); російського та єврейського чистописання.

Учитель Я.-І. М. Вол, який з 1902 року утримував у Новоград-Волинському приватне єврейське училище третього розряду, а з 1906

року викладав у Житомирському єврейському громадському початковому училищі «Талмуд-тора», розробив проєкт вечірньої школи для єврейських дітей чоловічої статі, що мала бути заснована в Житомирі. Цей заклад, за задумом Вола, був покликаний надати дітям із незаможних єврейських родин можливість вивчати єврейську та російську грамоту й арифметику. Повний курс навчання розраховувався на три роки і включав такі предмети, як Закон єврейської віри, біблійська історія, російська мова, арифметика, російське та єврейське чистописання. Попри позитивну характеристику від дирекції народних училищ Волинської губернії Вола як сумлінного педагога, що користувався повагою серед єврейської громади, попечительська рада Київського навчального округу не підтримала його ініціативу¹¹⁴.

Згідно з документами канцелярії попечителя Київського навчального округу, впродовж 1907 року було відхилено клопотання М.-І. Б. Гуревича щодо відкриття в Києві приватних чоловічих єврейських курсів; харків'янина М.-Е. Кенігсберга — про заснування в Житомирі приватного чоловічого училища першого розряду; Ш.-Д.Ф. Броцького (Бродського) — стосовно відкриття в Бердичеві приватного початкового училища третього розряду; Г.Л. Браунштейн — про заснування в Києві приватного єврейського жіночого навчального закладу другого розряду; Б.Х. Ломоватського — щодо створення у Звенигородці приватного початкового єврейського училища першого розряду; меламеда А.-М. І. Кіпніса — відносно запровадження в його хедері викладання російської мови; лікаря Х.-Г. Ш. Бурвассера — про відкриття в Києві зуболікарської школи; М.-Г. П. Шихмана — щодо заснування в Новій Ушиці приватного початкового єврейського училища третього розряду.

У листі до міністерства народної освіти від 19 жовтня 1908 року попечитель Київського навчального округу П.О. Зілов виклав свої міркування щодо обмеження доступу єврейської молоді до середніх навчальних закладів. Він виступив проти ідеї безвідсоткового прийому до приватних чоловічих гімназій осіб іудейського віросповідання через їхній «небезпечний» і «шкідливий» вплив на учнів-християн, що нібито виявлявся в набутті останніми специфічної «єврейської вимови». До того ж Зілов убачав проблему в невідповідності зростаючої кількості євреїв-випускників приватних гімназій та 3–5% обмеженням на їхній вступ до вищих навчальних закладів. Характеризуючи рівень освітнього процесу в київських приватних навчальних закладах, і зокрема гімназії А.І. Степовича, як незадовільний, попечитель уважав їх не більше, ніж засобом для набуття євреями права на проживання в Києві.

Закорінені в іудаїзмі морально-етичні норми і традиції, як-от співчуття до ближнього й добродійність, стали базовою засадою духовного й

соціально-демографічного збереження й відновлення єврейської громади, запорукою утвердження її ідентичності та водночас культурно-цивілізаційного обміну у взаємодії з оточуючим християнським середовищем. Благодійно-просвітницька діяльність мешканця Санкт-Петербурга, комерції радника М.А. Гінсбурга великою мірою сприяла поширенню освіти серед населення його рідного міста Радзивілова Кременецького повіту Волинської губернії. Станом на 1908 рік він пожертвував на місцеве двокласне народне училище 12 000 руб., на єврейське казенне училище — 3 000 руб., на приватне жіноче училище другого розряду — 2 000 руб., на Кременецьке комерційне училище — 5 000 руб¹⁵. Окрім того, Гінсбург повністю фінансував діяльність приватного училища пані Подкамінер у Радзивілові, а саме: забезпечив приміщення, платню вчительці, навчальні посібники й книги для дітей, опалення, освітлення. Училище успішно виконувало свою функцію — надання безкоштовної освіти найбіднішим прошаркам єврейського населення Радзивілова. З огляду на велику кількість єврейських дівчат, позбавлених через безгрошів'я їхніх родин доступу до елементарної освіти, Гінсбург ухвалив рішення про заснування безкоштовного жіночого училища третього розряду за зразком казенних єврейських початкових училищ, з присвоєнням цьому закладу свого імені. З цією метою він придбав у Радзивілові новий кам'яний будинок з різними службовими прибудовами та вніс у депозит Київського навчального округу 20 000 рублів, прибуток з цього капіталу (щорічно 1 000 руб.) мав спрямовуватися на платню вчителям і обслуговуючому персоналу. В училищі мали викладатися російська та єврейська грамоти, рахунок, природознавство, географія, російська історія, а за наявності необхідного фінансування — також рукоділля, єврейська й німецька мови. У відповідь на цю ініціативу керівництво Київського навчального округу вказало на неможливість її реалізації, оскільки утримувачі приватних училищ одночасно мусили бути їхніми начальниками, а Гінсбург не мав можливості поєднувати ці дві посади.

1908 року Товариство допомоги бідним євреям м. Хорола підготувало статут хорольського єврейського громадського училища, що мало утримуватися за рахунок членських внесків; сум коробкового збору; одноразових пожертв приватних осіб і товариств; прибутків від вечорів, концертів тощо; плати за навчання учнів із заможних родин, а також 10% з прибутків Товариства. Попечительська рада училища (9 осіб) обиралася місцевою єврейською громадою на три роки й затверджувалася директором народних училищ Полтавської губернії. До її складу входив завідувач училища з правом вирішального голосу. Впроваджувався принцип ротації: щорічно одна третина ради вибувала, і їхнє місце посідали новообрані члени. До сфери діяльності попечительської ради належали:

опікування матеріальним забезпеченням училища; контроль за видатками; щомісячне подання звітів про прибутки й видатки; нагляд за описом і збереженням майна; попередній розгляд річних звітів; сприяння кращим випускникам у продовженні освіти; забезпечення найбільш учнів їжею, одягом і взуттям. Попечительська рада спільно з педагогічною обирали та звільняли завідувача й викладачів училища. Обов'язки завідувача полягали в загальному нагляді за перебігом навчально-виховного процесу; зберіганні училищного майна; веденні офіційної кореспонденції; нагляді за оформленням звітності; складанні річних звітів про стан училища. Задля обговорення питань організації навчально-виховного процесу засновувалася педагогічна рада, до складу якої входили всі викладачі училища й два представники від попечительської ради. Засідання педагогічної ради мали відбуватися не рідше одного разу на місяць. До сфери її компетенції входили питання прийому учнів до училища, їхнього переведення до вищих класів і виключення; видачі атестатів по завершенні курсу навчання; складання розкладу уроків; вибору навчальних посібників; річної звітності викладачів і завідувача; обговорення методів удосконалення навчально-виховного процесу. Навчальні програми передбачали викладання єврейської мови, Біблії, молитов, історії євреїв, російської мови, арифметики, географії, історії, чистописання, малювання, співів, гімнастики. У листопаді 1908 року на рівні дирекції народних училищ Полтавської губернії було ухвалено рішення щодо невідповідності згаданого проєкту встановленим урядом засадам організації початкових єврейських училищ.

Перебуваючи з 1892 року на посаді завідувачки й учительки приватного початкового жіночого єврейського училища в Ромнах Полтавської губернії, Д.М. Розовська (Етінгоф) здобула повагу єврейської громади, адже її випускниці успішно склали урядовий іспит для вступу до жіночої гімназії. 1908 року вона представила план приватного навчального закладу третього розряду з дитячим садком (м. Конотоп Чернігівської губернії) для дітей обох статей від 5 до 11 років. В основу організації навчально-виховного процесу було покладено систему, створену німецьким педагогом Ф. Фребелем. Велика увага приділялася гармонійному поєднанню розвитку фізичних і розумових здібностей дітей. Навчальна програма складалася з уроків Закону Божого (єврейська грамота, Біблія, катехізис, ключові події єврейської історії); російської мови (пояснювальне читання, переписування текстів з книг, вивчення напам'ять байок і віршів, диктанти, студіювання основ граматики); арифметики (нумерація й перші чотири дії з абстрактними й іменованими числами); географії; французької мови (читання, переписування текстів з книг, диктанти, вивчення основ граматики, переклади); німецької мови;

чистописання; малювання. Незважаючи на те, що на рівні дирекції народних училищ Чернігівської губернії зазначений проєкт був визнаний унікальним для Конотопа, на початку 1909 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила його.

Така само доля спіткала й колективне клопотання громади м-ка Тального Уманського повіту Київської губернії про надання Г. Левінсон дозволу на відкриття приватного жіночого училища третього розряду. Цей заклад мав складатися з одного класу, поділеного на молодше і старше відділення. Його метою проголошувалося привчання єврейських дівчат до праці, порядку й доброзвичайності, навчання їх російської грамоти, перших правил арифметики, єврейської мови й історії.

Невдачею супроводжувалися неодноразові спроби Б.Ф. Крупника отримати дозвіл на відкриття у Проскурові Подільської губернії приватного початкового училища для єврейських хлопчиків з метою підготовки їх до вступу до середніх навчальних закладів. Відповідно до запропонованого ним у серпні 1908 року плану, повний курс навчання в училищі складав три роки. У перших двох групах було заплановано викладання російської мови й арифметики, а саме: ведення бесід російською мовою, вивчення напам'ять байок і віршів, пояснювальне читання, диктанти, усний рахунок до ста, розв'язання задач. У пообідній час мали відбуватися уроки з єврейської мови та Біблії. Заняття в третій групі склалися з пояснювального читання, усного переказу прочитаного, студіювання російської граматики, арифметики, єврейської мови, Біблії, Закону віри, єврейської історії і чистописання. Незважаючи на позитивну характеристику Крупника від інспектора другого району Подільської губернії та донесення щодо недостатності казенного єврейського училища й талмуд-тори для забезпечення освітніх потреб євреїв Проскурова, зазначене клопотання керівництво Київського навчального округу на початку 1909 року відхилило.

Основною метою заснованого 1909 року Товариства піклування про дітей-євреїв м. Острога проголошувалися опіка та сприяння фізичному, моральному й розумовому розвитку молодого покоління. Задля її реалізації товариство було вповноважене відкривати училища та брати на себе керівництво існуючими початковими школами, засновувати дитячі притулки, їдальні, літні колонії, фребелівські садки, влаштовувати дітей-сиріт у ремісничі навчально-виховні заклади та приватні родини. Товариство складалося з необмеженої кількості осіб обох статей, усіх соціальних верств і віросповідань¹¹⁶. 1912 року член його правління, острозький купець першої гільдії М.І. Гальберт запропонував ідею створення приватного початкового єврейського жіночого училища третього розряду. Він наголошував на низькому рівні доступу до освіти єврейок Острога, де на

той час проживало 14 000 євреїв, з них дітей шкільного віку — 1400, зокрема жіночої статі — 800. Покликане забезпечувати морально-релігійне виховання єврейських дівчат, згадане училище окрім надання загальної елементарної освіти мало здійснювати ремісниче навчання. Фінансування його діяльності повинно було здійснюватися за рахунок плати за навчання (6 рублів на рік з учениці) та насамперед — Товариства піклування про дітей-євреїв м. Острога. Відповідно до § 9 статуту Товариства його фінансові ресурси склалися з субсидій від міських установ і громадських організацій; добровільних періодичних внесків членів товариства; одноразових добровільних пожертв; відсотків від капіталу товариства; прибутків від концертів, спектаклів, читань тощо; кружкового збору. За навчальним планом передбачалося викладання російської мови, арифметики, вітчизняної історії, географії, природознавства, давньоєврейської мови, Закону єврейської віри, біблійської історії, ідишу, чистописання, малювання, рукоділля і співів. Попри схвалення директора народних училищ Волинської губернії П. Тутковського, попечительська рада Київського навчального округу відхилила цей проєкт.

Важливу роль у духовному розвитку єврейської громади впродовж ХХ ст. відігравали вищі релігійні навчальні заклади єшиботи (єшиви) — осередки розвитку іудейських традицій і формування інтелектуальної еліти. На теренах Південно-Західного краю розповсюджувався досвід Одеського єврейського громадського училища «Єшибот», статут якого затверджено 1909 року. Мета його діяльності полягала в наданні молодим людям можливості вивчення Талмуду і джерел єврейських релігійних законів задля підготовки до звання рабина. Керівництво єшиботом здійснювалося рош-єшивою, яка забезпечувала нагляд за викладанням і внутрішнє управління; попечительською радою, що спільно з рош-єшивою опікувалася благоустроєм закладу й добробутом найнезаможніших вихованців; педагогічною радою, яка завідувала навчально-виховним процесом. Фінансове забезпечення єшиботу досягалося за рахунок сум одеського коробкового збору, благодійних пожертв, плати за навчання, прибутку молитовні, виторгу від спектаклів, концертів, музичних і літературних вечорів. Повний навчальний курс був розрахований на 6 років (по 2 роки в кожному з 3-х класів). До першого класу вступали діти, які повністю засвоїли програму талмуд-тор: з російської мови — швидке читання, переказ прочитаного, розбір простого речення, елементарний курс етимології і диктанти; з арифметики — числення й дії над цілими числами і простими дробами; з єврейських предметів — Біблія, давньоєврейська мова з коротким курсом граматики, швидке читання тексту Талмуду з коментарями. В єшиботі в об'ємі курсу 6-класних прогімназій викладалися російська мова, арифметика, алгебра, геометрія, загальна

історія, географія (з поглибленим вивченням історії і географії Росії), фізика, природознавство, німецька мова, а з єврейських предметів — Мішна, Гемара, Поскім, Агада й етика, давньоєврейська мова, Біблія, халдейська мова з книгами Даниїла, Ездри й Неємії, екзегетика, історія єврейської літератури й богослужіння, історія євреїв і гомілетика¹¹⁷.

Колишній викладач богословських предметів одеського єшиботу, бердичівський міський рабин Я. Берман обґрунтував необхідність заснування в Бердичіві Київської губернії приватного чоловічого єврейського училища «Єшибот» з обов'язковим загальноосвітнім курсом 4-класних прогімназій, але без викладання латини. Він акцентував увагу на переповненості місцевих навчальних закладів, що позбавляло велику кількість єврейських дітей можливості здобувати якісну освіту. Водночас численна єврейська громада Бердичіва — міста з присутністю чітко окресленої іудейської традиційної культури — потребувала створення системи підготовки юнаків до рабинського звання.

Підтримуючи ініціативу Я. Бермана, директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лебенець констатував, що станом на січень 1912 року в Бердичеві проживало 7764 дитини шкільного віку, з них християн — 2230, євреїв — 5534. Із цього числа в навчальних закладах здобували освіту 676 християн і 1510 євреїв. Отже, поза освітньою системою залишалося 4024 єврейських дітей (2003 хлопчика й 2021 дівчинка). Усупереч цій статистиці дозвіл на відкриття бердичівського єшиботу отримати не вдалося.

М.М. Магергут — вітебська міщанка, викладачка жіночого єврейського училища Н.М. Спектор у м-ку Білій Церкві — у зв'язку зі своїм переїздом до Кременчука вирішила заснувати там приватне жіноче початкове єврейське училище, де окрім загальних предметів викладалися би єврейська мова й Закон єврейської віри за авторською методикою. Натомість у червні 1913 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила клопотання пані Магергут.

На засіданні попечительської ради Київського навчального округу від 28 лютого 1913 року обговорювалося клопотання випускника Університету Св. Володимира, лікаря Ш.А. Фінкельштейна про заснування в Києві приватної чоловічої гімназії для дітей євреїв із викладанням усіх предметів курсу урядових гімназій, а також Закону єврейської віри, єврейської мови, Біблії і біблейської історії. Думки членів ради з цього питання розділилися. Одні висловилися за відкриття єврейських гімназій при одночасному припиненні прийому євреїв до навчальних закладів з переважною більшістю учнів-християн, оскільки «...у такий спосіб школа позбавиться дурного впливу неспокійного єврейського елемента, що завжди відрізнявся розбещеністю й важко піддавався дисциплінуванню»¹¹⁸.

Інші наполягали на тому, що рада не мала повноважень для ухвалення такого рішення, оскільки 10% норма прийому євреїв до середніх навчальних закладів була встановлена Радою міністрів. Зрештою ухвалили відмовити Фінкельштейну в наданні відповідного дозволу.

За даними дирекції народних училищ Волинської губернії на 1912 рік у м-ку Корці мешкало 12 692 єврея, з них дітей шкільного віку — 1269 (537 чоловічої і 732 жіночої статі). Водночас у чотирикласному міському училищі здобували освіту 44 єврея, у двокласному парафіяльному училищі — 37, у талмуд-торі — 67, у приватному чоловічому єврейському училищі третього розряду Б. Гринфельда — 66, у приватному жіночому єврейському училищі третього розряду М. Слепої — 52. Учасник російсько-японської війни (1904–1905), викладач корецької талмуд-тори (1899–1909) Д.А. Базинов, посилаючись на недоступність початкової освіти для більшості єврейських хлопчиків Корця, розробив навчальний план приватного початкового єврейського чоловічого училища, що не знайшов підтримки в управлінні Київського навчального округу.

Станом на 1913 рік у м-ку Тернівці Гайсинського повіту Подільської губернії нараховувався 4671 мешканець, з них 2262 — євреї. Чисельність єврейських дітей шкільного віку складала 320 хлопчиків і 380 дівчаток, з них у місцевих училищах навчалося 279 хлопчиків і 21 дівчинка¹¹⁹. Загалом на той час у Тернівці діяло двокласне сільське училище, однокласне двокомплектне народне училище, дві церковно-парафіяльні школи, приватне чоловіче єврейське училище третього розряду й 12 єврейських хедерів. Уповноважений єврейської громади Тернівки С. Ратнер представив проєкт талмуд-тори, що мала на меті не лише навчання, а й матеріальне утримання єврейських сиріт і дітей із малозабезпечених родин. Місцеві євреї узяли на себе зобов'язання щорічно виділяти на утримання училища 2000 руб. Утім наявні джерела фінансування були визнані недостатніми для забезпечення проєктованого навчального закладу.

Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету С.Х. Клецерман упродовж 1892–1900 років утримував у Балті Подільської губернії приватний чоловічий навчальний заклад 3-го розряду для єврейських хлопчиків і одночасно викладав у жіночих школах Швець і Жолковер. Потому він займався навчанням дітей на дому, а 1912 року подав до управління Київського навчального округу клопотання про дозвіл відкрити в Балті приватне чоловіче єврейське училище 2-го розряду за програмою урядових прогімназій, але з додаванням давньоєврейської мови та єврейської історії. Подільський губернатор О.М. Ігнат'єв у своєму секретному відгуку визнав небажаним заснування подібного закладу. Хоча в Балті діяли казенне початкове чоловіче училище для євреїв, талмуд-тора, виділялися місця для єврейського населення в

балтській чоловічій гімназії і комерційному училищі, а найзаможніші євреї відряджали своїх дітей на навчання до великих міст (Києва, Одеси), однак за даними дирекції народних училищ Подільської губернії станом на 1913 рік близько 280 єврейських хлопчиків залишалися без належної освіти. Зрештою через рік очікування на дозвіл Клецерман відкликав своє клопотання, пославшись на ускладнення свого матеріального становища.

Товариство піклування про бідних дітей євреїв м-ка Жванця Подільської губернії за прикладом аналогічного товариства в Могилів-Подільську виступило з ініціативою заснування приватного жіночого єврейського початкового училища 3-го розряду. Фінансування цього закладу мало забезпечуватися за рахунок товариства-засновника, Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії та плати за навчання найзаможніших учениць. З огляду на незабезпеченість проєктованого училища належним приміщенням, отримати дозвіл на його відкриття 1913 року не вдалося.

Учитель загальноосвітніх предметів житомирської талмуд-тори, випускник віленського середнього хіміко-технічного училища Б.М. Пікман вирішив заснувати в Житомирі приватне чоловіче училище 3-го розряду для єврейських дітей. Статистика освіти свідчила на користь ідеї розширення мережі єврейських навчальних закладів. Станом на 1913 рік у Житомирі діяли хедери, одне 2-класне єврейське училище й одна талмуд-тора. Усі ці переповнені заклади змушені були щороку відмовляти в прийомі великій кількості дітей. Загалом у місті на той час нараховувалося 3713 єврея шкільного віку (1750 хлопчиків і 1963 дівчинки), з них міські й початкові училища міністерства народної освіти відвідували 259 осіб (137 хлопчиків і 122 дівчинки), у 2-класному єврейському училищі навчалося 276 хлопчиків, у талмуд-торі — 396 хлопчиків, у приватних училищах — 596 осіб (91 хлопчик і 505 дівчат). Отже, з 1750 хлопчиків шкільного віку доступ до початкових училищ міністерства народної освіти мали лише 900 чоловік¹²⁰. Та ці дані не переконали керівництво Київського навчального округу в доцільності реалізації проєкту Пікмана.

На початку ХХ ст. набувала поширення ідея єврейської середньої освіти, вона втілювалася в ініціативах заснування навчальних закладів, де етнопедагогічні традиції євреїв поєднувалися би з досвідом діяльності гімназій Російської імперії. Кременчуцький громадський рабин Х.Й. Михельсон підготував проєкт приватного чоловічого 8-класного навчального закладу першого розряду з курсом гімназії міністерства народної освіти для дітей іудейського віросповідання. У навчальному процесі Михельсон акцентував увагу на природознавстві, нових мовах і фізичному вихованні учнів (рухливих іграх, екскурсіях, тощо). Плата за навчання складала в

молодшому й старшому підготовчих класах 75 руб. на рік, у першому й другому класах — 120 руб., у третьому й четвертому — 150 руб., у п'ятому й шостому — 175 руб., у сьомому й восьмому — 200 руб. Для вступу до молодшого підготовчого класу необхідно було скласти іспити із Закону єврейської віри (вміння читати давньоєврейською мовою), з російської мови (читати й переписувати текст з книги), з арифметики (прямий і зворотній рахунок до ста). Перед вступниками до старшого підготовчого класу висувалися вимоги із Закону єврейської віри — знання коротких молитов, благословення над їжею тощо; з давньоєврейської мови — читання й переклад нескладних статей; з російської мови — швидке читання й усвідомлений переказ, уміння розрізняти предмет, дію й ознаку, написання диктанту, знання напам'ять декількох віршів і байок; з арифметики — розв'язання усних задач (усі чотири дії у межах 100), письмових задач на додавання й віднімання в межах 1 000 000. У червні 1913 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила проект Михельсона, водночас дирекція народних училищ Полтавської губернії рапортувала про повне забезпечення освітніх потреб єврейського населення Кременчука завдяки відкриттю нових міських початкових училищ.

Випускниця Київських вищих жіночих курсів, бакалавр Женевського університету М. Бик, яка проживала по вул. Великій Васильківській, 28 у Києві, висунула ідею організації колективних репетицій з фізики й математики для дівчат-вступників і учениць київських середніх навчальних закладів іудейського віросповідання. У листопаді 1913 року це питання розглядалося на рівні міністерства народної освіти, яке відхилило клопотання пані Бик.

Станом на 1913 рік у Київському навчальному окрузі діяло 2602 єврейські училища, в яких нараховувалося 2947 службовців і 56 126 учнів¹²¹.

Специфіка культурно-освітнього життя євреїв на теренах Київського навчального округу на початку ХХ ст. визначалася особливостями їхнього правового статусу, взаєминами з органами влади Російської імперії, і насамперед — державною політикою, що накладала обмеження на громадянські й політичні права, розвиток міграційних і комунікаційних процесів, територіальне розміщення, можливості здобуття освіти і професійної самореалізації, збереження традиційної духовної культури єврейського населення. За умов посилення асиміліціоністських процесів, поглиблення проблем культурного розвитку, самоідентифікації і соціальної інтеграції євреїв посилювалося значення освітньо-виховної сфери як інструмента передачі молодому поколінню сукупності життєво важливих знань і практичних навичок, що відкривали можливості, з одного боку,

збереження традиційних іудейських цінностей, а з іншого — соціально-демографічної та економічної адаптації на теренах Російської імперії.

Наріжним каменем розвитку єврейських навчальних закладів була традиційна для іудаїзму культура добродійності, співчуття до ближнього, підтримки незаможних родин і сиріт у забезпеченні елементарних потреб у їжі, одязі, навчальних посібниках, житлі та реалізації їхніх прав на здобуття якісної освіти. Морально-етичні засади життя єврейської громади визначали стратегію надання для всіх соціальних прошарків населення рівних можливостей засвоєння культурного спадку попередніх поколінь і водночас набуття комплексу інноваційних знань та вмінь, необхідних для посилення стартових можливостей у процесі соціальної інтеграції. Відповіддю на суспільний запит щодо забезпечення для єврейського населення якісного й доступного навчально-виховного процесу стала спроба інституціоналізації у межах законодавчого поля Російської імперії системи фінансування освітньо-виховних закладів через благодійні громадські організації. Закорінена у психології євреїв ідея взаємодопомоги, як інструмент самозбереження громади, втілювалася в різноманітних благодійних ініціативах, яким часом вдавалося заручитися підтримкою на місцевому рівні, зокрема з боку інспекторів і дирекції народних училищ губерній, але набагато складніше було подолати мур бюрократичних перепон на рівні керівництва навчального округу й міністерства народної освіти. На тлі дискримінаційної законодавчої політики Російської імперії щодо іудеїв зростало значення добродійних єврейських національно-культурних організацій як осередку реалізації духовних потреб євреїв.

На початку ХХ ст. спостерігається посилення ролі жіноцтва в соціокультурному розвитку єврейської громади, зростання уваги до здобуття жінками ґрунтовної єврейської освіти як засобу протистояння асиміляції на тлі глобальних модернізаційних процесів, трансформацій моделей поведінки, ціннісних орієнтирів, соціальних відносин.

¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4281. Арк. 38.

² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4300. Арк. 3.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 26. Спр. 442. Арк. 5.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4301. Арк. 53–53 зв.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 467. Арк. 296.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4381. Арк. 5 зв.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4379. Арк. 4–4 зв.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4380. Арк. 2–2 зв.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4295. Арк. 4.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4630. Арк. 2–5.

- ¹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4281. Арк. 145 зв.
- ¹² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4281. Арк. 164–165.
- ¹³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 259. Арк. 410 зв.–412.
- ¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 39. Арк. 46.
- ¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 128. Арк. 9–9 зв.
- ¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4626. Арк. 64 зв.–66.
- ¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 156. Арк. 12.
- ¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 128. Арк. 60–69 зв.
- ¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 4935. Арк. 28.
- ²⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 32. Спр. 75. Арк. 834 зв.
- ²¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 32. Спр. 75. Арк. 844 зв.
- ²² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 5039. Арк. 3 зв.
- ²³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 33. Спр. 15. Арк. 74.
- ²⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 33. Спр. 15. Арк. 74 зв.
- ²⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 5256. Арк. 77.
- ²⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 5264. Арк. 2.
- ²⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 5276. Арк. 23 зв.–24 зв.
- ²⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 38. Спр. 54. Арк. 94.
- ²⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 53. Спр. 356. Арк. 7–7 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 189. Арк. 1–7.
- ³¹ Русский еврей. 1881. 11 лютого. № 7. С. 243.
- ³² Русский еврей. 1881. № 2 С. 43–45.
- ³³ Русский еврей. 1881. 21 січня. № 4. С. 122.
- ³⁴ Русский еврей. 1881. 28 січня. № 5. С. 162.
- ³⁵ Русский еврей. 1881. 11 лютого. № 7. С. 254–255.
- ³⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 535. Спр. 280. Арк. 2.
- ³⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 842. Спр. 47. Арк. 1–107 зв.; Там само. Спр. 46. Арк. 1–74.
- ³⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 842. Спр. 46. Арк. 20.
- ³⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 842. Спр. 46. Арк. 30.
- ⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 538. Спр. 170. Арк. 4 зв.
- ⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 538. Спр. 141. Арк. 1, 3.
- ⁴² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296 (1890). Спр. 86. Арк. 5 зв.
- ⁴³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 840. Спр. 98. Арк. 1–22.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 544. Спр. 111. Арк. 1.
- ⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 544. Спр. 111. Арк. 2.
- ⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296 (1892). Спр. 111. Арк. 10.
- ⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 624. Спр. 249. Арк. 1 зв.
- ⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 847. Спр. 406. Арк. 6.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 335. Арк. 6–7 зв.
- ⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 11. Арк. 8.
- ⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 10. Арк. 41.
- ⁵² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 10. Арк. 39 зв.
- ⁵³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 13. Арк. 3–3 зв.
- ⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 14. Арк. 14.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 42. Арк. 1, 7–8.
- ⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 26. Арк. 27.
- ⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 65. Арк. 1–3.
- ⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 100. Арк. 2, 4.

- ⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 68. Арк. 1.
- ⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 86. Арк. 8.
- ⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 90. Арк. 2 зв.–3 зв.
- ⁶² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 101. Арк. 3–3 зв.
- ⁶³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 97. Арк. 5.
- ⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 94. Арк. 2 зв.
- ⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 103. Арк. 1–2.
- ⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 111. Арк. 1.
- ⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 116. Арк. 5–5 зв.
- ⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 109. Арк. 27.
- ⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 625. Спр. 366. Арк. 10–10 зв.
- ⁷⁰ Устав Общества пособия бедным евреям города Кременчуга Полтавской губернии. Кременчуг, 1902. С. 3–4.
- ⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 148. Арк. 14 зв.
- ⁷² Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы. С 1 декабря 1898 г. по 1 января 1900 г. Полтава, 1900. С. 3.
- ⁷³ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1900 год. Полтава, 1901. С. 3.
- ⁷⁴ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1901 год. Полтава, 1902. С. 3.
- ⁷⁵ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1902 год. Полтава, 1903. С. 3.
- ⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 10. Арк. 7.
- ⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 271. Спр. 59. Арк. 6–6 зв.
- ⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 658. Спр. 64. Арк. 2 зв.
- ⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 630. Спр. 119. Арк. 10 зв.
- ⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 77. Арк. 87–88.
- ⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6611. Арк. 59.
- ⁸² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 851. Спр. 225. Арк. 1.
- ⁸³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 31. Арк. 27–27 зв.
- ⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 209. Арк. 144.
- ⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 656. Спр. 93. Арк. 1–4.
- ⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 656. Спр. 180. Арк. 1–2 зв.
- ⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 656. Спр. 168, арк. 5.
- ⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 656. Спр. 10. Арк. 1–4.
- ⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 303. Арк. 50 зв.
- ⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 148. Арк. 26.
- ⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 168. Арк. 9–10.
- ⁹² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 303. Арк. 12, 14–14 зв.
- ⁹³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 82. Арк. 1–2.
- ⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 655. Спр. 232. Арк. 1–9.
- ⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 303. Арк. 2 зв.
- ⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 631. Спр. 410. Арк. 7–7 зв.
- ⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 303. Арк. 235 зв.
- ⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 148. Арк. 62.
- ⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 375. Арк. 88, 92, 100.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 635. Спр. 362. Арк. 1–1 зв.
- ¹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 659. Спр. 58. Арк. 3.

- ¹⁰² ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1в. Арк. 275.
- ¹⁰³ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1. Арк. 102–103 зв.
- ¹⁰⁴ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1. Арк. 183–184 зв., 188–189.
- ¹⁰⁵ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1. Арк. 231.
- ¹⁰⁶ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1б. Арк. 73.
- ¹⁰⁷ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1г. Арк. 309.
- ¹⁰⁸ Устав Полтавского благотворительного общества попечения о бедных еврейских девочках. Полтава, 1905. С. 3.
- ¹⁰⁹ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1. Арк. 345.
- ¹¹⁰ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1а. Арк. 2.
- ¹¹¹ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1а. Арк. 149 зв.–150.
- ¹¹² ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 196. Спр. 1б. Арк. 238.
- ¹¹³ Устав Бердичевской женской еврейской профессиональной школы с общеобразовательным отделением. Бердичев, 1907. С. 3.
- ¹¹⁴ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 1в. Арк. 200–204 зв.
- ¹¹⁵ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 280. Спр. 1. Арк. 8.
- ¹¹⁶ Устав Общества попечения о детях евреев г. Острога. Острог, 1910. С. 1–4.
- ¹¹⁷ Устав Одесского еврейского общественного училища «Ешибот». Одесса, 1909.
- С. 8.
- ¹¹⁸ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 163. Спр. 1а. Арк. 281.
- ¹¹⁹ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 163. Спр. 1а. Арк. 30.
- ¹²⁰ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 163. Спр. 1а. Арк. 398 зв.
- ¹²¹ ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 256. Спр. 269. Арк. 187.

РОЗДІЛ 7 КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКІВ, ЧЕХІВ ТА НІМЦІВ

7.1. Освітні аспекти національного розвитку греків

Грецька національно-визвольна боротьба кінця XVIII–XIX ст., ідеї Новогрецького Просвітництва долинули до українських земель. Задля боротьби за національне визволення греків і створення Грецької держави 1814 року в Одесі було засновано таємне товариство «Філікі Етерія». Упродовж Грецької революції 1821–1829 рр. на українських теренах здійснювався збір коштів на підтримку повстанців. Документи Київської духовної семінарії містять відомості про оголошення 1821 року міністром духовних справ і народної освіти О.М. Голіциним підписки на користь грецьких біженців (комітети, що розподіляли зібрані кошти, перебували в Одесі й Кишиневі)¹. У 1823 році було відкрито підписку для викупу греків-християн, взятих у полон на острові Хіос, півостровах Кассандра й Сітонія, яких загалом нараховувалося понад 100 тисяч чоловік².

За перебування впродовж 1828–1829 рр. на території Греції у складі загону французького війська поміщик Волинської губернії, рівненський повітовий предводитель дворянства В. Омецинський був нагороджений королем Оттоном найвищою відзнакою Грецької держави — офіцерським золотим хрестом Ордена Рятівника (1836). У посвідченні, виданому Омецинському французьким військовим відомством, указувалося: “Codifié à tout qu’il appartiendra, d’après une lettre écrite le 21 Mai 1836 au Ministre de la Guerre par M.Coletti, Ministre Plénipotentiaire de Sa Majesté le Roi de la Grèce à Paris, que M-r Omiecinski ex. Officier d’ordonnance de M-r le Lieutenant Général Schneider a été nommé Chevalier en cr. de l’Ordre Royal du Sauveur, et que les insignes lui en ont été remis par le soin du Ministre de la Guerre à qui ils avaient été transmis à cet effet par ordre de Sa Majesté le Roi Otton”³ («Засвідчено згідно з листом, написаним 21 травня 1836 року військовому міністру паном Колетті, посланником Його Величності короля Греції у Парижі, що екс ад’ютант генерал-лейтенанта Шнейдера пан Омецинський нагороджений хрестом Королівського Ордена Рятівника та що відзнаку цю йому вручено за посередництва військового міністра, якому її було передано за наказом Його Величності Короля Оттона»).

1810 року бургомістр грецького ніжинського магістрату С.К. Буба, який зумів здобути прихильність малоросійського генерал-губернатора

князя Я.І. Лобанова-Ростовського завдяки організації помпезних бенкетів, ініціював збір коштів на створення в Ніжині навчального закладу для дітей греків. У цій благодійній акції взяли активну участь не лише мешканці Ніжина, а й Москви, Санкт-Петербурга, Одеси та інших міст Російської імперії і зарубіжних держав⁴. Власне Буба пожертвував 10 000 руб. асигнаціями і, звертаючись до потенційних доброчинців із відозвою, він наголошував: «Іменем дітей і нащадків Ваших закликаю сприяти цій добрій справі з тією ж старанністю і ревністю, яка завжди Вас надихала в подібних випадках і привертала благовоління Монархів. Училище це забезпечить дві важливі вигоди для Держави, як-от: перша, що Держава матиме освічених людей із грецької нації; друга, що Греки, які знаходяться в Туреччині, з більшим бажанням і в більшій кількості будуть переселятися до Росії або дітей відправляти своїх»⁵. Відтак, мета новоствореного навчального закладу, згідно із задумом його засновників, полягала у «підтриманні грецької національності».

15 листопада 1811 року Олександр I видав маніфест щодо відкриття Ніжинського Олександрівського грецького училища:

«1-е. В ознаменування благовоління мого до ревного подвигу згаданого товариства, яке склало добровільними жертвами знатний капітал на облаштування й утримання Училища, найменувати Училище це Олександрівським.

2-е. Училищу цьому перебувати у віданні Губернського Директора Училищ та Університету на загальних правилах.

3-е. Нагляд за Училищем доручити за вибором від громади одному із найпочесніших його членів з іменуванням Директором Училища, який в управлінні ним надасть звіт, окрім училищного начальства, також Грецькому Товариству.

4-е. Службу Директора по цьому Училищу прирівняти до громадської служби.

5-е. Учителів Училища вважати такими, що перебувають на дійсній державній службі»⁶.

Водночас Олександр I доручив малоросійському генерал-губернатору Я.І. Лобанову-Ростовському оголосити імператорське «особливе благовоління» грецькій громаді Ніжина та всім особам, які брали участь у зборі коштів на облаштування училища, «за ревний подвиг, що має на меті просвіту молодих їхніх співвітчизників і загальне добро»⁷.

Керівництво роботою з підготовки відкриття нового навчального закладу в Ніжині було покладено на ректора Харківського університету — визначного природознавця сербського походження О.І. Стойковича, який від 1804 року обіймав у ньому посаду професора фізики, а в 1807–08, 1811–13 роках обирався його ректором. Утім, Стойкович не порозумівся з

представниками ніжинської грецької громади і змушений був делегувати свої повноваження дирекції училищ Чернігівської губернії, що уважливо поставилася до пропозицій греків відносно викладацького складу та змісту навчального процесу.

За відсутності освіченого священика грецького походження ніжинські греки взагалі відмовлялися від включення до навчальних програм Закону Божого. Переконати їх у доцільності обрання законоучителем св. Черняховського директора Чернігівської гімназії вдалося лише за допомогою посилення на російського імператора, за височайшим повелінням якого Закон Божий був обов'язковим предметом в усіх повітових училищах і запроваджувався для повторення в гімназіях. Натомість грецька громада наполягала на необхідності викладання німецької мови в контексті розвитку торговельних зв'язків із Саксонією та Пруссією. З цією метою вчителем німецької було обрано Х. Гінтце, який, згідно зі спогадами св. Черняховського, часто ходив у гості до заможних і щедрих батьків своїх учнів та полубляв пригощатися свіжими молдовськими винами й вишуканими грецькими стравами.

Ніжинське Олександрівське грецьке училище, відкриття якого відбулося 1817 року, утримувалося за рахунок відсотків із пожертвованого капіталу розміром у 86 000 руб. асигнаціями. Ця сума складала частину капіталу в 160 000 руб. сріблом, заповіданого греками своїм нащадкам на благодійні цілі. Окрім того, грецька громада виділяла щорічно на потреби училища 615 руб. Бюджет закладу поповнювався також за рахунок плати за навчання та здачі в оренду училищних погребів⁸. Училище підпорядковувалося заснованому 1785 року в Ніжині грецькому магістрату, що обирав його директора, контролював навчальну й господарську діяльність (після скасування магістрату в 1872 році воно перейшло під юрисдикцію міської думи).

Відвідавши 1833 року Ніжинське Олександрівське грецьке училище, попечитель Київського навчального округу Є.Ф. фон Брадке дійшов висновку про необхідність його реформування відповідно до вимог статуту для початкових і середніх навчальних закладів від 20 грудня 1828 року. Справу вдосконалення змісту та структури навчально-виховного процесу закладу було покладено на Раду Університету Св. Володимира. Згідно з розробленим нею проектом починаючи з 1837 року запроваджувалася наступна система оплати праці:

Таблиця 1

Бюджет Ніжинського Олександрівського грецького училища⁹

Прибутки	Видатки
Річний прибуток з капіталу розміром у 86 000 руб.ас. становить 4300 руб.ас. або 1228 руб. 57 коп. сріблом	<u>Платня викладачам:</u>
	Закону Божого .....200 руб.
	грецької мови .....1000 руб.
	російської граматики й арифметики в двох класах.....775 руб.
	історії і географії .....625 руб.
	образотворчого мистецтва .....100 руб.
	письмоводителю .....100 руб.
	учителю підготовчого класу.....500 руб.
	двом сторожам.....240 руб.
	<u>Загалом на заробітну платню</u> .....3540 руб.
	на утримання будинку ті інше.....760 руб.
Усього.....4300 руб.	

Водночас було вироблено засади подальшого функціонування училища, згідно з якими грецька громада Ніжина обирала директора строком на три роки та висувала кандидатури вчителів. Трирічний курс навчання включав у себе такі дисципліни, як Закон Божий, священна історія і церковна історія, російська мова, давньогрецька і новогрецька мови, арифметика, геометрія, географія, історія Російської держави, історія Греції, всесвітня історія, чистописання, креслення й малювання. При училищі діяло підготовче відділення, де викладалося грецьке читання та письмо. Відповідно до статуту від 20 грудня 1828 року дозволялося запроваджувати додаткові предмети, наприклад, основи комерційних наук і бухгалтерію.

У зв'язку з тим, що в Ніжинській гімназії вищих наук здобували освіту етнічні греки, на запрошення директора І.С. Орлая з 1824 до 1833 року посаду молодшого професора грецької мови й словесності обіймав учитель Олександрівського грецького училища Х. Ієропес. 1841 року міністерством народної освіти було ухвалене рішення про передачу училища з-під юрисдикції директора училищ Чернігівської губернії під нагляд адміністрації Ніжинської гімназії¹⁰.

У січні 1860 року представники грецької громади Ніжина надіслали попечителю Київського навчального округу М.І. Пирогову доповідну записку, в якій обвинувачували директора Олександрівського грецького училища К. Попова в пияцтві, безвідповідальному ставленні до своїх професійних обов'язків та здобутті посад директора училища і старшого бургомістра ніжинського грецького магістрату шляхом фальсифікацій¹¹.

Натомість городничий Ніжина звинувачення Попова в «нетверезому житті» назвав несправедливими.

Про обмеженість впливу грецької громади на заснований нею навчальний заклад йшлося, зокрема, у листі директора Лицею князя Безбородька М. Чалого до попечителя Київського навчального округу П.О. Антоновича від 18 жовтня 1870 року: «...як видно з історії грецького училища, воно ніколи не було надане грецькому товариству, відносно педагогічної організації ініціатива завжди йшла від Міністерства»¹².

Грецька громада рішуче чинила опір численним спробам керівництва Київського навчального округу реорганізувати створене нею училище. 1875 року на сторінках місцевих газет навіть з'явилися оголошення про те, що з ініціативи ніжинської міської думи та за підтримки міністерства внутрішніх справ Ніжинське Олександрівське грецьке училище як таке, що «не відповідає більше потребам цього міста», мало бути перетворене на жіночу гімназію з передачею їй училищного будинку й грецького капіталу (86 000 руб.)¹³.

Свою незгоду з ідеєю реорганізації училища ніжинські греки традиційно аргументували тим, що воно було створене й утримувалося виключно завдяки пожертвам грецької громади, яка існувала в Ніжині у вигляді церковної парафії і мала потребу у власному культурно-освітньому осередку. У доповідній записці членів грецької церковнопарафіальної громади Ніжина на ім'я міністра народної освіти Г.Е. Зенгера наголошувалося на непорушності прав греків «...щодо завідування та збереження просвітницького органу, призначеного виключно для потреб нашої громади, який надає тепер разом із засобами кращої моральної освіти саме ті знання нашим дітям, які за способом життя, потребами й заняттями нашими є найкориснішими для нас і наших дітей»¹⁴. Ніжинські греки висловлювали протест і проти усунення їх від виборів директора училища, проведення яких з часом перебрала на себе міська дума.

Перепоною на шляху зміцнення кадрового потенціалу Ніжинського Олександрівського грецького училища були проблеми матеріального забезпечення його педагогічних працівників. Зокрема, вчитель математики Н. Лимаренко ухвалив рішення перевестися до одного з 4-класних міських училищ Ніжина через незабезпеченість житлом і низьку платню (480 рублів на рік)¹⁵. І все-таки поповнення викладацької колегії Ніжинського Олександрівського грецького училища відбувалося: з 1861 року історію викладав Ф. Бучинський¹⁶, а арифметику й геометрію — О.О. Царевський¹⁷; 1862 року вчителем російської мови став О.С. Шапошников — володар відзнаки бездоганної служби за 20 років і бронзової медалі в пам'ять Кримської війни 1853–1856 років¹⁸; 1864 року грецький магістрат схвалив кандидатуру М. Левченка на посаду вчителя історії і географії¹⁹;

з 1872 року математику викладав С.М. Рутковський²⁰; від 1909 року обов'язки вчителя чистописання, креслення і малювання виконував випускник Олександрівського училища П.С. Кобальний²¹, а з 1912 — Т.С. Горященко²² тощо.

Яскравим прикладом успішної професійної кар'єри, здійсненої в Ніжинському Олександрівському грецькому училищі, став творчий шлях грека М.Г. Манцова. По закінченні Лицею князя Безбородька 1837 року його було призначено вчителем історичних наук училища. У 1844 і 1845 роках попечитель Київського навчального округу оголошував Манцову подяки за відмінні успіхи у викладацькій роботі. 1854 року він отримав відзнаку бездоганної служби за 15 років; 1858 року — бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять Кримської війни 1853–1856 років; 1859 року — відзнаку бездоганної служби за 20 років. У 1860 році Манцов висловив бажання перевестися до Ніжинської гімназії задля покращення «убогого становища своєї родини»²³, а 1865 року грецька громада м. Ніжина обрала його директором Олександрівського училища²⁴. Служба Манцова на цій посаді завершилася в 1885 році.

Загалом кадрова проблема була однією із найгостріших для Ніжинського Олександрівського грецького училища, наприклад, 1906 року виникла реальна загроза зриву його навчально-виховного процесу. Керівництвом закладу було ухвалено рішення про перенесення початку занять на пізніший час у зв'язку з тим, що викладач мистецтв І. Ухо захворів на психічний розлад, учителька підготовчого класу Є. Острроверхова подала заяву про звільнення, викладач історії і географії П. Крачковський вступив до Казанського університету, а вчитель російської мови П. Антоненко перебував «у звичайному періоді запою, що триває від 2–4 тижнів»²⁵. Незважаючи на подібні звинувачення з боку дирекції народних училищ Чернігівської губернії, Антоненко користувався щирою повагою й авторитетом в учнів, які виступили на захист свого улюбленого вчителя у відповідь на рішення вищого керівництва відправити його у відставку. У листі до попечителя Київського навчального округу П.О. Зілова вони наголошували: «Викладання ж російської мови п. Антоненком, на наш погляд і на думку ревізорів училища, стоїть на належній висоті й не може бути замінене знову призначеним учителем; і окрім того, п. Антоненко енергійно виконував свою справу: витрачав усі свої сили, приходив на уроки першим, не гаючи жодної хвилини, як свідчив розклад, заміняв уроки всіх відсутніх учителів...»²⁶. Прохання учнів здійснити розслідування щодо неправдивого доносу на Антоненка викликало обурення в попечителя, який назвав їхнє звернення «недоречним».

Упродовж 1870-х років платня за навчання в Ніжинському Олександрівському грецькому училищі становила 1–3 руб. на рік, у 1880-х роках

— 6 руб., а починаючи з 1905–1906 навч. року — 10 руб.; для нащадків греків і ще близько 10% учнів із незаможних родин освіта була безкоштовною.

За браком бібліотечних приміщень частина книжок, у тому числі рідкісних зарубіжних видань XVI–XVII ст., що належали училищу, було передано на зберігання до Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Серед них з *богослов'я* нараховувалося 31 найменування книжок російською мовою, 32 — грецькою, 5 — італійською, 3 — латиною; з *філософії*: 29 — російською, 14 — грецькою, 3 — італійською; з *історії*: 35 — грецькою, 29 — російською, 7 — італійською, 1 — німецькою; з *словесності*: 28 — грецькою, 23 — російською, 7 — латиною, 3 — німецькою, 1 — італійською; з *географії*: 4 — грецькою. 1888 року ніжинська міська дума ухвалила залишити ці видання в інституті на вічне зберігання в окремому приміщенні під назвою «старовинної бібліотеки Ніжинського Грецького Училища»²⁷. Окрім того, через нестачу приміщень 1904 року в училищі було відкрито паралельне відділення при першому класі, де заняття проводилися в другу зміну — з 12.00 до 16.00.

Не минули Ніжинське Олександрівське грецьке училище і скандальні справи щодо зберігання нелегальної літератури. 1906 року київська судова палата засудила до двотижневого ув'язнення учня другого класу училища, нащадка української козацької родини Г.М. Третьяка, в якого під час обшуку було виявлено одну брошуру «Контрасты современного общества», дев'ять брошур українською мовою Л. Мартова «Новий закон», 49 брошур Ш. Дікштейна «Хто с чого живе?» і одну брошуру «Взятие Бастилии»²⁸.

У 1906 році, відповідно до запиту інспекції 2-го району народних училищ Чернігівської губернії, настоятель грецької Михайлівської церкви м. Ніжина священник О. Лавровський подав інформацію щодо свого приходу, який нараховував 150 чоловіків, 164 жінки і 28 дітей віком від 9 до 12 років. Усі парафіяни були нащадками ніжинських греків. Одночасно в Олександрівському училищі навчалося 6 греків — 3% від загальної кількості учнів (197)²⁹.

Станом на січень 1905 року в Ніжинському Олександрівському грецькому училищі здобували освіту 217 учнів, а наступного року — 201 учень³⁰. У 1907/1908 навчальному році загальна кількість учнів становила 166 осіб. Викладацький склад закладу представляли: в.о. директора училища, законоучитель Г. Вербицький, учитель російської мови П. Ячницький, математики Є. Скрипник, історії і географії П. Лапа та вчителька підготовчого класу А. Фурса. Згідно з кошторисом училища на 1908 рік було передбачено наступні витрати: на утримання канцелярії — 150 руб., на платню викладачу — 200 руб., на бібліотеку — 100 руб., на

винагороду бібліотекарю — 40 руб., на прислугу — 252 руб.; на опалення — 676 руб. тощо, а очікуваний прибуток від здачі в оренду училищних погребів (150 руб.) планувалося витратити на ремонт навчальних корпусів і господарські потреби³¹. Водночас список закуплених для училищної бібліотеки книжок складався виключно з російськомовних видань. Приділялася увага і придбанню наочних посібників: карти Палестини на коленкорі (1 руб. 25 коп.), карти півкуль (2 руб. 50 коп.), карти Європи (3 руб. 50 коп.), картонних геометричних фігур (2 руб.), російського правопису в таблицях (40 коп.).

З метою реформування Олександрівського училища в лютому 1908 року ніжинською грецькою громадою було обрано комісію в складі В.Є. Золотарьова, І.І. Милосова, В.Є. Спіліоті, О.М. Плациндаря, Д.А. Тарнавського, яка мала діяти спільно з представниками училищної комісії при міській управі. Невдовзі В.Є. Золотарьов, В.Є. Спіліоті й Д.А. Тарнавський були позбавлені своїх повноважень через небажання з'явитися перед грецьким товариством задля отримання «наказу до подальшої спільної роботи». 21 квітня 1908 року під головуванням директора училища священника Г. Вербицького відбулося засідання комісії, на якому було ухвалено рішення про його реорганізацію в чоловічий середній навчальний заклад — «повну гімназію нового типу». Водночас О.М. Плациндарь та І.І. Милосов від імені ніжинських греків заявили, що право реформування училища належить грецькій громаді, а не міській думі, оскільки «училище це створене для дітей греків і утримується виключно за кошти грецького товариства»³². Вони висловили рішучу незгоду із позбавленням грецької громади права розпоряджатися своїми капіталами і заснованими нею закладами, а також наголосили, що перебудова приміщення училища може здійснюватися лише за згодою Грецького парафіяльного товариства, яке отримало його в дар від грека Капітана Параскеви. Зрештою Плациндарь і Милосов виступили проти перетворення грецького училища на гімназію нового типу, однак, міська дума відхилила всі їхні аргументи. У червні 1908 року проти реорганізації училища офіційно висловилося Грецьке парафіяльне товариство м. Ніжина.

Відповідно до розробленого міською думою м. Ніжина та затвердженого міським головою кошторису витрат Ніжинського Олександрівського грецького училища на 1911–1913 роки було передбачено:

Таблиця 2

Кошторис Ніжинського Олександрівського грецького училища на 1911–1913 рр.³³

Рік	Джерела прибутків	Видатки
1911	відсотки з грецького капіталу	утримання особового складу..... 1533 руб. 94 коп. господарські потреби..... 97 руб. 14 коп.
	спеціальні кошти училища	платня учительському персоналу ... 341 руб. 06 коп. утримання наглядача ..... 200 руб. учителя гімнастики ..... 60 руб. канцелярії..... 150 руб. бібліотеки..... 100 руб. бібліотекаря ..... 40 руб. прислуги..... 252 руб. опалення..... 450 руб. Усього..... 3224 руб. 14 коп.
1912	відсотки з грецького капіталу	утримання особового складу..... 1875 руб. господарські потреби..... 97 руб. 14 коп.
	прибутки від здачі в оренду училищних погребів і плати за навчання	жалування вчителю гімнастики ..... 60 руб. наглядачеві..... 200 руб. утримання канцелярії..... 150 руб. бібліотеки..... 100 руб. платня бібліотекарю..... 40 руб. жалування двом служителям ..... 264 руб. опалення..... 490 руб. ремонт приміщення..... 200 руб. Усього..... 3476 руб. 14 коп.
1913	відсотки з грецького капіталу	утримання особового складу..... 1875 руб. господарські потреби..... 97 руб. 14 коп. ремонт приміщення..... 200 руб.
	спеціальні кошти училища	утримання бібліотеки ..... 120 руб. канцелярії..... 140 руб. наглядача і вчителя гімнастики ..... 260 руб. опалення і прислуга ..... 759 руб. Усього..... 3451 руб. 14 коп.

Розмаїта мозаїка українсько-грецьких культурно-цивілізаційних взаємовпливів ґрунтувалася на духовній спорідненості, наріжним каменем якої стало православ'я, що відіграло консолідуючу роль у контексті національно-визвольної боротьби греків. Важливе значення у справі формування грецької інтелектуальної еліти належить Київській духовній

академії. 1869 року до академії вступили ієродиякони Г. Зигавін та К. Вафідіс, які впродовж трьох років прослухали повний курс загальноосвітніх і спеціальних наук по церковно-практичному відділенню. На іспитах Зигавін продемонстрував наступні знання із загальноосвітніх наук: Священне Писання — дуже добре, основне богослов'я, логіка, психологія — добре, метафізика — дуже добре, історія філософії — добре, педагогіка — дуже добре, грецька мова і словесність — відмінно, німецька мова — добре; зі спеціальних наук: пастирське богослов'я — дуже добре, гомілетика — добре, церковна археологія, літургіка, церковне право, теорія словесності та історія літератури — дуже добре. Його твір на тему «Про різницю між єпископом та пресвітером» було визнано задовільним для отримання ступеня кандидата богослов'я. Вафідіс також досяг певних успіхів у навчанні, про що свідчать його оцінки із загальноосвітніх наук: Священне Писання — відмінно, основне богослов'я — дуже добре, логіка, психологія, метафізика — дуже добре, історія філософії — добре, педагогіка — дуже добре, грецька мова та словесність — відмінно; зі спеціальних наук: біблійська історія Старого і Нового Заповіту, загальна церковна історія — дуже добре, історія російської церкви, історія та викриття російського розколу — відмінно, загальна громадянська історія, російська громадянська історія — дуже добре. Підготовлений ним твір на здобуття ступеня кандидата богослов'я було присвячено темі «Фотій, патріарх константинопольський». По закінченні трьох курсів навчання в академії Зигавін і Вафідіс повернулися на батьківщину задля викладацької служби при Халкинському богословському училищі, а 1873 року, згідно з указом Урядуючого Синоду від 5 грудня, їх було затверджено в ступені кандидата богослов'я³⁴.

1881 року до Київської духовної академії надійшло повідомлення про імператорський указ, виданий відповідно до клопотання преосвященного митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького, щодо надання уродженцю острова Імброса ієродиякону Апостолосу дозволу вступити до однієї з духовних академій, на його вибір, із утриманням за рахунок кредиту, асигнованого на матеріальне забезпечення в духовних навчальних закладах іноземців³⁵.

За рекомендацією Патріарха Єрусалимського Никодима та ухвалою Всеросійського Святійшого Синоду в 1888 році до Київської духовної академії вступив колишній викладач Ієрусалимської богословської школи ієродиякон Ф. Пасхалідіс. 1892 року в зібранні Ради академії він склав наступні іспити: зі Священного Писання Старого Заповіту — посередньо, з педагогіки — посередньо, з історії нової філософії — посередньо, з біблійської археології — добре, з історії російської літератури — посередньо, з латинської мови та історії римської літератури — дуже добре, з

німецької мови — дуже добре, з англійської мови — добре, з догматичного богослов'я — добре, з морального богослов'я — добре, з гомілетики — добре, з історії проповідництва — добре, з церковного права — посередньо, з історії російської церкви — добре, з церковної археології — добре, з літургії — посередньо, з пастирського богослов'я — добре, зі Священного Писання Нового Заповіту (III курс) — добре, IV курс — дуже добре, із загальної церковної історії — добре, з логіки і метафізики — задовільно, зі вступу до богословських наук — задовільно³⁶.

На міжособистісних стосунках студентів академії грецького й болгарського походження негативно позначалися напружені відносини Константинопольської Патріархії і Болгарського Екзархату, внаслідок чого 1896 року ректор Сильвестр (Малеванський) змушений був звернутися до Святійшого Урядуючого Синоду з проханням, щоби «на майбутнє греків і болгар, прибуваючих до Росії для здобуття богословської освіти, розподіляли по Академіям окремо одних від інших, наприклад, греків — до Київської, болгар — до Московської або навпаки»³⁷.

Завдяки прийняттю російського підданства (1907) випускник Київської духовної академії М. Пахіопуло здобув право бути викладачем у російських духовних навчальних закладах. По закінченні академії він продемонстрував наступні знання із загальноосвітніх предметів: зі вступу до богословських наук, Священного Писання Старого і Нового Заповіту, біблійської історії, догматичного богослов'я, морального богослов'я — добре, з гомілетики та історії проповідництва, пастирського богослов'я і педагогіки — дуже добре, з церковного права — добре, загальної церковної історії — відмінно, історії і розбору західних сповідань — дуже добре, історії російської церкви — відмінно, з історії і викриття російського розколу, патристики — дуже добре, церковної археології і літургії, психології, логіки, метафізики, історії філософії, єврейської мови — добре, з теорії словесності, історії іноземних літератур, російської і церковнослов'янської мов, історії російської літератури — дуже добре, з біблійської археології — добре, з давньогрецької мови і словесності — відмінно, з французької — добре, англійської — добре³⁸.

У поглибленні українсько-грецьких культурно-гуманітарних взаємин, зміцненні солідарності наших народів виключно важливу роль відіграла добродійність. 1864 року командувач азовського козачого полку, підполковник А.Ф. Хрісовері, який на той час мешкав у Либідській частині Києва, ініціював збір коштів на зведення пам'ятника грецьким воїнам, що загинули під час Східної війни (1853–1856). Однак, ця шляхетна ідея не знайшла належної підтримки з боку керівництва Київського, подільського і волинського генерал-губернаторства³⁹. У травні 1894 року в Російській імперії було відкрито підписку на користь постраждалих від землетрусу в

Греції, а при Королівській грецькій місії у Петербурзі створено комітет для збору пожертв на чолі з повіреним у справах О. Томбазісом⁴⁰. Цього ж року у православних храмах Київської єпархії було здійснено одиниці недільний благодійний збір: Києво-Введенська жіноча община збрала 7 руб. 96 коп., Києво-Видубицький Михайлівський монастир — 5 руб., Києво-Катерининський грецький монастир — 4 руб., Києво-Свято-Троїцький монастир — 10 руб. 70 коп., Києво-Флорівський жіночий монастир — 5 руб. 35 коп., Ржищевський Спасо-Преображенський дівочий монастир — 5 руб.⁴¹ Під час першої Балканської війни, у листопаді 1912 року, Київське слов'янське благодійне товариство організувало на вулицях Києва, в усіх торговельно-промислових закладах, громадських установах, театрах, клубах благодійний збір на користь постраждалих південних слов'ян і греків. Проте, організації «Гурток С.-Р. К.П.І.», «Група Українців», «Організована Польська молодь» поширювали серед студентів, зокрема Київського політехнічного інституту, прокламації із закликом бойкотувати збір, організований «не вартим довіри запеклим націоналістом» Т.Д. Флоринським⁴².

Важливою формою культурно-освітньої діяльності греків, спрямованої на збереження власної національної ідентичності, стало створення ними різноманітних громадських організацій добродійного й просвітницького характеру. У сучасній історіографії побутує теза про те, що засноване 1907 в Києві Грецьке благодійне товариство так і не було офіційно зареєстроване та проіснувало лише рік⁴³. Водночас «Справа про врегулювання добродійних закладів у Київській губернії (1908–1909)», що зберігається у фонді канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора Центрального державного історичного архіву України м. Києва, містить відомості щодо реєстрації цієї організації відповідно до закону від 17 березня 1906 р. про союзи і товариства (дата реєстрації — 30 січня 1907 р., реєстраційний номер — 1)⁴⁴. За статутом, мета Грецького благодійного товариства полягала в сприянні покращенню матеріального і морального стану київських греків, незалежно від їхнього підданства, статі, віку, соціального статусу й віросповідання. На товариство було покладено наступні завдання: забезпечення нужденних одежею, їжею, житлом і грошовою допомогою; сприяння в пошуках роботи й забезпеченні вигідного збуту продукції власного виробництва; надання матеріальної допомоги на лікування й поховання; піклування про людей похилого віку і дітей-сиріт; фінансова підтримка незаможних греків, бажаючих повернутися на батьківщину. Одним із провідних напрямів діяльності товариства, згідно зі статутом, було створення народних читалень, бібліотек і кабінетів для читання⁴⁵. За інформацією консульства Греції у Києві (Consulat Royal Hellénique) у травні 1911 року

головою правління Грецького благодійного товариства було обрано грецького віце-консула С. Василадіса, віце-головою — С. Бенедато, скарбничим — І. Коккінакі, секретарем — Г. Сгуріді. У червні того ж року в покоях грецького архімандрита Амфілохія (Олександрівська площа, 2) відбулися вибори нового складу правління, до якого увійшли голова С. Василадіс, котрий згодом відмовився від своєї посади, а також віце-голова М. Конфопулос, скарбничий М. Майліс, секретар А. Кунтуріс, радники І. Колетіс і Ф. Колумбіс⁴⁶.

1914 року попечитель Київського навчального округу О.М. Деревицький виступив проти затвердження проекту статуту Товариства взаємодопомоги греків, які навчалися у вищих навчальних закладах м. Києва, оскільки, на його думку, це «могло би стати прецедентом і для інших національних та земляцьких організацій такого роду»⁴⁷. Статутом було передбачено організацію драматичних вистав, літературних читань, публічних лекцій, екскурсій, концертів, вечорів, балів тощо.

Загалом культурно-освітня й добродійна діяльність греків на українських землях, що знайшла виразне втілення в заснуванні Ніжинського Олександрівського грецького училища, стала важливою ланкою грецького національно-визвольного руху, піднесення національної самосвідомості, усвідомлення важливості збереження й передачі наступним поколінням за допомогою шкільництва й книгодрукування безцінної духовної спадщини власного народу, що сягала своїм корінням часів Стародавньої Греції.

7.2. Чеське культурно-освітнє життя

Піднесення українсько-чеської культурно-освітньої співпраці відбувалося на тлі Слов'янського національного відродження середини XVIII–XIX ст., утвердження ідеї загальнослов'янської єдності, пробудження національної самосвідомості слов'ян, розвитку слов'янських мов, літератур, театрального-музичного й образотворчого мистецтва, досліджень фольклору, етнографії, історії слов'янських народів. На теренах Австрійської монархії чеські землі стали життєдайним джерелом ідей демократії, свободи національно-культурного розвитку слов'янських народів, їхнього невід'ємного права на захист власної національної ідентичності, збереження й примноження слов'янських культурних традицій і духовної спадщини, визнання особливої місії слов'янства в історії європейської культури.

Діяльність натхнених ідеями Просвітництва й Романтизму будителів Й. Добровського, Й. Юнгмана, К.-Я. Ербена, К. Гавлічека-Боровського, Ф. Палацького, П.-Й. Шафарика та інш. сприяла розгортанню національ-

них рухів не лише чехів, а й інших слов'янських народів. Саме в цей період було закладено підвалини чеської національної культури, для становлення якої важливе значення мало заснування в Празі наприкінці XVIII ст. Королівського чеського товариства наук, а також Національного музею (1818) і Чеської Матиці (1831), спрямованої на розвиток видавничої справи і популяризацію чеської літератури. Її друкованим органом став “*Časopis Českého muzea*”, на сторінках якого основоположник чеської історіографії, автор знаменитої п'ятитомної “*Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*” Ф. Палацький виступив на захист самостійності українського народу і його мови «на території від тодішнього угорського Підкарпаття аж до Кубані»⁴⁸. До видань Матиці також належали “*Slovanské starožitnosti*” (1837) П.-Й. Шафарика, “*Slovník česko-německý*” (1835–1839) Й. Юнгмана тощо. Із чеськими будителями підтримували зв'язки діячі Кирило-Мефодіївського товариства, які передали до Праги поему «Єретик» (1845), створену Т.Г. Шевченком під впливом спілкування з чехами, які проживали в Києві. Символічно, що 1876 року, коли в Російській імперії було видано ганебний Емський указ, у Празі побачив світ Шевченковий «Кобзар».

Часом найвищого злету чеської національної самосвідомості стала «Весна народів» 1848–1849 рр. Під проводом Ф. Палацького у червні 1848 року в Празі розпочав роботу Слов'янський з'їзд, на якому було офіційно визнано національні права українців. Популяризації не лише чеської, а й української культури сприяла діяльність культурно-просвітницького товариства «Умелецька бесіда», за підтримки якого 1867 року в Празі М. Лисенко презентував українські народні пісні у власній обробці.

Загалом упродовж 1860-х рр. національно-культурний розвиток чехів відбувався в умовах здійснення австрійським урядом суспільно-політичних перетворень, запровадження виборних органів місцевого самоуправління, створення дуалістичної конституційної Австро-Угорської монархії (1867), в якій знайшли законодавче закріплення основні демократичні свободи. Величезне значення для формування модерної чеської нації, її культурної консолідації мала кодифікація літературної норми чеської мови, розширення сфери її використання та соціальної затребуваності. Удосконаленню мовної культури, зростанню національної самосвідомості чехів сприяло утвердження чеської мови в початковій, середній і вищій освіті. Знаменною подією в історії одного із найстаріших вищих навчальних закладів Європи — Празького університету — стало виокремлення в його структурі німецької та чеської частини, за якою власне і закріпилася назва Карлового університету (1882). У справжнє загальнонаціональне чеське свято переросла урочиста церемонія відкриття Національного театру в Празі (1883), закладення фундаменту якого відбулося ще 1868 року.

Стрімке піднесення чеської національної культури знайшло відображення і на українському ґрунті, передусім сприяючи становленню та розвитку університетської освіти в Наддніпрянській Україні. Українсько-чеські університетські зв'язки беруть початок від доби Середньовіччя. У списках Карлового університету відомості про студентів з Волині й Галичини з'являються вже з кінця XIV ст.⁴⁹ В Оломоуцькому університеті навчався ректор Києво-Могилянської академії, Митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії В. Ясинський.

Взаємини з чеськими науково-освітніми центрами були невід'ємною складовою широкого спектру міжнародних зв'язків університетів України. Завдяки науковим подорожам Чехією вітчизняні вчені вдосконалювали свій фаховий рівень, започатковували співпрацю із зарубіжними колегами, збирали матеріали для досліджень і популяризували власні здобутки на теренах Європи. Зокрема, визначний український філолог, мистецтвознавець, етнолог, філософ О.О. Потебня на світанку своєї кар'єри, у статусі ад'юнкта кафедри російської мови і словесності Харківського університету, отримав 1862 року від міністерства народної освіти дворічне закордонне відрядження, впродовж якого, зокрема, студіював чеську мову та слухав у Карловому університеті лекції основоположника словацької літературної мови М. Гаттали⁵⁰. Налагоджені з чеськими колегами зв'язки О.О. Потебня розвивав і після повернення з-за кордону, підтримуючи наукову кореспонденцію й книгообмін із М. Гатталою, а також філологом, завідувачем бібліотеки Чеського музею в Празі А. Патерою, поетом, перекладачем й істориком К.-Я. Ербеном та інш.⁵¹ У листі до Патери від 3 листопада 1865 року український вчений нарікав на проблеми з публікацією в Російській імперії досліджень із філології: «Надсилаєш до Москви чи редактора нікчемного філологічного журналу у Воронеж і чекаєш цілі роки. Напишеш сьогодні статтю і не впевнений, що вона побачить світ за життя автора»⁵². 1887 року за підтримки Гаттали Потебню було обрано членом Королівського чеського наукового товариства в Празі⁵³. З цієї нагоди Патера в листі від 29 січня 1887 року зазначав: "...а proto «поздравляю» Vás a vítám co člena české společnosti nauk»⁵⁴. Потебня також листувався й обмінювався науковою літературою із професором Карлового університету, істориком і правознавцем Й. Калоусеком⁵⁵.

Поглибленню українсько-чеських духовних взаємовпливів сприяли чехи, які здобували освіту у вітчизняних навчальних закладах. Так, згідно з указом Св. Синоду (1889), випускник філософського факультету Карлового університету М. Немечек був допущений до слухання лекцій у Київській духовній академії, а в 1890 році він звернувся до її правління з клопотанням про висвячення його в дякони та прийняття до Волинської

епархії задля служіння «справі православ'я в середовищі його співвітчизників-чехів»⁵⁶. Після прийняття сану диякона Немечек залишився слухачем при академії до червня 1891 року. Член Св. Синоду, Митрополит Київський і Галицький Платон особливо відзначив старанність чеського слухача у вивченні богословських наук⁵⁷. Результати складених Немечком іспитів засвідчили його навчальні успіхи з наступних дисциплін: Священне Писання Нового Заповіту — відмінно; догматичне богослов'я — дуже добре; моральне богослов'я — дуже добре; гомілетика — відмінно; церковне право, пастирське богослов'я, загальна церковна історія, церковна археологія, літургіка — дуже добре; історія і розбір західних сповідань — відмінно⁵⁸. Одразу по завершенні навчання, у червні 1891 року, єпископ волинський і житомирський призначив Немечека на посаду чеського місіонера Волинської епархії⁵⁹. Починаючи з 1895 року він видавав у Житомирі “Pravoslavny Kalendář”, а в 1902 році побачив світ його опис чеських колоній Волині “Sborník české společnosti zeměvědné”⁶⁰.

Українсько-чеські культурно-освітні зв'язки отримали новий імпульс завдяки поживленню імміграції чехів на Волинь, що спостерігалось впродовж 60–70-х рр. XIX ст. Засновуючи у своїх колоніях початкові навчальні заклади, чехи привнесли на українські землі виплекані в Богемії духовні цінності й педагогічну культуру. Керівництво чеськими школами здійснювала училищна рада, що складалася з трьох обраних і підзвітних громаді членів. Учителі забезпечувався платнею в розмірі 140–250 руб. на рік, квартирою та опаленням. Більшість шкіл, завдяки зусиллям громади, мали зручні приміщення, географічні карти, картини з природничої історії, класні дошки, бібліотеки. У багатьох школах окрім основних предметів викладалася музика, садівництво, бджільництво, хмелярство тощо.

У 1870 році вчитель народних шкіл і закладу для глухонімих м. Шюттенгофена (сучасне м. Сушице в Чехії) В. Травничек розробив проєкт створення навчального закладу для чехів, що переселилися до Російської імперії, в якому мало поєднуватися викладання ремесел і землеробства, а також уклав програму занять, вправ і виховних ігор для дітей дошкільного віку⁶¹. Того ж року в чеських колоніях Глинське Рівненського повіту, Будараж і Мирогоще Дубенського повіту було засновано двокласні училища⁶². Зокрема, у Мирогощенському чеському двохкласному училищі⁶³ дітей навчали Закону Божого, російської і чеської мов, арифметики, співів, причому заняття з чеської мови вчитель І. Свобода поєднував із викладанням всесвітньої історії і географії (1871 р. він разом із дружиною Єлизаветою перейшов у православ'я)⁶⁴. Змушений через скрутне матеріальне становище підпрацьовувати чорноробом на залізниці, І. Свобода, який здобув освіту в м. Лейтмериці і понад вісім років викладав у середніх навчальних закладах Чехії, так і не зміг отримати

посаду училищного наставника, незважаючи навіть на клопотання Архієпископа Волинського Агафангела⁶⁵. На це місце призначили Д. Дьяченка, який відзначився доносами, образами й приниженнями на адресу свого колеги І. Свободи, змушеного піти з училища. Утім, достатньо швидко виявилася професійна непридатність Дьяченка, й інспектор народних училищ у листі попечителю Київського навчального округу від 14 жовтня 1872 року зазначав з цього приводу: «Залишаючись сільським народним учителем, він з набагато більшою користю може служити своїй справі, ніж будучи вчителем і керівником чеського училища, в якому діти і їхні батьки в усякому разі набагато розвиненіші, ніж наші селяни»⁶⁶. У 1876 році, після складення відповідних іспитів, І. Свобода отримав документи, що підтверджували надання йому звання домашнього вчителя⁶⁷.

1874 року було відкрито вечірні заняття для дорослих з вивчення російської мови при Мирогощенському чеському двокласному училищі⁶⁸, а 1891 року — при Ульбаровському чеському народному училищі Волинської губернії⁶⁹. У грудні 1887 року батьки відправляли до чеської Терешненської школи дітей, незважаючи навіть не те, що родина вчителя захворіла на віспу.

Станом на 1879 рік у Дубенському повіті Волинської губернії нараховувалося 10 чеських шкіл: у с. Підгайці (18 учнів), Червона Гірка (43 учні), Страклов (69 учнів), Семидуби (50 учнів), Малин (48 учнів), Кнерути (7 учнів), Волковие (70 учнів), Митиця (65 учнів), Ульбаров (52 учні), Будераж (23 учні); у Луцькому повіті 4 школи: у Луцьку (99 учнів), у с. Княгинині (38 учнів), у Борятині (22 учні), у Губині (25 учнів); у Володимирському повіті 2 школи: у с. Новоселки Старі та Новоселки Нові (разом 30 учнів); у Рівненському повіті 2 школи: у с. Квасилів (59 учнів), Шпаків; в Острозькому повіті 2 школи: у с. Гульч (48 учнів), Антоновка (29 учнів)⁷⁰. 1886 року в Рівненському повіті Волинської губернії діяли три чеські школи, у Дубенському повіті — десять, в Острозькому повіті — три: у селі Гульчі викладав І. Рихна, у колонії Антоновка — І. Шульц, у селищі Заліссі — Б. Салава. 1888 року чеські школи було відкрито в селищах Луцького повіту Волинської губернії — Теремно, Борятині, Княгининці, Милушах, Копчі, Ниві, Мстишині⁷¹. Загалом, за даними інспекції народних училищ Південно-Західного краю, на 1888 рік найбільша кількість «іновірських шкіл» була в Дубенському, Володимир-Волинському, Рівненському, Новоград-Волинському, Житомирському й Луцькому повітах Волинської губернії⁷².

Типовим прикладом, що дозволяє скласти уявлення про релігійний і національний склад учнів, зміст навчального процесу чеських освітніх закладів Волині, є Високонська сільська школа. З серпня 1886 по серпень 1887 року в ній навчалися:

Буреш Франц Іоаннов (римо-католик, 9 років), Барцал Іосиф Іоаннов (православний, 10 років), Гольпух Стефан Іоаннов (римо-католик, 11 років), Гольпух В'ячеслав Іоаннов (римо-католик, 7 років), Грудий Іоанн Яковів (римо-католик, 9 років), Грудий Войцех Яковов (римо-католик, 11 років), Грудий Войцех В'ячеславів (римо-католик, 10 років), Грудий Алоїсій В'ячеславів (римо-католик, 8 років), Доляк Святослав Войцехів (православний, 7 років), Женишек Марія В'ячеславова (римо-католичка, 7 років), Звонарж Богуслав В'ячеславів (римо-католик, 8 років), Звонарж Божена В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Іргль Марія Іосифова (православна, 11 років), Іргль Іосиф Іосифів (православний, 7 років), Коснар Франц Франців (римо-католик, 11 років), Коснар В'ячеслав Франців (римо-католик, 9 років), Крайзингр Іосиф Іосифів (римо-католик, 10 років), Крайзингр Владислав Іосифів (римо-католик, 8 років), Кесль Іосиф В'ячеславів (римо-католик, 12 років), Кесль Варвара В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Когут Вільгельміна Іосифова (римо-католичка, 11 років), Карас Катерина Іоаннова (римо-католичка, 10 років), Карас Марія Іоаннівна (римо-католичка, 11 років), Маркуп Іосиф Іосифів (православний, 8 років), Местецька Хава Манашкова (іудейка, 11 років), Местецький Арон Манашков (іудей, 11 років), Нова Марія В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Немечек Варвара Матвійова (римо-католичка, 9 років), Перглер Іосифія Іосифова (римо-католичка, 10 років), Питлик Іоанн Іоаннов (римо-католик, 9 років).

Розклад уроків для учнів Високонської чеської школи був наступним:

І група, що навчалася рідною мовою

Понеділок: читання (8.00–11.30), письмо (12.00–14.00)

Вівторок: письмо (8.00–11.30), читання (12.00–13.00), арифметика (13.00–14.00)

Середа: читання (8.30–9.40), арифметика (9.45–11.30), письмо (12.00–14.00)

Четвер: читання (8.00–11.30), писання (12.00–13.00), арифметика (13.00–14.00)

П'ятниця: читання (8.00–9.40), арифметика (9.45–11.30), письмо (12.00–14.00)

Субота: читання (8.00–9.40), Священна історія (9.45–11.30), арифметика (12.00–13.00)

II група

Понеділок: арифметика російською мовою (8.00–9.40), російсько-чеське письмо (9.45–11.30), географія російською мовою (12.00–13.00), російська граматики (13.00–14.00)

- Вівторок: читання російською мовою (8.00–9.40), читання чеською мовою (9.45–11.30), арифметика російською мовою (12.00–13.00), чеська граматики (13.00–14.00)
- Середа: російсько-чеське письмо (8.00–9.40), малювання (9.45–11.30), зоологія (12.00–13.00), гімнастика для учнів чоловічої статі (13.00–14.00)
- Четвер: арифметика російською мовою (8.00–9.40), російсько-чеське письмо (9.45–11.30), російська історія (12.00–13.00), читання російською мовою (13.00–14.00)
- П'ятниця: російська граматики (8.00–9.40), диктовка російською мовою (9.45–11.30), чеська історія (12.00–13.00), читання чеською мовою (13.00–14.00)
- Субота: російсько-чеське писання (8.00–9.40), Священна історія (9.45–11.30), православні молитви (11.45–13.00)⁷³.

Зазвичай викладачі чеських шкіл мали належний рівень педагогічної освіти. Зокрема, у грудні 1887 року на прохання жителів чеського поселення с. Квасилова Волинської губернії професор римської словесності Санкт-Петербурзького університету Осип Шебор звернувся до попечителя Київського навчального округу з клопотанням залишити на посаді вчителя місцевої школи Франца Шебора, учні якого завжди вирізнялися зразковою поведінкою і високим рівнем знань, а ті з них, які вступили до столичних вищих навчальних закладів, пишалися, що власними успіхами вони завдячували першому вчителю, який «своїм бездоганним життям слугував їм повчальним прикладом»⁷⁴.

У 1899 році випускник Києво-Софійського духовного училища, викладач Малинської чесько-російської школи Радомисльського повіту Волинської губернії А.І. Кучера здобув звання вчителя початкового училища, склавши іспити з російської мови, арифметики, географії, історії. Йому, наприклад, запропонували написати переказ статті «Завоювання Сибіру» та підготувати письмову відповідь на тему «Велика Північна війна»⁷⁵.

Під час літніх канікул 1888 року при Острозькій учительській семінарії було відкрито педагогічні курси для вчителів чеських навчальних закладів з метою їх підготовки до викладацької діяльності «у душі й характері російської школи»⁷⁶. Керівництво курсами було покладено на ініціатора їх організації, члена училищної ради при Св. Синоді Є.М. Крижановського, його заступником став учитель Київського реального училища А.І. Степович, законоучителем курсів призначено священника Н. Сизинкевича, викладачем арифметики й географії — учителя підготовчого класу Київської I гімназії Т.І. Лубенця. Визначальний вплив на зміст

навчальної програми курсів справив Є.М. Крижановський. Уроки Закону Божого були присвячені роз'ясненню слухачам відмінностей православної церкви від інших християнських церков та переваг православ'я перед католицизмом і лютеранством як «єдиного істинного віровчення». У вихідні та святкові дні слухачі відвідували богослужіння в семінарській церкві. На заняттях з російської мови під керівництвом А.І. Степовича учні студіювали російську граматику в порівнянні з чеською, ознайомилися з методикою викладання російської мови в початковій школі. Слухачі спілкувалися між собою виключно російською, задля кращого її засвоєння, і навіть ініціювали штраф для порушників цього правила. Також проводилися уроки з російської історії і географії, арифметики, слов'янського читання та співів, слухачі вправлялися в кресленні карти Російської імперії, вивчали особливості православного богослужіння. Кожен слухач отримав колекцію книг, переданих у дар Св. Синодом, а також викладачами А.І. Степовичем і Т.І. Лубенцем. Утім, практика організації літніх педагогічних курсів не набула подальшого розвитку, оскільки 1889 року міністерством народної освіти було ухвалено рішення про заміну чеських учителів, які здобули освіту за кордоном, випускниками учительських семінарій. Водночас інспекторам народних училищ Волинської губернії надходили вказівки щодо ліквідації чеських класів при закладах початкової освіти та запровадження викладання чеської мови як необов'язкового предмету лише в крайніх випадках⁷⁷.

Оскільки чеська школа розглядалася російськими властями як «держава в державі», що становила загрозу утвердженню офіційної імперської ідеології, на інспекторів народних училищ Південно-Західного краю Російської імперії покладалося завдання «наполегливо вимагати» від жителів чеських поселень передачі створених ними навчальних закладів під юрисдикцію міністерства народної освіти, а також дотримання ними положення про народні училища (1869), згідно з яким викладання в школах мало здійснюватися виключно російською мовою, православними вчителями, за програмами, затвердженими міністерством народної освіти⁷⁸.

Станом на вересень 1884 року всі чеські школи не мали міністерського дозволу на відкриття, окрім розташованих у селах Мирогоще Дубенського повіту та Глинське Рівненського повіту Волинської губернії⁷⁹. Згідно з ухвалою ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю (1884) учителями шкіл «іноземних сповідань» мали призначатися лише політично благонадійні російські піддані. У листі до інспектора народних училищ першого району Київської губернії від 24 січня 1884 року попечитель Київського навчального округу висловлював стурбованість з приводу фінансування католицькими громадами чеських шкіл, де навчально-виховний процес був пронизаний римо-католицькими

духовними впливами, викладання здійснювалося чеською мовою, російську учні вивчали як іноземну, всі навчальні посібники були чеськими або німецькими⁸⁰.

У відповідь на розроблені інспекцією народних училищ Південно-Західного краю правила, що обмежували перебування іноземців на викладацьких посадах піврічним терміном, 1885 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант О.Р. Дрентельн (учасник угорського 1849 і польського 1863 походів російської армії) висунув категоричну вимогу щодо усунення підданих іноземних держав від навчального процесу, адже, на його думку, навіть їхнє тимчасове викладання суперечило політичним інтересам краю та розрахункам уряду «щодо найтіснішого його поєднання з іншими частинами Імперії»⁸¹. Так наприклад, за розпорядженням попечителя Київського навчального округу (1885) з посади вчителя Мирогощенського чеського училища через незнання російської мови був звільнений В. Фішер. На його захист виступило місцеве чеське сільське товариство, яке звернулося до інспектора народних училищ третього району Волинської губернії з проханням залишити Фішера на посаді, яку він обіймав упродовж п'яти років, присвячуючи весь свій вільний час постановці аматорських спектаклів за участю дітей у місцевому чеському театрі. Відповідно, у зверненні до попечителя інспектор мусив констатувати: «...як ні небажаним було би залишення Фішера вчителем Мирогощенського училища, але з причини відсутності придатного кандидата доводиться терпіти його ще деякий час»⁸².

У конфіденційному листі до попечителя Київського навчального округу від 25 листопада 1886 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор на прикладі закриття особливого класу чеської мови при Глинському народному училищі обстоював тезу про те, що створення чеських шкіл суперечило завданням царського уряду щодо «повного, за можливістю, злиття з корінним російським населенням чехів та інших іноземців, що оселилися на околиці Держави»⁸³.

У звіті щодо огляду чеських шкіл Волинської губернії від 1887 року інспектор народних училищ Д. Синицький висловив сумніви щодо щирості чехів, які погоджувалися із перетворенням чеських шкіл на російські, підпорядковані міністерству народної освіти, наголошуючи, що «надія на таку легку перемогу над мислячим чехом була би великою сумнівною»⁸⁴. Водночас він наполегливо обстоював необхідність якнайшвидшого вирішення цього питання та вбачав небезпеку у впливі польського духівництва на католицькі чеські товариства Дубенського, Острозького й Луцького повітів. Недоречним Синицький уважав прагнення волинських чехів (понад 30 тис. осіб) «відособлюватися в окрему націо-

нальність і створювати собі особливу чеську літературу», навчати своїх дітей за російсько-чеськими підручниками в той час, коли малороси, поляки та євреї, використовували виключно російськомовну навчальну літературу.

Згідно з указом Урядуючого Сенату (1887) усі іновірські школи Південно-Західного краю в обов'язковому порядку мали бути підпорядковані міністерству народної освіти. Водночас від департаменту в справах початкових училищ міністерства народної освіти до попечителя Київського навчального округу надходили вказівки щодо необхідності поглиблення вивчення російської мови та основ православ'я в іновірських школах, а також відбору викладацьких кадрів не за критерієм освіченості, а відповідно до їхньої «благонадійності», російського підданства й переважно російського походження⁸⁵. Ініційовані царським урядом нововведення викликали невдоволення чехів, які вбачали в них загрозу для вільного викладання чеської мови. Утім, учителі, які намагалися чинити опір русифікації, ризикували втратити посаду, наприклад, інспектор народних училищ Волинської губернії у поданні попечителю Київського навчального округу ініціював відсторонення від викладацької діяльності учителя чеської Нивської школи Пете як «гарячого католика і шкідливу людину в селищі з католицьким населенням стосовно прийняття чехами православ'я»⁸⁶. У 1889 році вчитель с. Купічево Володимир-Волинського повіту Самек отримав догану через те, що за вимогою місцевих жителів перейшов з російської мови викладання на чеську⁸⁷. Натомість учитель школи селища Грушвиці Рівненського повіту не прислухався до прохань чеського населення посилити викладання їхньої рідної мови.

Незважаючи на занепокоєння жителів с. Підгайців Дубенського повіту з приводу того, що їхні діти забудуть рідну мову, 1889 року з ініціативи інспектора народних училищ було ухвалене рішення про створення замість чеської школи однокласного народного училища без викладання чеської мови навіть як окремої дисципліни, ба більше, місцева громада мала сама профінансувати русифікацію власних дітей, а саме: надати шкільний будинок з десятиною землі, здійснювати його ремонт і опалення за власний рахунок, закупити всі необхідні навчальні посібники й приладдя, щорічно виділяти на утримання закладу по 100 рублів⁸⁸. Того ж року приватну чеську школу селища Ольшанки Житомирського повіту Волинської губернії було перетворено на однокласне народне училище при міністерстві народної освіти, причому чеську громаду зобов'язали виділити землю для облаштування саду, передати училищу новий будинок з присадибною ділянкою, сараєм і погребом, забезпечити опалення, освітлення, найняти за власний рахунок сторожа, ремонтувати й страхувати приміщення, закупити необхідні меблі, робити щорічні внески на

придбання навчальних посібників і платню викладачам. Загалом місцеві жителі мали виділяти на утримання училища 340 рублів на рік, а держава — 225⁸⁹. Натомість у селищі Теремно Луцького повіту жоден чех не погодився підписати документи щодо перетворення їхньої школи на народне училище. Непоодинокими були випадки, коли чеське населення відмовлялося купувати власним коштом підручники з російської мови «Родное слово». Учитель Княгининської чеської сільської школи Нейман обстоював думку про неможливість вивчення чехами російської без запровадження їхньої рідної мови як допоміжного предмету, також він поширював у Дубенському повіті листи, в яких закликав не погоджуватися з відкриттям народних училищ.

Оглянувши 1889 року всі чеські школи Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького й Володимир-Волинського повітів Волинської губернії, інспектор народних училищ помітив опір з боку чехів, і передусім католицького духовництва, русифікації чеських шкіл: «Поміж чехів, особливо серед інтелігентної частини їх, є люди, які в прагненнях Російського уряду дати чехам російську народну школу бачать зазіхання на чеську народність і національність, люди ці говорять: «ми готові допустити поєднання цих націй, але тільки на ґрунті одного лише православ'я, зберігши в цілісності й самобутності мову, звичаї і народність чехів»⁹⁰. Чеське населення селища Малина Дубенського повіту Волинської губернії відкрито висловлювало побоювання, що в разі відкриття народного училища їм доведеться взяти на себе непосильний тягар його утримання, що православний священник змушуватиме їхніх дітей молитися по-православному й вивчати православні догмати, а через вилучення чеської мови з переліку обов'язкових предметів вони забудуть рідну мову»⁹¹.

У 1889 році інспектор народних училищ Волинської губернії отримав від попечителя Київського навчального округу вказівки стосовно русифікації чеського населення: стежити, щоби викладання всіх предметів у чеських школах здійснювалося російською мовою; спонукати католиків і гуситів запрошувати для викладання їхнім дітям Закону Божого православних священників; докладати зусиль, щоби закрити чеські класи при народних училищах та євангелічні училища, а також протидіяти відкриттю нових чеських класів; не дозволяти викладання чеської мови нарівні з іншими обов'язковими предметами; роз'яснювати чехам, що в Росії школа може бути лише одна — російська, для якої міністерством народної освіти затверджена програма, і включати до неї сторонні предмети [чеську мову. — *Авт.*] неможливо⁹². Водночас представники місцевих органів державної влади в галузі освіти своє основне завдання вбачали в протидії співпраці між волинськими чехами й поляками,

оскільки «...молодочеська партія не може почасти не співчувати полякам, які подібно до них прагнуть національного відродження й політичної самобутності»⁹³.

1891 року до міністра народної освіти Російської імперії І.Д. Делянова надійшла скарга на інспектора народних училищ Волинської губернії Войцеховського, який, висувуючи завищені вимоги до рівня знань чеськими колоністами російської мови, викликав у чехів «ненависть до русифікації школи»⁹⁴.

Через бідність і малоземельність жителів чеських селищ Старі й Нові Новосілки (Володимир-Волинського повіту), на яких було покладене утримання відкритого 1892 року місцевого однокласного народного училища, священник Кроткевич, не отримуючи платні, подав клопотання про звільнення, а вчитель Немец самовільно залишив свою посаду. Матеріальні проблеми негативно позначалися на успішності учнів, й інспектор народних училищ Волинської губернії доповідав попечителю Київського навчального округу, що «мізерне утримання училища відбивається на настрої учителя, на енергії в його важкій праці, і вчителя намагаються піти на кращі місця...»⁹⁵. Зрештою 1898 року міністерство народної освіти затвердило новий проект утримання Новосілковського училища: на платню учителю Закону Божого від держави на рік виділялося 50 рублів, а від чеської громади — 25 рублів, на платню вчителю — по 150 рублів, на навчальні посібники — відповідно 20 і 15 рублів, на канцелярські товари — 6 і 10 рублів, на платню служителю, опалення й освітлення — від чеської громади 50 рублів, отже, загалом із державної скарбниці витрачалося 226 рублів, а чеське сільське населення мало сплачувати 250 рублів.

Перехід у православ'я нерідко мав формальний характер для чеської громади, яка потайки продовжувала дотримуватися католицьких обрядів. За даними інспектора народних училищ, наприкінці 1880-х рр. православні чехи волинського селища Страклів відвідували Дубенський костел. На його думку, справа поширення православ'я у чеському середовищі гальмувалася через недосконалість хорового співу в православних храмах, порівняно з католицькими. Дійсно, пишність католицького богослужіння, органна музика й хоровий спів не залишали байдужою як католицьку, так і православну паству. З цього приводу священник Олексинської парафії Кременецького повіту навіть скаржився на сторінках «Волинских епархиальных ведомостей»: «Костел так близько знаходиться від православної церкви, що часто, коли служиться в костелі, звуки органу віддаються і в церкві. У літню ж пору багато хто з православних, особливо молодь, прийшовши до обідні, навмисно не входять до церкви, а залишаються на паперті і біля неї для зручнішого слухання органу. Скільки я не намагаюся відволікти парафіян від цього поганого звичаю, зусилля мої мають вельми малий успіх»⁹⁶.

У чеській школі селища Великі Дорогостаї православні учні не вміли правильно хреститися й погано знали молитви, а їхній учитель І. Ванічек, незважаючи на прийняття православ'я, запровадив у закладі «чеські порядки» й отримав догану за те, що замість відвідання церкви поїхав на полювання. Зрештою 1889 року І. Ванічек поплатився своєю посадою через агітацію проти відкриття на базі чеських шкіл російських народних училищ.

Неоднозначним було ставлення до поширення православ'я в чеському середовищі і з боку російських можновладців, частина яких уважала, що перехід православних чехів під захист Синоду ускладнював застосування до них репресивних заходів, як до інших іновірців. Свідченням наявності в Російській імперії проблем із забезпеченням свободи віросповідання неправославного населення є, наприклад, факт закриття католицької каплиці при Київській 1-й гімназії у 1883 році під приводом того, що її існування ставило учнів-католиків Південно-Західного краю «в якесь привілейоване становище, що не відповідає загальним цілям виховання юнацтва в Російській православній державі»⁹⁷.

1889 року собор Києво-Печерської Лаври пожертвував для чеських шкіл Волинської губернії 60 екземплярів часословів, 90 екземплярів Євангелій, 90 екземплярів російських букварів, 90 екземплярів книги «Молитовне правило», 130 екземплярів скорочених молитвословів⁹⁸, а у звіті за 1890 рік волинський губернатор до «найбільш утішних явищ місцевого життя» відніс перехід чехів у православ'я. За його даними, 1890 року у Волинській губернії прийняли православ'я 1347 осіб (677 чоловіків і 670 жінок), з них у Житомирському повіті — 138 (76 чоловіків і 62 жінки), у Новоград-Волинському — 16 (8 чоловіків і 8 жінок), в Острозькому — 117 (67 чоловіків і 50 жінок), у Рівненському — 379 (172 чоловіки і 207 жінок), у Дубенському — 571 (289 чоловіків і 282 жінки), у Володимир-Волинському — 46 (26 чоловіків і 20 жінок), у Луцькому — 72 (34 чоловіки і 38 жінок), в Овруцькому — 8 (5 чоловіків і 3 жінки). Загалом станом на 1890 рік у православ'я перейшло 8 699 чеських колоністів Волинської губернії⁹⁹.

У 1891 році директор Києво-Печерської гімназії В. Петр від імені чехів, що проживали в Києві, звернувся до київського генерал-губернатора із клопотанням про дозвіл на створення чесько-слов'янського товариства «Бесіда» задля поширення православ'я серед чеських колоністів. Згідно із проектом статуту товариства його мета полягала в наданні матеріальної і моральної допомоги чехам Російської імперії: створенні на території чеських колоній православних церков, бібліотек, фінансовій підтримці шкіл та видавництва книжок, піклуванні про сиріт і дітей із малозабезпечених родин, наданні грошової допомоги нужденним

колоністам. Із обґрунтуванням ідеї заснування чеського просвітницького й благодійного товариства виступив ректор Університету Св. Володимира (1881–1883) І.І. Рахманінов, який здійснив поїздку до Богемії та безпосередньо ознайомився з рівнем національно-культурного розвитку чехів — підданих Австро-Угорщини. У своїй доповідній записці він наголошував, що прагнення чехів будувати православні храми в Російській імперії є добрим знаком, здатним дати відсіч звинуваченням на адресу влади в примушенні чеських колоністів до переходу в православ'я. Свої враження від подорожі Богемією Рахманінов використовував як вагомі аргументи на користь надання чехам можливості вільно розвивати свою громадсько-культурну діяльність на теренах Російської держави. Учений відзначив високий рівень матеріального добробуту й грамотності чеського населення Австро-Угорщини, розгалужену мережу розкішно облаштованих сільських шкіл, виокремлення чеської частини Празького університету, заснування в Празі Національного музею, Політехнічної школи, чеського театру, відкриття національної чеської виставки, великої кількості початкових і ремісничих шкіл. Рахманінову особливо впала у вічі старанність, із якою чехи вивчали російську мову, популярність у Чехії російської літератури й оперного мистецтва, а також діяльність заснованого в Празі з дозволу уряду російського культурно-освітнього гуртка, під час засідань якого лунала виключно російська мова. Зрештою, київський учений констатував: «Чого ж кращого й більшого нам бажати, якщо інтелігентні й багаті чехи, допомагаючи будівництву православних церков, будуть самі, без матеріального сприяння росіян, запроваджувати православ'я поміж своїми співвітчизниками-переселенцями»¹⁰⁰. Утім, проєкт заснування товариства «Бесіда» не знайшов підтримки з боку органів державної влади Російської імперії навіть після повторного клопотання викладачів Університету Св. Володимира 1901 року. А київський губернатор навіть уважав цю ідею шкідливою, вбачаючи небезпеку у перетворенні товариства на політичну партію, і наголошував, що «іноземні благодійні товариства, зміцнюючи зв'язок між іноземцями, заважають їх злиттю з корінним російським населенням»¹⁰¹.

Чехи входили до складу Київського товариства дитячих садків, що мало на меті відкриття народних закладів дошкільної освіти для дітей «найбіднішого класу населення»¹⁰². За їхнього сприяння та фінансової підтримки 1907 року в Києві на Шулявці було відкрито народний дитячий садок для дітей чехів-робітників. План занять цього закладу передбачав ігри з кубиками й цеглинками, ліплення з піску, нанизування солом'яних і паперових ланцюжків, намиста, гаптування, викладання квадратних таблиц, паличок, кілець, вирізання й клеєння різноманітних фігурок, згинання з квадрата й прямокутника, бесіди, співи, вивчення віршиків,

рухливі ігри, прогулянки на свіжому повітрі, а також навчання дітей старшого віку російської мови й рахунку¹⁰³.

Забезпечення якісної освіти для дітей чехів, які проживали в Російській імперії, було одним із основних завдань Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського¹⁰⁴, за сприяння якого 1907 року на Шулявці засновано приватне училище Я. Боучека, де мали змогу здобувати освіту учні із незаможних родин. Розвитку цієї шляхетної справи сприяла добродійна діяльність комітету в складі пані А. Шварц, М. Індржишек і А. Дуда, що збирав у Києві пожертви на користь училища¹⁰⁵. У 1913 році голова Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського київський купець Г.І. Індржишек, який проживав по вулиці Хрещатик, 41, звернувся до попечителя Київського навчального округу з пропозицією про відкриття на Шулявці коштом товариства приватного училища третього розряду з дитячим садком. Бюджетом цього навчального закладу було передбачено виділення 60 рублів на платню вчителю Закону Божого, 660 рублів — учителю (крім забезпечення квартири й опалення), по 420 рублів — учительці та садівниці. Офіційний дозвіл на його відкриття був наданий керівництвом Київського навчального округу в лютому 1914 року. В основу навчального плану цього закладу було покладено затверджену міністерством народної освіти програму, розширену за рахунок запровадження викладання граматики чеської мови й читання. Згідно з навчальним планом дитячого садка для дітей 4–6 років були передбачені розвиваючі ігри, гаптування, ліплення та інші заняття, що супроводжувалися поясненнями їхньою рідною чеською мовою; навчальний процес для дітей 6–8 років включав у себе читання, письмо, основи арифметики, співи й гімнастику з поясненнями чеською та російською мовами¹⁰⁶.

Загалом початок ХХ ст. позначився зростанням інтересу з боку української інтелігенції до громадсько-політичного й культурного життя Чехії. Так, Українська студентська організація своєю представницею на Слов'янському з'їзді в Празі (1908) обрала слухачку вищих жіночих курсів А.І. Котеленець. Однак, грошові збори на поїздку делегатки до Праги керівництво київського губернського жандармського управління кваліфікувало як «злочинну діяльність», що стало підставою для обшуку на її квартирі¹⁰⁷. На засіданні чернігівського губернського земського зібрання від грудня 1910 року порушувалося питання щодо користі відряджень учителів земських шкіл до Богемії, утім нерозв'язаною залишалася проблема їх фінансування¹⁰⁸. У 1911 році закордонні відпустки у літній канікулярний час отримали: викладач латинської мови Дубенської гімназії І. Кончинський — до Богемії, директор Ковельської чоловічої гімназії В.К. Сушицький і начальниця Пирятинської жіночої гімназії

Є.М. Волховська — до Карлсбада (Карлових Вар)¹⁰⁹. Того ж року Козелецька земська управа відрядила за кордон учителя Марковецького початкового народного земського училища В. Демченка задля ознайомлення з постановкою навчального процесу в початкових освітніх закладах Чехії¹¹⁰. У 1912 році керівництво Кам'янець-Подільської гімназії підтримало ініціативу викладача російської мови і словесності А.С. Леплинського щодо наукової поїздки до Праги з метою студіювання слов'янських літератур і методики їх викладання. Того ж року закордонні відрядження були надані: викладачам Житомирської 2-ї гімназії П. Каділіну й Д. Теодоровичу до Праги задля участі у VI зльоті Чеської соколиної общини в ролі членів волинського гімнастичного товариства «Сокіл»; викладачеві Олександрівської київської гімназії О.О. Поспишлю до Чехії і Моравії з метою ознайомлення із засадами організації навчально-виховного процесу в середніх і вищих жіночих школах та А.Ф. Коваржику — задля участі у загальнослов'янському сокольському злеті в Празі; ученому секретарю конференції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, магістру слов'янської філології П.О. Заболотському до Відня, Праги, Загреба, Белграда й Софії з метою завершення роботи над дисертацією, присвяченою російському впливу на слов'янські літератури¹¹¹.

7.3. Просвітницька діяльність німецької громади

Відомості щодо перебування німців на теренах сучасної України сягають доби Київської Русі. Завдяки поширенню Магдебурзького права німецька присутність на українських землях посилилася за часів Галицько-Волинського князівства й Литовсько-Польської доби. Початок масової німецької колонізації Півдня України було покладено за правління Катерини II, яка 1763 року видала маніфест, що забезпечував іноземним переселенцям низку пільг¹¹². Значна активізація німецької імміграції до Волинської губернії відбулася після селянської реформи 1861 року та придушення царським урядом польського повстання 1863–1864 років¹¹³.

Упродовж другої половини XIX — на початку XX ст. привнесенню на український ґрунт основ європейської педагогічної культури сприяла діяльність німецьких освітян, які офіційно отримували право на викладацьку діяльність у Російській імперії лише після підтвердження належного рівня своєї кваліфікації. Так, 1860 року пруський підданий К.-Л. Крафт успішно склав екзамен при Університеті Св. Володимира на звання вчителя німецької мови в середніх навчальних закладах. Відповідно до програми іспитів йому було запропоновано дати усні та

письмові відповіді на запитання німецькою мовою, написати твір на тему “Ueber die deutsche Literatur des 18-ten Jahrhunderts” («Про німецьку літературу 18-го століття») і прочитати лекцію “Ueber die Verkürzung der Nebensätze” («Про скорочення підрядних речень»)¹¹⁴.

Аналогічний екзамен, який 1860 року витримав у Київському університеті К.-Ф.-Б. Тенцлер, складався із запитань з арифметики та історії на теми: «Історія Німеччини від часу міжцарів'я до Реформації», «Історія Росії від воцаріння Іоанна IV до дому Романових»; географії — «Географія гірських хребтів і гір Європи», «Географія Північної Росії»; німецької мови — “Aus der Grammatik” («Із граматики»), “Aus der Satzlehre” («Із синтаксису»), “Aus der Literatur” («Із літератури»), “Konjugation der unregelmäßigen Verben” («Відмінювання неправильних дієслів»). Окрім того, Тенцлер підготував твір “Über den Einfluss Goethe's an die Literatur der Gegenwart” («Про вплив Гете на літературу по теперішній час») і прочитав пробну лекцію¹¹⁵.

1861 року педагогічна рада Житомирської гімназії ухвалила рішення про надання права займатися приватним викладанням читання й письма німецькою мовою та основ арифметики кістеру місцевої лютеранської церкви, пруському підданому К. Ферстеру¹¹⁶.

Поряд із перевіркою професійних якостей освітян здійснювався контроль за їхньою політичною благонадійністю, наприклад, 1861 року, у зв'язку з підозрою про участь у польському повстанні 1830–1831 років, було встановлено секретний поліцейський нагляд за пруським підданним, випускником Берлінського університету Ф. Новаковським, що працював домашнім учителем у маєтку графа О. Браницького (містечко Ставище Київської губернії)¹¹⁷.

Іноді між іноземними педагогами та їхніми роботодавцями ставалися прикрі конфлікти, на які змушені були реагувати німецькі дипломатичні представництва в Російській імперії. У червні 1861 року секретар посольства Пруссії у Санкт-Петербурзі звернувся до київського, подільського і волинського генерал-губернатора з приводу скарги пруського підданого, домашнього вчителя В. Бадзинського на поміщика Юльянівського маєтку Гайсинського повіту А. Лопушанського. В офіційному листі дипломат наголосив: “Une plainte, qui a été dernièrement adressée à la ségation du Roi par un sujet prussien, semble de nature assez grave...” («Скарга, яка нещодавно була направлена до королівського посольства пруським підданним, очевидно, є достатньо серйозною...»)¹¹⁸. Проте, згідно з рішенням гайсинського повітового суду було відхилено всі звинувачення на адресу Лопушанського щодо невиконання жалування Бадзинському, незаконного вилучення його паспорта, арешту й погрози покарання різками.

У 1864 році пруський підданий Ф. Зенфтлебен склав при Університеті Св. Володимира екзамен на звання вчителя німецької мови в

середніх навчальних закладах, давши відповіді на запитання із Закону Божого, історії релігії та церкви, історії Афінської республіки, Київської Русі, Франції, географії Європи, арифметики, російської і німецької мов¹¹⁹. Наступного року цей іспит успішно витримав пруський підданий О. Урбан¹²⁰.

1869 року попечитель Київського навчального округу видав дозвіл на приватне викладання французької і німецької мов та основ арифметики німкені П. Лебан¹²¹, а наступного року надав саксонському підданому Г.-В. Шульцу свідоцтво вчителя німецької мови в середніх навчальних закладах¹²².

Задля здобуття звання вчителя німецької мови пруський підданий П. Барач 1873 року провів у Першій Київській гімназії два пробні уроки, присвячені методам перекладу з німецької російською мовою й навпаки¹²³. Того ж року іспитовий комітет Київського навчального округу визнав відповідність пруського підданого, випускника Берлінського університету В. Оббаріуса званню вчителя французької мови, яку він викладав у Білоцерківському реальному училищі.

У 1874 році свідоцтво домашнього вчителя отримав пруський підданий, випускник Вайсенфельської королівської учительської семінарії Р. Лютцендорф, який працював інспектором і викладачем при церковному училищі євангелічно-лютеранської парафії м. Києва. Складений ним в іспитовому комітеті Київського навчального округу екзамен включав у себе письмову відповідь на запитання з німецької мови, переклад тексту «Битва на Куликовому полі 1380 р.» німецькою, читання й переклад російською німецькомовних статей, їх граматичний, етимологічний і синтаксичний розбір, а також усні відповіді на запитання з арифметики, історії і географії¹²⁴.

Піклуючись про забезпечення своїх дітей якісною освітою рідною мовою, німецькі колоністи надавали великого значення заснуванню навчальних закладів. Зокрема, 1819 року було відкрито Костянтиноградське німецьке парафіяльне училище, 1825 — Полтавське, а в 1832 році, коштом місцевої лютеранської громади, — Кременчуцьке¹²⁵. З 1848 року в містечку Коростишеві Радомисльського повіту Київської губернії діяла церковна школа Коростишевського євангелічно-лютеранського товариства, з 1852 року в Києві — церковна школа Київського євангелічно-лютеранського товариства, з 1858 року в колонії Доливі Радомисльського повіту Київської губернії — церковна школа Доливського євангелічно-лютеранського товариства¹²⁶.

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» від 1866 року священник П. Троцький, закликаючи православне духівництво наслідувати досвід організації лютеранських церковнопарафіяльних шкіл, наголошував: «Ще ми могли би повчитися в наших сусідів християн-лютеран тієї

акуратності й чинності, які можна знайти в їхній кірсі при богослужіннях, і тій чистоті й благопристойності, що спостерігаються навіть на їхньому цвинтарі. Навчатися доброму, в кого б то не було, ніколи й нікому не соромно»¹²⁷.

Загалом за період із 1797 по 1885 роки при німецьких кірхах і колоніях Волинської губернії було відкрито 305 шкіл із 12 625 учнями, з них у Житомирському повіті — 70 шкіл із 2 949 учнями, у Новоград-Волинському — 64 школи з 2 273 учнями, в Острозькому — 8 шкіл із 359 учнями, у Заславському — 4 школи із 182 учнями, у Рівненському — 56 шкіл із 2 207 учнями, у Дубенському — 10 шкіл із 478 учнями, у Луцькому — 55 шкіл із 2 479 учнями, у Володимир-Волинському — 29 шкіл із 1408 учнями, у Ковельському — 5 шкіл із 152 учнями, в Овруцькому — 4 школи зі 138 учнями¹²⁸.

Станом на 1879 рік у Житомирському повіті Волинської губернії діяла 21 школа з 430 учнями, у Новоград-Волинському — 20 шкіл із 515 учнями, у Заславському — 4 школи зі 150 учнями, в Острозькому — 3 школи зі 115 учнями, в Овруцькому — 2 школи з 65 учнями, у Дубенському — 4 школи зі 110 учнями, у Рівненському — 34 школи з 1005 учнями, у Луцькому — 45 шкіл з 1590 учнями, у Володимир-Волинському — 11 шкіл з 475 учнями, у Ковельському — 2 школи зі 107 учнями¹²⁹.

1886 року в німецьких поселеннях на Волині вже нараховувалося 307 шкіл, а 1887 року — 310, з них 6 баптистських і 304 лютеранські¹³⁰.

Діяльність лютеранських шкіл виходила далеко за межі навчально-виховної сфери, цементуючи німецьку громаду на базі єдиних культурно-релігійних цінностей і суспільно-політичних традицій, згуртовуючи її в «особливу національність з сильним духом і могутнім характером»¹³¹. Окрім свої прямих обов'язків кожен учитель (кістер) виконував функції помічника пастора з правом хрестити та ховати парафіян, керував богослужіннями, виголошував проповіді. У колоніях з невеликою кількістю населення, що не мало змоги забезпечити окремі навчальні приміщення, відкривалися школи грамоти при молитовних домах, де на громадських засадах учителювали кістери¹³². На шкільних учителів покладалося завдання популяризації у німецьких колоніях прикладних знань у галузі землеробства, бджільництва, шовківництва, поширення нових сортів сільськогосподарських культур тощо. Так, пастор Рожищевської парафії на Волині Керн пильно стежив за тим, щоби вчительське господарство було зразковим. Тим часом земельні володіння німецьких колоній зростали стрімкими темпами, наприклад, у Пулинському маєтку Житомирського повіту німці придбали у поміщика Качковського близько 11 тис. десятин землі, а в Івановичському маєтку барона Штакельберга —

до 3 тис. десятин; у Курненській волості Новоград-Волинського повіту колоністи володіли понад 10 тис. десятин землі¹³³.

У 1879 році губернатор Волинської губернії Ю.М. Подгорічани-Петрович порушив питання про становище шкіл у німецьких колоніях, що фактично перебували поза контролем міністерства народної освіти і повністю підпорядковувалися лютеранським пасторам, які на власний розсуд відкривали нові навчальні заклади, призначали й звільняли вчителів. Історія і географія в таких закладах викладалися за виданими в Берліні та Дрездені підручниками, що мали за мету «розвинути в юнацтві і патріотичне почуття, і національну самосвідомість»¹³⁴.

На засіданні ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 5 вересня 1884 року було ухвалено, щоби в усіх лютеранських конфірмаційних школах російське читання й письмо були обов'язковими предметами, учителі цих шкіл неодмінно були політично й морально благонадійними російськими підданими, іноземні педагоги допускалися до викладання лише тимчасово, не більше, ніж на пів року, навчання здійснювалося виключно за схваленими міністерством народної освіти підручниками, а фонди шкільних бібліотек складалися лише з дозволених цензурою книжок. Члени ради розкритикували організацію навчально-виховного процесу в Славутському євангелічно-лютеранському конфірмаційному двокласному училищі Волинської губернії через те, що російську мову, арифметику і не передбачену програмою алгебру в ньому викладав випускник Рівненського реального училища Герштейн — єврей за національністю та іудей за віросповіданням¹³⁵.

Яскравою ілюстрацією змісту навчального процесу німецьких шкіл на Волині є розклад уроків початкового училища в колонії Островки Житомирського повіту (1887):

І відділення

Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), читання і письмо (9.00–10.00), чистописання (10.00–11.00), усний рахунок (11.00–12.00), заучування молитов (14.00–15.00), письмовий рахунок (15.00–16.00)

Вівторок: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), письмове розкладання чисел (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), читання і письмо (9.00–10.00), заучування молитов (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), урок повторення (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)

- Четвер: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), усний рахунок (14.00–15.00), письмове розкладення чисел (15.00–16.00)
- П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), заучування молитов (9.00–10.00), письмо і читання (10.00–11.00), письмо (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)
- Субота: російська мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмовий рахунок (11.00–12.00), письмове розкладення чисел (14.00–15.00), усний рахунок (15.00–16.00)

II відділення

- Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), письмові вправи з німецької мови (9.00–10.00), підготовка до уроку рідною мовою (10.00–11.00), арифметика (11.00–12.00), заучування байок і віршів (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00)
- Вівторок: підготовка до уроку (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), переписування з підручника вправ (10.00–11.00), читання рідною мовою (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00)
- Середа: Закон Божий (8.00–9.00), приготування до уроку (9.00–10.00), російська мова (10.00–11.00), переписування з підручника вправ (11–12), заучування катехізису (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)
- Четвер: письмові вправи (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00)
- П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), письмове розв'язання задач (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), виконання письмових вправ з рідної мови (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), виконання письмових вправ з російської мови (15.00–16.00)
- Субота: письмові вправи з російської мови (8.00–9.00), заучування байок і віршів (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмовий виклад змісту бесід (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00)

III відділення

- Понеділок: диктант з російської мови (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), підготовка до уроку з рідної мови (10.00–11.00), підготовка до уроку з історії Росії (11.00–12.00), історія Росії (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)
- Вівторок: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), підготовка до уроку (9.00–10.00), Закон Божий (10.00–11.00), географія (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмові вправи (15.00–16.00)
- Середа: Закон Божий (8.00–9.00), рідна мова (9.00–10.00), диктант з російської мови (10.00–11.00), письмове розв'язання задач (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00)
- Четвер: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), виконання письмових вправ з рідної мови (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), підготовка до уроку (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00)
- П'ятниця: диктант з російської мови (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), письмові вправи (10.00–11.00), історія Росії (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00)
- Субота: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), Закон Божий (9.00–10.00), приготування до уроку (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), виконання письмових вправ (14.00–15.00), географія (15.00–16.00)

Наприкінці 1880-х років керівництво Київського навчального округу рішуче виступило за підпорядкування шкіл у німецьких колоніях міністерству народної освіти з метою «злиття в майбутньому цього іноземного елемента з місцевим населенням». Справді, незалежні від урядових структур лютеранські школи суперечили офіційній русифікаторській політиці, оскільки навчальний процес у них здійснювався німецькою мовою за виданими в Німеччині підручниками, діловодство провадилось німецькою, їхнім учням не було відоме ім'я російського імператора, хоча вони добре знали імена імператора та рейхсканцлера Німецької імперії. Зрештою, відповідно до указу Урядуючого Сенату від 1887 року всі іновірські школи Південно-Західного краю Російської імперії з належним їм майном підпорядковувалися міністерству народної освіти. Відтак, підлягали закриттю всі навчальні заклади, засновані Санкт-Петербурзькою євангелічно-лютеранською консисторією без відповідного дозволу мініс-

терства народної освіти. Так, 1892 року було закрито конфірмаційну школу Геймтальської лютеранської парафії у німецькій колонії Курганах Новоград-Волинського повіту¹³⁶.

Упродовж 1888 року під юрисдикцію міністерства народної освіти перейшли німецькі школи:

Київської губернії

- у містечку Коростишеві, колоніях Єленовка, Казіміровка, Філоновка, Романовка, Малиновка, Елевка, Раковичі, Вигода, Шнуровий Ліс, Папірня, Негребівка *Радомисьького повіту*;
- у колоніях Завалівка (Карнівка), Осикова, Паулінівська, Старицька *Київського повіту*;

Подільської губернії

- у селі Краснодол *Ямпільського повіту*;
- у містечку Немирів *Брацлавського повіту*;

Волинської губернії

- у колоніях Майдан (Червона Федорівка), Стара Олександрівка, Єрусалимка, Кам'янка, Людмиловка, Маріанівка, Радичі, Андрійов, Генрієтовка, Городище, Червонорічка, Топорище, Фасовська Рудня, Єленовка, Черняхів, Андріївка, Язвинка, Янівка, Пулини, Стара Буда, Кутузівка, Лодзянівка, Цветянка, Стрибеш, Прутовка, Константиновка, Вольваховка, Вязовець, Габровка, Юстинівка, Мартинівка, Поправка, Великі Садки, Солодири, Івановичі, Островки, Нейдорф, Каролинка, Бобрицька Буда, Нейманівка, Антонівка, Юзефенталь, Нова Вікторівка, Гонорин, Стара Вікторівка, Маріандорф, Оскарівка, Нейдорф, Березівка, Клярівська Янівка, Кремнянка, Сорочино, Анополь, Верендорф, Домбровка, Янівка, Зеленець-Вулька, Ставище, Шадур, Олександрія, Лисовська Буда, Холосне, Лиски, Роговка, Селянський Млинок, Федорівка, Торчин, Вишняковка-Олександрівка, Рутковська, Станіславівка, Сульжинівка, Тартачен, Фастинівка *Житомирського повіту*;
- у колоніях Корольов, Лісова, Горщик *Овруцького повіту*;
- у колоніях Анета, Гофманівка, Старі Непозначичи, Зегенсталь Боголюбівка, Березова Гать, Маковець, Наталіївка, Веровка (Володимирівка) Цвільська, Геральдівка, Дубровка, Столпечька, Уварівка, Покащев, Косяк, Здоровець, Новий Хмерин, Емільчинська Сергіївка, Ільшівка, Стара Гута, Серби, Маріанівка, Зіселевка, Мойсєєвка, Маргаритовка, Сербівська слобода, Варварівка, Нова Вергиниця, Димитрівка *Новоград-Волинського повіту*¹³⁷.

На початку 1888 року міністерству народної освіти було підпорядковано училище для дітей німецьких колоністів, розташоване в містечку Дунаївцях Новоушицького повіту Подільської губернії. За пропозицією

інспектора народних училищ зібрання дунаївецького товариства німецьких колоністів у березні 1890 року ухвалило: надати для училища двоповерховий кам'яний будинок з прилеглим до нього фруктовим садом; щорічно виділяти на утримання закладу 935 руб., з них на платню трьом учителям — по 300 руб., на письмове приладдя й книжки в подарунок учням — 15 руб., на придбання училищної бібліотеки — 20 руб.; забезпечувати власними силами опалення, освітлення й ремонт будівлі; надати кожному з учителів квартиру; для керівництва училищним господарством обирати двох попечителів на трьохлітній термін¹³⁸. У вересні цього ж року зібрання прийняло рішення клопотати про перетворення закладу на сільське двокласне училище міністерства народної освіти, за умови, щоби в ньому здобували початкову освіту не лише хлопчики, а й дівчатка, як це відбувалося починаючи з 1834 року; викладання німецької мови було обов'язковим; дітей нелютеранського віросповідання приймали на навчання згідно з дозволом членів товариства; учителів призначали за рекомендацією колоністів. Проте в інструкції інспектору народних училищ від 1891 року попечитель Київського навчального округу наголосив, що в дунаївецькому училищі викладання німецької мови, як необов'язкового предмету, могло відбуватися лише в позакласний час, а вчителі мали призначатися «навчальним відомством і до того ж з числа осіб російського походження...» Члени німецької громади доступними їм засобами чинили опір русифікаторській політиці, наприклад, члени господарського комітету при дунаївецькому училищі прусські піддані Ю. Крафт і Ф. Кінцле закупували й поширювали серед учнів німецькі книжки, публічно виступали проти переведення навчального процесу виключно на російську мову, домагалися оформлення діловодства німецькою. 1896 року поліцейський наглядач містечка Дунаївців у офіційному зверненні до інспектора народних училищ першого району Подільської губернії зазначав, що місцеве товариство німецьких колоністів докладало всіх зусиль, аби «зберегти собі повну свободу стосовно училища».

Згідно зі звітом попечителя Київського навчального округу за 1890 рік викладачі німецьких шкіл погано володіли російською, а «деякі з них навіть не могли висловлюватися цією мовою»¹³⁹. Відтак, з метою вдосконалення знань німецьких учителів з російської мови та методики її викладання в 1892 й 1893 роках відбулися літні педагогічні курси при народних училищах Житомирського повіту: Барашевському, Горошковському, Пулинському, Ушомирському; Новоград-Волинського повіту: Андреевичському, Барановському, Емільчинському; Рівненського повіту: Межирічському, Підлужанському, Тучинському; Володимир-Волинського повіту: Вербському, Локачському. Упродовж 1898–1899 років курси

були проведені у Житомирському, Рівненському, Володимир-Волинському й Ковельському повітах. Хоча найкращі випускники цих курсів не залишилися працювати на Волині, а перевелися до Одеського навчального округу, де вчителі «іновірських шкіл» отримували вищу платню, однак керівництво Київського навчального округу відзначило покращення викладання російської мови у навчальних закладах німецьких поселень Волинської губернії, що відбулося виключно за рахунок іноземних колоністів, без матеріальної підтримки з боку держави.

1891 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор звернувся до попечителя Київського навчального округу з ініціативою заснування особливої комісії для вирішення питання щодо подальшої долі шкіл у німецьких поселеннях Південно-Західного краю, наголосивши на його політичному значенні. У листі до міністра народної освіти він обґрунтував доцільність створення вказаної комісії необхідністю, «щоби школи в німецьких поселеннях краю слугували засобом зближення німецьких поселенців із корінним російським населенням, а не підтримували серед них племінну окремішність»¹⁴⁰. У травні, після схвалення цієї ідеї міністерством народної освіти, відбулося перше засідання комісії за участю попечителя Київського навчального округу й інспекторів народних училищ.

Відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 1892 року в євангелічно-лютеранських школах запроваджувалася обов'язкова молитва за імператора, текст якої мав висіти на видноті в кожній класній кімнаті¹⁴¹. Водночас інспектори народних училищ Волинської губернії скаржилися на «надзвичайно вороже» ставлення німецької громади до всіх заходів, що вживалися задля русифікації лютеранських шкіл і «обрусіння» колоністів, які вважали російську мову непотрібною для німецької жінки, і непоодинокими були випадки, коли дівчатка припиняли відвідувати школи, в яких від них вимагалася вивчення російської¹⁴².

1900 року жителям німецької колонії Судіхи Велико-Бучковської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії було видано дозвіл на відкриття однокласного міністерського училища з російською мовою викладання. Колоністи зголосилися надати училищу приміщення та щорічно виділяти на його утримання 390 рублів, з них 120 рублів — на платню учителю «Закону Божого», 240 — основному учителю (окрім забезпечення квартирою й опаленням), 30 — на облаштування бібліотеки¹⁴³.

У звіті за 1901 рік командувач військ Московського військового округу великий князь Сергій Олександрович указав на незадовільний рівень знань з російської мови німецьких колоністів, що перебували на військовій службі. Відповідно, міністерство народної освіти доручило попечителю київського навчального округу посилити контроль за викла-

данням російської мови в школах німецьких колоній. Інспектори народних училищ на місцях отримали розпорядження перевірити, якою мірою «насаджуються в німецькому поселенні основи російської державності»¹⁴⁴. 1903 року міністерство народної освіти надіслало до керівництва Київського навчального округу перелік заходів, що мали вживатися задля поглиблення викладання російської мови у навчальних закладах німецьких колоній. Йшлося передусім про сприяння їх перетворенню в однокласні й двокласні училища під юрисдикцією міністерства народної освіти; спонукання учителів німецького походження до вступу до педагогічних курсів та учительських семінарій; організацію короткострокових педагогічних курсів і з'їздів учителів; створення при училищах російських бібліотек і забезпечення їх методичними розробками з російської мови та наочними засобами; заохочення проросійської діяльності співробітників шкіл у німецьких поселеннях, незалежно від їхнього походження, за допомогою грошових премій, почесних відзнак і нагород; організацію екскурсій для учителів углиб Росії з метою ознайомлення з її культурою і побутом, а також відрядження їх до місцевостей «корінної Росії» задля вдосконалення практичних мовних навичок; відкриття при училищах недільних шкіл, курсів, народних читань, народних бібліотек для навчання російської мови дорослого населення. Упродовж червня-серпня 1903 року на базі Житомирського, Новоград-Волинського, Рівненського, Володимир-Волинського і Луцького двокласних міських училищ діяли тимчасові педагогічні курси для вчителів «іновірських шкіл» Волинської губернії. На курсах, що відбувалися в Новоград-Волинську, слухачів поділили на два відділення за результатами вступних іспитів, що включали в себе диктант, виклад статті «Подвиг купця Іголкина» й арифметичну задачу. Згідно з розкладом щодня проводилося по шість уроків тривалістю в годину, а також 30-хвилинні заняття з гімнастики, якими керував один із слухачів, що мав досвід військової служби. За весь період курсів не було зафіксовано жодного пропуску уроків, поведінку слухачів визнали бездоганною, а дисципліну — зразковою. Практика викладання російської мови й арифметики являла собою уроки для учнів місцевого приватного єврейського училища Шрайбштейна. Особливих успіхів слухачі курсів досягли у співах, створили хор і вивчили близько двадцяти російських пісень: «Боже, царя храни», «Славься, славься, наш русский царь», «Многие лета», «Пир Петра Великого», «Колыбельная песня», «Лён мой, лён», «Сватушка» тощо. Більшість слухачів курсів при Володимир-Волинському двокласному міському училищі не лише співали в хорі, а й грали на скрипці або фісгармонії. Оскільки вони виявили бажання самостійно готуватися до іспиту на звання учителя початкового училища, навчальна програма була розширена за рахунок уведення уроків

з географії. Щодня заняття починалися й закінчувалися молитвою із євангелічно-лютеранської агенди. На курсах, організованих на базі Острозького двокласного міського училища, окрім російської мови й арифметики, викладалися також природознавство, географія, російська й всевітня історія. Педагогічні курси в Острозі швидко переросли в літературно-мистецьку акцію, до якої прилучилася місцева інтелігенція. Слухачі власними зусиллями створили хор і оркестр, а в організованих ними недільних вечорах брали участь учні міського та єврейського училищ, які декламували вірші російських авторів. В організації навчального процесу на педагогічних курсах при Житомирському двокласному міському училищі активну участь брали слухачі: унтер-офіцер запасу Л. Кіргінер викладав військову гімнастику, а Е. Феніор — співи й гру на струнних і духових музичних інструментах. Як зазначав інспектор народних училищ восьмого району Волинської губернії, на психологічному й фізичному стані слухачів негативно позначилося проведення курсів саме в розпал польових робіт, «яким, за мізерності отримуваної платні, змушені присвячувати себе ці вчителі, маючи в сільському господарстві головне матеріальне забезпечення для себе і своєї нерідко численної родини. Усе це на початку курсів дуже турбувало цих трударів і, мабуть, певною мірою впливало на стан їхнього здоров'я, але згодом вони змирилися з неминучістю матеріальних збитків...»¹⁴⁵.

Загалом наприкінці XIX — на початку XX ст. у німецьких поселеннях Волинської губернії спостерігалось зменшення кількості шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти. Упродовж 1892–1901 років 20 німецьких шкіл у Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському, Володимир-Волинському, Луцькому, Острозькому, Овруцькому повітах Волинської губернії було реорганізовано у двокласні та однокласні сільські училища. 1902 року громада Коростишівської німецької колонії Київської губернії ухвалила рішення про перетворення початкової німецької школи в однокласне училище міністерства народної освіти¹⁴⁶.

У 1910 році директор народних училищ Волинської губернії підтримав клопотання жителів колоній Станіславовки, Родомля та Яновки Ковельського повіту щодо відкриття в Станіславівці німецької початкової школи. Колоністи взяли на себе зобов'язання виділяти щорічно на платню вчителю 120 рублів, на опалення — 30 рублів, а також надати вчителю в користування 5 моргів землі¹⁴⁷.

Соціальний і національний склад лютеранських шкіл був вельми строкатим. Наприклад, станом на 1904 рік у Київському реальному училищі Св. Катерини нараховувалося 212 дітей дворян і чиновників, 184 — міщан, купців другої гільдії і ремісників, 52 — іноземних підданих, 37 — селян, 19 — почесних громадян і купців першої гільдії, 8 — духівництва,

2 — козаків, у тому числі 226 православних, 152 римо-католики, 108 лютеран, 27 іудеїв та ін.¹⁴⁸ У жіночій гімназії при Київській євангелічно-лютеранській церкві 1909 року навчалося 165 вихідців із родин дворянства та чиновництва, 196 — із сімей міщан, 26 — селян, 4 — духівництва та інш., з них 199 учениць були православними, 134 — лютеранами, 51 — римо-католиками, 34 — іудеями, 2 — старообрядцями та ін.¹⁴⁹ Загалом на початку ХХ ст. у цій гімназії здобували освіту учениці лютеранського, православного, римо-католицького, іудейського, баптистського, англіканського, старообрядницького й караїмістського віросповідань¹⁵⁰.

Збереженню та розвитку духовного спадку, педагогічних традицій німецького народу була присвячена діяльність культурно-просвітницьких організацій, масштаби якої розширювалися на теренах Наддніпрянської України упродовж ХІХ — початку ХХ ст. 1872 року зусиллями німецької громади створено Київське співоче товариство, основна мета якого полягала в забезпеченні його членів найбільш затребуваними книжками, газетами, журналами, організації музичних і сімейних вечорів, хорового співу, ігор у карти, доміно, шахмати, кеглі та більярд¹⁵¹. Повноправними членами товариства могли стати представники всіх станів і національностей. Керівництво його справами здійснювалося радою, обраною в складі голови, віце-голови, касирів і шістьох членів. Товариство мало власну кухню і буфет, в якому ціни на страви й напої визначалися радою. Під час зібрань були заборонені будь-які розмови й дискусії на політичну тематику. Музичні вечори й концерту влаштовувалися лише з дозволу поліції¹⁵². З часом спектр діяльності цього культурно-просвітницького об'єднання розширився, і згідно з виданим 1907 року статутом воно вже мало назву «Київське німецьке товариство» та було спрямоване на збереження й розвиток німецької культури, надання допомоги нужденним німцям, підтримку недільних шкіл, організацію загальноосвітніх і професійних недільних та вечірніх курсів. Задля продуктивного проведення дозвілля й задоволення духовних запитів київських німців передбачалося влаштування концертів і драматичних вистав, музичних і літературних вечорів, науково-популярних читань, хорового співу, балів, маскарадів, раутів, жур-фіксів, сімейних сніданків, обідів і вечерь, дитячих свят і вистав, прогулянок і пікніків за містом, різноманітних ігор і спортивних змагань (їзда на велосипедах, катання на ковзанах, плавання, гребля тощо), а також створення спеціальних відділів гімнастики, фехтування, вольтижировки, боксу, бігу, стрільби та інш.¹⁵³ При товаристві діяла бібліотека, забезпечена виданнями російською, німецькою й іншими мовами, у приміщенні Київського комерційного зібрання по вулиці Хрещатик, 1 презентувалися аматорські німецькомовні спектаклі¹⁵⁴.

У жовтні 1907 року в Києві засновано Південно-західне німецьке товариство, мета якого полягала в наданні підтримки в економічній і культурній сферах німцям, що проживали у Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Відповідно до статуту його діяльність була спрямована на створення кас взаємодопомоги, банків, сільськогосподарських установ тощо, а також відкриття нових і підтримку діючих навчальних закладів з німецькою мовою викладання; заснування стипендій, літніх колоній, дитячих садків, бібліотек, лікарень, притулків та інших добродійних закладів; поширення друкованої літератури, пересувних бібліотек і курсів з різних галузей знань; організацію лекцій, концертів і театральних вистав, співочих і гімнастичних гуртків, з'їздів, екскурсій, сімейних вечорів і виставок¹⁵⁵. Одним із засновників цієї організації і першим головою її правління став відомий учений-санскритолог, професор Університету Св. Володимира (1886–1914) Ф.І. Кнауер¹⁵⁶. Товариство мало свої відділення навіть у невеликих населених пунктах, наприклад, с. Білі Вежи Чернігівської губернії¹⁵⁷. Його членом мав право стати кожен німець за умови сплати щорічного членського внеску. Правління складалося з 11 осіб: голови, товариша голови, скарбничого, секретаря, семи членів, що обиралися загальним зібранням на три роки. Товариство розгорнуло масштабну культурно-просвітницьку діяльність у Києві, наприклад, 1909 року з дозволу попечителя Київського навчального округу та київського, подільського і волинського генерал-губернатора в залі Катерининського реального училища було організовано платні публічні лекції німецькою мовою професора І.А. Леціуса «Про римських імператорів», літератора К. Мейснера «Життя й діяльність Рембрандта», «Про нове облаштування німецького дому» та ін. Із початком Першої світової війни міністр внутрішніх справ М.О. Маклаков віддав розпорядження про закриття Південно-західного німецького товариства (вересень 1914 р.)¹⁵⁸.

1907 року постало Дамське товариство допомоги бідним німцям-католикам м. Одеси «Марія Гільф». Його засновницями були дружина одеського міщанина М.В. Фогт, піддана Пруссії Р.Ф. Гіттерман, дружина одеського купця Є.Г. Банош, дружина відставного штабс-капітана А.А. Гергардт. Відповідно до статуту мета діяльності цієї організації полягала в покращенні матеріальних і духовних умов життя одеських німців-католиків. Товариство надавало грошову допомогу малозабезпеченим німецьким родинам, займалося працевлаштуванням німецького населення, опікувалося літніми й немічними людьми, інвалідами, сиротами, а також створювало навчальні заклади та бібліотеки, організувало лекції, концерти і театральні вистави¹⁵⁹.

У 1908 році було затверджено статuti Німецького дамського товариства в м. Харкові та Харківського німецького товариства¹⁶⁰. Того ж

року засновано Південноросійське німецьке товариство, правління якого перебувало в м. Одесі. Дійсними членами цієї організації могли стати німці, що мешкали в Бессарабській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, області Війська Донського й на Кавказі, а також в Одеському, Севастопольському, Керч-Єнікальському, Миколаївському градоначальствах¹⁶¹. Товариство отримало право відкривати школи, дитячі садки, літні колонії, бібліотеки, читальні, лікарні, гуртожитки, приtulки, організовувати сімейні вечори, лекції, читання, вистави, концерти, екскурсії, розважальні заходи для дітей тощо. В Одесі було засновано жіноче комерційне училище Південноросійського німецького товариства, в якому викладалися Закон Божий, російська мова та словесність, німецька, французька й англійська мови, педагогіка, історія, географія, математика, природознавство, фізика, хімія, товарознавство, комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство, переважно торговельне й промислове, комерційна географія, чистописання, малювання, стенографія, машинопис, рукоділля, гімнастика, співи, танці¹⁶². До училища приймали всіх дівчат, незалежно від станового походження й віросповідання. Станом на 1914 рік у ньому навчалася 201 особа, з них 103 — лютерани, 49 — православні, 19 — католики, 30 — іудеї¹⁶³.

У грудні 1914 року від імені міністра внутрішніх справ М.О. Макалова губернаторам і градоначальникам було надіслано секретне розпорядження про закриття товариств, спрямованих на «об'єднання німецького елемента на ґрунті вузьконаціональних інтересів і навіть проведення німецьких національних тенденцій»¹⁶⁴. Відповідно, начальник жандармського управління м. Одеси охарактеризував німецькі організації (благодійні, просвітницькі, технічні тощо) як такі, що становили загрозу громадському спокою і безпеці держави.

Упродовж другої половини XIX — початку XX ст. невід'ємною складовою культурно-освітнього поступу Наддніпрянської України стали німецькі художньо-естетичні цінності, що популяризувалися за посередництва театральнo-музичного мистецтва. Зокрема, 1873 року випускниця Лейпцизької консерваторії М. Ландеберг передала зібрані нею з концерту в м. Рівно 235 руб. 15 коп. на користь найбільш нужденних вихованців Рівненського реального училища¹⁶⁵.

У 1887 році миколаївський військовий губернатор заборонив діяльність заснованого пруським підданним А. Ремлінгом у Миколаєві театру-фантом на підставі того, що останній не пускав за лаштунки представників поліції. Ба більше, Ремлінг потрапив під підозру у військовому шпигунстві поряд із іншими молодими людьми, що гуртувалися навколо віце-консула пана Фрішена, який здійснював хлібну торгівлю в Миколаєві¹⁶⁶.

Німецька трупа під керівництвом румунського підданого Я. Спеваковського презентувала 1898 року в Дубно кілька дозволених цензурою спектаклів¹⁶⁷. Наступного року цей театральний колектив уклав контракт із власницею київського розважального закладу «Аркадія» О. Щербаквою щодо постановки з травня по вересень оперетково-драматичних спектаклів німецькою мовою¹⁶⁸.

За сприяння директора Харківської російської опери князя О.А. Церетелі 1900 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор надав дозвіл на гастрольні виступи в київському театрі Соловцова (19–20 листопада) німецької драматичної трупи за участю знаменитого віденського актора А. фон Зонненталя¹⁶⁹.

1899 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання адміністратора німецької трупи Я.Л. Готарда про гастролі в Києві¹⁷⁰, 1909 року — артисток німецько-єврейських колективів Б. Лернер та М.В. Жукової щодо спектаклів у Луцьку, Білій Церкві, Житомирі, Бердичеві й Умані¹⁷¹ та ін. Того ж року німецько-єврейській трупі М.Л. Генфера не вдалось отримати дозвіл генерал-губернатора на постановку театральних вистав у Києві, незважаючи на її успішний досвід виступів на київській сцені впродовж 1907–1908 років. Водночас 1907 року творчому колективу Брайтмана було дозволено презентувати у м. Володимир-Волинському шість спектаклів німецькою мовою без використання «єврейського жаргону», за цієї ж умови генерал-губернатор санкціонував німецькомовні вистави артистки С.Л. Мішурат у Києві, німецько-єврейської трупи під керівництвом Сем-Адлера й Я.В. Співаковського — у київському «Шато де Фльор» та Білій Церкві, трупи Гузика — у Кременці, Ковелі, Дубно, Старокостянтинові, трупи М.Л. Генфера — в Києві, Умані, Черкасах та ін.¹⁷² У жовтні 1907 року генерал-губернатор підтримав клопотання антрепренера Малого театру в Києві О.М. Крамського про дозвіл на постановку в зимовому сезоні спектаклів французькою і німецькою мовами.

1908 року вийшла офіційна заборона на діяльність єврейсько-німецьких труп у Південно-Західному краї. У серпні київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання проживаючого в м. Холмі антрепренера німецько-єврейської трупи Я.С. Гузика про постановку спектаклів у Київській губернії, а в лютому 1910 — прохання мешканця м. Бердичева М.-Г. Зака дозволити влаштувати німецько-єврейські вистави у власному будинку¹⁷³. Водночас жителю м. Умані антрепренеру Генферу 1908 року надали дозвіл на чотири спектаклі німецькою мовою «без уживання єврейського жаргону»¹⁷⁴. Генерал-губернатор також схвалив ініціативу щодо постановки у грудні в театрі Медведєва м. Києва благодійних спектаклів німецькою мовою на користь Товариства

допомоги нужденним учням Київського реального училища Св. Катерини і жіночої гімназії при Київській євангелічно-лютеранській церкві.

1909 року при Євангелічно-лютеранській церкві в Києві відбувся концерт духовної музики, грошовий збір від якого було передано на вдосконалення церковного органу.

Очевидно, що постановки в Києві творів німецької драматургії були затребуваними і вважалися справою вельми прибутковою. Так, власник типографії І.Д. Баран, що проживав по вул. Хрещатик, 7, прагнув покращити своє матеріальне становище за допомогою організації спектаклів німецькою мовою, утім він так і не зміг отримати відповідний дозвіл генерал-губернатора (1910)¹⁷⁵.

1913 року подільський губернатор дозволив керівнику драматичної трупи Сабсаю зробити постановку в м. Балті мініатюр німецькою мовою і водночас доручив місцевому справнику «зовсім не допускати єврейського жаргону»¹⁷⁶. Цього ж року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання мешканця м. Звенигородки Мішурата про дозвіл на постановку німецьких п'єс та громадянина США артиста Сем-Адлера — на презентацію його трупом впродовж 1913 року в Південно-Західному краї спектаклів «німецько-єврейською мовою», хоча вистави цього колективу вже відбувалися в Києві 1907 і 1908 рр.

На початку ХХ ст. у контексті активізації українсько-німецьких культурно-освітніх взаємовпливів зросло значення закордонних наукових подорожей вітчизняних фахівців з різних галузей знань. Так, кандидати богослов'я П. Брянських і М. Подольський, які 1907 року закінчили повний курс навчання в Київській духовній академії, звернулися до ректора з клопотанням про виготовлення копій їхніх дипломів, необхідних для вступу до Берлінського університету¹⁷⁷.

Упродовж 1907–1908 навчального року доцент кафедри психології Київської духовної академії І.П. Четвериков удосконалював свою освіту в Мюнхенському університеті під керівництвом професора філософії, засновника Мюнхенського психологічного інституту Т. Ліппса. Київський учений відвідував лекції Т. Ліппса з психології і естетики, а також його практичні заняття, присвячені проблемі волі; слухав курс з теорії сприйняття і брав участь у семінарі одного з основоположників філософської антропології, професора М. Шелера; був присутній на лекціях із загальної антропології професора І. Ранке. «Завдяки працям частково Шелера, а передусім і головним чином Теодора Ліппса, — відзначав Четвериков, — сучасна психологія вступає на новий шлях, вона стає самостійною наукою зі своїм особливим змістом і зі своїми особливими методами»¹⁷⁸. Результатом здійсненої київським доцентом у Німеччині науково-пошукової роботи стала його стаття «Метод философии Фриза и его новой школы», опублікована в «Трудах Киевской Духовной Академии»¹⁷⁹.

Влітку 1909 року викладачі народних училищ Чернігівської губернії узяли участь у поїздки, організованій Товариством поширення технічних знань (м. Москва) з метою вивчення досвіду організації початкової освіти за кордоном. Особливу увагу було приділено постановці шкільної справи і рівню прикладних знань з сільського господарства у Німеччині та Австро-Угорщині. Екскурсанти відвідали музеї, картинні галереї, архітектурні пам'ятки Берліна, Галле, Лейпцига, Дрездена, Відня. Під час перебування в Галле вони оглянули солеварні, вугільні копальні, а також музей, оранжереї, поля і виставку домашніх тварин поліпшених порід при сільськогосподарському інституті. У Берліні екскурсанти ознайомилися з методикою дошкільного виховання в зразковому дитячому садочку імені Фребеля-Песталоцці при жіночій учительській семінарії¹⁸⁰.

Високий рівень авторитету освітньої системи Німеччини серед вітчизняних викладачів засвідчує, зокрема, той факт, що лише впродовж 1912 року здійснити відрядження до Німеччини зголосилися: вчитель російської мови Олександрівської Київської гімназії М.І. Тростянський; викладач графічних мистецтв Житомирської другої гімназії В. Яньшинов та історії П. Кадилін; вчитель математики Київської жіночої гімназії Святої княгині Ольги В. Барицький; вчителька історії Київської жіночої гімназії О.К. Титаренко — Є.І. Денисова; викладач природничої історії Кременчуцького Олександрівського реального училища М.І. Фененко; вчитель історії Київської четвертої чоловічої гімназії І.В. Радзимовський; викладач фізики Полтавської приватної жіночої гімназії О.П. Вахніної — М. Мангубі; вчитель словесності, історії і педагогіки Сосницької жіночої гімназії І. Попов; викладач математики і фізики Балтської чоловічої гімназії Л. Поплавський; вчитель німецької мови Глухівської гімназії Т. Піннекер; викладач природознавства Златопольської жіночої гімназії К. Коршун-Осмоловський; вчителька німецької мови Конотопської чоловічої гімназії Е.Ф. Фальк; викладач російської мови Хорольського реального училища Є. Ткаченко-Петренко; вчитель фізики і математики Полтавської М.П. Павелко жіночої гімназії Д. Лісовський; викладач історії і географії Чернігівської жіночої гімназії В. Ярошевський; вчителька німецької мови Черкаської жіночої гімназії А.В. Самойловської — Є. Авраменко; викладач математики і фізики Кременчуцької Є.В. Баберіної жіночої гімназії Р. Курц; вчителька російської мови Київської приватної жіночої гімназії О.Т. Дучинської — К.О. Козеренко та малювання О.І. Троїцька; викладач історії Смілянської жіночої гімназії А. Ріхтер; вчителька історії і географії Полтавської приватної жіночої гімназії Н.О. Старицької — Н. Чурсіна; викладач німецької мови Городнянської гімназії Г. Петров; вчителька історії і географії Ніжинської жіночої П.І. Кушакевич гімназії Є.М. Наголкіна; викладачка французької мови Черкаської жіночої гімназії О.В. Дубровська; вчителька історії Прилуць-

кої жіночої гімназії Т.І. Федоренко — О. Матвєєвська, викладач фізики й математики Вінницької міської гімназії В. Лорченко; учитель німецької мови Стародубської гімназії О. Яневич та ін.

Українсько-німецький культурний обмін не перервався, незважаючи навіть на загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. У серпні 1913 року група з 20 членів Німецького сільськогосподарського товариства здійснила екскурсію до Києва, Сміли Київської губернії і Карлівки Полтавської губернії¹⁸¹. 1914 року до київських навчальних закладів надійшла інформація щодо проведення з травня по жовтень під патронатом короля Фрідріха Августа III Саксонського міжнародної виставки в Лейпцигу з нагоди 150-літнього ювілею Королівської академії графічних мистецтв і друкарської справи. У рамках виставки було заплановано різноманітні конгреси, зібрання товариств, діячів науки і мистецтва, бібліотекарів, фотографів, стенографів, журналістів. Дамський комітет організував окремих відділ «Жінка в друкарській справі». Офіційно було заявлено, що мета виставки полягала в «мирному змаганні всіх культурних націй на ниві графічного мистецтва»¹⁸².

Аналіз статистичних даних, почерпнутих із архівних документів, дозволяє дійти висновку, що у Волинській губернії, де більшість німецького населення становили лютерани, побудовані ними школи зосереджувалися передусім у Житомирському, Рівненському, Новоград-Волинському, Луцькому, Володимир-Волинському й Овруцькому повітах.

¹ ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 6. Спр. 229. Арк. 1–4.

² ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 6. Спр. 548. Арк. 13.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2419. Арк. 4.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 36. Спр. 391. Арк. 78–78 зв.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 36. Спр. 391. Арк. 12–12 зв.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 4–4 зв.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 5.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 1. Арк. 413.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 36. Спр. 391. Арк. 28 зв.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 7. Спр. 124. Арк. 1–3 зв.

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 26. Спр. 40. Арк. 11.

¹² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 36. Спр. 391. Арк. 8.

¹³ Див., напр.: Полтавские губернские ведомости. 1875. 7 червня. № 41. С. 3; Черниговские губернские ведомости. 1875. 1 червня. № 22. С. 4.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 130. Арк. 12 зв.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 73. Спр. 81. Арк. 1–1а зв.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 396. Арк. 7; Оп. 28. Спр. 384. Арк. 1–6.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 377. Арк. 6; Оп. 35. Спр. 218. Арк. 6 зв.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 348. Арк. 17; Оп. 32. Спр. 486. Арк. 1–6 зв.; Оп. 33. Спр. 282. Арк. 1–2 зв.

- ¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 73. Арк. 4; Оп. 37. Спр. 39. Арк. 2–6; Оп. 40. Спр. 191. Арк. 1–19 зв.
- ²⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 38. Спр. 146. Арк. 3 зв.
- ²¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 73. Спр. 81. Арк. 150–152 зв.
- ²² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 117. Арк. 7–7 зв.
- ²³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 26. Спр. 277. Арк. 1–4.
- ²⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 31. Спр. 599. Арк. 1–5 зв.; Оп. 34. Спр. 413. Арк. 1–2.
- ²⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 152. Спр. 47. Арк. 28.
- ²⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 59. Арк. 2–2 зв.
- ²⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 214. Арк. 33.
- ²⁸ ЦДІАК України. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1082. Арк. 48.
- ²⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 130. Арк. 43 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 58 „б”. Арк. 21 зв.
- ³¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 58 „б”. Арк. 6.
- ³² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 58 “б”. Арк. 26.
- ³³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 105. Арк. 2; Спр. 111. Арк. 7–7 зв.; Спр. 117. Арк. 15.
- ³⁴ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 1057. Арк. 1–10 зв.
- ³⁵ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 1420. Арк. 1–1 зв.
- ³⁶ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2084. Арк. 1–6.
- ³⁷ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2296. Арк. 9.
- ³⁸ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3055. Арк. 2–2 зв.
- ³⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 43. Спр. 169. Арк. 1 зв.
- ⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 624. Спр. 219. Арк. 1–1 зв.
- ⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 415. Арк. 1–8 зв.
- ⁴² ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2606. Арк. 216.
- ⁴³ Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Киев, 1999. С. 124; Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Киев, 2008. Ч. 1. С. 259.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 661. Спр. 273. Арк. 4.
- ⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 661. Спр. 273. Арк. 81.
- ⁴⁶ ДАКО. Ф.10. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 1–2.
- ⁴⁷ ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 644. Спр. 209. Арк. 7.
- ⁴⁸ Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до XX в.: Промова, виголошена на святковій інавгурації Українського В. Університету в Празі дня 23 жовтня 1921. Прага, 1924. С. 9.
- ⁴⁹ Віднянський С.В. Карловий університет. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2007. Т. 4. С. 113–114.
- ⁵⁰ Извлечения из отчётов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. СПб., 1863. Ч. СХХ (120). С. 9.
- ⁵¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 73. Од. зб. 22–33.
- ⁵² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 73. Од. зб. 29. Арк. 1.
- ⁵³ ЦДІАК України. Ф. 2045. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.
- ⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 2045. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 1.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 2045. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 1.
- ⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2030. Арк. 3.

- ⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 1977. Арк. 1 зв.
- ⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2031. Арк. 2.
- ⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2037. Арк. 1–2.
- ⁶⁰ Рихлік Є.А. Досліди над чеськими колоніями на Україні. *Записки етнографічного товариства*. Київ, 1925. Кн. 1. С. 34–36.
- ⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49. Арк. 104–109 зв.
- ⁶² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49. Арк. 23.
- ⁶³ Речь, произнесённая к чехам 30 Августа, при освящении чешской школы в селе Мирогоще Дубенского уезда. *Волынские епархиальные ведомости*. 1870. 16 грудня. № 24. С. 779–781.
- ⁶⁴ Список чехов, живущих в селе Мирогоще Дубенского уезда, присоединившихся к Православной Церкви в августе 1871 года. *Волынские епархиальные ведомости*. 1871. 16 вересня. № 18. С. 479.
- ⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49. Арк. 72–76 зв.
- ⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49. Арк. 120.
- ⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 40. Спр. Іа. Арк. 266.
- ⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 91. Арк. 1–2.
- ⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 78. Арк. 12.
- ⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49. Арк. 222–222 зв.
- ⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 54. Арк. 1–2.
- ⁷² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 111. Арк. 10.
- ⁷³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 112–114.
- ⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 328–328 зв.
- ⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 233. Спр. 153. Арк. 1–17.
- ⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 76. Арк. 28.
- ⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 76. Арк. 75.
- ⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 55. Арк. 6.
- ⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 6 зв.
- ⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 78.
- ⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 9 зв.–10.
- ⁸² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 11 зв.
- ⁸³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 41.
- ⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 162.
- ⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 289 зв.–290.
- ⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 465 зв.
- ⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 524–524 зв.
- ⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 534–534 зв.
- ⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 55а. Арк. 19.
- ⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 328–328 зв.
- ⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 78. Арк. 3–8.
- ⁹² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 597–598.
- ⁹³ ДАК. Ф. 99. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 8.
- ⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 3. Арк. 2–2 зв.
- ⁹⁵ ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 74. Арк. 20.
- ⁹⁶ Волынские епархиальные ведомости. 1868. 16 травня. № 18. С. 505.
- ⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 5. Арк. 1–3.
- ⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 1546. Арк. 672.
- ⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 544. Спр. 173. Арк. 23.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 620. Спр. 383. Арк. 7 зв.
- ¹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 631. Спр. 156. Арк. 1.

- ¹⁰² Устав Киевского Общества народных детских садов. Киев, 1907. С. 1.
- ¹⁰³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 279. Спр. 77. Арк. 2, 4, 5–5 зв.
- ¹⁰⁴ Stanovy českého dobročinného i vzdělávacího spolku “Jan Amos Komenský” v Kujevě. Киев, 1907. С. 3.
- ¹⁰⁵ ДАКО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 489. Арк. 1 зв.
- ¹⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 317. Спр. 465. Арк. 14, 16.
- ¹⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 203–203 зв.
- ¹⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1250. Арк. 28 зв.–29.
- ¹⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 79. Спр. 4. Арк. 27–29, 237–239, 278–280.
- ¹¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 137г. Арк. 116.
- ¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 79. Спр. 7-а. Арк. 32–35 зв., 123, 273–276, 280–281.
- ¹¹² Полное собрание законов Российской империи. Спб., 1830. Т. 16. С. 313–316.
- ¹¹³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 154-б. Арк. 606 зв.–607.
- ¹¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 26. Спр. 440. Арк. 1–3
- ¹¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 72. Арк. 1–5.
- ¹¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 120. Арк. 1–7.
- ¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 112. Арк. 1–9.
- ¹¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 429. Арк. 1.
- ¹¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 348. Арк. 1–5 зв.
- ¹²⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 31. Спр. 143. Арк. 1–3 зв.
- ¹²¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 35. Спр. 392. Арк. 1–5 зв.
- ¹²² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 35. Спр. 484. Арк. 12.
- ¹²³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 39. Спр. 66. Арк. 2.
- ¹²⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 39. Спр. 244. Арк. 1–7.
- ¹²⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 26. Спр. 477. Арк. 9 зв.
- ¹²⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 2. Арк. 227–228.
- ¹²⁷ Киевские епархиальные ведомости. 1866. № 2. 16 січня. С. 74.
- ¹²⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 12.
- ¹²⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 79. Арк. 6.
- ¹³⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 154-б. Арк. 19; Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 281–281 зв.
- ¹³¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 111.
- ¹³² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 150-б. Арк. 197.
- ¹³³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 119 зв.
- ¹³⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 108 зв.
- ¹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 34–34 зв.; Ф. 707. Оп. 207. Спр. 154б. Арк. 4.
- ¹³⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 690. Спр. 31. Арк. 1, 7.
- ¹³⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 154-а. Арк. 1–200.
- ¹³⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 89. Арк. 2–2 зв.
- ¹³⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 161. Арк. 4 зв.
- ¹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 4. Арк. 7 зв.
- ¹⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Спр. 68. Арк. 74–76.
- ¹⁴² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 207. Спр. 154-а. Арк. 202; Оп. 296. Спр. 55. Арк. 3.
- ¹⁴³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 37. Арк. 1.
- ¹⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 161. Арк. 3.
- ¹⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 161. Арк. 150.
- ¹⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 59. Арк. 9.
- ¹⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 126-б. Арк. 30–32.
- ¹⁴⁸ ДАК. Ф. 210. Оп. 1. Спр. 616-а. Арк. 1–2.

- ¹⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 294. Спр. 80. Арк. 72–72 зв., 92.
- ¹⁵⁰ ДАК. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 4–12; Спр. 419. Арк. 1–166.
- ¹⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 51. Спр. 130. Арк. 2–11.
- ¹⁵² Устав Киевского певческого общества. Киев: Тип. Г.Л. Фронцкевича, 1897. С. 1.
- ¹⁵³ Устав Киевского немецкого общества (бывш. Киевское певческое общество). Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1907. С. 2–4.
- ¹⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 2. Арк. 48, 70–70 зв.
- ¹⁵⁵ Устав Юго-Западного Немецкого Общества. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1907. С. 3–4.
- ¹⁵⁶ ДАКО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 8, 25.
- ¹⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1481. Арк. 13.
- ¹⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 240. Арк. 326.
- ¹⁵⁹ Устав дамского общества пособия бедным немцам католикам г. Одессы «Мария Гильф». Одесса: Тип. Л. Нитче, 1907. С. 1–4.
- ¹⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2411. Арк. 57 зв.
- ¹⁶¹ Устав Южно-Русского Немецкого Общества. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1908. С. 3.
- ¹⁶² Устав женского коммерческого училища Южно-Русского Немецкого Общества. Одесса: Тип. Л. Нитче. С. 2–3.
- ¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 385. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 11–19.
- ¹⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 385. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 45.
- ¹⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 5686. Арк. 26, 29–29 зв.
- ¹⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 1.
- ¹⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 628. Спр. 100. Арк. 1.
- ¹⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 629. Спр. 169. Арк. 1.
- ¹⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 850. Спр. 289. Арк. 1–2 зв.
- ¹⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 629. Спр. 9. Арк. 14–15.
- ¹⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 2. Арк. 1–2.
- ¹⁷² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 2. Арк. 3–8 зв., 45, 52.
- ¹⁷³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 2. Арк. 2–3 зв.
- ¹⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 2. Арк. 36.
- ¹⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 2. Арк. 8–9 зв.
- ¹⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 863. Спр. 2. Арк. 4.
- ¹⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3038. Арк. 2–3.
- ¹⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3118. Арк. 5–5 зв.
- ¹⁷⁹ Четвериков И.П. Метод философии Фриза и его новой школы. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1908. № 2. С. 224–236; № 3. С. 422–462; № 4. С. 553–565.
- ¹⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 171. Арк. 37 зв.
- ¹⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 103–104 зв.; Ф. 442. Оп. 666. Спр. 4. Арк. 200–201.
- ¹⁸² ДАК. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 875. Арк. 83–84 зв.

ВИСНОВКИ

Всебічне дослідження історичного процесу на українських землях неможливо повноцінно реалізувати без залучення всесвітньо-історичного, насамперед європейського, контексту, висвітлення місця й ролі України в європейському культурно-цивілізаційному просторі, комплексного аналізу етнонаціонального виміру історії України, зокрема соціально-демографічного, духовного життя різних етнічних громад, їхньої трансформації під впливом офіційної державної політики та загальноєвропейських модернізаційних тенденцій. Основою розвитку історичного знання, визначення його перспективних напрямів, конструювання теоретико-методологічних моделей є оцінка історіографічної бази наукової проблематики. Відповідно, слід відзначити здобутки історичної науки в царині конкретно-історичних досліджень актуальних проблем міжнародних громадсько-культурних зв'язків України, участі етнічних меншин у соціокультурному розвитку українських земель упродовж XIX — початку XX ст. А проте, концептуальні підходи радянської історіографії щодо розгляду історії України і її міжнародних зв'язків переважно в руслі російської історії трансформувалися в сучасну тенденцію фокусування на значенні «великодержавного російського культурного простору» як «посередника» в комунікаціях між Наддніпрянською Україною та Європою. Водночас маємо констатувати відсутність у сучасній історіографії спеціального комплексного дослідження ролі Наддніпрянської України в європейському інтелектуальному просторі упродовж другої половини XIX — початку XX ст. крізь призму науково-освітніх практик Київського навчального округу.

Основу джерельної бази дослідження становить широкий комплекс документів, розпорошених у 55 фондах Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву міста Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Харківської області, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Вагомий пласт архівних документів у поєднанні з опублікованими джерелами формують широкий комплекс фактологічних матеріалів, що вперше запроваджуються до наукового обігу. У монографії використано різні види історичних джерел: офіційну кореспонденцію, матеріали діловодства, циркуляри, судово-слідчі, статистичні матеріали з масиву відомчо-канцелярської документації фондів державних і громадських інституцій;

джерела приватного походження з особових фондів громадсько-культурних діячів; періоду XIX — початку XX ст.; публікації мемуарів, епістоляріїв, автобіографічних матеріалів. Загалом опрацьована джерельна база є репрезентативною і становить міцне підґрунтя для реалізації сформульованих завдань і мети праці. Завдяки аналізу й інтерпретації змісту, співставленню й синтезу наявних джерельних відомостей відкривається можливість комплексного дослідження й концептуального осмислення вперше включених до наукового обігу фактологічних матеріалів, що являє собою наріжний камінь у процесі науково-теоретичного осягнення ролі Наддніпрянської України в європейських науково-освітніх відносинах другої половини XIX — початку XX ст.

Дослідження ґрунтується на засадах наукової об'єктивності, принципі історизму, підході до історії як цілісного процесу, що визначається комплексом причинно-наслідкових зв'язків, взаємодією мікро- і макропроцесів, суб'єктивного та об'єктивного начал. Історія культури інтерпретується як результат багатшарових процесів міжособистісних комунікацій на тлі соціального макроконтраксту. Узагальнююча картина міжнародних зв'язків університетів Наддніпрянської України, культурно-освітньої діяльності етнічних меншин на теренах Київського навчального округу (як вияву міжкультурного діалогу) розкривається в монографії у ширшому контексті концептуального осягнення розвитку міжнародних відносин у Європі другої половини XIX — початку XX ст.

Історіософською основою дослідження стали концептуальні підходи В. Вернадського щодо значення наукового прогресу, розвитку засобів комунікації і міжнародних наукових відносин для формування передумов переходу біосфери в ноосферу; ідеї К. Ясперса стосовно екзистенційної комунікації як ключової категорії цілісного всесвітньо-історичного процесу, зумовленого соціокультурними чинниками; теорії інтелектуальних мереж Р. Коллінза, згідно з якою історія науки створюється системами внутрішньої і зовнішньої комунікації, що формують мислителів і наукові спільноти на тлі процесів соціальної взаємодії. Теоретико-методологічні засади цієї монографії визначаються науковим доробком фундаторів наукової школи української історичної європеїстики — Ф. Шевченка, П. Соханя, С. Віднянського, які зробили вагомий внесок у розвиток концептуальної бази досліджень історії України в контексті всесвітньо-історичного процесу, комплексне вивчення місця й ролі України в міжнародних відносинах, всебічне студіювання широкого спектру взаємозв'язків України з країнами світу, передусім Європи.

У контексті комплексного вивчення специфіки й ролі суспільно-політичних процесів у історії Центрально-Східної і Західної Європи XIX ст. кульмінаційним періодом є «Весна народів» 1848–1849 рр.

Загальноєвропейський революційний процес 1848–1849 рр. порушив політичну рівновагу Віденської системи міжнародних відносин, розкривши можливості радикальної перебудови геополітичної конфігурації у Європі унаслідок розпаду Габсбурзької монархії. Попри поразку «Весни народів», пов'язаний із нею комплекс культурно-ідеологічних концепцій, суспільно-політичних процесів, національно-визвольних рухів, міжнародних відносин значною мірою визначив шляхи подальшого розвитку європейської цивілізації. Подіями цієї історичної епохи було закладено підвалини майбутніх масштабних модернізаційних процесів, перетворень і реформ, що справили глибокий вплив на формування сучасної політичної культури Європи з її базовими поняттями громадянського суспільства і правової держави. Революції 1848–1849 рр. дали поштовх розвитку національно-визвольних рухів у Європі, актуалізації питання становища національних меншин у межах полінаціональних державних утворень, набули розвитку ідеї австрославізму, відбулося піднесення національної самосвідомості слов'янських народів, викристалізовувався досвід використання інструментів парламентаризму як засобу обстоювання національних прав. Національно-культурне піднесення охопило й українські землі, що входили до складу Габсбурзької монархії, водночас на теренах Наддніпрянської України царським урядом вживалися заходи щодо протидії поширенню інформації про революційні події у Європі. Аналіз документів канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, канцелярії попечителя Київського навчального округу, а також джерел особового походження дозволяє відтворити важливі аспекти настроїв місцевої громадськості через призму наглядової і репресивної діяльності органів державної влади Російської імперії, що зокрема фіксували факти поширення відомостей про революції у Європі, про покращення становища селян у Галичині, виявляли заборонену літературу, твори антиурядового змісту, в яких засуджувалася загарбницька зовнішня політика царизму.

Після європейських Революцій 1848–1849 рр., і передусім російської військової інтервенції до Угорщини 1849 року, склалася реальна небезпека порушення рівноваги міжнародних відносин у Європі, що солідаризувалася перед загрозою посилення домінування Росії. Результати Східної війни 1853–1856 рр. визначили нову геополітичну конфігурацію й баланс сил у міжнародних відносинах, зумовивши розхитування військово-політичних позицій Російської імперії, які вона займала від часів Віденського конгресу 1814–1815 рр., знищення міфу про військову могутність Росії, нівелювання легітимістських засад Священного Союзу й водночас посилення впливу Франції і Великої Британії у Європі, послаблення ролі Росії й загострення російсько-австрійського суперництва на

Балканах, зрештою завершення існування Віденської системи міжнародних відносин і формування натомість союзу Австрії, Великої Британії і Франції. Загалом історичне значення подій і наслідків Східної війни розкривається не лише на тлі Східного питання як одного із ключових чинників міжнародних відносин XVIII–XX ст., але й насамперед у загальноєвропейському контексті.

Терени Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернаторства розглядалися царськими адміністративно-каральними структурами як «неблагонадійні» в контексті поширення антиурядових настроїв з огляду на потужний вплив польського чинника на землях Правобережної України, що стала ареною протистояння державних моделей Речі Посполитої та Російської імперії. Під час Східної війни 1853–1856 рр. серед польського населення Правобережної України актуалізувалися ідеї відновлення державності Речі Посполитої. Відповідно, застосовувалася скоординована Третім відділенням практика виселення місцевих «політично неблагонадійних» осіб до т.зв. «віддалених великоросійських губерній» Російської імперії. Йшлося насамперед про Пензенську, Саратовську й Сибірську губернії. Важливим джерелом для дослідження суспільних настроїв мешканців Правобережної України є донесення начальників земської поліції щодо різних «чуток і розмов», зокрема й серед селян, у контексті воєнних подій. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. розширилися масштаби системного політичного нагляду за населенням, у фокусі якого перебувала ціла польська національна група. Тотальність нагляду посилилася за часів Східної війни 1853–1856 рр., а політична й морально-психологічна ситуація в Київському військовому, Подільському й Волинському генерал-губернаторстві перебувала під особливим контролем на рівні імператора, Третього відділення, міністерства внутрішніх справ і військового міністерства. Прояви антиурядових настроїв, зокрема протурецьких висловлювань і агітації, документально фіксувалися із грифом «секретно» органами державної влади в результаті здійснення поліцейського нагляду на місцевому рівні, а також застосування репресивних заходів проти «неблагонадійних» підданих. А отже, реконструкція реальних масштабів і змісту антиурядових настроїв на теренах Правобережної України упродовж Східної війни 1853–1856 рр. ускладнюється внаслідок підпільного характеру діяльності осіб і соціальних груп, опозиційно налаштованих щодо внутрішньо- й зовнішньополітичного курсу самодержавної Росії.

Процес вироблення програм трансформації державної системи Російської імперії і суспільно-політичних реформ відповідно до новітніх вимог часу й модернізаційних процесів у Європі розгорнувся від другої половини 1850-х рр. й активізувався на тлі поразки у Східній війні 1853–

1856 рр. Реформи, спрямовані на державно-політичну, економічну, соціокультурну модернізацію, були покликані зміцнити засади російської імперської державності за рахунок використання західних технологій, і інструменти вестернізації використовувалися з метою подолання військово-технологічного відставання й посилення позицій у конкурентному протистоянні із Заходом, водночас не зачіпаючи основ авторитарного політичного режиму, а також зорієнтованих на патерналізм ціннісних засад суспільно-політичного життя за умов відсутності громадянського суспільства, свободи особи. У контексті спроб прищепити елементи західноєвропейської політичної культури на російському ґрунті не відбулося вироблення механізмів громадського впливу й контролю за суспільно-політичними й економічними процесами в державі, комплексної трансформації базованої на централізмі і громіздкому бюрократичному апараті системи державного управління, запровадження парламентаризму на загальнодержавному рівні як альтернативи самодержавству. Скасування попередньої цензури для певного сегменту друкованих видань супроводжувалося посиленням цензурного тиску на періодичну пресу. Спроби здійснення ліберальних реформ залишилися половинчастими й незавершеними, а ідея встановлення конституційної монархії виявилася нежиттєздатною в реаліях самодержавно-поліцейської держави.

Упродовж ХІХ ст. процеси піднесення національних рухів у Європі, що зумовлювали масштабні трансформації міжнародних відносин, віддзеркалювалися на теренах Наддніпрянської України, і особливий інтерес становить їхній вплив на громадське життя Київської, Подільської і Волинської губерній, де традиційно вагомою була польська соціокультурна присутність. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. на формування полонофільських настроїв у Європі й актуалізацію польського питання в діяльності європейської дипломатії, парламентів, преси впливала польська політична еміграція. Відлуння шляхетської демократії Речі Посполитої втілювалося в польській національно-визвольній боротьбі, повстаннях проти російського самодержавства 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр., ролі польських емігрантів у суспільно-політичних процесах західноєвропейських і балканських країн і насамперед — у подіях «Весни народів» 1848–1849 рр.

Загалом унаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) більшість території цієї у минулому могутньої європейської держави було інкорпоровано до Російської імперії, а відтак розгорнулася запекла боротьба за культурно-ідеологічне домінування в регіоні. Польський національно-визвольний рух 1860-х рр., кульмінацією якого стало Січневе повстання 1863–1864 рр., розвивався на тлі широкого громадсько-культурного опору російському самодержавству, що виявлявся зокрема в

таких протестних акціях, як носіння трауру і служіння панахид за загиблими поляками, співання патріотичних польських пісень і гімнів, публічне носіння національних костюмів, участь в антиурядових маніфестаціях і демонстраціях, поширення антиурядових відозв, відмова від читання в костелах молитви за імператора тощо. Священнослужителі й освітяни, а також студентська й учнівська молодь були рушіями цього протестного руху, що набував міжнародного звучання. Каталізатором польської національно-визвольної боротьби в 60-ті рр. XIX ст. стало піднесення Рісорджименто, із представниками якого підтримували зв'язки діячі польської еміграції у Західній Європі.

Міжнародно-політичне тло, на якому розвивалися польські національно-визвольні змагання, визначалося розгортанням революційних рухів у Європі, здобуттям державної незалежності Греції (1830) і Бельгії (1830), активізацією румунського державотворення, загостренням дансько-пруського протистояння, боротьбою за об'єднання Німеччини й Італії. Польське питання вкладалося в ширший контекст національних аспірацій в Угорщині та на Балканах.

Піднесення національно-визвольної боротьби на Балканах упродовж 1870-х рр. пожвавило на українських теренах широкий благодійний рух на підтримку південних слов'ян. Водночас посилювалися опозиційні настрої громадськості, несприйняття цілеспрямованої пропаганди щодо «слов'янської єдності» як ідеологічного інструменту геополітичної експансії Російської імперії на Балканах. Викликана активізацією національно-визвольних рухів балканських народів Східна криза 1875–1878 рр., зокрема події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та її результати, рішення Берлінського конгресу 1878 р., зумовили кардинальні зміни геополітичної ситуації у Європі, трансформацію відносин між великими європейськими державами і створення відповідних військово-політичних блоків, а відтак — формування чинників глобальних тенденцій міжнародних відносин, що передували розв'язанню Першої світової війни. Наслідки Східної кризи 1875–1878 рр. позначилися зростаючою дестабілізацією балканського регіону, проявами якої стали війна між Королівством Сербія та Князівством Болгарія 1885 р.; Боснійська криза 1908–1909 рр., пов'язана з оголошенням Австро-Угорщиною анексії Боснії і Герцеговини та загостренням австро-сербських відносин; Балканські війни 1912–1913 рр.; липнева криза 1914 р., спровокована вбивством у Сараєво сербським націоналістом Гаврилом Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда, який обстоював ідею трансформації дуалістичної монархії на триалістичну (австро-угорсько-слов'янську) на противагу панславістській концепції югославізму.

У контексті осягнення ролі національного чинника в поглибленні системної кризи міжнародних відносин напередодні Першої світової

війни актуалізуються дослідження впливу міжетнічної взаємодії і конфліктів на внутрішньополітичне становище й зовнішню політику великих наднаціональних державних утворень. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на тлі загострення міждержавного протистояння Австро-Угорщини та Росії посилилася й конкуренція моделей національно-державного будівництва. Унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) польське питання фокусувало на собі увагу міжнародної громадськості та європейської дипломатії, віддзеркалюючи специфіку національної політики Пруссії, Австрії і Росії, між якими було розділено землі Речі Посполитої. Напередодні Першої світової війни посилювалися дискримінаційні заходи російського уряду щодо культурницької діяльності поляків Південно-Західного краю, спрямованої на плекання національної самосвідомості й патріотизму, утискалося шкільництво й національно-культурні громадські організації, встановлювалося стеження за римо-католицьким духівництвом. Вістря репресивної політики Російської імперії націлювалося на історичну пам'ять, систему цінностей, що ґрунтувалася на базовому понятті честі, політичну культуру й державницькі традиції поляків, що були визначальними чинниками їхньої національно-визвольної боротьби впродовж XIX ст., піднесення якої втілювалося в Листопадовому повстанні 1830–1831 рр., Краківському повстанні 1846 р., подіях «Весни народів» 1848–1849 рр., у Січевому повстанні 1863–1864 рр.

Позначені освітньою реформою 60-ті рр. XIX ст. стали часом подолання відокремлення університетів Російської імперії від світової, передусім західноєвропейської, науки, що відкрило перед вітчизняними вченими широкі перспективи ознайомлення з новітніми науковими відкриттями, слухання лекцій у найпрестижніших університетах світу, залучення до науково-дослідної роботи в зарубіжних лабораторіях, участі в міжнародних наукових форумах, придбання обладнання та наукової літератури. Удосконалюючи свою освіту за кордоном, вітчизняні науковці водночас активно прилучалися до громадсько-політичного життя Заходу. У контексті реформування судочинства Російської імперії, зокрема запровадження суду присяжних, змагальності й гласності судового процесу, зростала потреба запозичення європейського досвіду розвитку судової системи. Упродовж своїх закордонних відряджень представники суспільствознавчих наук вивчали європейські традиції державотворення, ознайомлювалися з місцевими виборчими системами, принципами організації і діяльності органів державної влади, відвідували судові засідання й парламентські сесії.

Водночас саме від 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії утверджується роль університетів як чинників модернізації і широкого спектру соціокультурних процесів, пов'язаних із виробленням та реалізацією наукових

ідей, науково-теоретичним забезпеченням економічного розвитку, формуванням кадрового потенціалу і плеканням суспільної свідомості, орієнтованої на політичну емансипацію. Розвиток університетської корпоративної культури, базованої на принципах автономії, різко дисонував із засадами російського імперського самодержавства. Попри те, що імператорські університети засновувалися з метою реалізації самодержавної (зокрема русифікаторської) політики, саме вони стали джерелом і каталізатором модернізаційних процесів, забезпечуючи піднесення освітнього й культурного рівня суспільства шляхом підготовки кадрів для найважливіших сфер соціального життя — науки, педагогіки, державного управління, різних галузей економіки, юридичної діяльності, медицини, літератури, журналістики, тощо. Університети були потужними інструментами вестернізаційних процесів, центрами розвитку міжнародної науково-освітньої співпраці, провідниками наукових знань, технологічних новацій і зрештою правових принципів і соціокультурних цінностей європейської цивілізації. Представники професорсько-викладацької корпоративної і випускники університетів активно здійснювали просвітницьку діяльність, популяризували наукові знання серед широкої громадськості, виступали з публічними промовами й відкритими лекціями, брали участь у розвитку книгодрукування, періодичної преси та громадських наукових організацій, здійснюючи в такий спосіб вплив на суспільну свідомість, розробляючи науково-теоретичну базу модернізаційних реформ. Університетське середовище надавало поживний ґрунт для піднесення опозиційних до самодержавства настроїв, національно-культурних рухів, плекання суспільно-політичної думки, співзвучної тогочасним європейським ідеологічним течіям.

Палітра міжнародної співпраці університетів України останньої третини XIX ст., попри запровадження статуту 1884 року, що скасовував їх автономію, вирізнялася розмаїттям форм і передусім — закордонними відрядженнями, упродовж яких вітчизняні вчені вивчали культури зарубіжних народів, фонди бібліотек, музеїв, архівів, брали участь у міжнародних наукових з'їздах і конгресах, всесвітніх виставках, а також наукових розробках, що здійснювалися в провідних науково-освітніх закладах Європи. На тлі індустріалізації, загострення економічного, колоніального, військово-політичного суперництва провідних держав світу, зародження процесів глобалізації і стрімкого науково-технічного розвитку міжнародна співпраця університетів України була невід'ємною складовою загальноєвропейського культурного поступу.

Успішно розвиваючи міжнародні зв'язки у царині фізико-математичних наук, хімії, біології, медицини, історії, філології, філософії, права, політичної економії, вітчизняні вчені безпосередньо спілкувалися зі

світилами світової науки — природознавцями М. фон Петтенкофером, К.-Т.-В. Вейерштрассом, Е.-Г. Дюбуа-Реймоном, гуманітаріями Т. Момзеном, Г. Фойгтом, Г. Вуттке, Г. Вайцом, М. Гатталою, А.-Н. Рамбо, Ф.-П.-Г. Гізо та багатьма іншими. Спектр їхньої міжнародної співпраці охоплював найавторитетніші європейські університети — Берлінський, Бернський, Бреславльський, Будапештський, Віденський, Гейдельберзький, Генуезький, Геттінгенський, Ерлангенський, Лейпцизький, Мюнхенський, Неаполітанський, Паризький (Сорбонну), Пізанський, Празький (Карловий), Римський, Страсбурзький, Туринський, Тюбінгенський, Цюрихський...

Вивчаючи методикау, теоретичні засади організації навчального процесу й науково-дослідної роботи в найпрестижніших вищих навчальних закладах Європи, учені університетів Наддніпрянської України критично їх осмислювали, аналізували й порівнювали. Закордонні відрядження відкривали перед вітчизняними науковцями можливість безпосередньо спостерігати за перебігом європейського суспільно-політичного життя останньої третини ХІХ ст., позначеного поширенням політичних режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, зростанням значення представницьких органів влади, становленням громадянського суспільства.

Визнання внеску Харківського, Київського й Новоросійського університетів у скарбницю європейської культури виявлялося у вшануванні їхніх ювілейних дат, наданні вітчизняним ученим престижних нагород і почесних звань, публікації їхніх праць і позитивних рецензій на них за кордоном. Широкий діапазон міжнародних зв'язків університетів Наддніпрянської України забезпечував поступальний розвиток їх науково-освітньої діяльності, гармонійно доповнюючи європейську культуру, осяяну ідеями академічних свобод, вільного розвитку університетського викладання й наукових досліджень.

Упродовж кінця ХІХ — початку ХХ ст. заснована професором зоології Університету Св. Володимира О.О. Коротневим в околицях Ніцци Віллафранкська зоологічна станція (1886) здобула славу всесвітньо відомого науково-дослідного й освітнього центру, де здійснювали наукові відкриття світила тогочасної науки та одночасно відбувалося професійне становлення вчених-початківців з усього світу. Провідні наукові установи Європи й Північної Америки прагнули придбати виготовлені на станції зоологічні колекції, що незмінно здобували високі оцінки на міжнародних виставках і наукових форумах. Атмосфера корпоративної солідарності й міжнародної єдності, що панувала на Віллафранкській зоологічній станції, найяскравіше відображена в письмових подяках у її лабораторній книзі від учених з Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Австро-Угорщини, США та інших країн.

Одним із найяскравіших прикладів затребуваності потенціалу вітчизняних учених у Західній Європі та найвищих проявів успішного втілення ними грандіозних науково-дослідних проєктів, реалізації міжнародної співпраці є творча біографія І.І. Мечникова — професора Новоросійського університету, лауреата Нобелівської премії (1908), ученого, який своїми дослідженнями заклав підвалини розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Зазнавши утисків у Російській імперії, Мечников 1887 року виїхав до Франції та очолив лабораторію в Інституті Пастера. Сам учений наголошував, що тільки в Парижі здійснилася його наукова мета поза будь-якою політичною діяльністю.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. міжнародна науково-освітня співпраця набирала обертів, забезпечуючи світове лідерство європейської науки, незважаючи на загострення напруженості в міжнародних відносинах, наростання шовіністичних настроїв, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні блоки, що призвело до розв'язання Першої світової війни. В означений період часу університети України зробили вагомий внесок у розвиток загальноєвропейської науково-освітньої співпраці, збереження єдності європейського наукового простору та інтеграцію до нього Російської імперії.

Вітчизняні вчені виявляли солідарність із європейськими народами в найтяжчі періоди їхньої історії, зокрема, надаючи медичну допомогу постраждалим під час австро-пруської війни (1866), франко-пруської війни (1870–1871), підтримуючи національно-визвольну боротьбу слов'янських народів проти османського панування. Вони успішно розвивали співпрацю і з ученими держав-союзниць Росії, і з представниками країн Троїстого союзу — Німеччини, Австро-Угорщини, Італії. Навіть у переддень Першої світової війни складовою маршрутів закордонних наукових подорожей вітчизняних учених залишалася Німеччина.

Саме завдяки стажуванням у провідних європейських, і передусім німецьких, наукових центрах вітчизняні вчені успішно долали проблеми, пов'язані із недостатнім фінансуванням науки в Російській імперії, особливо в провінції, отримуючи можливість удосконалювати свій фаховий рівень і здійснювати власні дослідження, використовуючи матеріально-технічну базу зарубіжних науково-освітніх установ.

Потужним каналом обміну науковими здобутками була кореспонденція, яку харківські, київські та одеські вчені підтримували із зарубіжними громадсько-культурними діячами. Свідченням високого авторитету вітчизняної науки за кордоном стали звернення з пропозиціями щодо налагодження книгообміну з боку європейських і північноамериканських учених, для яких становив інтерес доробок їхніх східноєвропейських колег.

На початку ХХ ст. визначальною ознакою європейської науки стало поглиблення інтеграційних процесів, пов'язаних із об'єктивною потребою об'єднання зусиль різних націй задля підвищення рівня життя населення, розв'язання спільних проблем: боротьби проти стихійних лих, подолання тяжких хвороб, епідемій інфекційних захворювань тощо. Бурхливий науково-технічний прогрес зумовив необхідність запровадження єдиних вимірювальних стандартів і наукової термінології, здійснення координації досліджень, а отже, створення міжнародних наукових організацій, скликання конгресів і з'їздів, перед учасниками яких відкривалася перспектива розширення творчих обривів, ознайомлення з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки, популяризації власного наукового доробку.

Значення міжнародних форумів не обмежувалося суто науковою сферою, оскільки вони являли собою грандіозні культурні акції, до яких прилучалася широка громадськість — політичні й громадсько-культурні діячі, а також короновані особи. Їх невід'ємною складовою були урочисті прийоми та широкі екскурсійні програми, що сприяли популяризації культурно-історичної спадщини й ціннісних орієнтирів європейців, активізації їх духовної взаємодії та взаємозближення, незважаючи на соціальні бар'єри, національні й державні кордони.

Свідченням високої оцінки здобутків вітчизняних учених у контексті наукового поступу Європи стало зростання кількості запрошень до участі у престижних міжнародних наукових форумах і святкуваннях ювілейних дат. Подорожуючи Німеччиною, Францією, Австро-Угорщиною, Італією, Великою Британією, Бельгією, Швейцарією та іншими країнами, науковці університетів Наддніпрянської України отримували можливість налагоджувати зв'язки із найвидатнішими представниками світової науки, брати участь у міжнародних конгресах, з'їздах, урочистих заходах з нагоди пам'ятних дат європейської історії, публікувати свої праці, безпосередньо вивчати історико-культурні пам'ятки.

Упродовж закордонних відряджень вітчизняні вчені не лише студіювали зарубіжний досвід освітньої і науково-дослідної діяльності, а й засвоювали принципи загальноєвропейської університетської культури, що ґрунтувалася на засадах академічних і громадянських свобод. Окрім наукового значення, закордонні стажування представників професорсько-викладацької корпорації університетів України виконували важливу суспільно-політичну функцію, оскільки завдяки їм на терени Російської імперії привносилися європейські цінності, ліберальні ідеї, і зокрема, концепція громадянського суспільства. Відтак, у суспільній свідомості утверджувалася впевненість у нагальній потребі здійснення докорінних перетворень на державному рівні, а уявлення щодо шляхів їх реалізації

формувалися під впливом порівняльного аналізу державно-правових систем зарубіжних країн.

Особливе значення мало вивчення європейських традицій парламентаризму, паростки якого в Російській імперії з'явилися із скликанням Державної Думи та розвивалися на ґрунті накопиченого за кордоном історичного досвіду. Важливе значення для вчених університетів Наддніпрянської України мало ознайомлення з досвідом парламентаризму Австро-Угорщини, до складу якої входили етнічні українські землі.

Загалом перед вітчизняними вченими відкривалися можливості вивчення таких важливих явищ європейського громадсько-політичного життя, як утвердження демократичних цінностей, зростання кількості партій і громадських організацій, розширення виборчих прав громадян, соціальні реформи. Слід наголосити, що відвідуючи провідні європейські університети, вони здійснювали критичний аналіз засад організації їх науково-освітньої діяльності, акцентуючи увагу на недоліках, робили свій унікальний внесок у збереження й розвиток наукових традицій, примноження культурного спадку Європи.

Однією із найяскравіших сторінок історії міжслов'янських зв'язків другої половини ХІХ — початку ХХ ст. став внесок учених Харківського, Київського й Новоросійського університетів у зміцнення національно-культурної єдності слов'янських народів, збагачення духовної спадщини слов'янства. Національне відродження слов'янських народів, виплекане на ґрунті ідеології Великої французької революції (1789) та Романтизму, супроводжувалося поглибленням інтересу до вивчення історії, фольклору, етнографії, національних мов і літератур, зростанням національної самосвідомості слов'янських народів, зрештою — розквітом науки, освіти, мистецтва і багатотисячолітніх традицій міжслов'янських зв'язків.

На теренах України ідеї загальнослов'янської єдності мали глибоке коріння, вони втілювалися в діяльності декабристської організації «Товариство об'єднаних слов'ян», Кирило-Мефодіївського братства, творчості вітчизняних громадсько-культурних діячів. М. Драгоманов у праці «До чого довоювались?» (Женева, 1878), що швидко здобула популярність і перевидавалася в Петербурзі (1878) й Парижі (1906), закликав до створення загальнослов'янської радикальної партії на засадах єдності православних і католиків, урегулювання територіальних проблем у відносинах поляків і русинів (українців), чехів і словаків, сербів і хорватів, сербів і болгар та налагодження співпраці з аналогічними партіями сусідніх неслов'янських народів — румунів, греків, албанців, італійців, німців, угорців.

Під час відряджень до країн Центральної Європи та Балкан вітчизняні вчені вдосконалювали свій фаховий рівень, здійснювали науково-

пошукову роботу в архівах і бібліотеках, вивчали культури слов'янських народів, брали участь у міжнародних наукових форумах, а повернувшись на Батьківщину, підтримували зв'язки із зарубіжними колегами за допомогою листування, обмінюючись з ними думками й творчими задумами, науковою і художньою літературою. Багато уваги вони приділяли ознайомленню із діяльністю слов'янських Матиць, спрямованою на розвиток слов'янських мов і літератур, книгодрукування, освіти, славістичних досліджень та організацію культурних заходів задля популяризації слов'янських духовних надбань. Міжслов'янські зв'язки викладачів університетів України не обмежувалися науково-освітньою співпрацею, вони виявлялися також у підтримці слов'янських закладів культури, наданні матеріальної допомоги західним і південним слов'янам.

Важливе значення мали подорожі вчених із Наддніпрянської України українськими землями, що входили до складу Австро-Угорщини, оскільки вони відкривали можливість безпосередньо ознайомлюватися з рівнем викладання української мови у Львівському університеті, діяльністю Галицького крайового сейму, правовим становищем українців... А відтак формувалося підґрунтя для національно-культурної консолідації українства, розділеного між Російською та Австро-Угорською державами.

Загалом упродовж другої половини XIX — початку XX ст. міжнародна наукова співпраця, активними учасниками якої були вітчизняні вчені, виконувала важливу інтегративну функцію в контексті збереження культурно-цивілізаційної єдності Європи всупереч активізації економічного й колоніального суперництва, змаганням між європейськими державами за світове лідерство, наростанню гонки озброєнь. Отже, наукові здобутки представників професорсько-викладацької колегії Харківського, Київського й Новоросійського університетів, долаючи міждержавні кордони, перетворювалися на вагому ланку міжнародних культурних зв'язків, з яких викристалізовувалася духовна єдність Європи — фундамент її багатогранної цивілізації.

Проблеми адаптації етнічних громад (зокрема, польської, єврейської, грецької, чеської, німецької) до багатошарового соціокультурного простору Російської імперії, взаємодії із державними органами влади другої половини XIX — початку XX ст., інкорпорації до адміністративного імперського устрою, трансформації традиційного життєвого укладу, побутової культури, розвитку міжетнічних зв'язків є ключовими у процесі осмислення специфіки історичного розвитку України як унікального простору взаємовпливів розмаїтих культурних феноменів. Дослідження просвітницької діяльності етнічних меншин відкриває нові можливості для глибшого розуміння взаємодії різних культурних традицій і їхньої ролі у громадському житті Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст.

У контексті широкого комплексу проблем польського національно-визвольного руху в межах Російської імперії, місця й ролі польського питання в міжнародних відносинах і російській державній політиці, становища католицької церкви, українсько-польських культурних взаємовпливів особливого значення набуває об'єктивне відтворення історичної долі польської громади на теренах Київського навчального округу, унікального досвіду збереження національних традицій, плекання польського шкільництва й розвитку міжкультурного діалогу упродовж другої половини XIX — початку XX ст.

На світанку XX ст. поживалення громадсько-культурної, просвітницької діяльності поляків у межах Київського навчального округу відбувалося в контексті подій Першої російської революції 1905–1907 рр., активізації діяльності політичних партій і громадських організацій, розвитку засобів масової інформації, розширення мережі польських періодичних видань, посилення їхнього впливу на національно-політичні процеси, модернізацію суспільних інститутів, формування суспільної думки й національної самосвідомості. Аналіз тематичної спрямованості польської преси дозволяє дійти висновку щодо її значення як інструменту поглиблення міжнаціональної комунікації, українсько-польської духовної взаємодії, популяризації ідеї української культурно-історичної самобутності. В умовах імперської політики русифікації важливим механізмом збереження національних культурних традицій, рідної мови була польська школа, що перебувала на нелегальному становищі й була тісно пов'язана з католицькою церквою. Репресивна національно-освітня політика держави поєднувалася з дискримінацією на релігійному ґрунті, і саме католицька церква стала центром відродження духовного потенціалу поляків, піднесення гуманітарної культури, гармонійного синтезу процесу навчання й виховання, прищеплення молодому поколінню християнських моральних цінностей, плекання патріотизму. Яскравим виявом культурно-просвітницької діяльності поляків була організація публічних лекцій і різноманітних мистецьких акцій, через призму образності польського театру відображалася багата гама емоцій, естетичних відчуттів, ціннісно-світоглядних орієнтирів епохи.

Реконструкція справжніх масштабів і специфіки розвитку польського шкільництва ускладнюється через його підпільний характер, що певною мірою звужує репрезентативність джерельної бази, представлені насамперед діловодною документацією (протоколами, звітами, листуванням) і судово-слідчими матеріалами. Утім, визнаючи «великі труднощі», пов'язані з викриттям і придушенням таємної культурно-освітньої діяльності поляків, представники російських органів влади мушили констатувати, що це «страшне зло» пустило глибоке коріння. Водночас під-

несення польського культурницького руху, діяльність клубу «Огниво» та просвітницького товариства «Освята», й особливо наслідування польського досвіду українцями, кваліфікувалося як загроза російській державності. Ідеї українсько-польського єднання в боротьбі за вільний національно-культурний розвиток, відображені зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, впродовж другої половини XIX — початку XX ст. зберегли своє значення як інструмент самозбереження і поляків, і українців в умовах наступу русифікаторської політики царського уряду.

Аналіз широкого кола архівних документів та опублікованих джерел засвідчує посилення державного нагляду за культурно-освітнім життям євреїв упродовж 60–70-х рр. XIX ст., створенням приватних навчальних закладів, а також контролю за просвітницькою діяльністю єврейських громад, спрямованою на збереження й передачу від покоління до покоління релігійних традицій, цінностей іудейської культури. Після придушення Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. силовими засобами наступним етапом насадження російської переваги в західних і південно-західних губерніях стало викорінення духовних впливів «ворожих елементів», до яких разом із поляками зараховували і євреїв. Процеси русифікації, примусової нівеляції єврейських культурно-релігійних традицій, що набули розвитку впродовж 1860-х рр., знайшли юридичне закріплення в Положенні 1873 року, згідно з яким суттєво знижувалася роль єврейських предметів у навчальному процесі, єдиною мовою викладання визначалася російська, закривалися рабинські училища, значно скорочувалася кількість казенних єврейських училищ.

Діловодна документація, офіційна кореспонденція канцелярій київського, подільського й волинського генерал-губернатора, місцевих губернаторів, попечителя Київського навчального округу відображає специфіку політики Російської імперії щодо єврейського населення, базовану на переконаності в «просвітницькій місії» цілеспрямованої русифікації. Аналіз освітньої діяльності євреїв сприяє осмисленню динаміки їхнього соціально-демографічного розвитку, місця та ролі в культурному житті українських губерній, впливу державних структур на регламентацію внутрішнього життя єврейської спільноти. Конкретно-історичний матеріал щодо культурно-освітньої діяльності єврейської громади наприкінці XIX ст. складає основу для з'ясування співвідношення спрямованості євреїв на збереження власних традицій, з одного боку, та здатності адаптації до іншокультурного соціуму, з іншого.

Від початку 1880-х років, коли Російською імперією прокотилися антисемітські погроми, відбувся різкий поворот від притаманної періоду «Великих реформ» 1860–1870-х років спроби лібералізації політики у єврейському питанні до посилення дискримінаційних заходів, що знай-

шли юридичне закріплення із запровадженням «Центрального комітету для розгляду єврейського питання» при міністерстві внутрішніх справ (1881) і «Тимчасових правил» для євреїв (1882). Аналіз слідчих матеріалів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, а також губернських жандармських управлінь, засвідчує взаємну відсутність довіри між владою і єврейським населенням, непопулярність казенних училищ, тенденції до переходу євреїв на нелегальну просвітницьку діяльність задля збереження власної ідентичності й культурно-релігійних цінностей. Водночас спостерігалось прагнення єврейського населення відстоювати власні культурно-освітні потреби в межах законодавчого поля Російської імперії, усіма доступними на той час заходами, що виявлялося, зокрема, у заснуванні приватних навчальних закладів, які діяли відповідно до розпоряджень міністерства народної освіти, у спробах оскаржувати в державних органах влади (включно з Урядуючим Сенатом) порушення власних прав, у приверненні уваги до проблем євреїв на сторінках засобів масової інформації.

Унаслідок законодавчих обмежень вступу іудеїв до вищих навчальних закладів Росії зростала питома вага єврейської молоді, яка поповнювала лави європейських інтелектуалів, здобуваючи освіту в університетах Європи, опановуючи найновітніші тенденції розвитку світової науки, засвоюючи базові європейські ідеї гуманізму, демократії, верховенства права, ознайомлюючись із засадами національно-культурної політики європейських держав, переймаючись проблемами розвитку івриту, гебраїзації єврейського молодого покоління. Притаманні періоду кінця XIX — початку XX ст. процеси піднесення єврейського національного руху, політичне інституювання сіонізму, зростання самосвідомості єврейства сприяли активізації модернізаційних процесів у єврейській громаді, збереженню національної єдності, релігійного спадку й історико-культурних традицій.

Упродовж кінця XVIII–XIX ст. грецький національний рух знаходив віддзеркалення в культурно-освітньому житті України. За часів перебування Греції у складі Османської імперії грецька присутність на українських теренах значно посилилася. Сприятливі умови для розвитку заснованої у XVII ст. ніжинської грецької громади було створено із здобуттям Ніжином Магдебурзького права 1625 року й особливо завдяки наданню грекам привілеїв українськими гетьманами. Відкриття відповідно до маніфесту Олександра I (1811) Ніжинського грецького училища стало важливою подією національно-культурного життя греків Російської імперії і зарубіжжя, які долучилися до збору благодійних пожертв. Утім унаслідок здійснення царським урядом політики централізації і русифікації упродовж XIX ст. відбулося суттєве обмеження прав грецької гро-

мади. Промовистим прикладом наступу на культурну автономію греків у другій половині XIX ст. стало скасування самоврядування Ніжинського Олександрівського грецького училища та численні спроби місцевої адміністрації реорганізувати заклад всупереч волі громади. Загалом просвітницька діяльність греків, що полягала у створенні навчальних закладів, меценатстві, підтримці книгодрукування, заснуванні громадських організацій, наклала глибокий відбиток на культурне життя України XIX — початку XX ст.

Пожвавлення чеської колонізації Волині упродовж 60–70-х рр. XIX ст., що відбувалося на тлі певної лібералізації суспільно-політичного життя й економічних перетворень доби Великих реформ у Російській імперії, сприяло вкоріненню на українському ґрунті духовних надбань, і передусім, багатих педагогічних традицій Чехії. У вітчизняній історіографії серед основних причин еміграції чеського населення з Австрії традиційно вказується національне гноблення. Утім, аналіз культурного становища чеських колоній на Волині дозволяє дійти висновку про те, що досягнувши шляхом наполегливої боротьби, яка увінчалася революційними подіями 1848–1849 рр., створення чеської національної школи і забезпечення високого рівня грамотності, зокрема сільського населення, на теренах Російської імперії чехи змушені були починати цей шлях спочатку. Розрахунок царського уряду використати чеську імміграцію для послаблення польських національно-визвольних змагань не справдився, натомість своїм глибоким патріотизмом, дбайливим ставленням до власної культури, історичних традицій і готовністю їх захищати чехи стали прикладом для наслідування і джерелом натхнення для інших слов'янських народів у межах Російської держави, передусім українців.

Завдяки піднесенню німецької імміграції упродовж другої половини XIX — початку XX ст. Волинь набувала значення не лише географічного, а й культурно-цивілізаційного містка на теренах Центрально-Східної Європи. Аналіз конкретно-історичного матеріалу щодо культурно-освітньої діяльності німецької громади на українських землях дозволяє спростувати тезу щодо її етноконфесійної замкнутості. Відповідний рівень толерантності й віротерпимості німців засвідчує різнобарвний національний склад заснованих ними навчальних закладів, в яких здобували освіту не лише протестанти, православні, католики, а й іудеї та караїмісти. Створені німецькими колоністами на теренах Наддніпрянської України навчальні заклади, що ґрунтувалися на засадах самоврядування й були спрямовані на збереження національних традицій і прищеплення молодому поколінню патріотичних ідей, різко дисонували із засадами самодержавства та офіційною русифікаторською політикою царського уряду, що й зумовило їх реорганізацію і підпорядкування міністерству народної

освіти наприкінці 80-х років XIX ст. Важливу роль у духовному житті України відігравали німецькі громадські організації і мистецькі колективи.

Аналіз фактологічного матеріалу з історії польського, єврейського, грецького, чеського, німецького шкільництва на теренах Київського навчального округу становить інтерес із погляду осмислення складних процесів етнонаціональної історії не лише в регіональному, а й всесвітньо-історичному контексті, з огляду на історико-філософську проблему збереження самобутніх культурно-релігійних традицій, розвитку міжетнічних взаємовпливів. Крізь призму історії навчальних закладів етнічних меншин чіткіше розкриваються особливості їхнього правового й соціально-демографічного становища, самоідентифікації і ролі у громадсько-культурному житті Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДІАК України)

Ф. 183. Благочинний монастирів Київської єпархії

Оп. 1.

1. Спр. 415. Дело о сборе пожертвований для подданных Греции, пострадавших от землетрясения. 1894 р. 9 арк.

Ф. 192. Платон (Городецький М.І.)

Оп. 1

2. Спр. 34. Рапорты священников Рижской и Псковской епархии архиепископу Платону. 1853–1854 рр. 16 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління

Оп. 1.

3. Спр. 115. Донесения и рапорты шефу жандармов и начальнику 4 округа Корпуса жандармов о пении в римско-католическом костёле в г. Киеве запрещённого польского гимна студентами Киевского университета и учениками гимназии. 1861–1862 рр. 66 арк.
4. Спр. 482. Дознание о студенческих демонстрациях и сходках, происходивших в г. Киеве в 1899 году. Сведения о Гребинке Е.А. 1899 р. 232 арк.
5. Спр. 3136. Переписка с Департаментом полиции, киевским, подольским и волынским генерал-губернатором и другими учреждениями о деятельности польских нелегальных организаций и клубов; о праздновании 50-летия Польского восстания 1863 г.; об образовании на территории Киевской губернии польских нелегальных школ и по другим вопросам. 1913 р. 169 арк.

Оп. 4.

6. Спр. 205. Переписка с киевским губернатором и киевским полицмейстером о сборе сведений о Киевском Польском обществе любителей искусства. 1913 р. 34 арк.
7. Спр. 206. Дело об установлении наблюдения за деятельностью находящегося в г. Киеве польского клуба «Огниво» и польского театра при этом клубе. 1913 р. 11 арк.

8. Спр. 241. Дело о политической проверке сотрудников газеты «Киевская мысль». Вырезки газеты «Киевская мысль». 1911–1916 pp. 246 арк.

Оп. 5.

9. Спр. 14. Циркуляры Киевского генерал-губернатора, переписка с Департаментом полиции и отдельным корпусом жандармов о деятельности польской буржуазно-националистической партии «ППС», об образовании польского «Народного крестьянского союза», Уставы и Программы «ППС», народного рабочего кружка и др. 1913–1914 pp. 107 арк.

Ф. 275. Київське охоронне відділення

Оп. 1.

10. Спр. 214. Дело о сборе сведений и производстве обыска у киевского гимназиста Верзилова В.А. 1903–1906 pp. 19 арк.
11. Спр. 1988. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским ГЖУ и другими учреждениями о политической проверке лиц, подозреваемых в принадлежности к партии эсеров, армянской партии «ГНЧАК» и другим партиям и организациям. 1910 p. 517 арк.
12. Спр. 2189. Переписка с Департаментом полиции, Штабом Киевского военного округа и другими учреждениями об установлении наблюдения за деятельностью польского националистического общества «Союз активной борьбы», образовавшегося в 1909 г. в Галиции. 1910–1911 pp. 46 арк.
13. Спр. 2198. Переписка с Департаментом полиции, Волынским ГЖУ и другими учреждениями об украинском и польском национальном движении, о деятельности партии «Народная свобода», о приезде в гор. Киев сербского короля Петра и другим вопросам. 1910–1911 pp. 50 арк.
14. Спр. 2606. Переписка с Департаментом полиции, Киевским ГЖУ и приставами полицейских участков г. Киева о распространении в г. Киеве листовок киевского комитета РСДРП, партии эсеров, студенческих организаций и других партий и организаций. 1912–1913 pp. 273 арк.

Оп. 2.

15. Спр. 33. Копии писем, добытых агентурным путём начальниками разных губернских жандармских управлений и охранных отделений с разработанными сведениями о лицах, принадлежащих к украинской буржуазно-националистической партии «Спілка». 1908 p. 511 арк.

Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення

Оп. 1.

16. Спр. 250. Переписка с Полтавским, Киевским, Волынским и другими ГЖУ о выявлении и розыске лиц, участвовавших в Первом польском национальном конгрессе в г. Вашингтоне. 1910 p. 8 арк.
17. Спр. 402. Переписка с Департаментом полиции, киевским губернатором, Киевским, Волынским ГЖУ и другими учреждениями о подготовке прздно-

вання 50-летнего юбилея Польского восстания 1863 г. Польскими революционными организациями в Привислянском и Юго-Западном краях. 1912–1913 pp. 31 арк.

18. Спр. 470. Агентурные сведения о деятельности РСДРП, еврейских партий и о лицах, подозреваемых в шпионаже. 1913 р. 428 арк.

Ф. 281. Ковельське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць

Оп. 1.

19. Спр. 511. Переписка по военной разведке и военному шпионажу. 1910–1917 pp. 355 арк.

Ф. 287. Бердичівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць

Оп. 1.

20. Спр. 23. Переписка с унтер-офицерами о правилах несения службы на железных дорогах. 1913 р. 210 арк.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора

Оп. 1.

21. Спр. 4“а”. Книга циркуляров Главного управления по делам печати. 1866–1904 pp. 429 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд

Оп. 1.

22. Спр. 3167. Циркуляры Департамента полиции, записка начальника Киевского охранного отделения. /Копии/ и переписка с начальником Подольского ГЖУ и жандармскими унтер-офицерами о наблюдении за настроением польского населения и за деятельностью польских организаций в связи с подготовкой ими празднования 50-летия польского национально-освободительного движения 1863 г. и в связи с возможной войной Австрии с Россией. 1913 р. 69 арк.

Оп. 2.

23. Спр. 332. Переписка с начальником Подольского ГЖУ о наблюдении за деятельностью «ППС», «Сокола» и других польских партий и организаций и за настроением польского населения Подольской губернии. 1907–1913 pp. 82 арк.
24. Спр. 420. Переписка с подполковником Корпуса жандармов Гришкевич-Трохимовским о розыске и наблюдении за членами нелегальных партий и лицами, подозреваемыми в шпионаже, о наблюдении за польским населением и австрийскими подданными, о сборе сведений о подготовке местных

сионистских организаций к сионистскому конгрессу в Вене и конференции партии «Поалей-Цион», о пресечении ввоза из-за границы и распространения нелегальной литературы и по другим вопросам. 1913 р. 251 арк.

25. Спр. 421. Переписка с ротмистром Корпуса жандармов Степановым о наблюдении за настроением населения и политической проверке разных лиц, о розыске и наблюдении за членами нелегальных партий и лицами, подозреваемыми в шпионаже, о недопущении распространения среди местных жителей нелегальной литературы и по другим вопросам. 1913 р. 317 арк.

Ф. 318. Київська судова палата

Оп. 1.

26. Спр. 1082. Дело по обвинению ученика Нежинского Греческого училища Третьяка Г.М. в хранении брошюр Мартова Л. «Новый закон» и Дикштейна «Хто з чого живе». 1906–1909 рр. 86 арк.

Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління

Оп. 1.

27. Спр. 2411. Циркуляры департамента полиции о наблюдении за деятельностью профессиональных союзов. 1907–1912 рр. 233 арк.

Ф. 356. Канцелярія миколаївського військового губернатора

Оп. 1.

28. Спр. 317. Переписка с временным одесским генерал-губернатором и киевским губернатором о запрещении содержанию театра-фантом прусскому подданному Ремлингу А. давать представления в г. Николаеве. 1887–1888 рр. 6 арк.

Ф. 385. Жандармське управління м. Одеси

Оп. 2.

29. Спр. 53. Переписка с Департаментом полиции, одесским градоначальником и другими учреждениями и лицами о сборе сведений о членах «Южно-русского немецкого общества», «Дамского общества пособия бедным немцам-католикам» и «Женского коммерческого училища Южно-русского немецкого общества» в г. Одессе. 1914–1915 рр. 75 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати

Оп. 1.

30. Спр. 481. Дело по обвинению Гуровица А.Б., проживающего в с. Пологе, Гайсинского уезда, Подольской губернии, в высказывании против царя и русско-турецкой войны 1877–1878 гг. 1880–1881 рр. 55 арк.

Ф. 442. Канцелярія кийвського, подільського і волинського генерал-губернатора**Оп. 1.**

31. Спр. 2419. Дело о награждении помещика Ровенского уезда Волынской губернии Омецинского В. греческим орденом за пребывание с отрядом французских войск в Греции в 1828–1829 гг. 1837–1838 pp. 27 арк.

Оп. 38.

32. Спр. 429. По отзыву секретаря Прусского посольства с жалобой прусского подданного Владислава Гудзинского на помещика Антона Лопушинского. 1861–1865 pp. 31 арк.

Оп. 43.

33. Спр. 169. По докладной записке подполковника Хрисовери. 1864 р. 4 арк.

Оп. 51.

34. Спр. 130. Об учреждении Киевского певческого общества иностранцами Эрлихом и Вюрглером. 1872. 3 арк.

Оп. 53.

35. Спр. 356. По отзыву Попечителя Киевского учебного округа о закрытии существующего без разрешения в г. Киеве в плос. части еврейского училища, а равно и по ходатайству помощника киевского раввина Бринштейна о дозволении ему открыть в г. Киеве еврейское училище. 1877 р. 13 арк.

Оп. 55.

36. Спр. 430. О пожертвованиях Киевского Митрополита Филофея, крестьянина Кучерова и почётного гражданина Толли. 1878 р. 14 арк.

Оп. 56.

37. Спр. 222. О радушном приёме жителями войск, проходящих на театр военных действий и о пожертвованиях на нужды армии. 1878 р. 286 арк.

Оп. 369.

38. Спр. 267. Переписка с киевским губернатором и Митрополитом Киевским Арсением о проверке сведений о существовании в Липовецком уезде Киевской губернии отдела польского революционного правительства и распространении среди жителей католицизма. 1863–1864 pp. 15 арк.

39. Спр. 270. Переписка с киевским губернатором о принятии мер к прекращению ремонта Ставищенского костёла в Таращанском уезде Киевской губернии. 1863–1864 pp. 3 арк.

40. Спр. 291. Переписка со штабом войск Киевского военного округа, киевским, подольским и волинским полицмейстерами о принятии мер к запрещению распространения участниками Польского восстания 1863–1864 гг. листовок, воззваний, «красных грамот» и др. нелегальной литературы среди жителей Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1863–1864 pp. 235 арк.

41. Спр. 292. Рапорты начальников уездных полиций Киевской, Подольской и Волынской губерний о политическом состоянии в губерниях. 1863 г. 59 арк.

Оп. 437.

42. Спр. 105. По донесению крестьянина с. Гудимовки Киевского уезда Балабуза на тамошнего эконома Томашевского о неблагонамеренных его рассказах крестьянам о войне с Турцией. 1853–1857 гг. 40 арк.

Оп. 528.

43. Спр. 348. По всеподданейшему прошению Виктора Глуховского об оказании ему вспомоществования для поступления в Университет. 1890–1891 гг. 12 арк.

Оп. 533.

44. Спр. 189. По отношению попечителя Киевского учебного округа о разрешении Н. Мильгрому и Ф. Вейцману открыть в г. Киеве частное еврейское училище. 1880 г. 8 арк.

Оп. 535.

45. Спр. 280. Докладная записка раввина Когана М. о разрешении ему открыть в г. Киеве частное еврейское училище. 1882 г. 4 арк.

Оп. 538.

46. Спр. 141. По прошению Г. Фейнберга о разрешении ему открыть еврейское училище в г. Киеве. 1885 г. 4 арк.

47. Спр. 170. По ходатайству раввина У. Гершенгорна о разрешении ему открыть в г. Киеве еврейское училище. 1885 г. 6 арк.

Оп. 544.

48. Спр. 111. Об изменении правил и порядке открытия еврейских молитвенных учреждений. 1914 г. 22 арк.

49. Спр. 173. По представлению Волынского губернатора с копией всеподданейшего отчёта о состоянии губернии за 1890 год. 1890 г. 43 арк.

Оп. 614.

50. Спр. 238. По возбуждённому попечителем Киевского учебного округа вопросу о школах иностранных исповеданий, находящихся в городах, местечках, а также немецких и чешских колониях в Юго-Западном крае. 1884 г. 308 арк.

Оп. 620.

51. Спр. 383. По ходатайству директора Киево-Печерской гимназии статского советника В. Петра от имени проживающих в г. Киеве чехов об учреждении чешско-славянского общества «Беседа» (с приложением проекта Устава означенного общества). 1891 г. 15 арк.

Оп. 624.

52. Спр. 219. О подписке в пользу пострадавших в Греции. 1894. 5 арк.

53. Спр. 249. По вопросу об учреждении в г. Киеве первоначального еврейского училища. 1894 р. 3 арк.

Оп. 625.

54. Спр. 366. О еврейской молитвенной школе в м. Богуславе. 1900 р. 11 арк.

55. Спр. 416. О всеподданейшем отчёте волынского губернатора за 1894 год. 1896 р. 13 арк.

Оп. 627.

56. Спр. 335. Об учреждении в Богуславе Общества вспомоществования ученикам местной талмуд-торы. 1898 р. 18 арк.

Оп. 628.

57. Спр. 100. О спектаклях в г. Дубно на немецком языке. 1898 р. 2 арк.

Оп. 629.

58. Спр. 9. По прошению разных лиц, коих ходатайства оставлены генерал-губернатором без последствий. 1898–1899 рр. 500 арк.

59. Спр. 169. По ходатайству дворянки О. Щербаковой о разрешении ей устраивать спектакли. 1899 р. 5 арк.

Оп. 630.

60. Спр. 119. О преподавании в еврейских хедерах русского языка. 1900 р. 15 арк.

Оп. 631.

61. Спр. 156. Об учреждении в Киеве Чешского благотворительного и общеобразовательного общества «Беседа». 1901 р. 5 арк.

62. Спр. 410. По ходатайству Л. Бродского об открытии в г. Киеве казённого еврейского училища. 1904 р. 9 арк.

Оп. 635.

63. Спр. 362. Об учреждении общества вспомоществования учащимся Винницкой талмуд-торы. 1905 р. 6 арк.

Оп. 639.

64. Спр. 204. По корреспонденции о недопущении собрания в квартире доктора Петкевича в Киеве. 1909 р. 3 арк.

Оп. 644.

65. Спр. 209. Об утверждении проекта устава Общества взаимопомощи греков, учащихся в высших учебных заведениях г. Киева. 1914 р. 14 арк.

Оп. 655.

66. Спр. 232. Об ассигновании из остатков каменецкого коробочного сбора 70000 руб. для открытия в г. Каменце еврейского училища «талмуд-торы», с ремесленными при нем классами. 1905 р. 9 арк.

Оп. 656.

67. Спр. 10. О неудовлетворении Житомирскою городскою управою Радзивилловского еврейского училища содержанием в количестве 2552 руб. из сумм свечного сбора. 1903 р. 5 арк.
68. Спр. 93. Об отпуске 5000 руб. пособия из сумм проскуровского коробочного сбора на устройство здания для еврейского училища в г. Проскурове. 1903 р. 4 арк.
69. Спр. 168. По ходатайству евреев м. Любомля об отпуске пособия из остатков сумм местного коробочного сбора, в размере 1000 руб. на окончание здания еврейской талмуд-торы. 1903 р. 6 арк.
70. Спр. 180. Об отпуске евреям г. Заславля 2500 руб. из остатков сумм коробочного сбора на окончание постройки еврейской молитвенной школы, под названием «Цицис». 1903 р. 2 арк.

Оп. 657.

71. Спр. 82. Об учреждении в м. Тульчине одноклассного начального еврейского училища. 1904 р. 2 арк.
72. Спр. 168. По ходатайству уполномоченных от евреев м. Браилова А. Цукермана и И. Кельбера об ассигновании из сумм вспомогательного коробочного сбора денег на постройку здания для еврейской талмуд-торы в м. Браилове. 1904–1908 рр. 46 арк.

Оп. 658.

73. Спр. 64. Об ассигновании из остатков рашковско-загнитковского коробочного сбора 1400 руб. на постройку здания для талмуд-торы в м. Рашкове. 1906 р. 4 арк.

Оп. 659.

74. Спр. 58. О пожертвовании купчихою Марлею Каган недвижимого имущества в пользу Дубенского еврейского учебного заведения «Талмуд-Тора». 1906 р. 4 арк.

Оп. 661.

75. Спр. 273. Об урегулировании благотворительных учреждений в Киевской губернии. 1909 р. 472 арк.

Оп. 666.

76. Спр. 4. С разной перепиской. 1914 р. 371 арк.

Оп. 690.

77. Спр. 31. Об открытии Санкт-Петербургскою Евангелическо-Лютеранскою Консисториею в немецкой колонии Курганах Новоградволинского уезда Церковно-приходской конфирмационной школы Геймтальского лютеранского прихода. 1892 р. 22 арк.

Оп. 797.

78. Спр. 209. Переписка с III Отделением, наместником Царства Польского и гражданским минским и ковенским генерал-губернатором о задержании в

Дубенском уезде Волынской губернии транспорта с запрещёнными книгами, привезённого из-за границы помещику Минской губернии Незабытовскому А. 1847–1849 pp. 58 арк.

Оп. 798.

79. Спр. 63. Рапорты земских исправников, городничих и уездных предводителей дворянства о политическом положении в городах и уездах Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1848 р. 561 арк.
80. Спр. 80. Переписка с наместником Царства Польского, волынским губернатором и ковельским земским исправником о производстве обыска и аресте помещика с. Сельцы Ковельского уезда Волынской губернии Закашевского /Закаржевского/, объявившего о передаче крестьянам земли, строений и отмене барщины. 1848–1853 pp. 47 арк.
81. Спр. 110. Переписка с попечителем Киевского учебного округа и земскими исправниками Киевской, Подольской и Волынской губерний об установлении секретного надзора полиции за студентами Киевского университета и учениками гимназий в Киевской, Подольской и Волынской губерниях в связи с революцией 1848 г. в Западной Европе. 1848–1849 pp. 53 арк.
82. Спр. 433. Переписка с российским консульством в Бродах, киевским, подольским, волынским губернаторами и командиром 4-го пехотного корпуса об усилении охраны австро-русской границы и установлении наблюдения за населением Киевской, Подольской и Волынской губерний в связи с революционными событиями 1848 г. в Вене и Лемберге. 1848–1849 pp. 175 арк.
83. Спр. 484. Письма, присланные жителям Киевской, Подольской и Волынской губерний из Австрии и Франции со сведениями о политических событиях в этих государствах. 1848–1852 pp. 118 арк.

Оп. 799.

84. Спр. 2. Об учреждении секретного надзора за шляхтичем Виталисом Шуйским в бытность его в Волынской губернии. 1849 р. 9 арк.
85. Спр. 186. О наблюдении, чтобы помещики не распространяли нелепых слухов. 1849 р. 71 арк.

Оп. 803.

86. Спр. 25. Переписка с III отделением, русским консулом в г. Броды, киевским, подольским и волынским губернаторами о принятии мер к нераспространению в Киевской, Подольской и Волынской губерниях сведений о восстании в Милане в феврале 1853 г., покушении на убийство австрийского императора Франца-Иосифа I, о появлении в Галиции платков с воззваниями Кошута Л. К венграм, полякам и др. 1853–1862 pp. 191 арк.
87. Спр. 108. Дело о розыске и аресте прапорщика Литовского егерского полка Милковского О. и его брата, обвиняемых в переходе русско-молдавской границы. 1853–1854 pp. 193 арк.
88. Спр. 324. Переписка с Волынской ликвидационной комиссией и Волынской палатой государственных имуществ о конфискации имущества сына бывшего начальника таможни в м. Вильчковичи Ержмановского Р. за участие в Революции 1848 г. во Франции. 1863–1854 pp. 12 арк.

Оп. 804.

89. Спр. 194. Переписка с волынским губернатором, заславским земским исправником о распространении дворянами Замевским И. и Куликовским Г. слухов о взятии английскими и французскими войсками г. Одессы и установлении за ними секретного надзора полиции. 1854–1855 pp. 44 арк.
90. Спр. 218. Переписка с волынским губернатором о сборе сведений о политической благонадёжности помещиков Владимирского уезда Волынской губернии Волянского, Желтовского и Ольшевского, подозреваемых в распространении слухов о восстановлении национальной независимости Польши. 1854–1855 pp. 68 арк.
91. Спр. 281. Переписка с III отделением, министерством внутренних дел, наместником Царства Польского, подольским и волынским губернаторами о высылке помещиков Подольской и Волынской губерний Грабенко А., Гаевского С., Будзинских М. и Г. и др., подозреваемых в политической неблагонадёжности, во внутренние губернии России под гласный надзор полиции. 1854–1858 pp. 330 арк.
92. Спр. 288. Переписка с военным министерством, киевским комендантом и киевским митрополитом о заключении в Киево-Печерскую Лавру иеромонахов Быстрицкого монастыря в Валахии Феодорита и Пантелеймона за высказывания против правительства. 1854 p. 33 арк.
93. Спр. 303. Дело об аресте однодворца Костецкого Н., проживающего в м. Белиловка Бердичевского уезда Киевской губернии, за распространение слухов о поражениях русских войск. 1854 p. 9 арк.
94. Спр. 330. Переписка с наместником Царства Польского, новороссийским, бессарабским генерал-губернатором, киевским, подольским и волынским губернаторами о принятии мер к задержанию лиц, занимающихся шпионажем для английского и французского правительства, при появлении их в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 1854–1856 pp. 185 арк.
95. Спр. 396. Переписка с киевским губернатором и чигиринским земским исправником о проверке заявления лесничего Гартмана о распространении помещиком Чигиринского уезда Киевской губернии Середницким В. слухов о поражении России в Крымской войне. 1854–1855 pp. 17 арк.
96. Спр. 400. Переписка с подольским губернатором и балтским земским исправником о сборе сведений о политической благонадёжности арендного владельца с. Поповцы Балтского уезда Подольской губернии Бентковского Ф., подозреваемого в распространении слухов о прибытии в г. Одессу иностранного судна с русскими солдатами, ранеными в сражении при Альме. 1854–1855 pp. 19 арк.
97. Спр. 449. Переписка с подольским губернатором о сборе сведений о политической благонадёжности и установлении секретного надзора полиции за помещиком Могилевского уезда Подольской губернии Сулятицким и арендным владельцем Южевичем, подозреваемыми в высказывании против правительства. 1854–1855 pp. 9 арк.

Оп. 805.

98. Спр. 57. Донесения начальников земской полиции и других о слухах и толках, по коим производится переписка. 1855 р. 363 арк.
99. Спр. 235. По объявлению камердинера барона Остен Сакена Василия Оноприенко, будто между помещиками бердичевскими существует денежная складка для вспомоществования англичанам и французам. 1855 р. 14 арк.

Оп. 807.

100. Спр. 146. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами и командиром Отдельного Оренбургского корпуса об увольнении в отставку участников польского восстания 1830–1831 рр., отданных в солдаты, и разрешении возвратится в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии. 1857–1860 рр. 206 арк.

Оп. 809.

101. Спр. 83. Переписка с III отделением и староконстантиновским земским исправником о сборе сведений о русском подданном Поплавском Э., задержанном без паспорта в Баварии. 1859 р. 8 арк.

Оп. 810.

102. Спр. 153. Рапорты радзивиловского полицейского чиновника, летичевского и новоград-волынского земских исправников о политическом настроении лиц польского происхождения, проживающих в Галиции, Летичевском уезде Подольской губернии и Новоград-Волынском уезде Волынской губернии, о распространении среди местного населения слухов об освобождении крестьян от крепостной зависимости и по др. вопросам. 1860 р. 8 арк.
103. Спр. 157. Переписка с III отделением с.е.и.в. канцелярии и начальником Радзивиловского таможенного округа о появлении в Галиции книги на польском языке «Новая карта Европы на 1861 год» с приложением географического атласа. 1860 р. 3 арк.
104. Спр. 164. Переписка с киевским, волынским губернаторами и киевским старшим полицмейстером о проверке политической благонадёжности воспитанника Луцко-Житомирской католической духовной семинарии Дыбовского С., студента Киевского университета Варуна С. и др. лиц, получивших через Виленскую губернскую почтовую контору письма, содержащие высказывания против политики царского правительства. 1860–1861 рр. 27 арк.

Оп. 811.

105. Спр. 12. Переписка с III отделением, наместником Царства Польского и волынским губернатором о съезде помещиков Киевской, Подольской и Волынской губерний луцкого уездного предводителя дворянства и учреждении конторы Грубешовского торгового дома. 1861–1862 рр. 60 арк.

106. Спр. 35. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о принятии мер к усилению наблюдения за политическим настроением населения в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 1861–1864 pp. 324 арк.
107. Спр. 45. Переписка с III отделением и волынским губернатором об установлении надзора полиции за помещиком Волынской губернии Цешковским Ф., подозреваемым в намерении поступить в отряд Гарибальди. 1861–1869 pp. 70 арк.
108. Спр. 57. Переписка с III отделением и наместником Царства Польского о политическом положении в Царстве. 1861 p. 156 арк.
109. Спр. 59. Переписка с подольским губернатором и попечителем Киевского учебного округа о студентах Киевского университета Пашковском и Еловицком, не снявших шапки при чтении Манифеста об освобождении крестьян от крепостной зависимости. 1861–1862 pp. 40 арк.
110. Спр. 77. Переписка с волынским губернатором о проверке сведений о намерении поляков, проживающих в г. Житомире Волынской губернии, организовать нелегальное собрание у доктора Новицкого под видом пасхального обеда. 1861 p. 5 арк.
111. Спр. 112. Переписка с наместником Царства Польского, киевским губернатором и начальником Таращанской уездной полиции об установлении строгого секретного надзора полиции за приехавшим из-за границы в м. Ставищи Таращанского уезда Киевской губернии прусском подданном Новаковским Ф., подозреваемым в участии в Польском восстании 1830–1831 гг. 1861–1863 гг. 48 арк.
112. Спр. 125. Переписка с наместником Царства Польского, киевским и волынским губернаторами о присылке сведений о политическом состоянии губерний. 1861 p. 18 арк.
113. Спр. 181. Переписка с наместником Царства Польского и киевским губернатором об аресте ученика Варшавской художественной школы Матушевского К.К., студентов Киевского университета Буржинского, Нешковского и др., занимающихся агитацией против правительства и подготовкой восстания. 1861–1869 pp. 196 арк.
114. Спр. 195. Переписка с министерством народного просвещения и попечителем Киевского учебного округа о принятии мер к перемещению учителей польской национальности из Киевской губернии в учебные заведения других губерний. 1861–1863 pp. 69 арк.
115. Спр. 264. Рапорты житомирского земского исправника и заславского горюничего об устройстве жителями Волынской губернии в костёлах панихид по полякам, погибшим в Варшаве во время манифестации 15 февраля 1861 г. 1861 p. 5 арк.

Оп. 812.

116. Спр. 15. Переписка с министерством внутренних дел и киевским, подольским губернаторами и начальниками Ольгопольской, Васильковской и др. уездных полиций о политическом настроении жителей польской

- национальности в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 1862–1863 pp. 324 арк.
117. Спр. 32. Переписка с попечителем Киевского учебного округа об установлении контроля за расходованием денег, собранных в пользу необеспеченных студентов, за концерты и спектакли, организованные студентами Киевского университета. 1862 p. 11 арк.
118. Спр. 34. Переписка с начальником каневской уездной полиции о сборе сведений о жителе м. Корсунь Каневского уезда Киевской губернии Худосовском, обвиняемом в хранении портретов Гарибальди, Мерославского, Кошута и пении польских гимнов в Корсуньском костёле. 1862 p. 4 арк.
119. Спр. 38. Переписка с министерством внутренних дел и киевским губернатором о сборе сведений об арестованном в г. Богуславе Каневского уезда Киевской губернии австрийском подданном Чарнецком Ф., подозреваемом в участии в польском национально-освободительном движении. 1862–1866 pp. 154 арк.
120. Спр. 48. Переписка с волынским губернатором о студенте Киевского университета Средзинском Г., обучавшем крестьянских детей с. Холоневичи Луцкого уезда Волынской губернии по книгам на украинском языке. 1862 p. 8 арк.
121. Спр. 56. Переписка с Волынским губернатором о бывшем студенте Киевского университета Михальчукове К., обвиняемом в распространении среди крестьян с. Степковцы Житомирского уезда Волынской губернии книг на украинском языке. 1862 p. 12 арк.
122. Спр. 162. Переписка с министерством внутренних дел, киевским, подольским и волынским губернаторами об установлении надзора полиции за проживающими в Молдавии жителями Киевской, Подольской и Волынской губерний Добровольским, Бобровским, Яновицким и др., подозреваемыми в связях с польским освободительным движением. 1862–1869 pp. 68 арк.
123. Спр. 170. Переписка с подольским губернатором о политической благонадёжности помещицы с. Аннополь Брацлавского уезда Подольской губернии Четвертинской, открывшей школу для детей крестьян без разрешения властей. 1862–1863 pp. 5 арк.
124. Спр. 186. Переписка с луцко-житомирским епископом и начальником Радомысльской уездной полиции о ссылке в монастырь ксендза Брусиловского костёла Таша, за проповеди антиправительственного характера. 1862 p. 5 арк.

Оп. 813.

125. Спр. 23. О ксёндзе Осмольском, неблагонадёжном в политическом отношении. 1863–1866 pp. 27 арк.
126. Спр. 28. О студентах Вышинском, Клюковском, Барановском, Гельдмане и других, у которых найдено оружие и другие запрещённые вещи. 1863–1878 pp. 158 арк.

Оп. 814.

127. Спр. 188. О произведённом обыске у помещика А. Вечужнского. 1864–1865 pp. 11 арк.
128. Спр. 457. По ходатайству выходца Г. Ризнича о разрешении ему возвратиться на родину. 1864–1867 pp. 9 арк.

Оп. 817.

129. Спр. 160. По представлению подольского губернатора об австрийском подданном И. Березовском, задержанном с 2–4 номерами заграничной польской газеты “Gazeta narodowa”, намеревавшемся передать австрийскому подданному Ф. Ястрембскому. 1867–1869 pp. 24 арк.

Оп. 819.

130. Спр. 101. Сведения, присланные III отделением, о деятельности польской эмиграции в г. Константинополе. 1869 p. 28 арк.

Оп. 824.

131. Спр. 46. Сообщение волынского губернатора о сведениях, полученных от варшавского генерал-губернатора, о намерении нелегальными польскими партиями издать брошюру о преследовании униатов в Царстве Польском, об организации в Вене, Кракове и Львове польских комитетов /«польские круги, народные опеки»/ для подготовки нового восстания в привислянском крае и западных губерниях России. Сведения из газет «Час», «Газета народов», издающихся в Вене и Львове, о предстоящей войне России с Турцией, о политическом настроении польского населения и др. 1874 p. 69 арк.

Оп. 826.

132. Спр. 137. Переписка с подольским губернатором о проверке заявления Петрова А. о политической неблагонадёжности дворян Бондини, Домбровского, Варжинского и др., проживающих в г. Балте Подольской губернии. 1876–1877 pp. 5 арк.

Оп. 828.

133. Спр. 20. Представления подольского губернатора о результатах проверки анонимного заявления о воспитании дворянкой Вилинской К. гимназистов и прогимназистов, проживающих в доме в г. Немирове Брацлавского уезда Подольской губернии, в католической вере и приёме на службу в Немировскую гимназию учителей польской национальности. 1878 p. 12 арк.

Оп. 840.

134. Спр. 98. Переписка с киевским губернатором о рассмотрении прошения мещан г. Бердичева Киевской губернии Вайнбаума М. и И. о разрешении содержать частные еврейские училища. 1890 p. 98 арк.

Оп. 842.

135. Спр. 46. Дело об аресте и наложении штрафа на жителей Подольской губернии, открывших школы для обучения детей еврейской национальности без разрешения властей. 1892 р. 185 арк.
136. Спр. 47. Дело об аресте и наложении штрафа на жителей Волынской губернии, открывших школы для обучения детей еврейской национальности без разрешения властей. 1892 р. 107 арк.

Оп. 847.

137. Спр. 406. Переписка с попечителем Киевского учебного округа о существовании в г. Житомире Волынской губернии еврейских училищ, открытых без разрешения властей; о взыскании штрафа с лиц, занимающихся обучением детей без разрешения властей. 1897 р. 35 арк.

Оп. 850.

138. Спр. 289. Переписка с киевским губернатором о ходатайстве директора Харьковской русской оперы Церетели А. о разрешении немецкой драматической труппе поставить 2 спектакля в театре Соловцова в г. Киеве. 1900 р. 2 арк.

Оп. 851.

139. Спр. 225. Сообщение киевского губернатора о нелегальной продаже книг на еврейском языке мещ. м. Макарова Киевского уезда Гольдфайном М. в здании еврейской молитвенной школы в г. Киеве. 1901 р. 1 арк.

Оп. 856.

140. Спр. 107. Донесения волынского губернатора об обнаружении в г. Остроге Волынской губернии мешка с клинками. 1906 р. 26 арк.

Оп. 857.

141. Спр. 2. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о разрешении постановки спектаклей на украинском, польском и немецком языках в городах Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1907–1908 рр. 221 арк.

Оп. 858.

142. Спр. 2. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о разрешении постановки спектаклей на украинском, польском и немецком языках в городах Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1908 р. 156 арк.

Оп. 859.

143. Спр. 2. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о разрешении постановки спектаклей на украинском, польском и немецком языках в городах Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1909 р. 189 арк.

Оп. 860.

144. Спр. 2. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о разрешении постановки пьес на украинском, польском и немецком языках в городах Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1910 р. 35 арк.
145. Спр. 78. Переписка с Департаментом духовных дел, киевским, подольским и волынским губернаторами о присылке сведений о жителях Киевской, Подольской и Волынской губерний, принявших участие в I-ом польском народном конгрессе, созванном в г. Вашингтоне «Польским народным союзом в Америке». 1910 р. 12 арк.
146. Спр. 111. Переписка с Департаментом духовных дел и волынским губернатором о назначении ректора Луцко-Житомирской семинарии Мурашко И. прелатом Луцко-Житомирского кафедрального капитула и новоград-волынского декана Ляховича В. ректором семинарии. 1910 р. 11 арк.

Оп. 862.

147. Спр. 179. Переписка с киевским губернатором и Бердичевским католическим благотворительным обществом о разрешении профессору Краковского университета Брунеру Л. прочитать в г. Киеве две платные лекции «Как мы понимаем природу» и «Участие поляков во всемирной науке». 1912 р. 5 арк.

Оп. 863.

148. Спр. 2. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о разрешении постановки спектаклей на малорусском, польском и немецком языках в городах Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1913 р. 30 арк.

Оп. 864.

149. Спр. 240. Переписка с киевским, подольским, волынским губернаторами, начальниками Киевского и Волынского губернских жандармских управлений, начальником Штаба Киевского военного округа и др. лицами о высылке в центральные губернии России австрийских и германских подданных, проживающих в Киевской, Подольской и Волынской губерниях; о закрытии в г. Виннице семенного завода «Раббетге и Гизеке» ввиду шпионажа некоторых его служащих в пользу Германии и о др. мероприятиях, проведённых в связи с началом войны с Германией. 1914–1915 рр. 410 арк.

Ф. 489. Документи про польські повстання. Колекція, зібрана головою Київського військово-польового суду Новицьким Г. В.**Оп. 1.**

150. Спр. 174. Рапорти Окружного штабу Київського військового округу голові Київського військово-польового суду генерал-лейтенанту Новицькому Г.В. та секретні повідомлення російського посланника у м. Константинополь та консулів у містах Ясси, Тульча, Бухарест з агентурними відомостями про діяльність за кордоном представників польського та українського визвольного руху. 1865–1866 рр. 67 арк.

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу**Оп. 7.**

151. Спр. 124. Дело о подчинении ведению директора Нежинской гимназии учебных заведений, находящихся в г. Нежине. 1841 р. 7 арк.

Оп. 18.

152. Спр. 482. Об определении в Санкт-Петербург профессора Киевского университета статского советника Караваева. 1852 р. 13 арк.

Оп. 26.

153. Спр. 40. По представлению директора лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии об утверждении на три года избранного нежинскими греками в должность директора Александровского греческого училища грека Попова. 1860 р. 25 арк.

154. Спр. 277. О помещении учителя Александровского Нежинского греческого училища Манцова младшим учителем географии в Нежинскую гимназию. 1860 р. 5 арк.

155. Спр. 440. О выдаче иностранцу К.Л. Крафт свидетельства на звание учителя немецкого языка в средних учебных заведениях. 1860 р. 6 арк.

156. Спр. 442. О дозволении смотрителю Бердичевского еврейского училища Горенбергу открыть во вверенном ему училище публичные литературные чтения в пользу бедных учеников. 1860 р. 7 арк.

157. Спр. 477. Об определении аптекарского помощника У.-Р. Давида исправляющим должность учителя в Константиноградское немецкое приходское училище. 1860 р. 13 арк.

Оп. 27.

158. Спр. 120. О выдаче иностранцу К. Ферстеру свидетельства на право частного обучения чтению и письму на немецком языке и началам арифметики. 1861 р. 3 арк.

159. Спр. 348. Об увольнении от службы учителя Конотопского уездного училища коллежского асессора Шапошникова и о назначении ему пенсии, а также и об определении его вновь на службу учителем русского языка в Александровское греческое Нежинское училище. 1861 р. 22 арк.

160. Спр. 377. О допущении коллежского регистратора А. Царевского к исправлению должности учителя математики в Александровском греческом Нежинском училище. 1861 р. 48 арк.

161. Спр. 384. По представлению управляющего Дирекциею училищ Киевской губернии относительно обозревания учреждённых в Южных поселениях сельских школ. 1861 р. 6 арк.

162. Спр. 396. Об определении коллежского асессора Бучинского учителем истории в Александровское греческое Нежинское училище и о производстве ему пенсии на службе. 1861 р. 9 арк.

163. Спр. 457. О принимаемом студентами и гимназистами участии в демонстрациях. 1861 р. 227 арк.

164. Спр. 467. Годовой отчёт о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа за 1860 г. 1861 р. 523 арк.

Оп. 28.

165. Спр. 2. Переписка по разным предметам. 1862 р. 235 арк.
166. Спр. 259. С отчётами о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа за 1861 г. 1862 р. 792 арк.

Оп. 29.

167. Спр. 39. С отчётами о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа за 1862 г. 1863 р. 892 арк.
168. Спр. 72. О выдаче иностранцу К.-Ф.-Б. Тенцлеру свидетельства на звание учителя немецкого языка в средних учебных заведениях. 1863 р. 5 арк.
169. Спр. 156. О командировании чиновников управления Киевского учебного округа по делам службы в учебные заведения сего округа. 1863 р. 45 арк.

Оп. 30.

170. Спр. 73. Об определении учителя Корецкого приходского училища Левченко учителем истории и географии в Нежинское греческое училище. 1864 р. 16 арк.
171. Спр. 128. С годовыми отчётами о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа и управления того округа за 1863 г. 1864 р. 419 арк.
172. Спр. 348. О выдаче иностранцам: Л. Дени и Ф. Зенфтлебену свидетельств: первому — на звание учителя французского языка, а последнему — на звание учителя немецкого языка в средних учебных заведениях. 1864 р. 21 арк.

Оп. 31.

173. Спр. 143. О выдаче свидетельств: иностранцу О. Урбану на звание учителя немецкого языка в средних учебных заведениях, а дворянину Лопушанскому и обер-офицерскому сыну Разумову — на учителя в уездных училищах. 1865 р. 15 арк.
174. Спр. 599. Об утверждении директором Нежинского греческого училища отставного надворного советника Н. Манцова и кандидатом по нём грека Н. Красвянова. 1865 р. 5 арк.

Оп. 32.

175. Спр. 75. С отчётом о состоянии учебных заведений Киевского округа за 1865 год. 1866 р. 1100 арк.
176. Спр. 486. О назначении учителю Александровского греческого Нежинского училища А. Шапошникову, выслужившему 30 лет добавочной пенсии. 1866 р. 11 арк.

Оп. 33.

177. Спр. 15. О командировании чиновников для ревизии гимназий и училищ Киевского учебного округа и по делам службы. 1867 р. 70 арк.

178. Спр. 282. Об увольнении от службы учителя русского языка Александровского греческого Нежинского училища А. Шапошникова за выслугою срока и о поручении преподавания русского языка в том училище директору того училища Манцову, а также о назначении первому из них пенсии. 1867 р. 18 арк.

Оп. 34.

179. Спр. 413. Об утверждении нежинского грека надворного советника Н. Манцова директором Нежинского Александровского греческого училища на три года и кандидатом при нём грека А. Попова. 1868–1869 рр. 3 арк.

Оп. 35.

180. Спр. 218. Об определении учителя Александровского греческого Нежинского училища А. Царевского штатным смотрителем Нежинского уездного училища. 1869 р. 9 арк.

181. Спр. 392. О выдаче дочери принявшего подданство России П. Лебан свидетельства на право обучения в частных домах. 1869 р. 7 арк.

182. Спр. 484. О выдаче саксонскому подданному Г.-В. Шульцу свидетельства на звание учителя немецкого языка в средних учебных заведениях. 1869 р. 13 арк.

Оп. 36.

183. Спр. 391. О преобразовании существующего в г. Нежине Александровского греческого училища. 1870 р. 95 арк.

Оп. 37.

184. Спр. 39. О перемещении надзирателя за учащимися Нежинской гимназии Левченко учителем в Александровское греческое Нежинское училище. 1871 р. 6 арк.

Оп. 38.

185. Спр. 54. Отчёт о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа за 1871 год. 1872 р. 130 арк.

186. Спр. 146. Об увольнении от службы учителя Нежинского училища Рутковского и о назначении ему единовременного пособия. 1872 р. 8 арк.

Оп. 39.

187. Спр. 66. О выдаче прусскому подданному Барачу свидетельства на звание учителя немецкого языка в средних учебных заведениях. 1873 р. 12 арк.

188. Спр. 244. О выдаче прусскому подданному Люцкендорфу свидетельства на звание домашнего учителя. 1873 р. 8 арк.

Оп. 40.

189. Спр. I“а”. С перепискою по разным предметам. 1874 р. 434 арк.

190. Спр. 191. О назначении бывшему учителю Нежинского греческого училища Левченку пенсии. 1874 р. 20 арк.

Оп. 73.

191. Спр. 81. О назначении и увольнении служащих в Нежинском Александровском греческом училище. 1907 р. 170 арк.

Оп. 79.

192. Спр. 4. О разрешении служащим в Киевском учебном округе отпусков за границу. 1911 р. 440 арк.
193. Спр. 7“а”. О командировании лиц, служащих в Киевском учебном округе, за границу и в разные места России с учёною целью и по другим случаям. 1911–1912 pp. 326 арк.

Оп. 87.

194. Спр. 4281. Дело об изменении системы образования евреев и введении обязательного обучения детей купцов и почётных граждан в общих казённых учебных заведениях. 1859–1862 pp. 237 арк.
195. Спр. 4295. Дело о разрешении Лихтенштейн Г. открыть в г. Бердичеве частную школу для девочек. 1859–1861 pp. 16 арк.
196. Спр. 4300. Дело об открытии в г. Бердичеве казённого еврейского училища. 1859–1866 pp. 65 арк.
197. Спр. 4301. Дело об открытии в г. Тараще казённого еврейского училища. 1859–1864 pp. 64 арк.
198. Спр. 4379. Дело о разрешении учителю Бердичевского казённого еврейского училища Кулишеру открыть частное женское еврейское училище. 1860–1861 pp. 10 арк.
199. Спр. 4380. Дело о разрешении мешанину Рефнеру С. открыть частную еврейскую мужскую школу в г. Бердичеве. 1860 р. 6 арк.
200. Спр. 4381. Переписка с управлением Киево-Подольского военного поселения, уманской городской полицией и др. учреждениями об отказе жителей г. Умани обучать своих детей в Уманском казённом еврейском училище и об открытии, по прошению жителей г. Умани, пансиона для детей. 1860 р. 31 арк.
201. Спр. 4626. Дело об учреждении стипендий для детей-евреев, обучающихся в общих еврейских учебных заведениях. 1861–1863 pp. 91 арк.
202. Спр. 4630. Дело об открытии учителями Коганом и Кенигсбергом в г. Умани частной еврейской женской школы. 1861–1862 pp. 8 арк.
203. Спр. 4935. Дело о ревизии казённых и частных еврейских училищ Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1864–1866 pp. 76 арк.
204. Спр. 5039. Дело о разрешении Сандлерам Б. и М. обучать еврейских девочек русскому языку в м. Белой Церкви. 1865–1866 pp. 14 арк.
205. Спр. 5256. Переписка с директорами учебных заведений и др. лицами о приёме на работу и переводе учителей, выдаче пособий учителям и ученикам, о денежных претензиях разных лиц к учителям, о приобретении для учебных заведений округа книги Гурлянда и по другим вопросам. 1867–1870 pp. 166 арк.
206. Спр. 5264. Дело о введении в еврейских учебных заведениях преподавания библейской истории и некоторых других предметов на русском языке. 1867–1871 pp. 64 арк.

207. Спр. 5276. Переписка с министерством народного просвещения и директорами учебных заведений о проектируемой ликвидации еврейских учебных заведений в городах, имеющих общие учебные заведения. 1867–1868 pp. 37 арк.
208. Спр. 5686. Переписка с директорами учебных заведений округа и др. лицами о назначении пособий гимназиям из средств городских дум, о выдаче пособий учителям на лечение, об освобождении от платы за обучение необеспеченных учащихся, о присылке книг и по др. вопросам. 1873 р. 469 арк.
209. Спр. 6611. Циркулярные распоряжения по округу. 1884–1900 pp. 61 арк.

Оп. 152.

210. Спр. 47. По ходатайству о преобразовании Нежинского греческого Александровского училища в мужское среднее учебное заведение. 1901 р. 36 арк.

Оп. 163.

211. Спр. 1“а”. С перепиской по разным предметам. 1913 р. 551 арк.

Оп. 196.

212. Спр. 1“б”. Циркуляры и распоряжения министерства народного просвещения и начальства учебного округа. 1910 р. 348 арк.

Оп. 207.

213. Спр. 154“а”. Акты инспекторов народных училищ Киевской, Подольской, Волынской губерний о передаче министерству народного просвещения школ и начальных училищ в колониях немецких поселений в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 1884–1893 pp. 222 арк.
214. Спр. 154“б”. Переписка с министерством народного просвещения, инспекторами народных училищ Киевской, Подольской, Волынской губерний о принятии мер к ограничению приёма на службу в школы колоний немецких и чешских поселенцев в Киевской, Подольской и Волынской губерниях иностранных подданных, присылке сведений о количестве евангелистско-лютеранских школ в округе и по др. вопросам. 1894–1901 pp. 852 арк.

Оп. 225.

215. Спр. 49. О разрешении чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в трёх колониях: Глинске, Будераже, Мирогоще по одному двухклассному народному училищу. 1870 р. 271 арк.
216. Спр. 79. О существующих в Волынской губернии лютеранских церковных школах. 1879 р. 22 арк.
217. Спр. 91. Об устройстве при Мирогощенском чешском двухклассном училище ежедневных вечерних классов для взрослых. 1873 р. 2 арк.
218. Спр. 214. О книгах Нежинского Александровского греческого училища, находящихся в пользовании Института кн. Безбородко. 1883 р. 37 арк.

Оп. 227.

219. Спр. 31. С распоряжениями министерства народного просвещения по разным вопросам. 1902 г. 125 арк.
220. Спр. 37. Об открытии в немецкой колонии «Судихи» Константиноградского уезда Полтавской губернии одноклассного училища министерства народного просвещения. 1900 г. 5 арк.
221. Спр. 130. С перепиской по Нежинскому Александровскому греческому училищу. 1906 г. 46 арк.
222. Спр. 148. По жалобе, заявленной на инспектора народных училищ 6 района Полтавской губернии Луцкевича по поводу производства расследований и переписка по Кременчугской талмуд-торе. 1903 г. 140 арк.
223. Спр. 161. О состоянии школ в немецких колониях с преподаванием в них русского языка. 1902–1903 гг. 177 арк.

Оп. 229.

224. Спр. 1. С циркулярными распоряжениями. 1911 г. 428 арк.
225. Спр. 58 „б“. С перепиской по Нежинскому Александровскому греческому училищу. 1908 г. 63 арк.
226. Спр. 59. С перепиской по Нежинскому Александровскому греческому училищу. 1907 г. 72 арк.
227. Спр. 105. С перепиской по Нежинскому Александровскому греческому городскому училищу. 1911 г. 18 арк.
228. Спр. 111. Дело Управления Киевского учебного округа. Нежинского Александровского греческого училища. 1912 г. 30 арк.
229. Спр. 112. О закрытии обнаруженных в губерниях Киевской, Подольской и Волынской польских школ. 1909 г. 91 арк.
230. Спр. 117. Дело Управления Киевского учебного округа. Нежинского Александровского греческого училища. 1913 г. 52 арк.
231. Спр. 126“б“. 1910 г. С разной перепиской по Волынской губернии. 189 арк.
232. Спр. 137 “г“. С разной перепиской по Черниговской губернии. 1911 г. 384 арк.
233. Спр. 145. О закрытии польских школ в Киевском учебном округе. 1910 г. 79 арк.
234. Спр. 150 “б“. С разной перепиской по Киевской губернии. Ч. I. 1912 г. 284 арк.
235. Спр. 165. О закрытии тайных польских школ в Киевском учебном округе. 1911 г. 32 арк.
236. Спр. 171. О заграничной экскурсии учителей народных училищ. 1909 г. 53 арк.
237. Спр. 239. О закрытии тайных польских школ в Киевском учебном округе. 1913 г. 3 арк.

Оп. 233.

238. Спр. 153. По ходатайству и.д. учителя Малиновской чешско-русской школы, чеха А.И. Кучеры о допущении его к экзамену на звание учителя начального училища. 1899 г. 24 арк.

Оп. 256.

239. Спр. 269. С разной перепиской. Ч. V. 1913–1914 pp. 1914 p. 367 арк.

Оп. 261.

240. Спр. 2. По отзывам о степени благонадёжности разных лиц. 1863 p. 31 арк.

241. Спр. 6. О мерах, принятых для предохранения учащихся от соучастия в политических предприятиях, происходящих на Западе Европы. Ч. 1. 1848 p. 462 арк.

242. Спр. 7. О панихиде по убитым в Варшаве и о других проявлениях между студентами Университета Св. Владимира сочувствия Варшавским событиям. 1861 p. 54 арк.

243. Спр. 12. Об участии учеников 1-й и 2-й гимназий в пении политических гимнов и других беспорядках. 1861 p. 12 арк.

244. Спр. 13. Об удалении от должностей лиц неблагонадёжных в политическом отношении и о переводе учителей польского происхождения в другие губернии. 1861 p. 27 арк.

245. Спр. 25. О выпуске писарей и фармацевтов и мобилизации армии. 1876 p. 185 арк.

Оп. 262.

246. Спр. 3. С перепиской по разным предметам. 1891 p. 7 арк.

247. Спр. 4. По вопросу об учреждении под председательством генерал-губернатора особой комиссии для изыскания мер наилучшего устройства немецких школ, находящихся в Юго-Западном крае. 1891 p. 20 арк.

248. Спр. 5. О закрытии католической каплицы, находящейся при Киевской I гимназии. 1883 p. 8 арк.

249. Спр. 10. С разной перепиской. 1902 p. 22 арк.

Оп. 271.

250. Спр. 59. О капитале Каменец-Подольской талмуд-торы. 1907 p. 7 арк.

Оп. 279.

251. Спр. 1. С разной перепиской. Ч. 1. 1907 p. 397 арк.

252. Спр. 1“а”. С разной перепиской. Ч. 2. 1907 p. 298 арк.

253. Спр. 1“б”. С разной перепиской. Ч. 3. 1907 p. 336 арк.

254. Спр. 1“в”. С разной перепиской. Ч. 4. 1907 p. 275 арк.

255. Спр. 1“г”. С разной перепиской. Ч. 5. 1907 p. 667 арк.

256. Спр. 77. О разрешении Киевскому обществу народных детских садов открыть в г. Киеве частный народный детский сад для детей обоого пола чешской национальности. 1907 p. 36 арк.

257. Спр. 130. О разрешении правлению Польского общества Просвещения “Oswiata” открыть две польские школы в г. Киеве для обучения польских детей. 1907 p. 42 арк.

Оп. 280.

258. Спр. 1. С разной перепиской. 1908 p. 366 арк.

Оп. 294.

259. Спр. 80. Со сведениями о числе учебных заведений и учащихся для Киевского губернского статистического комитета. 1910 г. 261 арк.

Оп. 296.

260. Спр. 54. Об открытии чешских сельских школ в посёлках Луцкого уезда: Теремном, Борятине, Княгининке, Милушах, Конче, Ниве и Мстишине и в др. уездах. 1888 г. 2 арк.

261. Спр. 55. По ходатайству колонистов и чехов об открытии школ лютеранских, конфирмационных и чешских. Ч. 1. 1887 г. 23 арк.

262. Спр. 55“а”. По ходатайству колонистов и чехов об открытии школ лютеранских, конфирмационных и чешских. Ч. 2. 1887 г. 34 арк.

263. Спр. 68. Об издании циркуляров по Волынской губернии. Ч. 1. 1892 г. 268 арк.

264. Спр. 74. Об открытии в чешском посёлке «Старые Новоселки» Владимир-Волынского уезда одноклассного народного училища. 1890 г. 24 арк.

265. Спр. 76. Об устройстве в г. Остроге Волынской губернии съезда учителей чешских школ. 1888 г. 75 арк.

266. Спр. 78. Дело об открытии чешских училищ в посёлках Семидубах, Малине, Ульбарове и Молдове Волынской губернии. 1889 г. 21 арк.

267. Спр. 86. С протоколами декабрьской сессии инспекции народных училищ Юго-Западного края. 1890 г. 68 арк.

268. Спр. 89. Об открытии в м. Дунаевцах 2-классного сельского училища на средства немецких колонистов. 1890 г. 56 арк.

269. Спр. 111. С протоколами декабрьской сессии инспекторов народных училищ Юго-Западного края. 1892 г. 23 арк.

270. Спр. 127. О тайных польских школах и обществах в Подольской губернии. Ч. 1. 1886 г. 95 арк.

271. Спр. 127а. О тайных польских школах и обществах в Подольской губернии. Ч. 1. 1886 г. 139 арк.

272. Спр. 144. О тексте, в каком преподаётся в народных училищах молитва за государя императора ученикам римско-католического исповедания в школах иностранных поселенцев. 1886 г. 33 арк.

Оп. 317.

273. Спр. 10. По ходатайству мещанина Гинсберга Ю. о разрешении ему открыть в м. Городище Черкасского уезда Киевской губернии частное начальное мужское еврейское училище. 1897–1904 гг. 57 арк.

274. Спр. 11. По ходатайству Шварцбурд Д.А. о разрешении ей открыть в м. Ржищеве Киевской губернии частное женское начальное еврейское училище. 1897–1898 гг. 15 арк.

275. Спр. 13. По ходатайству Ярославского С. о разрешении ему открыть в м. Белой Церкви частное мужское начальное еврейское училище. 1897–1910 гг. 34 арк.

276. Спр. 14. По ходатайству Казаринского А. о разрешении ему открыть в г. Умани частное мужское начальное еврейское училище и вечерний класс при нём. 1897–1903 гг. 16 арк.

277. Спр. 26. По ходатайству уполномоченных Чернобыльского еврейского общества о разрешении открыть в м. Чернобыле талмуд-тору. 1898–1912 pp. 48 арк.
278. Спр. 42. По ходатайству Бродского А. о разрешении ему открыть в г. Тараще Киевской губернии частное мужское начальное еврейское училище. 1898 p. 11 арк.
279. Спр. 65. По ходатайству Киевского общества грамотности об открытии в г. Киеве еврейской субботней школы. 1898–1899 pp. 8 арк.
280. Спр. 68. По ходатайству еврейского общества о разрешении открыть талмуд-тору в г. Тараще Киевской губернии. 1899–1907 pp. 36 арк.
281. Спр. 77. Дело с разной перепиской. 1899–1902 pp. 219 арк.
282. Спр. 86. По ходатайству мещ. Кагановской Х.С. о разрешении ей открыть в м. Макарове Киевского уезда частное начальное женское еврейское училище. 1899–1902 pp. 11 арк.
283. Спр. 90. По ходатайству Гамбарг М. о разрешении ей открыть в г. Умани частное женское начальное еврейское училище. 1899–1903 pp. 34 арк.
284. Спр. 94. По ходатайству домашней учительницы Штернберг Л. о разрешении открыть в м. Белая Церковь частное женское начальное еврейское училище. 1899 p. 7 арк.
285. Спр. 97. По ходатайству еврея Канарика И.Ц. о разрешении ему открыть в м. Фастове Киевской губернии частное начальное еврейское училище. 1899 p. 7 арк.
286. Спр. 100. По ходатайству лиц еврейской национальности м. Городище Киевской губернии об устройстве талмуд-торы в доме, пожертвованном мещ. Спектором И. 1899–1901 pp. 17 арк.
287. Спр. 101. По ходатайству мещ. Брагинской Х.Б. о разрешении ей открыть в г. Звенигороде частное женское еврейское училище. 1899–1903 pp. 11 арк.
288. Спр. 103. По ходатайству Лендер Г.-Р. о разрешении ей открыть в м. Белая Церковь частное женское начальное еврейское училище. 1899 p. 7 арк.
289. Спр. 109. По ходатайству Ароновича Ю.-Л.Х. о разрешении ему открыть в м. Корсуни Киевской губернии частное мужское начальное еврейское училище. 1899–1909 pp. 31 арк.
290. Спр. 111. По ходатайству уполномоченных еврейского общества г. Сквиры Киевской губернии о разрешении открыть в этом городе частное еврейское училище талмуд-тору. 1899–1908 pp. 30 арк.
291. Спр. 116. По ходатайству мещ. Гольдарбайтер М. о разрешении открыть в м. Городище Киевской губернии частное женское начальное еврейское училище. 1899–1900 pp. 18 арк.
292. Спр. 209. Дело с разной перепиской. 1902–1903 pp. 155 арк.
293. Спр. 303. Дело с разной перепиской. 1904 p. 437 арк.
294. Спр. 375. Дело с разной перепиской. 1905 p. 365 арк.
295. Спр. 465. О разрешении Чешскому благотворительному и просветительному обществу имени Я.А. Коменского в г. Киеве открыть на Шулявке частное учебное заведение и детский сад. 1905 p. 35 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія**Оп. 3.**

296. Спр. 1057. Дело о присвоении выпускникам академии грекам: Вафидису К. и Зигавину Г. степени кандидата. 1873 р. 11 арк.
297. Спр. 1420. Указ Синода о разрешении принять уроженца острова Имброса /Греция/ иеродиакона Апостоласу в одну из духовных академий. 1881 р. 2 арк.
298. Спр. 1977. Прошение вольнослушателя академии Немечека И. о разрешении сдавать экзамены вместе со студентами. 1890 р. 4 арк.
299. Спр. 2030. Дело о посвящении студента академии чеха Немечека М. в сан диакона. 1891 р. 5 арк.
300. Спр. 2031. Дело о выдаче слушателю академии чеху Немечеку М. свидетельства об успеваемости в богословских науках. 1891 р. 7 арк.
301. Спр. 2037. Представление ректора академии киевскому митрополиту Платону о назначении выпускника академии чеха Немечека М. на должность миссионера Волынской епархии. 1891 р. 2 арк.
302. Спр. 2084. Дело о допуске слушателя академии грека иеродиакона Феофана к сдаче экзаменов за II, III и IV курсы. 1892 р. 9 арк.
303. Спр. 2296. Представление ректора академии киевскому и галицкому митрополиту Иоанникию о распределении болгар и греков, прибывающих в Россию для получения высшего богословского образования, в духовных академиях в связи с разногласиями между константинопольской патриархией и болгарским экзархатом. 1896 р. 10 арк.
304. Спр. 3038. Прошения выпускников академии кандидатов богословия Брянских П. и Подольского Н. о выдаче копии дипломов для поступления в Берлинский университет. 1907 р. 2 арк.
305. Спр. 3055. Диплом выпускника академии грека Пахиопуло Н. 1907 р. 3 арк.
306. Спр. 3118. Отчёт о занятиях в Мюнхенском университете в 1807–1808 учебном году доцента академии Четверикова И. 1908 р. н/н

Ф. 712. Київська духовна семінарія**Оп. 6.**

307. Спр. 229. Дело о сборе средств в Киевской семинарии и подведомственных ей духовных училищах в пользу греческих и молдавских переселенцев. 1821 р. 4 арк.
308. Спр. 548. Дело о проведении подписки среди лиц духовного звания для сбора денег в помощь греческим беженцам и для выкупа греков, находящихся в плену. 1823 р. 8 арк.

Ф. 832. Антоновичі**Оп. 1.**

309. Спр. 110. Дневник путешествия А.Б. Антоновича в Польшу, Австро-Венгрию, Германию, Испанию, Францию. 1880–1881 рр. 26 арк.

310. Спр. 118. Записи Е.Н. Мельник-Антонович о жизни, деятельности и научных командировках В.Б. Антоновича в Краков, Прагу, Болонью, Рим в 1883–1899 гг. 1893 р. 19 арк.

Ф. 969. Канцелярія чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора

Оп. 1.

311. Спр. 20“а”. Об учреждении надзора за помещиками Пирятинского уезда Полтавской губернии офицерами М. и В. Закревскими. 1848 р. 20 арк.

Ф. 1262. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах

Оп. 2.

312. Спр. 44. Переписка с Волынским ГЖУ и помощником начальника Волынского ГЖУ в Новоград-Волынском и других уездах о предотвращении революционных выступлений в день 300-летия дома Романовых, об установлении наблюдения за лицами, подозреваемыми в военном шпионаже, приобретении вспомогательной агентуры среди рабочих фабрик и заводов и по другим вопросам. 1913 р. 183 арк.

Ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління

Оп. 1.

313. Спр. 1250. Журналы заседаний, список губернских земских гласных и перечень докладов, вносимых на рассмотрение Черниговского губернского земского собрания. 1910–1911 рр. 119 арк.

314. Спр. 1481. Список обществ, попечительств и других организаций с указанием их личного состава, существовавших в Черниговской губернии. 1913 р. 19 арк.

Ф. 1475. Галагани

Оп. 1.

315. Спр. 235. Григорию Павловичу Галаган как предводителю дворянства Прилукского уезда от разных лиц и учреждений о сборе пожертвований в пользу восставших против Турции балканских народов, избрание присяжных заседателей и др. вопр. 1876–1878 рр. 18 арк.

Ф. 1600. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Рівненському, Дубенському та Кременчуцькому повітах, м. Рівне Волинської губернії

Оп. 1.

316. Спр. 441. Переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата об установлении наблюдения за появлением в Волынской

губернии лиц, проводивших агитацию среди польского населения за восстание против России; о сборе сведений о деятельности польских организаций «Соколы», дружины «Барташев», «Звензек Стшелецкий» и о других польских организациях, о подготовке польского населения Волынской губернии к празднованию 50-летия Польского восстания 1863 г. 1912–1913 pp. 782 арк.

Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство

Оп. 1.

317. Спр. 99. Протокол заседания Историко-филологического общества 19 сентября 1903 г. 1903 р. 2 арк.
318. Спр. 182. Общий отчёт о деятельности общества за 1905–1906 гг.; 1907–1908 гг.; протокол заседания ревизионной комиссии за 1907 г.; протоколы заседаний Историко-филологического общества за сентябрь, ноябрь 1906 г. по декабрь 1909 г. и др. документы. 1905–1909 pp. 77 арк.
319. Спр. 214. Протокол заседания историко-филологического общества 12 февраля 1910 г. 1910 р. 4 арк.
320. Спр. 217. Протокол заседания Историко-филологического общества 24 сентября 1910 г. 1910 р. 4 арк.
321. Спр. 223. Протокол заседания Историко-филологического общества 11 марта 1911 г. 1911 р. 5 арк.
322. Спр. 227. Протокол заседания Историко-филологического общества 7 октября 1911 г. 1911 р. 3 арк.
323. Спр. 228. Протокол заседания Историко-филологического общества 7 октября 1911 г. и 3 мая 1911 г. 1911 р. 7 арк.
324. Спр. 235. Протокол заседания Историко-филологического общества 15 ноября 1912 г. 1912 р. 6 арк.
325. Спр. 243. Протокол заседания Историко-филологического общества 23 мая 1914 г. 1914 р. 7 арк.
326. Спр. 383. Отношение Харьковского университета с просьбой выслать полный комплект изданий в Императорскую Академию наук для отправления их на имя Российского Императорского Посольства в Риме для организации библиотеки. 1903 р. 1 арк.

Ф. 2019. Анциферов О.М.

Оп. 1.

327. Спр. 16. Библиотека Софийского университета выносит Анциферову благодарность за подаренные труды: 1) «Аренда крестьянских душевых наделов и её значение», 2) «Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции». 1909 р. 1 арк.
328. Спр. 141. Письмо из г. Урбана (штат Иллинойс, Америка) приглашение прибыть на торжество, посвящённое дню рождения А. Линкольна 1913 р. 1 арк.

Ф. 2026. Дринов М.С.**Оп. 1.**

329. Спр. 14. Историко-филологическое общество при Новороссийском университете горячо приветствует М.С. с исполнением 30-летия учёной деятельности. 1903 р. 1 арк.
330. Спр. 15. Историческое общество в Софии искренне поздравляет М.С. с юбилейным днём его учёной деятельности по разработке истории славянской вообще и болгарской в частности. 1903 р. 1 арк.
331. Спр. 16. Болгарский министр Шишманов приветствует М.С. как одного из достойнейших представителей славяноведения по поводу юбилея его учёной плодотворной деятельности. 1903 р. 1 арк.
332. Спр. 19. Нежинское историко-филологическое общество приветствует М.С. с юбилейным днём. 1903 р. 1 арк.
333. Спр. 21. Варшавское общество истории, филологии и права поздравляет М.С. с 30-летием учебной деятельности. 1903 р. 1 арк.
334. Спр. 22. Историческое общество Нестора-летописца в Киеве поздравляет М.С. с 30-летием деятельности на поприще изучения судеб многострадальных южных славян. 1903 р. 1 арк.

Ф. 2042. Максимейко М.О.**Оп. 1.**

335. Спр. 91. Киев, 25/1. И. Покровский сообщает о намерении уехать за границу, что в Киеве вяло и глухо. Пишет о студенческих волнениях по поводу открытия памятника Мицкевичу в Варшаве. 1899 р. 2 арк.

Ф. 2045. Потєбня О.О.**Оп. 1.**

336. Спр. 7. Повідомлення і диплом Королівського чеського товариства наук у Празі про обрання О.О. Потєбні членом Товариства. 1887 р. 2 арк.
337. Спр. 83. Историка, професора Празького університету І. Калоусек (Прага) з повідомленням про одержання прцз О.О. Потєбні «Из записок по русской грамматике» і «Значение множественного числа» 1888 р. 1 арк.
338. Спр. 119. Філолога, завідуючого бібліотекою Чеського музею А.[О] Патера (Прага) з поздоровленням з приводу обрання О.О. Потєбні членом «Королівського чеського товариства наук» та про надіслання йому книг. 1886–1887 рр. 2 арк.

Ф. 2051. Рейнгард Л.В.**Оп. 1.**

339. Спр. 54. 20 ноября. Швейцария. Анненская просит Рейнгарда сообщить, можно ли ей поступить на 4 курс университета, если она прослушала 6 семестров медицинского факультета в Лозаннском университете. 1905 р. 1 арк.

340. Спр. 55. 22 ноября. Берн. Студенты медицинского факультета просят Рейнгарда, можно ли взять перевод в Харьковский университет на медицинский факультет с Бернского женского медицинского университета. 1905 р. 2 арк.

Ф. 2052. Сумцов М.Ф.

Оп. 1.

341. Спр. 30. Запрошення чеської секції «Свободной мысли» М.Ф. Сумцову взяти участь у XIV Міжнародному конгресі «Свободной мысли» в Празі. 1907 р. 2 арк.
342. Спр. 272. Вондрака В. (Відень) з проханням допомогти дістати деякі праці О.О. Потєбні та інших в обмін на видання XVII ст. чеською мовою. 1907 р. 2 арк.
343. Спр. 829. Мурко М.М. (Відень) з поздоровленням з 25-річним ювілеєм наукової діяльності М.Ф. Сумцова і проханням надіслати його праці. 1901 р. 2 арк.
344. Спр. 830. Мурко М.М. (Градець) про велике значення Харківського історико-філологічного товариства для розвитку освіти та про важливість існування великої культурної Росії для слов'янських народів. 1905 р. 2 арк.
345. Спр. 933. Полівки Ю. (Прага) з подякою за пошану, виявлену йому колективом історико-філологічного факультету Харківського університету. 1904 р. 1 арк.
346. Спр. 934. Полівки Ю. (Прага) з проханням повернути йому статтю, надіслану проф. Є.К. Рєдїну для друкування в збірнику на честь М.Ф. Сумцова. 1908 р. 2 арк.
347. Спр. 935. Полівки Ю. (Прага) відносно друкування його статті [якої — не вказано] у російському перекладі. 1909 р. 1 арк.
348. Спр. 936. Полівки Ю. відносно друкування в Празі його статті для збірника на честь М.Ф. Сумцова. 1909 р. 1 арк.
349. Спр. 1145. Стоїлова А.П. (Солунь) з проханням надіслати свої книги. 1902 р. 1 арк.
350. Спр. 1146. Стоїлова А.П. (Солунь) з подякою за надіслані книги. 1903 р. 1 арк.
351. Спр. 1409. Ягіча І.В. (Відень) з поздоровленням М.Ф. Сумцова з 25-річним ювілеєм наукової діяльності. 1900 р. 1 арк.
352. Спр. 1410. Ягіча І.В. (Відень) з подякою за пошану, виявлену до нього Харківським університетом після його різкої критики дій російського уряду відносно студентів. 1901 р. 2 арк.
353. Спр. 1411. Ягіча І.В. (Відень) з подякою М.Ф. Сумцову за згоду взяти участь у підготовці історико-літературного відділу Академічної енциклопедії та з виразом своїх поглядів на стан української літератури. 1911 р. 2 арк.
354. Спр. 1450. [Підпис нерозбірливий] (Секретаріат Неаполітанського університету) з проханням надіслати видання Харківського університету про життя студентів. 1901 р. 1 арк.

Ф. 2129. Мечников І.І.**Оп. 1.**

355. Спр. 40. Письмо сотрудника Пастеровского института в г. Брюсселе Ж. Бордэ о получении культуры микроба коклюша, о поездке на о. Мадеру и др. 1908 р. 12 арк.
356. Спр. 50. 1907 р. Письмо /французского писателя/ Э. Верхарна о работе И.И. Мечникова «Этюды оптимизма». 1907 р. 1 арк.
357. Спр. 74. Письма профессора Р. Коха о проведении опытов над крысами, заражёнными чумой; о получении работы Мечникова об исследованиях сифилиса и др. 1895–1905 рр. 16 арк.
358. Спр. 79. Письма английского учёного Д. Листера о присылке работ И.И. Мечникова об иммунитете, о поседении; о статье французского учёного Вериге о фагоцитозе и др. 1892–1901 рр. 5 арк.
359. Спр. 118. Письма Любарша О., Кальметта А., Борде Ж. и др. лиц о получении культуры микроба коклюша, о сборе средств в пользу семьи умершего немецкого учёного Шаудина, об исследованиях ново-трифозафноля и др. 1889–1916 рр. 108 арк.
360. Спр. 123. Письма профессора Флюгге С. и сотрудника Департамента земледелия США Смита Т. О работах по иммунитету, юбилее Пастера Л. и др. 1888–1901 рр. 9 арк.

Ф. 2162. Канцелярия попечителя Харьковского учебного округа**Оп. 1.**

361. Спр. 115. Дело об открытии греческого Александровского училища в г. Нежине. 1817 р. 18 арк.

Державний архів міста Києва (ДАК)**Ф. 16. Київський університет Св. Володимира****Оп. 299.**

362. Спр. 79. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира об отправлении Фальберга с учёною целью за границу. 1860 р. 6 арк.

Оп. 301.

363. Спр. 801. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о поручении Т. Цехановецкому приобрести в Лондоне уставы Английских университетов. 1862 р. 2 арк.

Оп. 304.

364. Спр. 18. О командировании Липского за границу на вакационное время. 1865 р. 23 арк.

Оп. 306.

365. Спр. 54. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о приобретении Жагелем в Египте редких предметов для кабинетов университета, а также о невозможности избрать Жагеля в корреспонденты университета. 1867 г. 16 арк.
366. Спр. 195. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о статистическом съезде во Флоренции. 1867 г. 45 арк.
367. Спр. 263. О высылке в Австралию г. Канцлеру Мельбурнского Университета, Эдмунду Барри Общего Устава Российских Университетов, положения об испытании на различные учёные звания и степени и правил для учащихся в Университете Св. Владимира. 1867 г. 7 арк.

Оп. 307.

368. Спр. 6. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании Гг. профессоров Ренненкампа и Покровского за границу с уч. целью. 1868 г. 67 арк.
369. Спр. 105. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании Николая Бунге за границу для усовершенствования в науках. 1868 г. 42 арк.

Оп. 308.

370. Спр. 59. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании г. профессора Гюббенета за границу. 1869 г. 17 арк.
371. Спр. 222. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании некоторых гг. Профессоров за границу с учёною целью, в 1869 и 1870 годах. 1869 г. 317 арк.
372. Спр. 259. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании за границу Владимирского-Буданова. 1869 г. 5 арк.

Оп. 309.

373. Спр. 223. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании молодых людей за границу на счёт сумм министерства народного просвещения, для приготовления к профессорскому званию. 1870 г. 145 арк.

Оп. 310.

374. Спр. 219. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании преподавателей за границу с учёной целью в 1872 г. 1872 г. 194 арк.

Оп. 311.

375. Спр. 129. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира по вопросу об участии России в Венской всемирной выставке. 1872 г. 31 арк.
376. Спр. 131. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира по вопросу о сношении врачебных учреждений в России с медицинским

ведомством Северо-Американских штатов, с целью обмена учёных трудов. 1872 р. 11 арк.

377. Спр. 183. Сообщение Совета Университета Попечителю Киевского учебного округа о командировании доцента Фортинского за границу. 1873 р. 327 арк.

Оп. 312.

378. Спр. 65. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о высылке в библиотеку Бреславльского Университета изданий Киевского общества естествоиспытателей. 1873 р. 4 арк.
379. Спр. 83. О принятии участия Университетом Святого Владимира в пополнении библиотеки Страсбургского Университета изданиями, напечатанными и впредь имеющими издаваться. 1873 р. 5 арк.
380. Спр. 175. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании за границу с учёной целью доцента Фортинского сроком на 2 года. 1873 р. 53 арк.

Оп. 313.

381. Спр. 46. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании за границу с учёною целью для приготовления к профессорскому званию лекаря Сопмичевского и г. Загоровского. 1874 р. 70 арк.
382. Спр. 185. Дело о командировании и увольнении в отпуск за границу гг. профессоров и преподавателей Университета в 1875 г. 1874 р. 252 арк.

Оп. 314.

383. Спр. 158. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании за границу на два года магистра полицейского права Ивана Тарасова на счёт сумм министерства народного просвещения. 1875 р. 46 арк.

Оп. 315.

384. Спр. 90. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании за границу на время Сербско-Турецкой войны Гг. Ринека, Коломнина, Циммерберга, Герасимовича и Яценко. 1876 р. 84 арк.
385. Спр. 91. О пожертвовании денег в пользу славян нижними чинами служащими в Университете Св. Владимира. 1876 р. 73 арк.
386. Спр. 94. Об устройстве гуляния в Университетском ботаническом саду для сбора пособия страждущим славянам. 1876 р. 5 арк.
387. Спр. 119. О разрешении чтения публичных лекций в пользу южных славян доцентом Лучицким. 1876 р. 3 арк.

Оп. 316.

388. Спр. 1. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании и увольнении в отпуск за границу гг. профессоров и преподавателей Университета в 1877 г. 1877 р. 143 арк.

389. Спр. 6. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о пожертвовании Его Светлостью Князем Сербским Миланом Обреновичем IV ордена Таково лекарю Петру Герасимовичу. 1877 р. 2 арк.
390. Спр. 54. Дело Императорского Университета Святого Владимира об учреждении совещательной Комиссии по участию России в предстоящей в 1878 г. в Париже Всемирной выставке. 1877 р. 10 арк.
391. Спр. 63. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании Гг. Доцентов Ринека, Герасимовича и Коломнина в распоряжение главноуполномоченного Общества попечения о раненых воинах. 1877 р. 63 арк.
392. Спр. 131. О прикомандировании приват-доцента Тритшеля к Обществу попечения о раненых и больных воинах. 1877 р. 4 арк.
393. Спр. 132. О разрешении прочесть две публичные лекции профессором Котляревским в пользу Дамского кружка для пособия выздоравливающим воинам. 1877 р. 4 арк.
394. Спр. 169. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира с правилами распределения и развозки раненых и больных с театра войны во внутрь империи. 1877 р. 25 арк.
395. Спр. 190. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о выдаче от Сербского Митрополита Михаила Университету Святого Владимира диплома на звание почётного члена Сербского Общества Красного Креста. 1877 р. 7 арк.

Оп. 317.

396. Спр. 56. Дело канцелярии Совета Императорского Университета Святого Владимира о приглашении студентов медицинского факультета 5 курса на службу в Общество Красного Креста 1878 р. 23 арк.
397. Спр. 141. О пожертвовании на сооружение памятника по умершим на театрах последней русско-турецкой войны врачам 50 руб. 1878 р. 5 арк.

Оп. 318.

398. Спр. 153. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о пожертвовании профессорами их сочинений для Болгарской народной библиотеки. 1879–1880 pp. 29 арк.

Оп. 319.

399. Спр. 24. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира об исходатайствовании Гг. профессорам и преподавателям университета заграничных командировок и отпусков в 1880 году. 1880 р. 92 арк.
400. Спр. 104. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о предстоящем 1 мая 100-летнем юбилее Будо-Пестского Университета. 1880 р. 3 арк.
401. Спр. 238. О командировании Белогриц-Котляревского за границу на 2 года с содержанием по 1600 руб. в год из сумм министерства народного просвещения для совершенствования в науках. 1880 р. 34 арк.

Оп. 325.

402. Спр. 171. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании молодых людей за границу для усовершенствования в науках и вообще для приготовления их к преподавательской деятельности. 1886 г. 43 арк.

Оп. 326.

403. Спр. 150. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о выписке из Мюнхенской Королевской Библиотеки санскритских рукописей для научных занятий профессора Кнауэра. 1887 г. 15 арк.

Оп. 327.

404. Спр. 24. Дело Ректора Императорского Университета Святого Владимира о 3-м международном конгрессе, устраиваемом Его Величеством Королём Бельгийцев, и о присуждении приза в 25 франков за сочинение о прогрессе электричества как двигателя и средства освещения. 1886 г. 2 арк.

405. Спр. 80. О командировании за границу на 2 года с учёной целью приватного доцента университета Н. Цитовича. 1888 г. 32 арк.

406. Спр. 144. Дело ректора Императорского Университета Святого Владимира о праздновании 100-летнего юбилея Вука Караджича. 1888 г. 5 арк.

407. Спр. 221. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках и отпусках профессоров и преподавателей Университета Святого Владимира в 1889 г. 1888 г. 261 арк.

Оп. 328.

408. Спр. 177. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании профессора Минха в Египет и Палестину. 1889 г. 7 арк.

Оп. 329.

409. Спр. 157. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира об имеющем быть в г. Буда-Пеште международном орнитологическом конгрессе. 1890 г. 3 арк.

Оп. 330.

410. Спр. 25. О заграничных командировках и отпусках служащих в университете и о командировках в пределы России. 1891 г. 114 арк.

411. Спр. 89. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании магистра Фогеля с учёной целью за границу на один год. 1891 г. 30 арк.

412. Спр. 112. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о праздновании 70-летнего юбилея профессора фон-Гельмгольца. 1891 г. 3 арк.

413. Спр. 124. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о международном географическом конгрессе в г. Берне. 1891 г. 1 арк.

Оп. 331.

414. Спр. 10. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках и отпусках и командировках в пределы России. 1892 р. 171 арк.
415. Спр. 106. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании за границу на 1 год прозектора Университета Сапежко. 1892 р. 10 арк.

Оп. 332.

416. Спр. 166. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о международном медицинском конгрессе и медицинской выставке в г. Риме. 1893 р. 2 арк.

Оп. 333.

417. Спр. 61. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о VIII международном конгрессе для гигиены и демографии в Будапеште. 1894 р. 2 арк.
418. Спр. 139. О командировании приват-доцента Университета Пискорского за границу на один год. 1894 р. 19 арк.

Оп. 334.

419. Спр. 32. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира относительно командирования за границу магистра Никифора Шкляревского. 1895 р. 4 арк.
420. Спр. 56. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании помощника прозектора Ивана Савченко за границу с учёной целью на й год и о допущении его к чтению лекций в качестве приват-доцента. 1895 р. 16 арк.
421. Спр. 94. О командировании лаборанта Косоногова за границу с учёной целью на два года и о допущении его к чтению лекций в качестве приват-доцента. 1895 р. 6 арк.

Оп. 335.

422. Спр. 42. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках и отпусках и о командировках в пределы России профессоров и преподавателей Университета. 1896 р. 219 арк.
423. Спр. 124. О международной выставке по аптекарскому искусству, имеющей быть в г. Праге. 1896 р. 12 арк.

Оп. 336.

424. Спр. 83. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании приват-доцента Университета князя Трубецкого за границу на 1 год. 1897 р. 7 арк.
425. Спр. 90. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании и.д. экстраординарного профессора Университета Всеволода Удинцева с учёной целью за границу на 1 год. 1897 р. 8 арк.

426. Спр. 94. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании и.д. экстраординарного профессора Университета Георгия Челпанова за границу на 11 месяцев. 1897 р. 14 арк.
427. Спр. 127. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании магистранта Константина Радченко с учёной целью за границу на 2 года. 1897 р. 31 арк.

Оп. 337.

428. Спр. 12. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировке и.д. прозектора Недельского с учёной целью за границу на 1 год. 1898 р. 14 арк.
429. Спр. 20. О заграничных командировках и отпусках и о командировках в пределы России профессоров, преподавателей и др. лиц. 1898 р. 181 арк.
430. Спр. 69. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании профессора Навашина и лаборанта Караваева на остров Яву на 9 месяцев и о поручении чтения лекций гг. Пуриевичу и Цингеру. 1898 р. 21 арк.
431. Спр. 110. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании приват-доцента Университета Железнова с учёною целью за границу на два года. 1898 р. 21 арк.

Оп. 338.

432. Спр. 85. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании приват-доцента Университета Лапинского с учёной целью за границу на 1 год. 1899 р. 12 арк.

Оп. 339.

433. Спр. 30. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках профессоров и преподавателей Университета. 1900–1901 рр. 174 арк.
434. Спр. 40. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира об увольнении профессоров, преподавателей и др. лиц в отпуск за границу. 1900 р. 57 арк.
435. Спр. 56. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о 500-летнем юбилее Краковского Университета и о командировании на оный профессора Дашкевича представителем от Университета. 1900 р. 7 арк.

Оп. 340.

436. Спр. 49. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о юбилее Глазговского университета в Англии. 1901 р. 2 арк.
437. Спр. 94. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о V зоологическом конгрессе в г. Берлине. 1901 р. 3 арк.
438. Спр. 123. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о международном конгрессе исторических наук в Риме в 1902 году и о командировании на оный проф. Кулаковского. 1901 р. 16 арк.

439. Спр. 171. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира со сведениями о лицах, оставляемых при университете для приготовления к профессорскому званию и командированных с той же целью за границу с 1 января 1886 по 1 января 1901 г. 1901 р. 27 арк.

Оп. 341.

440. Спр. 40. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках профессоров, преподавателей и др. лиц. 1902 р. 73 арк.
441. Спр. 65. Дело Совета Императорского Университета Св. Владимира о международном конгрессе гидрологии. 1902 р. 3 арк.
442. Спр. 67. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании профессорского стипендиата университета Экстера за границу и в России на шесть месяцев. 1902 р. 8 арк.
443. Спр. 101. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании проф. Яснопольского за границу на 1 год. 1902 р. 24 арк.
444. Спр. 168. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о праздновании 50-летнего юбилея Сиднейского Университета. 1902 р. 6 арк.

Оп. 342.

445. Спр. 30. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках профессоров и других лиц. 1903 р. 62 арк.
446. Спр. 52. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о международном медицинском съезде в г. Мадриде и о командировании на оный профессоров и др. лиц. 1903 р. 30 арк.
447. Спр. 80. О допущении Игоря Кистяковского к чтению лекций в качестве приват-доцента по командированию его за границу на два года. 1903 р. 9 арк.
448. Спр. 183. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании профессора Михаила Ясинского за границу и в России на 1904–1905 учебный год. 1903–1904 рр. 5 арк.
449. Спр. 216. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира об имеющем быть в 1905 г. в г. Афинах международном Археологическом конгрессе. 1903 р. 4 арк.

Оп. 343.

450. Спр. 128. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о международном конгрессе ориенталистов и о командировании на оный проф. Кнауэра. 1905 р. 6 арк.
451. Спр. 163. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании приват-доцента Александра Билимовича за границу на 2 года. 1904 р. 10 арк.
452. Спр. 168. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о VII международном тюремном конгрессе в Будапеште. 1904 р. 1 арк.

Оп. 344.

453. Спр. 42. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках профессоров и других лиц. 1905 р. 108 арк.
454. Спр. 91. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира об имеющих состояться разных международных конгрессах и съездах. 1905 р. 13 арк.

Оп. 346.

455. Спр. 11. Прозектор при кафедре физиологии Университета Святого Владимира доктор медицины Александр Васильевич Леонтович, желая поработать над некоторыми физиологическими вопросами в лабораториях Германских Университетов, просит о ходатайствовании ему заграничного отпуска с 15 апреля по 20 августа 1907 г. 1907 р. 77 арк.
456. Спр. 23. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании разных лиц за границу с учёною целью на более продолжительное время. 1907 р. 105 арк.
457. Спр. 40. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках профессоров и преподавателей Университета. 1907 р. 133 арк.
458. Спр. 154. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о XVI международном конгрессе врачей в г. Будапеште в 1909 году и о командировании на оный некоторых профессоров Университета. 1907 р. 17 арк.

Оп. 347.

459. Спр. 20. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках. 1908 р. 147 арк.
460. Спр. 126. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о командировании разных лиц с учёною целью за границу на более продолжительное время. 1908 р. 56 арк.

Оп. 348.

461. Спр. 17. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о чествовании 100-летней годовщины со дня рождения Чарльза Дарвина. 1909 р. 4 арк.
462. Спр. 40. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о разных конгрессах и съездах и о командировании на оные представителей от Университета. 1909 р. 92 арк.
463. Спр. 98. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о праздновании 350-летнего юбилея Женевского университета. 1909 р. 9 арк.
464. Спр. 115. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о праздновании 500-летнего юбилея Лейпцигского Университета и о командировании на оный проф. Лециуса. 1909 р. 14 арк.

Оп. 349.

465. Спр. 18. О разных съездах и конгрессах и о командировании на оные представителей от Университета. 1909 р. 114 арк.

466. Спр. 26. Дело Императорского Университета Святого Владимира о командировании разных лиц за границу на продолжительное время. 1910 р. 27 арк.
467. Спр. 41. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках. 1910 р. 141 арк.
468. Спр. 79. дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о международной выставке по гигиене в г. Дрездене. 1910 р. 8 арк.

Оп. 350.

469. Спр. 40. Дело Совета Императорского Университета Святого Владимира о заграничных командировках. 1911 р. 221 арк.

Оп. 465.

470. Спр. 127. Отчёт Университета Святого Владимира за 1859/1860 учебный год. 1860 р. 202 арк.
471. Спр. 128. Отчёт по Университету за 1860 год. 1860 р. 169 арк.
472. Спр. 139. Отчёт Университета. 1863 р. 225 арк.
473. Спр. 378. Пригласительный билет ректору университета на VIII международный конгресс по прикладной химии в Вашингтоне. 1912 р. 7 арк.
474. Спр. 1382. Отчёт о занятиях магистра политической экономии и статистики Николая Цытовича во время второго полугодия его заграничной командировки с 6 ноября 1889 г. по 6 мая 1890 г. 1890 р. 16 арк.
475. Спр. 4822. Послужные списки преподавателей. 100 арк.
476. Спр. 4997. Дело медицинского факультета Императорского Университета Святого Владимира о командировании профессоров, преподавателей и чиновников за границу. 1870 р. 21 арк.
477. Спр. 5015. Дело о командировании профессора Эргардта в г. Берн на международную выставку обуви. 1876 р. 2 арк.
478. Спр. 5021. О командировании профессоров, преподавателей и ассистентов факультета в распоряжение Общества попечения о больных и раненых воинах. 1877 р. 17 арк.
479. Спр. 5198. Дело медицинского факультета Императорского Университета Святого Владимира о командировании за границу Гг. преподавателей. 1886 р. 16 арк.
480. Спр. 5929. Переписка с ректором университета и заключение комиссии факультета об изменении правил командирования за границу профессоров и магистрантов факультета. 1908 р. 22 арк.
481. Спр. 5981. Копии предложений попечителя Киевского учебного округа и прошения профессоров факультета о командировании их на Международный конгресс по гигиене пищевых продуктов, на Всемирный конгресс по семейному воспитанию, на Международную гигиеническую выставку, на III Международный конгресс по диетической терапии и др. 1911 р. 83 арк.
482. Спр. 6052. Дело медицинского факультета Университета Святого Владимира о командировании с учёной целью за границу и внутри России профессоров и преподавателей. 1913 р. 72 арк.

Оп. 469.

483. Спр. 139. Отчёт университета за 1871 год. 1871 р. 168 арк.

Ф. 81. Київська 2-а чоловіча гімназія**Оп. 1.**

484. Спр. 875. Дело канцелярии Киевской 2-й гимназии по письмоводительской части. С циркулярными предложениями, распоряжениями и уведомлениями учебного округа. 1914 р. 223 арк.

Ф. 99. Інспектор народних училищ**Оп. 2.**

485. Спр. 23. Дело о немецких и чешских школах. 1887–1892 рр. 97 арк.

Ф. 104. Київська приватна жіноча гімназія при Євангелістсько-Лютеранській церкві**Оп. 1.**

486. Спр. 419. Четвертные отметки за 1914/15 учебный год. 1914–1915 рр. 166 арк.

487. Спр. 424. Дело со списками за 1911–1912 гг. 1911–1912 рр. 78 арк.

Ф. 175. Київський учительський інститут**Оп. 1.**

488. Спр. 123. Протокол совещания по разработке вопроса о приёме имеющей прибыль в гор. Киев экскурсии группы членов клуба студенческой молодежи в Софии, состоявшегося в здании Педагогического Музея цесаревича Алексея 30 июня 1914 года. 1914 р. 270 арк.

Ф. 210. Київське Катерининське реальне училище**Оп. 1.**

489. Спр. 616“а”. Рапорт директора училища Крейцмана о структуре училища и словесном составе учащихся. 1904 р. 2 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)**Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора****Оп. 36.**

490. Спр. 47. О разрешении спектаклей, концертов и т.п. увеселений в г. Киеве. 1900 р. 651 арк.

Оп. 73.

491. Спр. 282. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Малой Сквирке Сквирского уезда польской школы. 1907 р. 4 арк.

492. Спр. 284. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в д. Пустохе Бердичевского уезда польской школы. 1907 р. 6 арк.
493. Спр. 285. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в м. Погребиче Бердичевского уезда польской школы. 1907 р. 10 арк.
494. Спр. 286. Дело канцелярии Киевского губернатора об открытии в г. Бердичеве польской школы. 1907 р. 8 арк.
495. Спр. 287. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в м. Володарке Сквирского уезда польской школы. 1907 р. 16 арк.
496. Спр. 311. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Писковце Бердичевского уезда польской школы. 1907 р. 7 арк.
497. Спр. 348. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в м. Дзюнькове Бердичевского уезда польской школы. 1907 р. 4 арк.
498. Спр. 349. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Волице Сквирского уезда польской школы. 1907 р. 4 арк.
499. Спр. 374. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в д. Зарудницах Бердичевского уезда польской школы. 1907 р. 5 арк.
500. Спр. 379. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Поличинцах Бердичевского уезда польской школы. 1907 р. 6 арк.
501. Спр. 380. Об открытии в колонии Негребовке, Радомысльского уезда, польской школы. 1907 р. 6 арк.
502. Спр. 381. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Шамраевке Васильковского уезда польской школы. 1907 р. 20 арк.
503. Спр. 385. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии польской школы в м. Рокитно Васильковского уезда. 1907 р. 4 арк.
504. Спр. 386. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в в м. Белой Церкви Васильковского уезда польских школ. 1907 р. 4 арк.
505. Спр. 404. Дело канцелярии об открытии в д. Крымках Радомысльского уезда польской школы. 1907 р. 7 арк.
506. Спр. 405. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в дд. Беркозовке и Острове Радомысльского уезда польских школ. 1907 р. 5 арк.
507. Спр. 492. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Шуляках Таращанского уезда тайной польской школы. 1907 р. 7 арк.

Оп. 74.

508. Спр. 41. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в д. Багве и с. Янишовке Таращанского уезда без надлежащего разрешения польских школ. 1908 р. 2 арк.
509. Спр. 44. Дело канцелярии киевского губернатора о закрытии в с. Александровке Таращанского уезда польской школы. 1908 р. 6 арк.
510. Спр. 51. Дело канцелярии киевского губернатора о закрытии в с. Веприке и Пришивальне Васильковского уезда польских школ. 1908 р. 9 арк.
511. Спр. 103. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Янковке Васильковского уезда польской школы. 1908 р. 8 арк.
512. Спр. 108. О закрытии польской школы в д. Богудзенке, Бердичевского уезда. 1907 р. 6 арк.

513. Спр. 144. Дело канцелярии киевского губернатора о закрытии в м. Тетиев и с. Бурковцах Таращанского уезда польских школ. 1908 р. 3 арк.
514. Спр. 515. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Рогозной Сквирского уезда тайной польской школы. 1908 р. 8 арк.
515. Спр. 547. Дело канцелярии киевского губернатора о наблюдении за возникновением польских школ в Киевской губернии. 1908 р. 30 арк.
516. Спр. 552. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в д. Юзвинне Бердичевского уезда тайной польской школы. 1908 р. 9 арк.

Оп. 75.

517. Спр. 72. Дело канцелярии киевского губернатора об открытии в с. Богудзеньке Бердичевского уезда польской школы. 1909 р. 3 арк.
518. Спр. 226. Дело канцелярии Киевского губернатора об открытии в с. Великой Чернявке Бердичевского уезда без разрешения польской школы. 1909 р. 8 арк.

Оп. 181.

519. Спр. 661. Дело об устройстве помещицею с. Волицы Сквирского уезда Кациборовскою школы для обучения детей польской грамоте и о прикосновенном к этому делу крестьянине Полищуке. 1866 р. 40 арк.

Оп. 227.

520. Спр. 191. Дело канцелярии Киевского губернатора об устройстве в Киевской губернии ксендзом Дионисием Бончковским спектаклей, сбор с которых предназначался на устройство тайных польских детских школ в гг. Житомире и Киеве. 1911 р. 34 арк.

Ф. 10. Київське губернське у справах про товариства присутствіє**Оп. 1.**

521. Спр. 33. Устав Юго-Западного немецкого общества. Отчёт общества за 1910–1911 гг. 1907–1914 рр. 58 арк.
522. Спр. 312. Об утверждении устава Греческого благотворительного общества в Киеве. 1911 р. 2 арк.
523. Спр. 489. Переписка председателя Чешского благотворительного и просветительного общества им. Коменского. 1912–1913 рр. 16 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)**Ф. 45. Новоросійський університет****Оп. 19.**

524. Спр. 698. Научные командировки профессоров и участие их в съездах и отчёты о заграничных командировках профессоров. 1870 р. 82 арк.
525. Спр. 1100. Международная выставка в Вене. Посылка делегатов Новоросийского Университета на международный конгресс ориенталистов в Афинах. 1883–1911 р. 60 арк.

Ф. 158. Кочубинський О.О.**Оп. 1.**

526. Спр. 9. Письма И.В. Ягича к Кочубинскому. 1879–1903 pp. 22 арк.

Ф. 159. Попруженко М.Г.**Оп. 1.**

527. Спр. 13. Переписка М.Г. Попруженко со Златарским, Ректором Университета Софии, о болгарских книгах. 1899–1914 pp. 5 арк.

528. Спр. 14. Письма болгарского профессора Златарского В.И. 1899–1912 pp. 4 арк.

529. Спр. 42. Письмо болагрского проф. Шишманова о получении от М.Г. Попруженко материалов газеты день 1862 г. 1911 p. 2 арк.

530. Спр. 48. Письмо директора Народного Музея в Белграде со ведениями о Музее. 1907 p. 2 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)**Ф. 667. Харківський університет****Оп. 286.**

531. Спр. 151. София. Студент Липский пишет ректору, благодарит за рекомендацию к болгарскому министру и о получении должности учителя русского языка в Софийской женской гимназии. 1906 p. 1 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ)****Ф. 2. Історичні матеріали**

532. Од. зб. 30249. Лист В. Антоновичу від Асоціації італійських благодійників. 1879 p. 1 арк.

533. Од. зб. 30250. Лист В. Антоновичу від Асоціації португальських журналістів і письменників. 1882 p. 1 арк.

534. Од. зб. 30263. Лист В. Антоновичу від Товариства старожитностей Пруссії у м. Кенігсберзі. 1894 p. 2 арк.

Ф. 3. Листування

535. Од. зб. 49102. Иконников А. – Иконникову В. в Пруссию, в Берлин. 1872 p. 3 арк.

Ф. 8. Київський університет

536. Од. зб. 2714. Адрес университетв Карла-Фердинанда в г. Праге, преподнесенный Киевскому университету в связи с его 50-летием. 1884 p. 4 арк.

537. Од. зб. 2725. Опись приветственных адресов, полученных Императорским Университетом Св. Владимира в день его 50-летнего юбилея 8 сентября 1884 г., переданных в библиотеку Университета Св. Владимира для хранения. 1884 р. 4 арк.
538. Од. зб. 2738. Приветственное письмо фирмы Брокгауз в г. Лейпциге Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 2 арк.
539. Од. зб. 2739. Приветственное послание Югославской Академии Наук Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 1 арк.
540. Од. зб. 2740. Приветственное письмо учреждения им. Оссолинских во Львове Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 2 арк.
541. Од. зб. 2763. Адрес Венского университета Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 2 арк.
542. Од. зб. 2764. Адрес Лейпцигского университета Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 2 арк.
543. Од. зб. 2765. Адрес Львовского университета Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 2 арк.
544. Од. зб. 2766. Адрес Страсбургского университета Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 2 арк.
545. Од. зб. 2767. Адрес Геттингенского университета Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 1 арк.
546. Од. зб. 2768. Адрес Римского университета Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 2 арк.
547. Од. зб. 2790. Адрес Черновицкого университета Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 1 арк.
548. Од. зб. 2798. Адрес Хорватского университета Франца Иосифа I в г. Загребе Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 1 арк.
549. Од. зб. 2810. Адрес Императорской Римско-Католической Академии Киевскому университету в связи с его 50-летним юбилеем. 1884 р. 1 арк.
550. Од. зб. 2812. Список лиц, назначенных представителями от разных высших учебных учреждений и обществ в России на юбилейное празднество Университета Св. Владимира. 1884–1885 рр. 18 арк.

Ф. 10. Архів Української Академії наук — Всеукраїнської академії наук

551. Од. зб. 18211. З кореспонденції Г.П. Галагана про київське життя 1849 р. 2 арк.

Ф. 65. Дашкевич М.П.

552. Од. зб. 246. Флоринский Тимофей Дмитриевич — Дашкевичу Николаю Павловичу письмо 15/27 августа 1886 г. из Праги в Черняхов. 1886 р. 2 арк.

Ф. 66. Лучицкий І.В.

553. Од. зб. 324. Лучицкий Иван Васильевич Историко-филологическому факультету Киевского университета [Докладная записка с просьбой о содей-

ствии в установлении обмена изданиями университета с Мадридской академией наук]. 1895 г. 1 арк.

554. Од. зб. 342. Коммунальный и госпитальный архив префектуры департамента Луары (Франция) министру народного просвещения (России). О передаче одного экземпляра инвентарной книги архива Киевскому университету. 1894 г. 1 арк.
555. Од. зб. 376. Предложение принять участие в юбилейной конференции и издании, посвящённом Дж. Бруно. 1887 г. 2 арк.
556. Од. зб. 493. Письмо А. Се (Henri Sée) И.В. Лучицкому 20 сентября 1917 г. 1917 г. 2 арк.

Ф. 179. Степович А.И.

557. Од. зб. 336. Библиотека Югославской Академии наук. Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо с благодарностью за присланную книгу «Очерки истории сербско-хорватской литературы». 1899 г. 1 арк.
558. Од. зб. 365. Министерство просвещения Болгарии — Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Открытка о высылке книги «Болгарская старина». 1907 г. 1 арк.
559. Од. зб. 434. Андрич Никола — Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо, 16 ноября 1899 г. 1899 г. 2 арк.
560. Од. зб. 442. Вазова Ивана Минича — Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо, 21 августа 1894 г. 1894 г. 1 арк.
561. Од. зб. 443. Вазова Ивана Минича — Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо, 27 сентября 1894 г. 1894 г. 1 арк.
562. Од. зб. 444. Вальхар Ян — Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо, 20 июня 1886 г. 1886 г. 1 арк.
563. Од. зб. 446. Врзал А. (Vrzal A.) — Степовичу А.И. Письмо, 15 сентября 1892 г. 1892 г. 2 арк.
564. Од. зб. 447. Письмо Выходила П.-Ф. (Vychodil P.-F.), редактора журнала «Hlidka Literarni» — Степовичу А.И. 1887 г. 1 арк.
565. Од. зб. 448. Письмо Выходила П.-Ф. (Vychodil P.-F.), редактора журнала «Hlidka Literarni» — Степовичу А.И. 1887 г. 1 арк.
566. Од. зб. 449. Письмо Выходила П.-Ф. (Vychodil P.-F.), редактора журнала «Hlidka Literarni» — Степовичу А.И. 1887 г. 1 арк.
567. Од. зб. 466. Письмо Дурдика П. (Durdik P.) — Степовичу А.И., 18/6 ноября 1886 г. 1886 г. 2 арк.
568. Од. зб. 467. Письмо Дурдика П. (Durdik P.) — Степовичу А.И., 12 октября / 30 сентября 1888 г. 1888 г. 2 арк.
569. Од. зб. 477. Зибрт Ченек из Праги — Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо на открытке. 20 ноября 1892 г. 1892 г. 1 арк.
570. Од. зб. 478. Зибрт Ченек из Праги — Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письмо на открытке 24 января 1892 г. 1892 г. 1 арк.
571. Од. зб. 488. Кадлец К. — Степовичу А.И. Визитная карточка с дописанным адресом, из Праги в Киев. б/д. 1 арк.
572. Од. зб. 521. Куба Людвиг — Степовичу. 1884 г. 7 арк.

573. Од. зб. 525. Куба Людвиг — Степовичу. 1885 р. 3 арк.
574. Од. зб. 725. Попович Петар Х. Степовичу Андронику Иоанникиевичу — письмо, 27 июля 1896 г. 1896 р. 2 арк.
575. Од. зб. 790. Сретъкович Пантелеймон [ ] член Государственного Совета Степовичу Андронику Иоанникиевичу, 15 декабря 1894 г. 1894 р. 1 арк.
576. Од. зб. 904. Павлев Стефан, священник — Председателю Славянского благотворительного общества в Киеве. Письмо об оказании помощи в возобновлении церкви, 19 сентября 1913 г. 1913 р. 1 арк.

Ф. 219. Флоринський Т.Д.

577. Од. зб. 2. Болгарские учащиеся в г. Киеве — Флоринскому Тимофею Дмитриевичу. Адрес в связи с 25-летием научной деятельности. 1904 р. 2 арк.
578. Од. зб. 6. Чешские учёные — Флоринскому Тимофею Дмитриевичу. Поздравительный адрес. 1883 р. 4 арк.
579. Од. зб. 30. Болгарское землячество в Киеве — Флоринскому Тимофею Дмитриевичу. Поздравительный адрес в связи с 35-летней учёной деятельностью. 1914 р. 1 арк.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Ф. 73. Потебня О.

580. Од. зб. 22. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 31 травня 1863 р. 2 арк.
581. Од. зб. 23. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 7 червня 1863 р. 2 арк.
582. Од. зб. 24. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 13 червня 1863 р. 4 арк.
583. Од. зб. 25. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 12 липня 1863 р. 3 арк.
584. Од. зб. 26. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 23 серпня 1863 р. 3 арк.
585. Од. зб. 27. Потебня О.О. Лист А.О. Патери. 3 жовтня 1863 р. 3 арк.
586. Од. зб. 28. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 4 вересня 1864 р. 4 арк.
587. Од. зб. 29. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 3 листопада 1865 р. 1 арк.
588. Од. зб. 30. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 13 березня 1866 р. 3 арк.
589. Од. зб. 31. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 15 квітня 1866 р. 8 арк.
590. Од. зб. 32. Потебня О.О. Лист до А.О. Патери. 11 грудня 1866 р. 8 арк.
591. Од. зб. 33. Перелік книжок, замовлених О.О. Потебнею. б/д. 1 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ Й МАТЕРІАЛИ

592. Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). Документи, епістолярій, матеріали. Київ: НАН України, 2000. 108 с.

593. Доклад министра иностранных дел Горчакова Александру I, 3 сентября 1865 г. *Красный архив*. 1939. Т. 2 (93). С. 107–111.
594. Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994. Львів, 2001. 733 с.
595. З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки ХХ ст.): Документи і матеріали. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 203 арк.
596. Іконников Володимир. Історичні портрети. Упор., вступ. ст. В. Ульяновський. Київ: Либідь, 2004. 426 с.
597. К истории Польского восстания 1863 года (Депеши итальянского посла при русском дворе, маркиза Пеполи). *Исторический вестник*. 1884. Т. XVII. С. 512–550.
598. Полное собрание законов Российской империи. Спб., 1830. Т. 16. С. 313–316.
599. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. 464 с.
600. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. 448 с.
601. Constitution de 1848, 2e République. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-2e-republique>
602. Lo Statuto del Regno o Statuto Fondamentale della Monarchia di Savoia del 4 marzo 1848 (Statuto Albertino). URL: <https://www.quirinale.it/allegati-statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf>
603. Manifesto of the first Slavonic Congress to the nations of Europe 1 June 12th 1848. *Slavonic and East European Review* 26 (1947/48), 309–313. URL: https://moodle2.units.it/pluginfile.php/424253/mod_resource/content/1/Manifesto%20del%20primo%20Congresso%20slavo%20alle%20nazioni%20dEuropa.pdf
604. Palacký F. Letter to Frankfurt, 11 April 1848 (Psaní do Frankfurta dne 11. dubna 1848). *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945*. Budapest: Central European University Press, 2007. Vol. II. P. URL: <https://books.openedition.org/ceup/2345>
605. Verfassung des deutschen Reiches vom 28. März 1849. URL: <http://verfassungen.de/de/de06-66/verfassung48-i.htm>

НАУКОВА ПЕРІОДИКА (XIX — поч. ХХ ст.)

606. Алексеев П. Заметки из заграничного путешествия в 1871–72 годах. *Университетские известия*. 1872. № 11. С. 1–16.
607. Алексеев П. Заметки о Парижской выставке 1878 года. *Университетские известия*. 1878. № 12. С. 119–138.
608. Андреев К.А. Отчёт о занятиях за границею. *Записки Императорского Харьковского Университета (1878)*. 1879. Т. 1. С. 1–10.

609. Анцыферов А. Отчёт по заграничной командировке за 1904 г. *Записки Императорского Харьковского университета (1906)*. 1907. Кн. 3–4. С. 103–114.
610. Ардашев П. Третий международный конгресс историков в Лондоне. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. № 9. С. 1–25.
611. Ардашев П. Третий международный конгресс историков в Лондоне (окончание). *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. № 10. С. 61–93.
612. Арнольди В.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 2. С. 1–6.
613. Барабашев П.Н. Из летней заграничной командировки (июнь–июль 1911 года). *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 23–31.
614. Белоусов Н. Рапорт по поводу заграничной поездки летом 1903 года. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1904. Кн. 3. С. 9–27.
615. Белоусов Н.Ф. Отчёт о заграничной командировке на VIII международный физиологический конгресс в Вене в сентябре 1910 года. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1911. Кн. 2. С. 1–12.
616. Белоусов Н.Ф. Отчёт о поездке на IX Международный Конгресс физиологов в Гронингене 2–5 сентября н.с. 1913 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1914. Кн. 1. С. 33–40.
617. Белянкин И.И. Отчёт о поездке на четвёртый международный конгресс математиков в Риме. *Университетские известия*. 1908. № 11. С. 1–14.
618. Бернштейн Н. Отчёт о поездке за границу. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1871. Т. 7. С. 169–174.
619. Билимович Ал. Отчёт за первый год заграничной командировки. *Университетские известия*. 1906. № 10. С. 1–41.
620. Богишич Б. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1870. Т. 5. С. 1–32.
621. Брандт В.Д. Отчёт о научной заграничной командировке. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вып. 4. С. 53–85.
622. Бродович И. Рапорт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета (1906)*. 1907. Кн. 3–4. С. 1–2.
623. Брюно Г.Г. Отчёт о заграничной командировке с научной целью летом 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 6. С. 1–12.
624. Бузескул В.П. Отчёт о командировке за границу и в Новгород (на Археологический съезд). *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1 С. 1–3.
625. Валяшко Н.А. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 1. С. 8–9.
626. Валяшко Н.А. Отчёт о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 1–8.
627. Вейнберг Б.П. Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1900. Т. 80. С. 23–346.

628. Владимирский-Буданов М.Ф. Отчёт о годичной командировке 1880–81 года. *Университетские известия*. 1881. № 11. С. 1–24.
629. Воблый К.Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 1. С. 1–16.
630. Гольдин Н.С. Отчёт о заграничной командировке в 1912 году. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1913. Кн. 3. С. 1–3.
631. Гордон В. Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке). *Записки Императорского Харьковского университета*. 1909. Кн. 4. С. 1–25.
632. Григорович-Березовский Н.А. Отчёт о заграничной командировке летом 1909 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вып. 4. С. 86–93.
633. Гюббенет Х.Я. фон. Об офтальмологическом конгрессе в Париже с 30 сентября по 4 октября 1862 года. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 63–70.
634. Данилевский В.Я. Отчёт о научных занятиях за первую половину 1878 года. *Записки Императорского Харьковского Университета (1878)*. 1879. Т. 3. С. 1–4.
635. Два года за границей Магистра Тарасова. *Университетские известия*. 1879. № 1. С. 28–50.
636. Дворниченко С. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1897. Кн. 3. С. 1–20.
637. Догель А. Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог). *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1902. № 10. С. 41–49.
638. Драй М.А. Отчёт о поездке за границу. *Университетские известия*. 1914. № 9. С. 1–4.
639. Евдокимов Н.Н. В физико-математический факультет Императорского Харьковского университета. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 3. С. 1–4.
640. Евдокимов Н.Н. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905 г. 1906. Кн. 2. С. 6–18.
641. Жилин А.А. Отчёт юридическому факультету о командировке на летний семестр в заграничные университеты. *Университетские известия*. 1908. № 1. С. 1–17.
642. Загоровский А. Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года. *Университетские известия*. 1878. № 11. С. 1–14.
643. Заленский В.В. Отчёт о результатах исследований, сделанных во время заграничной командировки с 15 января по 1 июня 1888 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1889. Т. 50. С. 1–4.
644. Зарубин В.И. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 4. С. 26–36.
645. Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 8 мая 1880 г. *Университетские известия*. 1880. № 7. С. 137.
646. Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 ноября 1880 г. *Университетские известия*. 1881. № 2. С. 306–307.

647. Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1880. *Университетские известия*. 1881. № 3. С. 334.
648. Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 9, 16, 20 и 27 марта 2, 3 и 6 апреля 1881 г. *Университетские известия*. 1881. № 6. С. 49.
649. Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 и 31 мая 1882 г. *Университетские известия*. 1882. № 9. С. 118, 119.
650. Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 и 29 сентября 1882 г. *Университетские известия*. 1882. № 11. С. 163.
651. Ирмер Г.Ю. Отчёт о командировке в Германию. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907. Кн. 1. С. 29–55.
652. Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вип. 4. С. 1–52.
653. Казанцев Л. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью. *Университетские известия*. 1895. № 2. С. 1–8.
654. Кесслер К.Ф. Краткий отчёт о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге. *Университетские известия*. 1861. № 1. С. 121–141.
655. Киселёв А.Д. Отчёт о командировке за границу на лето 1913 г. *Записки Императорского Харьковского Университета (1913)*. 1914. Кн. 4. С. 1–10.
656. Ковалевский А.О. Отчёт о заграничной командировке в 1881–1882 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1883. Т. 35. С. 463–471.
657. Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 18. С. 177–183.
658. Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 сентября 1875 г. по 1 марта 1876 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 175–179.
659. Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 августа 1876 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1877. Т. 21. С. 277–286.
660. Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1899–1900 гг. *Университетские известия*. 1901. № 4. С. 1–48.
661. Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1901–1902 годы. *Университетские известия*. 1904. № 1. С. 1–60.
662. Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1903–1904 годы. *Университетские известия*. 1906. № 3. С. 1–74.
663. Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1905–1906 годы. *Университетские известия*. 1907. № 12. С. 1–84.
664. Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1907–1908 годы. *Университетские известия*. 1910. № 2. С. 1–84.
665. Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1909–1910 годы. *Университетские известия*. 1912. № 2. С. 1–114.

666. Коротнев А.А. Отчёт о результатах учёной командировки за границу на Рождественские вакации в 1892–93 году. *Университетские известия*. 1893. № 4. С. 1–40.
667. Коротнев А.А. Поездка на Шпицберген (с рис.). *Университетские известия*. 1898. № 12. С. 1–84.
668. Коротнев А.А., Давыдов М.Б. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1896 г. *Университетские известия*. 1897. № 7. С. 1–31.
669. Коршун С.В. Отчёт о заграничной командировке с 1 апреля 1906 г. по 1 апреля 1908 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 3. С. 1–43.
670. Костин С.И. Отчёт медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границей в течение 1899–1900 академического года. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 1. С. 1–7.
671. Кочубинский А. Записка о путешествии по славянским землям. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1874. Т. 13. С. 87–134.
672. Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями за время с 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 18. С. 191–266.
673. Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 70–105.
674. Кочубинский А. Отчёт о путешествии по славянским землям с 1-го августа 1875 по 1-е февраля 1876 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 107–171.
675. Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1 февраля по 1 июня 1876 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1877. Т. 22. С. 143–148.
676. Краткий отчёт о состоянии и деятельности Университета Св. Владимира в 1898 г., составленный деканом историко-филологического факультета Т.Д. Флоринским. *Университетские известия*. 1898. № 3. С. 57.
677. Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. г. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 45, 48, 54–55.
678. Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1863–64 уч. г. *Университетские известия*. 1864. № 9. С. 6.
679. Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1865–66 уч. г. *Университетские известия*. 1866. № 9. С. 14.
680. Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1866–67 уч. г. *Университетские известия*. 1867. № 9. С. 10.
681. Краткий очерк о путешествии профессора Рахманинова. *Университетские известия*. 1861. № 2 (октябрь). С. 1–16.
682. Кулаковский Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме. *Университетские известия*. 1903. № 5. С. 1–21.
683. Кульбакин С.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1911. Кн. 1. С. 1–5.

684. Лазаревич И. Заметки о путешествии за границу с учёною целью. *Университетские известия*. 1862. № 1. С. 1–33.
685. Лебединский Я. Отчёт о заграничной командировке с учёною целью в течение летних каникул 1897 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1898. Т. 72. С. 1–6.
686. Лебединский Я.Н. Отчёт о заграничной командировке с учёною целью в течение летних каникул 1908 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1909. Вып. 1. С. 144–154.
687. Левковский А.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета (1904)*. 1905. Кн. 4. С. 1–28.
688. Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке в Гейдельберг на третий международный философский съезд. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 1. С. 26–28.
689. Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке за границу — в Женеву для участия во втором международном философском съезде. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905. Кн. 1. С. 1–4.
690. Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке на шестой международный психологический съезд в Женеве. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1910. Кн. 1. С. 7–9.
691. Леонтович А.В. Отчёт по командировке на VIII международный конгресс физиологов в Вене (27–30 сентября нового стиля 1910 года). *Университетские известия*. 1911. № 7. С. 1–3.
692. Лигнау Н.Г. Отчёт о научной командировке за границу летом 1910 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1911. Вып. 4. С. 94–96.
693. Луньяк И.И. Отчёт о научной командировке в Швейцарию и Тироль на каникулярное время 1908 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1909. Вып. 1. С. 138–143.
694. Майдель Э.Э. Отчёт по командировке на VIII-й международный конгресс физиологов в Вене. *Университетские известия*. 1911. № 7. С. 4–10.
695. Малинин М. Отчёт за первую половину заграничной командировки 1874–1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 20. С. 1–13.
696. Мечников И. Отчёт о командировке с учёною целью за границу в 1870 году. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1871. Т. 7. С. 175–189.
697. Мечников И.И. Отчёт о заграничной командировке в 1879–1880 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1880. Т. 31. С. 283–292.
698. Михин П.В. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 4. С. 1–25.
699. Мищенко Ф. Практическая школа высших знаний. *Университетские известия*. 1878. № 1. С. 23–31.
700. Москалёв М.Н. Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года. *Университетские известия*. 1912. № 7. С. 1–111.

701. Отчёт адъюнкта Ромера, командированного за границу от Университета Св. Владимира в 1862 и 63 году. *Университетские известия*. 1864. № 8. С. 1–17.
702. Отчёт исправляющего должность экстраординарного профессора Яроцкого, по случаю командировки в славянские земли с учёною целью, с 15 июня 1862 года по 15 декабря 1863 года. *Университетские известия*. 1864. № 2. С. 78–108.
703. Отчёт магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границую с января по октябрь 1872 года. *Университетские известия*. 1873. № 8. С. 1–55.
704. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897–98 гг. (с рисунк.). М. Давыдова и Н. Кольцова, сообщ. проф. А.А. Коротневым. *Университетские известия*. 1899. № 6. С. 1–42.
705. Отчёт о заграничной командировке в Гейдельберг для присутствия на 7-м физиологическом съезде (13–16 авг. н.ст.) и.д. э.-о. проф. Н. Белоусова. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907 г. 1908. Кн. 3–4. С. 63–70.
706. Отчёт о заграничной командировке приват-доцента Университета Св. Владимира В. Пискорского за 1896 и 1897 гг. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1898. № 11. С. 19–47.
707. Отчёт о занятиях адъюнкта В. Демченка во время заграничного его путешествия с учёною целью. *Университетские известия*. 1861. № 4 (декабрь). С. 1–8.
708. Отчёт о занятиях адъюнкта Н. Ренненкампа, во время заграничного его путешествия с учёною целью. *Университетские известия*. 1862. № 4. С. 1–14.
709. Отчёт о занятиях во время пребывания за границей приват-доцента Киевского Университета Михаила Лапинского. *Университетские известия*. 1901. № 3. С. 1–6.
710. Отчёт о занятиях и.д. экстраординарного профессора Шепелевича во время командировки в Россию и за границу с 20 мая 1893 по 1 января 1894 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1894. Кн. 4. С. 83–84.
711. Отчёт о занятиях магистра Лучицкого в течение летнего семестра 1873 г. *Университетские известия*. 1874. № 2. С. 55–68.
712. Отчёт о командировке в С.-Петербург для участия в заседании Комиссии по исследованию Солнца при Императорской Академии Наук и.д. экстраординарного профессора Е.А. Роговского. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905 г. 1906. Кн. 2. С. 1–5.
713. Отчёт о командировке доцента по кафедре государственного права Андрея Пригары. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1872. Т. 8. С. 151. С. 135–157.
714. Отчёт о путешествии для осмотра новых лабораторий в Берлине и Лейпциге (Профессора Алексеева). *Университетские известия*. 1870. № 6. С. 1–13.

715. Отчёт о путешествии за границу кандидата Университета Св. Владимира В. Ермакова. *Университетские известия*. 1873. № 7. С. 1–18.
716. Отчёт о путешествии за границу кандидата математических наук В. Ермакова. *Университетские известия*. 1874. № 1. С. 1–14.
717. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1911 год. К., 1912. С. 56–57.
718. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1912 год. К., 1913. С. 10–11.
719. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1913 году. К., 1915. С. 79.
720. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1900 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 2. С. 20.
721. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1901 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 2. С. 4.
722. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1902 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1903. Кн. 2. С. 4.
723. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1903 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1904. Кн. 2. С. 4.
724. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1904 год. *Записки Императорского Харьковского Университета (1905)*. 1906. Кн. 2. С. 4.
725. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1906 год. *Записки Императорского Харьковского Университета (1907)*. 1908. Кн. 3–4. С. 4.
726. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1907 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1908. Кн. 3. С. 4.
727. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1908 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 2. С. 4.
728. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1909 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1910. Кн. 3. С. 4.
729. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1910 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1911. Кн. 3. С. 4.
730. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 3. С. 4–6.
731. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1912 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1913. Кн. 1. С. 4, 5.

732. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1914. Кн. 1. С. 4–6.
733. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1914 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1915. Кн. 1. С. 5–6.
734. Отчёт о состоянии и деятельности Киевского Императорского Университета Св. Владимира за 1908 год. К., 1913. С. 44–45.
735. Отчёт ординарного профессора П.Э. Лейкфельда о его заграничной командировке на срок от 6 апреля по 15-ое июня 1907 года. *Записки Императорского Харьковского Университета (1907)*. 1908. Кн. 3–4. С. 35–38.
736. Отчёт профессора Рахманинова о Лондонской всемирной выставке. *Университетские известия*. 1862. № 6. С. 4–16.
737. Памяти почётного члена Исторического общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича речь Т.Д. Флоринского. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 1908. Кн. 20, в. 3. С. 45–55.
738. Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. *Университетские известия*. 1907. № 12. С. 1–22.
739. Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года. *Университетские известия*. 1913. № 6. С. 1–18.
740. Петренко Г.И. Отчёт о заграничной командировке во время летних каникул 1912 года. *Записки Императорского Харьковского Университета (1913)*. 1914. Кн. 4. С. 11–14.
741. Письма из чужих краёв адъюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого. *Университетские известия*. 1863. № 1. С. 1–45.
742. Письма из чужих краёв адъюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого. *Университетские известия*. 1863. № 2. С. 1–45.
743. Попов Б. Рапорт о командировке на съезд чешских юристов. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905. Кн. 1. С. 18.
744. Попруженко М.Г. Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1908. Т. 111. С. 1–48.
745. Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 5-го марта 1871 года. *Университетские известия*. 1871. № 6. С. 17–18.
746. Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 15-го декабря 1872 г. *Университетские известия*. 1873. № 2. С. 23.
747. Протоколы заседаний Совета 2 и 23 ноября, 14 и 19 декабря. *Университетские известия*. 1862. № 11–12. С. 52.
748. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского Университета. Заседание 20 января 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1883. Т. 37. С. 14–15.
749. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 14, 21 и 24 марта 1875 г. *Университетские известия*. 1875. № 7. С. 6, 18.

750. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 5 и 26 ноября 1876 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 43.
751. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 октября 1876 года. *Университетские известия*. 1877. № 1. С. 11.
752. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 декабря 1876 и 21 января 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 4. С. 34–36.
753. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 6 и 20 мая 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 7. С. 7.
754. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1878 г. *Университетские известия*. 1879. № 4. С. 4.
755. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 февраля 1884 г. *Университетские известия*. 1884. № 5. С. 199.
756. Пфейффер Г. Отчёт о летних заграничных командировках 1904 и 1905 г.г. *Университетские известия*. 1907. № 5. С. 1–15.
757. Пфейффер Г. Отчёт о поездке на IV международный конгресс математиков в Риме. *Университетские известия*. 1909. № 3. С. 1–7.
758. Пшеборский А.П. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1906. Кн. 1. С. 26–34.
759. Репрев А. Отчёт о заграничной командировке летом. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1904. Кн. 3. С. 1–8.
760. Розов В.А. Отчёт о командировке в Австрию, совершённой летними каникулами 1907 года. *Университетские известия*. 1908. № 10. С. 1–46.
761. Ротерт В.А. Краткий отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 3. С. 1–5.
762. Салтыков Н. Отчёт о заграничной командировке на IV математический конгресс. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 1. С. 40–46.
763. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 27 марта по 30 июня нов.ст. *Университетские известия*. 1864. № 8. С. 18–29.
764. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 1-го января по 26 марта нов. ст. *Университетские известия*. 1864. № 5. С. 51–60.
765. Семенкевич Ю. Отчёт о поездке на Виллафранкскую зоологическую станцию зимою 1891 года (с рисунк.). *Университетские известия*. 1892. № 5. С. 1–13.
766. Синцов Д. Отчёт о командировке на годичный съезд Немецкого Математического Союза (Deutsche Mathematiker Vereinigung) 15–21 Сентября 1907 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907 г. 1908. Кн. 3–4. С.1–12.
767. Скворцов Ир. Краткий отчёт по заграничной командировке летом 1900 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1901. Кн. 4. С. 1–3.
768. Соловьёв Ф. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1910. Кн. 4. С. 1–41.

769. Стадницкий Н.Г. К отчёту о заграничной командировке 1905 и 1906 гг. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1908. Т. 111. С. 608–620.
770. Струве Л.О. Краткий отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1902. Кн. 1. С. 10–15.
771. Струве Ф. Путевые заметки. Отчёт о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию, с 1 июня — 1 октября 1868 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1869. Т. 3. С. 465–516.
772. Студзинский И.Б. Отчёт о заграничной командировке с научной целью с 1 февраля 1909 года по 1 августа 1911 года. *Университетские известия*. 1914. № 2. С. 1–50.
773. Субботин В. Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 гг. и летнего семестра 1870 г. *Университетские известия*. 1871. № 3. С. 1–26.
774. Субботин В. Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 г. (окончание). *Университетские известия*. 1871. № 4. С. 1–35.
775. Суслов Г. Отчёт о заграничной командировке на летние месяцы 1895 г. *Университетские известия*. 1895. № 11. С. 14–16.
776. Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава третья. (Продолжение). *Университетские известия*. 1879. № 5. С. 326–359.
777. Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава четвёртая. *Университетские известия*. 1879. № 6. С. 437–463.
778. Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Отдел II. Неучёные учреждения и общества. Глава седьмая. *Университетские известия*. 1879. № 7. С. 463–499.
779. Тарасов И. Два года на Западе с учёною целью. Глава девятая. *Университетские известия*. 1879. № 8. С. 539–566.
780. Тимофеев Г.Е. Отчёт физико-математическому факультету Харьковского университета о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 1. С. 47–50.
781. Троицкий И.В. Доклад 1-му Международному Съезду детских врачей в Париже. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1913. Кн. 2. С. 1–34.
782. Успенский Ф. Отчёт о занятиях в течение минувшего полугодия (май–октябрь 1876 г.) заграничной командировки. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1877. Т. 22. С. 157–174.
783. Федоровский А.С. Отчёт о заграничной командировке летом 1914 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. (1914). 1915. Кн. 4. С. 9–14.
784. Фон-Гюббенет Х.Я. Отчёт о Карлсбадском съезде немецких естествоиспытателей и врачей с 19 по 26 сентября 1862 г., по хирургическому и офтальмологическому отделению. *Университетские известия*. 1863. № 2. С. 45–66.
785. Фортинский Ф. Из Геттингена. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1875. № 10. С. 78–90.

786. Фортинский Ф. Исторические занятия в Ecole des chartes и в Ecole des hautes études в Париже. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1876. № 1. С. 1–17.
787. Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. Отчёт проф. Шимановского. *Университетские известия*. 1867. № 1. С. 1–34.
788. Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. Отчёт проф. Шимановского. *Университетские известия*. 1867. № 3. С. 1–26.
789. Черноусов Е.А. Отчёт о заграничной командировке летом 1911 года. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1912. Кн. 1. С. 1–2.
790. Четвериков И.П. Метод философии Фриза и его новой школы. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1908. № 2. С. 224–236; № 3. С. 422–462; № 4. С. 553–565.
791. Чуевский И.А. Отчёт медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границею в течение летнего семестра 1896 г. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1898. Кн. 1. С. 33–44.
792. Якубанис Г.И. Отчёт о заграничной командировке: ноябрь 1910 года — декабрь 1912 года. *Университетские известия*. 1914. № 1. С. 1–24.
793. Яценко А. Отчёт о деятельности Киевского лазарета в Сербии. *Университетские известия*. 1877. № 3. С. 1–30.
794. Weinberg V. L'enseignement pratique de la physique dans 206 laboratoires de l'Europe, de l'Amérique et de l'Australie. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1903. Т. 90. С. 1–126.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА (XIX — поч. XX ст.)

795. Волынские епархиальные ведомости. 1868. 16 травня. С. 505.
796. Волынские епархиальные ведомости. 1870. 16 грудня. С. 779–781.
797. Волынские епархиальные ведомости. 1871. 16 вересня. С. 479.
798. Киевлянин. 1867. 18 листопада. С. 1.
799. Киевлянин. 1867. 21 листопада. С. 1.
800. Киевлянин. 1876. 14 серпня. С. 1.
801. Киевлянин. 1876. 26 серпня. С. 2.
802. Киевлянин. 1876. 19 жовтня. С. 1–2.
803. Киевлянин. 1878. 1 січня. С. 3.
804. Киевлянин. 1878. 17 червня. С. 2–3.
805. Киевлянин. 1878. 13 липня. С. 1.
806. Киевлянин. 1878. 17 серпня. С. 2.
807. Киевская мысль. 1907. 4 березня. С. 4.
808. Киевская мысль. 1907. 4 травня. С. 1.
809. Киевская мысль. 1907. 15 травня. С. 1.

810. Киевская мысль. 1907. 16 травня. С. 1.
811. Киевская мысль. 1907. 20 травня. С. 1.
812. Киевская мысль. 1907. 7 червня. С. 1.
813. Киевская мысль. 1907. 24 серпня. С. 1.
814. Киевская мысль. 1907. 28 вересня. С. 3.
815. Киевская мысль. 1907. 3 жовтня. С. 1.
816. Киевская мысль. 1907. 4 жовтня. С. 1.
817. Киевская мысль. 1907. 5 жовтня. С. 1.
818. Киевская мысль. 1907. 6 жовтня. С. 1.
819. Киевская мысль. 1907. 7 жовтня. С. 1.
820. Киевская мысль. 1907. 8 жовтня. С. 1.
821. Киевская мысль. 1907. 9 жовтня. С. 1.
822. Киевская мысль. 1907. 11 жовтня. С. 1.
823. Киевская мысль. 1907. 12 жовтня. С. 1.
824. Киевская мысль. 1907. 24 жовтня. С. 3.
825. Киевская мысль. 1907. 5 листопада. С. 2.
826. Киевская мысль. 1907. 9 листопада. С. 3.
827. Киевская мысль. 1907. 10 листопада. С. 3.
828. Киевская мысль. 1909. 2 квітня. С. 1.
829. Киевская мысль. 1909. 16 квітня. С. 3.
830. Киевская мысль. 1909. 2 травня. С. 3.
831. Киевская мысль. 1909. 22 травня. С. 1–2.
832. Киевская мысль. 1912. 12 лютого. С. 5.
833. Киевская мысль. 1912. 17 лютого. С. 4.
834. Киевская мысль. 1912. 1 жовтня. С. 6.
835. Киевские епархиальные ведомости. 1866. 16 січня. С. 74.
836. Киевское слово. 1889. 21 грудня. С. 2.
837. Киевское слово. 1889. 31 грудня. С. 1–2.
838. Киевское слово. 1890. 6 січня. С. 2–3.
839. Полтавские губернские ведомости. 1849. 1 червня. С. 245.
840. Полтавские губернские ведомости. 1875. 7 червня. С. 3.
841. Русский еврей. 1881. 7 січня. С. 43–45.
842. Русский еврей. 1881. 21 січня. С. 122.
843. Русский еврей. 1881. 28 січня. С. 162.
844. Русский еврей. 1881. 11 лютого. С. 243, 254–255.
845. Черниговские губернские ведомости. 1875. 1 червня. С. 4.
846. Dziennik kijowski, 1907. 31 marca (13 kwietnia). S. 2.
847. Dziennik kijowski. 1907. 11 (24) kwietnia. S. 2.
848. Głos kijowski. 1906. 1 (14) marca. S. 2.
849. Głos kijowski. 1906. 29 czerwca (10 lipca). S. 1–2.
850. Goniec kijowski. 1915. 10 (23) lutego. S. 3.

НАУКОВІ ПРАЦІ Й ПУБЛІЦИСТИКА (XIX — поч. XX ст.)

851. Антонович В. Твори. Київ, 1932. 407 с.
852. Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах. *Вестник Европы*. 1901. № 9. С. 537–573.
853. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. 574 с.
854. Достоевский Ф.М. Дневник писателя. 1873. Мюнхен, 2007. 153 с.
855. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: В 15 т. Санкт-Петербург: «Наука», 1994. Т.13. Дневник писателя 1876 год. 541 с.
856. Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. Genève–Vale–Lyon, 1877. 34 с.
857. Драгоманов М. До чего довоевались? Женева, 1878. 26 с.
858. Драгоманов М. Турки внутренние и турки внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Genève–Vale–Lyon, 1876. 30 с.
859. Иконников В.С. Русские университеты в связи с ходом общественного образования. *Вестник Европы*. 1876. № 11. С. 73–132.
860. Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). Одесса, 1886. Т. 1. 318 с.
861. Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. Москва, 1902. Т. II. 177 с.
862. Труды Третьяго археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Киев, 1878. Т. 1. 352 с.
863. Navlíček K. Politické spisy. *Pražské Noviny (1846–1848)*. Praha, 1900. 368 s.
864. Michelet J. La Pologne martyr. Russie. Danube. Paris: E. Dentu, 1863. 365 p.

ОПУБЛІКОВАНІ АВТОБІОГРАФІЇ, МЕМУАРИ, ЩОДЕННИКИ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ

865. Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова. *Україна*. Київ, 1926. Кн. 4. С. 120–134.
866. Драгоманов М. Автобіографія. Київ, 1917. 59 с.
867. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1. 648 с.
868. Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. Москва, 1946. 279 с.
869. Мещерский В.П. Мои воспоминания. Часть вторая (1865–1881 гг.). СПб., 1898. 514 с.
870. Михаил Никифорович Катков и граф Пётр Александрович Валуев в их переписке. (1863–1879 гг.). Сообщ. В. Мустафин. *Русская старина*. 1915. № 8. С. 279–300.
871. Письма И.В. Лучицкого. Публикация Л.В. Таран. *Французский ежегодник 1987*. Москва, 1989. С. 192–210.

872. Письма И.В. Ягича к русским учёным (1865–1886). Москва–Ленинград, 1963. 528 с.
873. Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. Упор. О.О. Новикова, І.С. Пічугіна. К., 1997. 352 с.
874. Ренненкампф Н.К. Киевская университетская старина (События в университете Св. Владимира в 1860–1862 гг.). *Русская старина*. 1899. № 7. С. 31–49.
875. Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 2. С. 606–650.
876. Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 3. С. 168–214.
877. Садовський М. Спомини з російсько-турецької війни 1877–1878. Київ, 1917. 94 с.
878. Custine, Astolphe de. Rosja w roku 1839. Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1995. 1 / тл., przypisami i posłowieм opatrz. P. Hertz. 570 s.; 2 / тл. 525 s.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, наукові статті

879. Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. Київ: НАН України, 2000. 180 с.
880. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). Симферополь: Амена, 1999. 132 с.
881. Араджиони М.А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку). Симферополь: СФ НІСД, 2005. 92 с.
882. Багалеі Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1893–1898. Т. 1. 1204 с.
883. Баженова С., Баженов Л., Оліпер С. На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у ХІХ — на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2020. 455 с.
884. Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. *Исторические записки*. 1950. № 34. С. 86–121.
885. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль, 1999. 208 с.
886. Бацак Н. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть ХVІІІ — початок ХХ століття). Київ, 2010. 271 с.
887. Бачинська О. «Дело о восстановлении независимости Малороссии» 1855 р. (на матеріалах Державного архіву Одеської області). *Чорноморська минувшина*. Вип. 4. 2009. С. 178–186.

888. Бачинська О. Дунайське козацьке військо 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). Одеса: Астропринт, 1998. 232 с.
889. Бачинська О. Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці. *Чорноморська минушина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 151–158.
890. Бачинський А., Бачинська О. Козацтво на Півдні України 1775–1896. Одеса, 1995: Маяк. 56 с.
891. Бачинский А.Д., Дихан М.Д. Помощь учёных Новороссийского университета освободительному движению на Балканах (1875–1877 гг.). *Славянский архив*. М., 1962. С. 247–255.
892. Бачинська О. Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці. *Чорноморська минушина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 151–158.
893. Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. Ужгород: Аутдор-Шарк, 2017. 595 с.
894. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.
895. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Пер. с фр. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
896. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830. Пер. з фр. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
897. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність римо-католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15352/17-Behfvsky.pdf>
898. Буравський О. Культурно-освітня діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2011. Вип. 60. С. 107–114.
899. Буравський О. Культурно-освітня діяльність Римо-католицької церкви на Правобережній Україні та Білорусі на початку XX ст. *Емінак*. 2018. № 1 (1). С. 37–41.
900. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2004. 168 с.
901. Буравський О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 452 с.
902. Буравський О. Римо-католицькі семінарії на Волині в першій половині XIX ст. *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, 9–10 листопада 2012 року, м. Житомир*. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/8263/1/Олександр%20Буравський.pdf>
903. Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польських визвольних змаганнях другої половини XIX — початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2011. Вип. 19. С. 184–189.

904. Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України і Білорусії в Січевому повстанні 1863–1864 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 54–61.
905. Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. Giuseppe Mazzini il mazzinianesimo e l'Ucraina. Київ: Пульсари, 2005. 304 с.
906. Варварцев М. Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини ХІХ — початку ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2012. Вип. 21. С. 89–109.
907. Варварцев Н.Н. Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы ХІХ в.). *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 173–194.
908. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ — початок ХХІ ст.). Київ, 2004. 341 с.
909. Вернадский В.И. Мысли о современном значении истории знаний. *Труды по всеобщей истории науки*. Москва: Наука, 1988. С. 213–224.
910. Вернадский В.И. Публицистические статьи. Москва: Наука, 1995. 313 с.
911. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Москва: Наука, 1988. 520 с.
912. Виднянский С.В. Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 107–130.
913. Віднянський С. Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини ХІХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2006. Вип. 15. С. 43–51.
914. Віднянський С., Данилюк Д. Олександр Духнович та його творча спадщина. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2003. Вип. 12. С. 37–49.
915. Віднянський С.В. З досвіду інтеграції вітчизняної історії у світову: проблеми всесвітньої історії у багатотомній «Енциклопедії історії України». *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2017. № 1 (3). С. 9–29.
916. Віднянський С.В. Карловий університет. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2007. Т. 4. С. 113–114.
917. Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу». *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 166–180.
918. Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень із всесвітньої історії в Україні. *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 166–179.
919. Віднянський С.В. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2009. Вип. 18. С. 247–254.
920. Віднянський С.В. Україна в Європі в минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2001. Вип. 10. С. 9–21.

921. Віднянський С.В. Чехи в Україні. Енциклопедія історії України. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2013. Т. 10. С. 535–537.
922. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Дослідження з проблем всесвітньої історії як важливий фактор розвитку вітчизняної історичної науки (за матеріалами «Українського історичного журналу»). *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 163–175.
923. Власова З.И. А.А. Котляревский в Праге. Литературные связи славянских народов. Исследования. Публикации. Библиография. Ленинград: Наука, 1988. С. 291–306.
924. Волкова С.А. Чехи на півдні України (друга половина XIX — перша третина XX століття). Сімферополь: Антіква, 2006. 160 с.
925. Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 211 с.
926. Вортман Д.Я., Михайловський В.М., Горобець В.М., Шандра В.С., Папакін А.Г. Поляки в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2011. Т. 8. С. 405–411.
927. Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX — початок XX ст.): соціальний аспект. *Південний архів. Сер.: Історичні науки*. 2008. Вип. 28–29. С. 279–287.
928. Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 416 с.
929. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.). Київ, 2001. 245 с.
930. Гедьо А.В. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. Донецьк: ДонНУ, 2012. 479 с.
931. Гедьо А.В. Ніжинський грецький магістрат: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2013. 414 с.
932. Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. Донецьк: ДонНУ, 2006. 399 с.
933. Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. Київ: Знання України, 2001. 264 с.
934. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. Ред. В. Смолій. Київ: Либідь, 2000. 488 с.
935. Гриневич Л.В., Гриневич В.А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2005. Т. 3. С. 72–88.
936. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX — першої половини XX століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 448 с.
937. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту. Київ: Рад. шк., 1958. 168 с.
938. Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетна Україна: битви та повстання від княжої до імперської доби. Київ: Арій, 2023. 351 с.

939. Гуржій О.І., Реєнт О.П. У лабіринтах української дипломатії. Від князівської доби до початку ХХ століття. Київ: Арій, 2023. 350 с.
940. Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. Київ: НАН України, 1993. 192 с.
941. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222. С. 28–44.
942. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. Львів: Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2001. 424 с.
943. Єгорова О.В. Наукові закордонні відрядження правознавців університетів України (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 20–29.
944. Зарічук В.О. Нариси з історії та культури німців Причорномор'я. Одеса: Астропринт, 2012. 174 с.
945. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. 226 с.
946. Земський Ю. Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці Польського повстання 1863–1864 рр. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2010. Т. 21. С. 149–161.
947. Земський Ю. Польські прокламації напередодні Січневого повстання 1863 р. у боротьбі за прихильність селян Правобережної України. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2011. Т. 12. С. 3–13.
948. Іваненко О. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 280 с.
949. Іваненко О. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 375 с.
950. Івчик Н.С. Польське питання в національній політиці Російської імперії (друга половина ХІХ ст.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 29. С. 76–86.
951. Історія Київського університету: монографія: у 2 т. За ред. Л.В. Губерського, І.К. Патриляка, В.Ф. Колесника, А.І. Чуткого. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. Т. 1. 716 с.
952. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с.
953. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Пер. з нім. Львів: Вид-во Укр. Катол. Ун-ту, 2005. 360 с.
954. Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. Київ: Київський у-т, 1994. 34 с.
955. Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 654 с.

956. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до ХХ в.: Промова, виголошена на святковій інавгурації Українського В. Університету в Празі дня 23 жовтня 1921. Прага, 1924. 16 с.
957. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. 1281 с.
958. Копилов А.О., Заводовський А.А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна. *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга)*. Одеса, 1999. С. 10–14.
959. Косачевская Е.М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1965. 151 с.
960. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX — початок ХХ ст.). Тернопіль: Підруч. & посіб., 2003. 381 с.
961. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Сост. Д.И. Багалея, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. Харьков, 1906. 329, XIV с.
962. Кривець Н.В. Німці в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2010. Т. 7. С. 417–419.
963. Кривець Н. Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у ХІХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 191–204.
964. Криль М., Стеблій Ф. Галицкая Матица во Львове. *Славянские матицы, ХІХ век*. 1996. Ч. 1. С. 190–233.
965. Кріль М.М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. Львів: Сполом, 1999. 294 с.
966. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 462 с.
967. Кримська Іліада: Східна війна 1853–1856 рр. очима сучасників. Події, судження, долі. Головн. упорядн. Л.О. Орехова та ін. Сімферополь: Таврія, 2004. 447 с.
968. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 272 с.
969. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Кер. авт. кол. і наук. ред. А.І. Кудряченко. Київ: Ун-т «Україна», 2010. 404 с.
970. Лиман І., Константінова В. Грецька громада та консули Греції у Бердянську ХІХ — початку ХХ століття. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2020. 494 с.
971. Лиман С.И. Из истории международного туризма: Англия начала 1860-х гг. глазами адъюнкта Киевского Университета Св. Владимира А.В. Романовича-Славатинского (1832–1910). *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2016. Вип. 2 (35). С. 107–112.
972. Лиман С.И. Из истории международного туризма: Франция начала 1860-х гг. глазами А.В. Романовича-Славатинского. *Стан і перспективи сучасного туризму: Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-*

- конференції з міжнародною участю (м. Суми, 29 листопада 2017 р.). Суми, 2017. С. 237–244.
973. Лиман С.І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858–1859 рр.» професора Харківського університету Д.І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2016. Вип. 1 (34). С. 126–130.
974. Лиман С.І. Наукові та громадські зв'язки медієвістів України та зарубіжних слов'янських земель у 30–80-ті рр. ХІХ ст. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2003. Вип. 11. С. 34–42.
975. Лісевич І. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. 239 с.
976. Лісевич І.Т. Родом з України... (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. 101 с.
977. Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. 87 с.
978. Лутай М.Є. Німці в Україні: історія і сьогодення. Житомир: Рута, 2010. 502 с.
979. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. пер. з англ. 2-ге вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2011. 960 с.
980. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев: Издательство Киевского университета, 1967. 258 с.
981. Маркевич А.І. Таврійська губернія під час Кримської війни. Київ: Україна, 2004. 270 с.
982. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. — початок 1920-х рр.). Київ: Аквілон-Плюс, 2010. 792 с.
983. Мельникова І. Національно-визвольний рух українців Закарпаття у 1848 р. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2003. Вип. 12. С. 9–37.
984. Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна. *Світогляд — Філософія — Релігія*. 2014. Вип. 7. С. 105–119.
985. Нариси з історії дипломатії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Альтернативи, 2001. 733 с.
986. Никитин С.А. П.С. Сохань. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев. Изд-во «Наукова думка». 1976. 290 стр. Тираж 1500. Цена 1 руб. 71 коп. *Вопросы истории*. 1978. № 6. С. 155.
987. Новохатько Л. Німці і німецька культура в Україні. Київ, 2001. 191 с.
988. Олійників О.С. Українці у Кримській війні. Одеса: Маяк, 2004. 176 с.
989. Орел Ю.В. Городельська маніфестація 1861 року у світлі документів. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2017. Т. 194. С. 41–46.
990. Осачук С. Німці Буковини: Історія товариського руху (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). Чернівці: Вид-во «Золоті литаври», 2002. 288 с.
991. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород: Ужгородський ун-т, НДІ карпатознавства, 1995. 72 с.

992. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті: колонізаційні і міграційні процеси у 18 ст. *Carpathica*. 1999. Т.6. С. 143-160.
993. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. Острог: Острозька академія, 2000. 184 с.
994. Павлюк В.В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 154–166.
995. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). Київ: Наукова думка, 1992. 207 с.
996. Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ — ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 78 с.
997. Палієнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у ХІХ — на поч. ХХ ст. *Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури*. Київ, 1999. С. 45–47.
998. Палієнко М.Г. З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (ХІХ — початок ХХ ст.). *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. 1999. Вип. 3. С. 21–31.
999. ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 1. Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 802 с.
1000. ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3. Відп. ред. В. Смолій. Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блащук. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 844 с.
1001. Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у ХІХ — на початку ХХ ст. *Київська старовина*. 2006. № 6. С. 21–26.
1002. Піскіжова В. Висвітлення питань благодійництва громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на сторінках газети «Киевлянин». *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2014. Вип. 23. С. 278–294.
1003. Плесская Э.Г. Немецкая национальная школа в Украине. 1803–1938. Одесса: Астропринт, 2014. 136 с.
1004. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України. Київ: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
1005. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці ХVІІІ — на початку ХХ століття: політико-правовий аспект. Житомир: Волинь, 2004. 165 с.
1006. Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Видання 2-е. Київ: КНТ, 2017. 185 с.
1007. Попов В.Ж. Чеські переселенці на Правобережній Україні (60–70-ті рр. ХІХ ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 1992. Вип. 2. С. 21.

1008. Потоульницький В. Зарубіжні відрядження молодих науковців Київського університету святого Володимира у 1870-ті рр. як засіб формування історика. *Ейдос*. 2017. Вип. 9. С. 177–194.
1009. Потоульницький В.А. Україна і всесвітня історія : історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ: Либідь, 2002. 478 с.
1010. Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира. Автори-упорядн. В.А. Короткий, Т.В. Табенська, Ю.В. Цимбал. Київ: Либідь, 2005. 327 с.
1011. Прищепя О.П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.). Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.
1012. Рихлік Є.А. Досліди над чеськими колоніями на Україні. *Записки етнографічного товариства*. Київ, 1925. Кн. 1. С. 33–37.
1013. Самчук В.Л. Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-ті роки XIX ст.). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа)*. Одеса, 1999. С. 44–51.
1014. Сейко Н.А. Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX — поч. XX ст.). Київський учбовий округ. Житомир: Полісся, 2007. 320 с.
1015. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX — першій половині XX ст. Житомир: Житомирський держ. пед. ун-тет, 2002. 158 с.
1016. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. Київ: Наукова думка, 1971. 300 с.
1017. Сохань П.С. Взаимообщение народов — важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 3–16.
1018. Сохань П.С. Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX в. и общественность Украины: Доклад на VIII Международном съезде славистов (Загреб–Любляна, сентябрь 1978 г.). Киев: Наукова думка, 1978. 34 с.
1019. Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Київ: Наукова думка, 1976. 291 с.
1020. Сохань П.С. Передмова. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 1991. Вип. 1. С. 5–6.
1021. Стеблій Ф. Боротьба українців Галичини за національно-територіальну автономію в добу «Весни народів». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 96–106.
1022. Стеблій Ф. «Весна народів». *Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси: до 130-ліття заснування т-ва «Просвіта»*. Львів, 1998. С. 165–182.
1023. Стеблій Ф.І. Революції 1848–1849 років у Європі і Україна. Київ: Т-во «Знання», 1973. 48 с.
1024. Стеблій Ф. Українська «Весна народів» у Галичині. *Шашкевичіана*. Львів; Вінніпег, 2004. Вип. 5/6. С. 417–431.
1025. Стеблій Ф. Українська «Весна народів» у Львові. *Львів: історичні нариси*. Львів, 1996. С. 168–183.

1026. Стеблій Ф.І. Український національний рух у Карпатському регіоні як компонент європейської «Весни народів» 1848–1849 рр. *Проблеми регіональної політики*. Львів, 1995. С. 198–212.
1027. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. Київ: Академія, 1997. 175 с.
1028. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX століття. Київ: Київський університет, 2005. 378 с.
1029. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Киев: Аквилон-Пресс, 1999. 352 с.
1030. Терентьева Н.О. Греки в Україні. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ, 2004. Т. 2. С. 189.
1031. Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Аквілон-Плюс, 2008. Ч. 1. 350 с.
1032. Терентьева О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність (кін. XVIII — сер. XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 186 с.
1033. Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 354 с.
1034. Томазов В., Ясь О. Грецькі сторінки української історії. Київ: Либідь, 2013. 223 с.
1035. Троян С.С., Троян П.С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.). Рівне: РІС КСУ, 2011. 224 с.
1036. Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси. За ред. С. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 814 с.
1037. Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1997. 218 с.
1038. Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI–XX веков в Киевских архивах. Москва: Мосты культуры; Киев: Институт иудаики, 2001. 223 с.
1039. Хитровська Ю.В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863–1864 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 279–288.
1040. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. Авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ППЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
1041. Чернухін С.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 98 с.
1042. Чехи в Криму. Очерки истории и культуры. Симферополь: АнтикВА, 2005. 182 с.
1043. Шамрай С. Київська козаччина 1855 року. Київ: З друк. Всеукр. акад. наук, 1928. 125 с.

1044. Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки. *Український історичний журнал*. 2023. № 3. С. 69–95.
1045. Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106–119.
1046. Шевченко Ф.П. Допоміжні історичні дисципліни. Про створення «Вступу до історичної науки». *«Істину встановлює суд історії»*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 1. С. 649–661.
1047. Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 204 с.
1048. Шкварець В.П., Гузенко Ю.І. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.: український вимір. Миколаїв: Ліон, 2010. 198 с.
1049. Шостак І.В. Освітня діяльність римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX століття. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1292/>
1050. Шостак І.В. Освітня діяльність Римо-Католицької Церкви на українських землях у складі Російської імперії у XIX столітті: проблеми історіографії. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 763–767.
1051. Шостак І.В. Реорганізація системи управління римо-католицькими духовними семінаріями у XIX столітті на українських землях у складі Російської імперії. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія, Політологія. 2017. Вип. 18. С. 188–194.
1052. Шостак І.В. Римско-католическое церковно-приходское образование на Волини в составе Российской империи в XIX веке. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1533/>
1053. Шостак І.В. Роль римо-католицьких духовних семінарій у духовному житті Волині першої половини XIX ст. URL: https://eprints.oa.edu.ua/1369/1/shostak_12069_3.pdf
1054. Шостак І.В. Роль римо-католицького духовенства в освітніх процесах Волинського регіону. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1478/>
1055. Шостак І.В. Участь римо-католицького луцько-житомирського духовенства у розвитку початкового шкільництва на Волині в першій половині XIX ст. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1367/>
1056. Шульга С.А. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.
1057. Яшин В.О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття. Кривий Ріг: Вид. Р.А. Козлов, 2013. 280 с.
1058. Яшин В.О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.) *Грані*. 2014. № 4. С. 156–164.
1059. Яшин В.О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122.
1060. Beauvois D. Lumières et Société en Europe de l'Est: l'Université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire russe 1803–1832. Lille: Atelier Reproduction des

- thèses, Université de Lille III; Paris: diffusion H. Champion, 1977. Vol. 1–2. 912 p.
1061. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832. Rzym: Fundacja Jana Pawła II; Lublin: RW KUL, 1991. Vol. 1. 382 p.; Vol. 2. 457 p.
1062. Collins R. The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press. 1998. 1098 p.
1063. Epsztein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku. Warszawa: DiG, 1998. 233 s.
1064. Hall E.T. The Silent Language. New York: Doubleday, 1959. 242 p.
1065. Horbatowski P. Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. 306 p.
1066. Ivanenko O. Public Resistance in the National Liberation Movement of Poles in Right-Bank Ukraine in the First Half of the 1860s (From the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv). Міжнародні зв'язки України: naukovі poşuki i znahidki — The International relations of Ukraine: scientific searches and findings. 2021. Issue. 30. P. 389–404.
1067. Jaspers K. Reason and Existenz. New York: The Noonday Press, 1955. 157 p.
1068. Khiterer V. How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin Studies in Polish Jewry*. 2018. Vol. 30. P. 155–179.
1069. Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston: Academic Studies Press, 2016. 471 p.
1070. Korzeniowski M. Z działalności kulturalno-oświatowej Polaków w Kijowie w latach 1905–1918. *Wrocławskie Studia Wschodnie*. 2011. No. 15. S. 65–89.
1071. Korzeniowski M. Za Żłotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. 621 s.
1072. Lasswell H.D. The structure and function of communication in society. URL: https://sipa.jlu.edu.cn/_local/E/39/71/4CE63D3C04A10B5795F0108EBE6_A7BC17AA_34AAE.pdf
1073. McLuhan M. Understanding Media: the Extensions of Man. Cambridge (Mass.); London: The MIT press, 1995. 365 p.
1074. McNeill W.H. The Rise of the West, a history of the human community. Chicago, London: University of Chicago press, 1964. XVIII-829 p.
1075. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. Praha, 1997. T. 1 (1868–1914). 104 p.
1076. Zasztowt L. Kresy 1832–1864: szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: Inst. historii nauki PAN, 1997. 456 s.
1077. Zasztowt L. Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914. Rozprawy z Dziejów Oświaty. 1990. T. XXXIII. S. 87–105.
1078. Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918. Olsztyn: WSP, 1990. 270 s.

Автореферати дисертацій

1079. Абдуллаєва М.А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець XVIII — 30-і роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 19 с.
1080. Андрійчук М.Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій. Київ, 2011. 19 с.
1081. Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII — початку XX ст. Джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2012. 20 с.
1082. Баженова Г.Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX — поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.
1083. Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 20 с.
1084. Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003. 20 с.
1085. Берестень О.Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2006. 21 с.
1086. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2005. 20 с.
1087. Білобровець О. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 17 с.
1088. Бородій А.І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2014. 16 с.
1089. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003. 20 с.
1090. Васьків Н.А. Єврейське питання в програмах та діяльності політичних партій Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2012. 22 с.
1091. Вовчко М.І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2016. 18 с.
1092. Волоніць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
1093. Волошина Т.К. Музичний простір єврейських містечок східноєвропейського регіону (XIX — початок XX століть): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Київ, 2010. 20 с.
1094. Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778–1875 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1997. 23 с.

1095. Гедьо А.В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2006. 37 с.
1096. Геркерова О.М. Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедagogіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2011. 20 с.
1097. Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 20 с.
1098. Демура Ю.М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (друга половина XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 19 с.
1099. Доценко В.О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2015. 40 с.
1100. Жерноклеєв О.С. Національні секції Австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 2007. 32 с.
1101. Жук В.Н. Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60–70-х годов XIX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1977. 26 с.
1102. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України. 1789–1938: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 20 с.
1103. Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2009. 20 с.
1104. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.
1105. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII — початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2005. 17 с.
1106. Ісмаїлов М.А. Виникнення німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII — 30-і роки XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1993. 17 с.
1107. Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2009. 30 с.
1108. Капінус О.Л. Грецькі громади України кінця XVII — початку XXI ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 20 с.
1109. Керецман Н.П. Культурні зв'язки українського, чеського та словацького народів в останній третині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 1992. 21 с.
1110. Ковба Ж.Н. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX — начале XX века: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1974. 17 с.
1111. Котляр Є.О. Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Харків, 2001. 20 с.

1112. Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 20 с.
1113. Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. (1851–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1992. 18 с.
1114. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (ХІХ — початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 19 с.
1115. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Ленинград, 1965. 35 с.
1116. Машевський О.П. Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів (70-ті рр. ХІХ ст. — 1918 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 30 с.
1117. Мащенко А.В. Німецькі колонії Північного Лівобережжя України (друга половина ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2010. 20 с.
1118. Мелещенко А.А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2015. 22 с.
1119. Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002. 20 с.
1120. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 19 с.
1121. Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина ХІХ — початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 27 с.
1122. Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 19 с.
1123. Овчаренко Т.С. Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: автореф. дис. ... канд. культурології. Харків, 2009. 20 с.
1124. Оліпер С. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. ХІХ ст. — на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2016. 20 с.
1125. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2000. 19 с.
1126. Пилипенко О. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства (50-ті рр. ХVІІ — кінець 60-х рр. ХІХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 23 с.
1127. Подгайко М.К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина ХVІІ — 70-ті рр. ХІХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.

1128. Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етнопонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2007. 33 с.
1129. Пономарьова І.С. Етнічна специфіка духовної культури греків українського Приазов'я: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 20 с.
1130. Прищепя О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2020. 40 с.
1131. Рибак О.А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 17 с.
1132. Романюк Л.Б. Музичне життя Станіславова другої половини XIX — першої третини XX століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Львів, 2007. 19 с.
1133. Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 20 с.
1134. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2009. 44 с.
1135. Сейко Н.А. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр.: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1999. 16 с.
1136. Стоянов Ф.Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007. 20 с.
1137. Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2008. 20 с.
1138. Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002. 16 с.
1139. Томозов В.В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2021. 35 с.
1140. Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2012. 20 с.
1141. Троян С.С. Ідеологія та практика німецького колоніалізму в XVI–XIX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 1995. 40 с.
1142. Фомин Ю.Е. Общественность Украины и национально-освободительное движение южных славян в 1875–1878 годах: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1971. 22 арк.
1143. Хитерер В.М. Документы по еврейской истории в киевских архивах (XVI–XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. 27 с.
1144. Хрящевська Л.М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.

1145. Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 19 с.
1146. Шостак І.В. Луцько-Житомирська римо-католицька дієцезія наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2004. 20 с.
1147. Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. 19 с.
1148. Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006. 18 с.
1149. Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.

Науково-довідкові видання

1150. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884). Ред. В.С. Иконников. Киев, 1884. XXXVI, 816, II, [4] с.
1151. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалея. Харьков, 1905–1906. V, 471, 314, XVI с.
1152. Набоких А.И. (1874–1920). Библиографический указатель. Одесса: РИО ОГНБ им. А. М. Горького, 1977. 39 с.
1153. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Одеса, 2000. Т. 3. К–П. 542 с.
1154. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалея. Репр. изд. 1908 г. Харьков: Сага, 2008. 42, 357, 248, XIV с.
1155. Щепкин Е.Н. (1860–1920): Библиографический указатель. Одесса, 1998. 112 с.
1156. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Ред. М.П. Чубинский и Д.И. Багалея. Репр. изд. 1908 г. Харьков, 2007. 32, VIII, 377 с.

Наукове видання

Оксана Іваненко

**Інтеграція регіональних
науково-освітніх осередків
Наддніпрянської України
до європейського
інтелектуального простору
(друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)**

Комп'ютерна верстка *Л.А. Зубець*

*В оформленні обкладинки використано фотокопію акварелі
М. Сажина із зображенням корпусу Університету Св. Володимира (1840-ві рр.)*

Підписано до друку 7.11.2024 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 45,09. Обл. вид. арк. 43,83.

Тираж 300. Зам. 13. 2024.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.